प्रकाशकनं निवेदन

સમર્થ ઉપદેશક-સ્વામી વિવેકાનંદ.

[illegible]
[illegible]

૨–આમ પ્રથમથી સૂચના અપાયા છતાં એ વિષે જે સવેળા નહિ લખે અને વી. પી. પાછું વાળશે, તે એ છેલ્લું પુસ્તક ગુમાવશે.

૩–અમદાવાદ અને મુંબઈનાં જે ગ્રાહકો ઉપલું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂબરૂમાં ભરીને ઉપલું ૧૯૮૫ નું છેલ્લું પુસ્તક લેવા ઇચ્છે, તેઓ વૈશાખ સુદી પડવાથી પાંચમ સુધીમાં પોતાનો રજીસ્ટર-નંબર દર્શાવીને અમદાવાદના તેમજ મુંબઈના સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયમાં ભરીને નાણાંની પાવતી તથા ઉપલું પુસ્તક મેળવી શકશે અને તેમને મ૦ ઓ૦ ખર્ચના વધારાના બે આના બચી જશે; તથા વાર્ષિક મૂલ્યમાં પણ રૂપિયે એક આનો ઓછો લેવાશે.

૪–વી. પી. થી કોને નહિ મોકલાય ? જે સજ્જનોએ નવા વર્ષથી ગ્રાહકમાં રહેવાની ના લખી હશે તેમને, તેમજ વડોદરાને "પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ" દ્વારા જે લાઇબ્રેરીઓ પૈસા ભરે છે તેમને તથા હિંદની બહારના ગ્રાહકોને ઉપલું પુસ્તક વી. પી. થી નહિ મોકલતાં સાદી રીતે મોકલાશે. અને નવા વર્ષનું લવાજમ મળ્યેથી નવા વર્ષનાં પુસ્તક મોકલવાં જારી થશે.

૫–આફ્રિકા તેમજ બીજા દેશાવરનાં ગ્રાહકોને દરેક પુસ્તક (ત્રણ આનાના વધુ ખર્ચે) રજીસ્ટર કરાવીનેજ મોકલાતાં હોવાથી તથા ત્યાં માટેનું ટપાલખર્ચ પણ વધારે આવતું હોવાથી, અને અહીં શિલિંગ દીઠ દશથી સાડાદશ આના ગળતા હોવાથી, તે મહાશયોએ પાકાં પૂંઠાં સાથેના વાર્ષિક રૂ. ૮ અથવા શિલિંગ ૧૨ મોકલવા

૬–હવે પછી નીચલામાંથી તેમજ નવાં પસંદ કરાશે તેમાંથી પુસ્તકો નીકળશેઃ–ભોજ સુબોધ રત્નમાળા, રામકૃષ્ણ પરમહંસનું વિસ્તૃત ચરિત્ર, સ્વામી વિવેકાનંદ–ભાગ ૧૨ મો, ટૂંકી વાર્તાઓનો નવો ભાગ, શુભસંગ્રહનો નવો ભાગ, સત્યાગ્રહ ને અસહકાર, ભારતીય નીતિકથાઓ, પઢિયારનાં અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, સુભાષિત રત્નભાંડાગાર સંતમહાત્માઓની વાણીનાં પુસ્તકો, મહાન શીખ ગુરુઓ, ફાધર ડેમિયન, ભારતના સંતપુરુષો, બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન.

अनुक्रमणिका

અંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	ધર્મનું પ્રયોજન, મહત્ત્વ અને ઉત્પત્તિ	૧
૨	મનુષ્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ	૧૭
૩	માયા અને ભ્રાંતિ	૪૦
૪	માયા અને ઈશ્વરભાવનાનો ક્રમવિકાસ	૬૬
૫	માયા અને મુક્તિ	૮૩
૬	બ્રહ્મ અને જગત	૯૭
૭	પ્રત્યેક પદાર્થમાં પ્રભુદર્શન	૧૧૫
૮	અપરોક્ષાનુભૂતિ યાને સાક્ષાત્કાર	૧૨૮
૯	બહુત્વમાં એકત્વ યાને વિવિધતામાં એકતા	૧૫૬
૧૦	બ્રહ્માંડ-સ્થૂળસૃષ્ટિ	૧૭૫
૧૧	બ્રહ્માંડ-સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ	૧૮૬
૧૨	અમૃતત્વ	૨૦૪
૧૩	આત્માનું બંધન અને મુક્તિ	૨૧૮
૧૪	આત્મા	૨૨૮
૧૫	વાસ્તવ અને અવાસ્તવ પુરુષ	૨૪૯
૧૬	વ્યાવહારિક વેદાંત-ભાગ ૧ લો	૨૭૯
૧૭	વ્યાવહારિક વેદાંત-ભાગ ૨ જો	૩૦૦
૧૮	વ્યાવહારિક વેદાંત-ભાગ ૩ જો	૩૨૩
૧૯	વિશ્વધર્મ અને તેને પ્રત્યક્ષ કરવાની રીત	૩૪૫
૨૦	વિશ્વધર્મનો આદર્શ	૩૬૪
૨૧	ઉઘાડું રહસ્ય યાને ભાંગ્યો ભરમ	૩૯૩
૨૨	કલ્યાણનો પંથ	૪૦૩
૨૩	યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયી	૪૧૪
૨૪	જીવાત્મા, પ્રકૃતિ અને ઈશ્વર	૪૨૨
૨૫	જગતશાસ્ત્ર	૪૩૧
૨૬	સાંખ્યદર્શન વિષે વિચાર	૪૪૩
૨૭	સાંખ્ય અને વેદાંત	૪૫૬

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭	૨૯	આસ્તત્વમાં	અસ્તિત્વમાં
૮૬	૧૧	એકશાનું	એ કશાનું
૮૯	૧	મુક્ત	મુક્તિ
૮૯	૯	મનુ યોને	મનુષ્યોને
૧૦૩	૩૬	આજુબાજની	આજુબાજુની
૧૩૯	૨૫	ધમનો	ધર્મનો
૧૭૨	૩૪	પાયવગરનું	પાયાવગરનું
૧૮૯	૧૩	સ્થળદેહ	સ્થૂળદેહ
૨૦૦	૩૦	મારે	મારો
૨૧૪	૮	અત્માઓ	આત્માઓ
૨૩૦	૩૮	વગની	વર્ગની
૨૪૯	૧	૧૬	૧૫
૨૫૪	૨૧	સ્થળદેહનું	સ્થૂળદેહનું
૨૬૨	૩૦	લક્ષાવધ	લક્ષાવધિ
૨૮૬	૧૨	ધનધાવાદિક	ધનધાન્યાદિક
૩૦૯	૬	વિશ્વધમ	વિશ્વધર્મ
૪૨૬	૧૯	તરૂપ	તદ્રૂપ
૪૨૩	૬	સ્થળ	સ્થૂળ
૪૩૦	૨૮	આસ્તત્વ	અસ્તિત્વ

स्वामी विवेकानंदना सदुपदेश

ग्रंथ १ लो—भाग १, २, ३.

પા।।×૮નાં પૃષ્ઠ ૫૭૫, મૂલ્ય રા

આમાંના કેટલાક વિષયો:—ધર્મ એટલે શું? તત્ત્વજ્ઞાનનાં પગથિયાં. અનુભવનો માર્ગ. અમેરિકાની સર્વધર્મપરિષદમાં વ્યાખ્યાન. અનેક માનપત્રો અને તેના બોધપ્રદ ઉત્તરો. ભારતની પડતીનું કારણ—આત્મપ્રતિ અવિશ્વાસ. તમારામાં અનંત સામર્થ્ય છે. મહાભારતના કૃષ્ણની પૂજા. પ્રાચીન સભ્યતાની વિશેષતા. ધાર્મિક ઉત્સવોની આવશ્યકતા. બ્રહ્મચર્યની રૂપરેખા. સંઘશક્તિ એજ મહાશક્તિ. સંકલ્પસિદ્ધ ઋષિઓનું સામર્થ્ય. અવતારી પુરુષોના અનુભવ. સેવાધર્મની ઉત્તમતા. ભોગ અને યોગ સાથે બને નહિ. સંન્યાસનો મહિમા અને કર્તવ્ય. અમેરિકાની વિજયયાત્રા. સૂક્ષ્મ મનનું સામર્થ્ય. પાદરીઓનો ઉપદ્રવ. પ્રેતયોનિનું અસ્તિત્વ. એક પ્રેતાત્માનો ઉદ્ધાર. શક્તિ ખીલવવાનો માર્ગ. ઈશ્વરના કૃપાપાત્ર કેમ બનાય? મનને વશ કરવાનો માર્ગ.

ग्रंथ २ जो—भाग ४ थो अने ५ मो

ડેમ્ય પા।।×૮નાં પૃષ્ઠ ૬૦૦, મૂલ્ય રા

આમાંના કેટલાક વિષયો—વેદાન્તનું મહાન કાર્ય. મારા યુદ્ધની વ્યૂહરચના. ભારતખંડના મહાન પુરુષો. ભારતખંડનું ભવિષ્ય. હિંદુધર્મનાં સામાન્ય મૂળતત્ત્વો. સંન્યાસનો આદર્શ અને તેનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ હું શું શીખ્યો છું? વર્તમાન હિંદના મહાન પ્રશ્નનું નિરાકરણ. પૌહારી બાબાનું વૃત્તાન્ત. પરોપકાર કર્મબંધનને તોડી શકે છે. પરોપકાર પોતાના કલ્યાણમાટેજ કરવાનો છે. કર્મયોગનો આદર્શ.

भाग छठ्ठो तथा सातमो

૫×૮।।નાં પૃષ્ઠ ૪૨૦, રૂ. ૧)

આ ગ્રંથમાં સ્વામીજીના પત્રો, મુલાકાતો, સંવાદો ઇત્યાદિરૂપે અનેક બોધપ્રદ વિષયો સમાયલા છે. જેમકે—બાળકમાં જન્મથી ખોડ કોના પાપથી આવે છે? મૃત્યુ પછીની દશા. બાળલગ્નનિષેધ. દુષ્કાળોનો ગહન સવાલ. સ્વાત્માર્પણ કરનારા કાર્યકર્તાઓ દરેક જણ વિવેકાનંદ થઈ શકે. બ્રહ્મચર્ય એજ બળની ચાવી. પૂર્વજન્મોનું જ્ઞાન. ગુરુકુળની પ્રાચીન પ્રથા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના અગત્ય. સત્યકામની વાર્તા. ત્યાગીઓના દાયનજેનું શિક્ષણ પાઠ્યપુસ્તકો કેવી રીતે તૈયાર કરવાં? જપાનની મહત્તાનું રહસ્ય. અધિકારીવાદના અનર્થો.

ભાગ આઠમો

૫×૬॥નાં પૃષ્ઠ ૫૮૦, રૂ. ૨)

આમાંના થોડા વિષયો:–પૂર્વ અને પશ્ચિમ. ભક્તિયોગ. મૂર્તિપૂજા. વૈદિક ધર્મના આદર્શો. ચિંગેરોશી વિષે વિચારો. જડભરતની વાતો. જગતના મહાન આચાર્યો.

ભાગ ૯ મો–સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર

૫×૬॥નાં પૃષ્ઠ ૭૪૦, રૂ. ૨॥

અનેક ગ્રંથોને આધારે લખાયલા આ ચરિત્રમાં સ્વામીજીના જીવનની તમામ જાણવા જેવી બાબતો સમાઈ જાય છે. **કેટલીક બાબતોનાં નામ:**–કુલવૃત્તાંત. બાલ્યાવસ્થા અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા. આવી પડેલી વિપત્તિઓ. જાગ્રત થયેલી સત્યની જિજ્ઞાસા. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે સમાગમ. સાધક દશા. નિર્વિકલ્પ સમાધિ. હિમાલયમાં અને દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાં પ્રવાસી સાધુતરીકેનું જીવન. અમેરિકાનો પ્રવાસ અને મુશ્કેલીઓ. સર્વ ધર્મપરિષદ્‌ના સર્વોપરિ ધર્મવક્તા અને વેદાન્તના અદ્‌ભુત ઉપદેશક. બેલૂર મઠ અને રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના. ભગિની નિવેદિતા વગેરે સાથેની ચર્ચાઓ. મરકી, દુષ્કાળ વગેરે પ્રસંગોમાં તેમની સેવાઓ. અનાથાશ્રમો, સેવાશ્રમો વગેરેની સ્થાપના. ફરીથી અમેરિકા જવું. બેલૂર મઠમાં જીવન. મહાસમાધિ. ઉપસંહાર.

ભાગ ૧૦ મો–રાજયોગ

ઇંચ ૫×૬॥નાં પૃષ્ઠ ૩૦૦, મૂલ્ય ૧।

આમાં સ્વામીજીનાં રાજયોગ ઉપરનાં આઠ મહત્ત્વપૂર્ણ ભાષણો ઉપરાંત યોગદર્શનનાં તમામ મૂળ સૂત્રો તેના અર્થ તેમજ વિવેચન સાથે આપેલાં છે, જેમાં યોગશાસ્ત્રને લગતાં અનેક રહસ્ય તથા ખુલાસા આવી જાય છે.

ભાગ ૧૧ મો–જ્ઞાનયોગ

૫×૯નાં પૃષ્ઠ ૪૮૦, મૂલ્ય રૂ. ૧॥≈

આ પુસ્તક પોતેજ. આમાં સ્વામી વિવેકાનંદજીએ જ્ઞાનયોગ ઉપર વિદેશમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

એક સામાન્ય મનુષ્યને ઈશ્વરાભિમુખ કરનારો અજોડ ઉપદેશ

શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત

ભાગ ૧–૨ ભેગા, આવૃત્તિ બીજી

ક્રા. ૧/૧૬, પૃષ્ઠ ૬૫૦, મૂલ્ય ૩ા

સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદજીના જગપ્રસિદ્ધ ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા અદ્ભુત પુરુષની ઝીણી ઝીણી ક્રિયાસૂચનો તથા વિચારો સાથેની અતિસરળ અને બોધપ્રદ વાતચીતો, તે દક્ષિણેશ્વર મંદિરમાં અનેક દૃષ્ટાંતો, ભગવાનના અસરકારક ભજનો તથા વર્ણન સમેત કોઈ સ્થિતિની ભાવસમાધિનું આબેહૂબ વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે. કેટલી સહી પણ ન કરી જાણવા છતાં જીવનમુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થયેલા આ પરમપૂજ્ય મહાત્માના કથનોમાં જે ઉપદેશામૃત, ભક્તિરસ અને અમર રહેલાં છે, તે વાંચવાથીજ સમજાય તેમ છે. આમાંની થોડીક બાબતોનાં નામ:–ગુરુ વિના પણ જ્ઞાન થઈ શકે? પ્રતિમાપૂજન કેવી ભાવનાથી કરવું જોઈએ? શું કરીએ તો ઈશ્વરમાં ચિત્ત પરોવાય? વિષયી લોકો નિંદા–મશ્કરી કરે ત્યારે શું કરવું? દુષ્ટ લોકો ઈજા કરવા આવે તો શું કરવું? ચાર પ્રકારના જીવ. સંસારી માટે મુક્તિનો ઉપાય. ભક્તનું માહાત્મ્ય. સત્સંગનું વ્યસન. ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ પ્રમાણે ત્રિગુણાત્મક ભક્તિ. શરીરત્યાગ કે આત્મહત્યા? સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ. નિષ્કામ કર્મ અને કર્મત્યાગ. જનસેવા અને કુટુંબસેવા. ગુરુ બનનારના આચાર. ખ્રિસ્તીધર્મ અને પાપનો સિદ્ધાંત. બ્રહ્માનંદ અને જીવનમુક્ત. અમલદારી અને અહંકાર. ત્યાગની પરાકાષ્ઠા અને સાચો સંન્યાસ. અનંતનું દર્શન. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ અને દુનિયાદારી. કાચો અહંકાર અને પાકો અહંકાર. સાચી ભક્તિ અને દેખાડવાની ભક્તિ. ખરો દરિદ્રી કોણ? હરિશ્ચંદ્રની કથા અને ભાવસમાધિ. ગુરુકૃપા અને અભયદાન. સંસારનું રામબાણ ઔષધ. ગૌરાંગપ્રભુનું દર્શન. મહાન ભક્ત જયમલનું ચરિત્ર. જનક ને શુકદેવ. પ્રારબ્ધ અને વામાચાર. જટિલ છોકરાની વાત. અનાહત શબ્દ. સિદ્ધિ અને અહંકાર. નાટકશાળામાં સમાધિ. શ્રીગૌરાંગનો પ્રેમોન્માદ. સર્વ પર પ્રેમ શી રીતે રાખવો? માતાના પ્રેમની વાતો. સાધકે સ્ત્રી પ્રતિ કેમ વર્તવું? દેવી ચૌધુરાણીની વાત. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ એજ ખરી ચાતુરી. પૈસાનો, ઐશ્વર્યનો અને સિદ્ધિનો ઉપયોગ. કર્મબંધનનું અમોઘ ઔષધ. ખરો વૈષ્ણવ કોણ? પ્રભુને જાણો એટલે બધું જણાઈ રહેશે. જુવાનીમાંજ ત્યાગવૈરાગ્યની જરૂર. સંસારી અને પ્રભુપ્રેમી વચ્ચેનો ભેદ. સાધના અને સાક્ષાત્કારવિષે ગુહ્ય વાતચીત. પરમહંસદેવના અદ્ભુત અનુભવ. ઈશ્વરને ઓળખ્યા પછીજ સંસારમાં પ્રવેશ કરો. ઈશ્વરી આનંદ અને સંસારસુખ વચ્ચેનો તફાવત.

सारामाठा प्रसंगे ज्ञानल्हाणी

ॐ

स्वामी विवेकानंद

एमना सदुपदेश–भाग ११ मो

ज्ञानयोग

१–धर्मनुं प्रयोजन, महत्त्व अने उत्पत्ति*

સૃષ્ટિના આરંભથી તે અત્યાર સુધી મનુષ્યજાતિના નિર્માણમાં જે જે દૃષ્ટ અદૃષ્ટ શક્તિઓએ ભાગ ભજવ્યો છે અને હજી ભજવ્યે જાય છે, તે સર્વમાં જે શક્તિને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ, તે વિશેષ પ્રબળ છે. સઘળી સામાજિક સંસ્થાઓના મૂળમાં કોઇ ને કોઈ સ્વરૂપમાં તે વિલક્ષણ શક્તિનું કાર્ય અચૂક મળી આવે છે. સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં નિરનિરાળી મનુષ્ય વ્યક્તિઓને એકબીજાના ગાઢ સંબંધમાં આવવાની જે પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ, તે મહાન પ્રેરણાનું મૂળ એજ શક્તિમાં રહેલું છે. અત્યારે પણ પૃથ્વીપરના જૂદા જૂદા સમૂહોની વ્યક્તિઓને પરસ્પર ગાઢ સંબંધમાં બાંધી રાખનાર એજ શક્તિ યાને ધર્મબળ મુખ્ય છે. કોઈ પણ કુળ, જાતિ કે વતનનાં બંધન કરતાં ધર્મનું બંધન વિશેષ બળવત્તર નીવડે છે, એ વાત ઇતિહાસના જાણકાર લોકો સારી પેઠે જાણતા હોવા જોઇએ. કેમકે ઘણા પ્રસંગોમાં તેમ થયેલું છે. એકજ દેવને ઉપાસનારા અને એકજ ધર્મને માનનારા લોકો આપત્તિને પ્રસંગે સહોદર ભાઇઓ કરતાં પણ વધારે નેમ અને દૃઢતાથી એકબીજાની પડખે ઉભા રહેલા છે, એવો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

ત્યારે હવે સવાલ એ છે કે 'ધર્મ'ની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને કેવી રીતે થઇ? ધર્મની ઉત્પત્તિનું મૂળ શોધી કાઢવાના આજપર્યંત વિવિધ પ્રયત્નો થયા છે. જગતમાં અત્યારે જેટલા પ્રાચીન ધર્મો પ્રચલિત છે, તે સર્વમાં એવો દાવો કરાયલો જણાય છે કે, પોતાનો

* લંડનમાં આપેલું વ્યાખ્યાન.

ધર્મ અપૌરુષેય છે—એટલે કે, તે કોઇ મનુષ્યબુદ્ધિથી નિર્માણ થયેલો નથી પણ ઈશ્વરપ્રેરિત છે, તેનું ઉદ્‌ભવસ્થાન મનુષ્યબુદ્ધિથી પર છે.

ધર્મની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં અર્વાચીન વિદ્વાનો બે વાદ કેટલેક દરજ્જે ચાલુ ગણે છે. એક તો પ્રેતવાદ અને બીજો અનંતનો ઉત્ક્રાંતિવાદ. એક પક્ષનું કહેવું એવું છે કે મૂળ પિતૃપૂજામાંથીજ ધર્મસંબંધી વિવિધ કલ્પનાઓ ઉદ્દભવી છે; ત્યારે બીજો પક્ષ એમ કહે છે કે, પ્રકૃતિ કિંવા કુદરતની શક્તિઓવિષે સજીવારોપણ કરવાની મનુષ્યોની વૃત્તિને લીધે ધર્મની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. મનુષ્ય પોતાનાં મરણ પામેલાં સંબંધીઓની યાદગીરી કાયમ રાખવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ દેહ છોડયા પછી પણ તેઓ જાણે જીવતાં હોય તેની પેઠે તેમને ખોરાક વગેરે પહોંચાડવાની અને તેમની એક પ્રકારની પૂજા કરવાની પણ વૃત્તિ ધરાવે છે. એવી વૃત્તિમાંથીજ ધર્મની મૂળ ભાવના ઉત્પન્ન થઇ છે, એમ પ્રથમ પક્ષનું માનવું છે. મિસર, બેબિલોન, ચીન તેમજ અમેરિકા વગેરે અન્ય સ્થળોની પ્રજાઓના પ્રાચીન ધર્મોનો અભ્યાસ કરતાં, આ પિતૃપૂજાથીજ તે તે ધર્મોની શરૂઆત થયેલી હોવાની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ મળે છે. પ્રાચીન મિસરવાસીઓમાં, આત્માની પ્રથમ કલ્પના 'જુગલ'ની હતી. અર્થાત્ દરેક મનુષ્યના દેહમાં બીજો લગભગ તેના જેવોજ સૂક્ષ્મ દેહ રહે છે અને એ સૂક્ષ્મદેહ મૃત્યુસમયે સ્થૂળદેહમાંથી નીકળી જાય છે છતાં તે સૂક્ષ્મદેહી તો જીવ્યાજ કરે છે અને એ સૂક્ષ્મદેહીનું જીવન ત્યાંલગીજ ટકે છે કે જ્યાંલગી તેનું સ્થૂળ શબ જેમનું તેમ અક્ષત રહેવા પામે છે; એવી તેમની કલ્પના હતી. આ કલ્પનાને લીધેજ મિસરવાસીઓમાં મૃતશરીરને જેમનું તેમ સાચવી રાખવાની આટલી બધી કાળજી નજરે પડે છે. એ કાળજીના પરિણામેજ તેમણે ગંજાવર પિરામિડો બાંધીને મૃતશરીરોને યુક્તિપૂર્વક સાચવી રાખવાની જહેમત ઉઠાવી હતી. કેમકે તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા હતા કે, મરેલાંનાં બાહ્યશરીરને સહેજ પણ ઇજા પહોંચતાં તેવીજ ઇજા તેમના સૂક્ષ્મદેહને પણ જરૂર પહોંચવાની. આ જાતની ભાવના એ ચોખ્ખે ચોખ્ખી પિતૃપૂજા નહિ તો બીજું શું કહેવાય? પ્રાચીન બાબીલોનિયનોની અંદર પણ એવીજ જાતની 'જુગલ' દેહની કલ્પના દૃષ્ટિગોચર થાય છે; પણ તેમાં સહેજ ફેર છે. તે ફેર એ કે, સ્થૂળદેહ છૂટયા પછી સૂક્ષ્મદેહીમાંથી સંબંધીઓ પ્રત્યેની માયામમતાનો બિલકુલ લોપ થઇ જતો અને તેથી તેઓ જીવિત સગાંસંબંધીઓને પોતાના ખાનપાન અને બીજી તરેહ તરેહની સગવડો માટે ડરાવે છે અને પજવે છે. વિશેષ તો શું, પણ મૃત્યુ પછી સૂક્ષ્મદેહીને પોતાનાં છૈયાંછોકરાં અને પત્નીપ્રત્યે પણ માયામમતા નહિ રહેતા તેમને પણ તે બીજાનાં માફકજ ડરાવે ને પજવે છે. મતલબ કે, બાબીલન

કોઈ પોતાના પૂર્વજોને ઉદ્દેશીને જે કંઈ સમર્પણ કરતા, તે મિસર-
વાસીઓની માફક પ્રીતિ કે ભક્તિભાવથી નહિ, પણ પ્રેતાત્માના
ત્રાસ અને કનડગતમાંથી બચવા માટે નછૂટકેજ કરતા હતા. પ્રાચીન
હિંદુઓમાં પણ પિતૃપૂજા મળી આવે છે. અસલ ચીનાઓની અંદર
તો તેમના ધર્મનો પાયોજ પિતૃપૂજાપર નિર્માણ થયો હતો. એ
વિશાળ દેશમાં તો અત્યારે પણ એક છેડાથી બીજા છેડાસુધી પિતૃ-
પૂજા ખાસ પ્રચલિત છે. વસ્તુતઃ ચીનમાં કોઈ પણ ધર્મ અત્યારે
ખરેખરો પ્રચારમાં હોય તો તે પિતૃપૂજાજ છે, એમ કહેવામાં વાંધો નથી.
એ રીતે જોતાં તો જે લોકો પિતૃપૂજાનેજ ધર્મનું મૂળ ઠરાવવા માગે
છે, તેમની દલીલમાં પણ પુષ્કળ વજુદ રહ્યું હોય એમ લાગે છે.

હવે બીજા પક્ષના વિદ્વાનો પ્રાચીન આર્યગ્રંથોમાંથી આધાર
ટાંકી બતાવીને એમ પુરવાર કરે છે કે, ધર્મની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિપૂજા-
માંથી થયેલી છે. હિંદુસ્થાનમાં પણ પિતૃપૂજા પ્રચલિત હોવાના પુરાવા
ઠેરઠેર જણાય છે; તથાપિ આર્યજાતિનાં પ્રાચીનતમ પુસ્તકોમાં
તેનું નામનિશાન પણ નથી જડતું. ઋગ્વેદસંહિતા એ આર્યોનો
પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથ છે; તેમાં પિતૃપૂજાનો ઉલ્લેખ સરખોય નથી.
અર્વાચીન વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે તો તેમાં ઠેરઠેર પ્રકૃતિપૂજા-
વિષેજ કહેવાયલું છે. એમાં તો માનવી મન કુદરતનાં દૃશ્યોની
ઝાંખી કરવા મથતું હોય એમ લાગે છે. પ્રભાત, સંધ્યા, ઝંઝાવાત,
મેઘાડંબર વગેરે કુદરતના મહાન અને અદ્‌ભુત ચમત્કારો તથા તેનું
સૌંદર્ય, એ બધાનો મનુષ્યના મનપર પ્રભાવ પડતાં સહજ રીતેજ તે
તેમનો વિચાર કરવા ગુંથાય છે, અને કંઈક સમજ પડતાં તે
આગળ વધી તેમના વિષે કંઈક ચોક્કસ જાણવાને પણ આતુર
બને છે. એ ગડમથલમાં—એ પ્રયત્નમાં મનુષ્યો કુદરતના આ ચમ-
ત્કારો વિષે માનવી ગુણધર્મોનું આરોપણ કરે છે, તેમનેવિષે કદી
ઈશ્વર તો કદી સર્વોત્કૃષ્ટ દેહની અને આત્માની કલ્પના કરે છે. કુદ-
રતની એ વિવિધ શક્તિઓ જાણે પોતાના જેવી દેહધારી વ્યક્તિઓ
હોય એવું કલ્પે છે. આવા દરેક પ્રયત્નને અંતે કુદરતના કોઈ ને
કોઈ ચમત્કારનું આત્મમય પૃથક્કરણ થયું છે, પછી તે ચમત્કાર
વિષે સત્ત્વારોપણ કરવામાં આવ્યું હોય કિંવા નહિ. પ્રાચીન ગ્રીકો-
ની બાબતમાં પણ એમજ થયું છે. તેમનું આખું પુરાણશાસ્ત્ર યાને
દેવદેવીઓની કથાઓનું સાહિત્ય એ રીતે પૃથક્કૃત થયેલા પ્રકૃતિ-
પૂજનનુંજ પરિણામ છે. પ્રાચીન જર્મન, સ્કૅન્ડીનેવિયન અને બીજી
યુરોપિયન આર્યજાતિઓ વિષે પણ એજ પ્રકાર છે. એ રીતે પ્રકૃતિની
શક્તિઓ વિષે સત્ત્વારોપણ કરવાની મનુષ્યોની વૃત્તિમાંજ ધર્મનું
ઉત્પત્તિસ્થાન રહેલું છે, એ બીજા પક્ષની દલીલનું પણ સરલ રીતે
સમર્થન કરે છે.

આ બે નિરનિરાળી માન્યતાઓ ઉપલક દૃષ્ટિએ જોનારને પરસ્પર બાધક લાગે તેમ છે, તથાપિ એક ત્રીજા મુદ્દાપર તેમનો મેળ બેસાડી શકાય તેમ છે; અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એ ત્રીજા મુદ્દામાંજ 'ધર્મ'નું વાસ્તવિક બીજ રહેલું છે. એને હું "મનુષ્યોનો ઇંદ્રિયાતીત થવાનો પ્રયત્ન" એવું નામ આપીશ. મનુષ્ય કાં તો પોતાના પૂર્વજોના પ્રેતાત્માને શોધતો હોય, કિંવા દેહના પંચત્વ પછી અવશેષ શું રહે છે તે જાણવા માગતો હોય કે પછી કુદરતના અદ્‌ભુત ચમત્કારો પાછળ રહેલી શક્તિના યથાર્થ સ્વરૂપને પીછાનવા ચાહતો હોય–ગમે તે હોય પણ એટલી વાત તો ચોક્કસ કે, તે ઇંદ્રિયાતીત થવા યાને ઇંદ્રિયોના સંકુચિત ક્ષેત્રથી પર જવા મથે છે. કેવળ ઇંદ્રિયગમ્ય વિષયોથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી; તે તેનાથી પર–ઉત્તમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખે છે. આ સમજવું કંઈ અઘરૂં નથી. મને પોતાને તો 'ધર્મ'ની પ્રથમ ઝાંખી સ્વપ્નદ્વારા થઈ હોય એ વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે. મનુષ્યને અમૃતત્વનો પ્રથમ ખ્યાલ પણ સ્વપ્નાવસ્થામાંજ આવ્યો હોય એ વધારે સંભવિત છે. સ્વપ્નાવસ્થાની સ્થિતિ ખરેખર બહુ અજબ છે, એની ના કોણ પાડશે વારૂ? વળી એમ પણ જણાયું છે કે, બાળકો તેમજ ભોળાં ભટાક મોટાંઓને મન સ્વપ્ન તથા જાગ્રત અવસ્થા વચ્ચે ઝાઝો ફેર નથી હોતો. કારણકે ઉંઘમાં જ્યારે દેહભાન હોતું નથી અને શરીરનાં સર્વ અંગો નિશ્ચેષ્ટ પડયાં હોય છે, ત્યારે પણ મન તો તેના અટપટા કાર્યમાં રોકાયલું રહે છે, એવો સ્વાનુભવ તેમને ઘણી વાર થાય છે. આના કરતાં વધારે સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણ તેમને બીજું જોઇએ પણ શું? અને એમ થતાં પછી મનુષ્ય જો એવા નિર્ણયપર આવે કે, શરીર છૂટયા પછી પણ મનનું કાર્ય ચાલુજ રહેશે, તો શી નવાઇ? અપૌરુષેય યાને અલૌકિક ઇંદ્રિયાતીત દશા વિષેની આ સમજૂતી, મારા મત પ્રમાણે તો વધારે કુદરતી અને યથાર્થ હોય એમ લાગે છે; અને સ્વપ્નની આ મૂળ કલ્પનાદ્વારાજ માનવી મન વધારે ઉન્નત અને વધારે ઉંચી કલ્પનાઓએ પહોંચવા પામ્યું, એમ મારૂં માનવું છે. અલબત્ત વખત જતાં ઘણા જણની ખાત્રી થવા પામી કે, સ્વપ્નદશા અને જાગ્રત દશાની ક્રિયાઓને ખાસ સંબંધ નથી હોતો–અર્થાત્ સ્વપ્નમાં જે જે કંઇ જોઇએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ તે સઘળું જાગ્રત અવસ્થામાં ખરૂં નથી ઠરતું, તેમજ સ્વપ્નાવસ્થામાં મનુષ્યનું અસ્તિત્વ યાને જીવન કંઇ નિરાળું બની જાય છે તેમ પણ નથી હોતું. માત્ર મન જાગ્રત અવસ્થાના અનુભવોનું નિદ્રાવસ્થામાં ટુંકું પુનરાવર્તન કરે છે એટલુંજ. મતલબ કે, ઇંદ્રિયાતીત અલૌકિક સ્થિતિની ભાવના મૂળ સ્વપ્નના અનુભવમાંથી ઉદ્‌ભવવા પામી.

પણ તે પછી વિશેષ શોધ શરૂ થઈ અને તે શોધ આંતરિક હતી. જુદી જુદી માનસિક ભૂમિકાઓ વિષે વધારે ને વધારે ઊંડા ઊતરીને તપાસ કરવાનું શરૂ થયું, અને પરિણામે સ્વપ્ન કિંવા સુષુપ્તિ કરતાં ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓનો પત્તો લાગ્યો. જગતના એકેએક સુવ્યવસ્થિત ધર્મમાં આ વસ્તુસ્થિતિ માલુમ પડે છે: પછી તેમાં એ ઉચ્ચતર ભૂમિકાને સમાધિ કે પરમાનંદના નામથી ઓળખાવી હોય કિંવા સ્ફુરણા કે પ્રેરણાના નામથી ઓળખાવી હોય. સઘળા સુવ્યવસ્થિત ધર્મોમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે, તેમના પ્રવર્તકો, પેગમ્બરો અને આચાર્યો ત્રણે અવસ્થાથી નિષ્ક્રમ પર એવી મનની એ ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં વિહરતા હતા, અને એ ભૂમિકાઓવડેજ તેમને આધ્યાત્મિક સત્યોની પરંપરાઓનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. તેમનો એ સાક્ષાત્કાર આપણી આજુબાજુની વસ્તુઓનો આપણને જેવો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે કરતાં પણ વધારે સાચો, સદન અને અનુપમ-ઉત્તમોત્તમ હતો. સત્યના એ સાક્ષાત્કારને લીધેજ તેઓ પોતપોતાનો ધર્મ પ્રવર્તાવવા પ્રેરાયા હતા. ઉદાહરણતરીકે બ્રાહ્મણ કિંવા હિંદુ ધર્મને લઈએ. વેદો ઋષિઓએ લખેલા કહેવાય છે. આ ઋષિઓ એ પરમોત્તમ સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરનારા મહાન સાધુજનો હતા.

'ઋષિ' એ સંસ્કૃત શબ્દ છે, અને એનો ખરો અર્થ 'મંત્રદ્રષ્ટા' એવો થાય છે. 'મંત્ર' એટલે વૈદિક સૂક્તમાં ગુંથેલા ઉદાત્ત વિચારો. આ તપોધન ઋષિઓએ પોતપોતાના મંત્રોદ્વારા જાહેર કર્યું કે "અમે અમુક અમુક સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, કિંબહુના તેમને અનુભવગમ્ય બનાવ્યાં છે." એ મહાન સત્યોને તેમણે મંત્રરૂપે ગ્રંથોમાં ગુંથ્યાં, અને પરિણામે વિશ્વવંદ્ય વેદ તૈયાર થયા. યાહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મોમાં પણ તેવોજ પ્રકાર માલમ પડે છે.

બૌદ્ધો જેવા અનીશ્વરવાદી ધર્મોના સંબંધમાં-ખાસ કરીને બૌદ્ધ ધર્મના દક્ષિણ સંપ્રદાયની બાબતમાં-કંઈક અપવાદ જણાય છે ખરો. ઉપલા સિદ્ધાંત મુજબ એ ધર્મનો વિચાર કરતાં સહજ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે "બૌદ્ધો જો ઈશ્વર કે આત્માને માનતાજ નથી તો પછી તેમના ધર્મની ઉત્પત્તિ અતીન્દ્રિય અવસ્થામાંથી કેવી રીતે થવા પામી?" એનો જવાબ આ પ્રમાણે આપી શકાય કે, બૌદ્ધો પણ એક એવા સનાતન સિદ્ધાંતને માને છે કે જેની કલ્પના બુદ્ધની પૂર્વે કોઈનેજ નહોતી. બુદ્ધ ભગવાનને પોતાનેજ એ સિદ્ધાંત પહેલી વાર અતીન્દ્રિય અવસ્થામાં સ્ફુર્યો હતો. બુદ્ધદેવના જીવનચરિત્રનો જેમણે અભ્યાસ કર્યો છે, નિદાન 'લાઈટ ઑફ એશિયા' (એશિયાનું નૂર) નામના સુંદર અંગ્રેજી કાવ્યમાં આપેલો બુદ્ધજીવનનો સંક્ષિપ્ત સાર પણ જેમણે વાંચેલો છે, તેઓ સારી પેઠે જાણતા

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ની આદર્શ વ્યક્તિ નજરે નિહાળી નથી, છતાં પણ તેને માન્‌નું આપણને કહેવામાં આવે છે, અને તે વ્યાજબીજ છે. કારણ સર્વાંગે સંપૂર્ણ એવી આદર્શભૂત વ્યક્તિને નજર આગળ રાખ્યા સિવાય આપણે આપણી પ્રગતિ સાધી શકીએ નહિ. મતલબ કે; ભિન્ન ભિન્ન તમામ ધર્મોનું દોહન કરી જોતાં તેમાંથી એકજ સાર નીકળે છે અને તે એ કે, વિશ્વમાં કોઇ એક "ભાવરૂપ આદર્શ એકમ" અવશ્ય રહેલું છે. એ ભાવરૂપ આદર્શ એકમનેજ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો ભિન્ન ભિન્ન નામે આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે: એ સર્વોચ્ચ આદર્શને પ્રાપ્ત કરવા માટેજ આપણે બધા આટલી ખટપટ અહોનિશ કરી રહ્યા છીએ: દરેક વ્યક્તિ પછી તે ગમે તે જાતિની અને ગમે ત્યાંની હોય પણ અનંત શક્તિનેજ પોતાનો આદર્શ કલ્પે છે, અને તે આદર્શની પ્રાપ્તિ માટે તે જીવતોડ મહેનત કરે છે; તેવીજ રીતે દરેક મનુષ્યનો આનંદનો આદર્શ પણ અનંત આનંદનોજ હોય છે. આપણી ચોતરફ કાર્યોની જે પરંપરા ઉભરાતી દેખાય છે, ઠેકઠેકાણે જે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેમાંનો ઘણો મોટો ભાગ તો આ અનંત ક્ષમતા કહેતાં શક્તિ અને અનંત આનંદની પ્રાપ્તિને માટે થતા પ્રયત્નનુંજ પરિણામ હોય છે. પ્રયત્ન અને ખટપટ તો બધાય કરે છે; પરંતુ જે અનંત ક્ષમતા—શક્તિ—અથવા આનંદની પ્રાપ્તિ માટે તેઓ ભારે જહેમત ઉઠાવે છે તે ઇંદ્રિયોની સાધનાદ્વારા અપ્રાપ્ય છે એવી ખબર તો ગણ્યા ગાંઠ્યાનેજ વખતસર પડે છે. બાકી મોટો ભાગ તો ઠેઠ સુધી અંધારામાંજ કૂટાયા કરે છે. અનંત આનંદની પ્રાપ્તિ ઇંદ્રિયોદ્વારા નથી થઇ શકતી, કિંબહુના મનુષ્યની ઇંદ્રિયો અને દેહ અનંતના આવિષ્કાર માટે અપૂર્ણ સાધનો છે, એવી પ્રતીતિ તો કોઈ વિરલ મનુષ્યોનેજ વખતસર થાય છે. અંતવાળાં સાધનદ્વારા અનંતનો આવિષ્કાર થવો તદ્દન અશક્ય હોવાથી વહેલો મોડો તો દરેક મનુષ્ય અંતવાન સાધનોદ્વારા અનંતનો આવિષ્કાર કરવાનો પ્રયત્ન છોડી દેવાનુંજ શીખે છે; અને એ ત્યાગમાંજ શાસ્ત્રનું બીજ રહેલું છે: એ ત્યાગનાજ પાયાપર સદાચાર કિંવા નીતિના શાસ્ત્રની આખી ઇમારત ચણાય છે. અત્યારસુધી ઉપદેશાયેલા નીતિ અથવા સદાચારના કાનુનોમાં એવો એક પણ કાનુન નથી કે જેના મૂળમાં ત્યાગની ભાવના ન રહી હોય.

નીતિશાસ્ત્ર સો નિત્ય એમજ કહે છે કે "હું નહિ, પણ તું: સ્વ નહિ, પણ પર; અહંતા નહિ, પણ નિરહંતા." એજ એનો મુદ્રાલેખ છે. ઇંદ્રિયોના સાધનદ્વારા એ અનંત ક્ષમતા કે અપાર આનંદને મેળવવા મથતી વેળા મનુષ્ય વ્યક્તિત્વવાદના જે જે મિથ્યા ખ્યાલોને સેવતો હોય છે, તે તે તમામનો પરિત્યાગ થવો જોઇએ

એમ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનું કહેવું છે. 'સ્વ'ને હમેશાં છેલ્લે રાખી 'પર'નેજ આગળ કરવો જોઇએ. ઇંદ્રિયો જ્યાં ત્યાં 'સ્વ'ને આગળ કરે છે, ત્યારે નીતિશાસ્ત્ર શીખવાડે છે કે, હું 'સ્વ'ને—મારી જાતને—સૌથી છેલ્લે રાખીશ—અર્થાત્ નીતિશાસ્ત્રના સઘળાજ ગ્રંથો ત્યાગના—સ્વાર્પણના પાયાપરજ નિર્માણ થયા છે. જડ ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિત્વનું મંડન નહિ પણ ખંડન, એજ એનો સિદ્ધાંત છે. અંતવાળા જડ ક્ષેત્રમાં અનંતનો આવિર્ભાવ થવો શક્યજ નથી. 'જડમાં પરમ ચેતનમય અનંત પરમાત્માનો આવિર્ભાવ' એ વિચારજ બેહૂદો છે.

તેથી અનંતના ખરેખરા આવિર્ભાવ માટે તો મનુષ્યે જડના પરિત્યાગપૂર્વક અન્ય ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત કર્યેજ છૂટકો છે. એને માટે જૂદે જૂદે સમયે અને જૂદે જૂદે સ્થળે જૂદા જૂદા નૈતિક કાનુનો ઘડાય છે; પરંતુ તે બધાયમાં એક મધ્યવર્તી ખ્યાલ અવશ્ય હોય છે, અને તે ખ્યાલ તે 'સનાતન સ્વાર્પણ'નો—'સ્વ'નો—સંપૂર્ણ લય એ તો આધ્યાત્મિક નીતિશાસ્ત્રનો સર્વોચ્ચ આદર્શ છે. "વ્યક્તિત્વનો વિચાર છોડી દો, 'સ્વ'ની ભાવના ભૂલી જાઓ" એમ કહેવાતાંજ લોકો ચમકે છે. પોતાનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવી બેસવાની ધાસ્તીથી તેઓ હેબકાઇ જતા લાગે છે; છતાં તેનાં તેજ મનુષ્યો પાછાં એમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે "અધ્યાત્મનીતિના સર્વોચ્ચ આદર્શો સાવ સાચા યાને યથાયોગ્ય છે." પરંતુ તે વખતે એમને એ ખ્યાલ મુદ્દલ નથી રહેતો કે, સઘળાં નીતિશાસ્ત્રોનું કાર્યક્ષેત્ર, લક્ષ્ય અને નિશાન, વ્યક્તિત્વનું યાને 'સ્વ'ની ભાવનાનું પોષણ નહિ પણ શોષણ છે, મંડન નહિ પણ ખંડન છે.

વ્યવહારકુશળતાનો દાવો કરનારા, જે તે બાબતમાં ઉપયોગિતાનેજ પ્રથમ સ્થાન આપનારા તેમજ ઘણાંઓને ઘણું સુખ મળી શકે તેવી રીતે દુનિયાનો કારભાર ચાલવો જોઇએ, એવું માનનારાઓનાં ધારાધોરણો મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે કેવી જાતનો નૈતિક સંબંધ હોવો જોઇએ તેનો કંઈજ સ્ફોટ કરી શકતા નથી. કારણ કે કેવળ ઉપયોગિતાનોજ આદર થતો હોય ત્યાં નૈતિક નિયમોની સંભાવનાજ નથી હોતી. ઉપયોગિતાના ખ્યાલોમાંથી નૈતિક કાનુનો પ્રકટીજ ન શકે. સામાન્ય રીતે જેને 'દૈવી અનુમતિ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, અને જેને હું અતીંદ્રિય અવસ્થા કહેવાનું પસંદ કરું છું, તેના વગર કોઇ નીતિશાસ્ત્રની સંભાવના શક્યજ નથી; તેમ અનંત મોક્ષની પરવા વગર કોઇ આદર્શ કિંવા લક્ષ્ય પણ ન સંભવે. મનુષ્યોને પોતાના મર્યાદિત વિસ્તારમાંજ જકડી [illegible]. માનવસમાજમાં પ્રવર્તતા નૈતિક કાનુનોની બાબતમાં કંઇજ ખુલાસો કરી શકતી નથી. ઉપયોગિતાવાદીઓ આપણને અનંતપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન છોડી દેવાનું કહે છે.

'આની'દિયન્'ના ખ્યાલને તેઓ અશક્ય અને અસંગત ગણી હસી કાઢે છે અને ઉપયોગિતાવાદને આગળ કરી કહે છે કે "નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને સ્વીકારો, નીતિશાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરી સમાજના નૈતિક સવાલોને હાથમાં લ્યો અને સમાજનું કલ્યાણ અથવા ભલું કરો." હવે હું એમ પૂછું છું કે, આપણે ભલું શામાટે કરવું? 'ભલું કરવું" એ દ્વિતીય અથવા ગૌણ બાબત છે. પ્રથમ તેમ કરવાનો કોઇ હેતુ પણ હોવોજ જોઇએ. નીતિશાસ્ત્ર પોતે કંઇ અંતિમ લક્ષ્ય નથી, પણ લક્ષ્યને પહોંચવાનું સાધનમાત્ર છે. નીતિશાસ્ત્ર મુજબ વર્તવાનો જો કોઇ હેતુજ ન હોય તોપછી શામાટે આપણે તેમ કરવું? શામાટે નૈતિક બનવું? બીજાઓનું ભલુંજ મારે શા માટે કરવું અને બૂરું કેમ ન કરવું? 'સુખ' એજ જો માનવી જાતિનું લક્ષ્ય છે, તો હું મારી જાતને સુખી કેમ ન બનાવું? મારી જાતને સુખી કરવા જતાં બીજાને દુઃખી કરવાં પડે, તો તેમાં પણ શું વાંધો? ને હું તેમ કરતાં શામાટે અચકાઉં? મતલબ કે, ઉપયોગિતાવાદીઓનું ઉપલું કથન વ્યાજબી નથી. વળી જે પાયાપર ઉપયોગિતાવાદની આખી ઇમારત રચાઇ છે તે પાયોજ કેટલો સંકુચિત છે. 'સમાજહિત' યાને બહુજનસમાજને જે લાભદાયી નીવડે તેટલું કામનું અને બીજું બધું નકામું એ એ વાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. હવે ત્યારે હું પૂછીશ કે, બહુજનસમાજનું હિત સધાય એવાં જે જે ધારાધોરણો અને સામાજિક રૂઢિરિવાજો અત્યારે પ્રચલિત છે, તેમની ઉત્પત્તિ શેમાંથી થઇ છે? એના ઉત્તરમાં તમારે કહેવુંજ પડશે કે, વર્તમાન સમાજમાંથીજ અત્યારની સમાજનાં સ્વરૂપ અને રીતિઓ નીકળી આવેલાં છે; આમ છતાં ઉપયોગિતાવાદીઓને સમાજ શાશ્વત છે એમ કહેવાનો શું અધિકાર છે? સમાજની ઘટના સનાતન છેજ નહિ. યુગો પૂર્વે સમાજ જેવું કંઇજ હતું નહિ અને સંભવ છે કે, યુગો પછી ન પણ હોય. તો પછી અત્યારનાં સામાજિક ધારાધોરણોનું શું? એજ કે, સમાજનું અત્યારનું સ્વરૂપ બદલાતાં કિંવા નષ્ટ થતાં પ્રચલિત ધારાધોરણો પણ બદલાવાનાં કિંવા નષ્ટ થવાનાં. અત્યારની સમાજઘટના એ બહુધા આપણે જે જે ક્રમોદ્વારા ઉચ્ચતર ઉત્ક્રાંતિ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા છીએ, તે પૈકીનો એક ક્રમ માત્ર છે; તેથી પ્રચલિત સમાજવ્યવસ્થામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો કોઇ પણ ધારો કે નિયમ સનાતન ન હોઇ શકે, કિંવા માનવપ્રકૃતિના આખા ક્ષેત્રને વ્યાપક પણ ન હોઇ શકે; તેથી ઉપયોગિતાવાદના સિદ્ધાંતો બહુ બહુ તો સમાજની અત્યારની વ્યવસ્થા ચાલુ રહે ત્યાંસુધીજ કામ લાગવાના. તે પછી તો તેમની કોડી જેટલી પણ કિંમત નહિ રહેવાની. મતલબ કે, ઉપયોગિતાના પાયાપર રચાયલું નીતિશાસ્ત્ર બિલકુલ મામુલી અને

પ્રકૃતિપર વિજય મેળવવો તે છે. ઉદાહરણતરીકે નક્ષત્રો અને ગ્રહો પર સત્તા ચલાવનાર નિયમોને જાણવા એ સરસ અને સુંદર છે; પરંતુ મનુષ્યોની મનોવૃત્તિઓ, રાગદ્વેષાદિ લાગણીઓ તથા ઇચ્છાઓ પર કાબુ ધરાવનાર નિયમોને પીછાનવા એ તેથીએ વધારે સરસ અને સુંદર છે. એ રીતે આંતરિક માનુષી પ્રકૃતિને જીતવી યાને માનવમનની અંદર ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિઓનાં રહસ્યોને જાણી તેમની અદ્ભુતતા અનુભવવી એ કેવળ ધર્મનુંજ કામ છે. ધર્મનીજ સહાયથી તે કામ થઇ શકે. બાકી સામાન્ય માનવપ્રકૃતિને તો મોટી મોટી સ્થૂલ વસ્તુઓજ જોવા જાણવાનું વધારે ગમે છે. સૂક્ષ્મ વસ્તુ તો સામાન્ય મનુષ્યથી સમજી પણ શકાતી નથી. સામાન્ય લોકો તો હજારો ગરીબ ઘેટાંઓનો એકસામટો સંહાર કરનાર સિંહનાં વખાણજ કરવાના; તે વખતે એમને એ ખ્યાલ ઘડીભર પણ નહિ આવવાનો કે, સિંહના જે ક્ષણિક વિજયને તેઓ ઉલ્લટભેર વધાવી લે છે, તેજ વિજયમાં બિચારાં ઘેટાંઓનો કાળ રહેલો છે. ધર્મનો પાસ બેઠા સિવાય એવો ખ્યાલ તેમને આવે પણ ક્યાંથી? તેમને તો માત્ર પશુબળનો આવિષ્કાર થતો જોવામાં આનંદ પડે છે, અને પરિણામે તેઓ સિંહના પાશવિક વિજયને વધાવે છે. સામાન્ય જનસમુદાયના સંબંધમાં હમેશાં આવીજ પ્રકાર નજરે પડે છે. માત્ર સ્થૂલ વસ્તુઓમાંજ તેમને સમજણ અને રસ પડે છે, સૂક્ષ્મ વાતો સમજવા જેટલું તેમનું ગજું નથી હોતું. પરંતુ દરેક સમાજમાં મનુષ્યોનો એકાદ વર્ગ એવો પણ હોય છેજ કે જેમનો આનંદ અને રસ ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં નહિ પણ તેથી પર રહેલો હોય છે. એવા મનુષ્યો ઇંદ્રિયાતીત અનુભવોની વખતોવખત ઝાંખી પામી એ અતીંદ્રિય ભૂમિકાને કાયમની પ્રાપ્ત કરવા મથતા હોય છે; અને જો આપણે પ્રજાઓની ઉન્નતિ અને અવનતિ, તથા અવનતિ અને ઉન્નતિના વચગાળાનો ઇતિહાસ બરાબર વાંચી જઇશું તો આપણી પ્રતીતિ થશે કે એવાં અધ્યાત્મરત મનુષ્યોની સંખ્યા વધવાથીજ પ્રજાનો અભ્યુદય થયો હોય છે, અને તેમનું પ્રમાણ ઘટતાંજ યાને અધ્યાત્મપ્રતિ દુર્લક્ષ થતાંજ તેની પડતીનો આરંભ થએલો હોય છે. આધ્યાત્મિકતાને ઉપયોગિતાવાદીઓ નિરૂપયોગી અને મિથ્યા કહીને ભલે હસી કાઢે; વસ્તુતઃ તો હરકોઇ રાષ્ટ્રનું ખરું ચેતન અને બળ તેની આધ્યાત્મિકતામાંજ રહેલું છે. આધ્યાત્મિકતાના ભોગે જડવાદનું જોર કરતા પ્રજા મૃત્યુમુખમાં ધસવા માંડે છે. પ્રજાની એ આધ્યાત્મિકતા જે દિવસથી ક્ષીણ થવા માંડે અને જડવાદનું જોર કરતું જાય, તે દિવસથી તે પ્રજાનો મૃત્યુઘંટ વાગ્યો એમ નક્કી સમજવું.

ધર્મથી આપણને સનાતન સિદ્ધાંતો અને તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય છે,

તથા માનસિક સમાધાની અને શાંતિ થાય છે, એ વગેરે લાભોને બાજુએ મૂકીએ અને માત્ર શાસ્ત્ર અને અભ્યાસનાજ વિષયતરીકે તેનો વિચાર કરીએ, તોપણ ધર્મ બીજા કોઇ પણ વિષય કરતાં વધારેમાં વધારે ઉપયોગી ખોરાક મનુષ્યમનને પૂરો પાડે છે. માનસિક કેળવણીનું કામ ધર્મથી જેવું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સધાય છે તેવું બીજા કશાથી સધાતું નથી. અનાદિ અનંત પરમાત્મા માટેની આ તાલાવેલી અને આ પ્રયાસ–અર્થાત્ ઇંદ્રિયોના સંકુચિત ક્ષેત્રથી યાને સ્થૂળસૃષ્ટિથી પર જઇને અધ્યાત્મવ્યક્તિમાં પરિણમવાની આ મહેનત, કિંબહુના અનંત પરમાત્મા સાથે વ્યષ્ટિજીવનનું ઐક્ય સાધવાની આ અવિરત ગડમથલ મનુષ્યોની અન્ય સઘળી માથાકૂટો અને ખટપટો કરતાં વધારે યશસ્વી અને શ્રેયસ્કર છે. જેમ ઇંદ્રિયલોલુપ મનુષ્યોને ઇંદ્રિયોના વિષયમાં આનંદ પડે છે, તેમ અધ્યાત્મરસિક વ્યક્તિઓને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં સવિશેષ રસ પડે છે. કેટલાંક મનુષ્યો યથેચ્છ આહારવિહારમાં મોજ માને છે; તેમ કેટલાક મનુષ્યોને અમુક ચીજોને પોતાની પાસે રાખવામાં આનંદ પડે છે. એવા મનુષ્યોને પોતાની મનગમતી બાબતોમાંથી આનંદ મેળવતા અટકાવવાનો કોઇને અધિકાર નથી; તેવીજ રીતે જે લોકોને અધ્યાત્મચિંતનમાં અપૂર્વ આનંદ પડતો હોય તેમને ખાળવાનો કોઇને અધિકાર નથી. સુખની કલ્પના મનની સંસ્કારિતા પર આધાર રાખે છે. પ્રાણીની કોટિ જેમ ઉતરતા પ્રકારની હોય, તેમ ઇંદ્રિયજન્ય સુખોમાં તેની આભરુચિ વધારે હોય છે; તેવીજ રીતે મનુષ્યોની અંદર મનની સંસ્કારિતા જેટલે દરજ્જે કમી હોય છે, તેટલે દરજ્જે ઇંદ્રિયજન્ય સુખોમાં તેની રુચિ વધારે હોય છે. કૂતરાં, બિલાડાં, વરૂ વગેરે પ્રાણીઓ મનુષ્ય કરતાં ઉતરતા દરજ્જાનાં હોઇ સ્વાદેંદ્રિયને તૃપ્ત કરવાની તેમની લાલસા મનુષ્યના કરતાં વધારે હોય છે. મનુષ્યની અંદર એવો ખાઉધરો માણસ ભાગ્યે મળી આવશે કે જેનું ખાઉધરાપણું કૂતરા કે વરૂ જેટલું હોય; પરંતુ જેમ કૂતરા કે વરૂની સુખાવધિ તેની સ્વાદેંદ્રિયને તૃપ્ત કરવામાં રહેલી હોય છે, તેમ જૂદી જૂદી મનુષ્ય પ્રજાઓમાં પણ જે લોકો છેક પછાત અને અસંસ્કારી હોય છે, તેઓના આનંદનો વિષય માત્ર ઇંદ્રિયોનાં સુખોજ હોય છે. ઇંદ્રિયજન્ય સુખભોગો સિવાય બીજા વિષયોમાં તેમને આનંદ નથી પડતો; ત્યારે જે લોકો સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી હોય છે તેમને વિદ્યાકળાના વાચનમનનમાં કે તત્ત્વજ્ઞાન કે અન્ય શાસ્ત્રીય વિષયોમાં આનંદ પડે છે. આધ્યાત્મિકતાનું ક્ષેત્ર એના કરતાં પણ ઉંચું હોઇ તેમાં રસ પડવા માટે મનના સંસ્કાર પણ વધારે ઉંચા પ્રકારના હોવા જોઇએ. આધ્યાત્મિકતાનો વિષય અનંત હોવાથી એની ભૂમિકા અને એનો આનંદ પણ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. અલબત્ત, એમાં થોડાંનેજ

રસ પડે છે, પણ જેઓ એ રસ-એ આનંદ માણી શકે છે તેમને માટે તો તે અપૂર્વ અને સર્વોચ્ચ હોય છે. તેથી ઉપયોગિતાવાદીની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ ધાર્મિક વૃત્તિ ખીલવવાની અગત્ય છે. કેમકે ઉપયોગિતાવાદ પ્રમાણે પણ મનુષ્ણે પ્રત્યેક કામમાં સુખપ્રાપ્તિ તરફજ ધ્યાન આપવાનું છે; તો પછી ધર્મથી પ્રાપ્ત થતા સર્વોચ્ચ સુખ માટેજ પ્રયાસ કેમ ન કરવો ? નિદાન મને તો ધર્મના અભ્યાસની અનિવાર્ય જરૂર ભાસે છે. એનાં કાર્યો ઉપરથી પણ એની જરૂરિયાત સિદ્ધ થાય છે. માનવી મનને ગતિ આપનારાં બળોની અંદર ધર્મનું બળ સૌથી મહાન છે. આધ્યાત્મિક આદર્શથી મનુષ્યના મનમાં જેટલો ઉત્સાહ આવે છે, તેટલો અન્ય કોઇ આદર્શથી નથી આવતો. મનુષ્યોનો અત્યારસુધીનો ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ એજ સ્થિતિ રહેવાની. અધ્યાત્મના પાસવગરના નર્યા ઉપયોગિતાવાદીઓ પણ બહુ ભલા અને નીતિમાન હોઇ શકે છે, તેની ના નહિ. દુનિયામાં એવા પણ અનેક મહાપુરુષો થઇ ગયા છે કે જેઓ કેવળ ઉપયોગિતાવાદનેજ માનનારા હોવા છતાં ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાન અને સજ્જન હતા, એ વાતમાં જરાયે શક નહિ; પરંતુ જે મહાપુરુષોએ આખી દુનિયાને હલમલાવી નાખી છે, જેમણે પોતાની અદ્ભુત આકર્ષણશક્તિના યોગે લક્ષાવધિ લોકોને પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તતા કર્યા છે, અને જેમનું જીવનચરિત્ર તેમના તિરોભાવ પછી પણ અનેક મનુષ્યોમાં આધ્યાત્મિક જ્યોત પ્રગટાવવા સમર્થ હોય છે, એવા મહાપુરુષોના સંબંધમાં તો વિશ્વની સાક્ષી સદા તેમના આધ્યાત્મિક બળમાંજ રહેલી જણાય છે. ધર્મમાંથીજ તેમણે પોતાની એ શક્તિ મેળવી અને ખીલવી હતી. અનંત ઉત્સાહ, અનંત આનંદ અને અનંત શક્તિ એ પણ મનુષ્યમાત્રના જન્મસિદ્ધ હક અને સ્વભાવ છે. એ અનંત આનંદ અને શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ધર્મજ સૌથી સબળ સાધન છે. માનવજાતના મહત્ માટે કિંવા ભલાઇ અને સજ્જનતાનાં કાર્યો માટે, અન્યને સુખશાંતિ આપવા માટે કિંવા જાતે પરમ સુખશાંતિ અનુભવવા માટે ધર્મનું સાધન ઉત્તમોત્તમ છે; અને તેથી તેનો અભ્યાસ પણ એજ દૃષ્ટિએ થવો જોઇએ. ધર્મનો અભ્યાસ [illegible] કરવા માટે [illegible] દૃષ્ટિ [illegible]. ધર્મવિષયક [illegible] [illegible], અર્વાચીન અને [illegible] વિષે [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] વિષયોને પણ [illegible] [illegible] પોતાના વિશિષ્ટ [illegible] [illegible] ધર્મના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

મનુષ્યનું મન જેમ જેમ વિશાળ બનતું જાય છે, તેમ તેમ આધ્યાત્મિક વિચારનાં ક્ષેત્રો પણ વિસ્તૃત થતાં જાય છે. હવે એટલા આકુંચિતપણાનો જમાનો વહી ગયો. દુનીઆના કોઇ પણ ભાગ-ના કોઇ પણ વ્યક્તિનો ગમે તે વિચાર દુનીઆના ખુણેખુણામાં પ્રસરી જાય છે. પોતાનો વિચાર પોતાનાજ સમાજમાં કે દેશમાં મર્યાદિત રહે, દુનીઆની અન્ય પ્રજાઓના જાણવામાં ન આવેજ નહિ, એમ બનવું હવે મુશ્કેલ કિંબહુના અસંભવિત છે. કારણ કે રેલ, તાર, છાપખાનાં ઇત્યાદિ ભૌતિક સાધનોદ્વારા આપણે સમસ્ત જગત-ના સંબંધમાં આવ્યા છીએ. તેથી સરસ વાત તો એજ છે કે, જગતના ભાવિ ધર્મોએ વિશાળ અને જગદ્વ્યાપી બનવું જોઇએ. એવી વિશાળતા અને વ્યાપકતાના પાયાપરજ જગતના ભાવિ ધર્મો નિર્માણ થવા જોઇએ. જગતની અંદર જે જે કંઇ સારૂં અને મહાન છે, તે તે તમામનો એ ભાવિ ધર્મોના આદર્શોમાં સમાવેશ થવો જોઇએ; એટલુંજ નહિ પણ ભાવિ વિકાસ માટે પણ તેમાં અવકાશ હોવો જોઇએ. મતલબ કે, ભૂતકાળનું જે જે કંઇ સારૂં હોય તેનું નવા ધર્મમાં સંરક્ષણ થવા સાથે તેના વર્તમાન ભંડોળમાં ઉમેરણ કરવાની જરૂર પડે, ત્યારે તેમ કરવાની છૂટ રહેવી જોઇએ. વળી એ ધર્મો પોતે અતિવ્યાપક હોવા જોઇએ, એટલે કે અમુક અમુક ધર્મની ઈશ્વરવિષયક કલ્પના પોતાનાથી ભિન્ન છે, તેટલા માટે તેમની અવગણના કે ઠેકડી કરવાની વૃત્તિ તેમનામાં ન હોવી જોઇએ. દરેક ધર્મમાં બીજા ધર્મોમાટે સદ્ભાવ કેળવવાની વ્ય-વસ્થા હોવી જોઇએ. અહીં કોઇ એવો સવાલ કરશે કે "એ ધર્મોમાં શું નાસ્તિકવાદીઓનો પણ સમાવેશ થાય?" જવાબમાં હું કહીશ કે "હા." મારી જીંદગીમાં એવા પણ અનેક બુદ્ધિશાળી નરો મેં જોયા છે કે જેઓ આપણે માનીએ છીએ તેમ ઈશ્વરને નહિ માનનાર હોવા છતાં યાને આપણી દૃષ્ટિએ નાસ્તિક હોવા છતાં ખરેખર અધ્યાત્માનંદ હતા. ઈશ્વર વિષે કદાચ તેઓ આપણા કરતાં વધારે સારી રીતે સમજ્યા હશે. એ ગમે તેમ હોય પણ નૂતન ધર્મ-ની વ્યાખ્યામાં તો ઈશ્વરની સાકાર અને નિરાકાર કલ્પના, અનંત બ્રહ્મ, નૈતિક કાયદો કે આદર્શ વ્યક્તિ એ બધાંયનો સમાવેશ થવો જોઇશે. ધર્મો એ પ્રમાણે જ્યારે વિસ્તૃત બનશે, ત્યારે તેમની કલ્યાણ સાધવાની શક્તિ પણ સેંકડોગણી વધી જશે. ધર્મોમાં અજબ શક્તિ રહેલી છે. જગતને તેમનાથી લાભ થાય છે, તેમ હાનિ પણ થાય છે. કેમકે ધર્મો જો સંકુચિત અને મર્યાદિત હોય તો તો લાભને બદલે હાનિજ વધારે થાય છે. ઘણી વાર તેમ થયું પણ છે.

હાલ પણ એવા અનેક સંપ્રદાયો અને સંસ્થાઓ છે કે જેઓ, સિદ્ધાંતો એકજ પ્રકારના હોવા છતાં માત્ર તેમને અમલમાં મૂકવા-

ની પદ્ધતિ જૂદી હોવાના કારણે, પરસ્પર ઝઘડતા હોય છે. એક પક્ષ અમુક પદ્ધતિએ કાર્ય કરવા માગતો હોય છે તો બીજો બીજી પદ્ધતિએ, અને એ પદ્ધતિઓની તકરારમાં મૂળભૂત સિદ્ધાંત વિસરી જઈ એકજ ધ્યેયવાળી સંસ્થાઓ ઝઘડતી જણાય છે. આથીજ સર્વ ધર્મોએ વિશાળ થવાની જરૂર છે. ધાર્મિક વિચારો સર્વગ્રાહી, સર્વ-દેશીય, વિશાળ અને અનંત બને તોજ ખરો બહાર આવે. ધર્મની ખરી ખુબી, ધર્મની સંપૂર્ણ બલિહારી ત્યારેજ જણાય. કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે, ધર્મો મરી જવા બેઠા છે; આધ્યાત્મિક વિચારો જગતમાંથી લુપ્ત થવા માંડયા છે; પરંતુ મને તો ઉલટું એમજ લાગે છે કે, તેમની ખરી શરૂઆતજ હજી હમણાં થઈ છે. જગત પણ મોડું વહેલું, માનવી જીવનના એકે એક વ્યવહારમાં વિસ્તૃત અને વિશુદ્ધ બનેલા ધર્મની શક્તિનો સંચાર થતો જોશે. ધર્મ જ્યાંસુધી અમુક થોડાનાજ હાથમાં હતો, એટલે કે જ્યાંસુધી તે પંડિતો, મૌલવીઓ કે પાદરીઓ જેવાઓનોજ ઈજારો હતો, ત્યાંસુધી તે મંદિરો કે દેવળોમાં, ગ્રંથો કે સિદ્ધાંતોમાં અને વિધિઓ કે વ્રતોમાંજ પરિસમાપ્ત થતો હતો. પણ હવે વસ્તુસ્થિતિ બદલાતી જાય છે; અને જ્યારે ધર્મની ખરી, વિશાળ અને વ્યાપક કલ્પના સર્વાંશે અસ્તિત્વમાં આવશે ત્યારે 'ધર્મ' તેના ખરેખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશશે-રે! ત્યારે તે જીવંત બનશે. પછી તો તે આપણા સ્વભાવમાં, વાણીમાં, વિચારમાં અને આપણા પ્રત્યેક વ્યવહારમાં રેસારેસે ને સમાજના રોમેરોમમાં વ્યાપશે. એવો ધર્મ જગતનું નિર્મળ કલ્યાણજ સાધશે; એમાં હાનિ થવાનો સંભવ નહિ રહે.

ત્યારે હવે કોઇ પૂછશે કે, એવા સર્વોત્કૃષ્ટ સુવિશાળ ધર્મના ઉદય માટે શેની જરૂર છે? તો હું કહીશ કે, જૂદા જૂદા ધર્મો વચ્ચે 'ગાઢ વિશુદ્ધ ભ્રાતૃભાવ' કેળવવાની જરૂર છે. એ ભ્રાતૃભાવ વિશુદ્ધ હોવો જોઇએ; એટલુંજ નહિ પણ એવો ગાઢ હોવો જોઇએ કે તે તોડ્યો તૂટે નહિ. 'જીવીએ તોયે સાથે અને મરીએ તોયે સાથે' એવો સંબંધ ધર્મ ધર્મ વચ્ચે કેળવાવો જોઇએ. વળી આવા વિશુદ્ધ ગાઢ સંબંધની સ્થાપનામાં, કમભાગ્યવશાત્ હાલ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે તેમ સામા ઉપર જાણે મહેરબાની કે દયા કરતા હોય કિંવા પોતે સામાના ઋણી હોય તેવી વૃત્તિ લેશ ન રહેવી જોઇએ. બધાય સમાન કોટિના અને સમાન હક ધરાવતા સહુ ઠર ભાઈઓ છે, એવી દૃઢ માન્યતા સાથે પરસ્પર હાર્દિક પ્રેમ અને આદરબુદ્ધિ કેળવાવાં જોઇએ. એવો પ્રેમ અને આદર ભાવમાંથીજ જન્મેલો સંબંધ ખરો સમજાવે, જો કે બધા ધર્મો વળી એવો સંબંધ કેળવી પદ્ધતિ-ભેદવાળા પણ સમાન સિદ્ધાંતવાળા ધર્મો વચ્ચેજ સ્થપાય અને ભિન્ન સિદ્ધાંતવાળાઓ ઝઘડા કરે તે ન ચાલે. આસ્તિક તેમજ નાસ્તિક,

[illegible] નહિ માનનારા. જડવાદી ભૌતિક [illegible] તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વગેરે સિદ્ધાંતોને [illegible] અને તેવા [illegible] જોઈએ.

[illegible] જુદા જુદા પ્રયોગો આપણે [illegible] પડશે; અને તે [illegible] પ્રાપ્ત થશે. પોતાની પ્રિય [illegible] તથા સામાની અપ્રિય [illegible] આપણી [illegible] તો [illegible] બન્ને પક્ષોને લાભ થયેલો જ [illegible] સત્યના માર્ગ [illegible] કાળની મર્યાદાથી [illegible] સાથે તાદાત્મ્ય [illegible]

२–मनुष्यनुं वास्तविक स्वरूप+

સ્થૂલ જગત યાને ઇંદ્રિયગમ્ય વિષયોપરત્વે મનુષ્યની આસક્તિ એટલી બધી જબ્બર હોય છે કે તેનો ત્યાગ કરવાનું તેને સહસા રૂચતું નથી. પરંતુ જે સ્થૂલ જગતની અંદર મનુષ્ય વસે છે અને હરેફરે છે તે સ્થૂલ જગતમાં તેને ફાવે તેટલી આસક્તિ હોય-તેને એ ગમે તેટલું સત્ય અને સારભૂત માનતો હોય, તથાપિ પ્રત્યેક વ્યક્તિના તેમજ પ્રત્યેક જાતિના જીવનમાં કોઈ ને કોઈ ઘડી તો અવશ્ય એવી આવે છે કે જ્યારે અનિચ્છાપૂર્વક પણ તેના મુખમાંથી એવો પ્રશ્ન નીકળવા પામે છે કે "શું આ જગત સાચું છે?" જે વ્યક્તિને પોતાની પંચેંદ્રિયની ક્ષમતા અને તે દ્વારા મળતા અનુભવોની સચ્ચાઈવિષે સહજ પણ સંદેહ ઉદ્‌ભવ્યો નથી હોતો, એટલુંજ નહિ પણ જેના જીવનની પ્રત્યેક પળ અવનવા વિષયોપભોગોની અંદર રાચવામાંજ વ્યતીત થઇ હોય છે, તેની સમક્ષ પણ મૃત્યુ મોં વિકાસીને ઉભું રહે છે ત્યારે તે વ્યક્તિના મુખમાંથી પણ એજ પ્રશ્ન નીકળી પડે છે કે "શું આ સાચું?" ખરૂં પૂછાવો તો આ પ્રશ્નથીજ ધર્મની શરૂઆત થાય છે અને તેના ઉત્તરમાંજ તેની પરિસમાપ્તિ થાય છે. લિપિબદ્ધ ઇતિહાસ જેના પર અજવાળું નાખવા અસમર્થ છે તેવા અત્યંત પ્રાચીન યુગમાં, પૌરાણિક યુગમાં કિંવા માનવ-સંસ્કૃતિના અસ્ફુટ ઉષઃકાળમાં આપણે ડોકિયું કરીએ છીએ તો તે વખતે પણ એજ પ્રશ્ન પૂછાયલો માલમ પડે છે કે "શું જગત સાચું?"

ઉપનિષદોમાં સૌથી કાવ્યમય એવું જે કઠોપનિષદ, તેનો આરંભજ આ પ્રશ્નથી થાય છે કે:-ये यं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। (કઠ. ૧-૨૦)

અર્થાત્ "મનુષ્યનું મૃત્યુ નીપજતાં વાદ ઉપસ્થિત થાય છે. એક પક્ષ કહે છે કે તેનું અસ્તિત્વ સદાને માટે નાશ પામ્યું, ત્યારે બીજો પક્ષ તેટલાજ આગ્રહ સાથે પ્રતિપાદન કરે છે કે, તેનું અસ્તિત્વ હજી કાયમ છે હવે એ બન્નેમાં સાચું શું?" આ પ્રશ્નના અત્યાર-સુધીમાં અનેક ઉત્તરો અપાઇ ચૂક્યા છે. જગતમાં જેટલાં જેટલાં દર્શનશાસ્ત્રો અને ધર્મો મોજુદ છે, તે બધાંયમાં વસ્તુત આ પ્રશ્નનો ઉહાપોહ થયેલો હોય તેના વિવિધરંગી ઉત્તરોથીજ તે શાસ્ત્રો પરિપૂર્ણ છે સાથે સાથે એ મહાપ્રશ્નને-પ્રાણની એ ગંભીર આકાંક્ષાને-એ જનતા પર એવી પરમાર્થનમાની ભાવને વ્યર્થ કરી

+ લંડનમાં આપેલું વ્યાખ્યાન

તેને ઉડાવી દેવાનાં પણ અનેક પ્રયત્નો થયા છે અને થાય છે, પરંતુ મૃત્યુ જેવી વસ્તુ જ્યાંસુધી જગતમાં હયાતી ધરાવે છે, ત્યાંસુધી તો એવા સઘળાજ પ્રયત્નો સર્વાંશે નિષ્ફળ જવાના. "જગતથી પર એવી સત્તાની શોધ માટે ફાંફાં મારવાં નકામાં છે, આપણી સઘળી આશાઓ અને ઇચ્છાઓને કેવળ વર્તમાનમાંજ મર્યાદિત રાખવામાં માલ છે" એમ આપણે કહ્યા કરીએ, અને તેને વર્તનમાં ઉતારવા માટે પ્રયત્ન કર્યા કરીએ, એટલે સુધી કે જગતની સઘળી ચરાચર વસ્તુ આપણને પંચેન્દ્રિયના વિષયોની સીમામાંજ પૂરી રાખે–રે! સમસ્ત સંસાર એકસંપ કરી આપણી દૃષ્ટિને વર્તમાનની સંકુચિત સીમાની બહાર જવાજ ન દે–એ બધું શક્ય હોય તોપણ મૃત્યુ જેવી ઘટના જ્યાંસુધી જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ત્યાંસુધી તો આ પ્રશ્ન વારંવાર ઉદ્દભવાનોજ કે "જે વસ્તુઓને આપણે સત્ય અને સારમય સમજી તેમની અંદર આટલી બધી આસક્તિ ધરાવીએ છીએ તેમનું છેવટનું પરિણામ તો આ મૃત્યુજ ને?" આ વિચારની સાથેજ આપણી જગતની કલ્પના ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામી ક્યાંની ક્યાં ઉડી જાય છે; અને તેમ થાય તેમાં નવાઇ પણ શી? કારણ કે જેમ કોઇ પ્રવાસી પોતાના સુખદ પ્રવાસમાં આગળ વધવાની ઇચ્છાએ માર્ગમાં આવતો ગગનગામી ગિરિરાજ ચઢવા માંડે અને ચઢતાં ચઢતાં તેના સર્વોચ્ચ શિખરપર પહોંચી આગળ પગ ઉપાડવા જતાંજ, નીચે નજર ન પહોંચે એવી ઉંડી ખીણ નિહાળે અને તેની જે મનોદશા થાય, તેવીજ મનોદશા મૃત્યુના ખ્યાલથી મનુષ્યની થાય છે. ગમે તેવો કઠણ હૈયાનો મનુષ્ય પણ તે ઘડીએ કંપવાનો અને પૂછવાનો કે "શું આ સાચું?" જીવનભરની બધી આશાઓ, ક્રમે ક્રમે સંચિત કરેલી મનની સઘળી મુરાદો પલકમાં હતી ન હતી થઇ જાય છે; તો પછી "એ બધી મુરાદો, એ સકળ આશાઓ શું સાચી?" એ પ્રશ્નનો ખુલાસો અવશ્ય મળવો જોઇએ. કોઇ કહેશે કે, એ આકાંક્ષાનું–એ ગંભીર પ્રશ્નનું જોર વખત જતાં એની મેળે ક્ષીણ થઈ જશે, પણ વસ્તુતઃ તેમ થતું ન હોઇ, વખતના વહેવા સાથે તેની શક્તિમાં ઓર વધારો થાય છે અને હૃદયપર ઓર દબાણ ચલાવે છે. વળી મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં સુખી થવાની ઇચ્છા ઘર કરી રહી હોય છે. પોતાની જાતને સુખી બનાવવા માટે આપણે ચોમેર દોડાદોડ કરી મૂકીએ છીએ, ઇંદ્રિયોના વિષયોની પાછળ પાછળ ભમીએ છીએ અને સ્થૂળજગતનાં કાર્યો ગાંડાની માફક કર્યે જઇએ છીએ. સંસારના સઘળા વ્યવહારમાં આજપર્યંત સફળ નીવડેલા કોઇ તરુણને આપણે પૂછીશું કે "જગત સત્ય કે મિથ્યા?" તો તે તરતજ ઉત્તર આપશે કે 'સત્ય–બિલકુલ સત્ય!' અને ખરે! એને મન તો એ વખતે સઘળું સાચુંજ

આસનું હોય છે. પણ પછી તેજ વ્યક્તિ જ્યારે યુવાવસ્થાનો ઉમરો ઓળંગી વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશે અને તેની સૌભાગ્યલક્ષ્મી પણ તેને વખતોવખત દગો દેવા માંડે, ત્યારે તેનો તેજ પ્રશ્ન પાછો તેને પૂછીશું તો તે કપાળ તરફ હાથ કરી પોતાના અદૃષ્ટ અથવા નસીબનો દોષ કાઢતો જણાશે. આટલે વખતે હવે તે જોઇ શકે છે કે, ધાર્યા મુજબ તેની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થતી નથી. તે જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં એક એવી મજબૂત પોલાદી દિવાલ તેની નજરે પડે છે કે જેને ઉલ્લંઘીને કે ભેદીને પાર જવાનું સામર્થ્ય તેનામાં નથી. ઇંદ્રિયોના પ્રત્યેક વ્યવહારની પ્રતિક્રિયા થતી હવે તે અનુભવે છે. તાત્પર્ય કે સુખ-દુઃખ બન્ને નાશવંત છે; વિલાસ, વૈભવ, શક્તિ, દારિદ્ર-રે ! જીવન સુદ્ધાંત નાશવંત છે, તો પછી "જગતમાં સાચું શું?"

આ પ્રશ્નના બે ખુલાસા હોઇ શકે. એક તો શૂન્યવાદીઓની માફક માનવું કે " સઘળુંજ શૂન્ય છે; આપણે કંઇજ જાણતા નથી; ભૂત, ભવિષ્ય અથવા વર્તમાન સંબંધી પણ આપણે કંઇજ કદી જાણીએ તેમ નથી. " શૂન્યવાદીઓ 'વર્તમાન'માં વિહરતા હોવા છતાં તેનો અસ્વીકાર કરે તે જોઇ નવાઇ લાગશે; પણ તેમ કર્યા વગર તેમને ચાલે તેમ નથી. કારણ કે વ્યક્તિ ભૂત અને ભવિષ્યનો અસ્વીકાર કરીને કેવળ વર્તમાનનાજ અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરી તેમાંજ પોતાની દૃષ્ટિ હરદમ પરોવી રાખવા માગે તે વ્યક્તિને ચક્રમજ સમજવી. એ તો પિતામાતાના અસ્તિત્વ વગર પણ સંતાનની શક્યતા સ્વીકારવા જેવું થાય ! પિતામાતા હોવા વગર પણ સંતાનોત્પત્તિ સંભવિત છે એમ માનવું જેટલું બેહૂદું છે તેટલુંજ બેહૂદું ભૂત અને ભવિષ્ય વગર વર્તમાનની શક્યતા માનવી તે છે-અર્થાત્ વર્તમાનનું અસ્તિત્વ એક વાર સ્વીકાર્યું કે પછી ભૂત અને ભવિષ્યને સ્વીકાર્યા વગર છૂટકોજ ન રહે. એ સમજીનેજ શૂન્ય-વાદીઓ ભૂત-ભવિષ્યના અસ્વીકાર સાથે વર્તમાનનો પણ અસ્વીકાર કરે છે, અને વાદની દૃષ્ટિએ જોતા તે ઠીકજ કરે છે કેમકે નહિ તો તેમને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ચક્રમનીજ પંક્તિમા બેસવું પડે. ત્યારે, આ એક ખુલાસો શૂન્યવાદીઓના મત પ્રમાણેનો છે કે "સઘળું શૂન્યાકાર છે, કશાની ખબર નથી; ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાનવિષે પણ કંઇ માહિતી નથી." પરન્તુ એવો એક પણ માણસ મેં અદ્યાપિ જોયો નથી કે જે એક મુહૂર્ત માટે પણ યથાર્થ શૂન્ય-વાદી હોય; બાકી મોઢે બોલવું તો બહુ સહેલું છે

બીજો ખુલાસો એવો છે કે, એ પ્રશ્નના યથાર્થ ઉત્તરની યાને સત્યની શોધ કરવી. આ સદાપરિવર્તનશીલ નશ્વર જગતની અંદર સત્ય વસ્તુ શું છે તેનો તપાસ કરવો, આ જગત કે જે કેટલાક પાર્થિવ દ્રવ્યોના પરમાણુઓનું સંગઠનમાત્ર છે, તેના અંદર તત્વાંશ

જેવું કંઇ છે ખરૂં ? માનવજીવનના ઇતિહાસમાં સર્વદા આ તત્ત્વ શોધાતું આવ્યું જણાય છે. માનવજીવનનો ઇતિહાસ તપાસતાં માલમ પડે છે કે, આ તત્ત્વનો ઝાંખો ઝાંખો પ્રકાશ તો મનુષ્યના મનપર છેક પ્રાચીન કાળથીજ પડવા માંડયો હતો. કારણ કે મનુષ્યને સ્થૂલદેહ ઉપરાંત બીજો એક દેહ, કે જે અનેકાંશે સ્થૂલદેહની પેઠે દેખી શકાય એવો નથી તો પણ સ્થૂલદેહ કરતાં શ્રેષ્ઠ યાને સ્થૂલદેહ નાશ પામવા છતાં નાશ ન પામે તેવો સૂક્ષ્મ અથવા લિંગદેહ હોય છે, એવું જ્ઞાન મનુષ્યને છેક તે સમયથીજ પ્રાપ્ત થયેલું જણાય છે. અમારા ઋગ્વેદમાં શબના દહનસંસ્કાર માટે પ્રગટાવેલા અગ્નિને ઉદ્દેશેલી કેટલીક ઋચાઓ આવે છે. તેમાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે "હે અગ્નિદેવ ! તમે દેહ છોડનારા મનુષ્યને તમારા કોમળ હસ્તમાં ધારણ કરીને ધીમેથી લઇ જાઓ, એને સર્વાંગ સુંદર જ્યોતિર્મય દેહ આપીને તે સ્થાનકે લઇ જાઓ કે જ્યાં પિતૃદેવો વાસ કરી રહ્યા છે અને જ્યાં દુઃખ કે મૃત્યુ જેવું કંઇ છે નહિ." આવી જાતની કોઇ ને કોઇ ભાવના બીજા બધા ધર્મોમાં પણ તમને મળી આવશે; એટલુંજ નહિ પણ બીજી એક વાત પણ સર્વ ધર્મોમાં એકસરખી રીતે ચર્ચાયલી જોઇને તમને અચંબો પણ થશે. એ અચંબા જેવી વાત એ છે કે, સઘળાજ ધર્મો એકે અવાજે જાહેર કરે છે કે, મનુષ્યપ્રાણી પહેલાં પવિત્ર અને નિષ્પાપ હતું, અત્યારે તે અનેક રીતે ભ્રષ્ટ થઇ તેની પૂર્વની સ્થિતિમાંથી પતિત થયેલું છે. આ બીના એકે એક ધર્મમાં રજુ થયેલી છે-પછી તે કાં તો રૂપકની અલંકારમય ભાષામાં આલેખાયલી હશે, દર્શનશાસ્ત્રીઓની સ્પષ્ટ ભાષામાં લખાઇ હશે કે પછી કલ્પનાપ્રધાન કવિઓના સુંદર કાવ્યમાં ગુંથાઇ હશે; પણ એકેએક ધર્મશાસ્ત્ર, એકેએક પુરાણગાથા ઢોલ વગાડીને જાહેર કરે છે કે, મનુષ્યપ્રાણી જેવું અગાઉ હતું તેવું અત્યારે નથી-અર્થાત્ પૂર્વસ્થિતિમાંથી તેનું પતન થયેલું છે. યાહૂદીઓના ધર્મશાસ્ત્ર બાઇબલના પુરાતન ભાગમાં કહેવાયલી આદમના પતનની વાતનો પણ એજ સારાંશ છે. હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોમાં તો તે વાતનો ઠેકઠેકાણે ઉલ્લેખ થયેલો છે. હિંદુશાસ્ત્રો સત્યયુગને નામે જે યુગનું વર્ણન કરે છે-કે જ્યારે લોકો ઇચ્છામૃત્યુવાળા હતા યાને જ્યાંસુધી જીવવાની ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી જીવી શકતા હતા અને જ્યારે લોકોનાં મન શુદ્ધ અને દૃઢ હતાં-તે સત્યયુગનાં વર્ણનોમાં પણ એજ સાર્વભૌમિક સત્યનું સૂચન થયેલું જણાઇ આવે છે. તે વખતે મૃત્યુ હતું નહિ તેમજ કોઇ પ્રકારનું અશુભ કે દુઃખ પણ નહોતું અને વર્તમાન યુગ તો એ ઉન્નત અવસ્થાનું અવનત સ્વરૂપ છે, એવું હિંદુશાસ્ત્રોનું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વર્ણન છે. વળી આ વર્ણનના સાથે બીજી પણ એક વાત સર્વ ધર્મોમાં સરખી

રીતે વર્ણવવામાં [illegible] છે; અને તે સર્વ [illegible] છે એ જળપ્રલયની સામાન્ય અસ્પષ્ટ [illegible] ઉપરથી [illegible] છે કે, વર્તમાન યુગ એ પૂર્વયુગનું [illegible] સ્વરૂપ છે એમ [illegible] માને છે. આ [illegible] સર્વ [illegible] [illegible] એવી છે કે "જગત [illegible] પણ [illegible] [illegible] પ્રગતિ કરી શક યું છે." [illegible] 'ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ' યાને જૂના [illegible] [illegible] [illegible] માલમ પડશે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આદિવાસીઓ, [illegible], [illegible] અને હિંદુઓમાં પણ પ્રચલિત છે. હિંદુશાસ્ત્રોમાં એ મહાપ્રલયનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—મહર્ષિ મનુ એક દિવસ [illegible] [illegible] [illegible] કરતા હતા, તે વખતે એક નાનું સરખું માછલું તેમની પાસે આવીને બોલ્યું કે "મહારાજ! મને આશ્રય આપો, મને બચાવો." મનુજીએ તેને તત્કાળ ઉપાડી લઈને એક કમંડળમાં મૂક્યું અને પૂછ્યું કે "તારી શી મરજી છે—તું શું કહેવા માગે છે?" માછલું બોલ્યું કે "મહારાજ! મને ગળી જવા સારુ એક મોટો મચ્છ મારી પાછળ પડ્યો છે; મને તેનાથી બચાવો." એ સાંભળી મનુજી તેને ઘેર લઇ ગયા. બીજે દિવસે સવારમાં ઉઠીને જુએ છે તો તે માછલું વધીને કમંડળ જેવડું મોટું થઇ ગયું હતું. મનુને જોઇને તે બોલ્યું કે "મહારાજ! હવે મારાથી આ કમંડળમાં રહી શકાતું નથી; હું ગભરાઇ મરું છું." એ પરથી મનુએ લઇ તેને એક તળાવમાં મૂક્યું. વળતે દિવસે તે તળાવ જેવડું મોટું થઈ ગયેલું જણાયું અને મનુને આવેલા જોઇ બોલ્યું કે "આમાં પણ હું હવે રહી શકું તેમ નથી." એટલે મનુએ તેને તળાવમાંથી કાઢી એક મોટા નદમાં મૂક્યું. ત્યાં પણ બીજે દિવસે તે નદ જેવડું મોટું થઇ ગયેલું જણાયું. હવે મનુએ લઇ તેને સમુદ્રમાં મૂક્યું. એ વખતે માછલું કહેવા લાગ્યું કે "હે મનો! મને ના ઓળખ્યો? હું જગતનો સરજનહાર છું. હવે જળપ્રલયદ્વારા હું જગતનો નાશ કરનાર હોવાથી તને ચેતાવવા સારૂ હું મત્સ્યરૂપ ધારણ કરી આવ્યો છું. તું એક સુવિશાળ નૌકા તૈયાર કરી તેમાં સર્વ પ્રકારનાં પ્રાણીઓનું એક એક જોડું તથા સકળ વનસ્પતિઓના બીજ લઈ તું પોતે તારા પરિવારસહિત બેસી જજે. સર્વત્ર જળમય થઇ ગયા બાદ તે જળમય પ્રદેશની વચ્ચોવચ્ચ એક શિંગડું દેખાશે. તેની સાથે તારી નૌકા બાંધી દેજે, એટલે તે સુરક્ષિત રહેશે. પછી

જ્યારે જળ ઓસરી જાય ત્યારે તું નૌકામાંથી બહાર નીકળી પૃથ્વીપર વસ્તી વિસ્તારજે." આ પ્રમાણે ભગવાનના કથનાનુસાર જળપ્રલય થયો અને મનુએ પોતાના કુટુંબપરિવારસહિત સર્વ પ્રકારનાં જીવજંતુના એક એક જોડાને તથા સઘળી જાતની વનસ્પતિનાં બીજને બચાવી લીધાં. પછી જ્યારે પ્રલયનાં પાણી ઓસરી ગયાં અને પૃથ્વીનું તળ દેખાવા લાગ્યું, ત્યારે તે નૌકામાંથી બહાર નીકળ્યા અને પૃથ્વીપર સકળ જાતની સૃષ્ટિનો વિસ્તાર વધારવા માંડયો. આપણે બધાં માનવ કિંવા મનુષ્યને નામે ઓળખાઇએ છીએ તેનું કારણ એજ કે, આપણે એ મનુનાં વંશજો છીએ.

વળી જુઓ, મનુષ્યની વાણી અથવા ભાષા એ અંતરના ઉંડાણમાં રહેલા સત્યને બહાર પ્રકટ કરવાના પ્રયત્નોસિવાય બીજું કંઇજ નથી. હું ખાત્રીપૂર્વક માનું છું કે, નાનું બચ્ચુ પોતાના અસ્પષ્ટ અને ન સમજાય તેવા શબ્દોચ્ચાર, કે જે શબ્દોચ્ચારજ એની ભાષા છે, તેના દ્વારા ગહનમાં ગહન દાર્શનિક સત્યનેજ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે—માત્ર તે ઘડીએ બાળકની પાસે તે સત્યને યથાર્થ સ્વરૂપમાં દર્શાવવા કાજે જરૂરી વાણી કિંવા અન્ય સાધન હોતું નથી એટલુંજ. ઉંચામાં ઉંચી કોટિના તત્ત્વજ્ઞાનીની શુદ્ધ સંસ્કારી બોલીમાં અને બાળકની અસ્પષ્ટ તોતલી બોલીમાં પ્રકારગત કોઇ ભેદ નથી હોતો; પણ પ્રમાણ કે પાયરીગતજ હોય છે—અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાની જે ગહન તત્ત્વને પ્રયાસપૂર્વક સમજી પોતાની સ્પષ્ટ અને સંસ્કારી ભાષામાં દર્શાવે છે, તેજ ગહન તત્ત્વને બાળકની નિર્દોષ બુદ્ધિ સહજ ગ્રહણ કરી તેને પોતાની અસ્પષ્ટ ને અસ્ફુટ બોલીમાં દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; એનાં સાધન અને શૈલિજ માત્ર જૂદાં હોય છે. આ વાત એક વાર સમજી લીધી કે પછી તમને આજકાલની સુંદર, સંસ્કારી, પ્રણાલિબદ્ધ અને ગણિતના જેવી ચોખ્ખીચટ ભાષા તથા પૂર્વજોની અસ્ફુટ, ગૂઢ અને રૂપકમય વૈદિક અને પૌરાણિક ભાષાઓ વચ્ચે રહેલો ભેદ તરતજ સમજાઇ જશે. એ ભાષાઓ વચ્ચેનો ભેદ પણ પ્રકારગત ન હોતાં પરિમાણ અને શૈલિગતજ છે. એ બધી ભાષાની પાછળ એક મહાન ઉદાત્ત સત્ય રહેલું હોઇ તે પ્રકાશમા આવવા મથતું હોય છે. પ્રાચીન પૂર્વજોની ભાષાઓએ પોતપોતાની શૈલિમાં તેજ સત્યને બહાર લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને આપણી આધુનિક ભાષાઓ પણ પોતપોતાની શૈલિમાં તેવો પ્રયત્ન કરી રહી છે; પણ ખેદ સાથે કહેવું પડે છે કે, **પૂર્વજોની રૂપકમય વૈદિક અને પૌરાણિક ભાષાઓમાં મોટે ભાગે મહા અમૂલ્ય સત્યો રહેલાં સાંપડે છે, ત્યારે આધુનિક પ્રજાની દેખીતી સુંદર, સંસ્કારી અને ટાપટીપવાળી ભાષામાં ઘણી વાર નમાલાં ટાયલાં નજરે પડે છે.** માટે પ્રાચીન એટલું નકામું

અને અર્વાચીન તે બધુંજ સારું, એમ માની લેવાની ભૂલ ન થવી જોઈએ. અમુક વસ્તુ દેવદેવીઓની રૂપકમય ગાથાઓમાં ગુંથાયલી છે માટે, અથવા તો ફલાણાભાઈ કે ઢીંકણાભાઈ તે વાતની સાથે સંમત થતા નથી માટે, તેને અગ્રાહ્ય ગણી તેની અંદર રહેલા સત્યને ઉવેખી કાઢવું એ બિલકુલ વાજબી નથી. 'અમુક મહાપુરુષે અમુક વાત અમુક પૌરાણિક આખ્યાયિકામાં કહેલી છે માટે લોકોએ તેને માનવીજ જોઈએ' એમ ઘણાખરા ધર્મો પ્રતિપાદન કરે છે: તેથી ધર્મમાં અમારી શ્રદ્ધા બેસતી નથી, એમ કહી ઘણા આધુનિક લોકો ધર્મની અને તેને માનવાવાળાં વૃદ્ધોની ઠેકડી કરે છે; પરંતુ એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તો આપણે આધુનિક લોકોજ ઉપહાસને પાત્ર ઠરીએ છીએ. આજકાલ ઈસા, મુસા, બુદ્ધ કે વેદ-ઉપનિષદાદિ-માંનું કોઈ પ્રાચીન મહાપુરુષનું વચન ટાંકી જો કોઈ વાત કરે છે તો લોકો તેની મશ્કરી ઉડાવવા મંડી પડે છે; પણ તેજ લોકો જો કોઈ હક્સલી, ટિંડાલ કે ડાર્વિનનું નામ લઈ વાત કરનાર મળે છે તો તરતજ માથું ધૂણાવી ધૂણાવી અને 'જી 'લબ્બે' કરતાં કરતાં સર્વ કંઈ સ્વીકારી લે છે. અમુક બાબતમાં 'હક્સલીનું આમ કહેવું છે' અથવા 'ડાર્વિનનો આ મત છે' એમ કહેતાંજ કેટલાક તો ચટ ચૂપ થઈ જાય છે, ને પ્રાચીન મહાપુરુષોનાં નામ સાંભળી વલવલાટ કરતી તેમની લૂલીબાઈઓ મૌન રહીને 'સંતાઈ જાય છે! કોઈ કહે છે કે, આપણા પૂર્વજો વહેમી અને કુસંસ્કારી હતા અને આપણે તે વહેમ અને કુસંસ્કારોની જાળમાંથી મુક્ત થયા છીએ! તેઓ કુસંસ્કારી હતા એમ કહેવાનું શું કારણ? તો કહેશે કે, ધર્મને નામે કોઈ તેમને જે કંઈ કહેતું તે તેઓ તરત માની લેતા. વારુ, ત્યારે અત્યારના લોકો શું કરે છે? અત્યારના લોકો ભૌતિક વિજ્ઞાનને નામે કહેવાતું સઘળું મૂંગે મોઢે માથે ચઢાવે છે. આમ છતાં આધુનિક સમાજ સુસંસ્કારી નહિ? વાહરે! આધુનિક સુસંસ્કારિતા વાહ! આને શું તમે વહેમ અને કુસંસ્કારિતાની મુક્તિ કહો છો? ખરી વાત તો એ છે કે, પ્રાચીન સમાજ ધાર્મિક વહેમો અને કુસંસ્કારોમાં ડૂબેલો હતો, તો અર્વાચીન સમાજ ભૌતિક વિજ્ઞાનના કુસંસ્કારમાં ડૂબ્યો છે. અગાઉની કુસંસ્કારિતા તો એટલી ઠીક હતી કે તેમાંથી મનુષ્ય-હૃદયને જીવનપ્રદ આધ્યાત્મિક ભાવનું પોષણ મળતું હતું; ત્યારે આધુનિક જડ વૈજ્ઞાનિક વહેમોમાંથી તો કેવળ ભૌતિક કામનાઓ, લોભ, ઇત્યાદિ મનુષ્યના આત્માને હણનાર શત્રુઓનેજ પોષણ મળે છે. અગાઉના વહેમ અને કુસંસ્કારોમાં અવિનાશી પરમાત્માની ઉપાસના રહેલી હતી, ત્યારે આધુનિક વહેમો અને કુસંસ્કારોમાં નાશવંત એવી ધન, કીર્તિ અને સત્તાની ઉપાસના રહેલી છે. એકમાં આત્માનો ઉન્નતિકર અધ્યાત્મભાવ હતો, ત્યારે બીજામાં આત્માને હણનાર જડ

[illegible]

[illegible] છે. એ સિદ્ધાંત મુજબ જે જે ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે તે તે બધી [illegible] છે. પ્રત્યેક તરંગ અથવા મોજું એક વાર ઉંચું ઉછળે છે ને નીચે પડે છે, વળી પાછું ચઢે છે ને પાછું ઉતરે છે; ઉતરીને પાછું ચઢે અને ચઢીને પાછું ઉતરે એવો ક્રમ સમુદ્રમાં ચાલ્યાજ કરે છે. એવી રીતે સૃષ્ટિમાં પ્રત્યેક ગતિ ચૈંટની માફક ચક્રાકારે ચલી રહે છે. પ્રાણીસૃષ્ટિમાં યોનિ-પરંપરા વિષેની હિંદુઓની માન્યતા પણ એજ સિદ્ધાંતને અનુસરીને છે. આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ મનુષ્ય એ કેવળ ઉત્ક્રાંતિજન્ય પ્રાણી નથી એ સયુક્તિક ઠરે છે. ક્રમવિકાસ અથવા ઉત્ક્રાંતિની વાત એક વાર સ્વીકારી કે તેની સાથે સાથે ક્રમસંકોચની પ્રક્રિયાને પણ સ્વીકારવીજ પડશે. ક્રમસંકોચ વગર ક્રમવિકાસનો સંભવજ નથી. વૈજ્ઞાનિકો એ વાતની સાક્ષી પૂરશે કે, મંત્રમાં તમે જેટલી જેટલી શક્તિનો પ્રયોગ કર્યો હશે, તેના પ્રમાણમાંજ તેટલી શક્તિનું કાર્ય તમને મળવાનું. અસત્ અથવા શૂન્યમાંથી સત્ કિંવા બીજી ચીજનો આવિર્ભાવ થઇ શકેજ નહિ—અર્થાત્ દરેક કાર્યને તેનું આદિકારણ હોવુંજ જોઇએ. જો મનુષ્ય એ એક પ્રકારના માંસલ જંતુનો ક્રમવિકાસ માત્ર હોય, તો પછી તે જંતુવિશેષમાં પૂર્ણમનુષ્ય, કૃષ્ણમનુષ્ય, બુદ્ધમનુષ્ય કે ખ્રિસ્તમનુષ્ય સંકુચિત સ્વરૂપે યાને બીજ-રૂપે રહેલાજ હોવા જોઇએ; નહિ તો એમના જેવી મહાન વિભૂતિઓ આવેજ ક્યાંથી? શૂન્યમાંથી તો કશાની ઉત્પત્તિ શક્યજ નથી. એ રીતે પ્રાચીન શાસ્ત્રોની સાથે આધુનિક વિજ્ઞાનવાદનો મેળ અમે

બેસાડીએ છીએ, જે શક્તિ ધીરે ધીરે અનેક યુગોમાં રૂપાન્તર કરી આખર પૂર્ણ મનુષ્યરૂપમાં પરિણત થાય છે, તે શક્તિ કંઇ શૂન્ય-માંથી તો અવશ્ય નથીજ ઉદ્‌ભવતી. તે કોઇ ને કોઇ રૂપે મોજુદ રહેલી હોય છે; અને જેમ તમે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ તેના આવિષ્કારની શોધ કરતાં કરતાં એ માંસલ જંતુવિશેષ અથવા તો જીવાણુ (જેને અંગ્રેજી-માં 'પ્રોટોપ્લાઝમ' કહે છે તો) પર્યંત જઇ પહોંચો તો પછી એ તો નક્કીજ કે, એ જીવાણુમાં તે શક્તિ કોઇ ને કોઇ રૂપે રહેલી હોવી જોઇએ.

વર્તમાન સમયના વિદ્વાનોમાં એક મહાપ્રશ્ન ચર્ચાઇ રહ્યો છે કે, આ દેહ નામે ઓળખાતું પંચમહાભૂતનું બનેલું યંત્ર આત્મા, વિચાર અથવા સંવેદના વગેરે નામથી ઓળખાતી શક્તિના વિકાસનું કારણ છે, કે પછી વિચારશક્તિ યાને સંવેદનાજ દેહોત્પત્તિનું કારણ છે? અલબત, જગતના સર્વ ધર્મોનું તો એવુંજ માનવું છે કે, વિચાર અથવા સંવેદનાને નામે ઓળખાતી શક્તિજ દેહના આવિષ્કારનું કારણ છે અને નહિ કે તેથી ઉલટું—અર્થાત્ વિચાર અથવા સંવેદનાશક્તિ દેહમાંથી પેદા થાય છે એ વાતનો સઘળા ધર્મો સાફ ઇન્કાર કરે છે; કિંતુ આધુનિક વિચારકોમાં કેટલાક એવા સંપ્રદાય છે કે જેઓ આ વિચારશક્તિને શરીરયંત્રના વિવિધ વિભાગોની અમુક પ્રકારની રચનાનુંજ પરિણામમાત્ર છે, એમ માને છે. હવે જો આ મત સ્વીકારવામાં આવે કે, આત્મા કિંવા મન કિંવા સંવેદના અથવા બીજા કોઇ નામથી ઓળખાતી શક્તિ એ આ જડ દેહરૂપી યંત્રનાજ કળરવરૂપ છે, અથવા જે જે જડ પરમાણુઓદ્વારા મસ્તિષ્ક અને શરીરનું ગઠન થયેલું છે, તેજ પાર્થિવ દ્રવ્યોના રાસાયનિક અને ભૌતિક સંયોગનુંજ પરિણામ છે; તો તો પછી મૂળ પ્રશ્ન જેમનો તેમ નિર્ણય થયા વગર ઉભો રહે છે. શરીરગઠન કોણ કરે છે? કયી શક્તિ આ ભૌતિક અણુઓને શરીર-રૂપમાં પરિણત કરે છે? વળી એવી કયી શક્તિ છે કે જે કુદરતમાં ઓતપ્રોત રહેલ જડ દ્રવ્યોમાંથી અમુક અમુક અંશો લઇને તમારૂં શરીર એક ઘાટનું, મારૂં બીજા ઘાટનું અને ત્રીજાનું વળી ત્રીજી રીતનું બનાવે છે? આ બધી પારવિનાની વિભિન્નતા શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? મતલબ કે, આત્મા નામક શક્તિ શરીરમાંના ભૌતિક પરમાણુઓના ચોક્કસ પ્રકારના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવું એ ગાડીની પછવાડે ઘોડો જોડવા જેવું બેહૂદું છે. કારણ કે સવાલજ એ છે કે, એ સંયોગ અથવા જડ પરમાણુઓની એ વિશિષ્ટ રચના થઇ શી રીતે? કયી શક્તિએ તેમ કર્યું? કદાચ તમે કહેશો કે, એ સંયોગ સિદ્ધ કરનાર શક્તિ કોઇ નિરાળી હતી, અને આત્મા કે જે અત્યારે અમુક અમુક જડ પરમાણુઓ-ની સાથે સંયુક્ત થયેલો નજરે પડે છે, તે પણ એ જડ પરમાણુ-

અમાનક લાગે છે. પણ્યાકને જે વિચારો કેવાં કહેવાય ભેદ કે જે છે; તેથી અમે આપણે વર્તમાનને જ વિચાર કરીશું. આજકે જે શક્તિ આપણી મારફતે કામ કરી રહી છે તે શું છે? એ જે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, શરૂમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં એક શક્તિને એક એવા જ્યોતિર્મય પદાર્થનાં વર્ણવવામાં આવી છે કે જેને આપણા સ્થૂળદેહની મારફત દેહ હોય છે; પણ તે દેહ સ્થૂળદેહના નાશ સાથે નષ્ટ થતો નથી—અર્થાત્ પ્રત્યેક વ્યક્તિને સ્થૂળદેહ ઉપરાંત એક સૂક્ષ્મ યાને લિંગદેહ હોય છે. વચન જેનો આ ના કોનો વધારે ઉચ્ચ ખ્યાલ મનુષ્યના મનમાં ઉદ્ભવેલો જણાય છે અને તે એ કે, આ જ્યોતિર્મય દેહ એ શક્તિ નથી. કારણ કે જે વસ્તુને આકાર હોય છે તે વસ્તુ પરમાણુઓના એકીકરણ અથવા સંયોજનનું પરિણામ હોઈ તેના સંચાલન માટે 'અન્ય કર્તાની' જરૂર રહે છે. હવે જો આ સ્થૂળશરીરના નિર્માણ અને સંચાલન માટે સ્થૂળશરીરથી અતીત લિંગદેહ જેવા બીજા કર્તાની જરૂર રહે છે, તો પછી એજ સિદ્ધાંત મુજબ એ જ્યોતિર્દેહના નિર્માણ અને સંચાલન માટે તેનાથી ભિન્ન એવા 'બીજા કર્તાની' જરૂર રહે છે. ત્યારે એ 'અન્ય કર્તા' શું? એ 'અન્ય કર્તા' ને અમારી ભાષામાં આત્મા નામે ઓળખાવ્યો છે. એ આત્માજ જ્યોતિર્મય દેહ યાને લિંગદેહ દ્વારા સ્થૂળદેહ પર કાર્ય કરે છે. એ જ્યોતિર્મય દેહ તો માત્ર મનનો આધાર મનાય છે. આત્મા તો તેનાથી અતીત છે. આત્મા કાંઈ મન નથી; તે તો મનના ઉપર અમલ કરે છે અને મનની મારફતે શરીર ઉપર અમલ ચલાવે છે. તમારે એક, મારે બીજો એમ પ્રત્યેકને જુદો જુદો એક એક આત્મા (કારણદેહ) તથા એક સૂક્ષ્મ દેહ પણ છે. એ સૂક્ષ્મ અથવા લિંગદેહની મદદથી આપણે સ્થૂળ દેહ ઉપર અમલ કરીએ છીએ. આ આત્માની કલ્પના અસ્તિત્વમાં આવતાં તેના સ્વરૂપસંબંધમાં અનેક જિજ્ઞાસાઓ થવા લાગી. શરીર અને મનથી ભિન્ન એવો આ આત્મા કોણ છે? એનું સ્વરૂપ શું છે? એ વિષયપર પણ અનેક વાદવિવાદો થયા અને વિવિધ સિદ્ધાંતો તથા અનુમાનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. અનેક પ્રકારની તાત્ત્વિક શોધખોળ ચાલી અને પરિણામે કેટલાક સિદ્ધાંત બંધાય લાગ્યા, જેમાંના કેટલાકનું હું તમારી આગળ વર્ણન કરવાનો યત્ન કરીશ. આત્માના સ્વરૂપવિષે ભિન્ન ભિન્ન મતોનો ગમે તે ખ્યાલ હોય, તોપણ સઘળાજ મતો એક બાબતમાં તો એકમત થતા જણાય છે કે, તેને એટલે કે આત્માને કોઈ રૂપ કે આકાર નથી અને જેને રૂપ કે આકાર ન હોય તે અવશ્ય સર્વવ્યાપી હોવો જોઈએ. દેશ અને કાળ મનની અંતર્ગત વસ્તુઓ છે, કાળ સિવાય કાર્યકારણભાવનું અસ્તિત્વ સંભવતું નથી; અને પૂર્વાપર સંબંધ અથવા ઉત્તરોત્તર ક્રમવિના કાર્યકારણભાવ સંભ-

ભિન્ન નથી; તેથી દેશ, કાળ અને નિમિત્ત, આ ત્રણે આપણા મનની અંતર્ગત વસ્તુઓ છે; અને આત્મા મનથી અતીત અને નિરાકાર છે તેથી તે અવશ્ય દેશ, કાળ અને નિમિત્તથી પણ પર હોવો જોઈએ. હવે જો તે દેશ, કાળ અને નિમિત્તથી પર હોય તો તે અનંત હોવો જોઈએ, અહીં હવે આપણે હિંદુ દર્શનશાસ્ત્રોનો ઊંચામાં ઊંચો સિદ્ધાંત [illegible] છે; અને તે એ છે, અનંત એક જ હોય, [illegible] અનંત હોય તો તે એક જ હોવો જોઈએ; [illegible] અનેક જુદા જુદા [illegible] તેથી વસ્તુસ્વરૂપ અથવા મનુષ્યનું [illegible] અનંત અને સર્વવ્યાપી છે અને આ સંસારમાં [illegible] વસ્તુસ્વરૂપનો આભાસિત આભાસ [illegible] પૌરાણિક ગાથાઓ અને [illegible] આધ્યાત્મિક [illegible] તે ગમે [illegible] અતીંદ્રિય પ્રકૃત સ્વરૂપનું [illegible] મનુષ્યનું [illegible] દેશકાળથી અતીત [illegible] પણ આવું [illegible] નથી; તેને આંખવાળી [illegible] આ આધ્યાત્મિક [illegible] છે, અને તેથીજ [illegible]

કરતાં કરતાં સાધક જ્યારે ભૂત અને ભવિષ્યના વિચાર છોડી દે અને માત્ર દેહનુંજ આવાગમન થતું હોવાથી તે મર્યાદિત છે એમ સમજી લઇ તેનો ખ્યાલ પણ છોડી શકે, ત્યારે તેઓ ઉચ્ચતર આદર્શને પહોંચી શકે છે. દેહ એ આત્મા નથી કે મન પણ નથી. કારણ કે તે બન્ને ક્ષય અને વૃદ્ધિના વિકારયુક્ત છે. જડ જગતથી અતીત એવો જે આત્મા તેજ માત્ર સદા સર્વદા અનંતકાળ હયાતી ભોગવે છે. શરીર અને મન એ તો સદાય પરિવર્તનશીલ છે. વસ્તુતઃ જેમ નદીઓનાં પાણીમાંનાં પ્રત્યેક પરમાણુ ચંચળ સ્વભાવનાં હોઇ આગળ ને આગળ વધ્યા કરવા છતાં આપણને અખંડ નદીરૂપે ભાસે છે, તેમ આ દેહના પ્રત્યેક પરમાણુનું પ્રત્યેક પળે પરિવર્તન થયાજ કરે છે. કોઇ પણ વ્યક્તિનું શરીર એક ઘડીભર માટે પણ એકના એક સ્વરૂપમાં રહેતું નથી; તથાપિ આપણા મનમાં એવાજ સંસ્કાર બેસી ગયા છે કે આપણે તેને એક અખંડ શરીરતરીકે માની લઇએ છીએ. મનનું સ્વરૂપ પણ એવીજ જાતનું છે. એક પળે તે સુખી જણાય છે, તો બીજી પળે દુઃખી; એક પળે સબળ હોય છે, તો બીજી પળે દુર્બળ હોય છે. આવું પાણીના ભમરા માફક પળે પળે બદલાતું મન તે આત્મા શી રીતે હોઇ શકે? આત્મા તો અવિકારી અને અનંત છે. વિકાર અને પરિવર્તન તો મર્યાદિત વસ્તુનેજ હોય. અનંતમાં કોઇ પણ જાતના વિકાર કે પરિવર્તનનું આરોપણ કરવું એ કેવળ બેહૂદું અને અજુગતું છે; એમ થવું શક્યજ નથી. શરીરની દૃષ્ટિએ જોતાં તમે અને હું ગતિમાન છીએ-એટલે કે એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં જઇ શકીએ છીએ. તેવીજ રીતે જગતના પ્રત્યેક અણુ પરમાણુ પણ નિત્ય પરિવર્તનશીલ છે; પરંતુ જગતને સમષ્ટિરૂપે વિચારતાં તેની ગતિ વા તેનું પરિવર્તન અસંભવિત છે. ગતિ હમેશાં સાપેક્ષ વસ્તુ છે, એટલે કે એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુ સાથે સંબંધ વા આશ્રય હોય કિંવા તુલના કરી શકાય તેમ હોય ત્યાંજ એ ભાવો સંભવી શકે. આપણે જ્યારે એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં જઇએ છીએ, ત્યારે એક મેજ અથવા બીજી કોઇ વસ્તુ પ્રત્યેનો આપણો સંબંધ અને સ્થિતિ પ્રકટ કરીએ છીએ- અર્થાત્ કે મારી ગતિ અન્ય કોઇ બીજાના જેવી હોય છે. જગતનું એકાદ પરમાણુ બીજા કોઇ પરમાણુની તુલનામાં વિકાર વા પરિવર્તન પામે; કિંતુ આખા જગતનો સમષ્ટિરૂપે વિચાર કરવા માંડીએ, તો ક્યાં અને કોને મુકાબલે તેનું સ્થાનાંતર અથવા પરિવર્તન થાય? એના સિવાય બીજું કોઈ અસ્તિત્વજ નથી. સચરાચર સર્વ વસ્તુઓ, મનોગમ્ય વિષયો સુદ્ધાં, એ વિરાટ સ્વરૂપના અંશમાત્ર છે; એ બધાંજ વિરાટની અંદર સમાઈ રહેલાં છે, પણ એ વિરાટની તુલના તો કરવીજ કોની સાથે? મતલબ કે, આ અનંત एकमेवाद्वितीयम्

પરમાત્મા અવિકારી, અચળ અને પૂર્ણ હોઇને પારમાર્થિક સત્તારૂપ-પરમ પુરુષ અથવા વસ્તુપુરુષ છે. એ સર્વવ્યાપી અનંતમાંજ આપણું સત્ય અસ્તિત્વ રહેલું છે, અને નહિ કે કોઇ અંતવાન અને મર્યાદાવાળી વસ્તુમાં. આથી કરીને આપણે માત્ર ક્ષુદ્ર, મર્યાદિત અને નિત્ય પરિવર્તનશીલ યાને વિકારી જીવ છીએ, એ માન્યતા ગમે તેટલી સગવડભરી અને સુખપ્રદ હોય તોપણ તે ભ્રમણામાત્ર છે. લોકોને એમ કહેવામાં આવે છે કે, તમે સર્વવ્યાપી અનંત પુરુષ છો, ત્યારે તેઓ ભડકે છે. સચરાચર સકળ સૃષ્ટિદ્વારા તમેજ કાર્ય કરો છો, સકળ ચરણોવડે તમેજ ચાલો છો, સકળ મુખદ્વારા તમેજ બોલો છો, પ્રત્યેક નાકદ્વારા તમેજ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરો છો અને પ્રત્યેક હૃદયદ્વારા તમેજ અનુભવો છો, એમ કહેતાંમાંજ લોકો ગભરાઇ ઉઠે છે અને ફરી ફરીને પૂછવા લાગે છે કે 'શું ત્યારે અમારૂં વ્યક્તિત્વ નહિ રહે?' હું જાણવા માગું છું કે, એ વ્યક્તિત્વ શું ચીજ છે? લોકોનું એ વ્યક્તિત્વ 'એ અહમ્' મને તો કયાંય નજરે પડતું નથી. એક વાર પણ જો હું તે જોઇ શકું તો કેવું સારૂં! વ્યક્તિત્વ શેમાં છે? શું તે શરીરમાં છે? તેમ હોય તો બાળકને નાનપણમાં મૂછ વગેરે કાંઇ હોતું નથી, અને જ્યારે મોટો થાય છે ત્યારે તેને મૂછ આવે છે. હવે જો તેનું વ્યક્તિત્વ શરીરમાંજ રહ્યું હોય તો તો તે પણ શરીરના એ વિકારની સાથે નષ્ટ થયેલું કહેવાય. મારી એક આંખ કિંવા એકાદ હાથ નષ્ટ થઇ જાય, તોપણ મારૂં વ્યક્તિત્વ, જો તે શરીરમાંજ રહેલું હોય તો નષ્ટ થઇ ગયું કહેવાય. વળી એમજ હોય તો તો એક દારૂડીઆએ પણ પોતાની દારૂની લત તજવી ન જોઇએ, કેમકે તેમ કરવાથી તેના વ્યક્તિત્વને ધોકો પહોચે! પછી તો ચોરે પણ ચોર મટી ગૃહસ્થ થવાનું ન રહ્યું, કેમકે તેમ કરવાથી તેનું વ્યક્તિત્વ જતું રહે! અને એ રીતે તો કોઈ પણ મનુષ્યે, પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખોઇ બેસવાની બીકે પોતાની ટેવોમાં કોઇ પણ જાતનો સુધારો કરવાનો રહે નહિ; પરંતુ ખરી વાત તેમ નથી. એક માત્ર અનંત સિવાય અન્ય કોઈનું કે કશાનું વ્યક્તિત્વજ નથી. જે અવિકારી છે, અને જેને વિષે કોઇ પણ જાતનું કદાપિ પરિવર્તન નથી તેજ માત્ર સત્ છે, તેનીજ સ્થિતિ છે. અનંતજ માત્ર અવિકારી અને સ્થિર છે, બીજું બધું વિકારી અને અસ્થિર છે. કદાચ કોઇ કહેશે કે, વ્યક્તિત્વ અથવા અહમ્ સ્મૃતિ કિંવા યાદદાસ્તમાં રહેલું છે; તો પછી ધારો કે, મારા મસ્તકપર કોઇ સખ્ત ઝટકો લાગે છે અને તેની અસરથી ભૂતકાળની મારી બધી વાતો હું ભૂલી જાઉં છું. હવે એમ થતાં, જો વ્યક્તિત્વ સ્મૃતિમાંજ રહેલું હોય, તો તો મારૂં બધુંજ વ્યક્તિત્વ નષ્ટ થઇ જઇ હું હતો ન હતો થઇ ગયો

કહેવાઉં. મારા બચપણમાં બે કે ત્રણ વર્ષની વાતો મને યાદ ન રહે એ સંભવિત છે. હવે જો યાદદાસ્ત અને જીંદગી જો એકજ હોય તો તો જેટલી જીંદગી વિષે હું ભૂલી ગયો, તેટલી જીંદગી હું જીવેલોજ ન કહેવાઉં; પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી: એ તો વ્યક્તિત્વનો બહુજ સાંકડો ખ્યાલ છે. ખરૂં જોતાં તો આપણે હજી આપણું ખરૂં અથવા પૂરૂં વ્યક્તિત્વ પામ્યા નથી, પણ વ્યક્તિત્વને પામવા મથી રહ્યા છીએ; અને એ વ્યક્તિત્વને-એટલે કે તે એકમ્ અદ્વિતીયમ્. તે અવિચલ અનંત-એનેજ આપણે પ્રાપ્ત કરવાનો છે, એનેજ માટે આપણું જીવન છે અને એજ મનુષ્યનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. તેજ વ્યક્તિ ખરૂં જીવે છે, કે જેનું જીવન સમષ્ટિમય છે. મર્યાદિત આદિ અંતવાળી વસ્તુઓને આપણે જેમ જેમ વધારે વળગતા જઇએ છીએ, તેમ તેમ આપણે વધારે વેગથી મૃત્યુમુખમાં ધસીએ છીએ. આપણાં જીવન જ્યાંસુધી મર્યાદિત અને અંતવાળા પદાર્થોમાં અટવાયા કરે છે ત્યાંસુધી આપણે કૃતાંત કાળનાજ જડબામાં ધસ્યા જઇએ છીએ. જીવનની જેટલી પળો આપણે સમષ્ટિમાં ગુજારીએ છીએ અર્થાત્ સ્વ-પરનો ભેદ વિસારે નાખી વર્તીએ છીએ, તેટલા પૂરતુંજ આપણું જીવન છે. એ ટુંકા જીવતરને બાદ કરતાં બાકીનું જીવતર એ જીવતર નથી પણ મૃત્યુ છે, જીવ્યા છતાં ન જીવ્યા જેવું છે-રે! ચોખ્ખું મોત છે; અને તેથીજ આપણને મોતનો આટલો ભય લાગે છે. મોતનો એ ભય ત્યારેજ ટળે કે જ્યારે મનુષ્યના મનની પ્રતીતિ થાય અને તેની શ્રદ્ધા બંધાય કે, જ્યાંસુધી વિશ્વમાં એક પણ જીવની હયાતિ છે, ત્યાંસુધી તેની પોતાની જીંદગી છે-ત્યાંસુધી તે પોતે જીવે છે. મનુષ્યને જ્યારે આવી જાતનું જ્ઞાન થાય અને તે કહી શકે કે "હું સકળ પદાર્થમાં છું, સકળ શરીરમાં છું, જીવજંતુમાં છું, સચરાચર જગત તે હુંજ છું, હું સ્વયં સમષ્ટિ છું" ત્યારેજ મૃત્યુનો ભય ટળે અને નિર્ભયતાને પમાય. બાકી, નિત્ય પરિવર્તનશીલ પદાર્થોમાં અમૃતત્વની ભાવના કરવી એ તો કેવળ અસંગદિત છે. એમને વિષે અમરતાની વાતો કરવી એ તો ખાલી બકવાદ છે. અમારા એક તત્ત્વવેત્તાએ ઠીકજ કહ્યું છે કે 'વ્યક્તિત્વ અથવા अहम् હોય તો તે એકલા આત્માનુંજ છે, કેમકે તે અનંત છે. અનંત કદી વિભાગ થઇ શકેજ નહિ; અનંતના ભાગલા પાડી શકાયજ નહિ. તે સદા સર્વદા એકજ સ્વરૂપે, અવિભાજ્ય એકમતરીકે પ્રવર્તે છે; અને એજ માત્ર ખરી વ્યક્તિ છે, એજ મનુષ્યનું યથાર્થ વ્યક્તિત્વ છે અને એજ વસ્તુપુરુષ છે. સ્થૂળ માનવરૂપ તો માત્ર એ અગોચર વ્યક્તિત્વને-એ વસ્તુ પુરુષને સ્થૂળ જગતની અંદર વ્યક્ત કરવાના પ્રયાસનું પરિણામ છે: આત્મા માટે તો ક્રમવિકાસ જેવું કંઇ છેજ નહિ. એ તો સ્વયંસિદ્ધ અને સર્વથા સંપૂર્ણ છે ટુકડે ટુકડા

તારાઓને સર્જન થવું, ગ્રહોનું અનુયોગોનિને પામવું, એ વગેરે જે જે પરિવર્તનો જગતમાં નિત્ય થઇ રહ્યા છે તેમની સાથે આત્માને કંઇજ લેવાદેવા નથી. એ પરિવર્તનો આત્માનાં મુદ્દલ નથી. એ દેખાતો ક્રમવિકાસ પ્રકૃતિનો છે; આત્માનો તો આવિર્ભાવ છે. દાખલાતરીકે ધારો કે, તમારી અને મારી વચ્ચે એક પડદો આવેલો છે, અને તેની વચમાં એક બાકું છે. એ બાકું એવડું છે કે જેમાંથી હું તમારામાંનાં માત્ર થોડાંકનાંજ મુખ જોઇ શકું છું. હવે ધારો કે, તે બાકું ક્રમે ક્રમે વિશાળતા ધારણ કરે છે. પરિણામ શું થવાનું? એજ કે, મારી આગળનું દશ્ય વધારે ને વધારે ખુલ્લું થતું જવાનું-એટલે કે હું તમારામાંના વધારે જણને જોઇ શકવાનો; અને એમ કરતાં કરતાં છેવટે બધો પડદો અદશ્ય થઇ જાય એટલે હું તમોને બધાંને બરોબર નિહાળી શકવાનો. હવે આ પ્રસંગમાં શું બન્યું તે તપાસીએ. તમે તો જેમના તેમ તમારી મૂળ સ્થિતિમાં હતા, તમારામાં કોઇ પણ જાતનું પરિવર્તન થવા પામ્યું નથી; પરિવર્તન થયું હોય તો બાકાનું, વિકાસ થયો હોય તોપણ તે બાકાનો, તમારો તો માત્ર ક્રમેક્રમે આવિર્ભાવ થતો હતો યાને તમે વધારે ને વધારે ખુલ્લાં થતાં જતાં હતાં એટલુંજ. એમાં તમારો વિકાસ નહોતો, પણ આવિર્ભાવ હતો. આત્માના સંબંધમાં પણ આબેહૂબ એવોજ પ્રકાર છે. આત્માને કોઇ જાતની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની નથી. એ તો પ્રથમથીજ મુક્ત અને સંપૂર્ણ છે.

ત્યારે આ ધર્મ અને ઈશ્વર તેમજ મરણોત્તર દશાની શોધના ખ્યાલો એ બધું શું છે? ઈશ્વરની ખોજ મનુષ્ય શામાટે કરે છે? હરેક પ્રજામાં અને હરેક પ્રકારના સમાજમાં મનુષ્ય કાં તો કોઈ મહાનુભાવ વ્યક્તિમાં, ઈશ્વરમાં કે પછી અન્યત્ર પણ સંપૂર્ણ આદર્શની અપેક્ષા રાખતો જણાય છે, તેનું શું કારણ? કારણ માત્ર એટલુંજ કે, તે ખ્યાલ-સંપૂર્ણતાના આદર્શનો ખ્યાલ આપણા પોતામાં મૂળથી મોજુદ છે. આપણું પોતીકું હૃદય ધડકતું હોય છતાં આપણને તેની સમજ ન પડતાં, આપણે તે ધબકારો કંઇ બહારથી આવે છે, એમ માની લેવાની ભૂલ કરીએ છીએ. એજ પ્રમાણે આપણા સર્વમાં બિરાજમાન પરમાત્માજ આપણને તેની શોધ અર્થે યાને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રેરે છે; પણ આપણને તેની ગતાગમ નહિ હોવાથી આપણે વ્યર્થ ભટકાઇએ છીએ. મંદિરોમાં અને મસ્જીદોમાં, દેવળોમાં અને દેરાસરોમાં, પૃથ્વીપર અને આકાશમાં એને પ્રાપ્ત કરવા માટે દીર્ઘ કાળપર્યંત વ્યર્થ ફાંફાં માર્યા બાદ અંતે આપણે જ્યાંના ત્યાં ઠેકાણે આવીએ છીએ. વર્તુલાકાર માર્ગમાં પ્રયાણ કરતા કરતાં આખરે જે બિંદુથી ઉપડયા હોઇએ છીએ ત્યાંજ આવીને ઉભા રહીએ છીએ; તેમ આ બાબતમાં પણ

આપણે પોતાના આત્મામાંજ પાછા વળીએ છીએ, અને સાક્ષાત્ અનુભવીએ છીએ કે, જેની શોધમાં આપણે આખી જીંદગી ભટકતાં મુઆ, જેને માટે આપણે મંદિરો અને મસ્જીદોમાં અનેક વાર જપ સાર્યા અને કાકલુદીભરી પ્રાર્થનાઓ ગુજારી, અને જેને આપણે વાદળાંની ઓથે છુપાઈ રહેલા કોઈક ભ્રમભર્યા ગગનમાં વસનારી માનતાં હતાં, તે તો આપણી નજદીકમાં નજદીક છે-રે આપણું પોતાનું સ્વત્વ છે. આપણી પોતાની પ્રકૃતિ અથવા આપણો પોતાનો સ્વભાવ તે આ છે. તેનાપર તમારું સ્વામીત્વ સિદ્ધ કરી તેનો આવિષ્કાર કરો. તમારે શુદ્ધ થવાનું છે નહિ; કારણ કે તમે શુદ્ધજ છો. સંપૂર્ણ પણ થવા જેવું છે નહિ; કેમકે તમે પૂર્ણજ છો. પ્રકૃતિજ એ સત્ય વસ્તુને પોતાને ઓથે છુપાવી રાખનાર પડદા જેવી છે. પડદાની પાછળ અમુક વસ્તુ ચોક્કસ હોવા છતાં, પડદાને લીધે આપણને, તેનો સાક્ષાત્કાર થઇ શકતો નથી; તેમ ઇશ્વર અને આપણી વચ્ચે પણ પ્રકૃતિરૂપ અંતરપટ છે તેથીજ તે આપણી નજદીક છતાં આપણને તેનો સહજ સાક્ષાત્કાર થતો નથી. આપણા પ્રત્યેક સદ્‌વિચાર અને સદ્‌વ્યવહારથી તે પડદો ચીરાતો જાય છે-પાતળો-આછો થતો ચાલે છે, અને તેને ઓથે રહેલી વિશુદ્ધતા, અનંતતા, પરમાત્માની વિભૂતિ વધારે ને વધારે આવિષ્કાર પામતી જાય છે-અર્થાત્ કે ઇશ્વર અને આપણી વચ્ચે રહેલા પ્રકૃતિરૂપ અંતરપટને કાઢવા માટે સદ્‌વિચાર અને સત્કાર્ય એજ ખરાં અને સચોટ સાધનો છે. એ પડદો જેમ જેમ પાતળો થતો જાય છે, તેમ તેમ તેને ઓથે રહેલી જ્યોત વધારે ને વધારે પ્રકાશમાન લાગે છે. કારણ કે પ્રકાશવું એ તો એનો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ છે. એ અગમ્ય છે, એને જાણવાની આપણી સઘળી કોશીશ વ્યર્થ છે. જો એ જ્ઞેય વસ્તુ હોય, તો પછી તે છે તેવી અનાદિ-અનંત હોઈ શકે નહિ. જ્ઞાન એ મર્યાદિત છે, વસ્તુનું નિરૂપણ છે; ત્યારે પરમાત્મા તો પ્રત્યેક વસ્તુનો અનંત વિષય છે, વિશ્વનો અનંત સાક્ષી છે, તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન એ તો એનાથી ઉતરતું પગથિયું છે. મૂળથીજ આપણે તે અનંત વસ્તુ છીએ, તો પછી તેને આપણે જાણી કેવી રીતે શકીએ? કોણે કોને જાણવાનું? મનુષ્યમાત્રનું તે વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, અને સમજીને કે સમજ્યાવિના-ખરી રીતે કે ઉલટી રીતે તે તેનેજ વ્યક્ત કરવાના વિવિધ પ્રયાસો કરે છે; નહિ તો વળી આટલા બધા નૈતિક કાનુનોજ ક્યાંથી અને શા માટે હોય? આ બધા નૈતિક નિયમોનો ખુલાસો બીજો શો હોય? બધીજ નૈતિક પ્રણાલિકાઓના કેન્દ્ર-તરીકે એકજ ખ્યાલ-એકજ ભાવ જુદે જુદે રૂપે દર્શાવાયલો જણાય છે; અને તે એ કે, પરોપકાર કરો, બીજાનું ભલું કરો. મનુષ્યજાત પ્રત્યે, અરે' પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પરોપકારબુદ્ધિ એજ

મનુષ્યજીવનનો મુખ્યતમ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. પણ એ બધાં તો પેલા અનંત સત્ય કે "હું વિશ્વ છું-વિરાટ છું; આ વિશ્વ એક છે" એના વિવિધ ભાવમાત્ર છે, નહિ તો પછી એમાં પ્રયોજન જેવું ક્યાં રહે છે ? મારે મારા માનવબંધુઓ ઉપર ઉપકારજ શા માટે કરવો, બીજાનું ભલું મારે શા માટે કરવું ? તેમ કરવા મને કોણ પ્રેરે છે ? એ પ્રેરનાર શક્તિ તે સમભાવ યાને સર્વત્ર એકતાની લાગણી છે. કઠણમાં કઠણ હૃદયો પણ કોઈ કોઈ વાર બીજાઓ માટે સમભાવની લાગણીથી દ્રવી જાય છે. આ માની લીધેલું વ્યક્તિત્વ એ વસ્તુતઃ માયા અથવા પ્રપંચ છે, અને એ દેખીતા વ્યક્તિત્વને વળગી રહેવાનો પ્રયાસ કરવો એ અધમતાનું લક્ષણ છે; એમ કહેતાં જે માણસ ભડકી ઉઠે છે, તેવો માણસ પણ તમને છાતી ઠોકીને કહેશે કે, સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગ એજ સઘળી નૈતિકતાનું કેન્દ્ર છે. આ સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગ એ શું છે ? એનો અર્થ એટલોજ છે કે, આ દેખીતા 'સ્વ'નો યાને સ્વાર્થમાત્રનો ત્યાગ કરવો. આ 'હું' અને 'મારા'ની ભાવના યાને અહંતા અને મમતા—એ ગત જન્મના ભ્રમનું પરિણામ છે. તેથી આ વર્તમાન જન્મમાં મિથ્યા 'સ્વ'ની ભાવના જેમ જેમ ગળતી જશે, તેમ તેમ સત્ય 'સ્વ' ની ઝાંખી વધુ ને વધુ થતી જશે. સઘળાં નીતિશિક્ષણનાં કેન્દ્રરૂપ, પાયાભૂત અને સારરૂપ જે સાચો સ્વાર્થત્યાગ—સાચું સ્વાર્પણ, તે આ છે; અને આપણે જાણતા હોઈએ કે ન જાણતા હોઈએ તોપણ દુનિયા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં તે આચરીને તે તરફ ધીરે ધીરે પ્રયાણ કરી રહી છે. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ તે થોડાઘણા પ્રમાણમાં આચરે છે; તે ભલે અજાણપણે આચરે છે, પણ દુનિયાભરમાં તેનું આચરણ તો ચાલીજ રહ્યું છે એ નિર્વિવાદ છે. લોકો તે સમજણપૂર્વક કરતા થાય એટલીજ જરૂર છે. આ અહંતા અને મમતા યાને આ 'હુ' અને 'મારૂ' એ કાંઈ મનુષ્યનું સાચું સ્વરૂપ નથી, પણ મર્યાદિત અંશમાત્ર છે. ઓથે રહેલા એ અનંત સત્યની એક ઝાંખી, એ અનંત પ્રકાશ કે જે સર્વત્ર અને સર્વસ્વ છે તેની એક ચીણગારીરૂપજ અત્યારનો મનુષ્ય છે અને અનંત એ તેનું સત્ય સ્વરૂપ છે.

આ જ્ઞાનનાં ઉપયોગ, અસર અને પરિણામ શાં છે આ જમાનામાં તો પ્રત્યેક વસ્તુનું માપ તેની વ્યવહારમાં ઉપયોગિતા ઉપરથી કાઢવામાં આવે છે—તેની કિંમત કેટલા રૂપિયા—આના—પૈ અંકાય તેમ છે, તેનોજ હિસાબ કાઢવામાં આવે છે; પરંતુ સત્યને ઉપયોગિતાના કિંવા પૈસાના માપથી આંકવાનું કહેવાનો કોઈને શો અધિકાર છે? ધારો કે, તેની કંઈજ ઉપયોગિતા ન હોય, પણ તેથી શું તે સત્યના અંશમા કંઈ ઓછપ આવવાની છે ? વસ્તુતઃ તો લૌકિક ઉપયોગિતા એ સત્યની કસોટીજ નથી; તથાપિ તેનામાં ઉપયોગિતા પણ વધારે-

માં વધારે અને કેટલાં શ્રેષ્ઠ રહેલી છે, એ ભૂલવું જોઇએ નહિ. આ તો આપણા અનુભવની વાત છે કે, હરેક પ્રાણી સુખનેજ માટે ફાંફાં મારતો જણાય છે, ફેરમાત્ર એટલોજ કે મોટો ભાગ તેને નાશવંત અને અવાસ્તવિક વસ્તુઓમાં ખોળતો જણાય છે. ખરી રીતે તો સુખ ઇંદ્રિયજન્ય વિષયોમાં કદી કોઇને મળ્યું નથી કે મળવાનું નથી. વાસ્તવિક સુખ ઇંદ્રિયજન્ય ભોગોમાં નથી મળતું પણ બહુ તો માત્ર સુખાભાસજ મળે છે; અને વાસ્તવ સુખ તો માત્ર આત્મામાંજ મળે છે. અને તેથી મનુષ્યને માટે એકમાં એક ઉપયોગિતા એજ છે કે, પોતાના વાસ્તવિક આત્મારૂપ પરમાત્મામાંજ સુખને શોધવું. બીજો મુદ્દો એ છે કે, અજ્ઞાન એ સર્વ દુઃખોની જનેતા હોઇને અનંત આંસુ સારે છે અને એજ મોટામાં મોટું તથા ખરેખરૂં અજ્ઞાન છે. અજરામર, નિત્યવિશુદ્ધ અને સંપૂર્ણ આત્મા એવા જે આપણે તે એવું માની લઇએ છીએ કે, આપણે ક્ષુદ્ર જીવો અને અલ્પ પ્રાણીઓ છીએ, અને એ માન્યતાજ સર્વ દુઃખોનું અને સ્વાર્થનું મૂળ હોઇને બીજા દેહોના ભોગે પણ તેને પોષવાની–એટલે કે મારા દેહને–સંભાળવા સરદાવાની તથા તેને સુંદર અને ટીકટાક રાખવાની મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાની એટલે પછી તમે અને હું ભિન્ન છીએ એવી ભેદવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાની. એ જાતની ભેદવૃત્તિ પેદા થતાંજ ઉપદ્રવ ને ધાંધલને માટે માર્ગ મોકળો બને છે અને તેને પરિણામે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે–અર્થાત્ કે દુનિયામાં પ્રવર્તતાં તોફાન અને ઉપદ્રવો તથા દુઃખોની પરંપરા–એ આ ભેદવૃત્તિને લીધેજ છે. આજે મનુષ્યોનો થોડો ભાગ પણ જો સ્વાર્થવૃત્તિ, સંકુચિતપણું અને ક્ષુદ્રતાને બાજુએ મૂકી શકે, તો આવતી કાલેજ આ પૃથ્વી સ્વર્ગ બની જાય. ધર્મની અને અધ્યાત્મજ્ઞાનની ખરી ઉપયોગિતા હોય તો તે આ છે; બાકી આ યંત્રો અને ભૌતિક જ્ઞાનની પ્રગતિથી તો તેમ કદીજ થવાનો સંભવ નથી. પૃથ્વીપર સ્વર્ગ ઉતરે તો તે નિઃસ્વાર્થપણાના સ્વાર્પણથી; બાકી નવીન નવીન યંત્રો અને ભૌતિક વિજ્ઞાનની નવી નવી શોધખોળોથી તો, આગમાં તેલ છાંટતાં વધારે ભડકો થાય છે તેમ દુનિયાના દુઃખોમાં વધારોજ થયા કરવાનો. આત્મજ્ઞાન યાને આધ્યાત્મિકતા વિનાનું નર્યું ભૌતિક વિજ્ઞાન તો આગમાં બળતણ ઉમેરવા સરખું ભયંકર છે. એથી તો સ્વાર્થસાધુઓના હાથમાં પારકાનું છીનવી લેવા માટે, અને પરને માટે ખાડો ખોદવાને બદલે પારકાના જીવનં લેખમે પણ પોતે જીવતી રાખવા માટેનું એક વધુ સાધન આવે છે, અને તેનો ઉપયોગ તેવોજ થાય, જરૂર થાય છે.

આજે હવે આ લેખમાં લેખ એટલા જણાવ કરું કે "તમે કહો છો તે શું વ્યવહારુ છે? તમે તો સ્વાર્પણનો સિદ્ધાંત અસંભવ

છે અને એ તેને ધૂળીમાં પ્રભુની આજ્ઞાના મહત્વ જેવાં દેખાશે કામ
હોતા. આધ્યાત્મિક પ્રેમનું–આધ્યાત્મિક રિવાજનું આ મોટું
ઊંડાણ છે. તમારા સમાજમાં એ સત્યનો સમાવેશ થઈ ન શકે
જગત તો ઉંચામાં ઉંચા સત્યને સ્થાન મળી શકે એવા સમાજને
તમે નિર્માણ ન કરી શકો, તો પછી તમારા ભાઈઓની અને
પામાલ સંસ્થાઓની કેળવણી ભાગ વળો કહેતામાં શું લાભ?
તમારા વૈભવ અને મહત્તાની બડાઈભરી વાતો કરવાથી શો લાભ?
જો તમે કહો કે "આવી હિંમત વ્યવહારુ નથી, શક્ય નથી" તો
શું પાઉન્ડ, શિલિંગ અને પેન્સ વગર બીજું કશુંજ વ્યવહારુ નથી?
જો એમજ હોય તો પછી તમારા સમાજવિષે બડાઈ મારવાની શી
રહી? ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સત્ય જે સમાજમાં વ્યવહારુ બની શકે તેજ
સમાજ સૌથી શ્રેષ્ઠ, અને મોટો મહાન છે. મારો તો આવો અભિ-
પ્રાય છે. જો સમાજ સર્વોત્તમ સત્ય માટે યોગ્ય ન હોય તો તેને
યોગ્ય બનાવો, અને તે જેમ જલદી કરશો તેમ સારું. આર્યો અને
બહેનો! ઉઠો અને તે અનંત સત્યરૂપ, અનંત શક્તિરૂપ અને
અનંત આનંદરૂપ એવા સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનેજ માનવાની અને
તેનેજ પામવાની સાધના અમલમાં મૂકવાની હિંમત ધરો. જગતને
અત્યારે એવાં થોડાક સો હિંમતવાળા સત્પુરુષોની જરૂર છે. પ્રથમ
સત્યને જાણવું અને સમજ્યા બાદ જીંદગીમાં ભોગવવું એજ એક
અને સાચી બહાદુરી અથવા હિંમત છે. એ હિંમત આવતાં મનુષ્ય
મૃત્યુથી ડરવાને બદલે તેને વધાવી લે છે. કારણકે તે સમજે છે કે,
પોતે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે. તેને મારી શકે એવું આ સમગ્ર જગતમાં
કોઇજ અને કશુંજ નથી. આ જાતની હિંમત તમે કેળવો અને આચ-
રણમાં મૂકો; એટલે પછી તમને પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ અવશ્ય સમજાશે.

હાલના વખતમાં કામને અતિશય મહત્ત્વ આપી વિચારની
અવગણના કરવાની વૃત્તિ વધારે જણાય છે. કામ કરવું એ સારું છે,
પરંતુ એ કામ નીકળે છે ક્યાંથી? વિચારવગર કામ સંભવેજ નહિ.
સ્નાયુઓદ્વારા શક્તિનો થોડો ઘણો આવિષ્કાર કરવો એને આપણે
કામને નામે ઓળખીએ છીએ; પણ જ્યાં વિચારજ નહિ હોય ત્યાં
કામને નામે પણ શૂન્યજ–અર્થાત્ કોઇ પણ કામના પાયારૂપ વિચાર
તો હોવાનોજ. તો પછી મગજને ઉચ્ચ વિચારોથી ભરો અને
ઉત્તમ આદર્શો નજર આગળ રાખો, કે જેથી ઉત્તમ અને મહાન
કાર્ય કરી શકાય.

એક સિંહણની વાત છે. તે ગર્ભિણી હતી. એ સ્થિતિમાં
એક દિવસ તે શિકારની શોધમાં આમ તેમ ફરતી હતી. તેવામાં
તેની નજરે એક ઘેટાંનું ટોળું પડ્યું. ઘેટાંને જોતાંજ તેણે તેમના
પર છલંગ મારી; પણ તેમ કરતાં તેને પ્રસવ થઇ ગયો અને તેના

રામ રમી ગયા. બચ્ચું બિચારૂં જન્મતાંવેંતજ નમાયું બન્યું. એટલે ઘેટાંના ટોળા સાથે તે રહ્યું અને ઘેટાં ભેગું ઉછર્યું. પરિણામે તે ઘાસખાઉ અને ઘેટાંની માફક ગરીબ થયું. વખત જતાં તે બચ્ચું મટી મોટો સિંહ થયો, છતાં પણ તે એમજ માનતું કે, હું એક ઘેટું છું. એવામાં એક દિવસે બીજો એક સિંહ શિકાર શોધતો શોધતો આ ઘેટાંના ટોળા આગળ આવી ચડ્યો. તેને જોતાંજ ઘેટાં બિચારાં પ્રાણ લઇ નાઠાં, તેમની સાથે પેલું સિંહનું બચ્ચું પણ નાઠું. ઘેટાંના ટોળામાં સિંહને જોઇને અને તેને પ્રાણભયથી આમ ભાગતો જોઇને આ સિંહને અચંબો ઉપજ્યો. તેણે એ ઘેટા-સિંહ પાસે જઇને તેને "તું સિંહ છે" એમ કહેવાનો બહુએ પ્રયત્ન કર્યો; પણ તે બિચારાના તો તેના દર્શનમાત્રથી હોશ કોશ ઉડી જતા અને તેથી તે જીવ લઇ નાસી જતું. છતાં પણ પેલા સિંહે પોતાની કોશીશ જારી રાખી અને અનુકૂળ તકની રાહ જોતાં જોતાં તેણે એક દહાડો પેલા ઘેટા-સિંહને ઉંઘતો પકડી પાડ્યો, અને તેને ઢંઢોળી કહ્યું કે "ઉઠ, તું તો મારા જેવો સિંહ છે." પેલો કહે "ના, ભાઇસાબ મને જવા દો, હું તો ઘેટું છું." અને એમ કરી ભયથી બેંબારવા લાગ્યો. તે જોઇ સિંહ તેને એક તળાવ પર ઘસડી ગયો અને બોલ્યો કે "જો, આ પાણીમાં મારો ઓળો પડે છે ને તારોય પડે છે; બન્નેને સરખાવી જો." તે મુજબ પેલાએ પ્રથમ સિંહ ભણી અને પછી પોતાના પડછાયા ભણી ધારી ધારીને જોયું. જોતાંજ તેને ભાન થયું કે પોતે ઘેટું નથી, પણ સિંહ છે. એ ભાન થતાંજ તેનું બેંબારવાનું જતું રહ્યું અને પ્રચંડ ગર્જનાથી તેણે આખો વનપ્રદેશ ગજાવી મૂક્યો. એવીજ રીતે તમે બધાં પણ સિંહો છો, આત્મા છો, શુદ્ધ, અનંત અને સંપૂર્ણ છો! સકળ વિશ્વનું બળ તમારી અંદર છે. તેનું ભાનજ માત્ર જાગ્રત કરવાની જરૂર છે. એક આર્ય માતા પોતાના બાળકને માટે નીચલા હાલરડા માનથી હીંચોળતી હતી કે, "મિત્ર! તું શાને રડે છે? તારે જન્મ નથી કે મૃત્યુ નથી. તું શાને રડે છે? તારે વ્યાધિ નથી કે ઉપાધિ નથી; તું તો અનંત આકાશસમ છે. આકાશના પટ પર વિવિધરંગી અનેક વાદળાં આવે છે, ઘડીભર ખેલે કૂદે છે અને પછી પાછાં અલોપ થઇ જાય છે, પણ તેથી આકાશમાં કશો ફેરફાર પડતો નથી, તે તો નિરંતર એકજનું તેમ ને તેમ નિર્મળજ હોય છે." [illegible]

[illegible]

માન્યું કે પોલીસનો સિપાઈ છે; પ્રિયાની વાટ જોતા આશકે ધાર્યું કે પોતાની માશુક ઉભી છે; અને તેજ દિવસે ભૂતની વાતો સાંભળેલા પેલા બાળકે કલ્પ્યું કે, તે ભૂત છે અને તેથી તેણે બ્હીને રડવા માંડ્યું. આમ એકજ ઠુંઠાને જોઇ ત્રણ જણનાં મનમાં જૂદા જૂદા ભાવ પેદા થયા, છતાં પણ એ ભાવને પેદા કરનાર પોતે તો વસ્તુતઃ ઠુંઠુંજ હતું. તાત્પર્ય કે, આપણે પોતે જેવાં હોઇએ છીએ તેવું જગત આપણને જણાય છે. ધારો કે, એક ઓરડામાં એક બાળક બેઠેલું છે અને તેની બાજુમાં એક મેજ પર સોનામહોરોથી ભરેલ એક થેલી છે; તે થેલી એક ચોર આવીને ચોરી જાય છે. હવે કહો જોઇએ કે, બાળકને વિચાર સરખો પણ હોય છે કે તે ચોરાઇ ગઇ? આપણી પોતાની અંદર જે હોય છે તેજ આપણે બહાર નીહાળીએ છીએ. બાળકના નિર્દોષ મનમાં ચોરનો ખ્યાલ સરખો હોતો નથી, અને તેથી બહાર પણ તેને ચોર કે ચોરી જેવું કંઇ જણાતું નથી. બધી બાબતમાં એમજ સમજવાનું છે, દુનિયાની દુષ્ટતા અને તેનાં પાપોની વાતો ન કરો. હજી પણ આપણને સર્વત્ર દુષ્ટતા અને પાપ જોવાં પડે છે, તો તે માટે રડો, શોક કરો; અને જો તમે ખરેખર દુનિયાને સહાય કરવા ચાહતા હો તો તેને દૂષણ દેવાનું અને તેના દોષોજ જોયા કરવાનું છોડી દેજો. દૂષણ દઇ દઇને તેને છે તેના કરતાં પણ વધારે નિર્બળ બનાવશો નહિ. આ પાપ અને દુઃખ—એ બધું નિર્બળતાનું પરિણામ નહિ તો બીજું શું છે? પાપ અને દુઃખવિષેના ઉપદેશોથી તો જગત દિવસે દિવસે વધારે નિર્બળ બનતું જાય છે. માણસોને બચપણથીજ એવું શીખવવામાં આવે છે કે, તેઓ નિર્બળ અને પાપી છે. એ રીત સાવ ગલત છે. તેનો ત્યાગ કરો, તેને બદલે આવિર્ભાવની બાબતમાં નબળામાં નબળાં મનુષ્યોને પણ સમજાવો કે, તમે અમરતાનાં યશસ્વી બાળકો છો. બચપણથીજ તેમનાં દિલમાં નિશ્ચયાત્મક અને સુદૃઢ વિચારોનો પ્રવેશ થવા દો. નિર્બળતા અને નિશ્ચેષ્ટતા લાવનાર વિચારોને બદલે સુદૃઢ અને સરલ વિચારોનું સેવન કરો. વિશ્વનું અનંત બળ તમારૂં છે. તમારા મનને આચ્છાદિત કરનારાં વહેમ અને ભ્રમનાં આવરણોને દૂર કરો. બહાદૂર બનો, ધીર બનો, સત્યને જાણો અને આચરો. ધ્યેય દૂર સુદૂર હોય, છતાં उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत। એ સૂત્રને લક્ષમાં રાખી ઉઠો, આળસને પરહરો અને ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરીનેજ જંપો.

૩–માયા અને ભ્રાંતિ*

'માયા' એ શબ્દ તો તમે બધાએ સાંભળ્યોજ હશે. સામાન્ય રીતે એ શબ્દ ભ્રાંતિ, પ્રપંચ, ઇંદ્રજાળ એવા કોઇ અર્થમાં વપરાય છે; પણ તે એનો ખરો અર્થ નથી. વેદાંતમાં એ જે અર્થમાં વપરાયો છે તે આ નથી. માયાવાદ તો વેદાંતનો એક અગત્યનો સ્તંભ છે. વેદાંતના વિષયમાં ચંચુપ્રવેશ કરતાં પહેલાં આ 'માયા' શબ્દનો અર્થ બરોબર સમજવો જોઇએ; પણ એ વિષય ઘણો ગહન હોઈ સહજ સમજાય તેવો નથી. તેથી સૌ કોઇ ધીરજ ધરી ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરે એવી મારી પ્રાર્થના છે; નહિ તો અર્થનો અનર્થ થઇ જવાનો યાને ઉંધું સમજાઇ જવાનો સંભવ છે.

'માયા' શબ્દનો પહેલવહેલો પ્રયોગ અમારા વૈદિક સાહિત્યમાં થયેલો જોવામાં આવે છે. ત્યાં એ પ્રપંચ અથવા ઇંદ્રજાળના અર્થમાં વપરાયલો છે. 'માયા' શબ્દનો એ જૂનામાં જૂનો ખ્યાલ છે. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, તે સમયે પ્રકૃત માયાવાદ અસ્તિત્વમાં આવ્યો નહોતો. તે જમાનામાં માયાવાદનો અત્યારનો સિદ્ધાંત હજી નીકળ્યોજ નહોતો. **इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपमियते** ઇંદ્રે પોતાની માયાથી વિવિધ રૂપો ધારણ કર્યાં, એવા ભાવાર્થવાળા અનેક ફકરા વેદમાં મળી આવે છે. આ ઠેકાણે 'માયા' શબ્દ ઇંદ્રજાળ અથવા જાદુનાજ અર્થમાં વપરાયો છે, અને એજ અર્થમાં બીજે અનેક ઠેકાણે પણ વેદની અંદર એ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ત્યારપછી કેટલોક સમય એ શબ્દ સાહિત્યમાં વપરાતો બંધ પડયો. પરંતુ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે, તે સાવ વિસારે પડયો હતો. વસ્તુતઃ તો તે ગાળામાં 'માયા' શબ્દનો અત્યારનો રૂઢાર્થ અથવા પારિભાષિક ખ્યાલ વિકાસ પામતો જતો હતો; તેથી થોડાક વખત પછી આ પ્રશ્ન પૂછાયલો નજરે પડે છે કે "જગતનું ગુપ્ત રહસ્ય આપણે કેમ જાણી શકતા નથી ?" આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ બહુ ગર્ભિત યાને અર્થસૂચક મળ્યો; અને તે એ કે, **नीहारेण प्रावृत्ता जल्पा आसु उक्थ श्वासाश्चरन्ति**–અર્થાત્ આપણે ખોટો લવારો કરીએ છીએ, ઇંદ્રિયસુખમાં રાચીએ છીએ અને વાસનાના ગુલામ

* લંડનમાં આપેલું વ્યાખ્યાન

અને તેની પાછળ ભમીએ છીએ, તેથી આપણેજ જાણે એ સત્યને—જગતના એ ગૂઢ રહસ્યને નીહાર કહેતાં ધુંવેર અથવા ધુમસની ઓથે ઢાંકી રાખીએ છીએ. અહીં આગળ 'માયા' શબ્દનો પ્રયોગ બિલકુલ થયો નથી, પણ સત્ય અને આપણી વચ્ચે એક જાતની આડી અથવા ધુંવેર જેવું આવેલું હોય તેજ આપણા અજ્ઞાનનું કારણ છે, એવો ખ્યાલ તો જરૂર મળે છે. ત્યાર પછી ઘણો વખત વહીને, એકાદા ઉત્તરના ઉપનિષદમાં 'માયા' શબ્દ ફરી દેખા દે છે. પરંતુ હવે એની અર્થવાહકતામાં પુષ્કળ રૂપાંતર થયેલું હોય તેને એક નવોજ અર્થ પ્રાપ્ત થયેલો છે. અનેક પ્રકારના મતો પ્રચારમાં આવ્યા, તેનાં ખંડન થયાં, વળી પાછા નવા સિદ્ધાંતો મંડાયા અને એમ કરતાં કરતાં છેવટે 'માયા' શબ્દનો પ્રચલિત ભાવ સ્થિર થયો. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં આપણા વાંચવામાં આવે છે કે "मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्"—અર્થાત્ માયાને પ્રકૃતિ સમજો અને માયી કહેતાં તેના પ્રવર્તક અગર સંચાલકને સ્વયં મહેશ્વર સમજો. મતલબ કે, માયા અને પ્રકૃતિ અભિન્ન છે—એકજ છે—એવો ખ્યાલ દૃઢ થયો. મહાન શંકરાચાર્ય પહેલાંના તત્ત્વવેત્તા પંડિતોએ 'માયા' શબ્દને વિવિધ અર્થમાં વાપરેલો છે. આ માયાવાદ હિંદના માયા શબ્દ પર બૌદ્ધોના હાથે પણ કંઈક રંગ ચડેલો છે, જેમના દ્વારા એને [illegible] વિજ્ઞાનવાદ કિંવા કલ્પનાવાદનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલું છે, અને અત્યારે 'માયા' શબ્દનો સાધારણતઃ એવોજ અર્થ સમજવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ હિંદુ બોલે છે કે 'જગત માયામય છે' ત્યારે સાધારણ જનસમુદાયના મનમાં એવોજ ભાવ પેદા થાય છે કે "જગત કલ્પના માત્ર અથવા આભાસમાત્ર છે." માયાવિષયક બૌદ્ધ તત્ત્વવેત્તાઓની આ વ્યાખ્યા કેટલે અંશે આધારપૂર્વકની છે એ મારે કહેવાનું નથી. બૌદ્ધ પહેલાંના દર્શનકારોમાં એક વર્ગ એવો પણ હતો કે જે બાહ્યજગતના અસ્તિત્વને કબૂલ કરતો નહીં. [illegible]

[illegible]

[illegible]

તત્ત્વોના અનુસરણ અને આવિષ્કરણના કામમાં જ નિશદિન લાગેલું હતું. એ તત્ત્વોનું વિગતવાર અનુશીલન કરવાનો તેમને અવકાશ નહોતો કે તેમ કરવાની તેમને ગરજ પણ નહોતી. તેઓ તો વસ્તુમાત્રના અંતરતમ પ્રદેશમાં પહોંચી જવાને તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. આ જગતથી અતીત એવી કોઇ વસ્તુ જાણે તેમને આકર્ષતી હતી અને તેથી વિગતને માટે થોભવાનું તેમને પાલવે તેમ નહોતું. જેમને આપણે આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીતરીકે ઓળખીએ છીએ, તેમને લગતી કેટલીક વિગતો ઉપનિષદોમાં અહીં તહીં વીખરાયલી મળી આવે છે. તે વિગતો અત્યારના પ્રગતિમય વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં ઘણી વાર અસબત્ત ભ્રમાત્મક યાને ભુલભરેલી લાગે છે, તોપણ તેમનાં મૂળતત્ત્વોમાં બિલકુલ ફરક નથી માલમ પડતો; એ ઘણા ધ્યાન ખેંચનારી છે. ઉદાહરણતરીકે ઇથર કે જે આધુનિક વિજ્ઞાનની પણ કક્ષામાં છેલ્લી તાત્ત્વિક શોધ છે, તેનો ખ્યાલ અમારા પ્રાચીન સાહિત્ય—ઉપનિષદમાં મળી આવે છે; એટલું જ નહિ પણ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોના ઇથર કરતાં ઉપનિષદમાંનું અમારું એ આકાશતત્ત્વ વધારે પરિપુષ્ટ ભાવવાળું–વધારે વિકસિત સ્વરૂપનું–છે, પણ તે મૂળતત્ત્વ પૂરતું જ. એ આકાશતત્ત્વના કાર્યોની વ્યાખ્યા કરવા જતાં અર્થાત્ એના કાર્યક્ષેત્રનું નિરૂપણ કરવા જતાં અનેક ભૂલો થયેલી છે. સમસ્ત જગતની જીવનશક્તિ અને જગતની સમગ્ર ચૈતન્યશક્તિ એ સર્વવ્યાપી જીવનશક્તિનો વિભિન્ન વિકાસમાત્ર છે; અને એ સર્વવ્યાપી જીવનશક્તિ સ્વરૂપ સર્વવ્યાપ્ત ચૈતન્યનો સિદ્ધાંત અમારા વેદના બ્રાહ્મણવિભાગમાં [illegible] થયેલો છે. [illegible] એક લાંબા મંત્રમાં પ્રાણની [illegible] છે. એ [illegible] જગતની સકળ ચૈતન્યશક્તિનો [illegible] છે તેમાંથી જ તે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે આવિર્ભૂત [illegible] છે. [illegible] આનંદ થશે કે, [illegible] આધુનિક [illegible] વૈજ્ઞાનિકોના મતને [illegible] છે. અલબત્ત, એ [illegible] આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો [illegible]

[illegible]

જે નિરાકરણ તારવી કાઢેલું છે, તે જોઈએ તેવું સંતોષકારક છે. અર્વાચીન વિજ્ઞાનનું વિશાળ અનુશીલન એ નિરાકરણની દિશામાં એક ડગલું પણ આગળ લઈ જતું નથી; કારણકે એનાં મૂળતત્ત્વો પોતે એ કામમાં નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે. મતલબ કે, જે મૂળ તત્ત્વો પોતે જગતના રહસ્યની પ્રકૃત મીમાંસા કરવાને અસમર્થ નીવડ્યાં તે મૂળતત્ત્વોની બારીક તપાસ અને વિસ્તૃત માહિતીથી વિશેષ લાભ થવાનો નથી. આકાશતત્ત્વ યાને ઇથરનો મૂળ સિદ્ધાંત જગતના રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન અથવા નિરાકરણ કરવામાં જો નિષ્ફળ નીવડ્યો, તો એ ઇથરને લગતી અત્યારની ઝીણી ઝીણી શોધખોળ અને માહિતીઓ એ સત્ય તરફ આપણને જરાયે આગળ લઈ જતી નથી. એજ પ્રમાણે સર્વવ્યાપી પ્રાણનો વાદ પણ જો પ્રાચીનકાળમાં એ રહસ્ય ખોળવાને અસમર્થ નીવડ્યો હોય, તો પછી અત્યારના તેના વિસ્તૃત અનુશીલનથી વિશેષ કંઈ નીપજવાનું નથી; કારણ કે વિસ્તૃત અનુશીલન અગર બારીક બારીક વિગતોથી જગતનાં મૂળ-તત્ત્વોમાં કંઈ ફેર પડતો નથી. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે, મૂળતત્ત્વોના અનુશીલનમાં હિંદુ વિચારકો આધુનિકોના જેટલાજ [illegible] કેટલીક વાર તો તેમના કરતાં વધારે સાહસિક અને છાતી-[illegible] હતા. તેમણે કેટલાંક તો એવાં ભવ્ય અનુમાનો દોર્યાં છે કે જેવા આજ સુધી દોરાયાં નથી; તેમણે શોધી કાઢેલા અનેક સુવિસ્તૃત સાધારણ નિયમો તો આજ પણ હજી સંપૂર્ણ નૂતન છે. તેમના ગ્રંથોમાં એવા અનેક આવિષ્કારો મતવાદરૂપે પડેલા છે કે જે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોને હજી મતવાદતરીકે પણ પ્રાપ્ત થયા નથી. ઉદાહરણતરીકે તેઓ આકાશતત્ત્વ અથવા ઇથરના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરીનેજ અટક્યા નથી, પણ આગળ વધીને તેમણે સમષ્ટિ મનનું વર્ગીકરણ કર્યું છે, અને મન એ આકાશતત્ત્વનોજ એક સૂક્ષ્મતર પ્રકાર છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ ઉપરાંત તેથીયે આગળ વધીને મન કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ આકાશતત્ત્વની શોધ કરી છે; છતાં પણ તેથી કંઈજ નિરાકરણ થતું નથી, પ્રશ્ન જેમનો તેમ ઊભો રહે છે. [illegible] જ્ઞાનથી પણ એ રહસ્યનો [illegible] તેમ નથી [illegible]

[illegible]

અને નિમિત્તને આધીન હોવાથી આપણે તેની સીમાની બહાર જઇ શકીએ તેમ નથી. જેવી રીતે કોઇ પણ મનુષ્ય પોતાની જાત યાને પોતાના "સ્વ"માંથી બહાર કૂદી આવવા સમર્થ નથી, તેવીજ રીતે કોઇ પણ માણસ દેશ અને કાળના નિયમોએ સ્થાપન કરેલી મર્યાદા વટાવી જવા સમર્થ નથી. આ દેશ, કાળ અને નિમિત્તના નિયમોનું રહસ્ય પામવાની માથાફોડ કરવાથી પણ કંઈ વળે તેમ નથી. એવો એકે એક પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડવાનો, કારણ એવો પ્રયત્ન કરવો એટલેજ એ ત્રણેની સત્તાનો સ્વીકાર કરવો. એ ત્રણેનું અસ્તિત્વ માન્યા વગર તેમના રહસ્યને પામવાનો પ્રયત્નજ ન થઇ શકે, અને તેમની સત્તાને એક વાર માન્ય કરી એટલે પછી તેમનું રહસ્ય પામવાનું સંભવેજ શી રીતે? તો પછી જગતના અસ્તિત્વવાદનો યાને જગત સત્ છે એ કથનનો અર્થ શો? 'આ જગતનું અસ્તિત્વ નથી યાને જગત મિથ્યા છે' એ કથનનો પણ શો અર્થ? એ કથનનો અર્થ એટલોજ છે કે, એનું નિરપેક્ષ કિંવા સાવ સ્વતંત્ર એવું અસ્તિત્વ નથી. મારા, તમારા તેમજ ઇતર સર્વ જણના મનના સંબંધ પૂરતું તેનું કેવળ આપેક્ષિક અસ્તિત્વ છે. આપણને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે; તેમની સહાયથી આપણે જગતને નિહાળીએ છીએ અને ઓળખીએ છીએ: પરંતુ એક ઇંદ્રિય જો વધારે પ્રાપ્ત થાય તો અત્યારે આપણે તેને જે રૂપમાં જોઇએ છીએ તેના કરતાં કંઈ જૂદાજ રૂપમાં જોઇએ-તેનામાં કંઇ ઓર વિશેષતા અનુભવીએ; એટલુંજ નહિ પણ હજી બીજી એકાદ ઇંદ્રિય વધારે સાંપડે તો તેના કરતાં પણ કંઇ અવનવું સ્વરૂપ જગતનું આપણને ભાસે. તેથીજ અમે કહીએ છીએ કે, તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી. મતલબ કે, જગતનું અસ્તિત્વ સનાતન, અવિચળ અને અનંત નથી. પણ વળી, એને અસ્તિત્વ-શૂન્ય કહેવાથી યાને એના અસ્તિત્વનો મુદ્દલ ઇન્કાર કર્યાથી પણ પાલવે તેમ નથી; કારણકે તેની વિદ્યમાનતા આપણે નજરે નિહાળીએ છીએ, એટલુંજ નહિ પણ તેના અંદર રહીને અને તેની સાથે સામેલ થઈનેજ આપણને પોતપોતાના કાર્ય કરવાં પડે છે. તાત્પર્ય કે 'જગત' એ સત્ અને અસત્નું મિશ્રણ છે.

હવે જગતના સૂક્ષ્મ તાત્ત્વિક વિચારોને અલગ રાખતાં આપણે રોજની જીંદગીના સ્થૂળ કાર્યોનો વિચાર કરીશું, તોપણ આપણને માલમ પડશે કે, આપણું સમગ્ર જીવન આ સત્ અને અસત્નો [illegible] [illegible] [illegible] બાબતમાં પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપણી સર્વ [illegible] [illegible] પરંતુ તે દિશામાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં નથી હોતું. પોતાનું સઘળુંજ કાર્ય એક વર્તુળમાં થતું તેને માલમ પડે છે, અને તે વર્તુળને પાર કરી જવાનું તેને માટે કેવળ અશક્ય છે. ઉકેલ માટે હાથ ધરેલા તેના એ પ્રાણપ્રિય પ્રશ્નો તેને રાત્રિદિવસ ઉત્તેજિત કરી કરીને સાદ પાડે છે, પણ તેનો ઉત્તર સરખો આપવાની તેની ગુંજાસ નથી; કારણકે પોતીકી બુદ્ધિની સીમા ઉલ્લંઘી જવી એ તેની તાકાત બહારની વાત છે. આમ છતાં પણ એ રહસ્યોને પામવાની ભાવના કિંવા લાલસા તો તેના અંતરમાં જેવી ને તેવી પ્રબળ રહે છે. પણ ખરું પૂછાવો તો એવી ભાવનાનું–એવી લાલસાનું દમન કરવામાંજ શ્રેય છે, અને એ વાત કંઇ આપણી જાણ બહાર નથી. આપણા પ્રત્યેક નિઃશ્વાસની સાથે ઉદ્ભવતો આપણા હૃદયનો પ્રત્યેક ધબકારો આપણને સ્વાર્થપરાયણ થવાની પ્રેરણા કરે છે. તથાપિ તેજ ઘડીએ કોઇએક દિવ્ય શક્તિ આપણને એમ સુસવતી માલમ પડે છે કે, નિઃસ્વાર્થતાજ શ્રેયસ્કર છે. જન્મતાંવેંતજ પ્રત્યેક બાળક સુખાશાવાદી (ઑપ્ટીમીસ્ટ) હોય છે; તેને કેવળ સુખનાંજ સ્વપ્નાં આવ્યા કરે છે. તરુણાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં તે પહેલાં કરતાં પણ અધિક સુખાશાવાદી બને છે. તે સમયે તેને મૃત્યુ, પરાજય કિંવા અપમાન જેવી કોઇ ચીજ છે, એવું મનાવવું પણ મુશ્કેલ પડે છે–અર્થાત્ મૃત્યુ, પરાજય કે અપમાન જેવી કોઇ ચીજ છે એવું માનવાની પણ તે સમયે યુવક ના પાડે છે. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થા આવતાંજ તે શખ્સને પોતાનો જીવનમહેલ શેખચલ્લીના મહેલની માફક જમીનદોસ્ત થયેલો માલમ પડે છે; તેનાં મીઠાં મધુરાં સુખસ્વપ્નાં ક્યાંનાં ક્યાં ઉડી ગયેલાં જણાય છે અને એક વખતનો તે ચુસ્ત સુખાશાવાદી સાવ નિરાશાવાદી બને છે. એ રીતે આપણે કુદરતના ધપ્પા ખાઇ ખાઇને આશાશૂન્ય અને અંતઃશૂન્ય બની ક્યાં જઇએ છીએ તેના ભાન વગર એક છેડેથી છેક બીજે છેડે જતા રહીએ છીએ. આ ઠેકાણે લલિત વિસ્તર નામના બુદ્ધચરિત્રમાંનું એક પ્રસિદ્ધ સંગીત મને યાદ આવે છે. એ પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, બુદ્ધ ભગવાનનો અવતાર માનવસમાજના પરિત્રાણ અથવા ઉદ્ધાર માટે હતો, છતાં પણ રાજમહેલના વિલાસવૈભવમાં પડતા તેમને પોતાના અવતારકાર્યનું વિસ્મરણ થઇ ગયું. એટલે કેટલીક દેવબાળાઓએ આવી તેમને જગાડવા સારૂ યાને તેમનું આત્મભાન સ્ફુરાવવા સારૂ એક સુંદર ગરબો ગાયો. એ આખાય ગરબાનો મર્માર્થ એજ હતો કે "આપણે જીવનસ્રોતની અંદર આગળ ને આગળ વહ્યે જઇએ છીએ. એ સ્રોત સતત પરિવર્તનશીલ હોઇ તેને નથી નિવૃત્તિ કે નથી વિરામ." અર્થાત્ કે મનુષ્યનું જીવન એક સ્રોત અથવા નદી જેવું હોય નદીની માફક તે પણ અવિશ્રાન્તપણે નિરંતર વહે જાય છે–નિવૃત્તિ કે વિરામ શી વસ્તુ છે તેનું ભાન સરખું તેને

નથી હોતું. તો પછી કરવું શું ? જેની પાસે ખાવાપીવાનાં પૂરતાં સાધન છે તે હમેશાં સુખાશાવાદી રહે છે, અને દુઃખની વાત કાને ધરવાની પણ ના પાડતાં કહે છે કે "ભય ઉપજાવનાર દુઃખની વાત મારી આગળ કરો માં–સંસારનાં દુઃખ અને ક્લેશની વાતો મને સંભળાવો માં." તેની પાસે જઇને જો એટલુંજ કહો કે "બધુંજ સુખકર છે, બધુંજ મંગળમય છે" તો તરતજ તે બોલી ઉઠશે કે "હા, હા, તમે સાચુંજ કહો છો. જુઓ, હું સંપૂર્ણ સલામત છું; રહેવા કાજે મારે મનોહર મકાન છે, ઠંડી કે ભૂખથી મારે બ્હીવાનું નથી; માટે મહેરબાની કરીને એ ભયાનક દશ્યો મારી આગળ ચીતરશોજ નહિ." પરંતુ બીજી તરફ અનેક જણ ભૂખ અને ઠંડીથી પીડાતાં અને મરતાં નજરે પડે છે. એવાંની પાસે જઇને ઠાવકે મોઢે કહીશું કે "ભાઇ! બધું કેવું સુખમય છે, કેવું મંગળકારી છે!" તો તેઓ તમારી એ સુખ, સૌંદર્ય અને મંગળની વાતને સાંભળવા ઘસીને ના પાડશે; કારણ કે તેમનું સમસ્ત જીવન ભીષણ દુઃખમાં વ્યતીત થઇ રહેલું છે. પોતે દુઃખ અને ક્લેશમાં સબડતાં હોય ત્યારે બીજાંઓ સુખચેનમાં રાચે એ તેમને કેમ રૂચે ? તેથી તેઓ કહે છે કે, "બધાંયને ભય દેખાડો; અમે રડતાં હોઇએ ત્યારે બીજાંઓ કેમ હસે ? અમે બધાંયને અમારી સાથે રોવડાવીશું; કારણ કે અમે દુઃખપીડિત છીએ તેથી બધાંજ દુઃખપીડિત થાય એવું ઇચ્છીએ છીએ-એમાંજ અમારી શાંતિ છે." તાત્પર્ય કે, હરેક જણ પોતપોતાની હાલતપરથીજ જગતની હાલતને માપે છે. એ રીતે આપણે સુખાશાવાદમાંથી નીકળી નિરાશાવાદમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ–માનો કે આપણે સુખાશાવાદ અને નિરાશાવાદ વચ્ચે ઝોલાં ખાઇએ છીએ.

વળી મૃત્યુની ભયાનક ઘટના નજર આગળ રાતદિવસ ચાલી રહી છે. સમગ્ર સંસાર મૃત્યુમુખમાં ઘસી રહ્યો છે. 'જાવું તે જવાનું' એ ન્યાયે સર્વ કંઇ વહેલું મોડું નષ્ટ થાય છેજ. આપણી ઉન્નતિ, આપણા આડંબર, આપણા સંસ્કાર, આપણા સુધારા વધારા, આપણા વૈભવવિલાસ અને ઐશ્વર્ય તથા વિદ્યા-જ્ઞાન વગેરે સર્વ કોઇની એકજ ગત છે–બધુંજ [illegible] છે, જે છે તે એજ છે, એજ નિશ્ચિત છે. દાખલા તરીકે મોટા ભવ્ય નગરો ઉભાં થાય છે અને પાછાં નષ્ટ પણ એવાં થઇ જાય છે કે તેમનાં નામનિશાન પણ ભાગ્યેજ [illegible] છે. મોટાં મોટાં સલ્તનતો ઉદયમાં આવે છે અને પાછાં કાળનાં [illegible] હતી ન હતી થઇ જાય છે–અરે! [illegible] થાય છે અને [illegible]

મરે' હેય છેવટે મૃત્યુને જ ભેટે છે. જીંદગી, રૂપ, દોલત, સત્તા, મહત્ત્વ ઇત્યાદિ સર્વનું છેવટ મૃત્યુ છે. સંત, સાધુઓ તેમજ મહા પાપીઓ, સાત્ત્વિકભવમાં મહાલનારાં તેમજ ચીંથરેહાલ ભટકનારાં– મરે' કેમ મરે છે. અર્થાત્ કાળનો કોળિયો બને છે અને એ વાત રાતદિન નજરે પડે છે, છતાં પણ જીંદગી માટેની આ ભયંકર મમતા એમની તેમ કાયમ રહે છે. કોણ જાણે શાથી પણ આપણે જીંદગીને મંકોડાની માફક વળગી રહીએ છીએ અને સ્વેચ્છાપૂર્વક તેને છોડી શકતા નથી. જીંદગી માટે આવડું મમત્વ આપણને કેમ છે અને તેનો પરિત્યાગ આપણે રાજીખુશીથી કેમ કરી શકતા નથી ? તેની આપણને ખબર નથી અને એજ માયા છે.

માતા જતન કરી બાળકને ઉછેરે છે અને તેનું લાલનપાલન કરે છે; તેનું મન, તેનું જીવનસર્વસ્વ બાળકમય હોય છે; તથાપિ કેટલીકવાર તેજ બાળક મોટો આદમી બનતાં એક મહાદુષ્ટ અને વ્યભિચારી નીવડે છે અને પેલી વહાલસોયી માતાના વાત્સલ્યનો બદલો તેજ માતપિતાથી વાળે છે. આમ છતાં પણ માતા તો પુત્રને વળગ- તીજ રહે છે. એમ કરતાં પુત્રના પક્ષના જના અસાચારથી તેની [illegible] કદાચિત્ જાગૃત થાય છે, તો તેને સ્નેહના આચ્છાદન તળે તેણી તરતજ દાબી દે છે, અને બધું પાછું ભૂલી જાય છે. તેણીને [illegible] ખબર હોય છે કે, એ આકર્ષણ વાસ્તવિક રીતે સ્નેહ નથી, પણ એક અજાણ શક્તિનો તેનાં જ્ઞાનતંતુઓ પર અધિકાર જામેલો છે. એ શક્તિના પ્રભાવમાંથી તેનાથી છૂટા થવાય તેમ નથી. ભલે તેણી [illegible] આદમી છતાં તેણી એ બંધન તોડી શકતી નથી—એ પાશમાંથી તેણી છૂટી શકતી નથી. એજ માયા.

[illegible]

[illegible]

સંબંધમાં "કેવી રીતે?" કે "શામાટે" એ પ્રશ્નજ હોઈ ન શકે; આપણે માત્ર એટલુંજ જાણીએ છીએ કે, એ બાબત એવીજ છે અને ત્યાં આપણો કંઇ કરતાં પણ તાગ ખાતો નથી યાને આપણો કોઇજ ઇલાજ ચાલતો નથી. તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવો, કિંવા આપણા માનસપટ પર તેની આબેહુબ છબી ચીતરવી એ આપણા ગજા બહારની વાત છે. તો પછી તેનો નિર્ણય તે આપણે કેવી રીતે કરી શકીએ ? કેવી છે એ માયા ! એના કાર્યને આપણે એક પળભર પણ થંભાવી શકતા નથી. તેને પકડવા જતાં તે પ્રત્યેક પળે આપણા હાથમાંથી આગળ ને આગળ સરકતી જાય છે. આપણે બધાં અંધ યંત્રની માફક તેના દોર્યા દોરાયા જઇએ છીએ. અગાઉ આપણે કોઇ કોઇ વાર કંઇ કંઇ નિઃસ્વાર્થતાનાં કે પરોપકારનાં કામ કર્યાં હોય છે, તેમને સંભારીને આપણે મનમાં મકલાઇએ છીએ કે "એ કાર્યો મેં મારી સંપૂર્ણ શુદ્ધિ તથા જાણુ વિચારપૂર્વક કર્યાં છે;" પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો તે કાર્યો કર્યા વગર આપણો છૂટકો નહોતો તેથીજ આપણે તે કાર્યો કર્યાં હોય છે. અત્યારે હું આ ઠેકાણે ઉભો રહીને આપની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરી ઉપદેશ આપી રહ્યો છું, અને તમે બેઠાં બેઠાં તે શ્રવણ કરો છો—એ કાર્યો પણ આપણે, તેમ કર્યા વગર આપણો છૂટકો નથી માટેજ, કરી રહ્યા છીએ. વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં આપ સર્વે અહીંથી ઘેર સીધાવશો. ત્યારબાદ આપમાંનાં કેટલાંક તો થોડો ઘણો પણ ઉપદેશ ઉરમાં ઉતારશો અને તેનો લાભ ઉઠાવશો, ત્યારે બીજાં વળી એમ પણ માનનાર નીકળશે કે "અમસ્થો કંઇનો બકબકાટ કરી ગયો." હું પણ મારે મુકામે જઈશ અને મારા મનમાં ધારી લઇશ કે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. પણ ખરું પૂછાવો તો એમાંનું કંઇજ આપણે સ્વેચ્છાથી કર્યું નથી. એ તો માયાજ આપણી પાસે તેમ કરાવે છે. એજ માયાનો પ્રભાવ !

અર્થાત્ કે માયા એટલે સંસારની વસ્તુસ્થિતિનું યાને સંસારની ગતિનું વર્ણન. સામાન્ય રીતે લોકો આવી ... ંભળીને ગ...
છે; પણ આપણે સાહસિક અને ધીર...
ખરી હાલત છુપાવી રાખવાથી જેમ દ...
શકતી નથી, તેમજ સત્ય બાબત સંતાડી રા...
નો નિર્ણય કરવાનો સત્ય માર્ગ બાધતો નથી.
તો જાણતાજ હશો. પોતા... શિકા...
કાજે સસલું પોતાનું માથું...
જાતને સલામત અને સુરક્ષિ...
પણ જ્યારે સુખાશાવાદ કિં...
ત્યારે આપણું વર્તન પણ...
પરંતુ માયાના વમળમાંથી ...

બીજી તરફ આ માયાવાદની સામે કેટલાક વાંધા પણ ઉઠાવવામાં આવે છે; પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એવા વાંધા, જેમની પાસે જીવનને સુખ-સ્વચ્છંદતામાં બહેલાવવાનાં સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, તેમની તરફથી સામાન્ય રીતે ઉઠાવાય છે. અત્રે-ઇંગ્લૅંડમાં નિરાશાવાદી થવું બહુ કઠણ છે. દરેકને મોઢે હું સાંભળું છું કે "સંસારનું કાર્ય કેવું રૂડું ચાલી રહ્યું છે! સંસારની કેવી ગરમ ઉન્નતિ થઇ રહી છે! પરંતુ ખરું પૂછાવો તો એમ બોલનારને મન તો પોતીકું જીવનજ સમસ્ત સંસારરૂપ હોય છે. એનો સંસાર એટલે કે એનું પોતીકું જીવન. 'પોતે સુખી તો સમસ્ત સંસાર સુખી અને પોતે દુઃખી તો સંસાર આખો દુઃખી' એમજ સામાન્ય રીતે લોકોનું માનવું હોય છે; અને ઇંગ્લૅંડમાં જડ આબાદી વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી ત્યાંના લોકોને મન આખો સંસાર આબાદ અને ઉન્નતિશીલ લાગે તેમાં શી નવાઈ! આ ઠેકાણે પાછો જૂનો પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે "ખ્રિસ્તીધર્મજ દુનિયામાં એક માત્ર ખરો ધર્મ હોઇ શકે છે, કારણકે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારી પ્રજાઓજ જુઓ, જગતમાં આબાદ અને સમૃદ્ધિશાળી છે." પરંતુ આ હેતુવાદમાં યાને આ દલીલમાં વિરોધાભાસ રહેલો છે; કેમકે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદાની અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિ બીજી પ્રજાઓની પાયમાલી અને દુર્ભાગ્યવૃદ્ધિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદી અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિથી ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓનું લોહી ચુસાય છે, એ ભૂલવું ન જોઇએ-અર્થાત્ કે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને પોતાની આ કહેવાતી આબાદી અને સૌભાગ્યલક્ષ્મી ટકાવી રાખવા માટે કોઇ ને કોઇ શિકાર તો અવશ્ય જોઇએ છે. હવે જો ખ્રિસ્તી ધર્મજ એકલો ખરો ધર્મ હોય અને તેના પ્રભાવથી આખી દુનિયાજ ખ્રિસ્તી બની ગઈ, તો તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ પ્રમાણમાં ગરીબ થઈ જવાની-નિદાન તેમની સૌભાગ્યવૃદ્ધિ તો અટકી જવાની; કેમકે દલીલ મુજબ તો બીજી પ્રજાઓ ખ્રિસ્તી બનતાં તેઓ પણ આબાદ અને સમૃદ્ધ બનવીજ જોઇએ. જો તેમ ન થાય તો દલીલ મુજબ ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનો દાવો ખોટો ઠરે, અને જો બીજી પ્રજાઓ પણ તેવીજ આબાદ અને સમૃદ્ધ બને તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને કોઇ ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓ શિકાર માટે ન મળે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ કંગાલ બને. મતલબ કે, ધર્મની સચ્ચાઇ સંબંધી ઉપલી દલીલજ ખોટી છે, એનું ખંડન એની મેળેજ થઇ જાય છે. ઉદ્‌ભિજ્જ યાને વનસ્પતિ પશુઓના આહારરૂપ બને છે. પશુઓ મનુષ્યોનું ભક્ષ્ય છે અને તેમાંયે અતિનિંદ્ય વાત તો એ છે કે, મનુષ્ય પોતાની જાતપર પણ પરસ્પર છુરાઓ ચલાવે છે-સબળાઓ નબળાને હમેશાં પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવે છે. જગતમાં સર્વત્ર આમ

સંબંધમાં "કેવી રીતે?" કે "શામાટે" એ પ્રશ્નજ હોઈ ન શકે; આપણે
માત્ર એટલુંજ જાણીએ છીએ કે, એ બાબત એવીજ છે અને ત્યાં
આપણો કંઇ કરતાં પણ તાગ ખાતો નથી યાને આપણો કોઇજ ઇલાજ
ચાલતો નથી. તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવો, કિંવા આપણા માનસપટ
પર તેની આબેહુબ છબી ચીતરવી એ આપણા ગજા બહારની વાત
છે. તો પછી તેનો નિર્ણય તે આપણે કેવી રીતે કરી શકીએ? કેવી
છે એ માયા! એના કાર્યને આપણે એક પળભર પણ થંભાવી શકતા
નથી. તેને પકડવા જતાં તે પ્રત્યેક પળે આપણા હાથમાંથી આગળ ને
આગળ સરકતી જાય છે. આપણે બધાં અંધ યંત્રની માફક તેના
દોર્યા દોરાયા જઇએ છીએ. અગાઉ આપણે કોઇ કોઇ વાર કંઇ કંઇ
નિઃસ્વાર્થતાનાં કે પરોપકારનાં કામ કર્યાં હોય છે, તેમને સંભારીને
આપણે મનમાં મકલાઇએ છીએ કે "એ કાર્યો મેં મારી સંપૂર્ણ
શુદ્ધિ તથા જાણ વિચારપૂર્વક કર્યાં છે;" પરંતુ વાસ્તવિક
રીતે જોતાં તો તે કાર્યો કર્યા વગર આપણો છૂટકો નહોતો તેથીજ
આપણે તે કાર્યો કર્યાં હોય છે. અત્યારે હું આ ઠેકાણે ઉભો રહીને
આપની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરી ઉપદેશ આપી રહ્યો છું, અને તમે
બેઠાં બેઠાં તે શ્રવણ કરો છો—એ કાર્યો પણ આપણે, તેમ કર્યા વગર
આપણો છૂટકો નથી માટેજ, કરી રહ્યા છીએ. વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં
આપ સર્વે અહીંથી ઘેર સીધાવશો. ત્યારબાદ આપમાંનાં કેટલાંક
તો થોડો ઘણો પણ ઉપદેશ ઉરમાં ઉતારશો અને તેનો લાભ ઉઠા-
વશો, ત્યારે બીજાં વળી એમ પણ માનનાર નીકળશે કે "અમસ્થો
કંઇનો બકબકાટ કરી ગયો." હું પણ મારે મુકામે જઈશ અને
મારા મનમાં ધારી લઇશ કે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. પણ ખરું
પૂછાવો તો એમાંનું કંઇજ આપણે સ્વેચ્છાથી કર્યું નથી. એ તો
માયાજ આપણી પાસે તેમ કરાવે છે. એજ માયાનો પ્રભાવ!

અર્થાત્ કે માયા એટલે સંસારની વસ્તુસ્થિતિનું યાને સંસારની
ગતિનું વર્ણન. સામાન્ય રીતે લોકો આવી વાતો સાંભળીને ગભરાય
છે; પણ આપણે સાહસિક અને ધીર બનવાની જરૂર છે. દર્દની
ખરી હાલત છુપાવી રાખવાથી જેમ દર્દની યથાર્થ ચિકિત્સા થઇ
શકતી નથી, તેમજ સત્ય બાબત સંતાડી રાખવાથી કોઇ પણ સવાલ-
નો નિર્ણય કરવાનો સત્ય માર્ગ લાધતો નથી. તમે સૌ સસલાની વાત
તો જાણતાજ હશો. પોતાની પૂંઠે પડેલા શિકારી કુતરાઓથી બચવા
કાજે સસલું પોતાનું માથું નીચે ભોંયપર સંતાડી દઇને જેમ પોતાની
જાતને સલામત અને સુરક્ષિત માને છે તેવી રીતે આપણે માનીએ છીએ,
પણ જ્યારે સુખાશાવાદ કિંવા નિરાશાવાદના ઘેનમાં ગરકાવ થઇએ
ત્યારે આપણું વર્તન પણ આબેહૂબ એ સસલાના જેવુંજ હોય છે.
પરંતુ માયાના વમળમાંથી બચવાનો એ કંઇ ખરો ઉપાય નથી.

બીજી તરફ આ માયાવાદની સામે કેટલાક વાંધા પણ ઉઠાવવામાં આવે છે; પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એવા વાંધા, જેમની પાસે જીવનને સુખ-સ્વચ્છંદતામાં બહેલાવવાનાં સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, તેમની તરફથી સામાન્ય રીતે ઉઠાવાય છે. અત્રે-ઇંગ્લંડ દેશમાં નિરાશાવાદી થવું બહુ કઠણ છે. દરેકને મોઢે હું સાંભળું છું કે "સંસારનું કાર્ય કેવું ઠીકઠું ચાલી રહ્યું છે! સંસારની કેવી સરસ ઉન્નતિ થઇ રહી છે! પરંતુ ખરૂં પૂછાવો તો એમ બોલનારને મન તો પોતીકું જીવનજ સમસ્ત સંસારરૂપ હોય છે. એનો સંસાર એટલે કે એનું પોતીકું જીવન. 'પોતે સુખી તો સમસ્ત સંસાર સુખી અને પોતે દુઃખી તો સંસાર આખો દુઃખી' એમજ સામાન્ય રીતે લોકોનું માનવું હોય છે; અને ઇંગ્લૅંડમાં જડ આબાદી વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી ત્યાંના લોકોને મન આખો સંસાર આબાદ અને ઉન્નતિશીલ લાગે તેમાં શી નવાઇ! આ ઠેકાણે પાછા જૂના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે "ખ્રિસ્તીધર્મજ દુનિયામાં એક માત્ર ખરો ધર્મ હોઇ શકે છે, કારણકે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારી પ્રજાઓજ જુઓ, જગતમાં આબાદ અને સમૃદ્ધિશાળી છે." પરંતુ આ હેતુવાદમાં યાને આ દલીલમાં વિરોધાભાસ રહેલો છે; કેમકે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદાની અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિ બીજી પ્રજાઓની પાયમાલી અને દુર્ભાગ્યવૃદ્ધિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદી અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિથી ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓનું લોહી ચૂસાય છે, એ ભૂલવું ન જોઇએ-અર્થાત્ કે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને પોતાની આ કહેવાતી આબાદી અને સૌભાગ્યલક્ષ્મી ટકાવી રાખવા માટે કોઇ ને કોઇ શિકાર તો અવશ્ય જોઇએ છે. હવે જો ખ્રિસ્તી ધર્મજ એકલો ખરો ધર્મ હોય અને તેના પ્રભાવથી આખી દુનિયાજ ખ્રિસ્તી બની ગઈ, તો તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ પ્રમાણમાં ગરીબ થઈ જવાની-નિદાન તેમની સૌભાગ્યવૃદ્ધિ તો અટકી જવાની; કેમકે દલીલ મુજબ તો બીજી પ્રજાઓ ખ્રિસ્તી બનતા તેઓ પણ આબાદ અને સમૃદ્ધ બનવીજ જોઇએ. જો તેમ ન થાય તો દલીલ મુજબ ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનો દાવો ખોટો ઠરે, અને જો બીજી પ્રજાઓ પણ તેવીજ આબાદ અને સમૃદ્ધ બને તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને કોઇ ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓ શિકાર માટે ન મળે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ કંગાલ બને. મતલબ કે, ધર્મની સચ્ચાઇ સંબંધી ઉપલી દલીલજ ખોટી છે, એનું ખંડન એની મેળેજ થઇ જાય છે. ઉદ્‌ભિજ્જ યાને વનસ્પતિ પશુઓના આહારરૂપ બને છે, પશુઓ મનુષ્યોનું ભક્ષ્ય છે અને તેમાયે અતિનિંદ્ય વાત તો એ છે કે, મનુષ્ય પોતાની જાતપર પણ પરસ્પર છુવારો ચલાવે છે-સબળાંઓ નબળાંને હમેશા પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવે છે. જગતમાં સર્વત્ર આમ

સંબંધમાં "કેવી રીતે?" કે "શામાટે" એ પ્રશ્નજ હોઈ ન શકે;
માત્ર એટલુંજ જાણીએ છીએ કે, એ બાબત એવીજ છે અને
આપણો કંઈ કરતાં પણ તાગ ખાતો નથી યાને આપણો કોઇજ
ચાલતો નથી. તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવો, કિંવા આપણા માન
મુદ્ તેની આબેહુબ છબી ચીતરવી એ આપણા ગજા બહારની
છે. તો પછી તેનો નિર્ણય તે આપણે કેવી રીતે કરી શકીએ ?
કે એ માયા ! એના કાર્યને આપણે એક પળભર પણ થંભાવી શ
નથી. તેને પકડવા જતાં તે પ્રત્યેક પળે આપણા હાથમાંથી આગળ
આગળ સરકતી જાય છે. આપણે બધાં અંધ યંત્રની માફક તે
દોર્યા દોરાયા જઇએ છીએ. અગાઉ આપણે કોઇ કોઇ વાર કંઇ ક
નિઃસ્વાર્થતાનાં કે પરોપકારનાં કામ કર્યાં હોય છે, તેમને સંભારી
આપણે મનમાં મકલાઇએ છીએ કે "એ કાર્યો મેં મારી સંપૂર્ણ
બુદ્ધિ તથા જાણ વિચારપૂર્વક કર્યાં છે;" પરંતુ વાસ્તવિ
રીતે જોતાં તો તે કાર્યો કર્યા વગર આપણો છૂટકો નહોતો તેથીજ
આપણે તે કાર્યો કર્યાં હોય છે. અત્યારે હું આ ઠેકાણે ઉભો રહીને
આપની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરી ઉપદેશ આપી રહ્યો છું, અને તમે
બેઠાં બેઠાં તે શ્રવણ કરો છો—એ કાર્યો પણ આપણે, તેમ કર્યાં વગર
આપણો છૂટકો નથી માટેજ, કરી રહ્યા છીએ. વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં
આપ સર્વે અહીંથી ઘેર સીધાવશો. ત્યારબાદ આપમાંનાં કેટલાંક
તો થોડો ઘણો પણ ઉપદેશ ઉરમાં ઉતારશો અને તેનો લાભ ઉઠા-
વશો, ત્યારે બીજા વળી એમ પણ માનનાર નીકળશે કે "અમસ્થો
કંઇનો બકબકાટ કરી ગયો." હું પણ મારે મુકામે જઇશ અને
મારા મનમાં ધારી લઇશ કે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. પણ ખરું
પૂછાવો તો એમાંનું કંઇજ આપણે સ્વેચ્છાથી કર્યું નથી. એ તો
માયાજ આપણી પાસે તેમ કરાવે છે. એજ માયાનો પ્રભાવ !

અર્થાત્ કે માયા એટલે સંસારની વસ્તુસ્થિતિનું યાને સંસારની
ગતિનું વર્ણન. સામાન્ય રીતે લોકો આવી વાતો સાંભળીને ગભરાય
છે; પણ આપણે સાહસિક અને ધીર બનવાની જરૂર છે. દર્દીની
ખરી હાલત છુપાવી રાખવાથી જેમ દર્દની યથાર્થ ચિકિત્સા થઇ
શકતી નથી, તેમજ સત્ય બાબત સંતાડી રાખવાથી કોઈ પણ સવાલ-
નો નિર્ણય કરવાનો સત્ય માર્ગ લાધતો નથી. તમે સૌ સસલાની વાત
તો જાણતાજ હશો. પોતાની પૂંઠે પડેલા શિકારી કૂતરાઓથી બચવા
કાજે સસલું પોતાનું માથું નીચે ભોંયપર સંતાડી દઇને જેમ પોતાની
જાતને સલામત અને સુરક્ષિત માને છે તેવી રીતે આપણે માનવીઓ
પણ જ્યારે સુખાશાવાદ કિંવા નિરાશાવાદના પૂરમાં તણાઇએ છીએ,
ત્યારે આપણું વર્તન પણ આબેહૂબ એ સસલાના જેવુંજ હોય છે.

બીજી તરફ આ માયાવાદની સામે કેટલાક વાંધા પણ ઉઠાવવામાં આવે છે; પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એવા વાંધા, જેમની પાસે- જીવનને સુખ-સ્વચ્છંદતામાં જાળવવાનાં સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, તેમની તરફથી સામાન્ય રીતે ઉઠાવાય છે. અંગ્રેજ દેશમાં નિરાશાવાદી થવું બહુ કઠણ છે. દરેકને મોઢે હું સાંભળું છું કે "સંસારનું કાર્ય કેવું ઠીક ચાલી રહ્યું છે! સંસારની કેવી સરસ ઉન્નતિ થઇ રહી છે! પરંતુ ખરું પૂછાવો તો એમ બોલનારને મન તો પોતીકું જીવનજ સમસ્ત સંસારરૂપ હોય છે. એનો સંસાર એટલે કે એનું પોતીકું જીવન. 'પોતે સુખી તો સમસ્ત સંસાર સુખી અને પોતે દુઃખી તો સંસાર આખો દુઃખી' એમજ સામાન્ય રીતે લોકોનું માનવું હોય છે; અને ઇંગ્લંડમાં જડ આબાદી વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી ત્યાંના લોકોને મન આખો સંસાર આબાદ અને ઉન્નતિશીલ લાગે તેમાં શી નવાઇ? આ ઠેકાણે પાછો જૂનો પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે "ખ્રિસ્તીધર્મજ દુનિયામાં એક માત્ર ખરો ધર્મ હોઇ શકે છે, કારણકે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારી પ્રજાઓજ જુઓ, જગતમાં આબાદ અને સમૃદ્ધિશાળી છે." પરંતુ આ હેતુવાદમાં યાને આ દલીલમાં વિરોધાભાસ રહેલો છે; કેમકે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદાની અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિ બીજી પ્રજાઓની પાયમાલી અને દુર્ભાગ્યવૃદ્ધિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદી અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિથી ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓનું લોહી ચૂસાય છે, એ ભૂલવું ન જોઇએ-અર્થાત્ કે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને પોતાની આ કહેવાતી આબાદી અને સૌભાગ્યલક્ષ્મી ટકાવી રાખવા માટે કોઇ ને કોઇ શિકાર તો અવશ્ય જોઇએ છે. હવે જો ખ્રિસ્તી ધર્મજ એકલો ખરો ધર્મ હોય અને તેના પ્રભાવથી આખી દુનિયાજ ખ્રિસ્તી બની ગઈ, તો તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ પ્રમાણમાં ગરીબ થઈ જવાની-નિદાન તેમની સૌભાગ્યવૃદ્ધિ તો અટકી જવાની; કેમકે દલીલ મુજબ તો બીજી પ્રજાઓ ખ્રિસ્તી બનતા તેઓ પણ આબાદ અને સમૃદ્ધ બનવીજ જોઇએ. જો તેમ ન થાય તો દલીલ મુજબ ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનો દાવો ખોટો ઠરે, અને જો બીજી પ્રજાઓ પણ તેવીજ આબાદ અને સમૃદ્ધ બને તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને કોઇ ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓ શિકાર માટે ન મળે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ કંગાલ બને. મતલબ કે, ધર્મની સચ્ચાઇ સંબંધી ઉપલી દલીલજ ખોટી છે, એવું ખંડન એની મેળેજ થઇ જાય છે. ઉદ્ભિજજ યાને વનસ્પતિ પશુઓના આહારરૂપ બને છે, પશુઓ મનુષ્યોનું ભક્ષ્ય છે અને તેમાંયે અતિનિંદ્ય વાત તો એ છે કે, મનુષ્ય પોતાની જાતપર પણ પરસ્પર છૂરો ચલાવે છે-સબળાંઓ નબળાને હમેશા પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવે છે. જગતમાં સર્વત્ર આમ

સંબંધમાં "કેવી રીતે?" કે "શામાટે" એ પ્રશ્નજ હોઈ ન શકે; આપણે માત્ર એટલુંજ જાણીએ છીએ કે, એ બાબત એવીજ છે અને ત્યાં ગમે તેટલું કરતાં પણ તાગ આવતો નથી યાને આપણો કોઇજ ઇલાજ ચાલતો નથી. તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવો, કિંવા આપણા માનસપટ પર તેની આબેહૂબ છબી ચીતરવી એ આપણા ગજા બહારની વાત છે. તો પછી તેનો નિર્ણય તે આપણે કેવી રીતે કરી શકીએ? કેવી છે એ માયા! એના કાર્યને આપણે એક પળભર પણ થંભાવી શકતા નથી. તેને પકડવા જતાં તે પ્રત્યેક પળે આપણા હાથમાંથી આગળ ને આગળ સરકતી જાય છે. આપણે બધાં અંધ યંત્રની માફક તેના ફેરાં ફેરામાં જઇએ છીએ. અગાઉ આપણે કોઇ કોઇ વાર કંઇ કંઇ નિઃસ્વાર્થતાનાં કે પરોપકારનાં કામ કર્યાં હોય છે, તેમને સંભારીને આપણે મનમાં મકલાઇએ છીએ કે "એ કાર્યો મેં મારી સંપૂર્ણ શુદ્ધિ તથા જાણી વિચારપૂર્વક કર્યાં છે;" પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો તે કાર્યો કર્યા વગર આપણો છૂટકો નહોતો તેથીજ આપણે તે કાર્યો કર્યાં હોય છે. અત્યારે હું આ ઠેકાણે ઉભો રહીને આપની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરી ઉપદેશ આપી રહ્યો છું, અને તમે બેઠાં બેઠાં તે શ્રવણ કરો છો–એ કાર્યો પણ આપણે, તેમ કર્યાં વગર આપણો છૂટકો નથી માટેજ, કરી રહ્યા છીએ. વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં આપ સર્વે અહીંથી ઘેર સીધાવશો. ત્યારબાદ આપમાંનાં કેટલાંક તો થોડો ઘણો પણ ઉપદેશ ઉરમાં ઉતારશો અને તેનો લાભ ઉઠાવશો, ત્યારે બીજા વળી એમ પણ માનનાર નીકળશે કે "અમસ્થો કંઇનો બકબકાટ કરી ગયો." હું પણ મારે મુકામે જઇશ અને મારા મનમાં ધારી લઇશ કે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. પણ ખરું પૂછાવો તો એમાંનું કંઇજ આપણે સ્વેચ્છાથી કર્યું નથી. એ તો માયાજ આપણી પાસે તેમ કરાવે છે. એજ માયાનો પ્રભાવ!

અર્થાત્ કે માયા એટલે સંસારની વસ્તુસ્થિતિનું યાને સંસાર ગતિનું વર્ણન. સામાન્ય રીતે લોકો આવી વાતો સાંભળીને ગભરા છે; પણ આપણે સાહસિક અને ધીર બનવાની જરૂર છે. દર્દીની ખરી હાલત છુપાવી રાખવાથી જેમ દર્દની યથાર્થ ચિકિત્સા થઇ શકતી નથી, તેમજ સત્ય બાબત સંતાડી રાખવાથી કોઇ પણ સવાલનો નિર્ણય કરવાનો સત્ય માર્ગ લાધતો નથી. તમે સૌ સસલાની વાત તો જાણતાજ હશો. પોતાની પૂંઠે પડેલા શિકારી કૂતરાઓથી બચવા કાજે સસલું પોતાનું માથું નીચે ભોંયપર સંતાડી દઇને જેમ પોતાની જાતને સલામત અને સુરક્ષિત માને છે તેવી રીતે આપણે માનવીઓ પણ જ્યારે સુખાશાવાદ કિંવા નિરાશાવાદના પૂરમાં તણાઇએ છીએ, ત્યારે આપણું વર્તન પણ આબેહૂબ એ સસલાના જેવુંજ હોય છે.

બીજી તરફ આ માયાવાદની સામે કેટલાક વાંધા પણ ઉઠાવવામાં આવે છે; પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એવા વાંધા, જેમની પાસે જીવનને સુખ-સ્વચ્છંદતામાં બહેલાવવાનાં સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, તેમની તરફથી સામાન્ય રીતે ઉઠાવાય છે. અત્રે-જોઃ દેશમાં નિરાશાવાદી થવું બહુ કઠણ છે. દરેકને મોઢે હું સાંભળું છું કે "સંસારનું કાર્ય કેવું ફાંકડું ચાલી રહ્યું છે! સંસારની કેવી સરસ ઉન્નતિ થઇ રહી છે! પરંતુ ખરું પૂછાવો તો એમ બોલનારને મન તો પોતીકું જીવનજ સમસ્ત સંસારરૂપ હોય છે. એનો સંસાર એટલે કે એનું પોતીકું જીવન. 'પોતે સુખી તો સમસ્ત સંસાર સુખી અને પોતે દુઃખી તો સંસાર આખો દુઃખી' એમજ સામાન્ય રીતે લોકોનું માનવું હોય છે; અને ઇગ્લૅંડમાં જડ આબાદી વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી ત્યાંના લોકોને મન આખો સંસાર આબાદ અને ઉન્નતિશીલ લાગે તેમાં શી નવાઇ? આ ઠેકાણે પાછા જૂના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે "ખ્રિસ્તીધર્મજ દુનિયામાં એક માત્ર ખરો ધર્મ હોઇ શકે છે, કારણકે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારી પ્રજાઓજ જુઓ, જગતમાં આબાદ અને સમૃદ્ધિશાળી છે." પરંતુ આ હેતુવાદમાં યાને આ દલીલમાં વિરોધાભાસ રહેલો છે; કેમકે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદાની અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિ બીજી પ્રજાઓની પાયમાલી અને દુર્ભાગ્યવૃદ્ધિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદી અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિથી ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓનું લોહી ચૂસાય છે, એ ભૂલવું ન જોઇએ—અર્થાત્ કે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને પોતાની આ કહેવાતી આબાદી અને સૌભાગ્યલક્ષ્મી ટકાવી રાખવા માટે કોઇ ને કોઇ શિકાર તો અવશ્ય જોઇએ છે. હવે જો ખ્રિસ્તી ધર્મજ એકલો ખરો ધર્મ હોય અને તેના પ્રભાવથી આખી દુનિયાજ ખ્રિસ્તી બની ગઇ, તો તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ પ્રમાણમાં ગરીબ થઇ જવાની-નિદાન તેમની સૌભાગ્યવૃદ્ધિ તો અટકી જવાની; કેમકે દલીલ મુજબ તો બીજી પ્રજાઓ ખ્રિસ્તી બનતાં તેઓ પણ આબાદ અને સમૃદ્ધ બનવીજ જોઇએ જો તેમ ન થાય તો દલીલ મુજબ ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનો દાવો ખોટો ઠરે, અને જો બીજી પ્રજાઓ પણ તેવીજ આબાદ અને સમૃદ્ધ બને તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને કોઇ ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓ શિકાર માટે ન મળે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ કંગાલ બને. મતલબ કે, ધર્મની સચ્ચાઇ સંબંધી ઉપલી દલીલજ ખોટી છે, એનું ખંડન એની મેળેજ થઇ જાય છે. ઉદ્ભિજ્જ યાને વનસ્પતિ પશુઓના આહારરૂપ બને છે. પશુઓ મનુષ્યોનું ભક્ષ્ય છે અને તેમાંયે અતિનિંદ્ય વાત તો એ છે કે, મનુષ્ય પોતાની જાતપર પણ પરસ્પર છરો ચલાવે છે—સબળાંઓ નબળાંને હંમેશ પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવે છે. જગતમાં સર્વત્ર આમ

[illegible]માં "કેવી રીતે!" કે "શામાટે" એ પ્રશ્નજ હોઈ ન શકે; આપં
[illegible] જાણીએ છીએ કે, એ બાબત એવીજ છે અને ત્ય
[illegible] કરતાં પણ તાગ ખાતો નથી યાને આપણો કોઈજ ઇલાજ
[illegible] નથી. તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવો, કિંવા આપણા માનસપટ
[illegible] તેની આબેહૂબ છબી ચીતરવી એ આપણા ગજા બહારની વાત
છે. તો પછી તેનો નિર્ણય તે આપણે કેવી રીતે કરી શકીએ? કેવી
[illegible] માયા! એના કાર્યને આપણે એક પળભર પણ થંભાવી શકતા
નથી. તેને પકડવા જતાં તે પ્રત્યેક પળે આપણા હાથમાંથી આગળ ને
[illegible] સરકતી જાય છે. આપણે બધાં અંધ યંત્રની માફક તેના
[illegible] દોરાયા જઈએ છીએ. અગાઉ આપણે કોઇ કોઇ વાર કંઇ કંઇ
[illegible]તાનાં કે પરોપકારનાં કામ કર્યાં હોય છે, તેમને સંભારીને
આપણે મનમાં મલકાઇએ છીએ કે "એ કાર્યો મેં મારી સંપૂર્ણ
બુદ્ધિ [illegible] જાણુ વિચારપૂર્વક કર્યાં છે;" પરંતુ વાસ્તવિક
રીતે જોતાં તો તે કાર્યો કર્યા વગર આપણો છૂટકો નહોતો તેથીજ
આપણે તે કાર્યો કર્યાં હોય છે. અત્યારે હું આ ઠેકાણે ઉભો રહીને
આપની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરી ઉપદેશ આપી રહ્યો છું, અને તમે
[illegible] તે શ્રવણ કરો છો—એ કાર્યો પણ આપણે, તેમ કર્યા વગર
આપણો છૂટકો નથી માટેજ, કરી રહ્યા છીએ. વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં
આપ સર્વે અહીંથી ઘેર સીધાવશો. ત્યારબાદ આપમાંનાં કેટલાંક
તો થોડો ઘણો પણ ઉપદેશ ઉરમાં ઉતારશો અને તેનો લાભ ઉઠા-
વશો, ત્યારે બીજાં વળી એમ પણ માનનાર નીકળશે કે "અમસ્થો
કંઇનો બકબકાટ કરી ગયો." હું પણ મારે મુકામે જઇશ અને
મારા મનમાં ધારી લઇશ કે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. પણ ખરું
પૂછાવો તો એમાંનું કંઇજ આપણે સ્વેચ્છાથી કર્યું નથી. એ તો
માયાજ આપણી પાસે તેમ કરાવે છે. એજ માયાનો પ્રભાવ!

અર્થાત્ કે માયા એટલે સંસારની વસ્તુસ્થિતિનું યાને સંસારની
ગતિનું વર્ણન. સામાન્ય રીતે લોકો આવી વાતો સાંભળીને ગભરાય
છે; પણ આપણે સાહસિક અને ધીર બનવાની જરૂર છે. દર્દીની
ખરી હાલત છુપાવી રાખવાથી જેમ દર્દની યથાર્થ ચિકિત્સા થઇ
શકતી નથી, તેમજ સત્ય બાબત સંતાડી રાખવાથી કોઇ પણ સવાલ-
નો નિર્ણય કરવાનો સત્ય માર્ગ લાધતો નથી. તમે સૌ સસલાની વાત
તો જાણતાજ હશો. પોતાની પૂંઠે પડેલા શિકારી કૂતરાઓથી બચવા
કાજે સસલું પોતાનું માથું નીચે ભોંયપર સંતાડી દઇને જેમ પોતાની
જાતને સલામત અને સુરક્ષિત માને છે તેવી રીતે આપણે માનવીઓ
પણ જ્યારે સુખાશાવાદ કિંવા નિરાશાવાદના પૂરમાં તણાઇએ છીએ,
ત્યારે આપણું વર્તન પણ આબેહૂબ એ સસલાના જેવુંજ હોય છે.
પરંતુ માયાના વમળમાંથી બચવાનો એ કંઈ ખરો ઇલાજ નથી.

બીજી તરફ આ માયાવાદની સામે કેટલાક વાંધા પણ ઉઠાવવામાં આવે છે; પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એવા વાંધા, જેમની પાસે જીવનને સુખ-સ્વચ્છંદતામાં બદલાવવાનાં સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, તેમની તરફથી સામાન્ય રીતે ઉઠાવાય છે. અત્રે-પ્રગતિશીલ દેશમાં નિરાશાવાદી થવું બહુ કઠણ છે. દરેકને મોઢે હું સાંભળું છું કે "સંસારનું કાર્ય કેવું રૂડું ચાલી રહ્યું છે! સંસારની કેવી સરસ ઉન્નતિ થઇ રહી છે! પરંતુ ખરું પૂછાવો તો એમ બોલનારને મન તો પોતીકું જીવનજ સમસ્ત સંસારરૂપ હોય છે. એનો સંસાર એટલે કે એનું પોતીકું જીવન. 'પોતે સુખી તો સમસ્ત સંસાર સુખી અને પોતે દુઃખી તો સંસાર આખો દુઃખી' એમજ સામાન્ય રીતે લોકોનું માનવું હોય છે; અને ઇગ્લૅંડમાં જડ આબાદી વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી ત્યાંના લોકોને મન આખો સંસાર આબાદ અને ઉન્નતિશીલ લાગે તેમાં શી નવાઇ? આ કેકાણે પાછો જૂનો પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે "ખ્રિસ્તીધર્મજ દુનિયામાં એક માત્ર ખરો ધર્મ હોઇ શકે છે, કારણકે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારી પ્રજાઓજ જુઓ, જગતમાં આબાદ અને સમૃદ્ધિશાળી છે." પરંતુ આ હેતુવાદમાં યાને આ દલીલમાં વિરોધાભાસ રહેલો છે; કેમકે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદાની અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિ બીજી પ્રજાઓની પાયમાલી અને દુર્ભાગ્યવૃદ્ધિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદી અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિથી ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓનું લોહી ચૂસાય છે, એ ભૂલવું ન જોઇએ-અર્થાત્ કે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને પોતાની આ કહેવાતી આબાદી અને સૌભાગ્યલક્ષ્મી ટકાવી રાખવા માટે કોઇ ને કોઇ શિકાર તો અવશ્ય જોઇએ છે. હવે જો ખ્રિસ્તી ધર્મજ એકલો ખરો ધર્મ હોય અને તેના પ્રભાવથી આખી દુનિયાજ ખ્રિસ્તી બની ગઈ, તો તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ પ્રમાણમાં ગરીબ થઈ જવાની-નિદાન તેમની સૌભાગ્યવૃદ્ધિ તો અટકી જવાની; કેમકે દલીલ મુજબ તો બીજી પ્રજાઓ ખ્રિસ્તી બનતાં તેઓ પણ આબાદ અને સમૃદ્ધ બનવીજ જોઇએ. જો તેમ ન થાય તો દલીલ મુજબ ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનો દાવો ખોટો ઠરે, અને જો બીજી પ્રજાઓ પણ તેવીજ આબાદ અને સમૃદ્ધ બને તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને કોઇ ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓ શિકાર માટે ન મળે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ કંગાલ બને. મતલબ કે, ધર્મની સચ્ચાઇ સંબંધી ઉપલી દલીલજ ખોટી છે, એનું ખંડન એની મેળેજ થઇ જાય છે. ઉદ્ભિજ્જ યાને વનસ્પતિ પશુઓના આહારરૂપ બને છે, પશુઓ મનુષ્યોનું ભક્ષ્ય છે અને તેથાયે અતિનિંદ્ય વાત તો એ છે કે, મનુષ્ય પોતાની જાતપર પણ પરસ્પર છૂરાઓ ચલાવે છે-સબળાંઓ નબળાંને હમેશાં પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવે છે. જગતમાં સર્વત્ર આમ

સંબંધમાં "કેવી રીતે?" કે "શામાટે" એ પ્રશ્નજ હોઇ ન શકે; આપણે માત્ર એટલુંજ જાણીએ છીએ કે, એ બાબત એવીજ છે અને ત્યાં આપણો કંઇ કરતાં પણ તાગ ખાતો નથી યાને આપણો કોઇજ ઉપાય ચાલતો નથી. તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવો, કિંવા આપણા માનસપટ પર તેની આબેહુબ છબી ચીતરવી એ આપણા ગજા બહારની વાત છે. તો પછી તેનો નિર્ણય તે આપણે કેવી રીતે કરી શકીએ ? કેવી છે એ માયા ! એના કાર્યને આપણે એક પળભર પણ થંભાવી શકતા નથી. તેને પકડવા જતાં તે પ્રત્યેક પળે આપણા હાથમાંથી આગળ ને આગળ સરકતી જાય છે. આપણે બધાં અંધ યંત્રની માફક તેના દોર્યા દોરાયા જઇએ છીએ. અગાઉ આપણે કોઇ કોઇ વાર કંઇ કંઇ નિઃસ્વાર્થતાનાં કે પરોપકારનાં કામ કર્યાં હોય છે, તેમને સંભારીને આપણે મનમાં મકલાઇએ છીએ કે "એ કાર્યો મેં મારી સંપૂર્ણ શુદ્ધિ તથા જાણ વિચારપૂર્વક કર્યાં છે;" પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો તે કાર્યો કર્યા વગર આપણો છૂટકો નહોતો તેથીજ આપણે તે કાર્યો કર્યાં હોય છે. અત્યારે હું આ ઠેકાણે ઉભો રહીને આપની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરી ઉપદેશ આપી રહ્યો છું, અને તમે બેઠાં બેઠાં તે શ્રવણ કરો છો—એ કાર્યો પણ આપણે, તેમ કર્યા વગર આપણો છૂટકો નથી માટેજ, કરી રહ્યા છીએ. વ્યાખ્યાન પૂરું થયે આપ સર્વે અહીંથી ઘેર સીધાવશો. ત્યારબાદ આપમાંનાં કેટલાક તો થોડો ઘણો પણ ઉપદેશ ઉરમાં ઉતારશો અને તેનો લાભ લેશો [illegible] વશો, ત્યારે બીજા વળી એમ પણ માનનાર નીકળશે કે "આ [illegible] કંઇનો બકબકાટ કરી ગયો." હું પણ મારે મુકામે જઇને [illegible] મારા મનમાં ધારી લઇશ કે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. [illegible] પૂછાવો તો એમાંનું કંઇજ આપણે સ્વેચ્છાથી કર્યું નથી. [illegible] માયાજ આપણી પાસે તેમ કરાવે છે. એજ માયાનો [illegible]

અર્થાત્ કે માયા એટલે સંસારની વસ્તુસ્થિતિ [illegible] ગતિનું વર્ણન. સામાન્ય રીતે લોકો આવી [illegible] છે; પણ આપણે સાહસિક અને [illegible] ખરી હાલત છુપાવી રાખવાથી જેમ [illegible] શકતી નથી, તેમજ સત્ય બાબત [illegible] નો નિર્ણય કરવાનો સત્ય માર્ગ [illegible] તો જાણતાજ હશો. પોતાની પૂંઠે [illegible] કાજે સસલું પોતાનું માથું નીચે [illegible] જાતને સલામત અને સુરક્ષિત [illegible] પણ જ્યારે સુખાશાવાદ કિંવા નિરાશાવાદ [illegible] ત્યારે આપણું વર્તન પણ [illegible] પરંતુ માયાના વમળમાંથી [illegible]

બીજી તરફ આ માયાવાદની સામે કેટલાક વાંધા પણ ઉઠાવ-વામાં આવે છે; પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એવા વાંધા, જેમની પાસે જીવનને સુખ-સ્વચ્છંદતામાં બહેલાવવાનાં સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, તેમની તરફથી સામાન્ય રીતે ઉઠાવાય છે. અત્રે-ઇંગ્લંડ દેશમાં નિરાશાવાદી થવું બહુ કઠણ છે. દરેકને મોઢે હું સાંભળું છું કે "સંસારનું કાર્ય કેવું ફાંકડું ચાલી રહ્યું છે! સંસાર-ની કેવી અજબ ઉન્નતિ થઇ રહી છે! પરંતુ ખરું પૂછાવો તો એમ બોલનારને મન તો પોતીકું જીવનજ સમસ્ત સંસારરૂપ હોય છે. એનો સંસાર એટલે કે એનું પોતીકું જીવન. 'પોતે સુખી તો સમસ્ત સંસાર સુખી અને પોતે દુઃખી તો સંસાર આખો દુઃખી' એમજ સામાન્ય રીતે લોકોનું માનવું હોય છે; અને ઇગ્લંડમાં જડ આબાદી વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી ત્યાંના લોકોને મન આખો સંસાર આબાદ અને ઉન્નતિશીલ લાગે તેમાં શી નવાઇ? આ ઠેકાણે પાછા જૂના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે "ખ્રિસ્તીધર્મજ દુનિયામાં એક માત્ર ખરો ધર્મ હોય શકે છે, કારણકે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારી પ્રજાઓજ જુઓ, જગતમાં આબાદ અને સમૃદ્ધિશાળી છે." પરંતુ આ હેતુવાદમાં યાને આ દલીલમાં વિરોધાભાસ રહેલો છે; કેમકે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદી અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિ બીજી પ્રજાઓની પાયમાલી અને દુર્ભાગ્યવૃદ્ધિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદી અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિથી ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓનું લોહી ચૂસાય છે, એ ભૂલવું ન જોઇએ-અર્થાત્ કે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને પોતાની આ કહેવાતી આબાદી અને સૌભાગ્યલક્ષ્મી ટકાવી રાખવા માટે કોઇ ને કોઇ શિકાર તો અવશ્ય જોઇએ છે. હવે જો ખ્રિસ્તી ધર્મજ એકલો ખરો ધર્મ હોય અને તેના પ્રભાવથી આખી દુનિયાજ ખ્રિસ્તી બની ગઇ, તો તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ પ્રમાણમાં ગરીબ થઇ જવાની-નિદાન તેમની સૌભાગ્યવૃદ્ધિ તો અટકી જવાની; કેમકે દલીલ મુજબ તો બીજી પ્રજાઓ ખ્રિસ્તી બનતા તેઓ પણ આબાદ અને સમૃદ્ધ બનવીજ જોઇએ ને તેમ ન થાય તો દલીલ મુજબ ખ્રિસ્તી ધર્મની એકતાનો દાવો ખોટો ઠરે, અને જો બીજી પ્રજાઓ પણ તેવીજ આબાદ અને સમૃદ્ધ બને તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને કોઇ ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓ શિકાર માટે ન મળે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ ઉપર [illegible] બને. મતલબ કે, ધર્મની સચ્ચાઇ સંબંધી ઉપર દલીલજ ખોટ છે, એનું ખંડન એની મેળેજ થઇ જાય છે. [illegible] અને ધનસંપન્ન પશુઓના આદર્શરૂપ બને છે પશુઓ [illegible] છે અને તેમાંય [illegible] ન તો એ છે કે, [illegible] જીવ [illegible] ઉન્નતાઓ [illegible] જગતમાં [illegible]

...માં "કેવી રીતે?" કે "શામાટે" એ પ્રશ્નજ હોઈ ન શકે; ... આપ ... જાણીએ છીએ કે, એ બાબત એવીજ છે અને ... કરતાં પણ તાગ ખાતો નથી યાને આપણો કોઈજ છ... નથી. તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવો, કિંવા આપણા માનર... તેની આબેહૂબ છબી ચીતરવી એ આપણા ગજા બહારની ... છે. ... તેનો નિર્ણય તે આપણે કેવી રીતે કરી શકીએ? ... માયા! એના કાર્યને આપણે એક પળભર પણ થંભાવી શ... નથી. તેને પકડવા જતાં તે પ્રત્યેક પળે આપણા હાથમાંથી આગળ ... સરકતી જાય છે. આપણે બધાં અંધ યંત્રની માફક ... દોરાતા જઈએ છીએ. અગાઉ આપણે કોઈ કોઈ વાર કંઈ ... નિઃસ્વાર્થતાનાં કે પરોપકારનાં કામ કર્યાં હોય છે, તેમને સંભાર... મનમાં મલકાઈએ છીએ કે "એ કાર્યો મેં મારી સંપૂ... બુદ્ધિ તથા જાણ વિચારપૂર્વક કર્યાં છે;" પરંતુ વાસ્તવિ... રીતે જોતાં તો તે કાર્યો કર્યા વગર આપણો છૂટકો નહોતો તેથી... આપણે તે કાર્યો કર્યાં હોય છે. અત્યારે હું આ ઠેકાણે ઉભો રહી આપની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરી ઉપદેશ આપી રહ્યો છું, અને ત... લોકો તે શ્રવણ કરો છો—એ કાર્યો પણ આપણે, તેમ કર્યા વગ... આપણો છૂટકો નથી માટેજ, કરી રહ્યા છીએ. વ્યાખ્યાન પૂરું થત... આપ સર્વે અહીંથી ઘેર સીધાવશો. ત્યારબાદ આપમાંનાં કેટલાંક તો થોડો ઘણો પણ ઉપદેશ ઉરમાં ઉતારશો અને તેનો લાભ ઉઠા... વશો, ત્યારે બીજાં વળી એમ પણ માનનાર નીકળશે કે "અમસ્થો ...નો બકબકાટ કરી ગયો." હું પણ મારે મુકામે જઈશ અને મારા મનમાં ધારી લઈશ કે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. પણ ખરું પૂછાવો તો એમાંનું કંઈજ આપણે સ્વેચ્છાથી કર્યું નથી. એ તો માયાજ આપણી પાસે તેમ કરાવે છે. એજ માયાનો પ્રભાવ!

અર્થાત્ કે માયા એટલે સંસારની વસ્તુસ્થિતિનું યાને સંસારની ગતિનું વર્ણન. સામાન્ય રીતે લોકો આવી વાતો સાંભળીને ગભરાય છે; પણ આપણે સાહસિક અને ધીર બનવાની જરૂર છે. દર્દીની ખરી હાલત છુપાવી રાખવાથી જેમ દર્દની યથાર્થ ચિકિત્સા થઈ શકતી નથી, તેમજ સત્ય બાબત સંતાડી રાખવાથી કોઈ પણ સવાલ-નો નિર્ણય કરવાનો સત્ય માર્ગ લાધતો નથી. તમે સૌ સસલાની વાત તો જાણતાજ હશો. પોતાની પૂંઠે પડેલા શિકારી કૂતરાઓથી બચવા કાજે સસલું પોતાનું માથું નીચે ભોંયપર સંતાડી દઈને જેમ પોતાની જાતને સલામત અને સુરક્ષિત માને છે તેવી રીતે આપણે માનીએ પણ જ્યારે સુખાશાવાદ કિંવા નિરાશાવાદના પૂરમાં તણાઈએ છીએ, ત્યારે આપણું વર્તન પણ આબેહૂબ એ સસલાના જેવુંજ હોય છે. પરંતુ માયાના વમળમાંથી બચવાનો એ કંઈ ખરો ઈલાજ નથી.

બીજી તરફ આ માયાવાદની સામે કેટલાક વાંધા પણ ઉઠાવવામાં આવે છે; પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એવા વાંધા, જેમની પાસે જીવનને સુખ-સ્વચ્છંદતામાં ખઢેલાવવાનાં સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, તેમની તરફથી સામાન્ય રીતે ઉઠાવાય છે. અંગ્રેજોના દેશમાં નિરાશાવાદી થવું બહુ કઠણ છે. ઘણાને મોઢે હું સાંભળું છું કે "સંસારનું કાર્ય કેવું રૂડું ચાલી રહ્યું છે! સંસારની કેવી સરસ ઉન્નતિ થઇ રહી છે! પરંતુ ખરું પૂછાવો તો એમ બોલનારને મન તો પોતીકું જીવનજ સમસ્ત સંસારરૂપ હોય છે. એનો સંસાર એટલે કે એનું પોતીકું જીવન. 'પોતે સુખી તો સમસ્ત સંસાર સુખી અને પોતે દુઃખી તો સંસાર આખો દુઃખી' એમજ સામાન્ય રીતે લોકોનું માનવું હોય છે; અને ઇંગ્લૅંડમાં જરા આબાદી વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી ત્યાંના લોકોને મન આખો સંસાર આબાદ અને ઉન્નતિશીલ લાગે તેમાં શી નવાઇ? આ ઠેકાણે પાછો જૂનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે "ખ્રિસ્તીધર્મજ દુનિયામાં એક માત્ર ખરો ધર્મ હોઇ શકે છે, કારણકે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારી પ્રજાઓજ જુઓ, જગતમાં આબાદ અને સમૃદ્ધિશાળી છે." પરંતુ આ હેતુવાદમાં યાને આ દલીલમાં વિરોધાભાસ રહેલો છે; કેમકે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદાની અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિ બીજી પ્રજાઓની પાયમાલી અને દુર્ભાગ્યવૃદ્ધિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આબાદી અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિથી ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓનું લોહી ચૂસાય છે, એ ભૂલવું ન જોઇએ-અર્થાત્ કે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને પોતાની આ કહેવાતી આબાદી અને સૌભાગ્યલક્ષ્મી ટકાવી રાખવા માટે કોઇ ને કોઇ શિકાર તો અવશ્ય જોઇએ છે. હવે જો ખ્રિસ્તી ધર્મજ એકલો ખરો ધર્મ હોય અને તેના પ્રસારથી આખી દુનિયાજ ખ્રિસ્તી બની ગઈ, તો તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ પ્રમાણમાં ગરીબ થઈ જવાની-નિદાન તેમની સૌભાગ્યવૃદ્ધિ તો અટકી જવાની; કેમકે દલીલ મુજબ તો બીજી પ્રજાઓ ખ્રિસ્તી બનતાં તેઓ પણ આબાદ અને સમૃદ્ધ બનવીજ જોઇએ. જો તેમ ન થાય તો દલીલ મુજબ ખ્રિસ્તી ધર્મનો શ્રેષ્ઠતાનો દાવો ખોટો ઠરે, અને જો બીજી પ્રજાઓ પણ તેવીજ આબાદ અને સમૃદ્ધ બને તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને કોઇ ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓ શિકાર માટે ન મળે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ કંગાલ બને. મતલબ કે, ધર્મની સચ્ચાઇ સંબંધી ઉપલી દલીલજ ખોટી છે, એનું ખંડન એની મેળેજ થઇ જાય છે. ઉદ્ભિજ્જ યાને વનસ્પતિ પશુઓના આહારરૂપ બને છે, પશુઓ મનુષ્યોનું ભક્ષ્ય છે અને તેમાયે અતિનિંદ્ય વાત તો એ છે કે, મનુષ્ય પોતાની જાતપર પણ પરસ્પર છૂરો ચલાવે છે-સબળાંઓ નબળાંને હમેશાં પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવે છે. જગતમાં સર્વત્ર આમ

થઇ રહ્યું છે, અને એજ માયા છે. આ રહસ્યનો ખુલાસો જડે છે? દરરોજ નવા નવા ખુલાસા આપણા સાંભળવામાં આવે છે. તેમાં કહેવામાં આવે છે કે, વખત જતાં સૌ સારાં વાનાં થશે. જો કે એમ કદાપિ બનશે કે કેમ એ અત્યંત સંદેહભર્યું છે, તથાપિ દલીલને ખાતર ઘડીભર માની લઇએ કે તેમ થવું શક્ય છે; છતાં પણ આવી પૈશાચિક પદ્ધતિનુંજ અવલંબન સારાં વાનાં કરવા સારૂ શામાટે થવું જોઇએ? પૈશાચિક રીતિની મદદવગર કોઇ શુભ ને મંગળમય પદ્ધતિથી એ મંગળ કાર્ય કેમ સાધી ન શકાય? પૈશાચિક પદ્ધતિથી કદાચ વર્તમાન યુગના માનવસમાજના વંશજો ભવિષ્યમાં સુખી થશે એમ માનીએ, પણ તેથી આપણને શો લાભ? આપણે શામાટે અત્યારે આ ભીષણ યંત્રણા અને અત્યાચારના ભોગ બનવું? અત્યારની આ યંત્રણાની જરૂરજ શી છે? આ પ્રશ્નનો કંઇજ ખુલાસો થઇ શકતો નથી. એજ માયા છે.

વળી, ઘણી વાર આપણે એમ પણ કહેવાતું સાંભળીએ છીએ કે, જગતના દોષો અને અનર્થો ક્રમે ક્રમે એમની મેળે ટળતા જાય છે, એમનું નિવારણ આપોઆપ થતું જાય છે; એમ થવું એ તો ક્રમવિકાસવાદનું ખાસ લક્ષણ છે. અને એવી રીતે ક્રમે ક્રમે પણ સતત નિવારણ થતાં થતાં દોષમાત્ર-અનર્થમાત્ર જગતમાંથી ટળી જશે અને આખરે કેવળ શુભ અને મંગળ હશે તેજ રહેશે. સાંભળવામાં તો એ બહુ સુંદર અને કર્ણપ્રિય વાત છે; એટલુંજ નહિ પણ જેમની પાસે સંસારની સુખસામગ્રી ભરપટ્ટે છે, જેમને જીવનકલહની કઠોર યંત્રણા રોજ ને રોજ સહેવી પડતી નથી અને જેમને આ કહેવાતા ક્રમવિકાસવાદના ચક્કર નીચે ચગદાવું પડતું નથી, તેમને તો એ વાતથી ગલગલીઆં ઉપજી તેમની દાંભિકતા અને મિથ્યાડંબર વધી જાય તેમ છે. એવાં નસીબદારોને માટે તો એ વાત ખરેખર અતિશય સુખદ અને શાંતિદાતા છે. બહુજનસમાજને સહેવું પડે-પીલાવું પડે, પણ તેમાં એમને શું? છોને તેઓ મરી જતાં, કચડાઇ જતાં કે છુંદાઇ જતાં; તેમનો શો હિસાબ છે? બહુ સારૂં, પણ આ દલીલજ મૂળથી છેડા સુધી ભ્રમાત્મક છે. એમાં પ્રથમ તો પ્રમાણ વિનાજ એમ સ્વીકારી લેવામાં આવે છે કે, જગતમાં જણાતા શુભ અને અશુભ એ બે ખરેખરી વાસ્તવિક વસ્તુઓ છે; અને બીજી, પહેલા કરતા વધારે દોષપાત્ર ધારણા એ છે કે, શુભનું પ્રમાણ ક્રમે ક્રમે વધતું જાય છે અને અશુભનું પ્રમાણ ક્રમે ક્રમે ઘટતું જાય છે. આથી કરીને અશુભનું પ્રમાણ આ રીતે -કે જેને ક્રમવિકાસને નામે ઓળખવામાં આવે છે તે રીતે-ઘટતાં ઘટતાં એક સમય એવો આવશે લાગશે કે જ્યારે કેવળ શુભજ અવશિષ્ટ રહેશે. આ કહેવું તો બહુ સહેલું છે; પણ અશુભનું પરિમાણ

ક્રમે ક્રમે ખરેખર ઘટતું જાય છે; એ વાત શું સાબીત થઇ શકે તેમ છે? તે વધતું જતું જ કેમ નહિ હોય! ઉદાહરણતરીકે, એક અરણ્યનિવાસી મનુષ્યને આપણે લઇએ કે જેને મનને સંસ્કારી કેવી રીતે બનાવવું તેની ગતાગમ નથી, પુસ્તક વાંચતાં કરતાં આવડતું નથી કે લેખનકળાનું નામ સુદ્ધાં સાંભળ્યું નથી. એ માણસના અંગપર આજ રાત્રે પાંચ પંદર સખ્ત ઘા કરો અને જુઓ કે બીજેજ દિવસે તે ખારમો ફરતો ફરતો થયો છે; એના શરીરમાં એક સુતીક્ષ્ણ અણી ભોંકીને બહાર ખેંચી કાઢો તોપણ તેને જલદી રૂઝ વળી જાય છે અને કંઈ વિશેષ દુઃખ થતું નથી– અર્થાત્ કે સખ્ત ઘાયલ થવા છતાં પણ તે ઝપાટાબંધ પાછો સાજો થઇ જાય છે; ત્યારે આપણે સુધરેલા કહેવાતા નગરનિવાસીઓ સાધારણ ઉપરછલ્લા ઘાથી કિંવા રસ્તે ચાલતાં ઠેસ વાગવાથી પણ ટપ દઇને રામશરણ થઇએ છીએ. વળી, યંત્રો વસ્તુઓને સોંઘી અને સસ્તી બનાવે છે તથા પ્રગતિ અને ક્રમવિકાસના કાર્યને મદદ કરે છે; પણ એથી થતા ગેરલાભ પણ તેવાજ ભારે છે. એક માણસને તાલેવંત બનાવવા કાજે હજારોને કંગાલિયત તથા ભૂખમરાને ભેટવું પડે છે અનેથોકબંધ મનુષ્યોને કૂતરાંબિલાડાં જેવું ગુલામી જીવન ગુજારવુંપડે છે. જોયું ને, જગત અત્યારે કેમનું ચાલી રહ્યું છે તે! વળી, પાશવગુણપ્રધાન મનુષ્યોનું જીવન ઇંદ્રિયપરાયણ છે– અર્થાત્ તેમના જીવનનાં સુખદુઃખનો આધાર ઇંદ્રિયોની તૃપ્તિ યા અતૃપ્તિ ઉપર છે. એવા માણસને જો ભરપટે ખાવાનું નથી મળતું તો તે દુઃખી બને છે; અથવા તો તેના શરીરને જો કંઈ ઈજા થાય છે તોપણ તેને દુઃખ થાય છે. તેનાં સુખદુઃખનાં મૂળ ઇંદ્રિયજન્ય ભોગોમાં છે તેમજ તેમનો અંત પણ તેમાંજ છે. આવો માણસ જો ઉન્નતિને પંથે પરવરે છે અને તેનું જીવન કંઇક ઉચ્ચ સંસ્કારોથી રંગાવા પામે છે, તો તેની સુખની ભાવના પણ લાગલી વિશાળ બનવા પામે છે. પણ તેની સીમારેખા વધતાં તેની દુઃખની સીમારેખા પણ તેટલાજ પ્રમાણમા વધે છે. અરણ્યનિવાસી માણસ ઈર્ષ્યા કરવાનું સમજતો નથી, કોર્ટ કચેરીઓનાં પગથિયાં ચઢવાનું જાણતો નથી, નિયમિત કરવેરા ભરવાનો તેને મહાવરો નથી કે લોકનિંદાના ભોગ થવાનો તેને ખ્યાલ નથી. વળી પ્રત્યેક મનુષ્યના દિલની ગુપ્ત વાત જાણી લેવા માટે જે વિવિધ પૈશાચિક પદ્ધતિઓ પ્રચારમાં આવેલી છે, અને તેના ઓઠા હેઠળ જે બીજાપણ અત્યાચાર માનવબંધુ પરસ્પર કરે છે તેવી પૈશાચિક પદ્ધતિઓના રાતદિન ભોગ થઇ પડવાનો પણ તેને લેશ પરિચય નથી. સભ્ય કહેવાના માણસોને હાથે થતા બીજાપણ અત્યાચારો જોઇ એ બિચારો મુઝાઇ જાય છે. જ્ઞાનનો આવડો આડંબર, તેમજ માનવ અવતારનો અને સભ્યતાનો આવડો ગર્વ હો

છતાં પણ મનુષ્ય હિંસક પશુ કરતાં પણ સહસ્ત્રગણો વધારે હિંસક અને પૈશાચિક વૃત્તિવાળો કેમ બને છે, તેની એ બાપડાને સમજણજ નથી પડતી. મતલબ કે, આવી રીતે મનુષ્ય ઇંદ્રિયપરાયણતાના ક્ષેત્રમાંથી જેમ જેમ બહાર નીકળતો જાય છે, તેમ તેમ તેની સુખાનુભવની ઉચ્ચતર શક્તિઓ વિકસતી જાય છે; પણ તેની સાથે એની દુઃખાનુભવની શક્તિઓ પણ તેટલીજ ખીલે છે. આપણી મરજી હોય કે ન હોય પણ સુખાનુભવની ઉચ્ચતર શક્તિઓ ખીલવાની સાથે દુઃખાનુભવની શક્તિઓ પણ તેટલા પ્રમાણમાં ખીલવાનીજ. સુખદુઃખની શક્તિઓનો વિકાસ થવો એટલે જ્ઞાનતંતુઓનું વધારે કોમળ બનવું, અને સુખદુઃખ એટલે વૃત્તિઓની તૃપ્તિ યા અતૃપ્તિ. સુખદુઃખ અનુભવવાના જ્ઞાનતંતુ તો એકના એકજ હોવાથી ઇચ્છાની તૃપ્તિથી સુખ ઉપજવાનું અને અતૃપ્તિથી દુઃખ થવાનું. સભ્યતા વધતાં માણસના જ્ઞાનતંતુઓ વધારે કોમળ બને છે અને પરિણામે તેની સુખાનુભવની શક્તિઓ સાથે દુઃખાનુભવની શક્તિઓ પણ તીક્ષ્ણ બને છે. એનો દાખલો જુઓઃ–કોઈ અભણ ને ગમાર જેવા પછાત વર્ગના માણસને ગાળો દેવામાં આવે છે ત્યારે તેની લાગણી કંઈ ઝાઝી દુઃખાતી નથી. તે તો માત્ર એમજ સમજે છે કે, તેની ઝાટકણી કાઢવામાં આવી અને ગાળો જેમ વધારે સખત અને ખરાબ તેમ તે પોતાની ઝાટકણી પણ વધારે સખત સમજે છે. પરંતુ એક સભ્ય અથવા સંસ્કારી માણસથી એકાદી સામાન્ય ગાળ પણ સાખી શકાતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ સમાજમાં તેનો દરજ્જો જેમ વધારે તેમ એ ગાળ તેને વધારે અસહ્ય થઈ પડે છે. આનું કારણ એટલુંજ છે કે, તેના જ્ઞાનતંતુઓ તે તે પ્રમાણમાં વધારે કોમળ બનેલા હોય છે. આવા દાખલા કોઈ એક વિશિષ્ટ સમાજમાંજ નહિ, પણ જગતના દરેકે દરેક સમાજમાં જોઈએ તેટલા મળી આવશે. મતલબ કે, સુખાનુભવ શક્તિ સાથે મનુષ્યની દુઃખાનુભવ શક્તિ પણ વધે છે, અને ઘણે ભાગે તો તે વધી પડે છે. આ પરથી તમે સ્પષ્ટ સમજી શકશો કે, [illegible] [illegible] સુખાનુભવની શક્તિના [illegible] મનુષ્યના દુઃખાનુભવની શક્તિ વધે છે, [illegible]

* [illegible]

વધે છે ત્યારે દુઃખાનુભવની શક્તિ ગુણાંકના ક્રમે વધે છે. પ્રગતિને પંથે પરવરી રહેલા આપણે એ વાત તો સારી પેઠે સમજીએ છીએ કે, આપણે જેમ જેમ વધારે ને વધારે પ્રગતિ કરતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ દુઃખના તેમજ સુખના દરવાજા વધારે ને વધારે મોકળા થતા જાય છે. જેમકે દવાખાનાં અને ડોક્ટરો તેમજ રોગોની ચિકિત્સા અને તેમનાં નિદાનોના વધારા સાથે રોગો ને રોગીઓની સંખ્યામાં પણ વધારો થતો રહ્યો છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનની અજબ શોધખોળોથી વિદ્યુત્તારની અભિવૃદ્ધિ તથા વ્યવહારની સરળતામાં વધારો થયો છે, પણ તેની જ સાથે નબળાંને ઠમરાં મારવાના અને શાંતિને નામે અશાંતિ ફેલાવવાનાં સાધનોમાં તેમજ સંહારક અસ્ત્ર-શસ્ત્રોમાં પણ વધારો થયો છે. એવું જ બધી બાબતમાં. ત્યારે એ બધું શું ? એ તો માયા બાપ, માયા !

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે, માયા એ સંસારના રહસ્યની સમજુતી આપનાર કોઈ ચોક્કસ મતવાદ નથી; એ તો સંસારની સ્થિતિ અને સંસારની બાબતો વસ્તુતઃ જેવા રૂપમાં છે તેવાજ રૂપમાં તેનું આબેહૂબ વર્ણન કરે છે. જેમકે-આપણી ઉત્પત્તિનો મૂળ પાયોજ વિરુદ્ધભાવ છે માને આપણા અસ્તિત્વનું મંડાણજ વિરોધાભાસના પાયાપર થયેલું છે. એ ભયાનક વિરોધાભાસની વચમાં રહીનેજ આપણે સર્વત્ર વિચરવાનું છે. વળી, જ્યાં શુભ અગર મંગળ રહેલું હોય છે, ત્યાં અશુભ અથવા અમંગળ પણ સાથે રહ્યું હોય છે; તેમજ જ્યાં આગળ અશુભ અને અમંગળ હોય છે, ત્યાં આગળ સાથે શુભ ને મંગળ પણ હોય છેજ. તેમજ જ્યાં જીવન હોય છે, ત્યાં મૃત્યુ પણ છાયારૂપે અનુસરે છે. જેઓ હસે છે તેમને રોવું પડશે અને જેઓ રડે છે તેમને હસવાનું પણ આવશેજ. સંસારની આ વસ્તુસ્થિતિ જેમ છે તેમની તેમજ રહેવાની, તે બદલી બદલાય તેવી નથી. આપણે એક એવું સ્થાન અવશ્ય કલ્પી શકીએ કે જ્યાં કેવળ શુભ અને મંગળતાનુંજ સામ્રાજ્ય હોય અને અશુભ કે અમંગળતાની ગંધ સરખી ન હોય; અને જ્યાં આપણને કેવળ હસવાનુંજ પ્રાપ્ત થાય અને કદાપિ રડવુંજ ન પડે. એવી કલ્પના કરવી તો સહેલ છે—કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવામાં કંઈ જતું નથી. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જે હદસુધી છે તેવી ને તેવીજ સ્થિતિ જગતમાં સર્વત્ર વિદ્યમાન છે, ત્યાંસુધી તો એવું સ્થાન હોવું અસંભવિતજ છે. કેમકે વિશ્વની રચનાજ વિરોધભાવના પાયા પર થયેલી છે, અને તેથી જ્યાં આગળ આપણને હસાવવાની શક્તિ રહેલી હોય છે, ત્યાં આગળ રડાવવાની શક્તિ પણ એમ રીતે રહેલીજ હોય છે. તેમજ જ્યાં સુખ ઉપજાવવાની શક્તિનો વાસ છે ત્યાં દુઃખ પેદા કરવાની શક્તિ પણ હોય ને કોઈ ખૂણે છુપાયલીજ હોય

દટાઇ ગયેલી ભૂમિમાંથી આવ્યો છું અને વૈરાગ્યની વાતો કરે છું. લોકો કહેતા " જવા દો, જવા દો, એ તો કોઇ પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેની દુનિયામાંથી આવ્યો છે અને વૈરાગ્યની વાતો કરે છે." ઇંગ્લેંડના દર્શનવેત્તાઓ પણ કદાચ એવું કહેતા હશે; પરંતુ સત્ય માનજો કે વૈરાગ્ય અથવા ત્યાગ એજ ધર્મનો ખરો પંથ છે ને આ જીવનની સાચી વસ્તુ છે. પ્રાણાંત પ્રયત્ન કરી જુઓ કે, એ સિવાય અન્ય કોઇ રસ્તો છે ? બીજો માર્ગજ નથી. માટે ત્યાગનુંજ સેવન કરો. ત્યાગો, બસ ત્યાગો. ઇસુએ પણ શું કહ્યું હતું ? એજ કે "મારી ખાતર જે પોતાની જીંદગી કુરબાન કરશે તેનેજ તે પદ પ્રાપ્ત થશે." એટલુંજ નહિ પણ ઇસુએ તો વારંવાર ઉપદેશ્યું છે કે—"સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરવાનો ત્યાગજ એકમાત્ર રસ્તો છે." વળી અમારામાં કહેવત છે કે ત્યાગે તેની આગે અને માગે તેથી આઘે. માટે ભાઇઓ ! સૌ કોઇ ત્યાગનું સેવન કરો—ત્યાગમાંજ શ્રેય અને શાંતિ છે. દરેકની જીંદગીમાં એક વખત અવશ્ય એવો આવશે કે જ્યારે અંતરાત્મા આળસ મરડશે અને આ દીર્ઘકાળની વિષાદપૂર્ણ સ્વપ્નાવસ્થામાંથી જાગ્રત થશે; અને બાળક જેમ માતાને નિરખી રમકડાં ફેંકી દઇ તેની સમીપ દોડી જાય છે, તેમ એ પણ પોતાના આદિસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યોગ કરશે, તે વખતે—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥

યાને "કામીજનોની કામવાસના કામ્ય વસ્તુઓના ઉપભોગથી શાંત પામતી નથી, પણ અગ્નિમાં ઘીની આહૂતિ પડવાથી જેમ અગ્નિની જ્વાળા વધે છે, તેમ કામી જનની વાસના પણ ઉપભોગથી વધતી જાય છે"—એ સત્ય બરાબર તેના સમજવામાં આવશે. ઇંદ્રિયવિલાસ, બુદ્ધિવિલાસ તેમજ મનુષ્ય મનના બીજા પણ વિવિધ વિલાસની એજ સ્થિતિ—ગતિ છે. તે તે બધાજ મિથ્યા હોઇ માયાધીન છે; બધાજ માયાના એક એવા પાશમાં લપટાયલા છે કે જેમાંથી આપણે છૂટીજ ન શકીએ. અનંત કાળ આપણે એમાં ને એમાં દોડ્યા કરીએ તોપણ તેનો અંત આવતો નથી; અને એમાં અટવાતાં અટવાતાં અલ્પ સુખ મેળવી લેવાનો જ્યાં કંઇ આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ કે સાંકળા દુઃખના ડુંગર આવીને આપણને દબાવી દે છે. કેવી ભયંકર અવસ્થા ! અને જ્યારે જ્યારે હું એના વિષે વિચાર કરું છું, ત્યારે ત્યારે મને એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે, આ માયાવાદ યાને ...જ માયાવાદ છે—એજ સત્ય એનો એક વધારે પુરાવો છે. આ સંસારમાં, અહ ! 'કેટલા બધા દુઃખના દરિયા પડ્યા છે' અને જો આપણે વિવિધ પ્રકારના પ્રયાસ કરીશું તો ... કે, એ દુઃખના ડુંગરાઓને દૂર કરવાને કો દેશ એક ગત. ... કરે છે, તો

બીજી પ્રજા વળી બીજીજ રીતે મથે છે. એક જાતનું દુઃખ દૂર કરવા જૂદી જૂદી પ્રજાઓએ કમર કસી છે અને તેને ટાળવાના વિવિધ જાતના પ્રયત્નો અજમાવી જોયા છે; પણ હજીસુધી તો કોઇએ સફળતા મેળવી કરી નથી—એટલે કે કોઇને પણ વિજય મળ્યો નથી. જો કોઇ ખૂણે તેનું પ્રમાણ અલ્પ સ્વલ્પ ઘટયું હશે તો બીજે ખૂણે વળી તેનાં પડ વધારે ઘાડાં થયાં હશે. એની ગતિજ એવી છે. હિંદુ-જાતિએ પોતાની જાતીય વિશુદ્ધતા અને પવિત્રતાનું પ્રમાણ જાળવી રાખવા સારૂ બાળલગ્નને અનુમતિ આપી, જેને પરિણામે ક્રમેક્રમે સમગ્ર હિંદુજાતિનું અધઃપતન થયું છે. બીજી તરફ તમે ઇંગ્લૅંડવાસીઓ પણ શું વધારે સારી સ્થિતિમાં છો? અલબત નહિજ. તમારાં આ કહેવાતાં પ્રેમલગ્ન અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની આફતો પણ ક્યાં ઓછી છે? યાદ રાખો કે, સતીત્વ યાને પવિત્રતાજ હરકોઇ જાતિની જીવન-શક્તિ છે. દુનિયાના ઇતિહાસોમાં શું તમે નથી જોયું કે, કોઇ પણ જાતિના વિનાશનું બીજ તેના અસતીત્વમાં અથવા અપવિત્રતામાં રહેલું છે? અસતીત્વ અને અપવિત્રતા એ જાતિના મૃત્યુનું લક્ષણ છે. એ જે જાતિમાં પ્રવેશ થવા પામ્યું તે જાતિનો વિનાશ ઢુંકડો અથવા હાથવેંતમાં છે, એમ સમજી લેવું. આ બધા દુઃખદાયક પ્રશ્નોનો ઉકેલ ત્યારે શી રીતે થઇ શકે? જો માતાપિતા તરફથીજ પોતપોતાનાં સંતાનો માટે સુયોગ્ય જોડાંની પસંદગી થાય છે—એટલે કે પુત્રમાટે યોગ્ય કન્યાની અને કન્યા માટે યોગ્ય વરની પસંદગી કરવાનું કામ માતાપિતાનાજ હાથમાં હોય છે, તો આ અનર્થ—આ તમારા કહેવાતા પ્રેમલગ્નના દોષો કંઇક અંશે ઓછા થાય છે. અમારી ભારતપુત્રીઓમાં રસિકતા કરતાં વ્યવહારકુશળતાનો ગુણ વધારે હોય છે; પણ તેમની જીંદગીમાં કાવ્ય અથવા કલ્પનાપ્રિયતા જેવું બહુજ ઓછું હોય છે. હવે જે સમાજમાં સ્ત્રીપુરુષો પોત-પોતાનો જીવનસાથી પોતાની મેળેજ પસંદ કરી લે છે, તે સમાજમાં એ રીતથી કંઇ વધારે સુખ આવી જતું નથી. એમ તો જો જોવા જઇએ તો અમારી ભારતસ્ત્રી સાધારણ રીતે બહુ સુખી છે; ત્યાં પતિપત્નીની વચ્ચે ઝઘડાના કેસ પ્રાયઃ થતાજ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે. ઉલટ પક્ષે, અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં કે જ્યાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવના પૂરજોસમાં પ્રવર્તે છે, ત્યાં જોઇશું તો સુખીઆ ઘરસંસાર અને સુખીઆ લગ્નસંબંધ જુજ નજરે પડે છે; ત્યારે દુઃખી ઘરો અને દુઃખી દંપતીઓની સંખ્યા અતિશય બહોળા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. એક વાર હું ત્યાં કોઇક સભામાં ગયો હતો, ત્યાં મને સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે, તે સભામાં હાજર રહેલી સ્ત્રીઓ પૈકી [illegible] પોતાના પતિ-પુત્રાદિકનો પરિત્યાગ કર્યો હતો. એ તો બધેજ એમ છે—ઘેરઘેર માટીના ચૂલા જેવું છે.

અહીં તહીં બધેજ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં દુઃખ તો છેજ. એ વસ્તુસ્થિતિ શું સૂચવે છે વારુ ? એજ કે, આટ આટલા આદર્શો અને વિવિધ ફિલસૂફીઓથી પણ માનવસમાજે ઝાઝું સુખ લાધ્યું નથી. આપણે બધાંજ સુખને માટે મથીએ છીએ, પણ જ્યાં એક બાજુએ જરાતરા સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે કે બીજી બાજુથી લાગલા દુઃખના ડુંગર ધસી પડે છે.

ત્યારે, શું હજી પણ આપણે શુભ કાર્ય કરવાનું ચાલુજ રાખીશું ? અલબત્ત, હા; અને તે પણ પહેલાં કરતાં વધારે ઉત્સાહ ને ઉમંગથી. આટલા જ્ઞાનથી આપણને એ લાભ અવશ્ય થશે કે, આપણું ઝનુન અને એકદેશીપણું રહેવા નહિ પામે. એ જ્ઞાન-એ શિક્ષણના પ્રતાપે આપણું ઝનુન ઓગળી જશે. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં અંગ્રેજો ઝનુનમાં તણાઈ હિંદુઓને "અરે ! ઓ નરાધમ હિંદુઓ ! તમે નારીજાતિ પ્રત્યે કેવો અયોગ્ય વ્યવહાર કરો છો !" એમ કહી કહી નહિ નિંદે કે તિરસ્કારે. જુદી જુદી પ્રજાઓના રિવાજોને તે માન આપતાં શીખશે અને ત્યારેજ ઝનુન યાને ઉશ્કેરાઈ જવાની વૃત્તિ કમી થશે તથા વધારે સંગીન કાર્ય નીપજશે. ઝનુની લોકોથી કામ નથી નીપજતું, તેમની પોતાની શક્તિ તો નકામા ઉશ્કેરાઈ જવામાંજ ખતમ થાય છે. જેઓ ધીર, શાંતચિત્ત અને વ્યવહારદક્ષ હોય છે તેઓજ કંઈક કરી શકે છે; માટે આ જ્ઞાનથી આપણને લાભજ છે, આપણી કાર્ય કરવાની શક્તિ એથી વધશે. "વસ્તુસ્થિતિજ એવી છે, એમાં કોઈનો દોષ નથી" એવું ભાન થતાં આપણી તિતિક્ષા અથવા સહનશક્તિ ખીલશે. વળી દુઃખ કે અશુભના દેખાવમાત્રથી આપણી ચિત્તશાન્તિને ખલેલ નહિ પહોંચે કે મગજનું સમતોલપણું ગુમાવી આપણે સત્યના પરિત્યાગપૂર્વક છાયાને પકડવા નહિ દોડીએ. મતલબ કે, સંસારની ગતિજ એવી છે, એવું સચોટ ભાન થતાં આપણે સહિષ્ણુ બનીશું. દાખલાતરીકે જો બધાંજ મનુષ્યો આમ કરતાં કરતાં બધાં યાને દોષશૂન્ય બની જાય, તો પછી પશુસૃષ્ટિનો વારો આવશે-અર્થાત્ કે પશુઓ માનવના પ્રમાણે કરશે અને તેમને પણ આપણી માફક એક પછી એક સ્થિતિઓ પસાર કરવી પડશે. એજ પ્રમાણે વનસ્પતિસૃષ્ટિનું પણ સમજી લેવાનું. પરંતુ એક વાત જેમ ચોક્કસ છે કે, નદી જોરથી સમુદ્ર તરફ ધસે છે અને પોતાનું જળ તેમાં ઠાલવે છે, ને એમ કરતાં નદીના પાણીનું એકે એક બિંદુ વિશાળ મહાસાગરમાં સમાઈ જાય છે; તેમજ આ સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક, હાસ્ય-રુદન ઇત્યાદિ ભરેલા સંસારમાં પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે, બધી વસ્તુઓ તેના ધ્યેય તરફ ધસે જાય છે અને યથાકાળે તમે, હું ને બ્રહ્મ-રસદેશ ને પશુપક્ષી—સૌ [illegible] ઇત્યાદિ

વિ. ૬

સુદ્ધાં પોતાના ધ્યેયને—સંપૂર્ણતાના એ અનંત મહાસાગરને—પરમાત્માને—મુક્તિને–પરમ સચ્ચિદાનંદપદને–અવશ્ય પ્રાપ્ત કરશે.

હું ફરી વાર પણ જણાવું છું કે, વેદાન્ત સુખાશાવાદી પણ નથી કે નિરાશાવાદી પણ નથી. આ સંસાર કેવળ મંગળમય કિંવા કેવળ અમંગળમય છે, એવું વેદાન્ત નથી કહેતું. એ તો એમ કહે છે કે, શુભઅશુભ કિંવા મંગળ–અમંગળની કિંમત આપણે માટે તો સરખી છે. અશુભની કિંમત શુભ કરતાં ઓછી નથી કે શુભની કિંમત અશુભ કરતાં તલભાર કમી નથી. અર્થાત્ શુભ–અશુભ એવી રીતે એકબીજા સાથે સંકળાયલાં છે કે એકની કિંમત બીજા કરતાં લેશ પણ ઓછીવત્તી થતી નથી. સંસાર આવો છે, તેને તમે પિછાની લઇને સહિષ્ણુતા કિંવા સહનતાપૂર્વક કર્મ કરો; પણ પાછું કોઇ પૂછશે કે "શામાટે કર્મ કરવાં—શું કરવા કંઇ પણ કાર્ય કરવાં? જો ઘટનાચક્રજ આવી જાતનું છે, તો પછી અમે શું કરીએ? અજ્ઞેયવાદીજ કેમ ન બનીએ?" પણ ભાઇ! અર્વાચીન અજ્ઞેયવાદીઓ પણ એટલું તો જાણે છેજ કે "આ રહસ્યનો કંઇ સ્ફોટ નથી—આ ઘુંચનો ઉકેલજ નથી—અમારી વેદાન્તની ભાષામાં કહીએ તો આ માયાપાશમાંથી છૂટવાની કોઇ બારીજ નથી. માટે સંતુષ્ટ રહીને જીવનના સર્વ ભોગો ભોગવવાની તેઓ સલાહ આપે છે. પરંતુ અહીંઆં પણ ભારે ભૂલ થાય છે, ન્યાયથી અસંગત એવો મહાભ્રમ પેદા થાય છે. જીવનને તમે શું સમજો છો? જીવનવિષેની તમારી માન્યતા કેવી છે? પંચેંદ્રિયપરાયણ જીવનનેજ શું તમે જીવન માનો છો? ઇંદ્રિયોમાંજ રચ્યાપચ્યા રહેવું એનેજ શું તમે જીવન સમજો છો? એ બાબતમાં યાને ઇંદ્રિયાતીત જ્ઞાનમાં તો આપણે પશુઓ કરતાં થોડાકજ ચઢીઆતા છીએ; પણ મારી ખાત્રી છે કે, અહીંઆં બેઠેલ શ્રોતાઓમાંથી તો કોઇ એવું નહિ હોય કે જેનું જીવન સંપૂર્ણભાવે યાને સર્વાંશે ઇંદ્રિયપરાયણ હોય. તાત્પર્ય કે, આપણું વર્તમાન જીવન એટલે ઇંદ્રિયાત્મજ્ઞાન વત્તા કંઇક બીજું; અને એ બીજું તે આપણી લાગણીઓ, આપણા વિચારો અને આપણી મહત્વાકાંક્ષાઓ. એ બધુંજ આપણા જીવનના અંગીભૂત છે; અને પૂર્ણતાના એ મહા આદર્શને પહોંચવાનો આપણો તનતોડ ઉદ્યોગ પણ શું આપણા જીવનનું એક અંગ નથી? અજ્ઞેયવાદીઓના મત પ્રમાણે તો આપણે આપણા વર્તમાન જીવનની હદ કરવાની કોશીશ કરીને તેને છે તેવું બનાવવું. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ જીવન એટલે આપણું [illegible] [illegible] જીવનના [illegible] [illegible] એ મહા [illegible] [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મહા આદર્શને આપણે

પ્રતિભાસવાનુંજ છે અને તેથી આપણે વસ્તુના અદ્વૈતવાદી નથી થઈ શકતા કે સંસાર જેવો બહારથી જણાય છે તેવો ને તેવો સ્વીકારી લઈ નથી નભાવી શકતા. અદ્વૈતવાદીઓ જીવનના બેઉ અંશને—પૂર્ણતા મેળવવાના મહાન આદર્શને છોડી દઈને બાકીના-નેજ જીવનસર્વસ્વતરીકે સ્વીકારે છે. તેઓ કહે છે કે, એ આદર્શ અગોચર હોઈ પ્રાપ્ય કરાય તેમ નથી, માટે અમે તેની શોધને પડતી મૂકીએ છીએ. આ કુદરત—આ જગત-એનેજ માયા કહેવા-માં આવે છે. વેદાન્તમતમાં એનેજ પ્રકૃતિ નામે ઓળખવામાં આવે છે, બધાજ ધર્મો ઓછેવત્તે અંશે આ પ્રકૃતિના યાને આ માયાના બંધનને તોડી જવાનાજ નાનામોટા પ્રયત્નો છે. પછી તે ધર્મ જંગલીમાં જંગલી જનનો હોય કે ઉન્નતમાં ઉન્નત પ્રકાર-નો હોય—દેવોપાસનાપ્રધાન હોય કે પ્રતિકોપાસનાપ્રધાન હોય; જ્ઞાન, ધ્યાન અને ચિંતનના પાયાપર તેનું મંડાણ થયું હોય કે દેવચરિત, પિશાચચરિત, પ્રેતચરિત, સંતચરિત, ઋષિચરિત, મહાત્માચરિત કિંવા કોઈ અવતારચરિતની સહાયથી ચાલતો હોય; પણ બધાયનો ઉદ્દેશ તો એકજ છે. બધાજ ધર્મો પ્રકૃતિનાં આ બંધનોને તોડવાના અલ્પ અગર મહાન પ્રયત્નો આદરે છે. ટુંકમાં કહેતાં તેઓ બધાજ મુક્તિની દિશામાં આગળ વધવાનો મહાન પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. જ્ઞાનપૂર્વક કે અજ્ઞાનપૂર્વક પણ મનુષ્યને એટલું તો જરૂર લાગે છે કે, પોતે બંધાયેલો છે, છૂટો નથી—યાને પોતે જેવો હોવાની ઇચ્છા ધરાવે છે તેવો નથી. પૃથ્વીપર તેના ડોળા પ્રથમ વાર ઉઘડ્યા અને તેણે ચોમરદમ નજર ફેરવી, ત્યારથીજ તે વાત તેના કબ્જામાં આવી ગઈ. તેજ ઘડીએ તેના ધ્યાનમાં વસી ગયું કે તે બંધનમાં છે. વળી તેને એમ પણ સમજાઈ ચૂક્યું કે, તેની પોતાની અંદર એક કંઈ એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જે દેહને અગમ્ય એવા કોઈ સ્થાનમાં ઉડી જવા ઇચ્છે છે; પણ તે આ શૃંખલા-બંધનમાં સપડાયલું હોવાથી તેમ કરી શકતું નથી. જે ધર્મોની અંદર પોતાનાંજ સગાસંબંધીઓનાં ઘરની આસપાસ અદૃશ્યપણે ભટક્યા કરીને તેમને અનેક પ્રકારના ત્રાસ આપે એવા નિષ્ઠુર અને પીડાકારી પિતૃઓ અને પ્રેતાત્માઓની પૂજા કરવામાં આવે છે, તેવા કનિષ્ઠ પ્રકારના ધર્મોમાં પણ આપણને મુક્તિનો એ સર્વ-સામાન્ય ભાવ નજરે પડે છે. દેવોપાસના કરનારાઓને બધાજ દેવોમાં બીજી બધી મહત્તા ઉપરાંત એક વાત ખાસ વિશેષ લાગે છે અને તે એ કે, બધાપની અંદર પોતાના કરતાં વધારે સ્વા-ધીનતા રહેલી છે. દાખલાતરીકે, ઘરનાં બારીબારણાં બંધ હોય તોયે દેવતાઓ ઘરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે યાને ભીંતો કે બારી-બારણાં તેમને અટકાવી શકતાં નથી. મુક્તિ અથવા સ્વાધીનતા-

નો આ ખ્યાલ ક્રમે ક્રમે વધતાં આખરે સગુણ ઈશ્વરનો ભાવ પ્રગટે છે. એ ભાવનું અથવા એ આદર્શનું મધ્યબિંદુ એ છે કે, 'ઈશ્વર પ્રકૃતિ અથવા માયાથી પર છે યાને માયાતીત છે.' મને એમ લાગે છે કે, જાણે અત્યારે હું પ્રાચીન યુગમાં જીવું છું અને જોઉં છું કે, ભારતવર્ષનાં એકાંતિક તપોવનોમાં પ્રાચીન ઋષિમહર્ષિઓ એકઠા થયા છે, ને આ સવાલની વિચારણા કરી રહ્યા છે. તેમની એ ચર્ચા હું જાણે સાંભળી શકું છું. એવી એક સભામાં એક તરુણ ઉભો થાય છે અને જેનો નિર્ણય કરવામાં વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ અને પવિત્રમાં પવિત્ર પુરુષની બુદ્ધિ કામ નથી કરતી એવા એ કૂટ પ્રશ્નપર પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરતો બોલે છે કે-"રે! દિવ્યધામવાસી અમૃતના પુત્રો! સાંભળો, સાંભળો. મને રસ્તો જડયો છે, એક આદિત્યપૂર્ણ મહાન પુરુષ મારા ધ્યાનમાં આવ્યો છે કે જે અંધકારથી અતીત છે અને એનેજ જાણવાથી-એનેજ ઓળખવાથી આપણે અંધકારની બહાર જઇ શકીશું."*

આ માયા આપણી ચોમેર સર્વત્ર વ્યાપેલી હોઇ અતિશય વિકટ છે; તથાપિ તેમાં થઇનેજ આપણે આપણો માર્ગ કાપવાનો છે. 'જગત બધું સંપૂર્ણપણે સારું બની જશે ત્યારેજ હું કામ કરીશ અને સુખાનંદ માણીશ' એવું કહેનાર વ્યક્તિની ધારણા સફળ થવાનો સંભવજ નથી. કારણકે એ તો ગંગા જેવી મહાનદીને આ પાર બેસી કોઇ કહે કે 'નદીનું તમામ પાણી સમુદ્રમાં ઠલવાઈ રહેશે એટલે હું સામે પાર જઈશ' એના જેવું છે. આપણો રસ્તો માયાની સાથે-માયાના પ્રવાહની સાથે વહેવામાં નથી, પણ તેની વિરુદ્ધ છે; એ [illegible] સત્ય આપણે શીખવાનું છે. આપણે માયા અથવા પ્રકૃતિના મદદગારતરીકે જન્મ્યા નથી, પણ તેના પ્રતિસ્પર્ધીતરીકે જન્મ્યા છીએ. આપણે તેના ધણી યાને માલીક અથવા શેઠ જન્મ્યે છતાં દાસ બનીને આપણે તેની [illegible] સ્વીકારી લઈએ છીએ. આ ઘર અહીં ક્યાંથી ને કેવી રીતે આવ્યું? પ્રકૃતિએ તેને તે બાંધ્યુંજ નથી. પ્રકૃતિ તો કહે છે કે 'જંગલો, અને જંગલમાં વસો.' પરંતુ મનુષ્ય કહે છે કે 'ના. હું ઘર બનાવીશ અને તારી સામે યુદ્ધ મચાવીશ—' અને તે તેમ કરે પણ છે. અર્થાત્ કે મનુષ્ય કુદરત અથવા પ્રકૃતિનો અનિવાર્ય નિયમ સામે લડે છે. માનવજાતિનો સમગ્ર ઇતિ-

---

* शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्राः । आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
[illegible]

ખાસ એજ વાતનું સમર્થન કરે છે. એમાં પ્રકૃતિના કહેવાતા કાનુનો સામે માનવીએ મચાવેલા સતત યુદ્ધનાંજ વર્ણન હોય છે; અને બધાંય યુદ્ધોમાં અંતે માનવીનોજ જય થયો હોય છે. આંતરજગતનો વિચાર કરતા ત્યાં પણ એવુંજ યુદ્ધ ચાલુ હોય છે. ત્યાં એ યુદ્ધ પાશવ-માનવ અને આધ્યાત્મિક માનવ યાને માનવીની પાશવવૃત્તિઓ અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિઓ વચ્ચે કિંબહુના તેજ અને તમ વચ્ચે ચાલે છે, અને તેમાંયે માનવજ જીતે છે-જાણે કે તે પ્રકૃતિમાં થઈને પરાણે મુક્તિધામનો રસ્તો કાઢે છે. આપણે ત્યારે જોઈ ગયા કે "વેદાન્તી પંડિતોએ આ માયાની પેલી પાર એક એવા તત્ત્વને શોધી કાઢયું છે કે જે માયાથી મુક્ત છે." અને આપણે પણ જો તે તત્ત્વની સમીપ જઈ પહોંચીએ તો આપણે પણ માયાથી લેપાઈશું નહિ-અર્થાત્ આપણને માયાનું બંધન પણ નહિ હોય. આ ખ્યાલ-આ આદર્શ તો ઈશ્વરને માનવાવાળા સઘળાજ ધર્મોની સામાન્ય માલકીનો છે; પણ વેદાન્તના મત પ્રમાણે તો એ આદર્શથીજ વસ્તુતઃ ધર્મની શરૂઆત થાય છે. એ આદર્શ પ્રાપ્ત થવો એ કંઈ ધર્મનો છેડો નથી, પરંતુ માત્ર આરંભજ છે. મતલબ કે, જેને વિશ્વના સૃષ્ટા, નિયંતા અને પાલનકર્તા તથા માયા અથવા પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતાતરીકે ઓળખવામાં આવે છે, એવા એ 'સગુણ બ્રહ્મનો-એ સગુણ ઈશ્વરનો આદર્શ એ કંઈ વેદાંતમતનો છેડો નથી, પણ આરંભ છે. એ આદર્શ-એ જ્ઞાન ક્રમે ક્રમે ખીલતું જાય છે અને પરિણામે વેદાન્તીને માલમ પડે છે કે "જેને પોતે પોતાની બહાર-પોતાથી જૂદો-ધારતો હતો તે તો પોતામાંજ છે. માયાના આવરણને લીધે અત્યાર સુધી પોતે જેને બદ્ધ સમજતો હતો તે પોતેજ સ્વયં મુક્તાત્મા છે.

૪—માયા અને ઈશ્વરભાવનાનો ક્રમવિકાસ*

માયાવાદ એ અદ્વૈત વેદાંતના એક પાયારૂપ હોઇ બીજરૂપે તે સંહિતામાં પણ મળી આવે છે. માયાવિષયક જે જે વિચારો ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટરૂપે વિકાસ પામ્યા છે તે બધાય વિચારો એક યા બીજા સ્વરૂપમાં સંહિતામાં રજુ થયેલા છે. અલબત્ત, સંહિતામાં તે ઉપનિષદોના જેટલા સ્પષ્ટભાવે નથી, પણ બીજરૂપે અસ્પષ્ટ છે. અત્યારસુધીમાં તમારામાંનાં ઘણાં જણ આ માયાના ખ્યાલથી સંપૂર્ણ પરિચિત થયાં હશો અને જાણીતાં પણ થયાં હશો કે, એ માયાને કેટલીક વાર ભ્રમ કિંવા ઇંદ્રજાળના નામથી ઓળખાવવાની ભૂલ કરવામાં આવે છે—અર્થાત્ કે માયાની વ્યાખ્યા ઘણી વાર લોકો 'ભ્રમ કિંવા ઇંદ્રજાળ' એવી કરે છે. તેથી જ્યારે લોકો જગતને માયા કહે છે, ત્યારે ત્યાં પણ "ભ્રમ—પ્રપંચ" એવોજ અર્થ સામાન્ય રીતે સમજવાનો હોય છે; પણ માયા શબ્દનો એ અર્થ બહુ સારો કે વાજબી નથી. અગાઉ કહેવાઇજ ચૂક્યું છે કે, માયા એ કોઇ મતવિશેષ નથી, પણ વિશ્વબ્રહ્માંડના સ્વરૂપનું વર્ણનમાત્ર છે. એ માયાને યથાર્થ સમજવા માટે તો આપણે સંહિતાપર્યંત જવું જોઇશે, અને છેક શરૂઆતમાં માયાસંબંધી કેવી ધારણા હતી તે અવલોકવું જોઇશે—અર્થાત્ કે આદિધારણાનું બીજ આપણે શોધી કાઢવું જોઇશે. લોકોમાં 'દેવતાઓ'નો ખ્યાલ કેવી રીતે ઉદ્ભવવા પામ્યો એ તો આપણે જોઇ ગયા છીએ. વળી એ પણ આપણે જાણી લીધું છે કે, એ દેવતાઓ પહેલાં તો શક્તિશાળી પુરુષોજ માત્ર હતા. દેવતાપણાનો ભાવ તો પાછળથીજ તેમનામાં આરોપાયો છે. ગ્રીક, હીબ્રુ, ઇરાની કે એવી કોઇ બીજી પ્રજાઓનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ કે, એ પ્રાચીન દેવતાઓ ઘણી વાર આપણા અત્યારની દૃષ્ટિએ અતિશય ઘૃણાસ્પદ કાર્યો કરતા હતા, ત્યારે આપણામાંનાં ઘણાંખરાંને ત્રાસ છૂટે છે; પણ એ વખતે એ વાત તો આપણે સાવ વિસરી જઇએ છીએ કે, આપણે ઇસુની ઓગણીસમી (અત્યારે વીસમી) સદીનાં મનુષ્યો છીએ, ત્યારે એ દેવતાઓ ગણાતા મનુષ્યો તો હજારો વર્ષપૂર્વે થઇ ગયા છે. વળી સાથે સાથે એ પણ વિસરી જઇએ છીએ કે, એ દેવતાઓના ઉપાસકોને તે દેવતાઓના

* લંડનમાં આપેલું વ્યાખ્યાન—૨૦ ઑક્ટોબર ૧૮૯૬

ચારિત્રમાં અસંગત જેવું કશુંજ નહોતું લાગતું, કિંવા પોતાના દેવતાઓના એવા વર્ણનથી તેમને ભય કે ત્રાસ જેવું પણ નહોતું થતું. એનું કારણ એજ છે કે, એ ઉપાસકો પણ ઘણે ભાગે પોતાના ઉપાસ્ય જેવાજ હતા. આપણી જીંદગીમાં એક વાત આપણે સારી રીતે યાદ રાખવી જોઈએ કે, બીજાઓનાં જીવન-વિષે બોલતાં કે વિચારતાં આપણે આપણા પોતાના દષ્ટિબિંદુથી નથી જોવાનું, પણ તે લોકોના દષ્ટિબિંદુએ તપાસવાનું છે. આમ છતાં આપણે તો હમેશાં આપણેજ કાટલે બીજાઓને તોળવા જઈએ છીએ, પણ એ રીત વ્યાજબી નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિનો વિચાર તેના પોતાના આદર્શ મુજબ થવો જોઈએ, અને નહિ કે કોઈ પરાયાના. બીજા માનવબંધુઓ સાથેના આપણા વ્યવહારમાં પણ આ ભૂલ આપણે હાથે સતત થાય છે, અને મને તો લાગે છે કે, આપણા આંતરવિગ્રહોનો યાને પરસ્પરના ટંટા-ઝઘડાનો મોટો ભાગ આ એકજ કારણમાંથી ઉપજવા પામે છે. બીજાઓના ઉપાસ્ય દેવતાઓ, અને વિચારોને આપણે આપણા પોતાના ઉપાસ્ય દેવતાઓ, વિચારો અને આચારોને મુકાબલે સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અને તેથીજ પરસ્પર વિવાદ ઉત્પન્ન થાય છે. અમુક સંજોગોમાં મૂકાતાં મારે હાથે અમુક કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થયું હોય, એવામાં અન્ય કોઈ માણસ એજ કામ કરતો મારી નજરે પડે તો હું તરતજ માની લઉં છું કે, એ માણસ પણ એજ ઉદ્દેશથી તે કામ કરી રહ્યો છે. તે વખતે મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નથી આવતો કે, જો કે કાર્યનું ફળ સરખું હોય, છતાં પણ કાર્યનાં પ્રેરક કારણો ભિન્ન ભિન્ન હોઈ શકે છે. કાર્ય કરવાનું તેનું પ્રયોજન મારા પ્રયોજન કરતાં તદ્દન જૂદું હોય એ સંભવિત છે. તેથી પ્રાચીન ધર્મોનો વિચાર કરતી વખતે પણ આપણે આપણુંજ દષ્ટિબિંદુને વળગી રહેવું ન જોઈએ, પણ આપણે તેમનાજ અસલના જમાનામાં તેમનાજ આચારવિચાર મુજબ જીવનાં દોરીએ એવું કલ્પી લઈનેજ તે ધર્મનો વિચાર કરવો જોઈએ.

'ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ'માં (બાઈબલના જૂના કરારમાં) આવતા માનવી જીહોવાનું વર્ણન વાંચીને ઘણાં જણ ત્રાસી ઉઠે છે, પણ તેમ શા માટે થવું જોઈએ? પ્રાચીન યાહૂદી લોકોનો જીહોવા એ આજકાલ ઈશ્વરજન્ય જેવો ખ્યાલ પ્રવર્તી રહેલો છે તેવાજ ગુણકર્મવાળો હોવો જોઈએ, એવું માની લેવાનો આપણને કે કોઈને કેવો અધિકાર છે? વળી યાદ રાખો કે, આપણા પછી પણ એવો એક જમાનો ઉત્પન્ન થશે કે જે ધર્મ અને ઈશ્વર તત્ત્વના આપણા ખ્યાલના વિરુદ્ધ હશે. પ્રાચીન લોકોના વિચાર પ્રત્યે જેમ આપણે હસીએ છીએ તેમ હસશે. આમ હોય, છતાં પણ

આ બધી જૂદી જૂદી ઈશ્વરભાવનાઓની વચ્ચે એક સંયોગસાધક સુવર્ણદોરી રહેલી છે; અને એ સુવર્ણદોરીને શોધી કાઢવી એજ વેદાંતનો ઉદ્દેશ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે "આ ભિન્ન ભિન્ન વિચારોરૂપી મુક્તાફળોની વચમાં હું સૂત્રરૂપે રહ્યો છું." અર્થાત્ કે "દોરો જેમ વિવિધ મુક્તાફળોને પરસ્પર જોડે છે, તેમ વિવિધ વિચારોને હું પોતે પરસ્પર ગુંથું છું." એ સિદ્ધાંત મુજબ ઈશ્વરસંબંધી આપણી આધુનિક ધારણા અનુસાર પ્રાચીન ધારણાઓ આપણને ગમે તેવી બીભત્સ, ભયાનક અને ઘૃણાસ્પદ લાગતી હોય, છતાં તેમની અને આધુનિક ધારણાની વચ્ચે સંયોજક સૂત્ર સ્થાપિત કરવું, એનેજ વેદાંત પોતાનું પરમ કર્તવ્ય લેખે છે-અર્થાત્ કે વેદાંતનું કામજ ઈશ્વરસંબંધી પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિવિધ મતો વચ્ચે પરસ્પર મેળ બેસાડવાનું છે. એ પ્રાચીન ધારણાઓ તેમના જમાનામાં સયુક્તિક અને સુસંગત હતી, એટલુંજ નહિ પણ આપણી વર્તમાન ધારણા કરતાં તેમાંની કોઇ પણ વધારે બીભત્સ કે ખરાબ નહોતી. એ તો એ ભાવનાઓ, તે જે જમાનામાં અને જે જનસમાજમાં ઉદ્દભવી તેમનાથી જૂદી પાડીને આપણે ચાલુ જમાનાને લાગુ પાડીએ છીએ, ત્યારેજ આપણને તે બીભત્સ રૂપમાં ભાસે છે. કેમકે અત્યારે એ પ્રાચીન સમાજ અને પ્રાચીન ભાવો રહેવા પામ્યાં નથી. પ્રાચીન સમયના યાહૂદીનું જેમ અત્યારના તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા યાહૂદીમાં રૂપાંતર થયું છે, અને પ્રાચીન આર્યનું જેમ બુદ્ધિમાન હિંદુમાં રૂપાંતર થયું છે; તેમજ જીહોવ્હા સંબંધી ખ્યાલ અને દેવતાઓ સંબંધી ખ્યાલ પણ વિકાસ પામ્યા છે. આપણી વિચારસરણીમાં મોટી ભૂલ તો એજ થાય છે કે, ઉપાસકોનો ક્રમવિકાસ સ્વીકારતી વખતે તેમનાં ઉપાસ્યોનો ક્રમવિકાસ સ્વીકારવાની વાત આપણે લક્ષ્ય બહાર કરીએ છીએ-અર્થાત્ કે પ્રાચીન ધર્મોનો વિચાર કરતી વેળા ઉપાસકોની ક્રમોન્નતિ થવાની સાથે ઉપાસ્યોની ક્રમોન્નતિ પણ થાયજ, એ સાદી વાત આપણે ભૂલી જઇએ છીએ. 'ઉન્નતિ સાધી' એમ કહી ઉપાસકોને જેમ ધન્યવાદ દેવામાં આવે છે, તેમ ઉપાસ્યોના સંબંધમાં કરવામાં આવતું નથી. કહેવાનો મુદ્દો એ છે કે, તમે અને હું એ જેમ કોઇ વિશિષ્ટ ભાવોના પ્રકાશક છીએ અને વિશિષ્ટ ભાવની ઉન્નતિ સાથે જેમ તમારી ને મારી ઉન્નતિ થઇ લેખાય છે, તેમ આ દેવતા અગર ઈશ્વર પણ વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ ભાવોના દ્યોતક હોઈ તેના ભાવોની ઉન્નતિ સાથે તેમની પણ ઉન્નતિ થઇ છે. "ઇશ્વર પણ ઉન્નત થઇ શકે છે-વધી શકે છે" એમ સાંભળી તમને કદાચ નવાઈ ઉપજશે અને કહેશો કે, 'એ વધી શકેજ નહિ, એ તો અવિકારી છે;' પણ ધીરજ ધરો. પરમેશ્વર તો ખચીત અવિકારી,

અપરિવર્તનશીલ અને નિત્ય છે. એને વધવાપણું છેજ નહિ. એજ અર્થમાં મનુષ્યમાત્રની અંદર રહેલા ખરા મનુષ્યને–વસ્તુપુરુષને–પણ વધવાપણું નથી. પરંતુ વાત એમ છે કે, મનુષ્યના ઈશ્વરવિષયક જે ખ્યાલ હોય છે તેમાં ફેરફાર અને વિકાસ થતો રહે છે. આપણે આગળ જતાં જોઈશું કે, આ માનવી રૂપોમાં જે પ્રકૃત મનુષ્ય રહેલો છે તે અચળ, અવિકારી, શુદ્ધ અને નિત્યમુક્ત છે. હવે જેમ આ માનવી રૂપો એ પ્રકૃત મનુષ્યની છાયામાત્ર છે, તેમ આપણી ઈશ્વરભાવના પણ કેવળ આપણા મનની સૃષ્ટિ છે–અર્થાત્ પ્રકૃત ઈશ્વર-નો તે એક આંશિક પ્રકાશમાત્ર છે–આભાસમાત્ર છે. એ આંશિક પ્રકાશની પાછે પ્રકૃત ઈશ્વર રહેલો છે; અને તે નિત્ય, શુદ્ધ અને અવિકારી છે. પરંતુ આ આંશિક પ્રકાશ નિત્યનિત્ય બદલાયા કરે છે અને પોતા-ની પૂંઠળ રહેલા સત્યને વધારે ને વધારે પ્રકાશમાં લાવે છે. એ સત્ય જ્યારે અધિક ને અધિક પ્રમાણમાં વ્યક્ત થાય છે ત્યારે એને આપણે 'ઉન્નતિ થઈ' એમ કહીએ છીએ, અને જ્યારે તે સત્ય વધારે ને વધારે આચ્છાદિત થતું જાય છે ત્યારે 'અવનતિ અથવા અધોગતિ થઈ' એમ કહેવાય છે. આવી રીતે જેમ આપણે જ્ઞાનમાં ઉન્નત થઈએ છીએ, તેમ આપણા દેવતાઓ અગર ઈશ્વર પણ ઉન્નત થાય છે–અર્થાત્ કે ક્રમવિકાસ મુજબ જેમ આપણો વિકાસ થાય છે તેમ દેવતાઓ અગર ઈશ્વરનો મહિમા આપણને વધારે પ્રતીત થાય છે. અને એ બધું આપણા પોતપોતાના મનોભાવ ઉન્નત થવા ઉપર આધાર રાખે છે–અર્થાત્ જેવા આપણા મનોભાવ તેવા આપણા દેવતા !'

હવે આપણે માયાવાદ યથાર્થ રૂપમાં સમજવા શક્તિમાન થઈશું. જગતના સર્વ ધર્મો આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે કે, જગતમાં અસમાનતા કેમ છે? જગતમાં આ અશુભ શાથી છે? ધર્મભાવની શરૂઆતની સ્થિતિમાં આ પ્રશ્ન ઉપજેલો નથી દેખાતો; તેનું કારણ એ છે કે, આદિમ અથવા આરંભના મનુષ્યોની નજરે જગત અસમાનતાવાળું નહોતું ભાસ્યું. તેમની આજુબાજુ કોઈ જાતની અસમાનતા કે વિષમતા, કોઈ જાતનો મતભેદ અથવા તો શુભ–અશુભના કોઈ વિરોધાભાસ જેવું નહોતું. તેમના હૃદયમાં માત્ર બેજ તત્ત્વ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું. એક કહેતું કે 'અમુક કર' અને બીજું કહેતું કે 'તે ન કર.' આદિમ મનુષ્ય મનોભાવનો દાસ હતો યાને પ્રેરણાવશ હતો. તેના મનમા જે ભાવ કે વિચાર પ્રગટતો તે એ તુરતજ શરીરવડે અમલમા મૂકતો. પોતાના એ મનોભાવના સારાસારપણાનો વિચાર કરી જોવા કે તેનું સંયમન કરવા તે ભાગ્યેજ રોકાતો. તેમના દેવતાઓ વિષે પણ તેમજ હતું. કેમકે આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે, જેવા મનુષ્યના સંસ્કારો હોય છે; તેવાજ દેવતાસંબંધી તેના ખ્યાલો હોય છે. તેથી તેમના દેવોને પણ

આપણે તેમના જેવાજ ભાવવશ અથવા પ્રેરણાના પૂતળાતરીકે જોઇએ છે. દાખલાતરીકે, ઇંદ્ર આવે છે ને અસુરોના દળને છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખે છે. જેહોવ્હા એક જણપર પ્રસન્ન થાય છે અને બીજાપર કોપે ભરાય છે. કેમ અને શા માટે એ કોઈ જાણતુંયે નથી અને કોઇ પૂછતુંયે નથી. પડપૂછ કરવાની ટેવ એ સમયમાં હજી મનુષ્યમાં ઉત્પન્નજ થઇ નહોતી, અને તેથી દેવતાઓએ જે કંઈ કર્યું હોય તે ખરૂં અને વાજબીજ છે, એમ માની લેવામાં આવતું. વળી શુભ-અશુભ યાને ભલા-બુરાનો ખ્યાલ પણ તે વખતે નહોતો. એ દેવતાઓ એવાં અનેક કામો કરતા કે જે આપણી દૃષ્ટિએ દુષ્કૃત્યો લાગે છે. ઇંદ્ર તેમજ બીજા દેવતાઓને હાથે અનેક વાર એવાં દુષ્કૃત્યો થયાં છે; પણ ઇંદ્રના ઉપાસકોને મન તેમનાં એ કાર્યોની દુષ્ટતા અને બુરાઇનો વિચાર સરખો નહોતો વસ્યો, અને તેથી તેમણે કોઇએ એ સંબંધમાં કંઈ પ્રશ્નજ નથી ઉઠાવ્યો.

નૈતિક ભાવોની ઉન્નતિ સાથે મનુષ્યના મનમાં એક જાતનું યુદ્ધ શરૂ થયું-મનુષ્યના અંતરમાં જાણે કોઇ નૂતન ઇંદ્રિયનો આવિર્ભાવ થયો. જૂદી જૂદી પ્રજાઓમાં અને જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં એનાં જૂદાં જૂદાં નામ છે. કોઇ એને ઇશ્વિરવાણી કહે છે તો કોઇ એને પૂર્વસંસ્કારનું ફળ કહી ઓળખે છે. એ ગમે તે નામે ઓળખાય, પણ તેની અસર એ થઇ કે, મનુષ્યની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓપર કંઇક અંકુશ મૂકાયો. આપણા મનની એક વૃત્તિ કહે છે કે 'અમુક કર' પણ તેની પાછળ તરતજ એક બીજો અવાજ નીકળે છે કે 'ન કર.' વળી આપણી મનોવૃત્તિઓનો એક સમૂહ એવો છે કે જે ઇંદ્રિયો વાટે બહાર પડવાને સતત મથે છે; પણ તેની પાછળ, ગમે તેવો મંદ અને ક્ષીણ ભલેને હોય છતાં પણ એક નાનોશો અવાજ તો જરૂર નીકળે છે કે 'રહે રહે, બહાર ન જા.' આ મનોવ્યાપારને માટે સંસ્કૃતમાં બે સુંદર શબ્દો છે-**પ્રવૃત્તિ** અને **નિવૃત્તિ**. પ્રવૃત્તિ આપણાં સઘળાં કાર્યોનું મૂળ છે; ત્યારે નિવૃત્તિ ધર્મનું ઉદ્‌ગમસ્થાન છે. ધર્મનો આરંભ આ 'નકાર' અથવા આ 'નાકર'માંથી થાય છે. આધ્યાત્મિકતાની શરૂઆત પણ આ 'નિષેધ' અથવા 'નાકર'માંથી થાય છે. જ્યાં આગળ 'નિષેધ' અથવા 'નાકર' નથી, ત્યાં ધર્મનો આરંભજ નથી થયો એમ સમજવું. લડવાડીઆ ઉપાસ્ય દેવતાઓ છતાં પણ મનુષ્યોમાં આ નિષેધ-આ 'નાકર' કિંવા નિવૃત્તિનો ભાવ આવ્યો અને પરિણામે તેમના વિચારો અને આદર્શો ઉન્નત થયા.

આ વખતે વળી મનુષ્યજાતિના હૃદયમાં કંઇક પ્રેમભાવ પ્રગટયો. એ ભાવ ખરેજ બહુ અલ્પ હતો; અને અત્યારે પણ તે ક્યાં એટલો બધો વધારે છે? શરૂઆતમાં તો એ પ્રેમભાવ એક કુળ-

પૂરતોજ મર્યાદિત રહ્યો, એટલે ગામ અથવા કુળની વ્યક્તિઓમાં પરસ્પર કંઇક મમતા ઉત્પન્ન થઇ. આ દેવતાઓ પોતપોતાના ગોત્ર અથવા કુળને ચાહતા; અને એવો એક એક દેવતા પોતપોતાના ગોત્ર અથવા કુળનો કુળદેવતા હતો અને તે પોતાનાજ કુળ અથવા ગોત્રનો રક્ષક મનાતો—અર્થાત્ કે મનુષ્યોમાં પ્રેમભાવ પ્રગટતાં દેવતાઓ સંબંધી તેમની માન્યતામાં પણ સુધારો થયો. અમુક દેવતા અમુક કુળનો ને અમુક દેવતા અમુક કુળનો, એમ મનાવા લાગ્યું. અને પ્રત્યેક દેવતા પોતપોતાના કુળને ચહાય છે અને તેનું રક્ષણ કરે છે, એમ મનાવા લાગ્યું. હવે જૂદી જૂદી પ્રજાના જૂદા જૂદા સમુદાયો જેમ પોતાને જે તે સમુદાયના સંસ્થાપકના સામાન્ય વંશજોતરીકે ઓળખાવે છે, તેમ આ જૂદાં જૂદાં ગોત્ર અથવા કુળનાં લોકો પણ પોતપોતાને જે તે કુળદેવતાના વંશજોતરીકે ગણવા લાગ્યા—અર્થાત્ કે પોતે જે દેવતાને ઉપાસતા હોય તે કુળદેવતાનીજ પોતે ઓલાદ છે એમ લોકો માનવા લાગ્યા. પ્રાચીન સમયમાં તેમ હાલમાં પણ એવા અનેક લોકો છે કે જેઓ માત્ર આ કુળદેવતાઓનાજ વંશજો હોવાનો નહિ પણ સૂર્ય અને ચંદ્રના વંશજો હોવાનો દાવો કરે છે. જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં સૂર્ય અને ચંદ્રવંશના મોટા મોટા પરાક્રમી સમ્રાટોની હકીકત મળી આવે છે. તેઓ પ્રથમ તો સૂર્ય અને ચંદ્રના ઉપાસકો હતા, પણ પાછળથી ધીરે ધીરે તેઓ એવું માનતા થયા કે, અમે તો સૂર્ય અને ચંદ્રના વંશજો છીએ. મતલબ કે, આ કુળ અથવા ગોત્રના ખ્યાલ આવવા માંડતાં કંઇક સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો, પરસ્પર પ્રત્યે કંઇક ફરજ છે એવું ભાન સ્ફૂર્યું અને અલ્પ પ્રમાણમાં સમાજવ્યવસ્થા જન્મી. આટલું થતાં સ્વાભાવિક રીતેજ આ ખ્યાલ ઉત્પન્ન થયો કે "પરસ્પરના દોષ સહન કર્યા વગર અને માફ કર્યા વગર આપણે એકત્ર શી રીતે રહી શકીશું ?" પોતાની વૃત્તિઓને અમુક અમુક પ્રસંગોએ કાબુમા રાખ્યા વગર, પોતાની જાતપર સંયમ મેળવ્યા વગર અને મનમાં આવ્યું તે કરી નાખવાની આદતપર અંકુશ મૂક્યા વગર એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ સાથે કેવી રીતે રહી શકે! એમ બનવુંજ અશક્ય. આ વિચારને અંતે સંયમનો આદર્શ ઉદ્‌ભવ્યો. એ સંયમના ભાવ ઉપરજ આખી સમાજવ્યવસ્થાનું નિર્માણ થયુ છે, અને એ તો આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે, જે કોઇ પુરુષ અગર સ્ત્રીએ આ સહેવા અને માફ કરવાનો મહાન ધડો હૃદયમા નથી ઉતાર્યો હોતો તેમને કેવું કષ્ટમય જીવન ગુજારવું પડે છે।

ત્યારે હવે, ધર્મના વિચારો આ પ્રમાણે અસ્તિત્વમા આવતા વધારે ઉન્નત અને વધારે નીતિવાળો એવો એક ભાવ મનુષ્યબુદ્ધિમા ઉદય પામ્યો. પરિણામે આ જૂના દેવતાઓ કે જેઓ

પ્રાપ્ત થશે કે જે સાંભળીને તમે ભયભીત બનશો; તથાપિ એ વાતો જો સ્મૃતિમાં ઉતારશો, તેમનું મનન કરશો અને હૃદયમાં પચાવશો, તો તે તમારી પોતાની બની જશે; એટલુંજ નહિ પણ તેથી તમારું જીવન ઉન્નત થશે અને તમે સત્યને સમજવાને તથા સત્યમય જીવન જીવવાને સમર્થ થશો.

આ જગત ટેન્ટેલસના નરક સમાન છે, એ કોઈ મતવિશેષ નથી પણ વાસ્તવિક હકીકત છે. જુઓને, આ જગત વિષે આપણે કંઇજ જાણી શકતા નથી; છતાં એમ પણ કહી શકતા નથી કે, અમે કંઇ જાણતા નથી. વળી આ જગતના બંધનનું અસ્તિત્વ છેજ, એમ પણ આપણે કહી શકતા નથી. કેમકે એના પર વિચાર કરવા માંડતાં મને લાગે છે કે, તેના સંબંધી આપણે કંઇજ જાણતા નથી. કદાચ એ બધો આપણા મગજનો ભ્રમ પણ હોય; આ બધો સમય હું કદાચ સ્વપ્નાવસ્થામાંજ હોઉં. હું તમારી આગળ વાતો કરું છું અને તમે બધાં સાંભળો છો, એવું સ્વપ્નજ હું અત્યારે અનુભવતો હોઉં. એ સ્વપ્નું નથીજ એવું કોઇ પૂરવાર કરી શકે તેમ નથી. મારું મગજ ખુદ પણ સ્વપ્નું હોય; અને વસ્તુતઃ જોઇએ તો તો કોઇએ પોતાનું મગજ પોતે કદાપિ જોયું પણ નથી. એ તો આપણે બધાં તેમ માની લઇએ છીએ. દરેક વિષયના સંબંધમાં એવોજ પ્રકાર છે. મારું શરીર પણ મેં માની લીધું છે એટલુંજ. એમ છતાં હું એમ પણ નથી કહી શકતો કે તેને હું નથી ઓળખતો. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેની આ સ્થિતિ, રહસ્યમય ઝાંખું અજવાળું અને સત્ય-અસત્યનું આ મિશ્રણ શું છે અને તેઓ બધાં ક્યાં મળે છે? તેની કોઇનેજ ખબર નથી. આપણે સૌ અર્ધાં જાગતી અને અર્ધાં ઉંઘતી એવી એક સ્વપ્નાવસ્થામાં થઇને વિચરી રહ્યાં છીએ, અને આપણું આખું જીવન જાણે ધુમ્મસમાં ઢંકાઈ રહીને ખલાસ થઇ જાય છે. આપણામાંનાં એકેએક જણની આ દશા છે; બધાં ઇંદ્રિયજ્ઞાનની પણ આજ હાલત છે; બધી જાતનાં તત્ત્વજ્ઞાનો, ગર્વના વિષયરૂપ વિજ્ઞાન તથા સર્વ પ્રકારનાં માનવી જ્ઞાનો અને તે સંબંધી આપણા અહંકાર-એ બધાંયની એ દશા છે. જગત આવું છે.

જડ, ચેતન, મન અગર એવાં એવાં બીજાં નામોથી તમે જેમને ઓળખો છો, તે બધાંના સંબંધમાં પણ એવીજ વસ્તુસ્થિતિ છે. તેઓ 'છે' એમ પણ આપણે નથી કહી શકતાં કે 'નથી' એમ પણ નથી કહી શકતાં. તેઓ બધાં એક છે એમ નથી કહી શકતાં કે 'અનેક છે' એમ પણ નથી કહી શકતાં. આ અંધારા-અજવાળાનો, આ 'ઝાં—ઝાં'નો ખેલ અહીં પણ મોજુદ છે. એ ખેલ, ખરેજ ! અવિચાર્ય, અભિન્ન અને અવિભાજ્ય છે ! એના

ચેરેજ જડ, ચેતન, મન વગેરેની બધી ઘટનાઓ એક વાર સત્ય તો બીજી વાર મિથ્યા ભાસે છે. એનાજ યોગે આપણને એક વાર એમ ભાસે છે કે, આપણે જાગીએ છીએ અને બીજી વાર વળી એમ લાગે છે કે "ના, ઉંઘીએ છીએ." સંસારની આ સાચી સ્થિતિ છે અને એનેજ માયા કહેવામા આવે છે. એ માયામાંજ આપણે જન્મ્યાં છીએ. એની અંદર રહીનેજ આપણે વિચારો કરીએ છીએ અને સ્વપ્નો પણ આપણે એમાં રહીનેજ અનુભવીએ છીએ. માયાની અંદરજ આપણે આધ્યાત્મિક જનો છીએ. અરે ! એટલુંજ નહિ પણ એ માયાની અંદરજ આપણે કદી દાનવ તો કદી દેવરૂપ હોઇએ છીએ. તમારા આદર્શો અને વિચારોને મરજી મુજબ વિસ્તારો, તેમને અધિક ને અધિક ઉન્નત બનાવ્યે જાઓ અને તેમને 'અનંત' અમર એવા તમને રૂચે તે બીજાં વિશેષણથી ઓળખાવો; પણ તમારા એ આદર્શો અને વિચારો પણ આ માયાનાજ ક્ષેત્રની અંદર છે. એથી ઉલટું હોઇ શકેજ નહિ. કેમકે માનવીઓનું બધુંજ જ્ઞાન આ માયાના સાધારણ ભાવોનો આવિષ્કાર કરવાનો અને તેના મૂળ સ્વરૂપને પીછાનવાનો વિવિધ પ્રયત્નમાત્ર છે. એ તો નામરૂપનું કાર્ય છે. જેને આકૃતિ અથવા રૂપ છે અને જેનું દર્શન તમારા મનમાં અમુક એક વિચાર અથવા ભાવને પ્રકટાવે છે, તે પ્રત્યેક બાબત માયાની અંદર છે. કેમકે જે જે કંઇ દેશ, કાળ અને નિમિત્તના નિયમોને આધીન છે તે તે તમામ માયામાં સમાયલું છે. જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓ પણ એટલું તો સ્વીકારે છે કે 'સર્વ કંઇ દેશ-કાળ-નિમિત્તને આધીન છે.'

અહીં, હવે પાછા આપણે ઈશ્વરસંબંધીની ધારણા તરફ વળીશું, અને આગળ શું નીપજ્યું તેનો વિચાર કરીશું. આગળ આપણે જોઇ ગયા કે, ઉપરોક્ત ઈશ્વરધારણા—કે ઈશ્વર અનંતપ્રેમી, અનંત નિસ્વાર્થી, સર્વશક્તિમાન અને જગતનો નિયંતા છે—એ ધારણા પણ લોકોને અસંતોષકારક નીવડી. કોઇ તત્ત્વજ્ઞાની પંડિતે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે "ઈશ્વર ન્યાયપરાયણ અને દયામય ક્યાં છે ?" મનુષ્ય અને જીવજંતુના રૂપમાં એનાં લક્ષાવધિ બાળકો રોજ નાશ પામે છે, એ શું તે નથી દેખતો ! અન્યનો સંહાર કર્યા વગર આપણે ક્ષણભર જીવી શકીએ તેમજ ક્યાં છે? હજારો જીવાણુઓનો સંહાર કર્યા વગર શ્વાસનો એક ઘુંટડો સરખો આપણે ભરી શકીએજ નહિ. અર્થાત્ કે લક્ષાવધિ જીવોના ભોગે આપણે જીવીએ છીએ. આપણા જીવનની એકે એક પળ, આપણો એકે એક ઉચ્છ્વાસ અને આપણી એકે એક હીલચાલનો અર્થજ એ કે હજારો બલ્કે લાખો જીવોનું મરણ. તેઓ શામાટે મરવાં જોઇએ ? એ સંબંધમા એક જાતિજનક યુક્તિવાદ અસલથી ચાલતો આવ્યો છે; અને તે એવો કે, તેઓ

અત્યંત ક્ષુદ્ર અને હીન જીવો છે. ધારો કે તેમ છે, છતાં પણ તેમણે તમારે કાજે શામાટે મરવું જોઇએ? ખરૂં પૂછાવો તો તેઓ ક્ષુદ્ર અને હીન જીવો છે કે કેમ એ પણ એક સવાલ છે; કારણ કે કોણ જાણે છે કે, મનુષ્ય કરતાં કીટ શ્રેષ્ઠ છે કે કીટ કરતાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે? કોઇ કહેશે કે મનુષ્યપ્રાણી ઘર બાંધી શકે છે અને યંત્રો બનાવી શકે છે તેથી કીટ કરતાં મનુષ્યપ્રાણી ચઢિયાતું. પરંતુ તેની સામે એવી દલીલ પણ કરી શકાય કે, કીટ ગૃહનિર્માણ નથી કરી શકતું અને યંત્ર શોધી કાઢી શકતું નથી, માટેજ એ પ્રાણી મનુષ્યપ્રાણી કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાનું પ્રમાણ શું? પણ પ્રમાણ માગશો તો આ પક્ષનુંયે નહિ મળે તેમ તે પક્ષનુંયે નહિ મળે.

એ સવાલને બાજુએ રાખીએ અને એ જીવો ક્ષુદ્ર તથા હીન છે, એવું સ્વીકારી લઇએ તોપણ તે મરવાં શામાટે જોઇએ? જો તેઓ ખરેખર ક્ષુદ્ર અને હીનજ છે, તો તો તેમને જીવવાનો વધારે હક્ક છે, તેમને સંભાળપૂર્વક બચાવવાં જોઇએ; કારણ કે તેમનું જીવન અધિકતમ ઇંદ્રિયપરાયણ હોવાથી સુખ અને દુઃખની લાગણી તેમને તમારા કે મારા કરતાં હજારગણી વધારે થાય છે. કૂતરૂં અને વરૂ પોતાનો ખોરાક જેવી લહેજત અને સ્ફૂર્તિથી ખાય છે, તેવી લહેજત અને સ્ફૂર્તિથી આપણામાંનું કયું માણસ ખાય છે? કોઇજ નહિ; કેમકે આપણી સકળ શક્તિઓ, સકળ કાર્યપ્રવૃત્તિઓ એકલી ઇંદ્રિયોમાંજ નથી પૂરાઇ રહી, પણ બુદ્ધિમાં અને આત્મામાં પણ રહેલી છે. પરંતુ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓના સંબંધમાં તેમ નથી. તેમનો આખો પ્રાણજ જાણે ઇંદ્રિયોમા રહેલો છે; તેથી ઇંદ્રિયસુખ માટે તેઓ ગાંડાતુર બને છે, અને આપણ મનુષ્યોને કેવળ અપરિચિત એવા આનંદ અને લહેજતથી તેઓ પોતાના ભોગ ભોગવે છે. તેમનું સુખ જેમ વધારે છે, તેમ દુઃખ પણ તેટલુંજ વધારે છે. જેટલું સુખ તેટલુંજ દુઃખ એ તો એક સામાન્ય નિયમ છે. તેથી માનવેતર જીવોની સુખની લાગણી જો મનુષ્યોની લાગણી કરતાં વધારે તીવ્ર છે, તો પછી સ્વાભાવિક રીતેજ સિદ્ધ થાય છે કે, તેમની દુઃખની લાગણી પણ મનુષ્યોની દુઃખની લાગણી કરતાં વધારે તીવ્ર નહિ તો નિદાન તેટલી તીવ્ર તો હોયજ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્યોને મારતાં જેટલું કષ્ટ અને દુઃખ થાય છે, તેના કરતાં બીજાં પ્રાણીઓને [illegible] થાય છે; અને છતાં તેમના [illegible] [illegible] મનુષ્યના [illegible] [illegible] [illegible]

સુખસગવડતાની તથા સારાં સારાં ખાનપાનની તેને ઇચ્છા થવીજ જોઇએ. આવા ભયંકર ચાર્વાકોનો પણ કોઇએ વાળ વાંકો નહોતો કર્યો–રે! તેમને ખાવ્યા સરખા નહોતા.

આ રીતે ત્યારે ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો ભવ્ય આદર્શ હિંદુસ્થાનમાં પરાપૂર્વથી ચાલતો આવ્યો છે; અને એ તો હમેશાં યાદ રાખવાનું છે કે, સ્વાતંત્ર્ય એ તો ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિની પ્રથમ અને અગત્યની શરત છે. જેને આપણે છૂટું નહિ મૂકીએ તેની વૃદ્ધિ કે ઉન્નતિ કદાપિ થવાનીજ નહિ. શિક્ષકના જેવી સત્તા અને છૂટ પોતાને હસ્તક રાખીને બીજાઓને આપણે દોરવણી અને સૂચનાઓથી ઉન્નત બનાવી શકીએ અગર તેમની ઉન્નતિમાં સહાયભૂત થઇ શકીએ–એ વિચારજ ખોટો છે, એક જાતનું ભયંકર જૂઠાણું છે; એ ખોટા ખ્યાલેજ જગતમાંના કરોડો મનુષ્યોની ઉન્નતિ અને વિકાસ અટકાવ્યાં છે. મનુષ્યમાત્રને સ્વાતંત્ર્યનો પ્રકાશ પામવા દો. ઉન્નતિ અને વિકાસની તે મુખ્ય અને એકલી શરત છે. પ્રકાશવગર વૃદ્ધિ અને વિકાસ સંભવીજ ન શકે.

અલબત્ત કે, આધ્યાત્મિક બાબતમાં અમે ભારતવર્ષમાં સ્વતંત્રતા બક્ષી અને તેને પરિણામે ધાર્મિક વિચારમાં અમે આજે પણ બેશુમાર આધ્યાત્મિક શક્તિ ધરાવીએ છીએ. આધ્યાત્મિક જગતમાં અત્યારે પણ અમારી સત્તા અદ્વિતીય છે. એવીજ છૂટ–એવીજ સ્વતંત્રતા જો સામાજિક બાબતમાં પણ બક્ષવામાં આવે, તો સમાજવ્યવસ્થા પણ સુંદર અને ભવ્ય બનવા પામે. સામાજિક બાબતોના વિકાસમાટે અમે એવી છૂટ નથી આપી તેથી અમારો સમાજ અનુદાર અને સંકીર્ણ રહેવા પામ્યો છે. તમે લોકોએ ધાર્મિક બાબતમાં કદી સ્વાતંત્ર્ય નથી બક્ષ્યું, પણ ઉલટું તરવાર અને આગની મદદથી તમારા મતો બળાત્કારે ઠોકાવ્યા છે, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, તમારો ધર્મભાવ સંકીર્ણ રહેવા પામ્યો છે–કહો કે, એ ઠીંગરાઇ ગયો છે અને એનો વિકાસ થતો અટકાવ્યો છે. તાત્પર્ય કે, હિંદુસ્થાનમાં અમારે સમાજના શરીરપરની સાંકળો દૂર કરવાની છે, ત્યારે યુરોપમાં તમારે આધ્યાત્મિક પ્રગતિના પગમાં પહેરી બેડીઓ કાઢી નાખવાની છે. એમ થશે ત્યારેજ મનુષ્યની અજબ વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ થવા પામશે. આ બધા આધ્યાત્મિક, નૈતિક અને સામાજિક વૃદ્ધિ તથા વિકાસોમાં એકત્વ રહેલું છે અર્થાત્ તે બધા એકજ મૂળ પદાર્થના ભિન્ન ભિન્ન વિકાસમાત્ર છે. આ વાત જો આપણે પીછાની શકીએ, તો ધર્મ તેના ખરા અર્થમાં આપણા સમાજમાં તેમજ આપણા નિત્ય જીવનમાં પ્રવેશ્યા વગર રહે નહિ. વેદાન્તરૂપી દીપકના પ્રકાશમાં તમે એ વાત પણ સમજી શકશો કે બધી જાતના લૌકિક વિજ્ઞાનો વસ્તુતઃ

મૂગડાંકરતાંની તથા સારાં સારાં ખાનપાનની તેને ઇચ્છા થવીજ જોઇએ. આવા ભયંકર ચાર્વાકોનો પણ કોઇએ વાળ વાંકો નહોતો કર્યો—રે! તેમને બાળ્યા સરખા નહોતા.

આ રીતે ત્યારે ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો ભવ્ય આદર્શ હિંદુસ્થાનમાં પરાપૂર્વથી ચાલતો આવ્યો છે; અને એ તો હમેશાં યાદ રાખવાનું છે કે, સ્વાતંત્ર્ય એ તો ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિની પ્રથમ અને અગત્યની શરત છે. જેને આપણે છૂટું નહિ મૂકીએ તેની વૃદ્ધિ કે ઉન્નતિ કદાપિ થવાનીજ નહિ. શિક્ષકના જેવી સત્તા અને છૂટ પોતાને હસ્તક રાખીને બીજાઓને આપણે દોરવણી અને સૂચનાઓથી ઉન્નત બનાવી શકીએ અગર તેમની ઉન્નતિમાં સહાયભૂત થઇ શકીએ—એ વિચારજ ખોટો છે, એક જાતનું ભયંકર જૂઠાણું છે. એ ખોટા ખ્યાલેજ જગતમાંનાં કરોડો મનુષ્યોની ઉન્નતિ અને વિકાસ અટકાવ્યાં છે. મનુષ્યમાત્રને સ્વાતંત્ર્યનો પ્રકાશ પામવા દો: ઉન્નતિ અને વિકાસની તે મુખ્ય અને એકલી શરત છે. પ્રકાશવગર વૃદ્ધિ અને વિકાસ સંભવીજ ન શકે.

અલબત્ત કે, આધ્યાત્મિક બાબતમાં અમે ભારતવર્ષમાં સ્વતંત્રતા બક્ષી અને તેને પરિણામે ધાર્મિક વિચારમાં અમે આજે પણ બેશુમાર આધ્યાત્મિક શક્તિ ધરાવીએ છીએ. આધ્યાત્મિક જગતમાં અત્યારે પણ અમારી સત્તા અદ્વિતીય છે. એવીજ છૂટ—એવીજ સ્વતંત્રતા, જો સામાજિક બાબતમાં પણ બક્ષવામાં આવે, તો સમાજવ્યવસ્થા પણ સુંદર અને ભવ્ય બનવા પામે. સામાજિક બાબતોના વિકાસમાટે અમે એવી છૂટ નથી આપી તેથી અમારો સમાજ અનુદાર અને સંકીર્ણ રહેવા પામ્યો છે. તમે લોકોએ ધાર્મિક બાબતમાં કદી સ્વાતંત્ર્ય નથી બક્ષ્યું, પણ ઉલટું તરવાર અને આગની મદદથી તમારા મતો બળાત્કારે ઠસાવ્યા છે, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, તમારો ધર્મભાવ સંકીર્ણ રહેવા પામ્યો છે—કહો કે, એ રૂંધાઇ ગયો છે અને એનો વિકાસ રુંધાઇ અટકાવ્યો છે. તાત્પર્ય કે, હિંદુસ્થાનમાં અમારે સમાજના [illegible] પરની સાંકળો દૂર કરવાની છે, ત્યારે યુરોપમાં તમારે [illegible] પ્રગતિના પગમાં પડેલી બેડીઓ કાઢી નાખવાની છે. [illegible] ત્યારેજ મનુષ્યની અજબ વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ થવા [illegible] બધા આધ્યાત્મિક, નૈતિક અને સામાજિક વૃદ્ધિ [illegible] ઓતપ્રોત રહેલું છે અર્થાત્ તે બધા એકજ મૂળ [illegible] વિકાસમાત્ર છે. આ વાત જો આપણે [illegible] તેના ખરા અર્થમાં આપણા સમાજમાં [illegible] સ્વપ્નમાં પ્રગત્યાં વગર રહે નહિ. [illegible] એ વાત પણ સમજી શકશો કે બધું [illegible]

માં રાખવાની છે અને તે એ કે, જગતના સર્વે મહાન આચાર્યોએ કહ્યું છે કે "અમારું આગમન વિનાશ અર્થે થયું નથી, પરંતુ પૂર્વે જે કંઇ થઈ ગયું છે તેને સંપૂર્ણ બનાવવાને થયું છે." આચાર્યોનો આ મહાન ઉદ્દેશ ઘણી વાર લોકો સમજી શકતા નથી, અને ભ્રમમાં પડી જઈ કહે છે કે " જનસમુદાયના પ્રચલિત મત તરફ તેઓ ઢળી પડ્યા, એ તેમણે ઠીક કર્યું નહિ." અત્યારે પણ આપણે ઘણી વાર એમ કહેવાતું સાંભળીએ છીએ કે "પોતે જેને સત્ય માનતા હતા તેને સાંગોપાંગ પ્રકાશમાં મૂકવાની તેમની છાતી ચાલી નહિ; તેથી લાગે છે કે તેઓ કંઇ કાયર અથવા બીકણ હતા." પરંતુ ખરી રીતે જોઇએ તો તેમ નહોતું. આ બધા એકદેશીય મનુષ્યોને એ મહાપુરુષોનાં દિલની અંદર પ્રેમની જે અનંત શક્તિ નિવાસ કરી રહી હતી તેનું ભાગ્યેજ ભાન છે. વસ્તુતઃ એ મહાપુરુષો જગતનાં સઘળાં નરનારીઓને પોતાનાં સંતાનવત્ ગણતા અને ચાહતા. તેઓ તેમના યથાર્થ પિતા અને યથાર્થ દેવતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં દિલમાં પ્રત્યેક જણને માટે અનંત સહાનુભૂતિ અને ક્ષમા ભરેલી હતી. સહેવા અને ક્ષમા કરવાને તેઓ સદા સર્વદા તત્પર રહેતા. માનવસમાજ કેવી રીતે આગળ વધી શકે એ વાત તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા અને તેથીજ તેમણે અતિશય ધીર અને શાંતભાવે છતાં દૃઢતાપૂર્વક પોતાની સંજીવની બુટ્ટી વાપરવા માંડી. એમણે લોકોને નિંદ્યા નહિ કે બીવડાવ્યા નહિ; પણ ધીરજ અને મમતાપૂર્વક તેમને એક એક કદમ ભરી આગળ દોર્યો. એ મહાપુરુષો તે ઉપનિષદોના રચનાર હતા. આગળ વધેલા જમાનાના નૈતિક આદર્શો સાથે ઈશ્વરસંબંધી પ્રાચીન ધારણાનો મેળ બેસી શકે તેમ નથી, એ વાત તેઓ સારી પેઠે સમજતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ આ બધા ખંડનકારીઓના કહેવામાં પણ પુષ્કળ વજૂદ રહેલું છે—બૌદ્ધાદિક નાસ્તિકવાદીઓના મનમાં પણ અનેક મહાન સત્યો રહેલાં છે—એ વાત પણ તેમને સારી રીતે અવગત હતી. પરંતુ એની સાથે સાથે તેઓનું એમ પણ પાકે પાયે માનવું હતું કે "જેઓ પૂર્વપ્રચલિત મતની સાથે કોઇ પણ જાતનો સંબંધ રાખ્યા વગર નૂતન મત સ્થાપવા ઇચ્છે છે, જેઓ જૂદા જૂદા મણકાને માળાના રૂપમાં ગુંથનાર સૂત્રને છેદવા ઇચ્છે છે અને જેઓ શૂન્યના પાયાપર નૂતન સમાજ નિર્માણ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, તેઓ સર્વથા સંપૂર્ણ અંશે નિષ્ફળ નીવડે છે."

આપણે કદાપિ કોઇ વસ્તુ નૂતન નિર્માણ કરી શકતાજ નથી. આપણે તો પુરાતન વસ્તુનું સ્થાનાંતરજ માત્ર કરી શકીએ છીએ. વસ્તુને તેના મૂળ સ્થાનેથી ઉઠાવીને નવીન સ્થાને પધરાવી શકીએ

ધર્મનાજ આવિષ્કારમાત્ર છે, અને જગતની સચરાચર સઘળી વસ્તુઓ પણ એવાજ આવિષ્કાર છે.

ત્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે, સ્વતંત્રતાને લીધેજ શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ અને શ્રીવૃદ્ધિ થઈ છે; અને એમાં આપણને બે પક્ષ મળી આવે છે-એક ઉચ્છેદક અથવા ખંડનકારી અને બીજો રચનાત્મક અથવા મંડનકારી. વળી આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, પ્રત્યેક સમાજમાં એવા બે પક્ષો હોય છે. હવે ધારો કે, સમાજમાં અમુક કોઇ દોષ પ્રવર્તે છે. તે જોઇ ઉચ્છેદક પક્ષ એકદમ આગળ આવી ગાળ ગલીચ કરવા મંડી પડે છે અને નિંદાદ્વારા ખંડનની ધૂનમાં ને ધૂનમાં તેમનો જુસ્સો ઘણી વાર ઝનુનનું રૂપ પકડે છે. આવા ઝનુનીઓ દરેક સમાજમાં મળી આવે છે. એ ધાંધલમાં સ્ત્રીઓ ઘણી વાર બહુ આગળ પડતો ભાગ લેતી જણાય છે, કારણ કે તેમનો સ્વભાવ બહુ પ્રેરણાપ્રધાન યાને તરંગી હોય છે. હરકોઈ ઝનુનીને ખંડનનો ઝુંડો લઇ આગળ આવતાં શ્રોતાઓ તથા અનુયાયીઓ તો મળી રહે છે. પણ ભાંગવું બહુ સહેલું છે. ઉન્મત્ત મનુષ્ય હરકોઈ વસ્તુને સહેલાઇથી તોડી ફોડી શકે છે, પણ એકાદ વસ્તુ નિર્માણ કરતાં તેને જોર પડે છે-અર્થાત્ કે આવી જાતના ગાંડાઓ યાને ઝનુની મનુષ્યો એક યા બીજા રૂપમાં સર્વ દેશોમાં વિદ્યમાન હોય છે. તેઓનું માનવું એવું હોય છે કે, ગાળગલીચ અને ભાંગફોડ કરવાથી તથા નિંદા કરી કરી દોષને પ્રકાશમાં લાવવાથી તેઓ સમાજને સુધારી શકશે. આ ઝનુની ઉચ્છેદકો પોતાની દૃષ્ટિએ કંઇ લાભ પણ કરતા હોય, પણ એકંદરે જોતાં તો લાભ કરતાં હાનિનુંજ પ્રમાણ વિશેષ હોય છે-અર્થાત્ કે તેમની એ રીતથી સમાજનું હિત કરતાં અહિત વધારે થવા પામે છે. સમાજ-સંસ્થા કંઇ એક દિવસમાં નિર્માણ થતી નથી; એ તો ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામે છે. તેથી કોઇક કોઈક દોષો માટે આખી સંસ્થાનેજ તોડી પાડવી એ કંઇ તેને સુધારવાનો ખરો રસ્તો નથી. એને સુધારવા માટે તો દોષનાં આદિકારણો દૂર કરવાં જોઇએ. ધારો કે, અમુક એક દોષ છે, તો તેને તિરસ્કારી કાઢવાથી તે દૂર નહિ થાય; પરંતુ જો તેનું મૂળકારણ શોધી કાઢશો અને તેને દૂર કરશો, તો તે કારણના ફળસ્વરૂપ તે દોષ પણ આપોઆપ દૂર થઇ જશે. એકલા બૂમબરાડાથી કંઇ સારૂં ફળ નીપજતું નથી, સિવાય કે આપત્તિ.

આ તો જાણે ઉચ્છેદક પક્ષની વાત થઇ. હવે બીજા પક્ષનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, તેમના દિલમાં પ્રચલિત સંસ્થાઓ પ્રત્યે સમભાવ હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ એમ પણ સમજતા હોય છે કે, તે સંસ્થાઓને સુધારવા માટે તેમના દોષોનાં કારણોની ઉંડે ઉતરી તપાસ કરવી જોઇએ. ભૂતકાળમાં મોટા મોટા મહાપુરુષોનો આ પક્ષ બનેલો હતો. એક વાત તમારે ખાસ સ્મરણ

માં રાખવાની છે અને તે એ કે, જગતના સર્વે મહાન આચાર્યોએ કહ્યું છે કે "અમારું આગમન વિનાશ અર્થે થયું નથી, પરંતુ પૂર્વે જે કંઇ થઈ ગયું છે તેને સંપૂર્ણ બનાવવાને થયું છે." આચાર્યોનો આ મહાન ઉદ્દેશ ઘણી વાર લોકો સમજી શકતા નથી, અને ભ્રમમાં પડી જઈ કહે છે કે "જનસમુદાયના પ્રચલિત મત તરફ તેઓ ઢળી પડયા, એ તેમણે ઠીક કર્યું નહિ." અત્યારે પણ આપણે ઘણી વાર એમ કહેવાતું સાંભળીએ છીએ કે "પોતે જેને સત્ય માનતા હતા તેને સાંગોપાંગ પ્રકાશમાં મૂકવાની તેમની છાતી ચાલી નહિ; તેથી લાગે છે કે તેઓ કંઇ કાયર, અથવા બીકણ હતા." પરંતુ ખરી રીતે જોઇએ તો તેમ નહોતું. આ બધા એકદેશીય ઝનૂનીઓને એ મહાપુરુષોનાં દિલની અંદર પ્રેમની જે અનંત શક્તિ નિવાસ કરી રહી હતી તેનું ભાગ્યેજ ભાન છે. વસ્તુતઃ એ મહાપુરુષો જગતનાં સઘળાં નરનારીઓને-પોતાનાં સંતાનવત્ ગણતા અને ચાહતા. તેઓ તેમના યથાર્થ પિતા અને યથાર્થ દેવતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં દિલમાં પ્રત્યેક જણને માટે અનંત સહાનુભૂતિ અને ક્ષમા ભરેલી હતી. સહેવા અને ક્ષમા કરવાને તેઓ સદા સર્વદા તત્પર રહેતા. માનવસમાજ કેવી રીતે આગળ વધી શકે એ વાત તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા અને તેથીજ તેમણે અતિશય ધીર અને શાંતભાવે છતાં દૃઢતાપૂર્વક પોતાની સંજીવની બુટ્ટી વાપરવા માંડી. એમણે લોકોને નિંદ્યા નહિ કે બીવડાવ્યા નહિ; પણ ધીરજ અને મમતાપૂર્વક તેમને એક એક કદમ કરી આગળ દોર્યા. એ મહાપુરુષો તે ઉપનિષદોના રચનારં હતા. આગળ વધેલા જમાનાના નૈતિક આદર્શો સાથે ઈશ્વરસંબંધી પ્રાચીન ધારણાનો મેળ બેસી શકે તેમ નથી, એ વાત તેઓ સારી પેઠે સમજતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ આ બધા ખંડનકારીઓના કહેવામાં પણ પુષ્કળ વજુદ રહેલું છે—બૌદ્ધાદિક નાસ્તિકવાદીઓના મનમાં પણ અનેક મહાન સત્યો રહેલાં છે—એ વાત પણ તેમને સારી રીતે અવગત હતી. પરંતુ એની સાથે સાથે તેઓનું એમ પણ પાકે પાયે માનવું હતું કે "જેઓ પૂર્વપ્રચલિત મતની સાથે કોઇ પણ જાતનો સંબંધ રાખ્યા વગર નૂતન મત સ્થાપવા ઇચ્છે છે, જેઓ જૂદા જૂદા મણકાને માળાના રૂપમાં ગુંથનાર સૂત્રને છેદવા ઇચ્છે છે અને જેઓ શૂન્યના પાયાપર નૂતન સમાજ નિર્માણ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, તેઓ સર્વથા સંપૂર્ણ અંશે નિષ્ફળ નીવડે છે."

આપણે કદાપિ કોઇ વસ્તુ નૂતન નિર્માણ કરી શકનાજ નથી. આપણે તો પુરાતન વસ્તુનું સ્થાનાન્તરજ માત્ર કરી શકીએ છીએ. વસ્તુને તેના મૂળ સ્થાનેથી ઉઠાવીને નવીન સ્થાને પધરાવી શકીએ

એટલુંજ. બીજજ ક્રમેક્રમે વૃક્ષરૂપે ઉગી નીકળે છે. તેથી આપણે તો માત્ર આપણી સર્વ શક્તિઓને સત્યની દિશામાં વાળીને જે જે સત્યો અસ્તિત્વમાં છે, તેમને સંપૂર્ણરૂપે સમજવાનો યત્ન કરવાનો છે, અને નહિ કે નૂતન સત્યો નીપજાવી કાઢવાનો. આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને એ મહાપુરુષોએ ઈશ્વરસંબંધી એ પ્રાચીન ભાવના કિંવા ધારણાને ચાલુ જમાના માટે નિરૂપયોગી અને અયોગ્ય કહીને પૂરેપૂરી ઉડાવી દીધી નહિ; પરંતુ તેની અંદર જે સત્ય રહેલું હતું તેની શોધ આગળ ચલાવવા માંડી. એ શોધના ફળરૂપેજ આપણને વેદાંતની પ્રાપ્તિ થઈ. એક સગુણ પરમેશ્વરમાંથીજ તેમને પૂર્વ કરતાં વધારે ઉચ્ચ આદર્શ–ભાવો પ્રાપ્ત થતા ગયા, અને પરિણામે નિર્ગુણ પૂર્ણ બ્રહ્મ નામથી ઓળખાતું ઉચ્ચતમ સત્ય તેમણે શોધી કાઢ્યું. એ નિર્ગુણ પૂર્ણ બ્રહ્મની ધારણાનો આવિષ્કાર થતાં અખીલ વિશ્વમાં એકજ અખંડ સત્તા પ્રવર્તતી તેમને જણાઈ. "આ બહુત્વપૂર્ણ જગતની અંદર જેઓ એક અખંડ સ્વરૂપને જોઈ શકે છે, આ મર્ત્ય સંસારમાં જેઓ એ એક અનંત જીવનને અનુભવી શકે છે, અને આ તમસ તથા અજ્ઞાનપૂર્ણ જગતમાં જેઓ તે એક અખંડ પ્રકાશ અને જ્ઞાનસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, તેઓ–અરે ! તેઓજ–શાશ્વત શાંતિના ભોક્તા બને છે; અન્ય કોઈ નહિ, કોઈ નહિ.

५–माया अने मुक्ति*

કવિજન કહે છે કે “જગતમાં પ્રવેશ કરતી વેળા આપણે પોતાની પાછળ જાણે એક દિવ્યપ્રભ અભ્રપટને આવીએ છીએ; તથાપિ ખરું પૂછાવો તો આપણે બધાંજ કંઇ કીર્તિરૂપી દિવ્યપ્રભ અભ્ર લઇને નથી અવતરતાં. અનેક જણ અપકીર્તિરૂપી ધુમ્મસનું પડ પણ પોતાની પાછળ લેતાં આવે છે એમાં સંદેહ નથી. બાકી એટલી વાત તો સાચી કે, આપણામાંનું દરેક જણ સંસારરૂપી યુદ્ધક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવા અવતર્યું છે. રડતાં રડતાં આપણે આ સંસારસમરમાં પ્રવેશીએ છીએ; અને પછી યથાસાધ્ય પ્રયત્ન કરીને આપણે આપણો માર્ગ કાઢીએ છીએ. પાછળ ચિહ્ન સરખું રાખ્યા-વગર આપણે આ અનંત જીવનમહાસાગરમાંથી આગળ ને આગળ વધીએ છીએ, આપણી પાછળ તેમ આગળ અનંત યુગો પડયા હોય છે. એ રીતે આપણે આગળ ને આગળ પંથ કાપતા જઇએ છીએ. અંતે મૃત્યુ આવીને આપણને સમરાંગણમાંથી ઉપાડી લે છે–વિજયી કે પરાજિત દશામાં તે તો કોણ જાણે!–ત્યારેજ આપણો છૂટકો થાય છે. એજ માયા.

બાળકના હૃદયમાં આશા બહુ બળવાન હોય છે; બાળકનાં ફાટેલાં નેત્રો સમક્ષ સઘળુંજ સુવર્ણમય ભાસે છે; તે માને છે કે ‘મારી પ્રત્યેક ઇચ્છા પાર પડશે–બધુંજ હું ધારીશ તેમ થશે.’ પણ જીવનસંગ્રામમાં તે જેમ જેમ ઝુકાવતો જાય છે, તેમ તેમ તેને માલમ પડતું જાય છે કે, કુદરત અથવા પ્રકૃતિ ડગલે ને પગલે તેની આડે હિમાલય જેવી આડશ ઉભી છે. તેને ભેદી પાર જવાને તે વારંવાર તેની સાથે વેગપૂર્વક અથડાય છે, પણ કશુંજ વળતું નથી. એ આખું જીવન એમ માથું પટકે છે; પણ જેમ જેમ તે આગળ જાય છે, તેમ તેમ પોતાનો આદર્શ તેને વધારે ને વધારે દૂર સરકતો જણાય છે. એમ કરતા અંતે મૃત્યુ આવી પહોંચે છે, અને ત્યારે કદાચ તેનો છૂટકો થાય છે. આ માયા છે.

કોઇ એક વૈજ્ઞાનિક જન્મે છે; તે જ્ઞાનનો ખૂબ તરસ્યો છે. એવી એકે ચીજ નથી કે જેનો જ્ઞાન માટે ભોગ આપવામાં તે પાછી

* લંડન, તા. ૨૩-૧૦-૧૮૯૬

પાની કરે, અથવા એવી કોઇ માથાકૂટ નથી કે જે કરતાં તે કંટાળે. એ વૈજ્ઞાનિક પ્રકૃતિનાં રહસ્ય પછી રહસ્ય શોધી કાઢતો, કિંબહુના કુદરતનું વક્ષસ્થળ ભેદી તેમાંથી એક પછી એક રહસ્યો ખેંચી કાઢતો આગળ વધે છે. આ બધું શામાટે? શા માટે આ બધી ગડમથલ? અને એનું ગૌરવ પણ આપણે શામાટે કરવું? એને માથે કીર્તિકિરીટ શામાટે બિરાજે? પ્રકૃતિ શું મનુષ્યના કરતાં વધારે તાકાત ધરાવતી નથી વા મનુષ્યના કરતાં વધારે જાણતી નથી? છતાં તેને કીર્તિ કેમ નહિ? તો કહેશો કે તે તો અબુધ અને જડ છે. વારૂ ત્યારે, એવી સુસ્ત અને જડ પ્રકૃતિનું અનુકરણ કરવામાં આવડું ગૌરવ શાને? ભારેમાં ભારે વિદ્યુતશક્તિવાળા વજ્રને પ્રકૃતિ આઘેમાં આઘે ફેંકી શકે છે. મનુષ્ય એનો અલ્પાંશ પણ સાધે છે, તો આપણે તેને એકદમ વખાણવા મંડી પડીએ છીએ, અને તેને વખાણી વખાણીને છેક આસ્માનમાં ચઢાવી દઇએ છીએ; કેમ વારૂ? પ્રકૃતિનું અનુકરણ–મૃત્યુનું અનુકરણ–જડતાનું અનુકરણ–અચેતનનું અનુકરણ કરવામાં વખાણ કરવાની શી જરૂર?

ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિ, અસ્તિત્વ ધરાવતા ભારેમાં ભારે વજનને નીચે ખેંચી પાડી તેના કુચ્ચે કુચ્ચા ઉડાવી દે છે; છતાં પણ તે શક્તિ જડ છે. જડના અનુકરણમાં ગૌરવ જેવું શું છે? તથાપિ આપણે જન્મભર તેને માટે માથાઝીક કરીએ છીએ! એનુંજ નામ માયા.

ઇંદ્રિયો મનુષ્યના આત્માને બહાર ખેંચે છે. મળે નહિ તેવે ઠેકાણે મનુષ્ય સુખ અને આનંદને ખોળે છે. યુગો થયાં આપણને શિખામણ મળ્યા કરી છે કે, એ પ્રયત્ન નિરર્થક છે, મિથ્યા છે; ખરૂં સુખ એમાં નથી. પરંતુ એ શિખામણ આપણે ગળે નથી ઉતરતી; જાતે અનુભવ કરી જોયા સિવાય એ શિખામણ શીખવાનું આપણે માટે અશક્ય નીવડે છે. આપણે પ્રયોગો આદરીએ છીએ–ઇંદ્રિયોને અનુભવ લેવા દઇએ છીએ–અને ધબ દઇને ઉપરથી ધબ્બો પડે છે. આટલાથી શું આપણે શીખીએ છીએ? ના, હજી પણ આપણે એવાં ને એવા રહીએ છીએ. પતંગીઆની પેરે આપણે દીવાની જ્યોતમાં ઝંપલાવીએ છીએ, અને એમાંજ અંતે સંતોષ મળવાની આશામાં ને આશામાં આપણે ઇંદ્રિયજન્ય વિષયભોગોમાં વારંવાર ઝંપલાવ્યા કરીએ છીએ. ફરી ફરીને આપણે નૂતન ઉત્સાહ ને નૂતન જોમ મેળવીને એમાં તલ્લીન થઇએ છીએ. એમ કરતાં અંતે આપણે નિરાશ થઇને સર્વ શક્તિઓથી હણાઇ મરણને શરણ થઇએ છીએ એનુંજ નામ માયા.

આપણી બુદ્ધિના સંબંધમાં પણ તેવોજ પ્રકાર છે. વિશ્વના રહસ્ય ઉકેલવાની આપણી અતુલ તમન્ના ને આતુરતામાં આપણે આપણી જિજ્ઞાસાને એકદમ રોકી શકતા નથી. આપણે

અત્યુત્કૃષ્ટ [illegible] એમ આપણને [illegible] છે, પણ [illegible] એ [illegible] માં [illegible] નથી, [illegible] વાત આપણે [illegible] નથી, [illegible] [illegible] નથી [illegible] આપણું [illegible] સિવાય આપણી [illegible] છે, [illegible] સમુદ્રમાં આપણામાં નથી. [illegible] કેવળ [illegible] વિચાર [illegible] છે; [illegible] [illegible] છે, અને [illegible] વિચારથી [illegible] છે. આપણામાંથી [illegible] નહીં; [illegible] કરીએ [illegible] ને [illegible] છે. એજ માયાનું સ્વરૂપ.

પ્રત્યેક આલોચના કરો. [illegible] આપણી પ્રત્યેક ક્ષણ આપણને લાગે છે કે આપણું જીવન [illegible]; પણ તેજ ઘડીએ આપણને અનુભવ થાય છે કે ના, હજુ નથી, [illegible] થવા દઈએ. કુદરતમાં આપણું [illegible] શરીર, મન, વિચાર, લાગણી, બધીજ બાબતમાં આપણે કુદરત અથવા પ્રકૃતિના બાધિકા ગુલામ છીએ. આપણો! એજ માયા.

એવી કોઈ માતા નહિ હોય કે જેણે પોતાનું બાળક [illegible] બીજ મહાબુદ્ધિમાન અને અસાધારણ શક્તિવાળો ન હોય; તેના પર તે વારી જાય છે. તેનો સઘળો પ્રાણ જાણે તે બાળકમાંજ વસે છે—બાળકજ જાણે તેનો પ્રાણ છે. દિવસે દિવસે છોકરું મોટું થાય છે. અંતે તે એક સ્વચ્છંદ દારૂડીઓ અને પશુ જેવો નીવડે છે, અને પોતાને માટે પ્રાણ પડતી માતાને પજવે છે; પરંતુ તે જેમ જેમ વધારે પજવણી કરે છે, તેમ તેમ પ્રેમઘેલી બિચારી મા અધિક ને અધિક પ્રેમ કરતી જાય છે. સંસાર એ પ્રેમને માતાનો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ કહી વખાણે છે, પણ સંસારને એ વાતની સ્વપ્નેયે ખબર નથી હોતી કે "એ માતા જન્મથીજ પ્રકૃતિ અથવા માયાની ગોલામ છે; તેથી તેમ કર્યા વગર તેનો છૂટકોજ નથી." એ ભાર પટકી દેવાને તો તે ઘણીએ ઈંતેજાર હશે, પણ તેનામાં તેમ કરવાની તાકાતજ ક્યાં છે? તેથી તેથી અજબ માતૃપ્રેમ નામે ઓળખાતા સુંદર પુષ્પોના ઢગલા તળે પોતાના એ આંતરિક અભિલાષને ઢાંકી રાખે છે. એજ માયા!

જગતમાં આપણે બધાજ આવાં છીએ. આ ઉપર એક આખ્યાયિકા છે. કહે છે કે, એક દિવસ નારદમુનિએ શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવીને કહ્યું કે "ભગવન્! તમારી માયા કેવી છે તે મને બતાવો." શ્રીકૃષ્ણે હાસ્ય કરી કહ્યું "ઠીક છે, કોઈક દહાડો બતાવીશ." થોડા દિવસ રહીને શ્રીકૃષ્ણ નારદને એક અરણ્યમાં પોતા-

ની સાથે લઈ ચાલ્યા. કેટલાક ગાઉનો પંથ કાપ્યા બાદ ભગવાને કહ્યું–"નારદ! મને ખૂબ તરસ લાગી છે; તું જઈને થોડુંક જળ ક્યાંકથી લઈ આવીશ?" નારદે કહ્યું–"અબઘડી લઈ આવું છું, મહારાજ!" એમ કહીને નારદ મુનિ પાણી લેવા નીકળ્યા. થોડેક છેટે એક ગામ આવ્યું. પાણી મેળવવાની આશાએ નારદ તે ગામમાં પેઠા, અને એક ઘરનું બારણું ખખડાવ્યું. એટલે તુરતજ ઘરનું બારણું ઉઘડ્યું અને એક લાવણ્યવતી કન્યા નારદની સામે આવી ઉભી. તેને જોતાંજ નારદ પાણી બાણીની વાતજ વિસરી ગયા; પોતાના પ્રભુ પોતાની રાહ જોતા ઉભા છે, અને તૃષાને લીધે તેમના પ્રાણ જોખમમાં આવી પડશે, એકશાનું તેમને ભાન રહ્યું નહિ. તે આખો દિવસ નારદ ત્યાંના ત્યાં રહ્યા અને પ્રભુ પાસે [illegible] નહિ. બીજે દિવસે પણ નારદ ત્યાંના ત્યાં તે ઘરે [illegible] વાતચીત કરવા બેઠા. વાતોવિનોદ કરતાં [illegible]. પરિણામે નારદે તે કન્યાના બાપ પાસે [illegible] માગણી કરી. આખરે બન્ને પરણ્યાં. નારદે એ [illegible] ને કેટલાક બાળકના તે પિતા થયા. એ રીતે બાર વર્ષ વહી ગયાં. દરમિયાન તેમના સસરાનું મરણ થયું, અને નારદને તેમનો વારસો મળ્યો. હવે નારદ પોતાના [illegible] અને પશુઓનો ઉપભોગ કરતા સુખમાં રહેવા લાગ્યા. [illegible]

હતો ને ! હું તારી રાહ જોયા કરું છું. [illegible]
વીતી ગયો; આટલી વાર કેમ થઈ ?" એ [illegible]
મુખમાંથી નીકળી પડયું-"બસ ! અહીં [illegible]
પૂરા બાર વર્ષ વહી ગયાં હતાં, [illegible]
[illegible] આ સઘળી ઘટના તેના [illegible]
હતી ! એજ માયા. એક યા બીજા [illegible]
માયાની અંદર રહ્યાં છીએ. માયાનો [illegible]
સમજવો અત્યંત કઠણ છે. સર્વ [illegible]
વામાં આવે છે, સર્વ ઠેકાણે લોકોને [illegible]
છે; પણ કોઈ વીરલા જનોજ તે [illegible]
જાતે અનુભવ થયા વગર, [illegible]
ઉપદેશથી આપણ બધાંનો એ [illegible]
શું બનાવે છે ? એજ કે, માયા મહા[illegible]
કહીએ તો બધુંજ વૃથા ને મિથ્યા છે.

સર્વસંહારક કાળ આવીને [illegible]
છે, કશુંજ બાકી રહેવા દેતો નથી [illegible]
તેમ સાધુસંતનો પણ ભક્ષ કરે [illegible]
વાનનો, કરૂપાનો-સર્વનોજ તે [illegible]
પણ તે છોડતો નથી. સર્વ [illegible]
દિશામાં ધસ્યે જાય છે. આપણું [illegible]
એ અનિવાર્ય ગતિ-મૃત્યુની દિશામાં [illegible]
અટકાવવા કોઈજ સમર્થ નથી, [illegible]
ખાળી શકાતું નથી. આપણે [illegible]
કરીએ, જેમ મહામારી યાને [illegible]
મદ્યપાન, જુલમગાન અને [illegible]
પોતાની સ્મરણ અને વિચાર[illegible] બની
રીતે આસના ઉપદ્રવને [illegible] અને એ
બધા પણ સર્વ પ્રકારના [illegible] તેમ આપણે
મૃત્યુને [illegible] તે કાળ
પાસે તેમ કરાવે છે; પરંતુ [illegible] આપણી
[illegible] સમયે [illegible] મની નથી.

[illegible]

[illegible] માર્ગે તો પણ
[illegible] જગતની [illegible]
[illegible] વિચારજ [illegible]
[illegible] પરિણામ [illegible]
[illegible]

થોડું ઘણું સુખ પ્રાપ્ત થાય તે માણી લ્યો, જે કંઇ કરાય તે કરી લ્યો. સંસારચિત્રની કાળી બાજુ ભાળોજ નહિ; તેજસ્વી અને આશાવંત બાજુપરજ તમારી નજર હમેશાં ઠેરવી રાખો." આ મતમાં કંઇક સત્ય છે ખરૂં, પરંતુ તે સાથે ભય પણ રહ્યો છે. સત્ય એ છે કે, એ મત આપણને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રાખે છે. આશા અને આવી જાતનો પ્રત્યક્ષ આદર્શ આપણને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત તથા ઉત્સાહિત કરે છે એ ખરૂં, પરંતુ ભય એ રહ્યો છે કે અંતે હતાશ બનીને આપણે સઘળો પ્રયત્ન ત્યજી દઇશું. જે લોકો કહે છે કે "સંસાર જેવો ભાસે છે, તેવોજ ગ્રહણ કરો; સ્વચ્છંદે જેટલું મહાલાય તેટલું મહાલો, દુઃખસંતાપ આવી પડે તોયે સંતોષમાં રહો; ધપ્પા પડે તો કહો કે પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે, અને ગુલામોની માફક આમ તેમ અટવાવું પડે તોપણ કહો કે મુક્ત છીએ. એ રીતે નિશદિન તમારી પોતાની જાતને તેમજ બીજાઓને જૂઠું સમજાવ્યા કરો; કેમકે સંસારમાં સુખે જીવવાનો એજ માત્ર એક રસ્તો છે." એવો ઉપદેશ આપનારાઓની પણ અંતે તો ઉપર જણાવેલીજ ગતિ થાય છે-અર્થાત્ કે તેમને પણ હતાશ બની બધું છોડી દેવું પડે છે. પાકું વ્યાવહારિક જ્ઞાન કહેવાય છે તે આજ-આ ઉપર જણાવેલો ઉપદેશજ અને એ વ્યાવહારિક જ્ઞાન આ ચાલુ સદીમાં જેટલું પ્રચારમાં છે, તેટલું પહેલાં કદી નહોતું. એનું કારણ એ છે કે, લોકોને અત્યારે જેવા તીવ્ર આઘાતો સહેવા પડે છે તેવા પૂર્વે કદી સહેવા પડતા નહોતા; હરીફાઇ પણ અત્યારના જેવી પૂર્વે કદી નહોતી; મનુષ્ય અત્યારે પોતાનાં બીજાં માનવબંધુઓ પ્રત્યે જેટલો નિષ્ઠુર છે તેટલો આગળ કદી નહોતો અને તેથીજ હાલમાં આવી જાતના દિલાસાની અગત્ય વધી છે. હાલના વખતમાં એ ઉપદેશને વધારે આગ્રહપૂર્વક આગળ ધરવામાં આવે છે, પણ તેથી કંઇ ફળ નીપજતું નથી અને કદાપિ નીપજવાનુંયે નથી. સડવા માંડેલા શબની હાજરી સુગંધીદાર ગુલાબનાં પુષ્પોથી છુપાવી છુપાવાશે નહિ. શરૂઆતમાં કદાચ એ યુક્તિ ચાલશે, પણ ઝાઝો સમય નહિ નભે. પુષ્પો સૂકાતાંજ શબ પહેલાં કરતાં વધારે બિહામણી સ્થિતિમાં પોતાની હાજરી જાહેર કરશે. આપણાં જીવનની પણ એજ દશા છે. આપણાં જૂનાં અને કોહનાં ચાંદાંને કીનખાબના વાગા હેઠળ છુપાવી રાખવાનો પ્રયત્ન આપણે ભલે કરીએ, પણ એક દિવસ તો જરૂર એવો આવે છેજ કે જ્યારે તે કીનખાબનું વસ્ત્ર ખસી જાય છે અને આપણાં એ ચાંદાં તેના સંપૂર્ણ બીભત્સ સ્વરૂપમાં જગતની નજરે ચઢે છે.

ત્યારે શું કોઇજ જાતની આશા નથી? આપણે સર્વ માયાનાં દાસ છીએ, માયામાં જન્મ્યાં છીએ અને માયામાંજ જીવન ભોગવીએ

છીએ, એ સાચું; પણ તેમાંથી છૂટવાનો શું કોઈજ રસ્તો નથી? કંઈજ આશા નથી? આપણે બધાંજ ફંદાસામાં આવી પડ્યાં છીએ, આપણે બધાંજ દુઃખી છીએ. આ સંસાર વસ્તુતઃ જોતાં કારાવાસ છે; આપણું આ કહેવાતું રૂપગુણનો મહિમા અને કીર્તિ, આપણી બુદ્ધિ, આપણું મન—એ સઘળાંજ કારાવાસ છે, એ વાત તો યુગો થયાં લોકોને સુવિદિત છે. ગમે તેમ કહો પણ એવો એક પણ માણસ—એક પણ માનવદેહધારી નથી કે જેને આ વાતનો કોઈ ને કોઈ વખત અનુભવ થયો ન હોય. વયોવૃદ્ધ મનુષ્યોને તો એનો ઘણો વધારે તીવ્ર અનુભવ થાય છે, કેમકે તેમના પાલવમાં તો આખી ઉંમરનો અનુભવ સંચિત થયો હોય છે અને પ્રકૃતિનાં જૂઠાણાંઓથી તે એકાએક છેતરાતાં નથી. ત્યારે આ કારાવાસમાંથી છૂટવાનો ઇલાજ શો? માયાના આ ભયંકર વ્યાપાર છતાં, આપણી આગળ પાછળ સર્વત્ર તેની જાળ પથરાયલી હોવા છતાં, આ બધાં દુઃખ અને સંતાપોની હાજરી છતાં, અને જ્યાં જીવન તથા મૃત્યુ એકબીજાના પર્યાયવાચક છે તેવા આ સંસારમાં પણ એક નાનોશો મંદ અવાજ સર્વ યુગોમાં અને સર્વ દેશોમાં મનુષ્યમાત્રના અંતરમાં ગુંજારવ કરતો સંભળાય છે. તે કહે છે કે—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

અર્થાત્ કે મારી આ દૈવી માયા ત્રિગુણમયી છે. તેને તરી જવી બહુ અઘરી છે, છતાં જેઓ મારે શરણે આવે છે, તેઓ તેને તરી જાય છે. વળી [illegible] "કષ્ટ અને ભારથી લદાયેલાં [illegible], મારી પાસે આવો; હું તમને આરામ આપીશ." [illegible] અમલ કરાવે છે. [illegible]

[illegible]

તેનો બને તેટલો સદુપયોગ કરી લ્યો." સાદી ભાષામાં એનો અર્થ એટલોજ થાય કે "જુઠાણાં અને છેતરપિંડીભર્યું દાંભિક જીવન જીવો; અને તમારાં દુર્ગંધમય ચાંદાંઓને કુશળતાપૂર્વક ઢાંકી રાખો. થીંગડાં ઉપર થીંગડાં ચોઢયે જાઓ. અસલ વસ્તુ ઓળખાતી મટી જાય અને તમે કેવળ થીંગડાંમય બની જાઓ ત્યાંસુધી થીંગડાં પર થીંગડાં માર્યે જાઓ. સંસારમાં વ્યવહારકુશળ જીવન કહેવાય છે તે આનું નામ. આવા થાગડથીંગડથી જેઓ સંતુષ્ટ રહે છે તેમને ધર્મલાભ કદીજ થતો નથી. વર્તમાન પરિસ્થિતિ પર અને વર્તમાન જીવન પર જ્યારે ઘોર અસંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા જીવન પર થીંગડાં મારવાની આ ક્રિયા પર ભયંકર ઘૃણા પેદા થઇને જૂઠાણાં ને છેતરપિંડીપર પારાવાર ધિક્કાર વછૂટે છે ત્યારેજ–ત્યારેજ ધર્મની શરૂઆત થાય છે. વ્યવહારકુશળતાનો આ વિચાર મનમાં આવતાં બુદ્ધ ભગવાને બોધિવૃક્ષતળે બેઠાં બેઠાં એક વાર જે વચનો ઉચ્ચાર્યાં હતાં, તેવી જાતનાં વચનો ઉચ્ચારવાની જેની હામ હોય તે–રે! તેજ માણસ ધાર્મિક થઈ શકે. ભગવાન બુદ્ધના હૃદયમાં પણ એક વાર ફરી પાછા સંસારી બનવાની ઇચ્છા થઇ આવી હતી. તે સમયે તેમની અવસ્થા કાચી હતી. તેમને મન એટલું ચોક્કસ વસી ગયું હતું કે, સાંસારિક જીવન અસાર છે, તેમાંથી છૂટવું જોઇએ; પણ કેમ છૂટવું તેની તેમને ખબર નહોતી. આ અવસ્થામાં–આ કાચી અવસ્થામાં લાલચ તેમની સમક્ષ આવી અને કહેવા લાગી કે " જા, જા; સત્યની શોધ પડતી મૂકી સંસારમાં પાછો જા, અને પહેલાંની માફક છેતરપિંડીભર્યું દાંભિક જીવન જીવ; બધી વસ્તુઓને ખોટાં નામોથી ઓળખ અને ઓળખાવ, તથા તારા પોતાના આત્મા આગળ તેમજ પારકાં આગળ જૂઠું હાંકયે જા" પણ એ મહાન વીરનરે એ લાલચપર અંતે વિજય મેળવ્યો અને ધૂત્કારી કાઢતાં કહ્યું કે "બળુચકની માફક ખાવાપીવામાંજ જીવન પૂરું કરવું તેના કરતાં મૃત્યુ હજાર દરજ્જે સારું છે; પરાજિત થઇ જીવવા કરતાં યશસ્વી રીતે ધરાશાયી થવું યાને લડતાં લડતાં રણમાં પોઢવું વધારે સારું છે." આવી જાતના નિશ્ચયમાંજ ધર્મનો પાયો રહેલો છે. આવો દૃઢ નિશ્ચય જ્યારે કોઇ મનુષ્યનો થાય ત્યારે સમજવું કે, તે સત્યના પથે–પ્રભુના પથે પરવરે છે. ધાર્મિક થવા માટે પણ આવાજ દૃઢ સંકલ્પની અગત્ય છે. "મારો માર્ગ હું મારી મેળે શોધી લઇશ–**कार्यं साधयामि च देहं पातयामि**–યાને સત્યને હું શોધી કાઢીશ અગર તો એ પ્રયત્નમાં પ્રાણનું બલિદાન દઇશ. સંસારમાં રહેવાથીયે શું વધારે છે? એમાં પણ દેહનો નાશ તો સર્જિત છેજ. રોજ ને રોજ તે નષ્ટ થઇજ રહ્યું છે, કારણ કે આજનો સુંદર જુવાનજ આવતી

કાળે બિહામણો બુઢ્ઢો બની ગયેલો જણાય છે; આશાઓ, આનંદો અને મનમોજાઓરૂપી આજની કોમળ કળીઓ આવતી કાલના હિમમાં બળીને ખરી પડે છે—અર્થાત્ કે સંસારમાં રહીને જીવવામાં પણ દેહપાત નિશ્ચિત છે. તો પછી હું આ બીજો માર્ગ કાં ન સ્વીકારું કે જેમાં વિજયની—સંસારના અનેક અનર્થો પર, જીંદગી પર અને વિશ્વ પર વિજય મળવાની—આનંદપ્રદ આશા રહેલી છે!" આવા સંકલ્પના પાયાપરજ માણસ અડગપણે ઉભો રહી શકે છે. તેથી જેઓ આ અદ્ભુત વિજય માટે, સત્યને માટે અને ધર્મને માટે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયાસ કરે છે, તેઓ ખરે પંથે પરવરી રહ્યા છે. વેદ પણ તેમજ કહે છે "નિરાશ થાઓ નહિ, પંથ મહાવિકટ છે—તરવારની ધારપર ચાલવા જેવો કપરો છે; તથાપિ નિરાશ થાઓ મા. उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत—ઉઠો, જાગ્રત થાઓ અને ઇષ્ટને પ્રાપ્ત કરીનેજ વિરમો."

હવે કહેવાનું એ કે, જગતમાં જૂદાં જૂદાં રૂપ અને રંગના જેટલા ધર્મો છે તે બધાયના પાયામાં એક સામાન્ય તત્ત્વ રહેલું છે. તેઓ બધાજ આ સંસારચક્રમાંથી બહાર નીકળવાનો અર્થાત્ મુક્તિનો ઉપદેશ કરે છે. તે દરેકનો મૂળ ઉદ્દેશ આવો હોય છેઃ— "સંસાર અને ધર્મ વચ્ચે તોડજોડ કે સમાધાન કરવું નહિ, પણ સત્ય હોય તે તડને ફડ બતાવી દેવું; ધર્મને તેના શુદ્ધ આદર્શપર સ્થાપન કરવો—સંસારની સાથે તેનો મેળ બેસાડી તેની મહત્તા ઘટાડવી નહિ." ધર્મ માત્ર આજ ઉપદેશનો પ્રચાર કરે છે, અને એ બધા ધર્મોની એકતા સાધવી યાને ઉત્તમ તેમજ કનિષ્ઠ બધાજ ધર્મોમાં મુક્તિરૂપી આ સામાન્ય પાયો રહ્યો છે એ વાત જગત આગળ સ્પષ્ટ રીતે માંડવી—એને વેદાંત પોતાનું કર્તવ્ય લેખે છે. જેને આપણે અતિ નિંદ્ય વહેમો ગણીએ છીએ તેમનો તેમજ ઉંચામાં ઉંચી જાતના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ, ખરી રીતે જોતાં એક–સમાન છે. ઉભય એકજ પ્રકારની મુશ્કેલીમાંથી છુટવાનો માર્ગ બતાવે છે; એટલુંજ નહિ પણ ઘણા ખરા ધર્મોનું માનવું છે કે, આ મુક્તિનો માર્ગ પ્રપંચથી મુક્ત, પ્રકૃતિના નિયમોથી પર એવા કોઇ મુક્તાત્માની સહાયથીજ સાધી શકાય છે. એ મુક્તાત્માના સ્વરૂપવિષે જૂદા જૂદા ધર્મો વચ્ચે મતફેર કે ભાંજગડો હોય ખરી—જેવી કે એ સગુણ છે કે નિર્ગુણ, માણસના જેવા એ ચેતના-યુક્ત પ્રાણી છે કે કેમ? પુરુષ છે, સ્ત્રી છે કે નાન્યેતર છે—વગેરે વગેરે અનેક મતફેર અને ભાંજગડો છતાં પણ બધાનો મૂળ આદર્શ એકસરખો છે. આટલા આટલા પ્રબળ અને નિરાશાજનક વિરોધો છતાં પણ સઘળા ધર્મોમાં એકતારૂપી એક જાતનો જે સુવર્ણનો દોરો પરોવાએલ રહેલો છે, તે જણાઇ આવ્યા વગર રહેતો

ગ્રહો પણ એજ ધ્યેયની દિશામાં ગતિ કરી રહ્યા છે અને વાયુ વાય છે તે પણ એજ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે. સર્વ કોઇ અને સર્વ કંઇ એનેજ માટે ખટપટ કરે છે. સાધુજન એજ અવાજની દિશામાં ગતિ કરે છે, કેમકે તેને માટે બીજો પ્રકારજ નથી; અર્થાત્ એમાં એની કંઇ મહત્તા નથી. દુર્જનનો પ્રકાર પણ એવોજ છે; અર્થાત્ એમાં એની ગૌરવહાનિ પણ નથી. ઉદાર દાનશીલ નર શીઘ્રતાથી એ અવાજ પ્રતિ ગતિ કરે છે, એને કોઇપણ અંતરાય નડી શકતો નથી. કંજુસ પણ એજ ધ્યેય તરફ જઇ રહ્યો છે. ઉત્તમોત્તમ પરોપકારી અને સમાજસેવક પણ પોતાના અંતરમાં એજ અવાજ શ્રવણ કરે છે. તેનો પ્રતિરોધ તેનાથી કરી શકાતો નથી અને તેથીજ તેના તરફ ડગલાં ભરવાની તેને જરૂર પડે છે. ચોરમાં ચોર આળસુના સંબંધમાં પણ તેવોજ પ્રકાર છે. ભેદ માત્ર એટલોજ છે કે, બીજાઓ કરતાં તે જરા વધારે પડે -આખડે છે. જે વધારે આખડે છે તેને આપણે ખરાબ કહીએ છીએ, અને જે ઓછો આખડે છે તેને સારો કહીએ છીએ. વસ્તુતઃ જોઇએ તો 'સારૂં-ખરાબ' જેવી કોઈ બે ભિન્ન ભિન્ન ચીજોજ નથી–મૂળે એ છે તો એકજ વસ્તુ. ભેદ જણાય છે તે પ્રકારગત નથી, પણ પરિમાણગત છે.

હવે જુઓ, આ મુક્તભાવ શક્તિજ જો ખરેખરી રીતે જગત-ના કાર્યનું સંચાલન અને નિયમન કરે છે, તો આપણે જેની સમાલોચના કરી રહ્યા છીએ તે ધર્મના વિષયને તે લાગુ પાડતાં પણ જણાય છે કે, જગતના સર્વ ધર્મોનું પણ એ એક ભાવ-દ્વારાજ નિયમન થાય છે. ઉદાહરણતરીકે, જગતના અધમમાં અધમ પ્રકારના ધર્મનો વિચાર કરીશું કે જે ધર્મમાં મૃતપૂર્વજો અથવા તો ચોક્કસ પ્રકારના બળવાન અને નિષ્ઠુર દેવતાઓની ઉપાસનાજ મુખ્યત્વે થાય છે, એમાં ઉપાસિત દેવતાઓ અથવા મૃતપૂર્વજોની ધારણાનો શો અર્થ છે યાને એ શું સૂચવે છે વારૂ? એજ કે, એ ઉપાસિતો પ્રકૃતિથી પર છે–એટલે કે એમને પ્રકૃતિ અથવા માયાનાં બંધન નથી. અહીં પ્રકૃતિસંબંધી ઉપાસકની માન્યતા, અલબત્ત બહુ સાદી અને સાધારણ હોય છે. પ્રકૃતિના આકર્ષણ અને વિપ્રકર્ષણ એ બેજ ગુણોની માત્ર તેમને માહીતિ હોય છે–અર્થાત્ ઉપાસક સાધારણતઃ બહુ અજ્ઞ છે અને પ્રકૃતિ-સંબંધી તેની ધારણા અત્યંત સંકુચિત અને સ્થૂળ છે. તે જાણે છે કે, પોતાનાથી બંધ દિવાલની આરપાર થઇને પસાર થઇ શકાતું નથી કે શૂન્ય અથવા આકાશમાં ઉડી શકાતું નથી; પણ જે દેવતાઓ અથવા પૂર્વજોની પોતે ઉપાસના કરે છે, તેઓ તેમ કરી શકે છે અથવા તો પોતાના રૂપનું રૂપાંતર કરી શકે છે, તેથી તેમ-નામાં શક્તિઓ છે એ નિર્વિવાદ. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં આનો

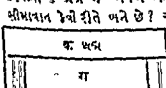
શું અર્થ થાય છે? આ દેવોપાસનાનું શું રહસ્ય છે? એજ કે, એની અંદર પણ મુક્તિનો એ ભાવ મોજુદ છે, અને પોતાના ઉપાસ્ય વિષેની તેની ધારણા, પ્રકૃતિ સંબંધીની તેની પરિચ્છિન્ન ધારણા કરતાં વધારે ઉન્નત છે. એમના કરતાં પણ વધારે ઉન્નત દેવતાઓને જેઓ ઉપાસે છે, તેમના સંબંધમાં પણ તેવોજ પ્રકાર હોય છે. પ્રકૃતિવિષેની ધારણા જેમ જેમ વિસ્તૃત બનતી જાય છે, તેમ તેમ પ્રકૃતિથી અતીત એવો જે આત્મા તેની ધારણા પણ વિકાસ પામતી જાય છે; અને એમ કરતાં કરતાં આપણને એકેશ્વરવાદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એની માન્યતા એવી છે કે, જગતમાં પ્રકૃતિ અથવા માયાનું અસ્તિત્વ છે, અને એ માયાનો એક નિયામક અથવા પ્રભુ છે, કે જે આપણી આશાનું ધામ છે.

અહીંથીજ—આ એકેશ્વરવાદનો ભાવ જ્યાં શરૂ થાય છે ત્યાંથીજ—વેદાંતની શરૂઆત થાય છે. પરંતુ હજી વધારે અનુસંધાન અથવા શોધ કરવાને વેદાંત પ્રેરાય છે. વેદાંત કહે છે કે, આ માયાના પ્રપંચની પછવાડે માયાથી અતીત અને માયાના પ્રભુરૂપ જે એક આત્મા રહેલો છે, તે આપણને પોતાની તરફ આકર્ષે છે અને આપણે સૌ ક્રમેક્રમે તેના તરફ ગતિ કરી રહ્યાં છીએ—એ ધારણા બહુ સારી છે. પરંતુ હજી તે જોઇએ તેવી સ્પષ્ટ નથી, પ્રત્યક્ષ રીતે તે તર્ક અથવા યુક્તિની વિરુદ્ધ નથી; છતાં પણ હજી તે ઝાંખી અને અસ્ફુટ છે. તમારા એક ધર્મસૂક્તમાં કહ્યું છે કે "મારો પ્રભુ તારી અતિનિકટ છે.' એજ સૂક્ત માત્ર એકજ શબ્દના ફેરફારસહિત વેદાંતીને પ્રિયકર થઇ પડે. વેદાંતી કહેશે કે 'મારો પ્રભુ મારી અતિનિકટ છે; આપણું અંતિમ ધ્યેય જે પ્રભુ તે આપણાથી ઘણો દૂર છે, પ્રકૃતિની પેલે પાર બહુ આઘે છે અને આપણે તેના પ્રત્યે ધીરે ધીરે આકર્ષાઇએ છીએ—એ આદર્શ અથવા ભાવની મહત્તા કે પવિત્રતામાં લેશ પણ ઘટાડો કર્યા વગર આપણે તેને આપણી વધારે ને વધારે નિકટ લાવી શકીએ તેમ છીએ. વેદાંતીની ખંતભરી શોધે ક્રમશઃ તેને આપણી નિકટમાં નિકટ લાવી મૂક્યો છે પરિણામે સ્વર્ગમાં વસનારો ઈશ્વર પ્રકૃતિસ્થ માલમ પડે છે; પછી પ્રકૃતિમાં વસનારો ઈશ્વર ખુદ પ્રકૃતિમય જણાય છે યાને પ્રકૃતિ અને ઇશ્વર વચ્ચે અભેદ માલમ પડે છે. ત્યારબાદ એ પ્રકૃતિરૂપ ઇશ્વર આ દેહ-મંદિરમાં વસતો અનુભવાય છે; અને અંતે તે દેહમંદિરમાંનો ઈશ્વર પોતે દેહમંદિરરૂપ ભાસે છે; અને એજ જીવાત્મા મનુષ્યતરીકે પરિચ્છિન્ન થાય છે. વેદાંતની શોધ અહીંજ વિરમે છે. તેના છેલ્લા શબ્દો આ છેઃ—" ઋષિ લોકો જેને અહીંતહીં ખોળતા હતા તેનો પત્તો લાગ્યો છે—તે બહાર નથી પણ આપણા પોતાનાજ અંતરમાં છે. " અર્થાત્ વેદાંત કહે છે કે " જે નાદને તમે સાંભળ્યો

છે તે બરાબર છે, પણ તેની દિશા તમે ખોટી પકડી છે; મુક્તિનો જે આદર્શ તમારા અનુભવમાં આવ્યો છે તે ખરો છે, પણ તેને માટે તમે બહાર ફાંફાં મારો છો તે ભૂલ છે. એ ભાવને તમારી વધારે ને વધારે નિકટમાં લાવતા જાઓ; અને જ્યારે તમને અનુભવ થાય કે, સઘળોજ વખત તે ભાવ-તે મુક્તિનું તત્વ-તમારી પોતાની ભીતરજ વસે છે અને તેજ તમારા આત્માના અંતરાત્મારૂપ હતું અને છે ત્યારેજ વિરમો. મુક્તિ એજ તમારૂં યથાર્થ સ્વરૂપ છે, અને માયા તમને કદાપિ બાંધી શકતી નથી. પ્રકૃતિ અથવા માયાની તમારાપર કંઇજ સત્તા નથી. એ તો ચમકેલાં બાળકની માફક તમને સ્વપ્નું આવે છે કે, પ્રકૃતિ તમારી ગળચી દાબી તમને ગુંગળાવે છે; પણ તેમાંથી-એટલે કે એ સ્વપ્નમાંથી છૂટવું એજ તમારૂં લક્ષ્ય છે. એ લક્ષ્યને તમારે બુદ્ધિપૂર્વક માત્ર ઓળખવાનુંજ નથી, પણ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે અને સ્થૂલ જગતનું આપણે જેટલું ચોક્કસપણે નિરીક્ષણ કરીએ છીએ તેટલાજ ચોક્કસપણે આપણે તે લક્ષ્યને નીરખવાનું છે." એમ થશે ત્યારેજ આપણને અનુભવ થશે કે, આપણે મુક્ત છીએ; ત્યારે ને ત્યારેજ આપણી સર્વ મુસ્કેલીઓ અને ભાંજગડો દૂર થશે, આપણી અંતરની મુંઝવણો અદૃશ્ય થશે અને હૃદયની ચંચળતા ટળી જશે; ત્યારેજ સઘળી વક્રતા દૂર થઇ જઇ સરળતા પ્રાપ્ત થશે અને પ્રકૃતિના અનેકત્વનો ભ્રમ ટળી જશે; ત્યારેજ આ પ્રકૃતિ-આ માયા અત્યારની માફક ભયંકર અને નિરાશાજનક સ્વપ્નું ભાસવાને બદલે આપણને સુંદર અને મોહક જણાશે, અને આ પૃથ્વી આપણને કારાવાસ ભાસવાને બદલે આપણા ક્રીડાંગણરૂપ ભાસશે; એટલુંજ નહિ પણ આપણી સઘળી બીક, મુસ્કેલીઓ અને વિપત્તિઓને ત્યારે એક જાતનો દિવ્ય ભાવ પ્રાપ્ત થશે અને તેઓ પોતાના અસલ યાને ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકાશી આપણને બતાવી આપશે કે, તે દરેકની પાછળ દરેકના સારભાવરૂપ **તેજ** એક **બ્રહ્મ** ઉભો છે, અને તેજ એક આપણો ખરો અંતરાત્મા છે.

६—ब्रह्म अने जगत*

અદ્વૈત વેદાંત સમજવામાં આ એક પ્રશ્ન બહુ કઠણ છે કે અનંત બ્રહ્મ અંતવાળું અને સીમાવાન કેવી રીતે બને છે? એ પ્રશ્નની ચિંતામાં મનુષ્ય ચિરકાળ કર્યા કરે, અને આખું જીવન એનો ખુલાસો મેળવવા ગાળે, તોપણ આ પ્રશ્ન તો તેના અંતરમાં રહ્યા જ કરવાનો કે બ્રહ્મ જે અનંત અને અસીમ છે, તે અંતવાળું અને સીમાવાન કેવી રીતે બને છે? આજે એ પ્રશ્ન હું હાથમાં લઉં છું અને તેને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા માટે હું આ સામેની આકૃતિનો ઉપયોગ કરીશ. જુઓ, આ આકૃતિમાં क એ બ્રહ્મ છે, અને ख જગત છે. બ્રહ્મનું જ જગતમાં રૂપાન્તર થયું છે. આ ઠેકાણે જગતનો અર્થ કેવળ જડ અથવા સ્થૂળ જગત જ નથી સમજવાનો, પણ માનસિક અથવા સૂક્ષ્મ તેમજ આધ્યાત્મિક જગત પણ સમજવાનો છે. સ્વર્ગ, નરક અને ટૂંકમાં જે જે કંઈ છે તે તે તમામ અસ્તિત્વનો સમાવેશ જગત શબ્દની અંદર થઈ જાય છે. મન એ એક જાતનું રૂપાંતર અથવા પરિણામનું નામ છે, અને શરીર બીજા પરિણામનું નામ છે. આ क કહેતાં બ્રહ્મતત્ત્વ ग એટલે કાળ દેશ અને નિમિત્તમાં થઈને આવતાં ख કહેતાં જગતમાં રૂપાન્તર પામ્યું છે અદ્વૈતવાદનો આ તો એક મુખ્ય આદર્શ છે, માનો તેનું મુખ્ય અંગ છે. કાળ, દેશ અને નિમિત્તની ત્રિપુટિ અરીસા જેવા છે. તેની ઉપરની બાજુએથી જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને બ્રહ્મ જણાય છે, અને નીચેની બાજુએથી જોઈએ છીએ ત્યારે એજ બ્રહ્મ જગતરૂપે જણાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, જ્યાં બ્રહ્મ છે ત્યાં દેશ, કાળ, નિમિત્ત કંઈ જ નથી. કાળનું અસ્તિત્વ ત્યાં સંભવતું નથી; કેમકે ત્યાં મન તેમ વિચાર પણ નથી. દેશનો ત્યાં સંભવ

* લંડનમાં આપેલું વ્યાખ્યાન

નથી; કેમકે ત્યાં કોઇ પ્રકારનું બાહ્યરૂપાંતર યા પરિણામ નથી
જેને તમે ગતિ અને કાર્યકારણભાવ કહો છો તે નિમિત્ત પણ ત્ય
સંભવિત નથી, કેમકે ત્યાં કેવળ એકજ સત્તા વિરાજમાન છે
આપણે આ બરાબર સમજવાનું છે અને મનમાં ઠસાવવાનું છે કે
જેને આપણે કાર્ય-કારણભાવ અથવા નિમિત્ત કહીએ છીએ તે
પ્રપંચરૂપમાં યાને જગતરૂપમાં બ્રહ્મની અવનતિ (એમ કહેવામ
વાંધો ન હોય તો) થયા પછીજ શરૂ થાય છે અને નહિ કે પહેલાં
આપણી ઇચ્છા, વાસના ઇત્યાદિ પણ તે પછીજ શરૂ થાય છે
વેદાંતને સમજતાં શોપનહોરે અહીંજ ગોથું ખાધું લાગે છે, કેમ
તે ઇચ્છાનેજ સર્વસ્વ કરી સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બ્રહ્મને સ્થા
તે આ 'ઇચ્છાશક્તિ'નેજ ગોઠવી દે છે. પરંતુ ઇચ્છાશક્તિ
બ્રહ્મતરીકે ઓળખાવી શકાયજ નહિ. કેમકે ઇચ્છા એ જગત
પ્રપંચની અંતર્ગત વસ્તુ હોઈ પરિણામશીલ છે; અને બ્રહ્મમાં (
કહેતાં દેશ, કાળ, નિમિત્તની ઉપર) તો કોઈ જાતની ગતિ કે પરિ
ણામનું અસ્તિત્વજ નથી. બાહ્ય તેમજ આંતર સર્વ પ્રકારની
ગતિનો આરંભ ત્રની નીચેજ થાય છે, અને એ આંતરિક ગતિનેજ
વિચાર કહેવામાં આવે છે-અર્થાત્ ત્રની ઉપર કોઈ જાતની ઇચ્છા
હોતી નથી, અને તેથી 'ઇચ્છા' જગતના કારણરૂપ હોઇ શકતી
નથી. આપણી વધારે નજીકની વસ્તુનો વિચાર કરતાં, આપણ
શરીરની અંદર પણ આપણે જોઇએ છીએ કે, આપણી સઘળીજ
શારીરિક ગતિ કંઇ ઇચ્છાપૂર્વક થતી નથી હોતી. દાખલાતરીકે
હું આ ખુરસી ખસેડું છું; અહીં ખસેડવાનું નિમિત્ત 'ઇચ્છા'
જરૂર છે, અને એ ઇચ્છા સ્નાયુની ગતિરૂપ બાજે છેડે વ્યક્ત પણ
થાય છે; પણ જે શક્તિ ખુરસીને ગતિ આપે છે, તેજ શક્તિ
હૃદય, ફેફસાં વગેરેને ગતિ આપતાં હોવા છતા તે ગતિ ઇચ્છાના
ફળરૂપ નથી હોતી. હવે એ શક્તિ એકજ છે, એમ નિર્વિવાદ
સ્વીકારી લેતા એવું કરે છે કે, જ્યારે તે શક્તિ મનુષ્યની જ્ઞાનની
ભૂમિકાપર આરોહણ કરે છે-અર્થાત્ મનુષ્યને તેનું ભાન હોય છે,
ત્યારે તે 'ઇચ્છારૂપે' ઓળખાય છે; બાકી તે પૂર્વે એટલે કે
જ્ઞાનની ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થતા પહેલા તેને 'ઇચ્છા'નું નામ આપવું
એ કેવળ ભૂલ ને ભ્રાન્તિજનક છે. એથી કરીનેજ શોપનહોરના
તત્ત્વજ્ઞાનમાં આટલો બધો ગુંચવાડો ઉભો થવા પામ્યો છે.

એક પથ્થર પડે છે અને આપણે પૂછીએ છીએ કે, તે શાથી
પડ્યો? હવે ખરું પૂછો તો કારણ વગર કોઈ કાર્ય બનતું નથી
એવું માનતા હોઈએ તેજ આ [illegible] પ્રશ્ન ઉઠે છે. આ વાત ખૂબ
સ્પષ્ટ રીતે ધ્યાનમાં રાખવા, [illegible] તમને વિનંતિ
કરૂં છું. કારણ કે જ્યારે જ્યારે આપણે પૂછીએ છીએ કે, અમુક

...થી થયું ? ત્યારે ત્યારે આપણે એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરી લઈએ છીએ કે જે જે કંઈ બને છે તે તે દરેકનું 'શા માટે' કહેતાં કારણ હોવુંજ જોઈએ; એટલે કે તે દરેકની પહેલાં અન્ય કંઈ બનેલું હોવુંજ જોઈએ કે જે ચાલુ ઘટનાનું નિમિત્ત બન્યું. આ પૂર્વવર્તિતા અને અનુવર્તિતાનેજ નિમિત્ત અથવા કાર્યકારણભાવ કહેવામાં આવે છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે, આપણે જે જે કંઈ જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ કિંવા અનુભવીએ છીએ-ટૂંકમાં જગતની સઘળી ઘટના વારાફરતી એક વાર કાર્ય અને બીજી વાર કારણ હોય છે અને તે પોતે પૂર્વે થઈ ગયેલી કોઈ ઘટનાઓનું ફળ અથવા કાર્ય હોય છે. આનેજ નિમિત્ત અથવા કાર્યકારણના નિયમ કહેવામાં આવે છે, અને તે અમારી પ્રત્યેક વિચારસરણીનું એક આવશ્યક અંગ છે-અમારી પ્રત્યેક ધારણાની તે એક આવશ્યક શરત છે. અને વિશ્વાસપૂર્વક માનીએ છીએ કે, જગતનું પ્રત્યેક પરમાણુ જગતની ઈતર સકળ વસ્તુઓ સાથે-પછી તે ગમે તે કાં ન હોય-કોઈ ને કોઈ પણ જાતનો સંબંધ અવશ્ય ધરાવે છે. અમારી આ ધારણા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થવા પામી, તેના ઉપર ભારે વાદવિવાદ ચાલ્યા છે. યુરોપમાં અનેક અંતર્વાદી દાર્શનિકો થઈ ગયા છે, જેઓનું માનવું છે કે, એ ધારણા મનુષ્યની સ્વભાવગત છે. બીજાઓ વળી માને છે કે, તે અનુભવદ્વારા ઉત્પન્ન થવા પામી; પરંતુ એ વાતનો ચોક્કસ નિર્ણય હજી થયો નથી. વેદાંતનું એ બાબતપર શું કહેવું છે તે આપણે આગળપર જોઈશું; પણ સૌથી પ્રથમ આપણે આ સમજી રાખવું જોઈએ છે કે, 'શામાટે' એવો પ્રશ્ન પૂછવાનો અર્થજ એ થાય છે કે, આપણી આજુબાજુ ચોમેર જે જે કંઈ છે તે સર્વની પૂર્વે અન્ય ચોક્કસ બાબતો બની ગઈ છે અને તેમના પછી પણ અમુક બાબતો બીજી બનશે. એ પ્રશ્નમાં બીજી એક માન્યતા એવી રહેલી છે કે, જગતમાં કશુંજ સ્વતંત્ર નથી, યાને જગતના પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપર તેની બહારના અન્ય કોઈ પદાર્થનું કાર્ય થાય છે-અર્થાત્ કે પરસ્પર આધાર એ સમસ્ત જગતનો કાનુન છે. તેથી "બ્રહ્મ શાથી ઉત્પન્ન થયું-અથવા તો બ્રહ્મના ઉપર કયા શક્તિએ કાર્ય કર્યું ?" એવો સવાલ પૂછવામાં કેવી ગંભીર ભૂલ થાય છે ! એ સવાલનો અર્થજ એવો થાય કે બ્રહ્મતત્ત્વ પણ કશાથી બંધાયલું છે, અને તે પણ કશાપર આધાર રાખે છે; અને એમ કરવામાં નિરપેક્ષ બ્રહ્મસત્તાને આપણે જગતની સપાટીપર ઘસડી લાવીએ છીએ. યાને એ નિરપેક્ષ બ્રહ્મસત્તાને પણ આપણે જગતની કોટીની ગણીએ છીએ. પરંતુ વસ્તુતઃ તો પૂર્વોક્ત આકૃતિમાની ઉપલી રેખા ઉપર દેશ-કાળ-નિમિત્ત જેવી કોઈ સત્તાજ નથી. ત્યાં તો મ.

એ एकमेवाद्वितीयं બ્રહ્મજ છે, જે કેવળ નિજના અસ્તિત્વમાંજ નિજ પ્રકાશી રહ્યાં છે, જે કેવળ માત્ર એક છે–એકમ્–અદ્વિતીયમ્ છે, તેનું કોઈ નિમિત્ત યા કારણ હોઈ શકેજ નહિ. જે સ્વભાવેજ મુક્ત છે, અનંત છે, તેનું કોઈ કારણજ ન સંભવે. કેમકે નહિ તો તે મુક્ત ને અસીમ નહિ પણ બદ્ધ ને સસીમ હોત. જેની અંદર સાપેક્ષપણું યાને પરસ્પર સંબંધ હોવાપણું હોય છે, તે પણ મુક્ત સ્વભાવવાળું હોઈ શકતું નથી. એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે, અનંત તત્ત્વ સાંત કેમ બન્યું એ સવાલજ ખુદ સ્વવિરોધી અને ભ્રાંતિમૂલક હોઈ અશક્ય છે.

હવે આ બધા સૂક્ષ્મ વિચારોને બાજુએ રાખી આપણે આ વિષયનો વિચાર કરીશું. ધારો કે, આપણે એ રહસ્ય જાણી લીધું કે બ્રહ્મતત્ત્વ જગતમાં કેવી રીતે રૂપાંતર પામ્યું? અનંત સત્તા કેવી રીતે સાંત બની? તો પછી બ્રહ્મ શું બ્રહ્મતરીકેજ કાયમ રહેશે યાને અનંત અંનતરૂપજ રહેશે? ના. તેમ થતાંજ અનંત સાંત બની જાય છે, નિરપેક્ષ સત્તા સાપેક્ષ બની જાય છે. સામાન્ય રીતે આપણી દુનિયાદારીની ભાષામાં આપણે જ્ઞાન તેનેજ કહીએ છીએ કે જે આપણા મનનો વિષય બને છે–અર્થાત્ જે કંઇ આપણા મનની સીમામાં પૂરાય છે. મનની સીમામાં આવતી વસ્તુનેજ આપણે જાણી શકીએ છીએ. જ્યાંલગી તે આપણા મનથી અતીત છે યાને મનની બહાર છે, ત્યાંલગી તેનું જ્ઞાન થયું નથી કહેવાતું, ત્યાંલગી આપણે તેને જાણી નથી શકતા. હવે જો અનંત બ્રહ્મ મનની સીમામાં પૂરાય તો પછી તે અનંત બ્રહ્મ રહી શકેજ નહિ; કારણ કે તે બદ્ધ અને સાંત બન્યું છે. મનની સીમામાં પૂરાતી પ્રત્યેક વસ્તુ સાંત હોય છે. તેથી 'બ્રહ્મતત્ત્વને જાણવું' એ વચનજ સ્વવિરોધી છે. આમ હોવાને લીધેજ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અદ્યાપિ આપી શકાયો નથી. ઉત્તર અપાય તો પછી તે અનંત બ્રહ્મજ રહી શકે નહિ. ઈશ્વર જ્ઞાત વસ્તુ બનતાંજ તેનું ઈશ્વરત્વ રહેતું નથી, કેમકે પછી તો તે આપણી માફક એક સાંત વ્યક્તિ બની જાય છે; તેમાં કંઈ વિશેષતા રહેવા પામતી નથી. તે કહેતાં ઈશ્વર કદાપિ જ્ઞેય નથી; તે હરહમેશ અજ્ઞેય એક છે, આ એક મહાન સત્ય તમારે શીખવાનું છે. તથાપિ એવા ખ્યાલ સાથે તમારે ઘેર પાછા નથી ફરવાનું કે ઈશ્વર અજ્ઞેયવાદીઓ કહે છે તે અર્થમાં અજ્ઞેય છે. દાખલાતરીકે, આ એક ખુરશી છે. તે આપણને જ્ઞાત વસ્તુ છે. પરંતુ ઇથર અથવા આકાશતત્ત્વની પાર શું આવેલ છે તથા ત્યાં મનુષ્ય વગેરેની વસ્તી છે કે કેમ? એ સંભવતઃ અજ્ઞેય છે; પણ આ અર્થમાં ઈશ્વર કદાપિ જ્ઞેય અગર અજ્ઞેય નથી. ઈશ્વર, જેને આપણે 'જ્ઞાત' કહી ઓળખીએ છીએ તેના કરતાં વધારે ઉંચા

દાખલાને છે. એટલાજ અર્થમાં ઈશ્વરને અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય કહેવાનો હોય છે. અને નહિ કે લોકો કોઈ કોઈ પ્રશ્નને અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય કહી ઓળખાવે છે તે અર્થમાં. ઈશ્વર જ્ઞાત કરતાં કંઈક વિશેષ છે. આ ખુરશી જ્ઞાત વસ્તુ છે, પણ ઈશ્વર તેના કરતાં અધિક અંશે જ્ઞાત છે; કેમકે આપણે તે ખુરશીને તેની અંદર અને તેના દ્વારાજ જાણવાની રહે છે. તે સાક્ષી છે-જ્ઞાનમાત્રનો તે અનંત સાક્ષી છે. આપણે જે જે કંઈ જાણીએ છીએ, તે આપણે તેની ભીતર અને તેના દ્વારાજ જાણવાનું હોય છે. તેજ આપણા આત્માની સાર-સત્તા છે. આ 'અહમ્' કહેતાં 'હું'નો સાર પણ તેજ છે. એ 'હું'ને પ્રથમ જાણ્યા વગર અને તેના માધ્યમ વગર આપણે કશું જાણી શકીએજ નહિ. સારાંશ કે, સર્વ કંઈ આપણે બ્રહ્મની અંદરજ યાને બ્રહ્મને પ્રથમ જાણ્યા બાદ તેના દ્વારાજ જાણવાનું છે. તેથી ખુરશી જ્ઞાત કરવાને માટે પણ તમારે તેને બ્રહ્મની અંદર અને બ્રહ્મના દ્વારાજ પીછાનવાની છે. આ રીતે ઈશ્વર અથવા બ્રહ્મ ખુરશી કરતાં અનંતગણો આપણી વધારે નિકટ છે; તથાપિ તે આપણા કરતાં અનેકગણો ઉચ્ચ છે. 'જ્ઞેય' નહિ તેમ 'અજ્ઞેય' પણ નહિ, કિંતુ એ બન્ને સ્થિતિ કરતાં કંઈક વધારે ઉંચો. તે તમે પોતેજ યાને તમારું પોતાનું આત્મસ્વરૂપ છે. એ એક સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ જો જગતના અણુએ અણુમાં ભરપૂર વસ્યું ન હોય, તો જગતની અંદર કોનાથી એક ક્ષણવાર પણ જીવી શકાય! કોનાથી એક દમ પણ લઈ શકાય! એની અંદર અને એના દ્વારાજ આપણે શ્વાસો-શ્વાસની ક્રિયા કરીએ છીએ અને એની અંદર અને એના દ્વારાજ આપણું અસ્તિત્વ છે. એવું નથી કે, તે એક બાજુએ ઉભો રહ્યો છે અને ત્યાં ઉભો ઉભો મારું રુધિરાભિસરણ ચલાવે છે. તાત્પર્ય કે, તે આ સકળ અસ્તિત્વનો સાર છે; મારા આત્માનો આત્મા છે. તમે કોઈ પણ રીતે એમ કહી શકશોજ નહિ કે, તમે તેને જાણો છો; કેમકે એથી તો તેની મહત્તા ઘટે. તમે તમારી પોતાની જાતમાંથી કદીને બહાર આવી શકતા નથી, તેથી તમે તેને જાણી શકતા પણ નથી. જ્ઞાન એટલે વિષયીકરણ એટલે કે કોઈ બાબતને બહાર લાવી વિષય કહેતાં જ્ઞેય વસ્તુની માફક તેનું પ્રત્યક્ષીકરણ (સાક્ષાત્કાર) કરવું તે. દાખલાતરીકે, સ્મરણકાર્યમાં તમે અનેક બાબતોને વિષયીકૃત કરો છો અને જાણે તમારી પોતાની અંદરથી તેમને બહાર કાઢો છો. બધીજ સ્મૃતિ યાને જે જે મેં જોયું છે અને જે જે હું જાણું છું તે તે તમામ મારા મનની અંદર સ્થિત છે. એ બધી બાબતોની છબી અથવા છાપ મારા મનની અંદર રહી હોય છે; અને જ્યારે હું તેમનો વિચાર કરવા ઈચ્છું અથવા તેમને જાણવા માગું, ત્યારે સૌથી પ્રથમ મારે તે છબી અથવા છાપને બહાર કાઢવાનું પ્રાપ્ત થશે. જ્ઞાનની

એ સૌથી પ્રથમ ક્રિયા છે. ઈશ્વરના સંબંધમાં તેમ થઈ શકતું નથી, કારણકે તે આપણા આત્માનો સાર છે યાને આત્માના પણ આત્માસ્વરૂપ છે, અને તેથી તેને આપણે બહાર કાઢી શકીએ તેમ નથી. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં એક અત્યંત અર્થપૂર્ણ ફકરો છે કે **स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो।** એનો અર્થ એવો થાય છે કે "એ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જગત-કારણ સકળ વસ્તુનો આત્મા છે, તે સત્ય સ્વરૂપ છે, હે શ્વેતકેતો! તું તેજ છે. આ '**તત્ત્વમસિ**' વાક્યને વેદાંતની અંદર પવિત્રમાં પવિત્ર મહાવાક્ય કહેવામાં આવ્યું છે, અને ઉપર ઉતારેલા ફકરા-દ્વારા 'તત્ત્વમસિ' નો પ્રકૃત અર્થ એજ કે 'તે ઓળખવો'—તુંજ તે છે. આ સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે તમે તેને વર્ણવી શકોજ નહિ. પિતા, માતા, ભ્રાતા કિંવા પ્રિયતમ પરમમિત્ર કહી ઈશ્વરને ઓળખાવવાના ભાષાના બધાજ પ્રયત્નો, તેને વિષયીકૃત બનાવવાના યાને તેને બહાર લાવીને નજરે જોવાના પ્રયત્નો છે, પણ તેમ કદીજ બની શકતું નથી. વસ્તુમાત્રનો તે અનંત વિષયી યાને દ્રષ્ટા છે. જેવી રીતે હું આ ખુરશી જોઉં છું, હું જેમ ખુરશીનો દ્રષ્ટા અથવા વિષયી છું, તેવી રીતે અને તેમ ઈશ્વર મારા આત્માનો નિત્યવિષયી, નિત્યજ્ઞાતા અને નિત્યદ્રષ્ટા છે. તો પછી તમે તેને—તમારા આત્માના અંતરાત્માને—સકળ વસ્તુના સારને—તે કેવી રીતે વિષયીકૃત બનાવી શકો યાને બહાર કાઢી દેખી શકો? તેથી તમારી આગળ હું ફરી વાર કહું છું કે, ઈશ્વર જ્ઞેય નથી તેમ અજ્ઞેય પણ નથી; પરંતુ એ બન્ને કરતાં કોઈ અનંતગણો અધિક છે. તે આપણી સાથે એકરૂપ છે યાને અભેદ છે; અને જે આપણી પોતાની સાથે અભેદ છે તે કદાપિ આપણને જ્ઞેય કિંવા અજ્ઞેય હોતો નથી જેમકે પોતાનો આત્મા. આપણો આત્મા જ્ઞેય પણ ન કહેવાય તેમ અજ્ઞેય પણ ન કહેવાય. તમે તમારા આત્માને જાણી શકતા નથી, કેમકે તમે તેને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ખસેડી શકતા નથી અથવા તેને 'વિષય' બનાવી દૃષ્ટિગોચર કરી શકતા નથી—અને તમે તેમ કરી પણ શી રીતે શકો? કારણ તમે પોતેજ તે છો. તમે પોતાને તેનાથી અલગજ પાડી શકતા નથી. વળી તે છેક અજ્ઞેય પણ ન કહેવાય, કારણ કે અજ્ઞેય હોત. જતાં પણ તેને 'વિષય'રૂપ તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

વળી એવું, આપણે જોઇએ છીએ કે, પ્રથમ તો "બ્રહ્મ સત્તાનું કારણ શું" એ પ્રશ્નજ સ્વવિરોધી છે, અને બીજું એ કે, અદ્વૈતવાદની અંદર ઈશ્વરની ધારણા આ એકત્વજ છે તેથી આપણે તેને આપણો વિષય કરી શકતા નથી; કેમકે આપણને ખબર હોય કે ન હોય તોપણ આપણે સદા સર્વદા તેનામાંજ જીવીએ છીએ અને તેનામાંજ રહીને સઘળી ગતિ કરીએ છીએ. આપણે જે કંઇ કરીએ છીએ તે પણ તેનામાં રહીનેજ કરીએ છીએ. હવે સવાલ એ રહે છે કે, આ દેશ, કાળ અને કારણ અથવા નિમિત્તની ત્રિપુટિ શું છે? અદ્વૈત એટલે દ્વૈતનો અભાવ–બે વસ્તુ નહિ પણ એક; તથાપિ વળી એમ કહેવાય છે કે, એ અનંત એક બ્રહ્મ, દેશ–કાળ–કારણના આવરણથીજ અનેકરૂપે થાય છે–દેખાય છે. એ ઉપરથી વળી એમ લાગે છે કે, બે વસ્તુ છે–એક તો એ અનંત બ્રહ્મ અને બીજી વસ્તુ તે દેશ–કાળ–કારણના સરવાળારૂપ માયા. એ મુજબ દેખીતી રીતે તો આપણને એમજ ખાત્રીપૂર્વક લાગે છે કે, બે વસ્તુઓ છે; પરંતુ એના ઉત્તરમાં અદ્વૈતવાદી જણાવે છે કે બે જણાવા છતાં વસ્તુતઃ તે બે નથી, પણ એકજ વસ્તુ છે. કારણ કે જો ખરેખર તે બેજ હોય તો બ્રહ્મની માફક જેના ઉપર કોઈ નિમિત્તનું કાંઇ ચાલી શકે નહિ એવાં બે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વો હોવાં જોઇએ, પણ તેમ નથી. પ્રથમ તો 'દેશ–કાળ–કારણ'ને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ કહી શકાયજ નહિ. કાળ એ બિલકુલ પરાધીન વસ્તુ છે, કેમકે આપણા મનની અવસ્થા બદલાવા સાથે તે પણ બદલાય છે. દાખલાતરીકે, કોઈ કોઇવાર સ્વપ્નમાં જણાય છે કે આપણે જાણે કેટલાંય વર્ષ પસાર કર્યાં, ત્યારે વળી બીજી કોઈ વાર એમ લાગે છે કે કેટલાય માસ એક ઘડીતરીકે પસાર થઈ ગયા–અર્થાત્ "કાળ" એ બિલકુલ આપણા મનની અવસ્થા ઉપર નિર્ભર છે. બીજું કાળનું ભાન કેટલીક વાર બિલકુલ નષ્ટ થઈ જાય છે, તો કેટલીક વાર વળી આવે છે. 'દેશ'નો પ્રકાર પણ તેવોજ છે. દેશનું સ્વરૂપ આપણે જાણી શકતા નથી, તથાપિ તે છે તો ખરો. તેની ચોક્કસ વ્યાખ્યા કરવી અશક્ય છે, છતાં પણ તે છે એની તો ના પડાય તેમ નથી. પણ બીજી વસ્તુઓથી અલગ થતાં તેનું અસ્તિત્વ રહેવા પામતું નથી. 'નિમિત્ત' અથવા કાર્યકારણભાવ વિષે પણ તેવુંજ છે.

દેશ–કાળ–કારણની અંદર એક ખાસ લક્ષણ આપણને એ જણાય છે કે, કોઈ પદાર્થથી છૂટાં પડતાં તેમનું અસ્તિત્વ રહેવા પામતું નથી. એવા કોઈ શુદ્ધ દેશનો વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરો કે જેને રંગ ન હોય, હદ ન હોય કે આજુબાજુની કોઇ પણ વસ્તુઓ સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ ન હોય. એવા શુદ્ધ દેશનો તમે વિચારજ નહિ કરી શકો, એની કલ્પનાસરખી તમને નહિ આવે.

દેશ અથવા સ્થળનો વિચાર કરતી વખતે 'અમુક બે સીમા વચ્ચેનો કિંવા અમુક ત્રણ વસ્તુઓ વચ્ચેનો' એમ કરીનેજ તમારે વિચાર કરવો પડશે-અર્થાત્ દેશના અસ્તિત્વ માટે આપણે તેને બીજી કોઈ વસ્તુ સાથે સાંકળવોજ પડશે, તેમ કર્યા વગર તેનો ખ્યાલજ નહિ આવે. તેવીજ રીતે કાળની બાબતમાં પણ સમજવાનું છે. શુદ્ધ કાળનો તમને ખ્યાલજ નહિ આવે. તેનો ખ્યાલ આવવા માટે તમારે આગલી તથા પાછલી એમ બે ઘટનાઓ સાથે તેને જોડવો જોઈશે-અર્થાત્ 'દેશ' જેમ બહારની બે વસ્તુઓપર આધાર રાખે છે, તેમ 'કાળ' બે ઘટનાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. અને 'નિમિત્ત' અથવા 'કાર્યકારણભાવ'-એ તો કાળ અને દેશથી અભિન્ન છે, એની ધારણા દેશ-કાળ ઉપરજ નિર્ભર છે. ત્યારે દેશ-કાળ-કારણની ખાસ વિલક્ષણતા આજ છે કે, તેમનું સ્વતંત્ર એવું કોઈજ અસ્તિત્વ નથી-ખુરશી અને દિવાલને જેવું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોય છે તેવું પણ નહિ. બહુ બહુ તો તેમને પ્રત્યેક પદાર્થની આસપાસની પકડી ન શકાય તેવી છાયામાત્ર કહી શકાય. તેમનું ખરું અસ્તિત્વજ નથી, છતાં પણ તેઓ છેક અસત્ પણ ન કહેવાય. કેમકે એમના દ્વારાજ યાને એમાં થઈનેજ જગતનો આવિર્ભાવ થાય છે. એ 'દેશ-કાળ-કારણ'ની ત્રિપુટિજ જગતની વિવિધ વસ્તુઓને વ્યક્ત કરે છે. આ રીતે ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે, દેશ-કાળ-નિમિત્તની આ સમષ્ટિ સત્ પણ નથી, તેમ અસત્ પણ નથી. બીજું કે, કોઈ કોઈ વાર તો તે અદૃશ્ય પણ થઈ જાય છે. દાખલાતરીકે આપણે સમુદ્રના તરંગને લઈએ. તરંગ અને સમુદ્ર ખરી રીતે જોતાં તો એકજ છે, અભેદ વસ્તુ છે; છતાં પણ 'તરંગ' એમ કરી આપણે તેને સમુદ્રથી જુદું પાડવા જઈએ છીએ યાને સમુદ્રથી જુદે ભાવે તેને ઓળખાવીએ છીએ. હવે આ ફરક અથવા ભેદ શાથી ઉત્પન્ન થયો વારુ? ઉત્તર એજ કે નામ અને રૂપથી. નામ અને રૂપને લઈનેજ 'તરંગ' સમુદ્રથી અભિન્ન હોવા છતા પણ આપણને જુદું અભિન્ન જેવું લાગે છે. હવે કહો જોઈએ, તરંગના રૂપનો આપણે સમુદ્રથી પૃથક્ભાવે વિચાર કરી શકાશું ખરા? સમુદ્રથી [illegible] ખરું? [illegible] નહિ- [illegible] સમુદ્રની [illegible] [illegible]

[illegible]

રો, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ઇતર સર્વ કંઇ એ મહાસાગરના તરંગો છે. એ તરંગોને તેના આવિષ્કારથી કોણ છૂટાં પાડે છે? માત્ર રૂપ. એ રૂપ તે દેશ-કાળ-કારણ, અને આ દેશ-કાળ-કારણ તરંગ ઉપર આધાર રાખે છે-એટલે કે, તરંગ નષ્ટ થતાંજ દેશ-કાળ-કારણ નાશ પામે છે અને રૂપ પણ અદૃશ્ય થઇ જાય છે. એજ પ્રમાણે કોઇ શખ્સ જ્યારે માયાનો ત્યાગ કરી શકે છે, ત્યારે તે સાગલી તેને માટે નષ્ટ થઇ જાય છે, યાને તેનું દેશ-કાળ-કારણનું આવરણ દૂર થઇ જાય છે અને તે મુક્તાત્મા બને છે. જગતમાં જણાતી આ બધી ખટપટ અને મારામારી આપણા મુક્તિમાર્ગમાં નડતરરૂપ રહેલા દેશ-કાળ-કારણના પાશમાંથી છૂટવા માટેજ છે. અર્થાત્ દેશ-કાળ-કારણજ આપણા ઉન્નતિના માર્ગમાં હમેશાં અંતરાય ઉભો કરે છે, અને આપણે તેમના પંજામાંથી છૂટા થવાનોજ હમેશાં પ્રયત્ન કરીએ છીએ. વિદ્વાન લોકો 'ક્રમ-વિકાસવાદ' કહીને ઓળખાવે છે તે પણ શું છે? એનાં બે મુખ્ય અંગો કયાં છે? એક તો એ કે, કોઇએક મહાપ્રબળ ગૂઢ શક્તિ વ્યક્ત થવા યાને બહાર આવવા ચેષ્ટા કરે છે; અને બીજું એ કે, આસપાસની પરિસ્થિતિ તેને તેમ કરતાં અટકાવે છે. તેથી આ પરિસ્થિતિઓને પહોંચી વળવા માટે એ શક્તિ વારંવાર દેહ બદલે છે. એક ક્ષુદ્રતમ કીટાણુમાં રહેલી તે શક્તિ આ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં ને પ્રયત્નમાંજ નવો દેહ પ્રાપ્ત કરે છે અને તે દ્વારા કેટલાક અંતરાયોપર વિજય મેળવે છે. તે પછી વળી તે અન્ય નવો દેહ ધારણ કરે છે અને વધારે વિજય લાભ કરે છે, અને એમ કરતા કરતાં છેવટે તે મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે જો આ ખ્યાલને તેના સ્વાભાવિક અંતિમ બિંદુએ લઇ જઇએ, તો અવશ્ય સ્વીકારવું પડે કે, એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે કીટાણુની અંદર રહેલી જે ગૂઢ શક્તિએ મનુષ્યત્વ ધારણ કર્યું તેજ શક્તિ, પ્રકૃતિ તરફથી ઉભા થતા તમામ અંતરાયોપર વિજય મેળવશે, અને એ રીતે પોતાની આજુબાજુની તમામ પરિસ્થિતિમાંથી આબાદ છટકી જશે-અર્થાત્ મુક્ત થશે. આજ વિચારને દાર્શનિક ભાષામાં મૂકતા આવી રીતે બોલાય કેઃ-પ્રત્યેક કાર્યમાં બે અંશ હોય છે-(૧) વિષયી અથવા દ્રષ્ટા કિંવા કર્તા; અને (૨) વિષય અથવા વસ્તુ કિંવા કર્મ; અને વિષય અથવા વસ્તુના પોતે વિષયી અથવા માલીક બનવું એજ માનવી જીવનનો એક-માત્ર ઉદ્દેશ હોય છે. ઉદાહરણાર્થે, કોઇ માણસ મારો તિરસ્કાર કરે, તો મને દુઃખની લાગણી થાય છે. અહીં પણ ઉપરોક્ત બે અંશ રહ્યા છે હવે, મારે શું કરવું? એજ કે આખું જીવન મારે એવો પ્રયત્ન કરવો કે જેથી બહારના પરિસ્થિતિ ઉપર સંપૂર્ણ

આધિપત્ય મેળવી શકું, અને મારૂં મન એવું સબળ થવા પામે કે ફરીને કોઇ તિરસ્કાર કરે તોપણ મને કંઇ કષ્ટ ન થાય. એ રીતેજ આપણે બધાં પ્રકૃતિને જીતવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. વળી નીતિનો અર્થ શો છે ? એજ કે, બ્રહ્મની સાથે તાદાત્મ્ય સાધી 'વિષયી' કહેતાં નિજરૂપને બળવાન બનાવવું, કે જેથી શાંત પ્રકૃતિનો અમલ આપણા ઉપર ચાલતો બંધ પડે. તમારૂં ભૌતિક વિજ્ઞાન ડિંબહુના ક્રમવિકાસવાદ કહે છે કે, મનુષ્યશરીર વખત જતાં સર્વ અવસ્થાને સહન કરવાજોગ સબળ બનશે એ વાત જો સત્ય હોય તો તો પછી અમારા દર્શનશાસ્ત્રનો આ સિદ્ધાંત કે-પ્રકૃતિ શાંત અથવા સસીમ છે તેથી એવો એક વખત આવશે કે જયારે આપણે સર્વ પ્રકારની અવસ્થા પર વિજય મેળવી શકીશું-તે અતૂટ યુક્તિ ઉપર સ્થાપિત થયેલો છે, એમજ કહેવું પડે.

એક નવી વાત અહીં શીખવાની છે કે, પ્રકૃતિ સસીમ-હદવાળી છે. પ્રકૃતિને હદ છે એવું શી રીતે જાણ્યું ? દર્શનશાસ્ત્રદ્વારાજ તે જાણી શકાય. 'પ્રકૃતિ' એ અનંતનોજ સીમાબદ્ધ ભાવ છે અનંત-નુંજ સીમાબદ્ધ સ્વરૂપ છે: તેથી તે સસીમ છે. માટે એવો એક સમય અવશ્ય આવવો જોઇએ કે જયારે આપણે બહારની તમામ પરિસ્થિતિઓપર જય મેળવ્યો હશે. આપણે તેમનાપર જય કેવી રીતે મેળવી શકીશું ? તેમને જીતવાનો ઇલાજ શો ? ખરૂં જોતાં આપણે બહારની વસ્તુઓ અગર સ્થિતિઓમાં ફેરફાર અથવા ઉથલ-પાથલ કરીને તેમના ઉપર જય નહિજ મેળવી શકીએ. ના, તેમ બનશેજ નહિ. ત્યારે તે શી રીતે થાય ? ધારો કે, એક નાની સરખી માછલી સમુદ્રમાંના પોતાના દુસ્મનોથી બચવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. એ ઇચ્છા તે કેવી રીતે પાર પાડે છે ? પાંખો મેળવીને-પક્ષી થઇ આકાશમાં ઉઠીને. પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા સારૂ માછલીએ પાણીમાં કંઇ ફેરફાર ઉત્પન્ન ન કર્યો કે ન તો હવામાં; ફેરફાર માત્ર પોતાની જાતમાંજ કર્યો. ફેરફાર અથવા પરિવર્તન હમેશાં પોતાની જાતમાંજ હોય, પરિસ્થિતિમાં નહિ. ક્રમવિકાસવાદની અંદર પણ સર્વત્ર આપણે એજ જોઇએ છીએ કે, ક્રમવિકાસની એક એક ઘટ-નામાં પરિવર્તન પોતાની જાતમાંજ-નિજ રૂપમાં થઇ થઇનેજ પ્રકૃતિપર જય મેળવાય છે. એ તત્ત્વ ધર્મ અને નીતિને પણ લાગુ પાડો અને જુઓ તો જણાશે કે, એમાં પણ 'અશુભનો જય' પોતાના પંડમાં ફેરફાર સાધવાથીજ સધાયો છે. જયનો બધોજ આધાર 'નિજ' અથવા 'પોતાની' ઉપર રહેલો છે. એ 'નિજ'ની ઉપર લોક આત્મામાંજ અદ્વૈતવાદની તમામ શક્તિ રહેલી છે. 'અશુભ-દુઃખ' એવી એવી વાતો કરવામાં કંઇ માલ નથી, કેમકે તેઓ નિજની બહાર તો રહેલાંજ નથી. નિજની બહાર તેમનું અસ્તિત્વજ નથી.

ક્રોધનાં કારણો વખતોવખત ઉપસ્થિત થતાં રહે, છતાં જો એવે પ્રસંગે પણ સ્થિરભાવે રહેવાનો મને મહાવરો પડી જાય, તો પછી થોડો પણ ક્રોધ મારામાં કદાપિ ઉત્પન્ન થવા ન પામે. એવીજ રીતે જો હું તિરસ્કારની સામે ટક્કર ઝીલવાની તાકાત કેળવું, તો તિરસ્કારની સહેજ પણ લાગણી મારામાં કદાપિ નહિ જણાય; કેમકે મારા જેવા તિરસ્કારની સામે ટક્કર ઝીલનારને તે અડી શકેજ નહિ.

આ રીતે મારે મેં તમને પ્રકૃતિ પર વિજય મેળવવાની— પોતાની સંપૂર્ણતા સાધીને વિજય મેળવવાની ક્રિયા બતાવી. પરિણામે તમે જોઈ શકો છો કે, અદ્વૈતવાદજ એક એવો ધર્મ છે, કે જે આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધોની સાથે બંધબેસતો આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક બાબતમાં તેના કરતાં પણ આગળ જઈને ઉચ્ચતર ભૌતિક તેમજ નૈતિક સત્યો પ્રતિપાદન કરે છે અને તેથીજ તે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોને આટલો બધો ગમે છે. તેમને જણાય છે કે, તેમના જૂના દ્વૈતવાદી સિદ્ધાંતો તેમને માટે પૂરતા નથી. એથી તેમની જ્ઞાન માટેની ભૂખ ભાગતી નથી; પણ આ અદ્વૈતવાદથી તેમની જ્ઞાનની ભૂખ મટે છે. એકલા માનસિક વિશ્વાસથી માણસને નથી ચાલતું, પણ સાથે સાથે એવો બૌદ્ધિક વિશ્વાસ પણ હોવો જોઈએ, કે જેથી તેની જ્ઞાનવૃત્તિ ચરિતાર્થ થાય યાને સંતોષાય. આ ચાલુ શતાબ્દિમાં કહેવું કે, અમારાં ઘરડાં-વડાંઓનો ધર્મજ એકમાત્ર સાચો છે, બીજે કેટલેક બીજા જે જે ધર્મો પ્રચારમાં આવ્યા છે, તે બધાજ મિથ્યા છે—એ કેવળ હાસ્યાસ્પદ છે. એવા ખ્યાલોને તો હવે તિલાંજલિ આપી જવી જોઈએ. એવી ધારણા અત્યારે પણ અનેક સ્થળે પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે. તે એટલુંજ બતાવે છે કે, હજી પણ આપણામાં બહુ દુર્બળતા રહી છે, અને તે આપણે શીઘ્ર દૂર કરવી ઘટે છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એવો નથી કે, એ દુર્બળતા એકલી આ તમારા ઇંગ્લેંડ દેશમાંજ છે; ખરી રીતે તો તે સર્વત્ર છે અને મારા દેશ હિંદુસ્તાનમાં એનું જેટલું જોર છે તેટલું તો બીજે ક્યાંય નથી. આનું કારણ એ છે કે, અદ્વૈત ધર્મને ત્યાં સાધારણ જનસમુદાયમાં છુટથી ફેલાવા દીધોજ નથી. શરૂઆતમાં તે તપસ્વીઓ અને યોગીઓની મિલકતરૂપ હતો અને તે લોકો તેને અરણ્યમાં લઈ ગયા—અર્થાત્ સંન્યાસીઓ અને યોગીઓ અરણ્યમાં રહીને ત્યાં તેની સાધના કરતા અને તેથીજ વેદાન્તનું બીજું નામ 'આરણ્યક' એવું પડવા પામ્યું છે તે પછી પ્રભુકૃપાથી બુદ્ધ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તેમણે જનસમુદાયમાં એનો પ્રચાર કર્યો અને આખો દેશ બૌદ્ધધર્માવલંબી બન્યો. પણ તે પછી લાંબે વખતે નાસ્તિકવાદીઓ અને અનીશ્વરવાદીઓએ ફરી પાછો ધર્મનો ધ્વંસ કરવા માંડ્યો. તે વખતે પણ હિંદુસ્તાનને ભયંકર જડવાદમાંથી બચાવવાનો રસ્તો માત્ર ધર્મ

આ અદ્વૈત ધર્મમાંજ [illegible] પ્રાપ્ત થયો—અર્થાત્ અદ્વૈત ધર્મનું શરણ [illegible] જ્ઞાનીઓએ ભારતીય સમાજને બચાવ્યો.

આ રીતે અદ્વૈત ધર્મે બે વાર ભારતનું રક્ષણ કર્યું. બુદ્ધના પહેલાં [illegible] ભયંકર પ્રમાણમાં ફેલાયો હતો. [illegible] તો ક્યારે ટળી ગયી હતી. [illegible] પણ ઓળખી નહિ. એક અર્થમાં [illegible] જડવાદી છું, કેમકે હું માનું છું કે 'એકજ [illegible]' જડવાદીઓ આપણી પાસે એમ મનાવવા [illegible] તેઓ જે એક વસ્તુને જડ કહી [illegible] કહું છું. જડવાદીઓ [illegible] આત્મા, ધર્મ વગેરે [illegible] કહું છું કે, [illegible] જડવાદીની [illegible] અને હું [illegible] વિપરીત હતા. [illegible]

[illegible] ઉપનિષદોની [illegible] અને [illegible]
[illegible] છે. [illegible] વિજ્ઞાન [illegible]
સાથે [illegible] નાસ્તિકતાનો [illegible] ઉપનિષદના [illegible] છે. [illegible] મુક્તિ અને [illegible] ભિન્ન કરીને એક અખંડિત પ્રમાણોવાળો [illegible] આશ્ચર્ય પમાડે તે અદ્વૈતનો આવિર્ભાવ.

[illegible] છે. આ આધુનિક નાસ્તિકપણાની મુક્તિ માટે, તેને આપણું [illegible] માનીને તેમને પ્રાર્થના કરો કે, નાસ્તિકતાને ત્યાંથી [illegible] કરે, કિંતુ તે વાતનો તેઓ સ્વીકાર નહિ કરે. તેઓ તો વિજ્ઞાન [illegible] પહેલાં સયુક્તિક પ્રમાણની અપેક્ષા રાખે છે. [illegible] યુક્તિસંગત ધર્મ ઉપર આધાર રાખે છે; અને નિર્ગુણ બ્રહ્મના ભાવવાળો આ અદ્વૈત એ એકજ એવો ધર્મ છે કે જેનો પ્રભાવ બુદ્ધિશાળીઓના મનપર પડે. જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થતી અને અધર્મની અભિવૃદ્ધિ થતી જણાય છે, ત્યારે ત્યારે અદ્વૈતનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ કારણથી જ યુરોપ-અમેરિકામાં અદ્વૈતનો પ્રવેશ થઈ તેનાં મૂળ જામવા માંડ્યાં છે.

આ અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં હું એક વાત વધારે કહીશ. જૂનાં ઉપનિષદોમાં ઉંચા પ્રકારનું કાવ્ય આપણને મળી આવે છે; એ બધાં ઉપનિષદોના રચનાર ઋષિઓ મહાકવિ હતા. પ્લેટો કહે છે કે "ઈશ્વરી પ્રેરણા તેમજ જગતનાં અલૌકિક સત્યો કાવ્ય-દ્વારાજ પ્રકાશમાં આવે છે." ઉપનિષદના સત્યોના દ્રષ્ટા ઋષિઓને કાવ્યદ્વારા ઉંચામાં ઉંચાં સત્યો જગતને આપવા વિધાતાએ જાણે સાધારણ લોકો કરતા બહુ ઉચ્ચ પદ પર મૂક્યા હતા માટે કવિતરીકેજ જન્માવ્યા હતા. એ દ્રષ્ટાઓ કદી ઉપદેશ નહોતા કરતા કે તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો પણ નહોતા કરતા કે લખતા પણ નહોતા, પરંતુ તેમના હૃદયમાં એકાએક સંગીત સ્ફુરી આવતું, અને ગૂઢ સત્યો મંત્રરૂપે બહાર પડતાં તે પછી બુદ્ધદેવ થયા તેમનું હૃદય અત્યંત વિશાળ હોઇ વિશ્વપ્રેમથી તથા શાંતિથી ભરપૂર હતું. તેમણે ધર્મને

વ્યવહારૂ યાને સર્વસાધારણને માટે ઉપયોગી બનાવ્યો અને ઘેરઘેર તેનો ફેલાવો કર્યો. તે પછી શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય થયા. તેમની અંદર હિંદુસ્તાનને અસાધારણ પ્રખર બુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત થઇ. તેઓશ્રીએ ધર્મની પ્રત્યેક બાબતપર તર્કનો ઉગ્ર પ્રકાશ નાખ્યો યાને ધર્મને તર્કસિદ્ધ કરી બતાવ્યો. અત્યારે આપણને આવા પ્રખર બુદ્ધિસૂર્યની સાથે બુદ્ધ ભગવાનના દયા અને પ્રેમથી ઉભરાતા અદ્દભુત અનંત હૃદયના સંયોગની જરૂર છે. શંકરાચાર્યના બુદ્ધિ–જ્ઞાન અને બુદ્ધ ભગવાનના વિશાળ હૃદયનો સંયોગ એ મણિકાંચનના યોગ જેવો નીવડશે, અને આપણને ઉંચામાં ઉંચી જાતનું તત્ત્વજ્ઞાન અર્પશે. એમ થતાં વિજ્ઞાન અને ધર્મ પરસ્પર હાથ મિલાવશે, અને કાવ્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાન અત્યારની માફક અતડાં ન રહેતાં એકમીજાના દોસ્ત બનશે. એ તત્ત્વજ્ઞાનજ ભવિષ્યનો ધર્મ બનશે; અને એવું તત્ત્વજ્ઞાન નીપજાવી કાઢવામાં આપણે એક વાર જો ફતેહમંદ થયા તો તો નિશ્ચય માનજો કે, તે સર્વ કાળ, સર્વ સ્થળ અને સર્વ લોકો માટે ઉપયોગી નીવડશે. ઘેર જઇને તમે સ્થિરભાવે વિચાર કરશો તો જણાશે કે, પ્રત્યેક વિજ્ઞાનની અંદર કોઇ ને કોઇ જાતની ત્રુટિ રહેલી છે; તેમ છતાં પણ એટલું તો નક્કી છે કે, તે બધાંનેજ આ એક માર્ગ પર આવવું પડશે–લગભગ આવીજ પહોંચ્યાં છે. તેથી આ માર્ગ આધુનિક વિજ્ઞાનને પણ સહેલાઇથી ગ્રાહ્ય નીવડશે. જ્યારે કોઇ મહાન વૈજ્ઞાનિક આચાર્ય પ્રતિપાદન કરે છે કે, બધીજ વસ્તુઓ એકજ મહાશક્તિના આવિર્ભાવરૂપ છે, ત્યારે ઉપનિષદોમાંના બ્રહ્મ(ઇશ્વર)નું સ્મરણ નથી થઇ આવતું ? બ્રહ્મનો મહિમા વર્ણવતાં ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કેઃ—

> अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
> एकस्तथा सर्व भूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपं बहिश्च ॥

અર્થાત્ કે જેમ એક અગ્નિ જગતની અંદર પ્રવેશ કરીને વિવિધ રૂપે પ્રકાશિત થાય છે, તેમ એ ભૂતમાત્રના અંતરાત્મારૂપ એક બ્રહ્મ પણ વિવિધરૂપે પ્રકાશિત થાય છે અને તદુપરાંત જગતની બહાર પણ તે અનંતગણો છે. આ ઉપરથી વિજ્ઞાનની ગતિ કયી દિશા તરફ છે તે શું નથી સમજાતું ? હિંદુજાતિએ મનઃતત્ત્વની આલોચના કરતાં કરતાં દર્શનશાસ્ત્રને માર્ગે પ્રગતિ કરી, ત્યારે યુરોપીયન જાતિએ બાહ્ય [illegible] સ્થૂળ પ્રકૃતિની આલોચનાથી શરૂઆત કરી છે; છતાં પણ અત્યારે તેઓ એકજ પરિણામપર આવી રહ્યા છે. આપણે જોઇએ છીએ કે, મનની દ્વારા શોધ કરતાં કરતાં આખરે આપણે તદ્દન વસ્તુના અનંતાત્મસ્વરૂપ, સર્વના સાર અને મર્મરૂપ નિર્ગુણ, નિત્યાનંદમય અને નિત્યમુક્તસ્વરૂપ અનંત એકતત્ત્વનેજ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. જડ વિજ્ઞાનદ્વારા પણ આપણે એજ એક તત્ત્વને

પરિણામે વધેલ, કારણ કે વિજ્ઞાન આપણને અત્યારસુધી કહી રહ્યું છે કે, જગતની બધી વસ્તુઓ એક જ પ્રકારના અણુઓની બનેલી છે, કે જે શક્તિ જગતમાં ભાસિત થયાની વસ્તુઓની એક છે. વળી વિજ્ઞાન કહે છે કે, અણુઓનું સ્વરૂપ શક્તિ સિવાય બીજું કશું નહિ કે ભેદ નથી. અણુઓમાં નિર્જીવપણું જેવું કશું નથી; કારણ કે નિરાકાર શક્તિનો ભેદ છે; અને અભિવ્યક્તિ થઈ જાય છે.

અદ્વૈતવાદની બીજી એક ખૂબી એ છે કે, તેની કૃપા ઉદાર તે અભ્યંતરાત્મક છે. આ તેની ખૂબી ગીતામાં ઉપરોક્ત કે કેઃ—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥

અર્થાત્ "જ્ઞાનીજને, કર્મોમાં આસક્ત રહેલા અજ્ઞાનીઓના મનમાં બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; વિદ્વાને તો પોતે પોતાના માર્ગમાં યુક્ત રહીને તેઓને તેમના અધિકારને અનુસારનાં કર્મો કરવા દેવાં." મતલબ કે, કોઈની પણ ધર્મભાવનાઓમાં દખલગીરી કર્યા વગર અને કોઈની પણ બુદ્ધિ ભમાવ્યા વગર પ્રત્યેક જનને ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ માર્ગે જવામાં સહાય કરવી એવો અદ્વૈતનો ઉપદેશ છે. અદ્વૈતવાદ જે ઈશ્વરનો પ્રચાર કરે છે તે સકળ જગતનું સમષ્ટિ સ્વરૂપ છે. આ ધર્મ જો સત્ય છે તો તે જગતના સકળ મનોને અવશ્ય પોતાના વિશાળ ઉદરમાં સ્થાન આપશે. ભવિષ્યે લાગુ પડી શકે એવો કોઈ વિશ્વધર્મ રચવા ધારના હોય તો તેમાં અમુક લોકો કે પ્રજાઓને બાદ થાય તેવાજ સત્યોનો દાખલ કર્યે નહિ ચાલે, તેમાં તો બધાંજ સત્યો સમષ્ટિરૂપે આવવાં જોઈએ અને ધાર્મિક વિકાસની સર્વ કોટિઓનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

બીજા કોઈ પણ ધર્મસંપ્રદાયમાં આ સમષ્ટિભાવ એટલો બધો સ્પષ્ટરૂપમાં નથી કે જેટલો અદ્વૈતમાં છે; છતાં પણ તે બધાં એ સમષ્ટિભાવને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્યોગ તો કરે છેજ. તેથી એ બધાંક ધર્મોનું અસ્તિત્વ પણ ભલે રહ્યું. અદ્વૈતવાદને તેમની સાથે કંઈ વિરોધ નથી. વિરોધભાવ તો અદ્વૈતવાદે કદાપિ કેળવ્યોજ નથી. મૂળથીજ ભારતવર્ષમાં અનેક સંપ્રદાયો ચાલ્યા આવે છે, તેમાંના કોઈની સામે અદ્વૈતવાદને કદી કોઈ વિરોધ નહોતો. અત્યારે પણ ત્યાં દ્વૈતવાદીઓ છે અને તેમની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. અલ્પશિક્ષિત લોકોના મનને સ્વાભાવિક રીતેજ દ્વૈતવાદ ઘણો રૂચે છે અને તેથી તેમની સંખ્યા પણ વધારે હોય છે. જગત સંબંધીનો દ્વૈતવાદનો ખુલાસો બહુ સાનુકૂળ, સ્વાભાવિક અને સામાન્ય અક્કલને સહજ ગમી જાય તેવો છે, તથાપિ આ દ્વૈતવાદીઓ સાથે અદ્વૈતવાદી-

તે કદાપિ જતો નથી. દ્વૈતવાદીઓ માને છે કે, ઈશ્વર જગતની
બહાર કોઈ ઠેકાણે સ્વર્ગમાં વસે છે; ત્યારે અદ્વૈતવાદીઓનું માનવું
છે કે તે આત્મા પોતાનો અંતરાત્મા હોઈ તેને દૂર ગણવો એ
તો તેની નિંદા કરવા જેવું છે. અલગપણાનો ખ્યાલજ [illegible]
અને ભયંકર છે, તે તો નજદીકમાં નજદીક છે. આ નિકટતાને
[illegible] પણ ભાષામાં સુયોગ્ય શબ્દજ નથી.
[illegible] 'तत्त्वमसि.' જેવી રીતે દ્વૈતવાદી અ-
દ્વૈત સિદ્ધાંતના શ્રવણથી ભય પામે છે અને તેને નાસ્તિકતા અથવા
ઈશ્વરનિંદા કહે છે, તેવી રીતે અદ્વૈતવાદીઓને પણ દ્વૈતવાદીઓના
[illegible] પૂછે છે કે, ઈશ્વરને પોતાની જેમ વસ્તુ-
[illegible] કેમ ? તેમ છતાં પણ
[illegible] વિચારોની પણ જગતમાં આવશ્
[illegible] નિરોધભાવ નથી રાખતા;
[illegible] છે. દ્વૈતવાદી જ્યાંસુધી અભિમાન
[illegible] ત્યાંસુધી તેને [illegible]
[illegible] તેને જગતની
[illegible] નથી. વળી તેમની
[illegible] અદ્વૈતવાદીને તેમાં કાંઈજ નથી
[illegible] છે કે, દ્વૈતવાદીના સિદ્ધાંત
[illegible]
[illegible] અદ્વૈતવાદી દ્વૈતવાદીમાં
[illegible]

પ્રયત્ન કરશે-માથાં પટકી મરી જશે, તોયે તેમનો સ્વીકાર નહિ થાય તે નહિજ થાય. એવો એક પણ દ્વૈતવાદી પંથ બતાવવાને હું તમને આહ્વાન કરૂં છું કે જેમાં આવી જાતની થોડી ઘણી પણ સંકીર્ણતા-થોડું ઘણું પણ અતડાપણું ન રહ્યું હોય. આને લીધે દ્વૈતવાદી ધર્મોને પરસ્પર ઝઘડયા વગર બીજો આરોજ નથી રહેતો, અને તેમ તેઓ કરતા પણ આવ્યા છે. વળી આ દ્વૈતવાદી ધર્મો અશિક્ષિત લોકોના મિથ્યા ગર્વને બહેકાવી બહેકાવી પોતાને લોકપ્રિય બનાવે છે. પોતે ખાસ હકો ભોગવે છે એવું સાંભળવાનું એવા લોકોને બહુ ગમે છે, અને પરિણામે તેઓ મોટી સંખ્યામાં એવા ધર્મોમાં જોડાય છે. એ રીતે દ્વૈતવાદી ધર્મો લોકપ્રિયતા સંપાદન કરે છે. દ્વૈતવાદી માને છે કે, ગુન્હેગારને સજા કરવા માટે એક દંડધારી ઈશ્વર ન હોય તો લોકો નીતિને પંથે ચાલેજ નહિ, તેમની નીતિ જળવાઇ રહેજ નહિ. ઉંડો વિચાર કરવાને અશક્ત એવો સાધારણ જનસમાજ સામાન્ય રીતે દ્વૈતવાદી હોય છે અને એવા બિચારાઓને બધાજ દેશોમાં ચિરકાળ અત્યાચારના ભોગ બનતા રહેવું પડ્યું છે; અને તેથી એવા લોકોને મન મુક્તિનો ખ્યાલ એટલે આ સજાની ધાસ્તીમાંથી છૂટવું એ હોય તો નવાઇ નહિ. અમેરિકામાં મને એક પાદરીએ પૂછ્યું હતું કે "શું! તમારા ધર્મમાં સેતાન જેવું નથી! એમ કેમ હોઇ શકે?" પરંતુ આપણે જોઇએ છીએ કે, દુનિયાની અંદર જે જે ઉત્તમ મહાપુરુષો થઇ ગયા છે તેમણે બધાએજ નિર્ગુણ બ્રહ્મના એકત્વનો ઉચ્ચભાવ લઇનેજ કાર્ય કર્યું છે. લક્ષાવધિ મનુષ્યોની અંદર જેની શક્તિનો સંચાર થયો છે એવા ઇસુએ પણ એ એકત્વના ભાવથી ઓતપ્રોત બનીને કહ્યું હતું કે "હું અને મારા પિતા એક છીએ." સેંકડો વર્ષ થયાં એ શક્તિએ મનુષ્યોના આત્માનું કલ્યાણ સાધ્યું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, એ માણસ અદ્વૈતવાદી હોવાથીજ બીજાઓ પ્રત્યે દયાળુ હતો. સગુણ ઈશ્વર કરતાં વધારે ઉચ્ચભાવ જેમની કલ્પનામાં ઉતરે તેમ નહોતો તેવા સાધારણ લોકોને તે "સ્વર્ગમાં વસતા તમારા પિતાની પ્રાર્થના કરો" એવો ઉપદેશ આપતો. બીજા જેઓ વધારે ઉચ્ચભાવ સમજી શકે તેવા હતા તેમને એ કહેતો કે "હું દ્રાક્ષનો વેલો છું અને તમે તેની ડાળીઓ છો;" પણ પોતાના ખાસ ચેલાઓ કે જેમની આગળ તેણે પોતાનું રૂપ સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશિત કર્યું હતું તેમની આગળ તેણે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સત્ય જાહેર કર્યું હતું કે "હું અને મારા પિતા એક છીએ." સાધારણ લોકોને સ્વર્ગમાં વસતા પિતાની પ્રાર્થના કરવાનું કહ્યા પછી પણ તે ઘણી વાર કહેતો કે "વખત આવશે ત્યારે તમે જાણશો કે હું તમારી માંહે ને તમે મારી માંહે એકાકાર થઇશું, અને એ રીતે તમે બધાજ એ એક પિતા

[illegible]

૭–प्रत्येक पदार्थमां प्रभुदर्शन*

આપણે જોયું છે કે, આપણે ગમે તેટલો પ્રતિરોધ કરીએ છતાં આપણા જીવનનો ઘણો મોટો ભાગ અવશ્ય દુઃખપૂર્ણ હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ એ દુઃખના ડુંગર આપણે માટે લગભગ અનંત હોય છે. એનો ઇલાજ શોધી કાઢવા આપણે અનાદિકાળથી મથના આવ્યા છીએ, છતાં સ્થિતિમાં સહેજ પણ ફેર પડ્યો નથી, દુઃખ જેમનું તેમ કાયમજ છે. એ દુઃખપ્રતિકારના જેટજેટલા ઉપાયો શોધી કાઢીએ છીએ, તેટતેટલાં આપણે તીવ્રતર દુઃખોથી ઘેરાતાં જતાં જણાઇએ છીએ–જાણે જગતની અંદર કેટલાંયે દુઃખો ગુપ્તપણે વસતાં ન હોય ! આપણે એ પણ જોયું છે કે, બધાજ ધર્મો આ દુઃખોમાંથી છુટવાનો એકજ ઉપાય બતાવે છે, અને તે ઈશ્વર. પ્રત્યક્ષવાદી લોકો કહે છે કે, જગત બહારથી જેવું દેખાય છે તેવુંજ સ્વીકારી લેવામાં મઝા છે; પણ બધાજ ધર્મોનું કહેવું છે કે, તેમ કરવાથી તો દુઃખ સિવાય બીજું કંઈજ આપણા નસીબમાં નહિ રહે. વળી તેઓ એમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, આ જગતની પાર કંઈક અવશ્ય છે. આ પંચેંદ્રિયગ્રાહ્ય જીવનથી–આ જડ સાંસારિક જીવનથીજ કંઈ સમાપ્તિ થતી નથી; એ તો પ્રકૃત જીવનનો અતિ સામાન્ય અંશ-માત્ર હોય પ્રકૃત જીવનના ઉપરછલ્લા યાને સ્થૂળ વ્યાપારરૂપ છે. તેની પાછળ અને તેનાથી પર અનંત જીવન આવેલું છે કે જ્યાં દુઃખ અને અનિષ્ટનું નામ સરખું નથી. એ અનંત જીવનને કેટલાક 'ગોડ' કહે છે, કેટલાક અલ્લા કહે છે, કેટલાક જેહોવહા કહે છે અને કેટલાક જોવ કહે છે. વેદાંતીઓ એને બ્રહ્મ કહે છે.

આ જીવનનાં દુઃખોને દૂર કરવા માટે ધર્મો આપણને જે સલાહ આપે છે તેની પ્રથમ છાપ તો આપણા મનપર એ પડે છે કે, આપણા જીવનનો અંત આણી નાખવો એજ સારામાં સારો રસ્તો છે. જીવનના દુઃખો મિટાવવાનો ઉપાય શો ? એ પ્રશ્નનો જે ઉત્તર ધર્મોની અંદર આપવામાં આવે છે તેનો દેખીતો ભાવ એવોજ હોય છે કે "જીવનનો ત્યાગ કરો." એ સલાહ આપણને એક જૂની વાતનું સ્મરણ કરાવે છે. એક મચ્છર આવીને મનુષ્યના માથાપર બેઠો. તે જોઈને તેના મિત્રે મચ્છરને મારી નાખવાના ઇરાદાથી તે માણસના

* લંડનમાં આપેલું વ્યાખ્યાન, તા. ૨૭-૧૦-૧૮૯૬

[illegible]

ઘણા ખરા ધર્મો આ વાત સમજે છે તો ખરા, પણ તેઓ બધા એકજ જાતની ભૂલ કરે છે યાને એકજ જાતના ભૂલાવામાં પડે છે. અને તે એ કે, તેઓ બધાજ હૃદયથી કિંવા લાગણીઓથી દોરાઈ જાય છે; સંસારમાં દુઃખ છે તેથી સંસારનો ત્યાગ કરો, એ મહાન અને અદ્વિતીય ઉપદેશ છે, એમાં તો શક નહિ. સંસારનો ત્યાગ કરો! સત્ય જાણવું હોય તો અસત્યનો ત્યાગ કરવોજ પડે. શુભ મેળવવું હોય તો અશુભનો ત્યાગ કરવોજ જોઇએ, અને જીવન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો મૃત્યુનો ત્યાગ કરવોજ રહ્યો. એ વાતમાં તો બે મત હોઇ શકેજ નહિ.

તથાપિ આ મતવાદનું જો એવુંજ તાત્પર્ય હોય કે, પંચેંદ્રિયગત જગત યાને આપણે જગત શબ્દથી જે સમજીએ છીએ તેનો ત્યાગજ કરવો જોઇએ, તો પછી અમારે બીજું રહ્યું પણ શું? જીવનનો બીજો અર્થજ શો રહ્યો! આનો ત્યાગ કરી દઇએ તો પછી બીજું રહેજ શું?

આગળ ઉપર આપણે વેદાંતના વધારે દાર્શનિક ભાગોની આલોચના કરીશું, ત્યારે આ તત્ત્વ વધારે સારી રીતે સમજાશે. અત્યારે તો હું એટલુંજ કહીને વિરમીશ કે, એકલા વેદાંતમાંજ આ સમસ્યાની યુક્તિસંગત મીમાંસા (ખુલાસો) મળી આવે છે. આ ઠેકાણે તો વેદાંતનો ખરો ઉપદેશ શો છે તેજ હું તમને કહીશ. વેદાંત એમ પણ કહે છે કે "જગતને બ્રહ્મરૂપે-પ્રભુરૂપે જુઓ."

વાસ્તવિક જોતાં, વેદાંત સંસારને છેકજ તરછોડવા નથી માગતું. ત્યાગ અથવા વૈરાગ્યની ભાવના વેદાંતની અંદર જેટલી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી છે, તેટલી અન્યત્ર ક્યાંય નથી પહોંચી. છતાં પણ વેદાંત શુષ્ક અને આત્મઘાતક સલાહ નથી આપતું વેદાંતનો વૈરાગ્ય એટલે આત્મહત્યા કરવી કિંવા પોતાની જાતને સૂકવી નાખવી એમ નથી. વેદાંતના વૈરાગ્યનો ખરો અર્થ એજ છે કે, જગતની અંદર બ્રહ્મભાવ અનુભવો જગતને આપણે જે ભાવરૂપમાં સમજીએ છીએ તેનો ત્યાગ કરો અને તેના પ્રકૃત સ્વરૂપને પિછાનો. જગતને બ્રહ્મભાવે દેખો; વસ્તુતઃ તે બ્રહ્મ સિવાય કંઇજ નથી. અમારા એક અતિ જૂનામાં જૂના ઉપનિષદના આરંભમાંજ આ મંત્ર જોવામાં આવે છે કે–ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्। અર્થાત્ જગતમાં જે જે કંઇ છે તે બધુંજ ઈશ્વરથી વસાવવા યોગ્ય છે–યાને બધામાંજ ઈશ્વર વસેલો છે

પરંતુ સંસારને આપણે ખુદ પ્રભુથી આચ્છાદિત કરવાનો છે, અને તે દુઃખની તરફ આંખો બંધ કરીને કિંવા બધુંજ [illegible] અને [illegible] છે એવું [illegible] જેમ [illegible] સુખ [illegible] દેખાડીને નહિ, પણ અંદર પાકેપાકા પ્રભુના દર્શન કરીને. આ રીતે

ત્વ અને મહત્તા રહેલાં છે. જો હું એટલો ધૃષ્ટ બની શકું તો કહી કે અનિષ્ટ અને અશુભમાં પણ ઉપયોગિતા રહી છે. દુઃખનો ાન ધડો તો આપણે બધાંજ જાણીએ છીએ. આપણી જીંદગીમાં ની સેંકડો બાબત આપણે કરી હોય છે કે જે આપણે નજ કરી ત તો સારૂં એમ આપણને લાગે છે. પણ તે તો ખરી રીતે ાપણા મહાન શિક્ષકરૂપ નીવડી હોય છે. મારીજ વાત કહું. મારે ાયે થોડુંક સારૂં અને ઘણુંક બૂરૂં અને ભૂલભરેલું થયું છે, પરંતુ ાની પ્રત્યેક ભૂલે મને એક એક મહાન ધડો શીખવાડયો છે. એ ષ્ટિથી એથી પણ હું રાજી થાઉં છું. મારૂં અત્યારનું સ્વરૂપ મેં ૂતકાળમાં જે જે કર્યું છે અને વિચાર્યું છે તેના પરિણામરૂપ ે. આગલી પ્રત્યેક ક્રિયા અને પ્રત્યેક વિચારનું ફળ આવ્યું છે, અને એ ફળોનો કુલ સરવાળો તેજ મારી અત્યારની પ્રગતિ અથવા ઉન્નત અવસ્થા છે.

એ તો આપણે બધાંયે સમજીએ છીએ કે, વાસના બહુ ખરાબ વસ્તુ છે, પણ વાસનાઓનો ત્યાગ કરી દેવાનો અર્થ શો ? વાસનાઓ-વગર જીવન કેવી રીતે ચાલે ? એ તો પેલાના જેવીજ આત્મઘાતક સલાહ કહેવાય. વાસનાનો સંહાર કરવા જતાં માણસનો પણ સંહાર થઇ જાય ! ગભરાઓ નહિ, એનો ખુલાસો આવો છેઃ—વાસનાનો ત્યાગ કરવો એટલે જે કાંઈ રાખવું હોય તે રાખો, પણ જે ખરી હકીકત છે તે બરાબર સમજો અને પ્રત્યક્ષ અનુભવો. દ્રવ્ય કોઇની-માલકીનું નથી; લક્ષ્મી કોઇની થઈ નથી ને થવાની નથી. માટે માલકી-પણાનો કિંવા કબજેદારીનો ખ્યાલ હૃદયમાં રહેવા ન દો. આપણે તે કોણ ? તમે કોઇ નથી, હું કોઇ નથી કે અન્ય જન પણ કોઇ નથી. બધુંજ પ્રભુનું છે—પ્રભુજ સર્વસ્વનો માલીક છે. આગળ ઇશોપનિષદના પહેલા શ્લોકમાં કહેવાઇજ ગયું છે કે, બધી વસ્તુમાં પ્રભુને સ્થાપન કરો—યાને બધી વસ્તુમાં પ્રભુને જુઓ. પ્રભુ તમારા ધનની અંદર રહ્યા છે, તમારા મનમાં ઉઠતી વાસનાઓમાં તે રહ્યો છે, તમારી વાસનાઓને સંતોષવા તમે જે વસ્તુઓ ખરીદો છો તેમાં તે રહ્યો છે, તમારા સુંદર વસ્ત્રોમાં તેમજ સુંદર અલંકારોમાં પણ તે રહેલો છે આ પ્રમાણે વિચાર કરવાનો છે. એ રીતે વસ્તુઓને નિહાળવા માંડતાંજ તમારી દૃષ્ટિમાં સઘળુંજ ફરવાઇ ગયેલું લાગશે. તમારી પ્રત્યેક કૃતિ-મતિમાં, પ્રત્યેક વાતચીતમાં, તમારા રંગરંગમાં અને સર્વસ્વમાં જો તમે પ્રભુને સ્થાન આપશો, તો બધા દેખાવજ બદલાઈ જશે, અને પછી જગત દુઃખમય ભાસવાને બદલે સ્વર્ગતુલ્ય ભાસશે.

"સ્વર્ગનું રાજ્ય તમારી અંદર છે" એમ ઈશુ ભગવાન કહે છે. પ્લેટો તેમજ સર્વ ધર્મના મહાન આચાર્યો પણ તેમજ કહે છે.

"જેને આંખો છે તે જુઓ, જેને કાન છે તે સાંભળો." વેદાંત કહે છે કે, તે પ્રથમથીજ તમારી અંદર છે. વેદાંત એમ કહીનેજ થોભતું નથી; પણ સયુક્તિક સાબીત કરી આપે છે કે, જે સત્યને આપણે આટલા વખતથી ઢૂંઢતાં આવ્યાં છીએ તે આપણી સમક્ષ છે, એટલુંજ નહિ પણ બધો વખત તે આપણી સાથેનું સાથેજ હતું. આપણા અજ્ઞાનને લીધે આપણને એમ લાગતું હતું કે, તે ગુમાઇ ગયું છે, અને તેથી હાયપીટ કરતાં કરતાં દુનિયાભરમાં તેને ઢૂંઢતાં ફરતાં હતાં; પરંતુ ખરી રીતે તો તે બધોજ સમય આપણા પોતામાંજ વસતું હતું. ત્યાંજ-આપણા અંતરમાંજ આપણને તે મળશે.

'સંસારનો ત્યાગ કરો'-એ સલાહને જો તેના જૂના અણઘડ અર્થમાં સમજવામાં આવે, તો તો સ્થિતિ એવી થાય કે આપણે કંઇજ કામ ન કરવું, કંઇ પણ કર્યા વગર કે વિચાર્યા વગર માટીનાં ઢેફાં માફક આળસુ કિંવા નિરુદ્યમી થઇ બેસી રહેવું, અને અદૃષ્ટવાદી બનીને કુદરતના નિયમાનુસાર જે પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય તે જેમ ઘસડે તેમ આમતેમ ઘસડાયા કરવું. એજ પરિણામ થાય; પરંતુ સંસારત્યાગનો એ ખરો અર્થ નથી. આપણે કામ તો કરવુંજ જોઇએ. ખોટી વાસનાઓથી ઘસડાતો સામાન્ય માણસ કામનો મર્મ શું સમજે? પોતાની લાગણીઓ અને ઇંદ્રિયોને વશ વર્તનારો માણસ પણ કાર્યની ખરી લહેજત શું સમજે? તેજ માણસ ખરું કામ કરે છે, કે જે વાસનાઓથી કિંવા કોઈ જાતના સ્વાર્થથી દોરાતો નથી. તેજ માણસ ખરું કામ કરે છે, કે જેના મનમાં કોઇ જાતનો લૌકિક હેતુ સાધવાનો વિચાર નથી. તેજ માણસ ખરું કામ કરે છે કે જેને તેમાંથી કોઈજ લાભ પોતાને માટે મેળવવો નથી.

ચિત્રોની દુકાને ચિત્રોનો આનંદ કોણ લૂટે છે?-ચિત્ર વેચનાર દુકાનદાર કે તટસ્થ ઉભો રહી જોનાર? દુકાનદાર તો બિચારો તેના હિસાબમાં પોતાને કેટલી કમાણી થઈ તેનો સુમાર બાંધવામાં અને આ અમુક ચિત્રમાં કેટલું મળશે તેનાજ વિચારમાં મશગુલ હોય છે. એનું મગજ તો તેવાજ ખ્યાલોથી ભરેલું હોય છે. એ તો બિચારો લીલામ પોકારનાર પર મીટ માંડીને માગણીઓ સાંભળતો બેઠો હોય છે. માગણીઓ કેવી ઝપાટાબંધ આગળ વધે છે તે સાંભળવામાં તે તલ્લીન થયો હોય છે. જેઓ ખરીદવા આવ્યા હોય છે તેઓ પણ ચિત્રની મઝા લઇ શકતા નથી. ચિત્રનો ઉપભોગ તો તેજ માણસ કરી રહ્યો છે, કે જે ત્યાં આગળ વેચવા અગર ખરીદવાના ઇરાદા વગર ગયો છે. તે ચિત્ર તરફ જુએ છે અને તેમાંથી મળતો આનંદ ભોગવે છે. એ પ્રમાણે આખું જગત પણ એક ચિત્રજ છે; અને જ્યારે પોતાની બધી વાસનાઓનો અંત આવી જશે, ત્યારેજ મનુષ્યને તેનો ખરો આનંદ આવશે તથા આ

વેચવા ખરીદવાનો સોદો અને એવાજ બીજા મૂર્ખાઇભરેલા ખ્યાલો-નો અંત આવશે. ધીરધાર કરનાર જતો રહેતાં, ખરીદનાર અદૃશ્ય થતાં અને વેચનાર ગેબ થતાં, આ જગત એક ચિત્ર-સુંદર મન-મોહક ચિત્ર જેવુંજ રહે છે. નીચે લખેલી ઇશ્વરીય ધારણા કરતાં વધારે સરસ ને સુંદર ધારણા મારા વાંચવામાં ક્યાંય કદી આવી નથી. કહે છે કે "તે એક મહાન કવિ છે-જૂનામાં જૂનો કવિ છે. જગત અથવા બ્રહ્માંડ તેનું કાવ્ય છે; તેમાં અનેક દુહો, અનેક છંદો ને અનેક તાલ હોય તે અનંત આનંદોલ્લાસમાં લખાયું છે." અર્થાત્ કે બ્રહ્માંડ એ બ્રહ્મરૂપી 'મહાકવિનું' એક મહાકાવ્ય છે. તે કાવ્ય આપણે જ્યારે બધી વાસનાઓનો ત્યાગ કરી રહીશું, ત્યારેજ સમજી શકીશું અને તેનો આનંદ લૂંટી શકીશું. ત્યારે સર્વ કંઇ બ્રહ્મરૂપ જણાશે. જગતના ખૂણા ખોચરા, ગલીઓ ને કુંજો જે અત્યાર સુધી આપણને અંધકારમય અને અપવિત્ર લાગતાં હતાં તે બધાંજ દિવ્ય બની જશે. તેઓ પોતે પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રકાશશે. તે જોઇ અત્યાર સુધીની આ બધી હાયફૂટ એ માત્ર છોકરાંની રમત હતી અને તે રમત આપણે બાજુએ ઉભાં ઉભાં જોતાં હતાં; એ વિચારથી આપણે આપણા મનમાં હસીશું.

તેથી વેદાંત કહે છે-કે, તમારૂં કામ તો કરોજ, પણ તે આવી રીતે કરો:-વેદાંતની પહેલી સલાહ તો એજ છે કે, દેખીતા પ્રાપંચિક જગતનો ત્યાગ કરીને કામ કરો; એનો અર્થ એટલોજ કે પ્રભુને સર્વત્ર દેખો અને સર્વ દશામાં તેને પેખીનેજ તમારૂં કામ કર્યે જાઓ. મરજી હોય તો ભલે સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા કરો કે ભલે પાર્થિવ સુખોની વાસના રાખો; પણ માત્ર એટલું કરો કે પ્રથમ તેમને દિવ્ય બનાવો યાને તેમાં પ્રભુને નિહાળો અને પછીજ તે વાસનાઓ પૂરી કરો. પછી મરજી હોય તો જગતમાં રહીને બીજાઓને મદદરૂપ થઇને લાંબું જીવવાની ઇચ્છા ભલે ધરો. આવી રીતે કામ કરતાં કરતાં તમને મુક્તિનો ખરો રસ્તો જરૂર જડશે; એ સિવાય બીજો રસ્તોજ નથી. સત્યને જાણ્યા વગર જે માણસ સંસારના વિષયવિલાસમાં આંધળાની પેઠે ઝંપલાવે છે, તે માણસ અવળે માર્ગે ચડી જાય છે, અને કદીએ ધારેલા લક્ષ્યને પહોંચી શકતો નથી. તથા જે માણસ કશું જાણ્યા સમજ્યા વિનાજ જંગલમાં ભાગી જાય છે અને શુષ્ક બની જાય છે તે માણસ પણ ખરો રસ્તો ચૂકી જાય છે. એ બંને અંતિમ બિંદુઓ હોઈ બે છેડાની બે મહાન ભૂલો છે. બન્ને માર્ગે વિચરનારા માર્ગ ભૂલ્યા છે, બન્ને પોતાનું ધ્યેય ચૂક્યા છે.

તેથી વેદાંત કહે છે કે, પ્રભુને સર્વ વસ્તુમાં સ્થાપન કરીને અને સર્વ દશામાં તેને નિરખીને કામ કરો એજ આપણું પરમ

કર્તવ્ય છે, અને એ પ્રમાણે આપણે કરી શકીએ એટલુંજ આપણે પ્રભુ પાસે યાચવાનું છે. પ્રભુ સર્વ દશામાં છે; આમ સમજીનેજ આપણે કામ કરવું જોઇએ. એ એકજ રસ્તો છે, બીજો છેજ નહિ. એમ કરીશું તો કાર્યના ફળનું બંધન આપણે માટે નહિ રહે. આપણે જે જે દુઃખો અને અનિષ્ટો ભોગવીએ છીએ, તે બધાંયનું કારણ આપણી જૂઠી વાસનાઓ છે, એ તો આપણે જોઈ ગયાં છીએ. પરંતુ તે વાસનાઓને જ્યારે પ્રભુભાવદ્વારા દિવ્ય અને શુદ્ધ બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે પછી તે કોઇ અનર્થ કે દુઃખના કારણરૂપ નથી રહેતી. આ રહસ્ય જેઓ નથી સમજતા, તેમને તે સમજતાં સુધી આસુરી જગતમાં રહેવું પડે છે. પોતાની ભીતર, પોતાની આસપાસ ચોમેર અને સર્વત્ર, સુખાનંદની કેવી અનંત ખાણ આવી રહી છે, તેની ઘણા જણને ખબર નથી હોતી; એ અદ્ભુત ખાણનો પત્તો હજી તેમને નથી લાગ્યો હોતો. આસુરી અથવા પૈશાચિક જગત એટલે શું ? વેદાંત કહે છે કે "અજ્ઞાન!"

કારણ કે મોટા મહાનદને કિનારે બેઠા છતાં આપણે તરસથી પીડાઇએ છીએ, અને અનાજના ઢગલા આગળ બેઠા છતાં ભૂખે મરીએ છીએ. જગત આનંદથી ભરેલું છે, છતાં આપણે તેને માટે ફાંફાં મારીએ છીએ. આપણે સઘળો વખત તેમાંજ—આનંદધામમાંજ રહીએ છીએ, છતાં હમેશાં આપણે તેને ભૂલી જઇએ છીએ. એ આનંદધામ મેળવી આપવા ધર્મ આપણને સહાય કરે છે. એ આનંદધામ માટેની તાલાવેલી તો બધાંજ હૃદયમાં હોય છે, ઘણીજ પ્રજા તેને ખોળી રહી છે, બધા ધર્મોનું તેજ ધ્યેય છે અને બધાજ ધર્મોમાં જૂદી જૂદી ભાષામાં પણ એનેજ આદર્શ ગણવામાં આવ્યું છે. માત્ર ભાષાનાજ ભેદને લીધે આ બધા દેખીતા તફાવતો–દેખીતા મતભેદો ઉભા થાય છે. એક જણ એક વિચાર એક રીતે દર્શાવે છે; ત્યારે બીજો સહેજ બીજી રીતે તે જણાવે છે; તથાપિ દરેક જણનો ભાવાર્થ તો સામાવાળો બીજી ભાષામાં જે કહી રહ્યો હોય છે તેને આબેહુબ મળતો હોય છે.

આ સંબંધમાં અહીં વિશેષ સવાલો ઉભા થાય છે. કોઈ કહેશે કે "સર્વત્ર પ્રભુદર્શન કરો, એમ મોઢે કહેવું તો સહેલું છે, પણ એ ઉપદેશ આચરણમાં ઉતારવો કઠણ છે. પ્રભુને સર્વત્ર અને સર્વ દશામાં જુઓ, એ વાત અમલમાં મૂકવી મારે કઠણ પડી છે, અને મને લાગે પણ છે કે એમ કરવાથીજ હું સંસારનો યથાર્થ ઉપભોગ કરી શકીશ. પરંતુ સંસારના સ્વાદમાં પડવાથીજ અને સંસારની બે ચાર ચાખતાં વેંતજ, એ સ્થિર સ્થાને ક્યાં ઉડી જાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં પ્રભુને જોવો છે એમ વિચાર કર્યો કરતો હું રસ્તામાં ચાલું છું; એટલામાં એક બળવાન માણસ પાછળથી

આવી મને ધક્કો મારે છે, અને હું ચત્તોપાટ પડી જાઉં છું. પછી તો હું મુઠ્ઠી વાળી ઝટપટ ઉભો થઇ જાઉં છું, મારૂં મગજ તપી જાય છે અને પ્રભુનું પ્રતિબિંબ ક્યાંનું ક્યાંય જતું રહે છે. તુરતજ હું શેતાનરૂપ બની જાઉં છું, પ્રભુજ વિસરાઇ જાય છે અને મારી સામે હું પ્રભુને બદલે સેતાન ઉભેલો જોઉં છું." વાત તો ખરી છે. જન્મતાંવેંતજ આપણા કાન ફુંકવામાં આવ્યા હોય છે કે, પ્રભુને સર્વ ઠેકાણે અને સર્વમાં જુઓ. ભગવદ્ગીતામાં અને બાઇબલમાં પણ એ જ કહ્યું છે. આપણને બધાયને એ ઠસ્સા મળ્યા હોય છે; છતાં જ્યારે તેને વર્તનમાં મૂકવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારેજ ખરી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. ઇસપનીતિમાંની સાબરની વાત તો બધાંને યાદજ હશે. એક સુંદર સાબર એક તળાવને કાંઠે ઉભું ઉભું પોતાના બચ્ચાંને કહેતું હતું કે "જો, હું કેવું બળવાન પ્રાણી છું, મારૂં માથું કેવું ભવ્ય છે! મારા અવયવો સામું તો જો, તે કેવા મજબૂત અને પુષ્ટ છે! અને હું દોડી પણ કેવું ઝપાટાબંધ શકું છું!" એવામાં આઘેથી શિકારી કૂતરાઓના ભસવાનો અવાજ આવે છે. તે સાંભળતાંજ સાબર ઉભી પૂંછડીએ છ-પાંચ ગણવા મંડી પડે છે, અને કેટલાક માઇલ સુધી દોડ્યા બાદ તે હાંફતું હાંફતું પાછું આવે છે. એટલે બચ્ચું કહે છે કે "મા! તું તો હમણાંજ મને કહેતી હતી કે તું બહુ બળવાન છે, અને છતાં કૂતરાનો અવાજ કાને પડતાં તને નાસી જવાનું કેમ સૂઝયું?" સાબરે જવાબ આપ્યો "હા, બેટા! એ ખરૂં, પણ જ્યારે હું કૂતરાઓને ભસતા સાંભળું છું, ત્યારે મારી તમામ સમજણ ઉડી જાય છે." આપણો પણ આવોજ કિસ્સો છે. આપણે પણ મનુષ્યજાત માટે ઉંચા ઉંચા મતો બાંધીએ છીએ, આપણે પોતાને બળવાન અને બહાદૂર સમજીએ છીએ અને મોટા મોટા નિશ્ચયો કરીએ છીએ. પરંતુ કસોટી અને લાલચના કૂતરા જ્યાં ભસવા માંડે છે કે તરતજ આપણી દશા પણ ઇસપનીતિમાંના સાબર જેવી થઇ જાય છે, વસ્તુસ્થિતિ જો આવીજ છે તો પછી કોઈ પૂછશે કે, આ બધા ઉપદેશો અને આ બધી સલાહો જાણવા શીખવાનો ઉપયોગ શું? પરંતુ ભાઇઓ! એમ ઉતાવળા ન થાઓ. એનો ઉપયોગ તો ઘણો મોટો છે. યાદ રાખો કે, ખંત અને સબુરીજ અંતે જીતશે. ઉતાવળે આંબા પાકતા નથી. મહાન કાર્યો એક દિવસમાં કંઇ સધાતા નથી. ખંત અને સબુરી સેવશો, તો અંતે તમને વિજય જરૂર મળવાનો યાને એ ઉપદેશ તમને જરૂર ફળવાનો.

આત્મપ્રાપ્તિ એ આપણો આદર્શ છે. વેદાન્ત કહે છે કે "આ આત્માવિષે પ્રથમ શ્રવણ કરવું જોઇએ, પછી તેના પર મનન કરવું જોઇએ અને ત્યાર પછી તેનું ધ્યાન ધરવું જોઇએ." આદર્શ દૂર હોય તેથી શું થયું? આકાશ તો પ્રત્યેક જણ જોઇ શકે છે, જમીનપર

પેટે ચાલતો કીડો પણ ભૂરા આકાશને જુએ છે; પણ-પણ તે કેટલું દૂર છે! શરીરસહિત આકાશને પહોંચવું કેટલું કપરૂં છે! આપણા આદર્શ અથવા ધ્યેયની બાબતમાં પણ એમજ સમજવાનું છે. બેશક તે આપણાથી અત્યંત આઘે હોય છે, છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે તેને પ્રાપ્ત કર્યા વગર આપણો છૂટકો નથી. મનુષ્યમાત્રની જીંદગીમાં કોઇ ને કોઇ આદર્શ અવશ્ય હોવો જોઇએ-બને તો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પ્રભુપ્રાપ્તિનો આદર્શ હોવો જોઇએ. કમનસીબની વાત છે કે, મનુષ્યોના ઘણા મોટા ભાગને જીંદગીમાં કોઈ પણ જાતનો આદર્શજ નથી હોતો. આદર્શરૂપી દીપકના અભાવે તેમનું જીવન ઘોર અંધારી ગુફા જેવું હોય છે અને એ ઘોર અંધારામાં તેઓ આખી જીંદગી અટવાયા કરે છે. આદર્શવાળા મનુષ્યને હાથે ભૂલો તો થાય છે, પણ જો એની ભૂલોનું પ્રમાણ હજાર જેટલું હશે તો ખચિત માનજો કે, આદર્શહીન મનુષ્યની ભૂલોનું પ્રમાણ પચાસ હજાર જેટલું હશે. તેથી જીંદગીમાં કોઈ પણ જાતનો આદર્શ સેવવો એ અત્યંત બહેતર છે; અને એ આદર્શવિષે આપણે જેમ બને તેમ વધારે ને વધારે તથા એટલી હદ સુધી જાણવું-સાંભળવું જોઇએ, કે જેથી તે આપણા હૃદયમાં ઉતરે, મગજમાં ઠસે, નસોમાં વહેવા માંડે, લોહીના પ્રત્યેક બિંદુમાં ભળે અને આપણા શરીરના છિદ્રેછિદ્રમાં તે વ્યાપી જાય. આવું થાય ત્યાંસુધી તે વિષે શ્રવણ કરવું જોઇએ, મનન કરવું જોઇએ અને પછી તેનું ધ્યાન ધરવું જોઇએ. અર્થાત્ કે આપણા આ સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શની પ્રાપ્તિ અર્થે આપણે આત્મતત્ત્વનું પ્રથમ શ્રવણ કરવું જોઇએ; કેમકે કહ્યુંજ છે કે "જેવું હૈયે તેવું હોઠે"-હૈયું ભરપૂર બનતાંજ મુખ બોલવા માંડે છે અને હાથ કામ કરવા માંડે છે.

વિચારજ આપણી સઘળી કાર્યપ્રવૃત્તિનો નિયામક છે, વિચારજ આપણી અંદર કાર્યપ્રેરક પ્રધાન શક્તિ છે. તેથી મનને ઉંચામાં ઉંચા વિચારોથી ભરી કાઢો શી રીતે? તો કે રોજ ને રોજ એ ઉંચા વિચારોનું શ્રવણ અને મનન કર્યા કરો. નિષ્ફળતાને ગણકારો નહિ. નિષ્ફળતાઓ તો સ્વાભાવિક છે. નિષ્ફળતા વગર જીંદગીનું કાવ્ય યાને જીવનનો રસ ક્યાં રહેત? માટે પરિશ્રમ અને ભૂલોની તો પરવાજ ન કરો. ગાય જૂઠું બોલતી કદી સાંભળવામાં આવી નથી, પણ અંતે તો તે માત્ર ગાયજ છે, માણસ કદી નથી. માટે આ નિષ્ફળતાઓ અને ક્ષુદ્ર ક્ષતિઓની પરવા મુદ્દલ ધરો નહિ. એકના એક આદર્શને હજાર વાર હૃદયમાં સ્થાન આપવું પડે તો આપો, અને એ હજારે વાર નિષ્ફળ નીવડો તોપણ ફરી ફરીને પ્રયત્ન કરો. પ્રયત્ન કરવો છોડો નહિ. પદાર્થમાત્રમાં પ્રભુને પેખવો, એ મનુષ્યનો મહાન આદર્શ છે. પરંતુ જો તમે એને પદાર્થમાત્રમાં જોઇ

ના ન હો, તો પ્રથમ એને એકજ વસ્તુમાં જુઓ કે જે તમને વહાલામાં વહાલી હોય. તે પછી બીજી વસ્તુમાં એને જુઓ અને એમ કરતાં કરતાં પછી બધાજ પદાર્થમાં એના દિદાર દેખો. આત્મા મક્ષ જીવન તો અનંત પડ્યું છે. જીવનની ખોટ તમને પડવાની થી. ઉદ્યમ જારી રાખો અને તમારો બેડો અંતે પાર પડશેજ.

આ આદર્શ અને તેને પ્રાપ્ત કરનારનું વર્ણન કરતાં ઇશોપનિષદમાં કહ્યું છે:–

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत् तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥
तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु
सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥
यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥
यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ (ઇશો૦–૪ થી ૭)

અર્થાત્ "તે આત્મા અચળ અને એક હોઇ મન કરતાં વધારે વેગવાન છે. તેની દોડને કોઇ પહોંચી શકતું નથી. તે ઉભો રહ્યો હોય છતાં પણ મન અને વિચાર જેવા વેગવાન પદાર્થો પણ તેનાથી આગળ જઇ શકતા નથી. તે ચંચળ છે, તેમ સ્થિર છે; તે દૂર છે તેમ નિકટ છે; તે બધાંની ભીતર છે તેમ બહાર પણ છે. એવા આત્માની અંદર જે માણસ સર્વ ભૂતમાત્રનું દર્શન કરે, તેમજ સર્વ ભૂતમાત્રમાં આત્માને જુએ, તે માણસને કંઇજ સંતાડવાનું મન થતું નથી; કારણ કે એ અવસ્થામાં જ્ઞાનીને મન સર્વ પ્રાણી આત્મરૂપ થઇ જાય છે. એની આડે માયાનો પડદો રહી શકતોજ નથી. એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા–સર્વત્ર એક જોનારા પુરુષને પછી શોક કેવો કે મોહ કેવો ?"

'જીવનનું આ એકત્વ અને પદાર્થમાત્રનો અભેદ'–એ બીજો મહાન પાઠ વેદાન્ત શીખવાડે છે. આગળપર વેદાન્ત એ સપ્રમાણ સાબીત કરે છે કે, આપણું બધું દુઃખ અજ્ઞાનમાંથી જન્મે છે અને એ અજ્ઞાન અનેકપણાના ખ્યાલથી–મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના, પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના, પૃથ્વી અને ચંદ્ર વચ્ચેના અને ચંદ્ર તથા સૂર્ય વચ્ચેના ભેદભાવથી પ્રગટે છે. પરમાણુ પરમાણુ વચ્ચેના ભેદભાવનો આ ખ્યાલ બધા દુઃખનું મૂળ છે. પરંતુ વેદાન્ત કહે છે કે એવો ભેદભાવ વસ્તુતઃ છેજ નહિ; જણાય છે તે ખરો નથી. જણાતો ભેદભાવ એ તો માત્ર દેખીતો ઉપરછલ્લો અને બહારીપણાનો છે. પદાર્થોના અંતરમાં તો દરેકે એકત્વ રહેલું છે. બહારી નીચે ઉંડી

જોવાનો પ્રયત્ન કરશો તો મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનું, જાતિ જાતિ વચ્ચેનું, ઉંચ ને નીચ વચ્ચેનું, દેવતાઓ અને મનુષ્ય વચ્ચેનું અને માણસો તથા પશુઓ વચ્ચેનું આ એકત્વ તમને જણાયા વગર નહિ રહે. હજી પણ વધારે ઉંડે તમે જશો, તો એ બધાં એકજ તત્ત્વનાં માત્ર વિભિન્ન રૂપો જણાશે. આ એકત્વનો ખ્યાલ જેણે અનુભવ્યો છે અને જે એકત્વદર્શી થયો હોય છે, તેને માટે મોહ રહેતોજ નથી. મોહ તે એને શેનો થાય? પ્રત્યેક પદાર્થનું પ્રકૃત સ્વરૂપ, પ્રત્યેક વસ્તુનું રહસ્ય તો એ જાણતો હોય છે. એને દુઃખ પણ શેનું ધરવાનું હોય? કારણ કે એને વાસના તો હોતીજ નથી. પ્રત્યેક વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ શોધતાં એને પ્રભુસ્વરૂપનીજ પ્રાપ્તિ થઇ હોય છે; અને પ્રભુજ સર્વ ચીજનું કેન્દ્ર ને એકત્વસ્વરૂપ છે એવી એની પ્રતીતિ થઇ હોય છે; અને પ્રભુ પોતે તો નિત્ય સત્, નિત્ય ચિત્ (જ્ઞાન) અને નિત્યાનંદરૂપ છે. એવા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપની ઝાંખી થયા પછી તેને બીજી વાસના શેની હોય? એ સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપમાં મૃત્યુ નથી, વ્યાધિ નથી, શોક નથી, દુઃખ નથી તેમ અસંતોષનો પણ અભાવ છે. સંપૂર્ણ એકત્વ અને સંપૂર્ણ આનંદ સિવાય અન્ય કશું છેજ નહિ. તો પછી તેને શોક કરવાનો પણ કોનો હોય? વસ્તુતઃ તે આનંદધામમાં, તે સત્ય સ્વરૂપમાં મૃત્યુ કે દુઃખ જેવું છેજ નહિ; તેમજ રડનાર કે રડાવનાર પણ કોઇ યા કશું નથી. એ પ્રભુનું સ્વરૂપ કેવું છે તે હવે જુઓ:—

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान्
व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥

(ઇશોપનિષદ્—૮ શ્લોક)

અર્થાત્ "તે ચોમેર સર્વત્ર વ્યાપેલો છે. તે ઉજ્જવલ યાને શુદ્ધ છે, અશરીરી છે, વ્રણરહિત છે, સ્નાયુશૂન્ય છે, પવિત્ર અને નિષ્પાપ છે; વળી તે કવિ છે, મનનો નિયંતા છે, સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે, અને સ્વયંભૂ છે; તે નિરંતર સર્વ જનોની કામના યથાયોગ્ય પૂરી કરે છે." આવા પ્રભુરૂપને ન જાણતાં જેઓ અવિદ્યામય યાને અજ્ઞાનમાંથી જન્મેલા જગતને સાચું માનીને ભજ્યા કરે છે, તેઓ અંધારામાં ફાંફાં મારે છે; અને જેઓ આખો જન્મારો આ જગતમાં જીવ્યા છતાં તેમાંથી કંઇ વધારે સારૂં કે વધારે ઉંચું તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરતાં નથી, તેઓ તો તેના કરતાં પણ વધારે ગાઢા અંધકારમાં અટવાય છે એમ સમજવું. પરંતુ જેને પરમ સુંદર પ્રકૃતિનું રહસ્ય જ્ઞાત થાય છે, અને જે પ્રકૃતિની સહાયથી પ્રકૃતિથી પર એવા એ પરમાત્માને જુએ છે તે મૃત્યુને તરી જાય છે અને એ પરમ તત્ત્વની યાને પરિબ્રહ્મની સહાયથી અમૃતત્વના અનંત આનંદનો ઉપભોગ

કરતાં સ્તવે છે:-

हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापि हितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्य धर्माय दृष्टये ॥

× × × ×

तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमम् ।
तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ (ईशो०-१५-१६)

અર્થાત્ "હે સૂર્ય ! તારા હિરણ્યમય બિંબતળે તેં સત્યને ઢાંકી રાખ્યું છે. એ ઢાંકણને તું જરૂર ખસેડી લે કે જેથી હું એ સત્યનાં દર્શન કરી શકું. × × × × તારી અંદર રહેલા સત્યને મેં જોયું છે, તારાં કિરણો અને ગૌરવનો શો અર્થ છે તે હું સમજ્યો છું, અને તારી અંદર જે તત્ત્વ ચમકી રહ્યું છે તે મેં નિરખ્યું છે. તારી અંદરનું કલ્યાણકારી સત્ય મેં જોયું છે, અને જે તારી અંદર છે તેજ મારી અંદર પણ છે-હું તેજ છું-એજ છું."

८–अपरोक्षानुभूति याने साक्षात्कार*

આજે હું તમોને કઠોપનિષદ્ નામના બીજા એક ઉપનિષદ્‌માંથી થોડુંક વાંચી સંભળાવું છું. આ ઉપનિષદ્ સર્વ ઉપનિષદોમાં સરળમાં સરળ છતાં સૌ કરતાં વધારે કાવ્યમય છે. એનો અનુવાદ અંગ્રેજી ભાષામાં સર એડ્વિન આર્નોલ્ડને હાથે 'સિક્રેટ ઑફ ડેથ-યાને મૃત્યુનું રહસ્ય'–એ નામે થયેલો છે. તે કદાચ તમારામાંનાં કેટલાંક જણે વાંચ્યો પણ હશે. 'સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે ને શેમાંથી થઇ'–એ પ્રશ્નનો ઉત્તર બાહ્યજગતમાંથી સંતોષકારક રીતે ન મળતાં લોકોની દૃષ્ટિ આંતરજગત પ્રતિ વળવા પામી, એ તો આપણે આગલા વ્યાખ્યાનમાં જોઇ ગયા. તે મુજબ કઠોપનિષદ્‌ની અંદર મનુષ્યના આંતરસ્વભાવમાં શોધખોળ શરૂ થાય છે–અર્થાત્ કે મનુષ્યના આંતરભાગમાં પ્રવેશી ઉપલા પ્રશ્નનો સંતોષકારક ખુલાસો પ્રાપ્ત કરવાનો કઠોપનિષદ્‌માં પ્રયત્ન થયેલો છે. અત્યારસુધી એ પ્રશ્ન આગળ કરવામાં આવતો હતો કે, આ બાહ્ય જગત કોણે અને કેવી રીતે પેદા કર્યું ? પણ તેને ઠેકાણે હવે એવો પ્રશ્ન ઉપાડી લેવામાં આવ્યો કે, મનુષ્યની અંદર એવી કયી વસ્તુ છે કે જે તેને જીવિતદશામાં રાખે છે, તેને હલન-ચલનની શક્તિ આપે છે અને જે જતી રહેતાં તે મૃત્યુ પામેલો લેખાય છે ? વળી, મૃત્યુ પછી મનુષ્યની અંદર રહેલી તે વસ્તુની શી દશા થાય છે તે પ્રશ્ન પણ છણાવા માંડયો. આરંભના તત્ત્વચિંતકોએ જડ જગતનો આધાર લઇને તેનાદ્વારા અંતિમ નિર્ણય પર આવવાની ચેષ્ટા કરી. પરિણામે તેઓ એવા નિર્ણય પર આવે છે કે આ જગતનો કોઇ એક શાસનકર્તા છે, ને તે શાસનકર્તા અતિશય વિરાટ્ હોવા છતાં માનવદેહધારી થઇ માનવીનાં લક્ષણયુક્ત થયો છે–અર્થાત્ કે આ શોધને પરિણામે જે એક વ્યક્તિને જગતના ઉત્પાદક, ચાલક અને શાસનકર્તાતરીકે સ્વીકારવામાં આવી તેનામાં મનુષ્યનાં ગુણ-લક્ષણો પણ મોટા પ્રમાણમાં આરોપિત કરવામાં આવ્યાં, બીજાં માનવપ્રાણીઓ કરતાં તેનું પદ અતિ ઘણું ભવ્ય ને ગૌરવશાળી લેખવામાં આવ્યું; છતાં તે વ્યક્તિને વ્યવહારમાં તો એક માનવ

* લંડનમાં આપેલું વ્યાખ્યાન, તા. ૨૯-૧૦-૧૮૯૬

વ્યક્તિતરીકેજ સ્વીકારવામાં આવી. એટલે આ શોધ, આ નિર્ણય આંશિક સત્ય હતું અને નહિ કે પૂર્ણ સત્ય. કેમકે આપણે મનુષ્યો જગતને જે નિહાળીએ છીએ તે મનુષ્યદૃષ્ટિએ નિહાળીએ છીએ, કિંબહુના આપણું જગત મનુષ્યસૃષ્ટિમાંજ પરિસમાપ્ત થાય છે અને તેથી જગતના ઉત્પાદક અને નિયંતા ઈશ્વરને આપણે માનવ-રૂપધારી આલેખીએ છીએ તે ઠીક છે.

પણ ધારો કે, કાલે ઉઠીને ગાય અને ઘોડા જેવા પ્રાણીવર્ગમાં તત્ત્વચિંતકો પેદા થાય અને તેમને પોતપોતાનો ઈલાયદો ધર્મ હોય, તો તે પ્રાણીઓ જગતને પોતપોતાની દૃષ્ટિએ નિહાળશે; તેમને મન જગત એટલે ગાયની કે ઘોડાનીજ સૃષ્ટિ. આનું પરિણામ એ આવ-વાનું કે, આ પ્રાણીવર્ગના તત્ત્વચિંતકો જગતની મીમાંસા પોતપોતાની દૃષ્ટિએજ કરવાના. ગાય કે ઘોડાને મન જગતનો ઉત્પાદક ને ચાલક કોઇ હુંશિયાર ગાય કે ઘોડોજ હોવાનો. તે પ્રાણીઓ બિચારાં આપણે મનુષ્યોએ કલ્પેલો ઈશ્વર કેમે કર્યો નહિ સમજી શકવાનાં, તો પછી સ્વીકારવાની તો વાતજ શી? એજ પ્રમાણે બિલાડાંની સૃષ્ટિમાં જો તત્ત્વચિંતકો પાકે તો તેઓ આખી સૃષ્ટિને બિલાડાંનીજ સૃષ્ટિતરીકે જોવાનાં અને તેમનો ઈશ્વર પણ એક ભવ્ય અને ગૌરવશાળી વિરાટ બિલાડોજ હોવાનો. આ ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ જોઇ શકીશું કે, જગતવિષયક આપણા માનવી તત્ત્વચિંતકોનો નિર્ણય સંપૂર્ણાંશે સત્ય નહોતો; તેમજ જગતસંબંધી આપણી માનવી ધારણા પણ સર્વાંગસ્પર્શી-સંપૂર્ણ માહિતીવાળી-સર્વાંશે સમજણવાળી-નહોતી. એ પ્રકારની ભયંકર અસ્પષ્ટ મીમાંસા સ્વીકારતાં તો આપણને મોટા ચક્કર-ભમરમાં પડવું પડે; અર્થાત્ બાહ્યજગતપરથી જગતની મીમાંસા કરવાથી જે પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં હોય એ રહેલો છે કે, આપણે જે જગત જોઇએ છીએ, તે જગત આપણા પોતાના પૂરતુંજ હોય છે; કિંબહુના સત્ય કિંવા વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિષેની આપણી જેવી ને જેટલી ભાવના હોય છે તેવી અને તેટલીજ આપણી ઈશ્વરસંબંધી કલ્પના હોય છે. કારણ કે એ સત્ય યાને વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપણી ઇંદ્રિયોને અગોચર હોઈ આપણી બુદ્ધિને અકળ અથવા નહિ સમજાય એવું છે. અત્યારે આપણે જગતને એટલુંજ માત્ર સમજી શકીએ છીએ કે, જેટલું તે આપણી પંચેંદ્રિયોને જણાયું હોય છે પણ ધારો કે કાળે કરીને આપ-ણને એક વધારાની ઇંદ્રિય પ્રાપ્ત થઇ, તો પછી સમસ્ત બ્રહ્માંડની આપણી ભાવના અવશ્ય બદલાઇ જવાની. ધારો કે એ વધારાની ઇંદ્રિય જે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તે ચુમ્બક અથવા આકર્ષક ઇંદ્રિય હોય, તો પછી એ ઇંદ્રિયને અભાવે અત્યારે જગતમાં મોજુદ રહેલી જે લક્ષાવધિ શક્તિઓનું આપણને જ્ઞાન કે ભાન નથી, તે

તમામ શક્તિઓનું આપણને ભાન થવા માંડે, એ બનવા જોગ છે. તાત્પર્ય કે, આપણી ઇંદ્રિયો સીમાબદ્ધ છે-રે! અતિશય મર્યાદિત છે, અને એ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાંજ આપણું સમગ્ર જગત સમાયલું હોવાથી જગતના ઉત્પાદક ઈશ્વરવિષેની આપણી કલ્પના પણ એ મર્યાદિત જગતને અનુરૂપજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ કલ્પના સમગ્ર સમસ્યાના સંતોષકારક ખુલાસારૂપ નથી, કિંબહુના તે ખરો ખુલાસોજ નથી. અને તેથીજ મનુષ્ય એ કલ્પના પામ્યા પછી પણ ત્યાં આગળ થોભતો નથી. મનુષ્ય એ ચિંતાશીલ પ્રાણી હોવાથી વધુ વિચાર કરતાં તેને એ ખુલાસો સર્વાંશે સંતોષકારક નથી લાગતો. પરિણામે તે સમગ્ર સૃષ્ટિઓનું યથાર્થ રહસ્ય સમજાવી શકે તેવો કોઈ ખુલાસો મેળવવાનું મન કરે છે, અને આગળ મથે છે.

આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે પ્રથમ તો મનુષ્યને એવું એક જગત-એવું એક વિશ્વ જડવું જોઇએ કે જેની અંદર તમામ સૃષ્ટિઓનો સમાવેશ થઈ શકતો હોય-અર્થાત્ એવી કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી જોઇએ કે જે એકજ વસ્તુ પોતે પ્રાણીઓની પંચેંદ્રિયોને ગમ્ય તેમજ અગમ્ય તમામ પ્રકારના અસ્તિત્વમાં, માળાના મણકાઓમાં વ્યાપી રહેલા સૂત્રની માફક સમાન રીતે વ્યાપી રહેલી હોય. એવી કોઈ વસ્તુ-નિકૃષ્ટ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સૃષ્ટિમાં સમાન રીતે વ્યાપી રહેલી વસ્તુ હાથ લાગે તોજ આપણી આગળ ઉપસ્થિત થયેલી સમસ્યાનો નિર્ણય શક્ય બને. એ અવિચ્છિન્ન વસ્તુ-એ સમાન તત્ત્વ ઇંદ્રિયાતીત હોય તેની ફિકર નહિ, પણ એવું કોઇ તત્ત્વ સર્વત્ર સમાનભાવે મોજુદ છે એવું કેવળ તર્કથી પણ જો સિદ્ધ કરી શકાય તો આપણી આ સમસ્યાનો તોડ થોડો ઘણો પણ હાથ લાગ્યો ગણાય. પરંતુ એ તોડ અગર નિર્ણય આપણે જે જગત જોઇએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ, તેના દ્વારા તો ખચિતજ આપણને લાવશે નહિ. કેમકે આ ઇંદ્રિયગમ્ય જગત તો સમગ્ર બ્રહ્માંડનો અમુક એક અંશમાત્ર છે.

તેથી આપણી સમસ્યાની મીમાંસા માટે જગતના આંતરપ્રદેશમાં ઉતર્યા વગર બીજો ઇલાજ નથી. અમારા પ્રાચીન પૂર્વજોને ગાઢ મનનને અંતે માલમ પડેલું કે, કેન્દ્રસ્થ મૂળ વસ્તુથી તેઓ જેમ જેમ છેટા જતા, તેમ તેમ તે અખંડ એક વસ્તુને બદલે વિવિધતા અને ભિન્નતાનો ભાસ થતો, અને જેમ જેમ તે કેંદ્રસ્થ મૂળ વસ્તુની સમીપ આવવાનું થતું, તેમ તેમ સમગ્ર સૃષ્ટિઓમાં એકરૂપતાનું વિશેષ ને વિશેષ પ્રમાણમા ભાન થતું. અર્થાત્ જડ ચેતન સમસ્ત સૃષ્ટિમાં સમાનભાવે વિલસી રહેલા એક અવિચ્છિન્ન તત્ત્વની સમીપતાથી એકતાનો ભાવ અનુભવાય છે, અને એ મૂળ તત્ત્વથી દૂર દૂર જતાં અનેકતા તથા ભિન્નતાનો ભાસ થાય છે; એ સિદ્ધાંત અમારા પૂર્વજોને હાથ લાગ્યો. આ વાત સૌને સહેલથી સમજાય

છે. કોઈ એક વર્તુલમાં ઉભાં રહેલાં માણુસો પૈકી જેટલાં
બિંદુની નજીક ઉભાં હોય છે તેટલાં માણુસો સમાન ક્ષેત્રમાં હોઈ
ાજાને અડેલાં યાને એકરૂપ ભાસે છે, અને તેજ વર્તુલ-
જેઓ કેંદ્રથી આઘે હોય છે, તેઓ એકબીજાથી અલગ જણાય
ાીજ રીતે આ બાહ્ય જગત મૂળ કેંદ્રસ્થ વસ્તુથી બહુ દૂર-
હોવાથી તેની અંદર એવું એક સમાન ક્ષેત્ર નથી કે જ્યાં
ા અસ્તિત્વના ચમત્કાર એકરૂપ દેખાય. ટુંકમાં કહીએ તો આ
યાને ઇંદ્રિયગમ્ય જગત, સમગ્ર સૃષ્ટિ ચમત્કારનો એક અંશ-
છે. બાહ્ય જગત ઉપરાંત માનસિક, નૈતિક અને બૌદ્ધિક વગેરે
તં અનેક જગતના વ્યાપારો છે. તેમાંથી માત્ર એકનોજ વિચાર
તે એ ઉપરથી સમગ્ર જગતની-અખિલ બ્રહ્માંડની-સમસ્યા
કવવાનું કાર્ય કેવળ કપરૂં નહિ પણ અશક્ય છે. તેથી પ્રથમ
આપણને એવું એક મધ્યબિંદુ હાથ લાગવું જોઇએ કે જેમાંથી
સ્તિત્વની ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાઓના ફાંટા ફૂટતા હોય. એવા
માન કેંદ્રને પ્રાપ્ત કરીનેજ આપણે આ જગતવિષયક સમસ્યા
ાર્થ રીતે છેડવી શકીએ. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે, એ કેંદ્ર
ને એ સમાન મધ્યબિંદુ કયાં છે? તેના જવાબમાં જણાવવાનું
તે કેંદ્ર આપણી પોતાની અંદર છે. અમારા પ્રાચીન ઋષિઓએ
ાભ્યંતર પ્રદેશમાં ઉંડા ને ઉંડા ઉતરીને શોધી કાઢ્યું છે કે સમગ્ર
હ્માંડનું મધ્યબિંદુ જીવાત્માના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમાં રહેલું છે. એ
કેંદ્રજ બિંદુ તરફ સૃષ્ટિમાત્ર યાને વ્યાષ્ટમાત્ર આકર્ષાતી હોઈ તેજ
્યાં અસ્તિત્વનું સામાન્ય ક્ષેત્ર છે. એ સામાન્ય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કર્યા
છીજ આપણી આગળની સમસ્યા સર્વાંશે છોડવી શકાય તેમ છે. માટે
"આ જગત કોણે નિર્માણ કર્યું"-એ પ્રશ્ન એટલો બધો કંઇ દાર્શનિક
નથી, તેમ એ પ્રશ્નના નિરાકરણથી ખાસ કંઈ લાભ જેવું નથી.

આજ બીના કઠોપનિષદમાં અત્યંત અલંકારભરી ભાષામાં
વર્ણવાયલી છે, અને તે આ પ્રમાણેઃ-

અસલના વખતમાં એક અત્યંત ધનાઢ્ય મનુષ્ય થઈ ગયો.
તેણે એક વખતે એવો એક યજ્ઞ કરવા માંડ્યો કે જેમા સર્વસ્વનું દાન
કરી દેવું પડે; પણ આ ધનાઢ્ય યજમાનના દેખાડવાના ને ચાવવાના
દાંત જૂદા હતા. તેની વૃત્તિ નિખાલસ નહોતી. એને તો નિષ્કામ
યજ્ઞના પુણ્યને બદલે યજ્ઞ કર્યાની કીર્તિ અને વાહવાહ મેળવવાની-
જ ઈચ્છા હતી. તેથી તે રાજસ મનુષ્ય યજ્ઞમા એવીજ ગાયોનું દાન
કરતો હતો કે જે આંધળી, લંગડી કે વાઝણી હોય. હવે એમ બન્યું
કે, એને નચિકેના નામનો એક પ્રખર બુદ્ધિશાળી પુત્ર હતો તેણે
જોઇ લીધું કે તેનો બાપ યજ્ઞના સાત્વિક નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરતો
નથી, ને શાસ્ત્રવિધિનો ભંગ કરે છે; પરંતુ તીર્થરૂપ પિતાને શું

અદૃશ્ય '

કહેવું તેની એને કંઈ ગમ પડી નહિ. કારણ કે હિંદુઓનાં બાળકો માતાપિતાને જીવંત દેવતારૂપ લેખે છે. બહુ વિચારને અંતે નચિકેતા પિતાની પાસે ગયો અને અતિશય નમ્રતા તથા વિનયસહિત પૂછવા લાગ્યો કે "પિતાજી ! મને આપ કોને આપવા ધારો છો ? આ યજ્ઞના નિયમ પ્રમાણે તો આપે આપનું સર્વ કંઈ આપી દેવું જોઇશે ને !" આ પ્રશ્નથી તે ધનાઢ્ય બહુ ખીજાયો અને બોલ્યો કે " શું બકે છે તું મૂર્ખ છોકરા ? એમ કરીએ તો તો પોતાના પુત્રને-તને પોતાને પણ આપી દેવો જોઇએ તે આપી દઉં ? જા, જતો રહે. પુત્રને તે વળી કોઇ પિતા આપી દેતો હશે ?" આમ છતાં નચિકેતાએ શાસ્ત્રના નિયમને આગળ કરી એનો એજ પ્રશ્ન બીજી ને ત્રીજી વાર પણ પૂછયો. એટલે તે ક્રોધાયમાન થયેલા પિતાએ ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં કહ્યું કે " વારૂ, ત્યારે જા હવે તને હું યમના હાથમાં સમર્પું છું." તે પછીનો કથાભાગ એવો છે કે, નચિકેતા પિતાના સંકલ્પ પ્રમાણે મૃત્યુના દેવ યમરાજાને ત્યાં જાય છે. આ યમ અત્યંત પવિત્ર અને ધર્મિષ્ઠ વ્યક્તિ હોય છે, અને તેના નામ પ્રમાણે તે અત્યંત ચારિત્ર્ય-શીલ તથા સંયમી હોઇ તેના સહવાસમાં પુણ્યાત્માઓ મરણ બાદ ચિરકાળ સુધા વસે છે. એવા પુણ્યાત્માઓ પિતૃદેવોને નામે અને એ સ્થાન યમલોક કે પિતૃલોકને નામે ઓળખાય છે. આ યમલોકમાં નચિકેતા ગયો. પરંતુ તે સમયે યમરાજા કંઇ કામસર બહાર ગયેલા હતા; તેથી નચિકેતાને ત્રણ દિવસસુધી યમરાજાની વાટ જોતાં ઉભા રહેવું પડયું. ચોથે દિવસે યમરાજા ઘેર આવ્યા અને નચિકેતાને જોતાંજ બોલી ઉઠયા:-

"અહો ! મહાનુભાવ વિદ્વન્ ! તું પૂજવા લાયક અતિથિ હોવા છતાં તારે મારા દ્વારપર ત્રણ દિવસ ભૂખ્યા ને તરસ્યા ઉભા રહેવું પડયું તે માટે હું દિલગીર છું. તને મારાં વારંવાર વંદન હો ! તારાં દર્શનથી મારૂં કલ્યાણ થાઓ ! કાર્યવશાત્ મારે બહાર જવું થવાથી તારે થોભવું પડયું તે માટે મને બહુ લાગે છે; પણ ફિકર નહિ, તેનો બદલો હું વાળી આપાશ. પ્રત્યેક દિવસ દીઠ તું એકેક વરદાન મારી પાસેથી માગી લે; હું તને તે ખુશીથી આપીશ." તે ઉપરથી નચિકેતાએ માગ્યું કે "મહારાજ ! પ્રથમ વરદાન મને એ આપો કે, મારા પિતાનો મારા પ્રત્યેનો ગુસ્સો શમી જાય, અને હું અહીંથી પાછો ફરૂં ત્યારે તે મને ઓળખે અને પ્રસન્નતાપૂર્વક અપનાવે." એ વરદાન યમરાજાએ માગ્યા પ્રમાણે આપ્યું. એટલે બીજા વરદાન-તરીકે નચિકેતાએ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનાર કોઇ યજ્ઞવિષે જાણવા-ની ઈચ્છા દર્શાવી. હવે, એ તો આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ કે, વેદના સંહિતાભાગમાં કેવળ સ્વર્ગનીજ કથા મળી આવે છે. આ સ્વર્ગમાં જીવાત્માઓ મૃત્યુ બાદ દિવ્ય શરીરને પ્રાપ્ત કરી

પિતૃઓ સાથે વસવાનું સુખ મેળવતા. તે પછી વળી ક્રમે ક્રમે બીજા ભાવો–બીજા ઉચ્ચતર આદર્શો આગળ આવ્યા; પણ તે કશાથી લોકોના મનનું સર્વાંશે સમાધાન થયું નહિ. આ વિવિધ દિવ્ય લોકની ભાવના કરતાં વધારે ઉચ્ચ વસ્તુની અપેક્ષા હતી; કારણ કે દિવ્ય લોકનો વસવાટ કાંઈ સર્વોપરિ પરમધામ જેવો અને નિત્ય અને પરમાનંદમય હોતો નથી. બહુ બહુ તો ત્યાં જીવાત્માને તંદુરસ્ત અને પુષ્કળ સમૃદ્ધિવાળું જીવન પ્રાપ્ત થાય છે; ભોગવિલાસોની રેલછેલ ત્યાં ઉડતી હોય છે ને તે ભોગો સ્વચ્છંદે ભોગવ્યા છતાં દેહના આરોગ્યમાં કે સુદૃઢપણામાં કશી ઉણપ આવતી નથી. અર્થાત્ કે સ્વર્ગલોકની ભાવના આ સ્થૂળજગત કરતાં તો બહુ વધારે સુખદાયી છે, તથાપિ બીજી રીતે તો તે પણ સ્થૂળ જગતની પેઠે અસ્થાયી હોઈ પરમધામ (મોક્ષ)ની અપેક્ષાએ તો અણુમાત્ર જેટલી હોય છે. અને એ તો આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે, સ્થૂળ-જગતની સ્થૂળદૃષ્ટિથી આ વિકટ સમસ્યાનો ઉકેલ થાય તેમ નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વર્ગવિષયક અમે તેવી ભાવના પણ એ સમસ્યાનું સંતોષકારક નિરાકરણ કરવાને અસમર્થ છે. કેમકે સ્વર્ગ-લોક એ તો માત્ર આ સ્થૂળ જગતનું સુધરેલું સ્વરૂપ હોઈ જડ છે. સ્થૂળ અથવા જડજગત એ તો અપાર પ્રકૃતિના અનેકવિધ ચમત્કારો-માંનો એક અત્યંત સ્વલ્પ અંશ છે, એ આપણે વિસરવું ન જોઈએ. એ અદ્ભુત અને વિશાળ પ્રકૃતિના બીજા જે અનન્ય ચમત્કારો આપણે જોઈએ છીએ તે વસ્તુતઃ એક ભૌતિક યાને જડ નથી.

ઉદાહરણાર્થે, આપણા જીવનની પ્રત્યેક પળ તપાસીશું. તો તેમાં વાસ્તવિક બાહ્ય ઘટનાઓ કરતાં માનસિક કિંવા આન્તરિક વ્યાપારોનું પ્રમાણ બહુ વધારે જણાયા સિવાય રહેતું નથી. એ આન્તરિક જગતનો વિસ્તાર અહો! કેટલો મોટો છે અને તેની કાર્ય-ક્ષમતા પણ કેવી ભારે છે! એની તુલનામાં ઇંદ્રિયગમ્ય વ્યાપારો અતિ તુચ્છ જણાય છે. સ્વર્ગની કલ્પનાથી આ સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવા જતાં એક ભૂલ થાય છે, અને તે એ કે, ને સમગ્ર ભાવના, [illegible] સ્વર્ગ અને [illegible] પરિણામ થાય છે. [illegible] આ સ્વર્ગલોકમાં [illegible] દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ [illegible] સમાધાનકારક નહોતું, તેમ [illegible] [illegible] સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ [illegible] [illegible] કરે છે [illegible] [illegible] છે કે, [illegible] થાય છે, ને મનુષ્યને સ્વર્ગ-[illegible] છે

[illegible] છે [illegible] એ કે, [illegible] [illegible] નિરાકરણ [illegible] [illegible]

વાતો જૂની થયેલી હોય છે અને સામાન્ય પ્રચારમાંથી નીકળી ગઈ હોય છે, તે વાતો પવિત્ર મનાય છે. દાખલાતરીકે, હિંદુસ્તાનમાં આપણા પૂર્વજો આગળ ભોજપત્રોપર લખતા હતા; તે પછી તેમના વંશજોએ કાગળ બનાવવાની કળા હસ્તગત કરી કાગળપર લખવા માંડ્યું; છતાં અત્યારે પણ ભોજપત્રો હિંદુસ્તાનમાં અતિ પવિત્ર વસ્તુ ગણાય છે. એવીજ રીતે પ્રાચીનકાળમાં જે વાસણોમાં તેઓ રાંધતાં હતાં તેમાં સુધારા થતાં પ્રાચીન વાસણો પવિત્ર વસ્તુતરીકે લેખાવા લાગ્યાં. આ જાતની ભાવના લગભગ બધેજ હોય છે, છતાં હિંદુસ્તાન જેટલી પ્રબળ તે કોઈ ઠેકાણે જોવામાં નથી આવતી. બે લાકડીઓના ઘર્ષણથી અગ્નિ પેદા કરવા જેવી નવ કે દશ હજાર વર્ષ જેટલી જૂની રીતોનું હજુ પણ પાલન થતું દેખાય છે. યજ્ઞ વખતે બીજી રીતે [illegible] કરેલો અગ્નિ ચાલેજ નહિ; તેમાં તો પવિત્ર [illegible] અગ્નિ ઉત્પન્ન કરાવો જોઈએ. એકલા હિંદુસ્તાનના આર્યોમાંજ આવો પ્રકાર છે એમ નથી; પરંતુ [illegible] એક શાખા [illegible] પણ તેવુંજ છે. [illegible] પવિત્ર અગ્નિ અત્યારે પણ [illegible] છે કે, તેમના પૂર્વજો પ્રાચીન[illegible] અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની [illegible]

[illegible]

સિદ્ધ થઇ શકે છે, અમુક અમુક આહુતિઓ આપવાથી અમુક અમુક મંત્રો ભણવાથી તથા અમુક અમુક પ્રકારના કુંડો ને વેદીઓ તૈયાર કરવાથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થઇ દરેકોઇ ઇચ્છિત વસ્તુ અર્પણ કરે છે. આવી જાતની ભાવના તે કાળે પ્રચલિત હોવાથી નચિકેતા કયા પ્રકારના યજ્ઞથી મનુષ્યને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઇ શકે તે જાણવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરે છે. એ બીજું વરદાન પણ યમરાજ તેને તત્કાળ આપે છે અને વિશેષમાં એમ પણ કહે છે કે, એ યજ્ઞ ભૂતળ-પર નચિકેતાના નામથી ઓળખાશે.

હવે, ત્રીજું વરદાન માગવાની વારી આવે છે અને ત્યાંથીજ આ ઉપનિષદ્‌ની ખરી શરૂઆત થાય છે. નચિકેતાએ યમરાજ આગળ વિદિત કર્યું કે "મહારાજ! મારે એક પ્રશ્ન છે, ને તે એ કે મનુષ્ય જ્યારે મરી ગયા પછીને માટે કેટલાક એમ કહે છે કે તે રહે છે અને કેટલાક એમ કહે છે કે હવે તે નથી. આપની પાસે-થી આ વાતનું ખરૂં રહસ્ય જાણવાની મારી ઇચ્છા છે." નચિકેતાની આ ત્રીજી માગણીથી યમરાજ ગભરાયા. પહેલાં બે વરદાનો તો તેમણે ખુશીથી તત્કાળ આપ્યાં હતાં; પણ આ વખતે તે કચવાયા અને બોલ્યા કે "જો ભાઈ! દેવતાઓ પણ આ વિષયમાં પૂર્વે મુંઝાયા હતા. એ સૂક્ષ્મ કાયદો તારાથી સહેલથી સમજાય તેવો નથી માટે એ બાબતનો આગ્રહ છોડી, ઓ નચિકેતા! તું બીજું કંઈ વર-દાન પસંદ કર અને મારો પીછો છોડ."

પરંતુ નચિકેતા પોતાની માગણીમાં દૃઢ રહ્યો ને બોલ્યો કે "હે મહારાજ! આપેજે કહ્યું કે દેવતાઓને પણ એ વિષય ગુંચવણ-ભર્યો ભાસ્યો હતો અને તે સહેલથી સમજાય તેવો નથી, એ વાત સાવ સાચી છે; પણ એ વિષય એટલો બધો કપરો છે તેથીજ હું તે સમજવાની ઇચ્છા કરૂં છું. આપના જેવો સમજાવનાર મને બીજો કોણ મળનાર છે?"

તે ઉપર યમે કહ્યું કે "હે નચિકેતા! શતાયુ પુત્ર-પૌત્રો માગ, અસંખ્ય ઢોરઢાંકર ને હાથીઘોડા માગ, કિંવા સુવર્ણના ઢગલે ઢગલા માગ; હું તે બધું તને આપીશ. અગર મરજી હોય તો આ પૃથ્વીના સામ્રાજ્ય ઉપરાંત તારી ઇચ્છા હોય ત્યાંલગી જીવવાનું પણ માગ. અથવા તો પુષ્કળ સમૃદ્ધિ અને દીર્ઘજીવનની બરોબરીનું અન્ય કોઈ પણ વરદાન માગ. હું તારી એ પ્રકારની બધી કામનાઓ પૂર્ણ કરીશ. આ દુનિયામાં દુષ્પ્રાપ્ય એવી જે જે વસ્તુઓ તું માગીશ, તે બધી હું તને આપીશ. જો, મનુષ્યને અપ્રાપ્ય એવા આ દિવ્ય વિમાનો, દિવ્ય વાદિત્રો ને આ અપ્સરાગણ એ પણ બધું તારૂંજ કર્યું નહિ? આ સ્વર્ગની સુંદરીઓ તારી સેવામાં નિરંતર હાજર રહી તને નિરંતર રીઝવશે માટે સુખથી એ બધું તું માગ, પણ મૃત્યુ-

પછી શું થાય છે તે વિષે મને પૂછવાનું મૂકી દે."

યમના આ પ્રલોભનના જવાબમાં નચિકેતાએ કહ્યું-" મહારાજ! એ બધી વસ્તુઓ તો નાશવંત હોઇ ઇંદ્રિયોની શક્તિને હરનારી છે. દીર્ઘમાં દીર્ઘ જીવન પણ કાળની અનંતતાની સરખામણીમાં અત્યંત અલ્પ છે. માટે આ ઘોડા ને હાથીઓ, આ રથ અને વિમાનો, આ દિવ્ય વારાંગનાઓ અને વાદિત્રો, એ બધું રહેવા દો. એવા વિકારી ને અનિત્ય પદાર્થોથી સદાની શાંતિ અને પરમ સુખ મળે નહિ એટલે એનાથી હું તૃપ્ત થઉં તેવો નથી. તમે પણ જાણો છોજ કે, એ ઐશ્વર્ય અને એ ભોગસામગ્રી તો તમારાં દર્શન થતાંજ માણસને જ્યાંનાં ત્યાં છોડી દઇને જ્યાં પણ લઈ જાઓ ત્યાં જવું પડે છે. કારણ કે મનુષ્યની જીવનદોરી પણ તમારાજ હાથમાં છે, તો પછી એવી અનિત્ય વસ્તુઓ સ્વીકારીને હું કેમ સંતોષ પામું! માટે મારે તો મેં માગેલી વસ્તુજ ત્રીજા વરદાનમાં જોઇએ."

નચિકેતાના આ જવાબથી યમરાજા બહુ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા કે "ધન્ય છે તને. તારા જેવો યાચક દુર્લભ છે. સાંભળ: શ્રેયસ એટલે કે પરમ કલ્યાણ અને પ્રેયસ એટલે કે સુખોપભોગ—એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે. બન્નેના ઉદ્દેશ જૂદા જૂદા હોઇ મનુષ્યને તે બન્ને જૂદા જૂદા રીતે બાંધે છે. જે માણસ શ્રેયસને વરે છે, તેનું કલ્યાણ થાય છે, અને જે પ્રેયસને અનુસરે છે યાને [illegible] અનિત્ય અને માત્ર સુખાભાસ જેવા [illegible] માટે પોતાના જીવનનું [illegible] ચૂકે છે; [illegible]

[illegible]

બાળજગતમાં ખેંચી જઈ આંતરિક પરમપદથી વિમુખ કરતી હોય; અને જ્ઞાનનો ગમે તેટલો ફાંકો રાખવા છતાં જ્યાં સુધી એ મિત્ર જેવી દેખાવા છતાં મોહપાશમાં બાંધવાનું દુષ્ટ શત્રુનું કામ બજાવનારી એ તૃષ્ણાઓ આપણને રૂપ, રસ, ગંધ ઇત્યાદિ લૌકિક વિષયોના લેશમાત્ર જેટલા પણ દાસ બનાવતી હોય; ત્યાંલગી પરમ સત્યની પુનિત જ્યોતિ હૃદયમાં પ્રગટે પણ ક્યાંથી ? અર્થાત્ હૃદયમાં પરમપદદાયક સર્વોપરિ સત્યની જ્યોતિ પ્રગટવા માટે ભોગવાસનાઓ બધી છૂટી જવી જોઇએ.

આગળ ચાલતાં યમ સમજાવે છે કે "જે આત્માના વિષે, જે પરલોક તત્ત્વના સંબંધમાં તેં પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તેનો તો વિચાર સરખો એ ધનાદિકની લાલસામાં મત્ત થયેલા મૂર્ખ બાળ જીવોના મનમાં આવતો નથી. આ લોકનુંજ અસ્તિત્વ છે, પરલોક જેવું કે પરલોક-જીવન જેવું કંઈ નથી એમજ ધારીને એવા મનુષ્યો પોતાનું નાવ હાંક્યે જાય છે, અને પુનઃ પુનઃ તેઓ મારા—યમરાજના જન્મમરણના પંજામાં સપડાય છે."

આ સત્ય સમજાવું બહુ કપરૂં છે. ઘણાં જણ કહ્યા છતાં અને શ્રવણ કર્યાં છતાં પણ એ વાત સમજી શકતાં નથી. એ સત્યના વક્તા તેમજ શ્રોતા બન્ને અલૌકિક હોવા જોઇએ.* સમજાવનાર તેમજ સમજનાર બન્ને પૂરી યોગ્યતાવાળા હોવ, તોજ એ

* કારણ કે એવા ઘણુખરાઓનું કથવું અને સાંભળવું, એ બાહ્ય ડોળ માટે-પંડિતમાં કે સજ્જનમાં ખપી ધનમાનાદિક મેળવવા માટે હોય છે. વેદાંતના પ્રત્યેક મુખ્ય ગ્રંથમાં આવા શ્રવણ અને કથનના અધિકારી કોણ, તે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે અને અનધિકારી તો એને લીધે વધુ અવળે રસ્તે ચડી બ્રહ્મવિદ્યાને હલકી પાડે છે એ વાત પણ કહી છે; પણ તે તરફ ધ્યાનજ કોણ આપે છે? નચિકેતાએ વેદાન્તનો વિષય પૂછવા છતાં તેનો અધિકાર સમજવા માટે યમરાજ તેને લૌકિક સુખવૈભવ માટે કેટલો બધો લલચાવે છે! છતાં ન લલચાયો ત્યારેજ તેને અધિકારી સમજીને એ વાત સમજાવે છે. વિદેહમુક્ત પૂજ્ય જાનકીદાસજીએ એક ગામમાં કેટલાકોને વેદાંત ભણાવેલું, તેઓ મિથ્યાભિમાની થઈ એક સુશીલ ભેખધારીને પ્રશ્નાદિક કરીને નાલાયક ઠરાવવા મથ્યા. ભેખધારી ત્યાંથી બીજે રસ્તે ગયો. હકીકત જાણતા શ્રી જાનકીદાસજી મહારાજને એમજ લાગ્યું કે, ચોરોતરના એ.. ગામમાં તો મેં કાંટાજ સિંચ્યાને ઉછેર્યા. પછી તેઓશ્રીએ વેદાન્ત કથનાદિકની વાતજ લગભગ મૂકી દીધી હતી, અને તદ્દન સામાન્ય સદાચાર પણ જનસમૂહ જાણે કે પાળે નહિ, તે વિષેજ મુખ્યત્વે જ્યાં જાય ત્યાં ઉપદેશ કરતા.

લિ. ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

સત્ય યથાર્થ સમજાય. બાકી વૃથા વાદવિવાદથી મનને ચંચળ બનાવવું, એમાં સાર નથી. કેમકે એ પરમાર્થતત્ત્વ તર્ક યા દલીલનો વિષય નથી, પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કે સાક્ષાત્કારનો વિષય છે. આપણે બરાબર સાંભળતાં આવ્યાં છીએ કે, પ્રત્યેક ધર્મમાં વિશ્વાસ અથવા શ્રદ્ધાપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે—કહો કે, ધર્મ આપણને શ્રદ્ધાનુંજ શિક્ષણ આપે છે. અંધશ્રદ્ધા એ બેશક વાંધાભરી વસ્તુ છે; તથાપિ સ્થિરચિત્તે તેનું પૃથક્કરણ કરી જોતાં તેની પાછળ પણ આપણને એક અતિ મહાન સત્ય રહેલું મળી આવે છે. જેઓ આ અંધશ્રદ્ધા રાખવાનું યાને તર્કકુતર્ક કર્યા વગર વિશ્વાસ મૂકવાનું કહેતાં હોય છે, તેમનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ તો અત્યારે આપણે જેની આલોચના કરીએ છીએ તે અપરોક્ષાનુભૂતિ અથવા સાક્ષાત્કારનોજ હોય છે. સાક્ષાત્કાર કિંવા સ્વાનુભવ વગર એ પરમ સત્યની કદાપિ પ્રતીતિ થતી નથી; તેથી તેની પ્રતીતિ થતાં લગી તેમાં વિશ્વાસ રાખવોજ રૂડો. એ પરમ તત્ત્વની બાબતમાં મનને બાકી વાદવિવાદથી અસ્વસ્થ બનાવવામાં માલ નથી. કારણ કે ઈશ્વરને ઓળખવામાં તર્ક જરાયે સહાયભૂત થાય તેમ નથી. ઈશ્વર એ સાક્ષાત્કારનો વિષય છે અને નહિ કે દલીલ કે તર્કનો. તર્ક માત્ર કેટલાક સિદ્ધાંતો અને અવલોકનો ઉપર સ્થાપિત થયેલા હોય છે. એવો સિદ્ધાંત છે કે, અવલોકનના પાયા વગર તર્કની સંભાવનાજ ન હોય. ટૂંકમાં કહીએ તો તર્ક એટલે આપણે અવલોકન કરેલી અમુક અમુક વસ્તુઓ વચ્ચેની તુલના કરવાની રીત. એ અવલોકન કરેલી વસ્તુઓજ જો ન હોય તો પછી તર્ક પણ ચાલી શકતો નથી. [illegible] વગર [illegible] જેટલી હાસ્યાસ્પદ છે, તેટલીજ હાસ્યાસ્પદ અપરોક્ષ અવલોકન કરેલી વસ્તુવિના તર્કની સંભાવના છે. [illegible] હોય તો આંતર[illegible] ન હોય?

[illegible]

કેવળ વાદવિવાદથીજ સમજી શકાય. એટલા માટેજ આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે, મનને વૃથા વાદવિવાદથીજ ક્ષુબ્ધ થવા દેશો નહિ. ધર્મ એ પ્રત્યક્ષાનુભવનો વિષય છે, અને નહિ કે વાતોનો. આપણા આત્માનું પૃથક્કરણ કરી તેની અંદર શું તત્ત્વ રહ્યું છે તે ખોળી કાઢવાનું છે. એ તત્ત્વને યથાર્થ સમજી-તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો તેનુંજ નામ ધર્મ છે. બાકી વાતોનાં ગાડે ગાડાંથી ધર્મની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે ઈશ્વર જેવી કોઇ સત્તા છે કે નહિ એ સવાલનું નિરાકરણ દલીલ અને તર્કથી કદી થવાનું નથી. કેમકે અનુકૂળ દલીલોની સંખ્યા બન્ને પક્ષમાં જોઇએ તેટલી છે; કિંતુ ઈશ્વર જેવી કોઈ પરમાર્થ સત્તા હોય તો તે આપણા પોતાના હૃદયમાં છે. તેનો પ્રત્યક્ષાનુભવ લેવાનો પ્રયત્ન તમે કદી કર્યો છે? એજ ખરો પ્રશ્ન છે. જગત સત્ છે કે અસત્—એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ હજી થયું નથી, કારણ કે એ વિષયમાં પ્રત્યક્ષવાદીઓ અને વિજ્ઞાનવાદીઓ વચ્ચેનો વાદ હજી મટયો નથી. તેમ છતાં પણ આપણે જાણીએ છીએ કિંબહુના અનુભવીએ છીએ કે, જગત છે અને તેનો વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. દલીલોમાં શબ્દોના અર્થોને આપણે મારી મચોડીએ છીએ એટલુંજ. જીવનના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં એવુંજ થાય છે. માટે આપણે દલીલો અને તર્કો મૂકી દઈ સત્ય વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથવું જોઇએ. ભૌતિક વિજ્ઞાનોની માફક અધ્યાત્મવિજ્ઞાનની અંદર અમુક તત્ત્વોનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન થવું જોઇએ. એ પ્રત્યક્ષાવલોકન ઉપરજ ધર્મની આખી ઇમારત ચણાય છે-અર્થાત્ કે પ્રત્યક્ષાનુભવનો પ્રયત્ન કર્યા વિનાજ અમુક ધાર્મિક માન્યતાઓને ખોટી કહેવી એ ભૂલભરેલું છે; તથાપિ અમુક ધર્મનો પ્રત્યેક સિદ્ધાંત, તમને સાક્ષાત્કાર થયો નથી માટેજ તમારે માનવો જોઇએ એવો કોઇ દાવો કરે તો તે પણ બેહૂદો હોઇ મનુષ્યની અવનતિ કરનારો છે. બુદ્ધિને કોરાણે મૂકી બધાજ વાતો અંધવિશ્વાસપૂર્વક માનવાનું કોઈ માણસ કહેતો હોય તો તે પણ પોતાની અવનતિ કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ તમે પણ જો તે વાત તમારી બુદ્ધિમા ન ઉતરતી હોય તો પણ માની લ્યો, તો તમારું જીવન પણ અવનત બને છે. તેટલા માટે દુનિયાના ઋષિમુનિઓ અને ચિંતકો તથા શોધકો આપણને એટલુંજ કહેવાનો અધિકાર ધરાવે છે કે “ અમારા મનનું પૃથક્કરણ કરી જોતા અમને અમુક અમુક સત્યો લાધ્યા છે, અને તમે જો તેમ કરશો તો તમો પણ તે સત્યો માનશો, અન્યથા નહિ.” ધર્મનો ખરો મર્મ આજ છે; તથાપિ સામાન્યત એવુ બને છે કે ધર્મની સામે તકરાર જે ઝુંબેશ ચલાવનારા હોય છે, તેમાના સેંકડે નવાણું જણે પોતાના મનનું પૃથક્કરણ કરીને પ્રતિપાદિત તત્ત્વોનો પ્રત્યક્ષ

અનુભવ લેવાનો પ્રયત્નજ મુદ્દલ કર્યો હોતો નથી. તેથી ધર્મવિરુદ્ધની તેમની દલીલોનું પણ વજન પડતું નથી. "સૂર્ય જેવી વસ્તુને માનનારા લોકો મૂર્ખા છે" એવી એક આંધળા મનુષ્યની ઘોષણા જેટલી નિરર્થક અને હાસ્યાસ્પદ છે, તેટલીજ નિરર્થક અને હાસ્યાસ્પદ ધર્મનાં તત્ત્વોને પ્રત્યક્ષાનુભવથી પીછાનવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના ધર્મની સામે ચળવળ ચલાવનારની દલીલો હોય છે. માટે એવી દલીલોમાં આસ્થા રાખવાની આવશ્યકતા નથી.

અપરોક્ષાનુભૂતિ અથવા સાક્ષાત્કારનો મુદ્દો ખાસ સમજવા જેવો છે; અને સમજીને સદોદિત જાગ્રત રાખવાનો છે. એમ થશે ત્યારેજ ધર્મના વિષયમાં ચાલતી મારામારી, ટંટાબાજી અને બીજા વિતંડાવાદ શમશે, અન્યથા નહિ. આપણે સાફ સાફ સમજી લેવું જોઇએ કે ધર્મ કાંઈ પુસ્તકોમાં કે દેવળોમાં સમાયેલો નથી, પણ વાસ્તવિક ધર્મ તો પ્રત્યક્ષાનુભૂતિમાં એટલે કે સ્વાનુભવમાં સમાયો છે. ધર્મ એ ઇંદ્રિયગમ્ય વિષય નથી, પણ અતીંદ્રિય વિષય હોઇ તેમાં પ્રતિપાદિત તત્ત્વો સ્વાનુભવથી સમજવાનાં છે. ઇશ્વર અને આત્માને સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષ કરનારનેજ ખરો ધાર્મિક સમજવો જોઇએ. બાકી ધર્મની મોટી મોટી ડિંગો હાંકનારા છતાં પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ વગરના મહાન પંડિતમાં અને એક સાધારણમાં સાધારણ અજ્ઞાન જડવાદીમાં જરાયે ફેર નથી. ઉભય સમાન કોટિના છે. ખરું જોતાં આપણે બધાંજ નાસ્તિકો યાને અનીશ્વરવાદી છીએ, એ વાત આપણે સ્વમુખે કબૂલવી જોઇએ. માત્ર ધાર્મિક મુદ્દાઓને સંમતિ આપ્યાથી અથવા ગોખીને બોલી બતાવવાથી ધાર્મિક બનાતું નથી. ઉદાહરણતરીકે ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામી કે ફાવે તે ધર્માવલંબીને લ્યો અને સાક્ષાત્કાર પામેલાં કેટલાં જણ મળી આવે છે તે તપાસો. ભગવાન ઇસા મસીહે પર્વતપર આપેલા ધર્મોપદેશનો જેણે સ્વાનુભવ કર્યો હોય, અને તે ઉપદેશ પ્રમાણે જીવન જીવ્યો હોય તેવો માણસ સિદ્ધ પુરુષ બની તત્કાળ દેવતાપદને પ્રાપ્ત થાય, એમાં શક નથી; પણ જે એમ કહેવામાં આવે છે કે, પૃથ્વીપર આટલા કરોડ ખ્રિસ્તીઓ છે. એનો અર્થ શું એવો થાય ખરો કે, એ બધાજ સાચા ખ્રિસ્તીઓ છે? એમણે બધાયે ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશને આચરણમાં મૂક્યો છે? એનો ખરો અર્થ બહુ તો એટલોજ સમજવાનો છે કે, એ ઉપદેશને માનનારા લોકોમાના જે જે મનુષ્યો કાંઈ પણ સાચી ઉન્નતિના હેતુથી માનતા હશે તેઓ તો અવશ્ય કોઇ ને કોઈ કાળે તેને જીવનમાં ઉતારવા યાને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા કોશીશ કરશે. બાકી એ સિવાયના કરોડો ખ્રિસ્તીઓમા કે બીજાઓમાં એકાદ પણ સાચો ધાર્મિક એક હશે કે કેમ તેનો મને શક છે.

હિંદુસ્થાનમાં કરોડો વેદાંતી હિંદુઓ છે એમ કહેવાય છે.

પરંતુ એટલી મોટી સંખ્યામાં હજારે એકાદ પણ ધર્મને સ્વાનુભવનો
વિષય બનાવનાર વેદાંતી હોત, તો આ દુનિયાનો રંગ ક્યારનોયે
પલટાઇ ગયો હોત. મતલબ કે, આપણે બધાંજ વસ્તુતઃ અધાર્મિક
યાને અનીશ્વરવાદી છીએ. પણ તે સ્વમુખે સ્વીકારતાં નથી, અને
જે કોઇ તે સાચી વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે તેનો બધા
સામટો વિરોધ કરીએ છીએ. ખરું જોતાં આપણે બધાંજ અંધ-
કારમાં અટવાઇએ છીએ. આપણે મન તો ધર્મને–એટલે અમુક
આધ્યાત્મિક માન્યતાને સંમતિ આપવા સિવાય અને માન્યતાઓ વિષે
મોઢાની વાતો કરવા સિવાય બીજું કંઇજ નથી હોતું. આત્મા અને
ઈશ્વરને લગતા વિષયોપર છૂટથી ઉહાપોહ કરનાર મનુષ્યને ધાર્મિક સમજી
લેવાની ઘણી વાર ભૂલ કરીએ છીએ; પણ એવી મોટી મોટી મોઢાની
વાતો એ કાંઇ ખરો ધર્મ નથી. એક ઠેકાણે ખરુંજ કહ્યું છે કે "અદ્‌-
ભુત શબ્દયોજના કરવી, અલંકારિક ભાષાપ્રયોગ આવડવા અને વિવિધ
રીતિઓએ શાસ્ત્રોના અર્થ ઘટાવવાની કુશળતા મેળવવી એ તો પંડિ-
તોના મનોરંજન માટે અથવા તો લૌકિક સ્વાર્થ માટે હોય છે: નહિ કે
ધર્મને માટે." ધર્મ તો આત્માનો પરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થયા પછીજ (પર-
માત્મા અને સર્વ જીવાત્માઓ વાસ્તવમાં એકજ છે, એવી પાકી
માન્યતા થયા પછીજ) શરૂ થાય છે. અર્થાત્ એવો સાક્ષાત્કાર થવો
એ તો હજી ધર્મનો ઉષઃકાળ છે; અને એ ઉષઃકાળના ઉદય પછીજ
આપણે ખરા નૈતિક યાને ખરા સદાચારી બની શકીશું. બાકી
અત્યારે તો આપણે પશુ કરતા વધારે નૈતિક નજ કહેવાઇએ. અત્યારે
આપણે થોડા ઘણા પણ અંકુશમાં રહેલા જણાઇએ છીએ તે સમાજ-
ના ચાબખાના ડરથી છીએ; અને નહિ કે નૈતિક સમજણથી. સમાજ
જો આજે જાહેર કરી દે કે "ચોરી કરનારને સજા નહિ થાય"–તો
આજે ને આજેજ આપણે એકબીજાની મિલ્કત પચાવી પાડવા માટે
પડાપડી કરી મૂકીએ, એવી આપણી અવદશા છે. પોલીસ અને તેની
સજાનો ભયજ આપણને ચોરીથી વિમુખ રાખે છે, અને આપણે
નીતિપરાયણ રહીએ છીએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અમુક કામ
કર્યાથી સમાજમાં ખોટું દેખાશે, સમાજ શું કહેશે–એ ભયથીજ
આપણા જીવન બહારથી નીતિપરાયણ રહ્યા છે; બાકી બીજી રીતે
આપણાં જીવન પશુઓના જીવન કરતા જરા તરાજ સારા હશે. આ
વાત કેટલી સાચી છે તે પોતપોતાના અંતરમાં સૌ કોઇ સમજે છે.
માટે આવો, આપણે દંભનો ઝભ્ભો ઉતારી નાખી નિખાલસ દિલે
કબૂલ કરીએ કે, અમે ધાર્મિક નથી અને તેથી એકબીજાની ભૂલો
કરવાનો અમને લેશપણ અધિકાર નથી. આપણ બધા વચ્ચે બંધુ-
ભાવનો સંબંધ છે, અને ખરા ધર્મનો યાને અભેદ ભાવનો સાક્ષાત્કાર
કર્યા પછીજ આપણે વાસ્તવિક નીતિપરાયણ બનીશું એ વાત કદી ન ભૂલો.

અમુક દેશ તમે નજરે જોયો હોય છતાં પણ કોઇ જુલમી માણ
પરાણે કબૂલ કરાવે કે તમે તે નથી જોયો તેથી શું થઇ ગયું ? તમા
અંતરના ઉંડાણમાં તો તમારી ખાત્રી હોય છે કે, તમે તે દેશ જો
છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મનો તમને એક વાર સાક્ષાત્કાર થશે, એટલે પ
તમારી તે માન્યતા કશાથી ચલાયમાન થશે નહિ; કારણ કે તમારો
સાક્ષાત્કાર ક્રમે ક્રમે આગળ વધી આ સ્થૂળજગતના તમારા અનુભ
કરતાં ઘણો વધારે ગાઢ થશે, એ નિઃશંક છે. પ્રાથમિક સાક્ષાત્કાર પછી
તમારામા ખરો વિશ્વાસ પ્રગટશે; અને એવો સ્વાનુભવસિદ્ધ વિશ્વા
બંધાતાંજ બાઇબલનાં વચનોમાં તમારી પ્રતીતિ થશે કે "રાઈ જેટ
પણ વિશ્વાસ ધરાવનાર પણ જો પહાડને કહે કે 'ખસ' તો પહાડ પા
તેનું કહ્યું સાંભળશે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે ત્યારેજ તે પરમસત્ય
(સચ્ચિદાનંદમય પરમાત્માનું) યથાર્થ સ્વરૂપ તમારાથી સમજાશે, કેમ
તમે પંડે પણ સત્યમય બની રહેલા હશો.

અધ્યાત્મવિષયમાં યાને ધર્મની બાબતમાં મુખ્ય વાત સાક્ષા
ત્કારની છે. વેદાંતનું તો એ એક ખાસ સૂત્ર છે કે "ધર્મને પ્રત્ય
અનુભવો (ચારિત્રમાં ઉતારો), માત્ર માન્યતાઓથી કે વાતોથી ન
ચાલે." પરંતુ એ સ્વાનુભવ–એ સાક્ષાત્કાર મહામુશ્કેલીએ સાધ
થાય છે. પ્રભુ પોતે પરમાણુના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમાં રહેલો છે અ
એજ પુરાણ પુરુષ પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો છે. ઋષિમુનિએ
અને સંતસાધુઓ અંતરદષ્ટિદ્વારા તેનો સાક્ષાત્કાર પામ્યા હતા, અ
એ અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર પામીનેજ તેઓ સુખ ને દુઃખ, હર્ષ ને શોક
પાપ ને પુણ્ય, સદાચાર ને દુરાચાર, સત્ અને અસત્–એ દ્વંદ્વોથી પ
થયા હતા. જે પરમાત્માને જેણે નિહાળ્યો છે, તેનેજ પરમપદની પ્રાપ્તિ
થઇ છે; પરમ સત્ય તેણેજ નિહાળ્યું છે. પણ ત્યારે આપણી સ્વર્ગની
ભાવનાનું શું ? સ્વર્ગ એટલે દુઃખરહિત નર્યાં સુખની ભાવના, સ્વર્ગ
એટલે આ જીંદગીના વિષાદવિનાનું નર્યું આનંદમય જીવન. એ
વિચાર છે તો બેશક સારો, અને સ્વાભાવિક રીતેજ તે માણસને ગમે
છે. પરંતુ એ વિચાર સાવ ભૂલભરેલો છે. કેમકે પરમાત્માની સૃષ્ટિમ
નરી શુભ કે નરી અશુભ જેવી કોઇ વસ્તુજ નથી; સુખદુઃખ [illegible]
ના [illegible] છૂટાં પાડી શકાય તેમ નથી.

[illegible] વાર્તા તો તમને સુવિદિત હશે. [illegible]
[illegible] હતો, તેને એક દહાડો પોતાની દોલત
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

સુખદુઃખ, મનાકષ્ટના ને દરિદ્રતા—એ મનનાં કારણ છે. હર્ષ અને શોક એ શી વસ્તુ છે ? આજે જે વાતથી હર્ષ થાય છે તેજ વાતથી કાલે શોક થતો જોવામાં આવે છે; જે વસ્તુ એકને મન અતિ સુખદાયી હોય છે, તેજ બીજાને મન અતિ દુઃખદાયી હોય છે. મતલબ કે, સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક ઇત્યાદિ પરિવર્તનશીલ ચીજો છે. હું જ્યારે નાનો છોકરો હતો, ત્યારે મારા મનમાં એમ હતું કે મોટો થતાં હું કોચમેન યાને ગાડી હાંકનારો બનીશ; કારણ કે એ ધંધાથી મને આખો દહાડો ગાડીમાં સહેલ કરવાની મનગમતી મોજ મળ્યા કરશે. પણ અત્યારે મારા વિચાર તેવા નથી. અત્યારે તમે કેવા સુખને વખાણવાનું પસંદ કરો છો ? એ પ્રશ્ન આપણે દરેક જણે ખાસ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણા બીજા બધા કુસંસ્કારો—બીજા બધા વહેમો આપણને છોડી જશે, પણ આ સુખલાલસાનો ભ્રમ આપણો કેડો સહેજે મૂકે તેમ નથી. એ ભ્રમ જશે તોયે મહાપ્રયાસને અંતે સૌથી છેલ્લો જશે. વળી સુખવિષયક દરેક જણની માન્યતા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. એવાં અનેક જણ મારા જોવામાં આવ્યાં છે કે જેમને અફીણનો મોટો ગાંગડો મળ્યા વગર ચેન પડતું નથી. તે સ્વર્ગનાં સ્વપ્નાં જોતાં હશે, તો તેમાં સ્વર્ગની તમામ ભૂમિ એમને અફીણમય દેખાતી હશે. એમને મન અફીણની લહેજત એ સુખની પરાકાષ્ઠા છે, પણ તમારે કે મારે મન એવી જાતનું સુખ એ દુઃખની પરમાવધિ છે, યાને એવી જાતનું સ્વર્ગ તે નરક છે. અરબી ભાષાનાં કાવ્યોમાં, ખળખળ વહેતી નદીઓવાળાં મનોહર ઉદ્યાનો જેમાં આવેલાં છે તેવા સ્વર્ગના ઉલ્લેખ ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે—અર્થાત્ કે જળની વિપુલતાવાળા બાગબગીચા ધરાવવા એ આરબોને મન અત્યંત સુખનો વિષય છે. પરંતુ મારા જેવો આદમી કે જે પારાવાર જળવાળા પ્રદેશમાં જન્મ્યો છે ને જીંદગીનો મોટો ભાગ રહ્યો છે; તથા જ્યાં આગળ અનેક રમ્ય ગામડાંઓ પ્રતિવર્ષે રેલમાં તારાજ થઈ જઈ અનેક અમૂલ્ય જનોની ખુવારી થાય છે, તેને મન ખળખળ વહેતી નદીઓવાળા બગીચાવાળું સ્વર્ગ કદાપિ નહિ ગોઠે. મને તો એવી ભૂમિ રૂચે કે જ્યાં અતિ અલ્પ વરસાદ વરસતો હોય. સુખવિષયક મનુષ્યના ખ્યાલો નિરંતર બદલાતા રહે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં પડેલા એક તરુણની સ્વર્ગ સંબંધી કલ્પનામા લાવણ્યવતી લલનાઓ અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સુંદર સ્ત્રી પડખામા ધરાવવાનું સુખ જ્યાં આગળ ન મળતું હોય તેવું સ્વર્ગ એને મુદ્દલે નહિ રૂચે; પણ એનો એજ આદમી જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચે છે, ત્યારે સુંદરીઓના સમૂહવાળું સ્વર્ગ તેને અકારૂં લાગે છે. તાત્પર્ય કે, સ્વર્ગ-

વિષેની આપણી કલ્પના આપણી જે તે વખતની મનોદશા અથવા જરૂરીઆતો ઉપર આધાર રાખે છે. જરૂરીઆતો બદલાતાં આપણી સ્વર્ગભાવના પણ બદલાય છે. જે લોકો ઈંદ્રિયજન્ય વિષયભોગોનેજ જન્મનું સાર્થક્ય માને છે, તેમની ઇચ્છા મુજબનુંજ એક માત્ર સ્વર્ગ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય, તો આપણી કોઈ કાળે પ્રગતિજ થાય નહિ, અને જેની તે દશામાંજ સડ્યા કરવું પડે. એવી દશા હોવી તે આત્માને માટે એક ભયંકર શાપસમાનજ લેખાય. આપણું અંતિમ લક્ષ્યસ્થાન શું ઈંદ્રિયજન્ય વિષયવિલાસોની વિપુલતાવાળું સ્વર્ગજ છે? જરા સરખું રુદન, થોડુંક નૃત્યગાન અને ત્યારબાદ કુતરાને મોતે મરવું,--બસ એટલુંજ? મનુષ્યોને જો આટલીજ અભિવાંચ્છના હોય, અને તેની તૃપ્તિ માટે તેઓ પ્રાર્થના કરતા હોય તો તેમની એ પ્રાર્થના માનવજાતિને માટે અત્યંત અભિશાપ વર્ષાવનારી છે. ઐહિક સુખભોગની વાસનાનું સેવન કરીને અને તેની પરિતૃપ્તિ માટે ધમાલ મચાવીને વસ્તુતઃ તમારે હાથે તેવુંજ થાય છે. આનું કારણ એ છે કે, વાસ્તવિક સુખાનંદ એ શી વસ્તુ છે, તેની તમને ગતાગમ નથી; તત્ત્વજ્ઞાન અથવા ધર્મશાસ્ત્ર આપણને આનંદ-ઉલ્લાસને ત્યજી દેવાનો ઉપદેશ નથી આપતું, પણ સત્ય આનંદ શી વસ્તુ છે તેનું શિક્ષણ આપી તે સમજવાનું કહે છે. નોર્વેના રહેવાસીઓની સ્વર્ગવિષયક ભાવના પ્રચંડ યુદ્ધક્ષેત્રની છે. તેઓ માને છે કે, એ ભયાનક સમરાંગણમાં સ્વર્ગવાસી તમામ લોકો સ્વર્ગના અધિષ્ઠાતા વુડિનદેવની સમક્ષ સભા ભરે છે; પછી તેઓ જંગલી ડુક્કરના શિકારની મોજ માણે છે અને તેમ કરતાં પરસ્પર યુદ્ધ કરીને એકબીજાને હાથે કપાઇ મરે છે. પણ ત્યારબાદ થોડાક કલાકે કોઈ ચમત્કારથી તેઓ પાછા સજીવન થાય છે, તેમના બધા જખમ રૂઝાઇ જાય છે અને સૌ હળીમળી એક દિવાનખાનામાં સાથે બેસી પેલા મારેલા ડુક્કરને શેકીને તેના માંસની મીજબાની ઉડાવે છે. તે પછી અવશિષ્ટ રહેલાં હાડકાંમાંથી તે ડુક્કર પાછું સજીવન થાય છે અને બીજા દિવસના શિકાર માટે તૈયાર રહે છે. સ્વર્ગની આ કલ્પના આપણી કલ્પના કરતાં જરાય ખરાબ નથી. ફેર માત્ર એટલોજ કે, સ્વર્ગવિષેની આપણી કલ્પના કંઇક વધારે ટાપટીપવાળી છે. આપણે બધાંજ વનવરાહો યાને જંગલી ડુક્કરોના શિકારની આકાંક્ષા રાખીએ છીએ. કેમકે ભોગવિલાસની ધારા અસ્ખલિતપણે વહેતી હોય તેવા સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવાની આપણી ઇચ્છા નિત્ય વનવરાહનો શિકાર કરી તેના માંસની લહેજત ચાખવાની નોર્વેવાસીઓની ઇચ્છા જેવીજ છે. બન્નેની ધારણામાં સતત સુખોપભોગની વાસનાજ પ્રધાનપદ ભોગવે છે.

વેદાંતના મત પ્રમાણે કદી ન બદલાય એવા નિરપેક્ષ અખંડ

આનંદનું અસ્તિત્વ છે. એ આનંદ, આપણે ઐહિક સુખોપભોગનો જે આનંદ અનુભવીએ છીએ તેનાથી સાવ નિરાળો છે. એની ઝાંખી કોઈ ઓરજ છે. ઉપનિષદો પોકાર કરે છે તેમ આ જગતમાં જે જે કંઈ આનંદપ્રદ છે, તે પ્રત્યેક વસ્તુ આ બ્રહ્માનંદની કણિકામાત્ર છે; કારણ કે વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્માનંદ સિવાય બીજા આનંદનું અસ્તિત્વજ નથી. તેથી પ્રત્યેક પળે આપણે એ બ્રહ્માનંદનોજ અનુભવ કરીએ છીએ; પણ તે બ્રહ્માનંદ છે એમ જાણતો નથી. જ્યાં જ્યાં સુખ કે આનંદ જેવું કંઈ જણાય છે, ત્યાં બધે બ્રહ્માનંદનોજ અંશ છે. ચોરી કરવામાં ચોરને કે દારૂ પીવામાં દારૂડીઆને જે આનંદ થાય છે, તે પણ વસ્તુતઃ તો બ્રહ્માનંદનોજ અંશ છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે, કેટલાક બાહ્ય ઉપાધિઓના સંસર્ગથી તે શુદ્ધ આનંદ મલિન થયેલો હોવાથી આપણને યથાર્થ સમજાતો નથી. એને જો યથાર્થ સમજવો હોય, તો પ્રથમ તો આપણે ઐહિક સુખોપભોગ માત્રનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. એવો નિષ્કાળસ પરિત્યાગ થતાંજ પ્રકૃત આનંદની ઝલક પ્રાપ્ત થવાની. પહેલાં અજ્ઞાન અને મિથ્યા ભાવવાળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી દઈશું એટલે સત્યની નિર્મળ જ્યોતિ આપો-આપ હૃદયમાં પ્રકાશવા માંડશે. એ સત્યની જ્યોતિને આપણે દૃઢપણે અપનાવીશું, એટલે પછી આપણે પ્રથમ ત્યાગી દીધેલી એકે એક ચીજ નવીન આકારમાં આપણી આગળ આવશે, અને તે પ્રત્યેકમાં આપણને દિવ્ય પ્રતિભા અને દિવ્ય ઓજસનું ભાન થશે. તે વખતે બધુંજ—બધું બ્રહ્માંડ—આપણને બ્રહ્માનંદમય ભાસશે. પરંતુ વસ્તુમાત્રને એ સ્વરૂપમાં સમજવા કાજે સત્યની ઝાંખી આપણને પ્રથમ થયેલી હોવી જોઈએ, અને એ ઝાંખી માટે પ્રથમ તમામ વસ્તુઓનો આપણે ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. સત્યની ઝાંખી થયા બાદ એની એજ વસ્તુઓ આપણને પુનઃ આવી મળે છે, પણ તે તેમના દિવ્ય સ્વરૂપમાં. તાત્પર્ય કે સત્યની ઝાંખીમાટે, ખરા આનંદના અનુભવમાટે, ઐહિક સુખદુઃખ, હર્ષ–શોક ઈ૦ સર્વને આપણે તિલાંજલિ આપવી જોઈએ.

"જેના વિષે વેદચતુષ્ટય પોકારી પોકારીને કહે છે, જેની પ્રાપ્તિ માટે સઘળા પ્રકારની તપસ્યાઓ નિર્માણ થઈ છે અને જેને મેળવવા લોકો બ્રહ્મચર્ય વ્રત યાને ઇંદ્રિયનિગ્રહનું પાલન કરે છે, તેના વિષે સંક્ષેપમા કહેતા હું તમને કહીશ કે, તે ૐ (એટલે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા) છે." વેદોની અંદર આ ૐ કારનો અતિશય મહિમા ગવાયો છે, ને એ ૐ શબ્દ અત્યંત પવિત્ર મનાયો છે.

આટલી પ્રસ્તાવના બાદ નચિકેતાએ પૂછેલા પ્રશ્નનો યમરાજ જવાબ આપે છે. દેહ છૂટયા પછી માણસનું શુ થાય છે?—એના ખુલાસામા કહે છે કે, તે સચ્ચિદાનંદમય પરમાત્મા કદાપિ મરતો નથી, કદાપિ જન્મતો નથી, તે કશામાંથી ઉત્પન્ન થયો નથી કે તેમાંથી

કશું ઉત્પન્ન થયું નથી. એ અજ છે, અમર છે, અનાદિ છે, શાશ્વત છે, પવિત્ર પુરાણપુરુષ છે. દેહધારીઓના દેહ નાશ પામતાં પણ એ નાશ પામતો નથી. હણનારો માને કે હું અમુકને હણું છું, અને હણાનારો માને કે હું અમુકને હાથે હણાઉં છું; પણ તે ઉભય જણ સત્યથી અજાણ છે. કારણ કે એ આત્મા કોઇને હણતો નથી કે કોઈથી હણાતો નથી, કોઈનો ઘાતક નથી કે કોઇથી ઘવાતો નથી." આ અત્યંત અટપટી વાત છે. યમના ઉપલા જવાબની પહેલી લીટીમાં 'સત્ ચિત્' કિંવા જ્ઞાનમય શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે, તેના પર ખાસ લક્ષ આપો. વેદાંતના અભ્યાસમાં જેમ જેમ આપણે આગળ વધીએ છીએ, તેમ તેમ વેદાંતનો ખાસ આદર્શ આપણને માલમ પડી આવે છે કે 'સકળ જ્ઞાન, સકળ વિશુદ્ધિ મૂળથીજ આત્માની અંદર રહેલાં છે.' એ જ્ઞાન, એ વિશુદ્ધિ કોઇ ઠેકાણે કમ પ્રમાણમાં વ્યક્ત થયેલાં હોય છે, તો કોઇ ઠેકાણે સારા પ્રમાણમાં વ્યક્ત થયેલાં હોય છે. એટલોજ માત્ર તફાવત હોય છે-અર્થાત્ માણસ માણસ વચ્ચે કિંવા બ્રહ્માંડની અન્ય કોઇ વસ્તુ વચ્ચે જે ભેદ જોવામાં આવે છે તે ભેદ પ્રકારગત નથી પણ પ્રમાણગત છે. પદાર્થમાત્રના આંતર ભાગમાં તો તેજ એક અનંત આનંદમય, પરબ્રહ્મ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ રહેલો છે. સજ્જનમાં ને દુર્જનમાં, પુણ્યશાળીમાં ને પાપીમાં, સુખીમાં ને દુઃખીમાં, સ્વરૂપવાનમાં ને કદરૂપામાં, શું માનવીમાં કે શું પશુમાં એજ જ્યોતિર્મય તત્ત્વ વિલસી રહ્યું છે. એ જ્યોતિર્મય તત્ત્વ તે સર્વ કોઇનો આત્મા છે. પરસ્પરમાં દેખાતો ભેદ જે જણાય છે તે એના આવિર્ભાવ કિંવા પ્રકાશના પ્રમાણને લીધે છે. કોઇમાં તે વધારે પ્રમાણમાં આવિર્ભૂત થયો હોય છે, તો કોઇમાં ઓછા પ્રમાણમાં. આવિર્ભાવના આ ઓછાવત્તા પ્રમાણથી આત્મતત્ત્વ ઉપર કોઈ જાતની અસર પહોંચતી નથી. એ તત્ત્વ તો સર્વત્ર એકજ છે. દાખલા તરીકે આપણે બધાંએ જૂદા જૂદા પોષાક પહેર્યા છે. તેમાં કોઇનો પોષાક એવો છે કે જેમાંથી શરીરનો ઘણો ભાગ દેખાઇ આવે છે, જ્યારે કોઇનો એવો છે કે જે શરીરનો અલ્પ ભાગજ ખુલ્લો રહેવા દે છે; પણ તેથી શું જૂદા જૂદા પોષાક પહેરનારનાં શરીરમાં કંઇ તફાવત સમજવાનો છે? જરાયે નહિ. તફાવત છે તે શરીરનાં અંગોમાં નથી, પણ શરીરપર ધારણ કરેલા પોષાકમાં છે. તેજ પ્રમાણે દેહ અને મનના આવરણના પ્રમાણમાં આત્માની શક્તિ અને વિશુદ્ધિ ઓછીવત્તી પ્રકાશમાં આવે છે. આ ઠેકાણે આપણે ખાસ યાદ રાખવાનું છે કે, વેદાંતની અંદર કોઇ પણ સ્થાને શુભ-અશુભ જેવી ભિન્ન વસ્તુ પ્રતિપાદિત થઇ નથી, વસ્તુ તો એકજ છે. પણ પ્રમાણભેદને લીધે એકની વસ્તુ સારી અગર નરસી ભાસે છે. જે વસ્તુને આજે હું નઠર લેખું છું તેની તેજ વસ્તુને કાલે સંજોગ બદલાતાં હું

દુઃખકર કહેવાનો. જે અગ્નિ આપણને હુંફ આપે છે, તેજ અગ્નિ બાળી પણ નાખે છે. તેમાં દોષ કોનો—અગ્નિનો છે? ના; તેમજ આત્મા સ્વયં જોકે વિશુદ્ધ અને પૂર્ણ છે તથાપિ જે વ્યક્તિ અ-નિષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે પોતાના નિજસ્વરૂપથી વિપરિતા-ચરણ કરે છે, કેમકે તેને પોતાના સત્યસ્વરૂપનું ભાન નથી. એક ખુનીની અંદર પણ વિશુદ્ધ આત્માનો વાસો કાયમ છે; તે નાશ પામ્યો હોતો નથી. ભ્રમવશ બની તે શખ્સ પોતાના આત્માને આવૃત યાને ઢંકાયલો રાખે છે, તેની વિશુદ્ધ જ્યોતિને પ્રકાશવા દેતો નથી એટલુંજ; બાકી આત્મા તો તેની અંદર પણ બીજાના જેટલોજ વિશુદ્ધ છે. તેજ પ્રમાણે જે માણસ પોતાને હણાયલો માને છે તેનો આત્મા પણ હણાયા વગરનો—અવિચ્છિન્ન રહે છે. આત્મા અમર છે, નિત્ય છે, અવિચ્છિન્ન છે. એ કદાપિ હણાતો નથી કે નષ્ટ કરાતો નથી; अणोरणीयान् गरीयो गरीयान् યાને નાનામાં નાનો અને મોટામાં મોટો એ આત્મા—સર્વનો સ્વામી પરમેશ્વર માનવીમાત્રના હૃદયમાં ઉંડે ઉંડે પણ રહ્યો છે ખરો. નિષ્પાપ વ્યક્તિ હોય છે તે વિધાતાની કૃપાથી તેનાં દર્શન પામીને યાને તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને સકળ શોક—મોહથી રહિત બને છે. જે પોતે દેહવિહીન છતાં દેહોમાં રહ્યો છે, સ્થાનવિહીન છતાં સર્વ સ્થાને વ્યાપેલો છે; તે અનંત સર્વવ્યાપી આત્માને તેના સત્યસ્વરૂપમાં પિછાની જ્ઞાની પુરુષો એકસપાટે દુઃખમુક્ત બને છે, ને સદા સર્વદા દુઃખમુક્ત રહે છે.

આ આત્માનો સાક્ષાત્કાર વાક્પટુતાથી, બુદ્ધિચાતુર્યથી કિંવા વેદાધ્યયનથી સધાતો નથી. 'વેદદ્વારા પણ આત્મસાક્ષાત્કાર સધાતો નથી'—એ વચન ઉચ્ચારવામાં ઋષિઓએ જબરી હામ ભીડી છે, એમજ કહેવું જોઇએ. અમારા ઋષિમુનિઓ સમર્થ વિચારક હોઇ વિચારસૃષ્ટિમાં તેમનાં સાહસ અજબ પ્રકારનાં હતાં, એ તો હું તમને અત્યાર અગાઉ ક્યારનો કહી ગયો છું. વિચારપ્રદેશમાં તેમની મતિ કશાથી કુંઠિત થતી નહિ. ધ્યાન રાખો કે, હિંદુઓ વેદને જેટલા માનભાવથી જુએ છે તેટલા માનભાવથી ખ્રિસ્તીઓ બાઇબલને નહિ જોતા હોય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ખ્રિસ્તી લોકો બાઇબલ ગ્રંથ વિષે જે ભાવ ધરાવે છે, તેના કરતાં વેદવિષેનો હિંદુઓનો ભાવ વધારે દૃઢ છે. ખ્રિસ્તી લોકો બાઇબલને ઈશ્વરની વાણીતરીકે ઓળખે છે. ઈશ્વરવાણીનો અર્થ એટલોજ સમ-જવાનો, કે તે ગ્રંથ ઈશ્વરી પ્રેરણા પામેલા કોઇ મનુષ્યને હાથે લખાયો છે; પણ હિંદુઓની વેદવિષયક માન્યતા એવી છે કે, જગતમાં જે જે પદાર્થો છે, તે વેદમાં છે, કારણ કે વેદમાં તેમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વેદમાં અને વેદદ્વારાજ સર્વ સૃષ્ટિ સરજાઈ છે એવી

હિંદુઓની અટળ માન્યતા છે. જ્ઞાનને નામે જે જે ઓળખાય છે, તે સઘળું વેદોમાં છે. વેદ એટલેજ જ્ઞાન. વેદનો પ્રત્યેક શબ્દ પવિત્ર અને શાશ્વત હોઇ આત્માની પેઠે અનાદિ અનંત છે. સૃષ્ટિકર્તાના સકળ મનોભાવ એ ગ્રંથમાં જાણે ઠલવાયા છે. આવા ગહન અર્થમાં હિંદુઓ વેદને સમજે છે, અને તેનાં વચનોને માન આપે છે. અમુક વાત નૈતિક કેમ છે, તો કે તે વેદવિહિત છે; અને ફલાણી વાત અનીતિમય કેમ છે, તો કે એ વેદવિહિત નથી. હિંદુઓમાં વેદ આટલા બધા પ્રમાણભૂત મનાવા છતાં 'અસ્ખલિત વેદાધ્યયનથી પણ શુદ્ધ સત્યનો સાક્ષાત્કાર પમાતો નથી'-એમ જ્ઞાની ઋષિઓએ જાહેર કર્યું છે; એ વાત બતાવી આપે છે કે, અમારા આ ઋષિઓ સત્યની શોધમાં કેવા સાહસિક હતા. સંપૂર્ણ શોધને અંતે એ સાહસિક વીરોએજ જાહેર કર્યું છે કે "જેના પર પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે, તેનેજ નિજસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે." અર્થાત્ કે પરમાત્માની કૃપા સંપાદન કર્યા વગર તેનો સાક્ષાત્કાર દુર્ઘટ છે. આ ઠેકાણે કોઇ શંકા ઉઠાવશે કે 'એમાં તો પક્ષપાત થવાનો સંભવ છે.' પણ એ શંકાના નિવારણમાં યમ સમજાવે છે કે "જેઓ પાપી અને દુરાચારી હોય છે તથા જેમનું મન શાંત હોતું નથી, તેમને એ સત્યની ઝાંખી યાને એ સાક્ષાત્કારનો અનુભવ પ્રાપ્ત થતો નથી. જેઓ મન, વચન અને કાયાથી પવિત્ર હોઇ, ચંચળ ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખનારા હોય છે, તેમનેજ માત્ર એ પરમાત્મતત્ત્વનાં દર્શન થાય છે; તેઓજ સાક્ષાત્કારના અધિકારી બને છે.

આ વિષયપર કઠોપનિષદમાં એક સુંદર રૂપમાં આલેખાઇ છે. આત્માને સ્વાર, શરીરને રથ, બુદ્ધિને સારથિ, મનને લગામ અને ઇંદ્રિયોને ઘોડાતરીકે વર્ણવી સમજાવ્યું છે કે "જેના ઘોડા સારા કેળવાયેલા એટલે કે સંયમને વશ હોય છે, અને જેની લગામ મજબૂત હોઇ સારથિના હાથમાં મજબૂતપણે પકડાઇ હોય છે, તે નિયત સ્થાને એટલે કે પ્રભુના પરમપદને પહોંચે છે; પણ જેના ઘોડા કહેતાં ઇંદ્રિયો સંયમને વશ નથી, અને જેની લગામ કહેતાં મન પણ સુવ્યવસ્થિત નથી, તે સ્વારનો રથ [illegible] [illegible] છે." [illegible]

[illegible]

રસ્તો પણ ટુંકો કે નિર્ભય નથી. [illegible] નિરાશ ન થતાં વેગપૂર્વક આરંભ કરો. [illegible] વરાન્નિબોધત યાને જાગો, ઉઠો અને [illegible] જપો' આ સૂત્રને નિરંતર સ્મરણમાં રાખી [illegible] રહી પ્રયત્ન કરો.

હવે આ ઠેકાણે તમને જણાતું હશે કે, [illegible] સાક્ષાત્કારનીજ વાત પ્રધાનપણે આવેલી છે. અને [illegible] વચન પ્રશ્નો ઉઠેલા છે. ખાસ કરીને આધુનિક [illegible] શંકા કરશે કે 'એની ઉપયોગિતા શી છે? [illegible] ઉપજશે; પણ એ બધા સંદેહનાં મૂળ તપાસીશું. [illegible] રહેશે નહિ કે, આપણાં બધાંજ કાર્યો પૂર્વસંસ્કાર [illegible] છે. પૂર્વસંસ્કારોનો આપણાં મનપર ઘણો [illegible] છે. બચપણથીજ જેઓ સગુણ ઈશ્વર અને [illegible] વાતો સાંભળતાં આવ્યાં છે, તેમને આ બધું [illegible] અને અરુચિકર લાગશે; પરંતુ એવા લોકો પણ [illegible] મનન ચાલુ રાખશે, તો વખત જતાં તે [illegible] અંગ બની જશે—ને! તેમના મગજમાં પચી [illegible] તેમને એવી વાતોથી ભડકવાનું રહેશે નહિ. [illegible] ઉઠે છે તે અધ્યાત્મવાદ અથવા ફિલસુફીની [illegible] ઉઠે છે. એનો કેવળ એકજ ખુલાસો હોય શકે, [illegible] ઉપયોગિતાવાદી કિંવા પ્રયોજનવાદીના મંતવ્ય [illegible] માટે જરૂરી ભોગસામગ્રી મેળવવા અનેક [illegible] જો ઇષ્ટ મનાતું હોય તો પછી જે લોકો [illegible] ખરૂં સુખ માનતા હોય, તેમને તે વિષય [illegible] હોવી જોઈએ? અર્થાત્ સુખની વ્યાખ્યા [illegible] મન જુદી છે, તેથી સુખપ્રાપ્તિનાં તેમનાં [illegible] સારૂ સમજી શકાય તેમ છે. ઇંદ્રિયજન્ય [illegible] માટે તેઓ તેની પાછળ પડે છે; પણ [illegible] હશે કે જેમને તે મુદ્દલ નથી રુચતાં, [illegible] કરતાં ઉચ્ચતર સુખ જુએ છે. [illegible] પ્રાણી છે. એનું સુખ આહાર-નિદ્રા [illegible] છે; પણ એક વિજ્ઞાનવેત્તાને [illegible] સુખોને તિલાંજલિ આપી [illegible] નક્કી કરવા માટે નિર્જન પ્રદેશ [illegible] છે. એ વિજ્ઞાનવેત્તાની [illegible] કૂતરૂં તેને જોઈને કદાચ [illegible] સંભવ છે કે, આ વિજ્ઞાન [illegible]

[illegible] ો [illegible] મ [illegible] તાં [illegible] ને [illegible] ક- [illegible] ાન [illegible] નથી [illegible] હોઇયાં [illegible] ગપ્રપંચના [illegible] મનુષ્યજાતિ [illegible] ને પ્રગતિ કરી [illegible] વાસનાઓની અને [illegible] આ સિવાય તમારા [illegible] નયા. મારા મનમાં [illegible] ાજ સઘળાં દુઃખનું [illegible] ણું છે. વાચક [illegible] ોતું કંઇ એને

નહિ હોય, અને તે પોતે સૂકો પાકો રોટલાનો ટુકડો ખાઈ તથા પાણી પીને રહેતો હશે; છતાં ખગોળના શોધમાં એને જે રસ પડે છે, તે કૂતરાથી કેવળ અજાણ હોય છે. કૂતરાને હસતું જોઈ વૈજ્ઞાનિક તેને કહેશે કે "ભાઈ કુતરા! તું હસ મા. તારું સુખ કેવળ ઇંદ્રિયોના વિષયભોગમાં સમાયેલું છે, તને બીજાં સુખની ગતાગમ નથી, મારી વાત તારાથી નિરાળી છે. મારે માટે તો મારું આ જીવન અત્યંત સુખપ્રદ છે. માટે તને જેમ તારા માનીતા વિષયોમાંથી સુખ મેળવવાની છૂટ છે, તેમ મને પણ મારા માનીતા વિષયમાંથી મેળવવાનો અધિકાર છે." માટે સુખની ભાવના ભિન્ન ભિન્ન હોય તેમાં હસવા જેવું કંઈજ નથી. પણ ભૂલ અહીં થાય છે કે, આપણે સમસ્ત જગતને આપણા મત મુજબ ચાલતું જોવા ઇચ્છીએ છીએ; અને આપણા વિચારગજથીજ બધાંને માપવા ચાહીએ છીએ. ઇંદ્રિયજન્ય ભોગવિલાસોમાં તમને અત્યંત મઝા પડતી હોય એ બનવાજોગ છે, પરંતુ તેટલા માટે મને પણ તેમાં મઝા પડવી જોઈએ, મારી મઝા અને મારા આનંદનો વિષય પણ એજ હોવો જોઈએ, એમ તમારે માની લેવાનું કશુંજ કારણ નથી. તેમ હોવુંજ જોઈએ એવી જીદ જો તમે પકડો, તો તમારી ને મારી વચ્ચે મતભેદ ઊભો થવાનો. સાંસારિક પ્રયોજનવાદી અને ધર્મવાદીઓની વચ્ચે જે મતભેદ રહેલો છે, તે આવાજ પ્રકારનો સમજવાનો છે. પ્રયોજનવાદી કહે છે કે "એ ધર્મવાદી! જો, હું કેવો સુખી છું! મને જે જોઈએ તે મળે છે, છતાં ધર્મ બર્મ વિષે હું કંઈ સમજતો નથી. એના વિષે નાહક માથું કોણ પકવે? અને એ વિષય પણ કેવો માથાકૂટીઓ છે! હું તો મારે ધર્મવગર પણ આરામે સુખી છું." તેના જવાબમાં મારા જેવો ધર્મવાદી કહે કે "બહુ સારું, ભાઈ! તું સુખી છે તે બહુ સારી વાત છે; પણ યાદ રાખજે કે, આ સંસાર બહુ ભયંકર છે. તારા પાડોશીનું કે માનવસમાજના કોઈ ભાગનું અનિષ્ટ કર્યા વગર તું ઇચ્છિત સુખ તું પ્રાપ્ત કરી શકતો હોય, તો ખુશીથી તારા મનનો કણ કર." [illegible]

ઇને સંભળાવશે. આમાં ખરી વાત એમ છે કે, જે લોકોની તુચ્છ ભોગવાસના ખતમ થઈ હોય છે, તેઓજ ધર્મના વિષયમાં રસ લઇ શકે છે; તેવાજ લોકોમાટે ધર્માચરણ શક્ય છે, બીજાઓ માટે નહિ. આપણે દરેકે સંસારના પૂરા અનુભવ લેવા જોઇએ; સાંસારિક ભોગો સાથે પૂરો પરચો ભરવો જોઇએ. જેટલી દોડ હોય તેટલું એક વાર દોડી લો; તે પછીજ પરમાર્થની વાત તમારે ગળે ઉતરશે, ને ત્યારેજ પરલોકનાં દ્વાર ખુલશે.

આ પ્રસંગે મારા મનમાં બીજી એક ખાસ વાત સ્ફૂરી આવે છે. તે વાત તમારા કાનને કદાચ કર્કશ લાગશે, પણ વાત સાવ સાચી છે. આ સાંસારિક ભોગવાસના કોઈ કોઇ વાર સુંદર સ્વાંગ સજે છે, પણ એ સ્વાંગ અતિ ભયંકર અને ફસાવનારો હોય છે. એ ભયંકર સ્વાંગ તે આ છેઃ—અતિ પ્રાચીનકાળથી અને પ્રત્યેક ધર્મમાં એ વાત ચાલતી આવી છે કે, એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે સાંસારિક જીવનનાં સઘળાં દુઃખો નષ્ટપ્રાય થઇ જઇ કેવળ સુખ, સુખ ને સુખજ રહેશે અને આ પૃથ્વીપરજ સ્વર્ગ ઉતરશે; પણ મને એ વાતમાં લવલેશ શ્રદ્ધા નથી. આ પૃથ્વી તો જેવી છે તેવી ને તેવીજ કાયમ રહેશે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. મારી આ વાત મારા શ્રોતાઓને અને ખાસ કરીને મારા ખ્રિસ્તી શ્રોતાઓને અતિ ભયંકર લાગશે, પણ તે ચર્ચા વગર મારો છૂટકો નથી. જુઓ, ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. આ સંસારનાં જે દુઃખો છે, તે શરીરની અંદર ઘર કરી રહેલા સંધિવાના અસાધ્ય વ્યાધિ સમાન છે. અસાધ્ય સંધિવા જેમ શરીરના એક ભાગમાંથી હઠાવતાં બીજામાં, અને બીજામાંથી હઠાવતાં ત્રીજામાં એમ વિવિધ અંગોમાં વારાફરતી દેખા દીધા કરે છે, અને કદીમાત્ર પીછો છોડતો નથી, તેમ આ સાંસારિક દુઃખોનું પણ સમજવાનું છે. પ્રાચીનકાળમાં લોકો અરણ્યમાં વસતા હતા અને એકબીજાનો સંહાર કરી તેમના માંસનું ભક્ષણ કરતા હતા. અર્વાચીન કાળમાં તેઓ એકબીજાનો પ્રત્યક્ષ સંહાર કરી તેમનું માંસ નથી ખાતા, પણ સામાને છળપ્રપંચથી લુંટી તેમની માલામિલ્કત હોઇયા કરે છે. આખાં નગરનાં નગર અને મુલકના મુલક આ છળપ્રપંચના ભોગ બની પાયમાલ થઈ જાય છે. આ વસ્તુસ્થિતિ મનુષ્યજાતિ માટે પ્રગતિસૂચક ન કહેવાય. આ સંસારમાં તમે જેને પ્રગતિ કહી ઓળખાવો છો, તે વસ્તુતઃ પ્રગતિ નથી; પણ વાસનાઓની અને તેમની તૃપ્તિમાટેનાં સાધનોની વૃદ્ધિમાત્ર છે. આ સિવાય તમારા 'પ્રગતિ' શબ્દમાં અને તો બીજું કંઇ જણાતું નથી. મારા મનમાં તો એ વાત સારૂ પેઠે વસી ગઇ છે કે, [illegible] હું ખરું કહું છું [illegible] જીવન [illegible] જીવન જેવું છે. [illegible] માન્યા કરે છે, [illegible] એને

[illegible]

ર્યા વગર તમારા દેવનો પણ છૂટકો નથી. તો પછી આપણે સંપૂર્ણ અવિકાર પામીશું એ વાક્યનો અર્થ એવો થાય કે આપણે અનંત ગીહિન કિંવા અગ્રધીહિન ગધાંહિન બનીશું. વાહરે, બુદ્ધિ! કેવો વારે રૌર્યાભાસ! એવો અર્થહીન વાદ ઉંદરોને ભલે ખુશ કરે; પણ મ કરવા દેવું એ પણ અનિષ્ટ છે. કેમકે એથી કરી ખાણીઓનાં મણાં ભેજાંમાં લુહાણાનું જાણું ખરાબ છે, અને તેમના પંથમાં ટક વૈરાગ છે. પરંતુ આપણને ખબર છે કે, આ જગત તેમજ ાણસ પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું યાને પરબ્રહ્મનું અવનત સ્વરૂપ છે. નિષિદ્ધ વૃક્ષનું ફળ ખાવાના પ્રાયશ્ચિત્તતરીકે આપણા આદ્યગીઓના મૂળ પુરુષ આદમનું સ્વર્ગમાંથી પતન થયું હતું. એ વાત પણ આપણને સુવિદિત છે. એવો એક પણ ધર્મ અત્યારે નથી કે જેમાં મનુષ્યની આ અવનત દશાની વાત ન હોય. આપણે અવનત થતાં થતાં એક વાર પશુની સ્થિતિએ પહોંચ્યાં હતાં, અને અત્યારે પાછા ક્રમે ક્રમે ઉન્નત થતા જઇએ છીએ, તે અવનતિના ઉંડા ખાડામાંથી બહાર નીસરી મૂળ સ્વરૂપમાં ભળી જવા માટેજ. પણ એ કાર્ય આપણે સંસારમાં રહીને સંપૂર્ણાંશે કદાપિ નહિ સાધી શકીએ. આપણે ભગીરથ પ્રયત્ન આદરીશું, બહુ બહુ મથીશું, પણ સાંસારિક ભાગોમાં રચ્યાપચ્યા રહીને, આપણે એ સંપૂર્ણતાને–એ અનંતતાને–રે! એ મૂળ સ્વરૂપને કદાપિ પ્રાપ્ત કરી શકીશું નહિ. આ વાત કોઇ ને કોઇ વખત આપણા હૃદયમાં વસ્યા વગર રહેવાની નથી. એક વાર તો જરૂર આપણી અક્કલના આગળા ખુલશે અને આપણને એ વાતનું તારતમ્ય સારી પેઠે સમજાશે. તેજ ઘડીએ પિંડદેહનું તનડું ફુંકાશે અને આપણે આપણી અનંતતાની મૂળભૂમિકા તરફ મોં ફેરવીશું.

આ ક્રિયાનો અર્થ ત્યાગ અથવા વૈરાગ્ય છે. સંસારના ફાંદામાંથી છૂટવા કાજે જે રસ્તે આપણે એ ફાંદામાં ફસાયા તેનાથી ઉલટો રસ્તો લેવો પડશે. વાસનાઓ અને ભોગવિલાસથી ફસાયા તો છૂટવા કાજે વાસનાઓ અને ભોગવિલાસોનો ત્યાગ કરવો જોઇશે. એમ થશે એટલે પછી સદાચાર અને સદ્ભાવનનો ખરો આરંભ થશે. સમસ્ત નૈતિક અનુશાસનનો સાંકેતિક શબ્દ યાને મૂળમંત્र તપાસીશું, તો તે "હું નહિ પણ તું" એવો મળી આવશે. અને આ 'હું'કાર તે આપણી અંદર જે અનંત તત્ત્વ વ્યાપેલું છે, તે વ્યક્ત થવાનો યાને બહાર પડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના પરિણામરૂપ છે. આ નાનું સરખું 'હું' મોટું પરિણામસૂચક છે. એ 'હું'ને પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપ અનંતતા તરફ પાછા વળી તેમાં ભળી જવાનું છે. 'ભાઈ' હું નહિ પણ તું, મારું નહિ પણ તારું, મેં નહિ પણ તેં "—એવો એવો પ્રયોગ તમે જ્યારે જ્યારે

કરો છો, ત્યારે ત્યારે તમે અનંતતા તરફ પાછા ફરવાનો પ્રયત્ન કરો છો. પણ જ્યારે જ્યારે—" તું નહિ પણ હું, તારૂં નહિ પણ મારૂં, મેં નહિ પણ તેં "—એવો પ્રયોગ કરો છો ત્યારે ત્યારે તમે ઉલટી દિશામાં ગતિ કરો છો. તે વખતે પણ 'હું'કારથી જો કે અનંતતત્ત્વનેજ વ્યક્ત કરો છો, પણ તે અવળે પગલે સ્થૂલ જગત ભણી મોઢું કરીને યાને અનંતથી વિમુખ બનીને. એ અવળી સ્થિતિજ દુનિયામાંના ઝઘડા અને અનર્થોની ઉત્પાદક છે; પરંતુ અનુભવને અંતે એ ભૂલ સમજાય છે ત્યારેજ શુદ્ધ ત્યાગવૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે. અને તેમ થતાંજ ક્ષુદ્ર 'હું' લુપ્તપ્રાય થઈ જાય છે, તથા સુવિચાર સ્ફૂરે છે કે " આ ક્ષુદ્ર જીવનની શામાટે આટલી બધી બરદાસ લેવી ? આ લોકમાં કે પરલોકમાં આ ક્ષુદ્ર જીવન જીવવાની અને ભોગવવાની મિથ્યા લાલસાજ મોતને નોતરે છે."

હવે, એ વાત જો સાચીજ હોય કે, આપણે પશુયોનિમાંથી વિકાસ પામતાં પામતાં મનુષ્યયોનિમાં આવ્યાં છીએ, તો પશુયોનિ એ મનુષ્યયોનિનું અવનત રૂપ, યાને પશુઓ અવનત દશાએ પહોંચેલાં મનુષ્યોજ હોય એ બનવા જોગ છે. એમ નથીજ, એવું તમે ખાત્રીપૂર્વક શી રીતે કહી શકો? ક્રમવિકાસવાદના પ્રમાણતરીકે નીચમાંની નીચ યોનિથી માંડી ઉંચામાં ઉંચી મનુષ્યયોનિનાં પ્રાણીઓની શરીરરચનામાં રહેલા સાદૃશ્યને આગળ કરવામાં આવે છે. ક્રમવિકાસવાદમાં આ સાદૃશ્યના નીચી યોનિથી શરૂ કરી ઉંચી યોનિમાં સિદ્ધ કરવામાં આવે છે યાને નીચમાંથી ઉચ્ચ યોનિ વિકસિત થઇ છે, એમ બતાવવામાં આવે છે. પણ તેટલા ઉપરથી તમે એમ કહેવાનો દાવો શી રીતે કરી શકો કે, એ ક્રમ હમેશાં નીચેથી ઉપર ચડતો છે અને ઉપરથી નીચે ઉતરતો કદાપિ નથી? ક્રમવિકાસની યુક્તિ બન્ને રીતે લાગુ પડે તેવી છે. આ ક્રમવિકાસવાદમાં કંઈ પણ તથ્ય રહેલું હોય તો તો મારી માન્યતા છે કે, એ ક્રમ ઉલટાસુલટો ચાલ્યા કરે છે, એટલે કે નીચમાંથી ઉચ્ચ અને ઉચ્ચમાંથી નીચ એમ ક્રમશઃ ચાલ્યાજ કરે છે; કેમકે ક્રમસંકોચ વિના ક્રમવિકાસની શક્યતાજ ન હોય. ઉન્નત જીવન માટેનો આપણો પ્રયત્ન પુરવાર કરે છે કે, ઉન્નત દશામાંથી આપણું પતન થયું છે. આ [illegible] સંબંધમાં પણ એમજ હોવું જોઈએ કે, માત્ર વિગત વા રીતિમાં કંઈ ભેદ હોય તો, તે જુદી વાત છે. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તો એટલુંજ કહી શકાએ કે, આ સ્થૂળજગત એ ચૈતન્યજગતનું, અને આ સ્થૂળજગતનાં સુખો એ પ્રકૃત સુખ યાને બ્રહ્માનંદનું વિકૃત સ્વરૂપ છે, તેની છાયામાત્ર છે, માટે છાયાનો ત્યાગ કરી આપણે મૂળ વસ્તુનેજ પકડવી જોઇએ. ત્યાગજ આપણને તેના પ્રતિ દોરી લઇ જશે. ત્યાગ એજ આપણા સત્ય જીવનનો મૂળ પાયો છે. સ્થૂળવ્યવહારમાં પણ જ્યારે જ્યારે આપણી પોતાંની જાતનો વિચાર બાજુએ મૂકીને કામ કરીએ છીએ, ત્યારે ત્યારેજ આપણને ખરા સુખનો કંઈક અનુભવ થાય છે. માટે આ ક્ષુદ્ર પોતાપણાનો-ક્ષુદ્ર અહંભાવનો-દેહાત્મભાવનો તો લોપજ થવો જોઇએ. એ સિદ્ધ થતાંજ આપણને જણાશે કે, આપણે સત્ય અથવા ચૈતન્યસૃષ્ટિમાં છીએ અને તે ચૈતન્યસૃષ્ટિ તેજ પરમેશ્વર છે. એ ચૈતન્યસ્વરૂપ આપણી સ્વાભાવિક સ્થિતિ હોઇ આપણે તેનીજ અંદર અને તે આપણી સાથેજ નિરંતર વસે છે. આપણી સ્થિતિ અને ગતિ એની અંદરજ બસ રહો. આનંદમય અસ્તિત્વની ખરી સ્થિતિ તો એજ છે; એજ સાચું આનંદમય જીવન છે. પરમાત્માની સમાન કક્ષાનું જીવન યાને બ્રહ્મમય જીવન એજ ખરું જીવન છે, બીજાં બધાં ફાંફાં છે. એ સાચા જીવનને સાધ્ય કરવા, યાને એ સાક્ષાત્કારના સુખનો અનુભવ લેવા, ચાલો આપણે બધાંજ પ્રયત્ન આદરીએ.

૧–बहुत्वमां एकत्व याने विविधतामां एकता*

કઠોપનિષદ્‌ના બીજા અધ્યાયની પહેલી વલ્લીમાં કહ્યું છે કે-

पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

અર્થાત્ કે "સ્વયંભૂ જગતકર્તાએ ઇંદ્રિયોનાં મુખ બહારની બાજુએ રાખેલાં છે, તેથીજ મનુષ્યની દૃષ્ટિ સ્થૂળ જગતના વિષયો તરફ વળે છે અને અંતરાત્મા તરફ વળતી નથી. ક્વચિત ક્વચિત કોઇ જ્ઞાની વીરલોજ બાહ્ય વિષયોથી પરાઙ્‌મુખ થઇને અમૃતત્વની ઇચ્છાથી અંતરાભિમુખ બની અંતરસ્થ આત્માને નિહાળે છે." અગાઉ હું તમોને બતાવી ગયો છું કે, વેદોના સંહિતાભાગમાં તેમજ બીજા કેટલાક ગ્રંથોમા જગતની સ્થૂળવસ્તુઓનીજ આલોચના સૌથી પ્રથમ થયેલી હોઇ તે વાટે જગતના આદિકારણનો પત્તો મેળવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. પણ પછી કેટલાક અનુભવને અંતે શોધકોની ખાત્રી થાય છે કે, જગતના આદિકારણનો પત્તો બાહ્યાભિમુખ રહેવાથી યાને બાહ્યજગતમાં શોધ્યા કરવાથી મળવાનો નથી, પણ અંતરાભિમુખ થવાથી યાને અંતરદૃષ્ટિથી મળશે. એટલે પછી તેઓ આંતરજગતમાં શોધ ચલાવતા થાય છે. અંતરાત્માને માટે તેમણે જે 'પ્રત્યક્' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે બહુ ભાવવાળો છે. 'પ્રત્યક્' એટલે અંદર ગયેલો યાને અંતરના ઉંડાણમાં રહેલો પરમ પદાર્થ–હૃદયરૂપી વર્તુલનું મધ્યબિંદુ કે જેમાંથી બધી વસ્તુઓ ક્રિયારૂપે બહાર આવે છે–અર્થાત્ કે અંતરાત્મા એવો એક મધ્યવર્તી સૂર્ય છે, કે જેમાંથી મન, શરીર, ઇંદ્રિયો અને બીજું બધું કિરણોરૂપે પ્રગટે છે. જગતના આદિકારણનો પત્તો અંતરની શોધથી લાધશે, એવી ખાત્રી થતાંજ શોધકોએ બેધડક પોતાના વિચારો દર્શાવી દીધા કે पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥

અર્થાત્ "બાળબુદ્ધિવાળા યાને અજ્ઞાન લોકોજ બાહ્ય કામ્ય વસ્તુઓની ચાહના કરે છે, અને પરિણામે તેઓ મૃત્યુના મ[illegible]-

---

* ઈ.સ., તા. ૩ નવેમ્બર ૧૮૯૬

પાશમાં સપડાય છે. પણ જ્ઞાનીજનો અમૃતત્વને ઓળખીને અધ્રુવ કહેતાં અનિત્ય કિંવા અંતવાન વસ્તુની અંદર ધ્રુવ કહેતાં નિત્ય અમર અનંત વસ્તુની ખોજ કરતા નથી." અને એજ વિચારનું સ્પષ્ટીકરણ થયેલું જોઇએ છીએ કે, સાંત કિંવા નાશવંત વસ્તુઓથી ભરેલા બાહ્ય જગતમાં અનંત કહેતાં અવિનાશી તત્ત્વની શોધ કરવી વૃથા છે. અનંત તત્ત્વની શોધ અનંત પ્રદેશમાંજ થવી જોઇએ; અને આપણા અસ્તિત્વની આજુબાજુ જો કોઇ પણ અનંત વસ્તુ મોજુદ હોય, તો તે આપણી પોતાની અંદર રહેલો અંતરાત્મા છે. બાકી આ શરીર, આ મન, આપણા વિચારો કે આપણી આજુબાજુ આવી રહેલી સમસ્ત દુન્યવી વસ્તુઓ—એમાંનું કશુંજ અનંત નથી, બધુંજ અંતવાન અગર નાશવંત છે. અંતરસ્થ આત્મા કે જે બધાંનો દ્રષ્ટા અને સાક્ષીપુરુષ છે, જે સર્વ જણનો માલીક છે અને જે સદા સર્વદા જાગ્રત છે, તેજ એકમાત્ર અનંત વસ્તુ છે. તેથી સૃષ્ટિ સમસ્તના આદિ અનંત કારણની ખોજ આપણે ત્યાંજ કરવી ઘટે. ત્યાંજ—અનંત આત્માની અંદરજ—આપણને જગતના આદિકારણનો પત્તો મળશે. આ પછી અંતરસ્થ શોધનું પરિણામ જાહેર કરતાં શોધકો કહે છે કે—

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥

અર્થાત્ "જે અહીં છે તેજ ત્યાં છે, અને જે ત્યાં છે તેજ અહીં છે. જે અહીં બહુતા કે અનેકતા જુએ છે તે મૃત્યુપરંપરાને આધીન થાય છે." મતલબકે, અંતરગત શોધથી ઋષિઓને માલમ પડે છે કે, જે તત્ત્વ અંતરમાં વ્યાપેલું છે, તેજ એકમાત્ર તત્ત્વ આ દૃશ્યજગતમાં સર્વત્ર ભરેલું છે. તેને યથાવત્ ન પિછાનતાં જેઓ અનેકતાની ભ્રમણામાં ફસાયા કરે છે, તેઓ જન્મમરણની ચક્કીમાં પીસાય છે, તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

આગલા વ્યાખ્યાનમાં આપણે જોઇ ગયા છીએ કે, પહેલ પ્રથમ સ્વર્ગની ભાવના પ્રાચીન આર્ય લોકોના મનમાં ઉદય પામી. આ ભાવના કેમ ઉત્પન્ન થવા પામી તેની તપાસ કરતાં માલમ પડે છે કે, અસલના આર્યો ચોતરફ ચાલી રહેલા જગતપ્રપંચથી કંટાળી ગયા, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ તેમના મનમાં એવી ધારણા ઉત્પન્ન થઇ કે મૃત્યુ બાદ તેઓ એક એવા સ્થાનમાં જશે કે જ્યાં દુઃખરહિત નર્યું સુખજ હશે. એ નર્યાં સુખવાળા કલ્પિત સ્થાનનું નામ તેમણે સ્વર્ગ પાડ્યું. પછી વળી એક સ્વર્ગની ભાવનાથી સંતોષ ન થતાં ચડતા ઉતરતી અનેક સ્વર્ગો—અનેક પરલોકો તેમણે કલ્પ્યા, કે જ્યાં આગળ નિરંતર આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો હોય; જ્યાં શરીર અને મન અજર, અમર રહે અને જ્યાં પૂર્વજ પિત

કાર મનમાં કલ્પવાનો તમે ચાહ્ય તેટલો પ્રયત્ન કરશો, પણ તેવો કોઇ આકાર તમારી કલ્પનામાં આવી શકશે નહિ. અર્થાત્ આકાર ઉત્પન્ન થવામાં દેશ એ પ્રધાન ઉપાદાન હોઇ એ ઉપાદાન નિરંતર બદલાનારૂં છે. દેશ અને કાળ બન્ને માયાની અંતરગત છે. તેથી સ્વર્ગ અનંત નથી, એવી ખાત્રી થતાંજ આર્ય શોધકો બાપોકાર જાહેર કરે છે કે "જે અહીં છે, તેજ ત્યાં છે", અર્થાત્ સ્વર્ગ પણ પૃથ્વીની માફક સાંત અને અનિત્ય છે. તેથી દેવના જેવી કોઇ વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ જો હોય, તો જન્મમરણના જે નિયમો આ લોકમાં વર્તે છે, તેજ નિયમો તેમને ત્યાં પણ લાગુ પડવા જ જોઇએ. અને આ નિયમો એટલે કે જન્મમરણની ઘટમાળ. આ નિયમોના પ્રભાવેજ જડ તત્ત્વ વિવિધ રૂપોમાં પરિણત થાય છે, અને ફરી થોડો સમય રહીને ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇ મૂળ જડ તત્ત્વમાં મળી જાય છે. અર્થાત્ જેની ઉત્પત્તિ છે તેનો લય પણ અવશ્ય છે. તો પછી સ્વર્ગ જેવી કોઇ ચીજ હોય તોપણ તે આ અપક્ષપાતી નિયમને આધીન છે.

આ જગતમાં દરેકોઇ સુખની પાછળ દુઃખ તેની છાયારૂપે રહેલું જણાય છે. જીવનની પૂંઠે મોત છાયારૂપે રહેલું છે. તેઓ પરસ્પર સગેજ રહી શકે છે; કારણ કે તેઓ એકબીજાથી વિરુદ્ધ કે પૃથક્ વસ્તુ ન હોઈ એકજ વસ્તુનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપો માત્ર છે. સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ, હર્ષ-શોક, શુભ-અશુભ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વો મૂળે એકજ વસ્તુ હોઈ ભિન્ન ભિન્ન સમયે ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પ્રકાશે છે. આ શુભ-અશુભ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વો બબ્બે જૂદી જૂદી વસ્તુઓ છે અને તે બન્ને અનંત કાળ લગી અલગ ને અલગ થાય રહે છે, એવી દ્વૈતભાવી કલ્પના બિલકુલ અસંગત છે. વસ્તુતઃ તેઓ એકજ વસ્તુ હોઇ બહુરૂપીની માફક કોઇ વાર શુભરૂપે અને કોઇ વાર અશુભરૂપે દેખા દે છે. અર્થાત્ કે એ દ્વંદ્વોના અંદર દેખાતી ભિન્નતા એ પ્રકારગત ભિન્નતા નથી પણ પ્રમાણગત છે. વત્તા ઓછા પ્રમાણને સહેજ દેખીતો ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિચાર બરાબર સમજવા માટે એક દાખલો લઇએ. આપણા જ્ઞાનતંતુઓનું કાર્ય તપાસીએ. એકના એકજ જ્ઞાનતંતુઓ સારા તેમજ નરસા ભાવોના વાહક છે, એ વાત તો આપણે સૌ અનુભવથી જાણીએ છીએ. [illegible] જ્ઞાનતંતુઓદ્વારા અનુભવાય છે, તેજ જ્ઞાનતંતુઓ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

શુભજ બાકી હોય. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેથી ઉલટી છે. સંસારનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે, શુભની માફક અશુભ પણ ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામતી વસ્તુ છે. નિકૃષ્ટમાં નિકૃષ્ટ સંસ્કૃતિવાળા માણસનો દાખલો લઇએ. એ જંગલમાં વસતો હોય છે. એના સુખના વિષયો બહુ થોડા હોય છે, તેમ એની દુઃખની બાબતો પણ પ્રમાણમાં ઓછી હોય છે, તેનું સુખદુઃખ કેવળ ઇંદ્રિયજન્ય વિષયોમાં કિંબહુના આહારવિહારમાંજ સમાયલું હોય છે. એને પૂરતું ખાવાનું નથી મળતું કે મોજ પડે ત્યાં ફરવા હરવાનું નથી મળતું, ત્યારે એ અસુખી થાય છે. એને ભરપટ્ટે ખાવાનું આપો, સ્વચ્છંદે ફરવા દો, ચહાય તેનો શિકાર કરવા દો, તો એ પોતાની જાતને સંપૂર્ણ સુખી માનવાનો. કારણ કે એનાં સુખદુઃખ કેવળ ઇંદ્રિયોમાંજ સમાયેલાં છે. હવે, ધારો કે એજ માણસ વખત જતાં સંસ્કારી બને છે ને જ્ઞાનસંપન્ન થાય છે. એટલે એના સુખના વિષય પણ વધશે. તેની બુદ્ધિ ખુલી હોય છે. એટલે હવે તેને ઇંદ્રિયસુખ ઉપરાંત બુદ્ધિજન્ય સુખ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે. સુંદર કાવ્ય મોઢે કરી તે લલકારવામાં કે ગણિત કે વિજ્ઞાનના કોયડા ઉકેલવામાં, સારું જીવન વ્યતીત કરવામાં પણ તેને આનંદ પડે છે. ઇંદ્રિયોને સંતોષવા કરતાં પણ આ બૌદ્ધિક વિષયોમાં એને વધારે રસ પડે છે. આ વાત તદ્દન સાચી છે. પરંતુ તેની સાથે એ વાત પણ સાચી છે કે, અસંસ્કારી અવસ્થામાં તેને જે માનસિક યાતના કેવળ અજાણ હતી, તે માનસિક વેદના પણ અનુભવવાનો હવે તેના જ્ઞાનતંતુઓને મહાવરો પડ્યો હોય છે. તેથી મનની ધારી વાત ન બનતાં તીવ્ર માનસિક કષ્ટ તેને અનુભવવું પડે છે. એવું ને! પહેલાં એને માનસિક સુખ નહોતું તેમ માનસિક દુઃખ પણ નહોતું. અત્યારે હવે એનું સુખનું ક્ષેત્ર વધ્યું છે તેમ દુઃખનું પણ વધ્યું છે. બીજો એક સહેલો દાખલો લઇએઃ–તિબેટમાં લગ્ન જેવું કંઇ નથી. તેથી લગ્નની ભાવનાને પરિણામે જન્મતી ઇર્ષ્યા કે અદેખાઇ અને તેના દુષ્પરિણામો પણ ત્યાં નથી. આમ છતાં આપણે ખાત્રીપૂર્વક માનીએ છીએ કે, લગ્નની સ્થિતિ સ્ત્રીપુરુષના સ્વચ્છંદી સંબંધ કરતાં વધારે ઉચ્ચ કોટિની છે. તિબેટવાસીઓ બિચારા પત્નીભક્ત પતિ અને પતિભક્ત પત્નીના વિશુદ્ધ દાંપત્ય સ્નેહની ખુબીથી અજાણ હોય છે, પણ તેની સાથે આપણા સમાજમાં પતિ કે પત્ની બેવફા નીવડ્યે, એમાંના વફાદાર રહેલના મનમાં જે [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું દુઃખ પણ તેમનાથી અજાણ્યું હોય છે–અર્થાત્ લગ્નનો અનન્યાશ્રયી વિચાર દાખલ કરવાથી દાંપત્ય સ્નેહનું ઊંડું સુખ તેમને મળે છે, પણ તેની સાથે તેમને અદેખાઇ અને [illegible] નીવડવા [illegible] દુઃખ [illegible] પણ [illegible] [illegible] પડે.

મદારુખરી હોય છે! શુભ-અશુભ અને સુખ-દુઃખનાં જોડકાં એકસાથે અવિરતપણે આસ્વાદ કરે એનુંજ નામ માયા! આ મારો વાદ કેવળ સુખવાદ કે આશાવાદ ન કહેવાય, તેમ કેવળ દુઃખવાદ નિરાશાવાદ પણ ન કહેવાય. વેદાંત કદાપિ કહેતુંજ નથી કે આ સંસાર કેવળ દુઃખથીજ ભરેલો છે. એમ કહેવું એ સત્યથી વેગળું . તેજ પ્રમાણે સંસારમાં કેવળ સુખ અને આનંદજ ભરેલાં છે એમ કહેવું પણ વાજબી નથી. માટે આ જગત કેવળ સુખમય , કેવળ મધુમય છે યાને તેમાં જ્યાં ત્યાં સુખના સાગર, સાકરના ગગડા, મધનાં કુંડાં, મીઠી સુવાસવાળાં ફૂલોના ઢગલા વાળેલા પડ્યાં છે ને સૌંદર્યનાં ગાડેગાડાં ભરેલાં છે-એવું શિક્ષણ બાળકોને આપના વિચાર કરજો. એવી જાતનું શિક્ષણ આપવામાં મોટી ભૂલ થાય છે, કારણ વિપરીત અનુભવ થતાં એવા ઉપદેશથી ભરેલા ધર્મગ્રંથોપરથી તેમનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે. વળી એકાદ જણ બીજા કરતાં વધારે દુઃખી જણાતાં એમ ધારી લઇએ કે, બધાંજ દુઃખી છે, તો તેમાં પણ એવીજ ભૂલ થાય છે. બધો સંસાર આ દ્વૈતભાવથી ભરેલો હોઇ તેમાં શુભ-અશુભ વગેરે દ્વંદ્વોના એક સતત આસ્વાદ કરે છે. આપણા ઐહિક અનુભવોનો ખજાનો તે આ સંસારરૂપી અખાડાપર ખેલાતા દ્વંદ્વોના ખેલોનુંજ પરિણામ છે. તેમ છતાં આ સુખદુઃખ વગેરે દ્વંદ્વોનાં પૃથક્ અસ્તિત્વો છે એમ માની લેશો નહિ. કેમકે વસ્તુતઃ તો તે એકજ પદાર્થ હોઇ ભિન્ન ભિન્ન વેશે, ભિન્ન ભિન્ન પ્રમાણમાં દેખા દઈ એક ને એક માણસના મનમાં ભિન્ન ભિન્ન ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે-એમ વેદાન્ત આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે. પરિણામે આ દ્વૈતમય ભાસતા બાહ્ય જગતમાં એકત્વ સિદ્ધ કરવું એ વેદાંતનું સૌથી અગત્યનું કાર્ય બને છે; અને એ કાર્યમાં તેને સફળતા પણ મળે છે. કેટલાક લોકોમાં અને ખાસ કરી અસલના ઇરાનીઓમાં એક ભોળપણભરી જૂની માન્યતા હતી કે આ સૃષ્ટિની રચના ભલા અને ભૂંડા બે દેવોએ ભેગા મળીને કરેલી છે. ભલા દેવે બધી સુખસામગ્રી રચી છે ને ભૂંડા દેવે બધી દુઃખસામગ્રી રચી છે. આ ભોળા લોકોની ભોળી કલ્પનાનો વિચાર કરીએ છીએ, તો તે વળી દેખીતી રીતેજ અસંભવિત લાગે છે. કારણ કે એ પ્રમાણેજ જો સૃષ્ટિની રચના થયેલી હોય, તો તો પ્રકૃતિના દરેક નિયમના બબ્બે વિભાગ હોવા જોઇએ, અને એ બન્ને વિભાગના ચાલક વારા ફરતી બદલાતા હોવા જોઇએ. સંસારપર બન્નેના સમાન અધિકાર ચાલતો હોય અને એકબીજાના વિરુદ્ધ કાર્યો પણ કોઇએ નારાજ ન થવાની દૃઢ સમજણ બન્નેએ અગાઉથી કરી લાવતા હ.ય, ય.ને બન્નેમાં એટલું જ્ઞાન હોય તોજ આ વાત સંભવિત બને એનો અર્થ એ કે, બન્નેના

ઐક્યથી સૃષ્ટિના એક ભાગમાં ભલા દેવની ઇચ્છાથી, ધાન્યના ઢગલે ઢગલા ખુંદાતા હોય છે; ને બીજા ભાગમાં ભુંડા દેવની ઇચ્છાથી લાખો જણ ભૂખમરાનો ભોગ થઇ પડેલા હોય છે. આવી રીતે એ બન્ને દેવોનાં કાર્ય પરસ્પર ન અથડાઇ પડવા જેટલું ઐક્ય હોય, એ કલ્પના કેટલી બધી અજુક્તિ અને ક્લિષ્ટ છે! કલ્પના ક્લિષ્ટ છે, છતાં પોતાની ક્લિષ્ટ રીતે પણ તે જગતમાં દેખાતો દ્વૈતભાવ પણ વાસ્તવિક ઐક્યભાવ યાને એકત્વ સિદ્ધ કરે છે, એમાં તો શક નહિ.

આપણે એ જોઇ લીધું છે કે, કેવળ સુખવાદથી કે કેવળ દુઃખવાદથી જગતની યથાર્થ આલોચના થઇ શકે તેમ નથી. કારણકે કેટલીક ઘટના એવી છે કે જે દુઃખવાદને ટેકો આપે છે. માટે એમજ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, સંસારમાં સુખદુઃખનું મિશ્રણ છે. એમાં પ્રકૃતિનો દોષ કાઢવા કોઇ તત્પર થશે; પણ વેદાંત સાફ રીતે પ્રકૃતિને માથેથી એ દોષનો ટોપલો ઉતારી નાખી આપણા ઉપર મૂકે છે. પરંતુ તેની સાથે એ દોષભારમાંથી મુક્ત થવાની આશા અને બારી પણ વેદાંત આપણને બતાવે છે. વેદાંતની એ બારી તે દુઃખના અસ્તિત્વનો કેવળ ઇન્કાર કરવો તે નથી. સાચી વાતને સંતાડવાનો પ્રયત્ન કરવાનું વેદાંત સમજ્યુંજ નથી. વેદાંત તો વસ્તુસ્થિતિ જેવી હોય તેવી ને તેવી હાથમાં લઇ તડ ને ફડ તેનું પૃથક્કરણ કરવા મંડી પડે છે, ને તેનું પરિણામ જેવું હોય તેવું સૌને માટે ખુલ્લું કરી દે છે. તે મુજબ આ બાબતમાં તે કેવળ નિરાશાવાદી કે કેવળ આશાવાદી ન બનતાં મનુષ્યને આ દોષભારમાંથી મુક્ત થવાનો સચોટ ઉપાય શોધી કાઢે છે, અને તે ઉપાય વજ્ર જેવા મજબૂત પાયા પર સ્થાપિત છે તેની ખાત્રી કરે છે. ચંદ્રમા પકડવાની જીદ લઇ બેઠેલા બાળકને છાનું રાખવા તેને બકરી જેવું કંઇ ખાવાનું આપી તેનું મોઢું બંધ કરી દેવું અગર [illegible] જેવી [illegible] વસ્તુથી તેની આંખો આંજી નાખીને [illegible] માટે બાળકને [illegible] ઉપાય છે. પણ એ પોકળ [illegible] છે, એટલે તેના [illegible] [illegible]

નથી. એવી રીતે એ નિરાશામાં ડૂબેલો હતો, તેવામાં તેને એક ધર્મગુરુ અથવા ગોર મહારાજનો ભેટો થાય છે. વાતચીતમાં ગોર મહારાજ આગળ પોતાનું દુઃખ નિવેદન કરતાં, ગોર મહારાજ તેને આશ્વાસન આપતો કહે છે કે " ભાઇ! જે થયું છે ને થાય છે તે સારા માટે, પ્રભુ જે કરે છે તે આપણા ભલા માટેજ હોય છે; એવો વિશ્વાસ રાખી જીવનનાવ હંકાર્યે રાખ. " ગોર મહારાજની આ રીત જૂના ગંધાતા ઘાંદાપર સોનાનો વરખ ચોટાડી તેને સંતાડવા જેવી હતી. એક રીતે જોઇએ તો તે પોતાની નબળાઇ અને અજ્ઞાનતા દર્શાવનારૂં પગલું હતું. પછી પેલો તરુણ અને ગોર મહારાજ છૂટા પડ્યા. તે બાદ છએક મહિના રહીને પેલા ગોર મહારાજને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય છે. તેના આનંદમાં ગોર મહારાજ પોતાના ઓળખીના-પારખીતાઓને ચહાપાણી માટે નોતરે છે, નોતરેલી વ્યક્તિઓમાં પેલો યુવક પણ હતો. બધી મંડળી યથાસ્થાને ગોઠવાઇ જતા ગોર મહારાજે ઉભા થઈ પ્રભુની પ્રાર્થના કરતાં ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા કે " પ્રભુની આ પ્રસાદી માટે હું વારંવાર તેનો પાડ માનું છું, અને તમે સૌ ભાઇઓ મારી આ પ્રાર્થનામાં સામેલ થાઓ એમ ઇચ્છું છું." એટલે ચટ દઇને તે તરુણ ઉભો થઇને કહેવા લાગ્યો કે " સબૂર, આ પુત્રજન્મનો પ્રસંગ દુઃખદાયી હોઇ તેમાં પ્રભુનો પાડ માનવા જેવું કંઇ નથી." બધા ચકિત ડોળે તે તરુણ સામે જોવા લાગ્યા અને ગોર મહારાજે તેને પૂછ્યું કે " કેમ ભાઇ! તું એમ કેમ બોલે છે ?" તેના જવાબમાં તરુણે કહ્યું કે " મારા પિતાનું અવસાન થયું એ દેખીતો દુઃખદ બનાવ હતો, છતાં આપે મને તે વખતે કહ્યું હતું કે 'જે થયું છે તે સારૂં થયું છે એમ સમજ;' તો એ ન્યાયે આ પુત્રજન્મ દેખીતો શુભ પ્રસંગ છે પણ વસ્તુતઃ તો તે દુઃખદ હોવો જોઇએ ના ?" અર્થાત્ કે આવી રીતે દુઃખોને દાબી રાખવાથી તે કદાપિ મટવાનાં નથી. માટે જાતે ભલાં થાઓ અને સંકટગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ભલમનસાઈ ને દયા ધરાવતા બનો. ટાપટીપ કે અન્ય આચ્છાદનથી દુઃખોને ઢાંકી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો વૃથા છે, એથી આ ભવરોગ ટળે તેમ નથી. એના નિવારણ માટેનો રામબાણ ઇલાજ તો એજ છે કે, સંસારથી પર બનો.

આના ઉપાયની આલોચના કરતા વેદાંત કહે છે કે, આ દુનિયા શુભ-અશુભના મિશ્રણની બનેલી છે યાને સંસારમાં સુખ ને દુઃખનું મિશ્રણ બનેલું છે. જ્યાં જ્યાં સુખનો ભાન થતો હશે, ત્યાં ત્યાં દુઃખ પણ છાયારૂપે હાજર હોવાનુંજ, કિન્તુ સુખદુઃખના આ બન્ને ભાવોની પાછળ ને તેની પાર, આ સઘળા દેખીતા વિરોધી ભાવોની પૂંઠળ ને પર એકત્વ રહેલું છે એમ વેદાંત બોલી ઉઠે

છે. હિમગિરિ આગળ વધો કે [illegible]
કહેશે. કોની હિસાબે જગતની [illegible]
હોય નહિ; કેમકે આત્મા વગરની જડ, [illegible] છે.
વળી વેદાંતની દૃષ્ટિ જુઓ તો છે કે, [illegible]
કરી તે ચીજ દેવતાપર [illegible]
છે કે, મનુષ્ય પોતેજ પોતાનો ઉદ્ધારકર્તા છે, [illegible]
અને દુઃખી બનાવો છો; અહં નામનું [illegible] કે એજ
છે. એનું [illegible]
પોતાના હાથ [illegible]
જોતાં છે, ઓળખાઈ છે; [illegible] દેખાતું નથી, દેખાતું નથી. [illegible]
[illegible] એટલે [illegible] દેખાતા [illegible]. તમે
સ્વયંજ્યોતિસ્વરૂપ છો. તમે પોતે પરિપૂર્ણ પૂર્ણ છો. આ
[illegible] પ્રાપ્ત થતાંજ આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે, મૃત્યોઃ સ
મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ—એટલે કે અહીં આ લોકમાં
બહુત્વને જોનાર માણસ મૃત્યુપરંપરાનો ભોગ બને છે. એ શ્રુતિ-
વચન સત્ય સાચું છે. મિથ્યા બહુત્વને છોડીને એકત્વ અનુભવી
મુક્ત થાઓ-એજ જીવન્મુક્તિનો સાચો માર્ગ છે.

આ ઠેકાણે હવે કોઈ સવાલ કરશે કે, એ એકત્વને નિહાળવું
શી રીતે? તો કે ઇન્દ્રિયોથી નહિ, પણ મનથી. મન સામાન્ય રીતે
જો કે અતિ ચંચળ, ભ્રાંત અને નિર્બળ હોઈ સહેજમાં આમતેમ
દોરાઈ જાય તેવું છે, તથાપિ એજ મનને યુક્તિપૂર્વક સબળ બનાવી
તેના દ્વારા એ એકત્વની, એ જ્ઞાનમય પરમ સ્વરૂપની ઝાંખી કરી
શકાય છે; અને એ ઝાંખી પ્રાપ્ત થતા આપણો જન્મમરણનો ફેરો
પણ ટળી જાય છે. પર્વતપર વરસતા વરસાદનું પાણી પર્વતની
બાજુઓપરથી જેમ જૂદા જૂદા પ્રવાહોમાં નીચે ભૂમિપર વહી આવે
છે, તેમ આ જગતમાં જણાતી સર્વ શક્તિઓ તે એકજ પરમ
તત્ત્વમાથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલી છે-અર્થાત્ કે પર્વતપરથી વહેતા જૂદા
જૂદા પ્રવાહો જેમ એકજ વરસાદના પરિણામરૂપ છે, તેમ જગતમાં
જણાતી ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ અને વ્યાતીઓ પણ તે
एकमद्वितीयम् તત્ત્વના પરિણામરૂપ છે. વરસાદનું પાણી જેમ
એક હોવા છતાં પર્વતપર પડવાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહોમાં પરિ-
ણમે છે, તેમ એકત્વ માયાપર પડવાથી બહુત્વમાં પરિણમ્યું છે.
એ બહુત્વ ખરી વસ્તુ નથી, માટે તેની પાછળ દોડવાનું છોડી દો,
અને મૂળ વસ્તુ જે એકત્વ તેની તરફ વળો. કારણ કે કઠોપનિષદની
[illegible] વલ્લીના બીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ એજ હંસલો યાને
આત્મા ગગનમાં ઘૂમતા સૂર્યચંદ્રાદિ ગોળકોમાં, અંતરિક્ષમાં
રહેલા વાયુમાં, યજ્ઞના અગ્નિમાં—રે! વિશ્વભરમા વ્યાપેલો છે. એજ

નો અધિકારી થાય છે; બીજા નહિ તે નહિજ. ત્યારે એને ક્યાં અને કેવી બત્તી લઈને ઢુંઢવો—ભૂલોકમાં, સૂર્યલોકમાં, ચંદ્રલોકમાં કે અન્ય ગોલકોમાં ? ના, એને એવાં સ્થાનમાં ઢુંઢો કે જ્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર કે તારાગણોનો પ્રકાશ કામ આવતો નથી, અને જ્યાં વિજળીના ઝબકારાનું તેજ પણ નકામું છે–તોપછી આ મૃત્યુલોકના દીપકનું તો ગજુંજ શું ? એના પ્રકાશથીજ પ્રકાશનાં આ સાધનો પ્રકાશે છે. એનુંજ તેજ તેમણે ઉછીનું લીધું છે, કિંબહુના એજ તેમની મારફત પ્રકાશે છે. આ ઉપમા ઉપરાંત બીજી પણ એક સુંદર ઉપમા, આ પરમ તત્ત્વના સંબંધમાં ઉપનિષદમાં અપાઇ છે. તે એવી કે, પરબ્રહ્મ એ એક સનાતન વટવૃક્ષ છે. તે બધાંનું મૂળ થઇ હોઇ તેમાંથી ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓ ફૂટીને વિશ્વરૂપમાં પરિણમી છે. ફેરમાત્ર એટલો કે, તેનું મૂળ ઉપરની બાજુએ છે ને શાખાઓ નીચેની બાજુએ ફેલાયેલી છે. આ ઉપમા તમારામાંથી જે લોકોએ હિંદુસ્થાન દેશમાં ઉગતા વડના ઝાડને અને તેના વિસ્તારને જોયો હશે, તેમનાથી બરાબર સમજાશે.

વેદના બ્રાહ્મણભાગમાં જૂદાં જૂદાં સ્વર્ગની કથાઓ છે; પણ ઉપનિષદ્ભાગમાં એ સ્વર્ગોમાં જવાની કલ્પનાનો સદંતર ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે. ઇંદ્રલોકમાં કે વરુણલોકમાં જવાથી બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું નથી. એ અતુલ આનંદ તો આપણા આત્માની અંદરજ રહેલો છે. સ્વર્ગનાં નામોનો કંઇ અર્થ નથી. આ પરલોકોનો અર્થ એટલોજ કે, સાક્ષાત્કાર અથવા બ્રહ્મદર્શનની જૂદી જૂદી ભૂમિકાઓ. પિતૃલોકમાં થનારું બ્રહ્મદર્શન સ્વપ્નસૃષ્ટિની માફક આછું હોય છે; ગંધર્વલોકમાં થતું બ્રહ્મદર્શન જળની અંદર દેખાતાં પ્રતિબિંબ જેવું અસ્થિર અને અસ્પષ્ટ હોય છે; બ્રહ્મલોક કે જે ઉંચામાં ઉંચી સ્વર્ગભાવના છે તેમાં થનારું બ્રહ્મદર્શન તેજ અને છાયાના જેવું ચોખ્ખું હોય છે, પણ હજી જોઇએ તેવું સ્પષ્ટ નહિ. તેજ અને છાયા જેમ જૂદાં પડી આવે છે, તેમ બ્રહ્મલોકમાં થનારા બ્રહ્મદર્શનમાં બ્રહ્મ અને જગત્ પૃથક્ પડી જાય છે. આરસીના જેવું ચોખ્ખું, પૂર્ણ અને સ્થિર બ્રહ્મદર્શન તો આપણા અંતરાત્મામાંજ થાય છે; તથા ઉંચામાં ઉંચા સ્વર્ગલોક કરતાં પણ ઉંચું સ્વર્ગ આપણા પોતાના આત્મામાં રહેલું છે. વેદાંત કહે છે તેમ આપણો આત્માજ સઘળા દેવદેવો અને સ્વર્ગો કરતાં મહોટું પૂજ્ય અને બ્રહ્મદર્શનનું ધામ છે. કેમકે બ્રહ્મદર્શન આપણા અંતરાત્મામાં જેટલું સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ થાય છે, તેટલું કોઇ સ્વર્ગમાં કોઇ ઠેકાણે થતું નથી. સુખની શોધમાં મનુષ્યો ઘણી વાર સ્થાનાન્તર કરે છે, પણ આ આત્મદર્શનની શોધમાં એવા સ્થાનાંતરનો કશો ઉપયોગ નથી. હું મ.ા. દશ–દિશામાં ફર્યો ત્યારે

મને લાગેલું કે નિર્જન ગુફામાં નિવાસ કરવાથી મને બ્રહ્માનંદનાં સ્પષ્ટ દર્શન થશે; પણ તેવું કંઈ બન્યું નહિ. પછી મેં ધાર્યું કે, અરણ્યમાં રહેવાથી મને તે લાભ મળશે, પણ તેમાંયે મારે નિરાશ થવું પડ્યું. પછી વળી લાગ્યું કે, તીર્થક્ષેત્ર કાશીધામમાં જવાથી મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થશે, પણ ત્યાંયે મારે નાસીપાસ થવું પડ્યું. મુશ્કેલી બધે એકની એકજ હતીઃ અને તે એ કે, આપણે જ્યાં જઇએ છીએ ત્યાં આપણી પોતાની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી લઇએ છીએ. હું જાતે અસાધુ કે ભુંડો હોઉં, તો જગત સમસ્ત મને અસાધુ કે ભુંડું ભાસે છે. બધાય લોકમાં યાને સ્વર્ગોમાં સુદ્ધાં આ નિયમ પ્રવર્તે છે. મરણ પછી જો મારૂં સ્વર્ગમાં જવાનું થાય, તો ત્યાં પણ મને એવોજ અનુભવ થવાનો. કારણ કે હું જાતે સુધર્યા વગર ગુફા, જંગલ, કાશી કે સ્વર્ગમાં જવાનો કશો અર્થ નથી; અને જો હું મારીજ આરસી કહેતાં મનને સાફ કરી લઉં, તો પછી હું ગમે ત્યાં વસતો હોઉં તોયે શું થયું? સત્યનું પ્રતિબિંબ મને જેવું છે તેવુંજ પ્રાપ્ત થવાનું. માટે આત્મદર્શનને વાસ્તે અહીં તહીં દોડાદોડી કરવી યાને સ્થાનાંતર કરવું કેવળ વૃથા છે, શક્તિનો વ્યયમાત્ર છે. એ શક્તિને એમ નિરર્થક વાપર્યા કરતાં મનરૂપી આરસીને સ્વચ્છ કરવામાં વાપરવી વધારે લાભકારી છે. આજ વિચાર કઠોપનિષદ્‌ના નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવાયો છેઃ-

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवंति ॥

અર્થાત્ એનું રૂપ દર્શનનો વિષય નથી. કોઇપણ તેને આ ચર્મચક્ષુઓથી જોઇ શકતું નથી. શુદ્ધ હૃદય, સંશયરહિત બુદ્ધિ અને સાફ મનદ્વારાજ તેનું દર્શન શક્ય બને છે. જે જ્ઞાનીને આ આત્મદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે તે અમર બની જાય છે.

ગયા ઉનાળાની મારી રાજયોગ ઉપરની વ્યાખ્યાનમાળા જેમણે સાંભળી હશે, તેમની જાણ માટે એ જણાવવાનું હું ઉચિત સમજું છું કે, એ રાજયોગ આ જ્ઞાનયોગથી કેવળ ભિન્ન પ્રકારનો છે. આ જ્ઞાનયોગ કે જેની આપણે અત્યારે આલોચના કરી રહ્યાં છીએ, તેમાં મુખ્ય વાત ઇંદ્રિયનિગ્રહની છે. જ્યારે તમામ ઇંદ્રિયો વશ થઇ જાય છે, કિંબહુના તેઓ આપણી દાસીઓ બની જાય અને જ્યારે તેઓ આપણા મનને કિંચિત્ પણ ચલાયમાન કરવાની શક્તિ ન ધરાવે, ત્યારેજ આપણે સિદ્ધયોગી થયા કહેવાઇએ, અને ત્યારેજ આપણને પરમ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય. હૃદયમાં ઘર કરી રહેલી કામનામાત્રને દેશવટો દેવામાં આવે ત્યારેજ મર્ત્ય મટી અમર્ત્ય બનાય, અને આ લોકમાંજ બ્રહ્મત્વને પમાય, યાને જીવન્મુક્ત બનાય. સારાંશ કે, હૃદયની ગ્રંથિઓનો વિચ્છેદ થતાં આ

માંજ મર્ત્ય આદમીને અમરતાની લહાણુ થાય છે.

હવે આ ઠેકાણે થોડોક બીજો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. ારણ રીને તમને એમ સમજાવવામાં આવશે કે 'આ વેદાંત જ અન્યાન્ય ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રો આ જગત અને તેના ેને છોડી તેનાથી પર બીજે કંઇ જવાનો ઉપદેશ આપે છે.' જગતને છોડી બીજે કંઈ જવાનું છે એવું માની લેવું ા ભૂલભરેલું છે. અમારું વેદાંત કે તત્ત્વજ્ઞાન શી વસ્તુ છે ા જેમને બિલકુલ ખ્યાલ નથી અગર તેને સમજવા પૂરતું મનું લેવું નથી, તેવા સાવ ખોટ લોકોજ એવો મિથ્યા બક- ાદ કરશે. બાકી, અમારાં શાસ્ત્રોમાં તો સાફ શબ્દોમાં નિરૂ- ણુ થયેલું છે કે, અમારા તત્ત્વવેત્તાઓ આત્મશોધ માટે બીજી નિયામાં જવાનું કહેતાજ નથી. ઉલટપક્ષે તેઓ સ્વર્ગ વગેરે અપર લોકોને એમ કહીને ઉતારી પાડતાં જોવામાં આવે છે કે, એ અપર લોકોમાંનાં જીવન અને આનંદ પણ અલ્પજીવી છે. ખરી વાત એમ છે કે, આપણે જ્યાંસુધી નિર્બળના નિર્બળ રહીશું, ત્યાંસુધી આપણને સ્વર્ગ કે નરક જેવા અપરલોકમાં આથડવું પડવાનુંજ. બાકી, સત્યલોક તો અહીંજ છે; આપણો આત્મપ્રદેશ એજ સત્યલોક. વળી અમારા શાસ્ત્રમાં એમ પણ ભારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે, આત્મહત્યા કરવાથી પણ આત્મતત્ત્વને અલગ કરી શકાતું નથી, એટલે કે જન્મમરણનો ફેરો તો કાયમનો કાયમજ રહે છે. અમે હિંદુઓ તમારા પાશ્ચાત્ય લોકો જેટલાજ વ્યવહારદક્ષ છીએ. તફાવત જે છે તે એજ કે, જીવનસંબંધી અમારા વિચારો તમારાથી નિરાળા છે. તમે લોકો કહો છો કે, રહેવા માટે સારાં સારાં મકાન બાંધવાં જોઇએ, સારાં અન્નવસ્ત્ર મળવાં જોઇએ તથા અમુક પ્રકારની કેળવણી ને અમુક પ્રકારનો બુદ્ધિવિકાસ હોવાંજ જોઇએ. આ બાબતમાં તમે લોકો બહુ ચતુર છો; પણ એ ઉપાધિઓમાંજ તમારું આખું જીવન વ્યતીત થઇ જાય છે. અમે હિંદુઓ કહીએ છીએ કે, રહેવાને ઝુંપડું હોય કે ન હોય, પહેરવાને લંગોટી હોય કે ન હોય, ખાવાને કંદમૂળ હોય કે ન હોય તેની પરવા નહિ, પરંતુ ખરું જ્ઞાન જે આત્મજ્ઞાન છે, તેનો આનંદ મેળવવાજ આ જીવન સરજાયું છે ને તે પ્રયત્નમાંજ તે વ્યતીત થવું જોઇએ. અમેરિકામાં એક પ્રસિદ્ધ અજ્ઞેયવાદી છે તે ગૃહસ્થ મોટા સજ્જન હોઈ સારા વક્તા છે. તે ધર્મ ઉપર વ્યાખ્યાન આપી શ્રોતાઓના મનપર એમ ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે 'ધર્મ એ કેવળ ધતીંગ છે. બીજી દુનિયાનો વિચાર આપણે નકામા માથા શા માટે ફોડવા?' પોતાના આ કથનની પુષ્ટિમાં તે આ ઉપમાનો ઉપયોગ કરે છે કે 'નારંગી વાને રસની ખરી ફાંક અહીં આ દુનિયામાંજ છે, અને

તેમાંથી જેટલો બને તેટલો રસ આપણે નીચોવી લેવાનો છે.' એક વાર મારું તેને મળવાનું થયું. ત્યારે મેં તેને કહ્યું કે, ભાઈ! તમારી સાથે હું બિલકુલ સહમત છું. મારી પાસે પણ એક ફળ છે કે જેનો તમામ રસ હું નીચોવી લેવા ઇચ્છું છું. તમારી ને મારી વચ્ચે મતભેદ હોય, તો તે ફળની પસંદગીની બાબતમાં છે. તમને નારંગી ગમે છે ને મને કેરી ગમે છે. તમને લાગે છે કે, આ જગતમાં જીવવું, ખાવું પીવું, એકાદ ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં કંઈક પ્રાવીણ્ય મેળવવું–એ મનુષ્યજીવનના સાર્થક્યની અવધિ છે. પણ તે વાત બધાંની રસવૃત્તિને ગમવીજ જોઈએ એમ કહેવાનો તમને જરાય અધિકાર નથી. મને પોતાને તો એ ખ્યાલની કોડી જેટલી પણ કિંમત નથી. એક ફળનું ઝાડપરથી નીચે ભૂમિપર પતન કયા નિયમને આધારે થાય છે કે વિદ્યુતના પ્રવાહનો થડકારો સ્નાયુઓને કેમ લાગે છે, એટલુંજ જ્ઞાન મને આ જગતમાં મળવાનું હોય તો મને જીવવાનું ઝેર જેવું અકારૂં લાગે ને હું આત્મહત્યાજ કરી લઉં. મારે વસ્તુઓનું કામ નથી, પણ વસ્તુઓના અંતરસ્થ સત્ત્વનું યાને મૂળ મુદ્દાનું કામ છે. તમારા અભ્યાસના વિષય જીવનના વ્યક્ત ભાવો છે, ત્યારે મારો અભ્યાસનો વિષય ખુદ જીવનતત્ત્વ વિષે છે. મારી ફિલસુફી મને શીખવાડે છે કે "ત્યારે એ આત્મતત્ત્વનેજ ઓળખવું ને સ્વર્ગ નરક અને એવા બીજા વહેમો આ પૃથ્વી જેટલા અસ્તિત્ત્વવાળા હોય, તો પણ તેમનો ખ્યાલ તારા મગજમાંથી તારે કાઢી નાખવો." માટે મારે તો આ જીવનના અંતરનું યાને તેના સત્ત્વનું, અને નહિ કે તેના આવિર્ભાવોનું જ્ઞાન મેળવવું છે. મારે તો દરેક વસ્તુનું કારણ જાણવું છે, રીતો નહિ. રીતોની માથાકૂટ ભલે બાળકો કર્યા કરે. તમારો એક દેશવાસી કહેતો હતો કે 'જે વખતે ધૂમ્રપાન કરતો હોઉં તે વખતે કોઈ આવીને મને લખવાનું કહે અને હું લખવા બેસું, તો મારાથી ધૂમ્રપાનનું શાસ્ત્રજ લખાય.' અર્થાત્ કે વિજ્ઞાનની ધૂન તમારામાં બહુવ્યાપી બનેલી છે. વિજ્ઞાનવેત્તા થવું એ બહુ સારી અને ઉત્તમ વાત છે, પ્રભુકૃપા આ વૈજ્ઞાનિકો પર ઉતરો ને તેમને વિજય મળો, એવી મારી આશિષ છે. પણ જ્યારે કોઇ એમ કહે કે, પદાર્થ-વિજ્ઞાનમાંજ બધું જીવનરહસ્ય આવી જાય છે, તો તે મૂર્ખાઇભર્યું બોલે છે અને જીવનની મૂળ વસ્તુને યાને જીવને પોતાને જાણવાના અખાડા કરે છે, એમજ સમજવું જોઇએ. તમારૂં અત્યારનું બધુંજ જ્ઞાન–બધીજ વિદ્યા પાયવગરનું ધતીંગ છે એવી દલીલ પણ હું કરી શકું. અત્યારે તમે જે શીખી રહ્યા છો, તે જીવનના ભિન્ન ભિન્ન આવિર્ભાવોવિષે શીખી રહ્યા છો, અને તેથી જીવન શી વસ્તુ છે એમ હું તમને પૂછું તો તમે કહેશો કે "અમને તેની

ખબર નથી; માટે તમારું ભૌતિક અધ્યયન તમને મુબારક હો, ને મારે રસ્તે વિચરવા દો."

હું મારા પોતાના કાર્યમાં મારી પોતાની રીતે અત્યંત કુશળ છું. જો સર્વવ્યવહારદક્ષતા તમારા પાશ્ચાત્ય મુલકોમાંજ રહેલી છે, એવો તમારો ખ્યાલ હોય તો તે બેહૂદો યાને અર્થ-વગરનો છે. તમારી વ્યવહારકુશળતા એક બાબતમાં છે, ને મારી બીજી બાબતમાં છે. મનુષ્યો જેમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં હોય છે તેમ મન પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં હોય છે. હિંદુસ્થાનમાં જો કોઈને કહ્યું હોય કે, દેહાંત સુધી એક પગપર ઉભા રહેવાથી તને સત્યની પ્રાપ્તિ થશે, તો તે શખ્સ એ બોધને માથે ચઢાવશે ને તે મુજબ વર્તશે પણ ખરો. તેનાથી ઉલટું અહીં પશ્ચિમમાં જો ખબર પડે કે, અમુક અમુક આઘેના જંગલી પ્રદેશમાં કોઈ ઠેકાણે સોનાની ખાણ નીકળે તેમ છે, તો હજારો જણ સોનાની લાલસાથી જીંદગીનાં જોખમ ખેડે છે, પણ તેમાં વિજય તો કોઈકનેજ મળે છે. એજ સહસ્રાવધિ મનુષ્યોને કેટલીયે વાર કહેવામાં આવ્યું હોય છે કે 'તમારે આત્મા છે' પણ એ આત્માની દરકાર લેવાનું કામ દેવળનેજ સુપ્રત કરીને તેઓ સંતોષ પામે છે. સોનાની શોધ માટે જાન સાથે ઝંપલાવનારા પૈકી આત્માની શોધ માટે કોઈજ તૈયાર થતું નથી! અમારા હિંદુના સંબંધમાં તેથી ઉલટું જોવામાં આવશે. એને જો કોઈ સોનાની ખાણનો પત્તો દેખાડી સાહસ ખેડવાનું કહેશે, તો તે નરભક્ષક જંગલીઓના પ્રદેશમાં જવાનો ઇન્કાર કરશે અને કહેશે કે 'નારે બાપ! એ જંગલીઓ મારીને ખાઈ જાય.' પણ એજ માણસને જો કહેવામાં આવે કે, અમુક અમુક પહાડની ટોચપરની ગુફામાં પરમાત્મદર્શન કરાવનાર એક ચમત્કારી મહાત્મા રહે છે, તો તે તત્કાળ તે મહાત્માની પ્રસાદી મેળવવાના લોભે ગમે તેવું જોખમ ખેડવા પણ તૈયાર હશે. આ બંને પ્રકારનાં મનુષ્યો વ્યવહારદક્ષ કહેવાય; પણ તમારી ભૂલ અહીં થાય છે કે, જગતના સ્થૂળ વિષયો-નેજ તમે આ જીંદગીનું સર્વસ્વ ગણી બેઠાં છો; પણ તમારા સુખ અને આનંદના વિષય નાશવંત ઇંદ્રિયપદાર્થો છે. એ પદાર્થોમાં નિત્ય એવી કોઈ ચીજ નથી અને તેથી તેમને વળગી રહેવાથી તમારાં દુઃખોની વૃદ્ધિ ને વૃદ્ધિ થતી રહે છે; જ્યારે મારો સુખનો વિષય અને અનંત શાંતિ અપાવનારો નીવડે છે.

તમારી માન્યતા ખોટી છે એમ હું નથી કહેતો. તમને તે મુબારક નીવડો! તેમાંથી તમને પરમ સુખ અને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય! પરંતુ તેથી મારા મનને તમારે તરછોડવો કે નિંદવો જોઈએ નહિ. મારો માર્ગ પણ મારા ભાવ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વ્યાવહારિક છે. આપણે બધા આપણા મતલબ મુજબ આપણું કાર્ય આગળ

ચલાવીએ. હું ઇચ્છું છું કે, પ્રભુ કરે ને આપણુ બંને પક્ષોની માન્યતા સરખી વ્યાવહારિક ઠરે! એવા પણ કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો મારા જોવામાં આવ્યા છે કે જેઓ વિજ્ઞાનવેત્તાતરીકે તેમજ તત્ત્વ-ચિંતકતરીકે એકસરખા કુશળ છે. આથી હું ઉમેદ ધરાવું છું કે, કાળે કરીને આખોયે માનવસમાજ એ બંને બાબતોમાં સરખો વ્યવહારદક્ષ બનશે. ચૂલાપર રાખેલા વાસણમાંનું પાણી જ્યારે ઉકળવા માંડે છે, ત્યારે પહેલાં તો પાણીની સપાટીપર એક પરપોટો નજરે પડે છે. પછી બીજો, ને પછી ત્રીજો એમ પરપોટાની સંખ્યા વધતાં વધતાં બધુંજ પાણી સાથેલાગું ઉકળવા લાગે છે. આ દુનિયા પણ ઉકળતા પાણી જેવી છે. દુનિયાની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પરપોટા સમાન છે, અને વ્યક્તિઓનાં બનેલાં રાષ્ટ્રો પરપોટાઓના સમૂહો છે. પાણીના પરપોટાઓ પરસ્પર જોડાઇને વાસણમાં એક ભારે ખળભળાટ મચાવી મૂકે છે; તેમ આ રાષ્ટ્રો પણ ધીરે ધીરે એકબીજા સાથે સંયોગ સાધીને ભારે પરિવર્તન નીપજાવશે. મારી ખાત્રી છે કે, એક વખત એવો જરૂર આવશે કે જ્યારે સઘળો ભેદભાવ નષ્ટ થઇ જશે અને જે એકત્વ પ્રત્યે આપણે સૌ પ્રયાણ કરી રહ્યા છીએ, તે એકત્વ દીસી આવશે. એક સમય એવો જરૂર આવશે કે જ્યારે સંસારની પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક ઉભય વિદ્યાઓમાં સરખી પારંગત થઇ હશે, અને પરિણામે જગતભરમાં એકત્વનો એકરાગ પ્રવર્તતો હશે—રે! પ્રત્યેક માનવી જીવનમુક્ત બન્યો હશે. અત્યારે આપણી અંદર દીસતાં ઇર્ષ્યા, અદેખાઇ, ઘૃણા ને નિંદા, અગર પ્રેમભાવ કે સહકારવૃત્તિ વાટે આપણે સૌ તે એકજ સત્ય-એકત્વ પ્રતિ પ્રયાણ કરી રહ્યાં છીએ, એ મારી વાત નિઃશંકપણે માનો. કાળનો પ્રચંડ પ્રવાહ આ એકત્વના મહાસાગર તરફ વહી રહ્યો છે અને તે પોતાની સાથે આપણને પણ ઘસડતો જાય છે. ઘાસનાં તણખલાં કે કાગળની કરચો પેઠે આપણુંમાંના કેટલાક જણ પાણીની સપાટીપર વગર ફેરે આમતેમ ભટકતા હશે, તેઓ પણ અંતે તો જીવન અને આનંદના આ અતુલ મહાસાગર—એકત્વમાં આવી ભળવાનાંજ, એ વાત નિઃસંદેહ છે.

૧૦–બ્રહ્માંડ-સ્થૂળસૃષ્ટિ*

આપણી ચારે તરફ મઘમઘી રહેલાં પુષ્પોની મનોહરતા, પ્રતિ સવારે થતા સૂર્યોદય વખતની સુવર્ણમય રચના અને પ્રકૃતિ અથવા નિસર્ગદેવીએ ધારણ કરેલી પચરંગી સાડીની શોભા, ખરેજ અદ્વિતીય અને મનોહર છે. વિશ્વસમસ્ત ખરેજ અત્યંત મનોહર છે; અને એ મનોહરતાનો ઉપભોગ મનુષ્યજાતિનું આ પૃથ્વીપર આવાગમન શરૂ થયું ત્યારથી તે કરતી આવી છે. ગગનને ભેદીના ભવ્ય ગિરિશૃંગો, મહાસાગર ભણી ધસમસતી પ્રચંડ વેગવતી નદીઓ, દુર્ગમ વનપ્રદેશો ને નિર્જન રણમેદાનો, અગાધ મહાસાગરો અને ટમમગ ચમકતા અસંખ્ય તારકોઆયુક્ત આ ગગનમંડળ—આ બધુંજ ખરેખર ભવ્ય, પ્રભાવશાળી, કુતૂહલજનક અને મનોહર છે. આ સમગ્ર અસ્તિત્વ સમષ્ટિ જેને આપણે પ્રકૃતિ કિંવા નિસર્ગ નામે ઓળખીએ છીએ, તે ચિરકાળથી મનુષ્યના મનપર પોતાની ભવ્યતા અને મનોહરતાની છાપ પાડતી આવી છે. મનુષ્યની વિચારશક્તિ ઉપર તેની અસર થાય છે અને તેને પરિણામે મગજમાંજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે "આ બધું શું છે ને ક્યાંથી આવ્યું છે?" માનવજાતિના જૂનામાં જૂના ગ્રંથ વેદોની સમક્ષ પણ આજ પ્રશ્ન પૂછાતો આવ્યો છે કે "આ બધું ક્યાંથી આવ્યું છે? જ્યારે 'અસ્તિ' કે 'નાસ્તિ' કંઇજ નહોતું અને અપાર અંધકારમાં છુપાયલો હતો, ત્યારે આ વિશ્વને-આ બ્રહ્માંડને કોણે, ક્યાંથી અને કેવી રીતે બહાર આણ્યું? આ રહસ્યની ખબર કોને હશે?" એજ પ્રશ્ન આપણને પણ ઉત્તરોત્તર વારસામાં મળતો આવ્યો છે. એનો જવાબ આપવાના લક્ષાવધિ પ્રયત્નો અત્યાર સુધીમાં થયા છે; તથાપિ હજી લક્ષાવધિ પ્રયત્નો એ પ્રશ્નના સમાધાન અર્થે થયા કરશે. આનું કારણ એમ નથી સમજવાનું કે, અત્યાર સુધીના પ્રયત્નો સાવ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. એ પ્રશ્નના પ્રત્યેક ખુલાસામાં સત્યનો કંઈ ને કંઇ અંશ તો જરૂર સમાયલો હોઈ એ સત્યાંશ વખતના વહેવા સાથે બળવત્તર બનતો જાય છે યાને વધતો જાય છે. આજના વ્યાખ્યાનમાં આ પ્રશ્નની હું તમારી આગળ ચર્ચા કરી અમારા પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓના ચિંતનોમાંથી મને જે જવાબ

* ન્યુયોર્ક—તા. ૧૯ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૬

[illegible]

[illegible] ફરી પાછી તે
[illegible] મૂળ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં [illegible] જાય છે. વરસાદનું
પ્રત્યેક બિંદુ, સાગર ઉપર [illegible] સૂર્યકિરણોની અસરથી પાણી-
માંથી વરાળરૂપે ઊંચે [illegible] સ્થાને પહોંચે છે કે
જ્યાં તે વરાળમાંથી પાછું જળરૂપે બનીને [illegible] વૃષ્ટિરૂપે નીચે ભૂમિ-
પર ઊતરે છે તે પણ ફરી પાછું [illegible] આપણી ચોમેર
પથરાઈ રહેલી પ્રકૃતિમાંની પ્રત્યેક વસ્તુના સંબંધમાં આવી જ પ્રકાર
બને છે. ગંજાવર ગિરિઓને અને મોટા કરાળ પહાડોને તપાસીશું

તો તેમની અંદર પણ એજ ‘ઉદય તથા અસ્ત’નો પ્રકાર જાતનો જોઈએ છીએ. પહાડોમાં પ્રવર્તતા અગ્નના ભરૂનાં તોફાનો તથા તેમનાપર હવાને વહેતા ઝરાઓ અને ધીમીની ક્રિયાઓ પહાડના પાષાણોપર થાય છે. પરિણામે ધીમે ધીમે પણ ખાત્રીપૂર્વક પહાડો ચૂર્ણવિચૂર્ણ બને છે, તેમના ચૂરાની રેતી બને છે અને એ રેતીનાં રજકણો નદીઓદ્વારે સમુદ્રમાં ઠલવાઈ સમુદ્રમાં તેના એકપર એક થર જામી કાળે ખડકો બને છે; અને તે ખડકો વખત આવતાં અનિશ્ચિત જમાનામાં પાછા મોટા પહાડરૂપે પૃથ્વીપર દેખા દે છે. ફરી પાછા તે ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ રેતીમાં રૂપાંતર પામશે અને ફરી પાછા રેતીમાંથી પહાડ બનશે. એ પ્રમાણે રેતીમાંથી પહાડો અને પહાડોમાંથી રેતી, એ ક્રમ સૃષ્ટિની હયાતિ લગી ચાલ્યાજ કરે છે.

હવે, જો આ વાત સત્ય હોય કે પ્રકૃતિ પોતાનાં બધાં કાર્યોમાં સમાનશીલ છે; અને એ જો સત્ય હોય કે, જે પ્રણાલિકાએ રેતીના કણની ઉત્પત્તિ થાય છે તેજ પ્રણાલિકા અને પદ્ધતિએ મોટા મોટા સૂર્યો, તારાઓ અને આ વિશ્વ સમસ્તની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને જો એ સાચું હોય કે, એક પરમાણુ તેમજ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિમાં યોજના અને કૌશલ્ય એકસરખાં છે, અને જો એ ખરૂં હોય કે સમગ્ર વિશ્વમાં એકજ નિયમ પ્રવર્તે છે, તો તો વેદાંતે પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમ માટીના એક ઢેફાને જાણવા-સમજવાથી બ્રહ્માંડની સકળ માટીની પ્રકૃતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે—અર્થાત્ કે પ્રકૃતિમાં ઉત્પત્તિલયનો એકસમાન કાયદો અને એકસમાન યોજના પ્રવર્તે છે; અને જ્યાંસુધી મનુષ્યને તેથી ઉલટો અનુભવ થયો નથી, ત્યાંસુધી એથી વિરુદ્ધ માનવાને કારણ નથી. એટલા માટે આપણે જો એક નાના છોડવાને લઈને તેના જીવનનો અભ્યાસ કરીશું તો તે ઉપરથી આપણને સમસ્ત વિશ્વજીવનની યાને તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લયની માહીતિ મળી રહેશે. રેતીના એક રજકણને બરાબર સમજવાથી સમગ્ર બ્રહ્માંડનું રહસ્ય સમજી શકાય તેમ છે. આ જાતની દલીલ આખા બ્રહ્માંડના સંબંધમાં લાગુ પડતા પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણને એમ જણાઈ આવે છે કે, બ્રહ્માંડના આરંભની અને અંતની દશામાં સઘળી વસ્તુસ્થિતિ એકસરખી હોય છે. પર્વત રેતીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને રેતીમાં લય પામે છે. વરાળમાંથી નદીઓ જન્મે છે અને પાછી વરાળમાં પરિણત થાય છે. વનસ્પતિમાત્ર બીજોમાંથી ઉદ્ભવે છે અને બીજો મૂકી નાશ પામે છે. મનુષ્ય પણ મનુષ્યજીવાણુમાંથી પેદા થઈ પાછો એ જીવાણુમાત્ર પરિણામ થાય છે. વિવિધ તારાગણ, ગ્રહો ને ઉપગ્રહો પણ નીહારમય અવસ્થામાંથી ઉપજ્યા છે અને પાછા એજ નીહારમય અવસ્થામાં પરિણત થવાના છે.

ત્યારે આમાંથી આપણને શું શીખવાનું મળે છે? એજ કે, વ્યક્ત કિંવા સ્થૂળ અવસ્થા એ કાર્ય છે અને અવ્યક્ત કિંવા સૂક્ષ્મ અવસ્થા એ કારણ છે. આ રહસ્યની શોધ આજકાલની નથી, કંઈ હજારો વર્ષોપર થઈ ગએલા આમારા દર્શનશાસ્ત્રના પિતારૂપ કપિલ મુનિએ પ્રકૃતિના આ રહસ્યને ખોળી કાઢ્યું હતું, અને नाशः कारणे लयः—એ સંક્ષિપ્ત સૂત્રથી જગતને જાહેર કર્યું હતું કે, નાશ એટલે બીજું કંઈજ નહિ, પણ આદિકારણમાં લય પામવું તે. આ મેજનો જો અત્યારે નાશ કરવામાં આવે, તો તે પોતાના આદિકારણમાં ભળી જશે, અને એનું લાકડું જે સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના સંગઠનથી બન્યું હતું, તે સૂક્ષ્મ પરમાણુઓમાં તે પાછું પરિણત થશે. એજ મુજબ કોઈ માણસ મરી જાય છે, ત્યારે તેનું શરીર જે મૂળતત્ત્વોમાંથી—જે પંચમહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે તે મૂળતત્ત્વો અથવા પંચમહાભૂતોમાં મળી જાય છે. આ પૃથ્વીનો નાશ થતાં તે પણ પોતાના આદિકારણમાં લય પામશે. આ રીતે કાર્યનું આદિકારણમાં મળી જવું તેનેજ આપણે મૃત્યુ, નાશ વગેરેનાં નામથી ઓળખીએ છીએ. આ પરથી ત્યારે આપણે એટલું શીખીએ છીએ કે, કાર્ય અને કારણ મૂળમાં એકજ પ્રકારનાં છે, જૂદાં નથી. માત્ર તેમના બહારના ઘાટ જુજવા હોય છે એટલુંજ. આ કાચ એ ક્રિયારૂપ છે. કેમકે એ ક્રિયારૂપ કારણ અત્યારે પણ તેની અંદર વર્તમાન છે. કાચની મૂળ વસ્તુ જે રેતી તેનો ચોક્કસ જથ્થો વત્તા તેને ઘાટ આપનારના હાથનું કૌશલ્ય, એ એનાં આદિકારણ છે. કૌશલ્ય અને રેતીના સંયોગીકરણથી આ ઘાટ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, કે જેને આપણે કાચ કહીએ છીએ. કાચ બનાવનારનું હસ્તકૌશલ્ય કાચની અંદર અત્યારે પણ સંહતિ અથવા સંગઠનશક્તિરૂપે મોજુદ છે. એ સંહતિ શકિત જો મોજુદ ન હોત તો કયારનાયે તેના અણુપરમાણુઓ છૂટા પડી ગયા હોત, અને તેનું વર્તમાન કાચરૂપ ટળી ગયું હોત. કૌશલ્ય ઉપરાંત કાચની મૂળ જણસ પણ તેમાં મોજુદ છે—અર્થાત્ કાચ એ એનાં સૂક્ષ્મ-કારણોનું નવા ઘાટમાં વ્યકત કાર્ય છે, અને જો તેને ભાંગીને ચૂરો કરી નાખવામાં આવે, તો સંગઠનતરીકે એનામાં જે શક્તિ રહેલી છે તે શકિત નષ્ટ થઇ પોતાના મૂળ તત્ત્વમાં મળી જશે અને કાચનાં રજકણો તેમને ફરી ઘાટ આપનાર મળતાંસુધી એની એ સ્થિતિમાં પડી રહેશે.

આ રીતે આપણને માલમ પડે છે કે, કાર્ય તેના કારણથી કદાપિ ભિન્ન હોતું નથી. માત્ર એટલુંજ કે, કાર્ય એ કારણની સ્થૂળરૂપમાં પુનરાવૃત્તિમાત્ર હોય છે. આ પરથી બીજું આપણને એ શીખવાનું મળે છે કે, વનસ્પતિ, વિવિધ પ્રાણીઓ અથવા

મનુષ્ય નામે ઓળખાતા આ જૂદા જૂદા ઘાટવિશેષોની ઉત્પત્તિ-લયની ક્રિયા અનંત કાળ સુધી ચાલ્યાજ કરે છે. જેમકે એક બીજમાંથી ઝાડ પેદા થાય છે, ઝાડ બીજને પેદા કરે છે, એ બીજમાંથી ફરી પાછું ઝાડ થાય છે અને એ રીતે કારણમાંથી કાર્ય અને કાર્યમાંથી પાછું કારણમાં રૂપાંતર થયાજ કરે છે. એનો અંત આવતોજ નથી. વરસાદનાં બિંદુઓ પર્વતપરથી ગબડતાં ગબડતાં સમુદ્રમાં જાય છે, અને ત્યાંથી વરાળરૂપે પાછાં ઉંચે ગગનમાં ચડે છે અને ત્યાંથી પાછાં જળરૂપે વરસી સમુદ્રમાં ભળે છે—એ રીતે ચડવા ઉતરવાની ઘટમાળ ચાલ્યાજ કરે છે. જે કાંઈ જોઇ, સાંભળી કે કલ્પી શકીએ તે તે તમામ સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિમાં આવીજ પ્રકાર, મનુષ્યમાં કિંબહુના પ્રાણીમાત્રમાં ચાલતી શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાની માફક નિરંતર ચાલી રહેલો છે. સૃષ્ટિની પ્રત્યેક વસ્તુના સંબંધમાં આમજ બન્યા કરે છે. એક મોજું ઉછળે છે, બીજું નીચે ઉતરે છે, નીચે ઉતરેલું ફરી ઉછળે છે અને ઉછળેલું પાછું ઉતરે છે. પ્રત્યેક ઉછાળા પાછળ અવતરણ અને પ્રત્યેક અવતરણ પાછળ ઉછાળો રહેલો છે—અર્થાત્ જગતના પ્રત્યેક સ્પષ્ટ પદાર્થમાં એજ નિયમ યાને કાર્યકારણમાં ઉદય-અસ્તનો નિયમ પ્રવર્તતો દેખાય છે. તેથી એજ નિયમ—એજ કાયદો સમસ્ત બ્રહ્માંડને પણ લાગુ પડવો જોઇએ. કેમકે પ્રકૃતિના નિયમ સમાનભાવી યાને સૌને સરખી રીતે લાગુ પડનારા છે. આ બ્રહ્માંડ, આ વિશ્વ કિંવા આ જગત તેનાં આદિકારણોમાં અસ્ત થવુંજ જોઇએ. આ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, પૃથ્વી, શરીર તેમજ મન અને વિશ્વમાંની બીજી એકે એક વસ્તુ પોતપોતાનાં આદિકારણો તરફ પ્રત્યાગમન કરી તેમાં અદૃશ્ય થવીજ જોઇએ, કહો કે નાશ પામવીજ જોઇએ. એ રીતે ઉપલક દૃષ્ટિએ તો એ વસ્તુઓ નાશ પામેલી દેખાય છે; પણ વસ્તુતઃ તો તે પોતાનાં કારણોમાં સૂક્ષ્મરૂપે છુપીજ હોય છે. એ સૂક્ષ્મ રૂપોમાંથી ફરી પાછી તે નૂતન પૃથ્વીઓ, નૂતન સૂર્યો, નવીન ચંદ્રો અને નૂતન તારાનક્ષત્રો પ્રગટ થશે.

આ ઉત્થાન અને પતન અથવા ઉત્પત્તિ અને લયના સંબંધમાં બીજી પણ એક વાત આપણે લક્ષમાં લેવા જેવી છે. બીજ ઝાડમાંથી પેદા થાય છે; પણ તે પછી તે બીજ તત્કાળ ઝાડ બની જતું નથી, પરંતુ તેને વૃક્ષમાં પરિણત થવા માટે વિશ્રાંતિ અગર વિશ્રામની અને [illegible] [illegible] રહેવું પડે છે. સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત કાર્યની [illegible] [illegible] છે. બીજને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવું પડે છે [illegible] તે કરે છે, કહો કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે અને એ [illegible] તે [illegible] [illegible] છે. [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રીતે [illegible]

[illegible]

[illegible] જે કંઈ [illegible] સૂક્ષ્મ રૂપોમાં [illegible] છે. અને [illegible] કારણ અને કાર્યમાં અભેદતા હોય છે, [illegible] કારણરૂપ હોય છે; તે જોતાં આ [illegible] 'નાસ્તિ' કિંવા 'શૂન્ય' [illegible] નહિ, કેમકે કારણ-વગર કોઈ કાર્યનો સંભવ નથી અને એ કારણ પણ બીજા સ્વરૂપમાં કાર્ય જ છે. તો પછી આ જગત શેમાંથી યાને કયા કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે? તો કે એના પૂર્વગામી અગર અગાઉ થઈ ગયેલા સૂક્ષ્મ જગતમાંથી. માનવ શેમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે? તો કે એના પૂર્વગામી સૂક્ષ્મ મનુષ્યમાંથી. ઝાડની ઉત્પત્તિ શેમાંથી થયેલી છે? તો કે બીજમાંથી. આખુંય ઝાડ તે નાના બીજમાં મોજુદ હતું; તેમાંથી તે બહાર નીકળે છે અને વ્યક્તભાવ ધારણ કરે છે. તેજ પ્રમાણે આ આખું બ્રહ્માંડ પણ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા આના જેવાજ બ્રહ્માંડમાંથી ફરી નીકળ્યું છે. અત્યારે તે સ્થૂલરૂપે વ્યક્ત થયું છે. કલ્પાંતે તે ફરી પાછું સૂક્ષ્મ રૂપમાં લીન થઈ જશે અને નવા કલ્પના આરંભમાં ફરી પાછું સ્થૂળરૂપે પ્રગટશે. આ સૂક્ષ્મ રૂપમાંથી નીકળી સ્થૂળરૂપમાં વૃદ્ધિંગત થવાની યાને તેના વિવિધ અંગોની ગોઠવણમાં માત્ર પરિવર્તન થવાની ક્રિયાને અર્વાચીન યુગમાં 'ઇવૉલ્યુશન' કહેતા ક્રમવિકાસને નામે ઓળખવામા આવે છે. એ વાત સાચી છે—તદ્દન સાચી છે. આપણા જીવનમાં એ ક્રમવિકાસ આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવીએ છીએ; તેથી કોઈ પણ વિચારશીલ વ્યક્તિને ક્રમવિકાસવાદીઓની સાથે કંઈ તકરાર જેવું હોવાની સંભાવના નથી. પરંતુ એની સાથે એક વાત આપણે વધારે શીખવાની છે યાને એક પગલું આપણે આગળ વધવાનું છે; અને તે એ કે, પ્રત્યેક ક્રમવિકાસની પૂર્વે ક્રમસંકોચ રહેલો હોય છે. બીજ એ ઝાડનું જનક છે, પણ એ બીજનું જનક કોઈ બીજું ઝાડ હતું—અર્થાત્ કે બીજ એ ઝાડનું સૂક્ષ્મ રૂપ હોઈ તેમાંથી મોટા ઝાડનો

ક્રમેક્રમે વિકાસ થાય છે, પણ એ ક્રમવિકાસ પૂર્વે આખું ઝાડ એ નાના સરખા બીજમાં સંકુચિત ભાવે રહેલું હોય છેજ. તે મુજબ આ આખું સ્થૂલ બ્રહ્માંડ પણ સૂક્ષ્મ બ્રહ્માંડબીજની અંદર રહ્યું હતું. જે નાનું જીવાણુ પાછળથી મનુષ્ય બને છે તે નાનાશા જીવાણુની અંદરજ એ આખું મનુષ્ય સંકુચિત ભાવે રહ્યું હોય છે. અને તેમાંથી તે ક્રમવિકાસથી સ્થૂલ મનુષ્યરૂપે વ્યક્ત થાય છે. અમારી આ વાતની સત્યતાનો જો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો પછી ક્રમવિકાસ-વાદીઓ સાથે અમારે કોઈ તકરારનું કારણ રહે નહિ. કેમકે અમને ખાત્રી છે કે, આ આગળનું પગથીઉં યાને ક્રમસંકોચનો સિદ્ધાંત તેઓ સ્વીકારતા થતાંજ તેઓ ધર્મના ઉચ્છેદ કરનારને બદલે ધર્મનું ઉત્તમ રીતે સમર્થન કરનારા થઈ રહેશે.

ત્યારે અત્યારસુધીમાં આપણે એ જોઇ લીધું કે 'નાસ્તિ' અથવા 'શૂન્ય'માંથી તો કશાની ઉત્પત્તિ શક્યજ નથી. પ્રત્યેક વસ્તુ અનંત કાળથી હયાતિ ભોગવતી આવી છે અને અનંત કાળ ભોગવ્યા કરશે. આભાસ અને અદૃશ્યતા એ અનુક્રમે થતી ક્રમવિકાસ અને ક્રમસંકોચનની ક્રિયાનાં પરિણામમાત્ર છે. આ ક્રમસંકોચન અને ક્રમવિકાસની ક્રિયા બધીજ પ્રકૃતિમાં ચાલ્યા કરે છે. નિકૃષ્ટમાં નિકૃષ્ટ જીવથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ જીવ મનુષ્યમાં-અને તેમાંયે જીવન્મુક્ત અને અવતારી મનુષ્યમાં સંકુચિતભાવે પણ અવશ્ય રહેલ છે. એ પ્રકૃતિ શામાં રહેલ છે? એના જવાબમાં જો એમ કહીએ કે, ઈશ્વરની અંદર. તો ક્રમવિકાસવાદીઓ કહેવા લાગશે કે, તમારો એ ખ્યાલ ખોટો છે. કેમકે તમે કહો છો કે, ઈશ્વર ચૈતન્યમય છે, અને ચૈતન્યેજ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે. પણ ચૈતન્ય કિંવા બુદ્ધિ તો ક્રમવિકાસમાં બહુ મોડેથી ખીલે છે એનાં આપણી પાસે પ્રમાણો છે. ચૈતન્ય અથવા બુદ્ધિ મનુષ્યો અને બીજાં ઉચ્ચતર પ્રાણીઓમાંજ દીઠામાં આવે છે. પણ તેનો ઉદય થતાં પહેલાં તો લક્ષાવધિ વર્ષોના વાયરા જગતપર વાઈ ગયા હોય છે. ક્રમવિકાસવાદીઓના આ વાંધામાં કાંઈ વજન નથી, એમ આપણે હમણાંજ જોઈશું. આપણે પ્રાપ્ત કરેલો ઉત્પત્તિ અને લય વિષેનો આપણો સિદ્ધાંત લાગુ પાડી જોઈએ. આપણે જોયું છે કે, બીજમાંથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે અને બીજમાં પાછું તે પરિણમે છે-અર્થાત્ વૃક્ષની આરંભિક અને અંતિમ દશા સમાન છે; તેમજ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ તેના સૂક્ષ્મકારણમાંથી થાય છે અને તે કારણમાંજ તેનો લય થાય છે. એ ઉપરથી આપણે સમજીએ છીએ કે, જો આ વસ્તુના આરંભનો પત્તો મળે તો અંતનો પત્તો પણ મળી રહે છે, અને એથી ઉલટું જો અંતનો પત્તો મળે તો આરંભનો પત્તો પણ આપોઆપ મળી જાય છે. જો એમ છે તો નીચામાં નીચા જીવા-ણુથી માંડીને તે સંપૂર્ણ મનુષ્ય સુધીની આખી ઉત્તરપરંપરાને-

ક્રમવિકાસવાદીઓના મત પ્રમાણેની પરંપરાને-લઈ વિચારી જોઈશું, તો તે આખીય પરંપરામાં એકજ જીવતત્ત્વ રહેલું છે, એમ માલમ પડે છે. એ પરંપરાના અંતમાં આપણને પૂર્ણમનુષ્ય મળી આવે છે, તેથી 'આરંભ તેવો અંત અને અંત તેવોજ આરંભ'-એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે આરંભમાં પણ તે જીવાણુ પૂર્ણસ્વરૂપજ હોવું જોઇએ, એમ નિર્વિવાદ ઠરે છે. તેથી જીવાણુની અંદર શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું ચૈતન્ય યાને સર્વોચ્ચ બુદ્ધિ સંકુચિત ભાવે રહેલ હતી એમ સ્વીકારવુંજ પડશે. તે દશ્યાવસ્થા ન હોય તેથી શું થઈ ગયું? વસ્તુતઃ તો એ સંકુચિતભાવે રહેલી બુદ્ધિજ ધીરેધીરે ઉકલવા ને ખીલવા માંડે છે, અને સંપૂર્ણ મનુષ્યમાં તે સંપૂર્ણરૂપમાં યાને સંપૂર્ણ ચૈતન્યમાં પ્રકાશે છે. આ વાત ગણિતશાસ્ત્રની મદદથી પણ સમજાવી શકાય તેમ છે. જો તમારો શક્તિસાતત્ય અથવા શક્તિસંચયનો કાયદો સાચો હોય, તો તો અવશ્ય સ્વીકારવુંજ પડશે કે, કોઇ યંત્રમાં જ્યાંલગી આપણે અગાઉથી કોઇ શક્તિનો પ્રવેશ નથી કરાવતાં, ત્યાંલગી તે યંત્ર આપણને કંઇજ કામ આપતું નથી. એન્જીનની અંદર કોલસા અને પાણી અગર ગ્યાસના રૂપમાં જેટલી શક્તિનો સંચય અગાઉથી આપણે કર્યો હોય છે, તેના પ્રમાણમાંજ-બરાબર તે શક્તિ જેટલુંજ-ઓછું નહિ કે વત્તું નહિ-કાર્ય આપણને એન્જીનદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યારે હું જે કામ કરૂં છું તે હવા, ખોરાક અને બીજી આવશ્યક વસ્તુઓના રૂપમાં જે શક્તિ હું મારી અંદર દાખલ કરૂં છું તેનુંજ પરિણામ છે. ભેદ જણાય છે તે માત્ર રૂપાંતર યાને વ્યક્તદશાની બાબતમાં છે. આ વિશ્વ બ્રહ્માંડની અંદર એક કણભર જડ તત્ત્વનો કે એક ટકા જેટલો શક્તિનો પણ વધારો કે ઘટાડો કોઈથી કરી શકાય તેમ નથી. જો એમજ છે, તો પછી આ ચૈતન્ય અથવા બુદ્ધિનું આદિ અવસ્થામાં અસ્તિત્વજ ન હોય, તો પાછળથી એ તત્ત્વનો વધારો કોણ કરી શકે? જીવાણુમાં તે ચૈતન્ય પહેલેથી મોજુદ નહોતું એ દલીલ જો સ્વીકારવાની ખાતર સ્વીકારીએ, તો તો પછી એમજ માનવું પડે કે, તે વખત જતાં પાછળથી એકાએક આવી દાખલ થયું; અને એનો અર્થ એ થયો કે, અસતમાંથી સતનો અગર પુણ્યમાંથી પાપનો પ્રાદુર્ભાવ થયો-કે જે માન્યતા પ્રકૃતિના અબાધિત નિયમથી ઉલટી હોઇ બિલકુલ બેહૂદી છે. માટે એ વાત તો નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થાય છે કે જે બીજા વિવિધ પદાર્થોમાં જોઇએ છીએ કે જ્યાંથી આરંભ તેમાંજ લય, તેમ પૂર્ણ માણસ, જીવનમુક્ત અગર દેવપુરુષ કે જે પ્રકૃતિના નિયમથી પર થયેલો હોઈ જન્મમરણની ઘટમાળ ઓળંગી ગયો છે તેની બાબતમાં પણ તેવુંજ હોવું જોઇએ-અર્થાત્ એ પૂર્ણ મનુષ્ય, જીવનમુક્તાત્મા

અમર દેવપુરુષ કે જેને ખ્રિસ્તી લોક 'ખ્રિસ્ત મનુષ્ય' બૌદ્ધો 'બુદ્ધ મનુષ્ય' અને અમારા યોગીઓ અવતાર અને 'જીવનમુક્ત' કહે છે તે પૂર્ણપુરુષ ક્રમવિકાસની સાંકળને એક છેડે અને બીજે છેડે જીવાણુના ગર્ભમાં સંકુચિત ભાવે છુપો રહેલો 'ખ્રિસ્ત મનુષ્ય' 'બુદ્ધ મનુષ્ય' કે 'જીવનમુક્ત' રહ્યો છે, એમ સ્વીકાર્યા વગર છૂટકોજ નથી.

હવે ત્યારે બ્રહ્માંડના સંબંધમાં શો સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત થાય છે તે જોઈએ. આ બ્રહ્માંડ આગળ જગતનું છેવટનું પરિણામ શું? ચૈતન્ય ખરું કે નહિ? જગતની આખરે અવશેષતરીકે ચૈતન્યજ રહે છે, એ તો ગમે તે નામથી ઓળખાતી પૂર્ણાવસ્થાનો સ્વીકાર કર્યાથી આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. માટે ક્રમવિકાસવાદીઓ ચૈતન્યને અંતિમ અવસ્થાતરીકે સ્વીકારતા હોવાથી 'અંત'માંથી 'આરંભ' એ સિદ્ધાંત મુજબ સૃષ્ટિનો આરંભ ચૈતન્યમાંથીજ થાય છે, યાને બ્રહ્માંડનો સરજનહાર ચૈતન્ય કહેતાં ઈશ્વરજ છે, એ વાતનો સ્વીકાર તેમણે કરવોજ જોઈએ. જગતના સંબંધમાં મનુષ્યની સર્વોત્કૃષ્ટ ધારણા શી છે? તો કે ચૈતન્ય. એ ચૈતન્યના અંશે અંશ સુવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાઈને જે મનોહર ઘાટ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ જગત; માટે ચૈતન્યજ આ જગતનું કારણ છે. શરૂઆતમાં તે ચૈતન્ય સંકુચિત સ્વરૂપમાં હોય છે અને અંતિમ અવસ્થામાં તે ક્રમે ક્રમે વિકસિત થાય છે. તેથી જગતની અંદર જે ચૈતન્ય, બુદ્ધિ અગર જ્ઞાન દેખાય છે તે બધુંજ જગતના આદિકારણમાં સંકુચિત ભાવે-સૂક્ષ્મરૂપે-રહેલું હતું અને તે કારણમાંથી એ વિકસિત થઈ અત્યારે દેખા દે છે. એ આદિકારણ ચૈતન્ય, સૃષ્ટિસમસ્તનું આદિકારણ હોવાથી એ ચૈતન્ય સર્વવ્યાપી પણ કહેવાય; અને સર્વવ્યાપી ચૈતન્ય તેજ ઈશ્વર. એને એ નહિ તો બીજા ગમે તે નામથી ઓળખો, પણ એ તો નક્કીજ કે આરંભમાં એ વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્ય મોજુદ હતું. તે વખતે એ વિશ્વોત્પાદક ચૈતન્ય ક્રમવિકસિત અવસ્થામાં હતું, અને અત્યારે હવે તે ક્રમવિકસિત થતું આવ્યું છે. એજ વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્ય માણસને ક્રમે ક્રમે વિકસિત દશા પ્રાપ્ત કરાવે છે અને તેની એ ક્રિયા પૂર્ણાવસ્થા અગર મુક્તાવસ્થા થતાં સુધી ચાલુ રહેશે. એ રીતે આખી સૃષ્ટિનો સંપૂર્ણ ક્રમવિકાસ સધાતા તે પાછું પોતાના મૂળ સંકુચિત સ્વરૂપમાં પરિણત થશે. એટલા માટેજ અમારા વેદ તમારું બાઈબલ તેમજ બીજાં શાસ્ત્રો કહે છે કે "એનીજ અંદર આપણે જીવીએ છીએ, એનીજ અંદર હરીએ ફરીએ છીએ અને એનીજ અંદર આપણું અસ્તિત્વ ધરાવીએ છીએ." ઈશ્વરમાંથી આપણે નીકળ્યા છીએ અને ઈશ્વરમાંજ પાછા સમાઈશું, એમ જે બધા શાસ્ત્રો કહે છે તેનું કારણ આજ છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષાથી ભડકશો નહિ. જો શાસ્ત્રીય પરિભાષા

ભડકતા હશો, તો તો પછી તમે તત્ત્વજ્ઞ થવાને લાયકજ નથી.

સર્વવ્યાપી ચૈતન્યને કેટલાક ઇશ્વર, પ્રભુ ઇત્યાદિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાના સંબંધમાં ઘણી વાર મને પૂછવામાં આવ્યું છે કે, તમે ઇશ્વર એ શબ્દનો પ્રયોગ કેમ કરો છો ? એનો જવાબ હું એટલોજ આપું છું કે, આ વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યને ઓળખાવવા જગતમાં જેટજેટલા શબ્દોના પ્રયોગો થયા છે, તે બધામાં એ સર્વોત્તમ છે; માટે એના કરતાં સરસ શબ્દ હવે હુંદવા બેસતાં પણ હાથ લાગે તેમ નથી. કેમકે મનુષ્યની બધી આશાઓ ને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ તેમજ તેનું તમામ સુખ આ એક શબ્દમાંજ કેન્દ્રીભૂત થયેલું છે, તેથી હવે તો એ શબ્દ બદલવાનું શક્ય નથી. પ્રથમ તો આવા શબ્દો, એ શબ્દોની યથાર્થ કિંમત અને અર્થગાંભીર્ય સમજનારા સંતપુરુષો અગર મહાત્મા પુરુષો ઉપજાવી કાઢે છે, અને એ દ્વારા પોતાને સ્ફુરેલા ગુહ્ય ભાવો વ્યક્ત કરે છે. પણ તે પછી એ શબ્દો જનસમાજમાં પ્રચલિત થતાં અજ્ઞાન અને અબુધ માણસો પણ તેમનો વારંવાર ઉપયોગ કરે છે; અને તેને પરિણામે એ શબ્દમાં રહેલો મૂળ જુસ્સો, ભાવ અને ગૌરવ નષ્ટ થાય છે. આ ઇશ્વર શબ્દ સ્મરણશક્તિ કામ ન કરે એટલા જૂના કાળથી વપરાતો આવ્યો છે, અને વિશ્વચૈતન્યનો તેમજ મહત્તા અને પવિત્રતાનો સઘળોજ ખ્યાલ તેની સાથે અભેદરૂપે જોડાયલો છે. કેટલાક અબુધ લોકો કહે છે કે એ વાત બરાબર નથી; તેથી શું આપણે એ શબ્દને કાઢી નાખવો જોઇએ, એમ તમારૂં કહેવું છે ? જો એમ કરવા બેસીએ, તો એક જણ આવીને કહેશે કે "મારો શબ્દ લો", બીજો કહેશે "મારો" અને ત્રીજો કહેશે 'મારો"–એમ 'મારો મારો'નો તો અંતજ નહિ આવે. અને પારવિનાના મૂર્ખાઇભર્યા શબ્દો અવ્યાજ જશે. માટે આ જૂનો શબ્દજ વાપર્યે રાખો, પણ તે તેના અસલ ભાવમાંજ વપરાય તેની કાળજી જરૂર રાખજો. એ શબ્દની આસપાસ બાઝેલાં વિવિધ વહેમોરૂપી જાળાને સાફ કરી નાખજો એટલે આ પ્રાચીન મહાન શબ્દમાં કેટલું પાણી રહ્યું છે તેનો તમને સંપૂર્ણ અનુભવ થશે. ભાવસાહચર્યના નિયમોની શક્તિનો જો તમને યથાર્થ ખ્યાલ હશે, તો તમે તરતજ સમજી જશો કે આવી જાતના શબ્દોમાં એ નિયમાનુસાર બીજા કેટલાયે ભવ્ય અને ઓજસ્વી ભાવો સામેલ હોય છે લક્ષાવધિ મનુષ્યો એ શબ્દોની પૂજા કરતાં આવ્યાં છે, અને પૃથ્વીમાં જે કંઇ નવોત્તમ અને શ્રેષ્ઠ હોય, જે કંઇ યુક્તિયુક્ત અને પ્રેમ ... હોય અને મનુષ્યના સ્વભાવમાં જે જે કંઇ મહાન અને ... હોય, તે બધાનો સંયોગ એ શબ્દોના તેમની સાથે થયેલો છે; અને ભાવસાહચર્યના નિયમાનુસાર આવેલા આ સકળ ભાવોના ઉત્પાદક આ અસલ શબ્દોનો

તેમ કરી શકાય તેમ નથી. મેં તમોને જો એટલુંજ કહીને આ બધું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત કે, સૃષ્ટિનો સરજનહાર ઈશ્વરજ છે તો એટલાથી તમને કંઈ પણ ન સમજાત; અને આ બધી બાબતોને અંતે આપણે બ્રહ્માંડના ઉત્પાદક એ પુરાણ પુરુષોત્તમની પાસે આવી રહ્યાં છીએ.

ત્યારે હવે તો આપણે જોઈએ છીએ કે જડ, વિચારશક્તિ, ચૈતન્ય, વગેરે જગતની વિવિધ શક્તિઓ એ વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યની અથવા હવેથી આપણે જેને 'ઈશ્વર' અગર 'પ્રભુ' કહીશું તે પ્રભુની પરમશક્તિનોજ આવિર્ભાવમાત્ર છે. આપણે જોઈ, કલ્પી કે સાંભળી શકીએ તે પ્રત્યેક વસ્તુ—યાને સમસ્ત સ્થૂલ સૃષ્ટિ એનીજ બનાવેલી છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો તે તેનામાંથી નીકળી છે અને એથી પણ સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો તે સ્વયં પ્રભુજ છે. સૂર્ય અને તારારૂપે એજ પ્રકાશમાન છે; એજ આ પૃથ્વી માતા છે; અને એજ સ્વયં મહાસાગર છે. એજ મૃદુ વૃષ્ટિરૂપે વરસે છે; એજ આ મંદ અને સુખકર પવનલહરીઓતરીકે વાય છે; એજ આપણા શ્વાસમાં જતી હવા છે અને એજ સ્વયં શરીરની અંદર શક્તિરૂપે કામ કરી રહેલ છે. આ વ્યાખ્યાન, વક્તા અને શ્રોતા, જે મંચપર હું ઉભો છું તે મંચક અને જેના પ્રકાશે હું તમારા ચહેરા જોઈ શકું છું તે આ દીવાઓ સઘળું પ્રભુ પોતેજ છે. આ વિશ્વની રચનામાં વપરાયેલી વસ્તુ અને તેનું નિમિત્ત પણ એજ છે. પરમાણુમાં સૂક્ષ્મરૂપે સંકુચિત થઈ જનારો પણ એજ છે અને તે પરમાણુમાંથી પૂર્ણાવસ્થામાં વિકસિત થનારો ઈશ્વર પણ એજ છે એ પોતેજ નીચે ઉતરતો ઉતરતો પરમાણુભાવમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહ્યો છે, અને એજ ક્રમેક્રમે ઉંચે ચઢીને-ઉન્નત થઈને યાને ક્રમવિકાસ પામીને પોતાના સ્વભાવ વ્યક્ત કરતો થકો પોતાના અનંત સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે. જગતનું રહસ્ય આ છે—હે પ્રભો! પુરુષ એ તું છે, સ્ત્રી પણ તું છે, યુવાનીના ઠાઠમાં ચાલતો સશક્ત માણસ પણ તું છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં લાકડીને ટેકે ચાલનાર અશક્ત માણસ પણ તુંજ છે. હે પ્રભો! તું સર્વવ્યાપી છે અને સર્વ કાંઈ છે. માણસની દૃષ્ટિને સંતોષી રહે એવો કોઈ પણ ખુલાસો હોય, તો તે માત્ર આજ છે. ટૂંકામાં કહીએ તો, આપણે એમાંથી આવ્યા છીએ, એમાંજ [illegible] છીએ અને પાછા એમાંજ સમાઈએ છીએ.

११-ब्रह्मांड-सूक्ष्मसृष्टि*

મનુષ્યનું મન સ્વાભાવિક રીતેજ બહાર આવવા ચાહે છે, જાણે ઇંદ્રિયો વાટે શરીરની બહાર ડોકીઉં કરવા માગતું ન હોય! આંખોને કંઇ જોવાનું મળવું જોઇએ, કાનને કંઇ સાંભળવાનું મળવું જોઇએ; અને એ રીતે સર્વ ઇંદ્રિયો કંઇ ને કંઇ બાહ્યજગતનો અનુભવ કરતી હોય છે. એમાં પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય અને તેની પ્રૌઢતા સ્વાભાવિક રીતેજ મનુષ્યના મનનું સૌથી પ્રથમ આકર્ષણ કરે છે. તેથી માનવી મનમાં સૌથી પહેલાં જે પ્રશ્નો ઉદ્દભવ્યા તે બાહ્યજગત વિષેજ હતા. આકાશ, સૂર્યચંદ્રાદિ નક્ષત્રગણ, પૃથ્વી, નદી, પર્વત, સમુદ્ર ઇત્યાદિના રહસ્યસંબંધમાં પ્રથમ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા, અને તેના જવાબમાં અજ્ઞાનરૂપી અંધારામાં અટવાતા માનવી મને પ્રથમ તો બાહ્યજગતની વસ્તુઓનોજ આધાર લીધો. એટલે કે નદીની દેવી, આકાશની દેવી, મેઘની દેવી, વૃષ્ટિની દેવી એમ એક એક બાહ્ય-વસ્તુઓની ભિન્ન ભિન્ન અધિષ્ઠાત્રી શક્તિઓની કલ્પના તેમણે પ્રથમ કરી. અર્થાત્ અત્યારે જેને આપણે પ્રકૃતિની શક્તિઓ કહી પિછાનીએ છીએ, તે બાહ્ય વસ્તુઓમા સચેતનતાનું આરોપણ થઇ સચેતન દેવીઓતરીકે પૂજાવા માંડી. આગળ ચાલતાં વળી સ્વર્ગની કલ્પના અસ્તિત્વમાં આવે છે, ને આ બધાં દેવદેવીઓ સ્વર્ગમાં રહેતી સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ લેખાવા માંડે છે. પણ એ પ્રશ્નમાં વધારે ને વધારે ઉંડા ઉતરતાં આ બાહ્ય દેવતાઓના ભાવથી મનુષ્યમનને પૂરતો સંતોષ ન લાગવા માંડ્યો. પરિણામે મનુષ્યની વિચારશક્તિ આંતરપ્રદેશ તરફ વળી અને બાહ્ય વસ્તુઓને બદલે પોતાના આત્માવિષે પ્રશ્ન પૂછાવા લાગ્યો—અર્થાત્ પ્રશ્નનો પ્રવાહ હવે બાહ્યજગતપરથી નીકળીને આંતરજગત તરફ વળ્યો. તેથી બાહ્યજગતનું પૃથક્કરણ કરવાનું છોડીને માણસ હવે આંતરજગતનું પૃથક્કરણ કરવા માંડે છે. હવે પ્રશ્ન ઉઠે છે તે આંતર પુરુષને લગતો હોય તે માનવજાતિની સ્થૂળ જગતમાં પ્રગતિ સૂચવનારો છે.

આજના વ્યાખ્યાનનો વિષય ત્યારે, આંતરમાનવ કિંવા આંતર-જગત અથવા સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ છે. એ પ્રશ્ન મનુષ્યને એટલો બધો

*ન્યૂયૉર્ક-તા. ૨૯ જાન્યુઆરી ૧૮૯૬

[illegible] આ રીતે પૂરી થાય છે.

ભલેને આપણા ઋષિઓનું જ્ઞાન અનુભવના [illegible] છે; પણ મન અને બુદ્ધિના અભિપ્રાય જેમ નથી, તેમજ [illegible] હિંદુ કે ગ્રીક [illegible] પરિભાષામાં કહીએ તો 'સૂક્ષ્મ' અથવા લિંગદેહમાં, અને તમારી ખ્રિસ્તી ધર્મની પરિભાષામાં જેને 'એસ્ટ્રલ બૉડી' કહે છે, તેમાં આવેલું છે. આ સૂક્ષ્મ અથવા લિંગદેહ સ્થૂલદેહ કરતાં અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે, તથાપિ પણ તે આત્મા તો નથી જ. આત્મા તો તે બંનેથી પર છે. સ્થૂલદેહ કેટલાંક વર્ષો રહીને નાશ પામે છે, નજીવું કારણ પણ તેને હરકત પહોંચાડી નષ્ટ કરી શકે. સૂક્ષ્મ શરીર અથવા લિંગદેહ આમ સહેલાઈથી નાશ પામે તેવો નથી, તથાપિ કોઈ વાર તે અત્યંત દુર્બળ બને છે અને કોઈક વાર સશક્ત અને સબળ બને છે. જેમ આપણા મનની શક્તિ કેવી ઘટી જાય છે, શરીર સશક્ત અને મસ્ત હોતાં મન પણ કેવું સશક્ત અને મસ્ત હોય છે, વિવિધ ઔષધો અને ખોરાક તેમજ બીજી બહારની વસ્તુઓની શરીર પર કેવી સારી માઠી અસર થાય છે અને બાહ્યજગત પર તેની કેવી પ્રતિક્રિયા થાય છે, એ તો આપણે પોતાના અનુભવની રોજની વાત છે. શરીરની બાબતમાં જેમ ઉન્નતિ અવનતિ છે, તેમ મનની બાબતમાં પણ ઉન્નતિ અવનતિ રહેલી છે; અને તેથી જ મન એ આત્મા નથી એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કેમકે આત્માને કોઈ જાતનો હરકત હેલો કદાપિ પહોંચતો નથી યાને આત્માની અવનતિ કદાપિ થતી નથી. આ ઠેકાણે કોઈ પૂછશે કે, આ વાત આપણે શી રીતે જાણીએ ? આ મનની પૂઠળ કંઈ રહેલું છે એમ આપણે શા ઉપરથી જાણવું ? તો કે, જ્ઞાન જે સ્વયંપ્રકાશી અને બુદ્ધિના પાયારૂપ છે તે [illegible] અને મન આધિભૌતિક દ્રવ્ય યાને જડ તત્ત્વની માલકીનું કદાપિ હોતું નથી ને [illegible] એવી જડ વસ્તુ કોઈને કદાપિ જડવાની નથી, કે જેમાં જ્ઞાન તેના પોતાના ધર્મ તરીકે રહ્યું હોય. કોઈ પણ જડ પદાર્થ સ્વયં પ્રકાશી શકતો નથી.

કરવાનો હોય છે. બુદ્ધિ એ નિર્ણયાત્મક શક્તિ હોઈ કયી અને કેવી જાતની લાગણી આવી તેનો નિર્ણય કરે છે. પણ આટલેથી કંઈ કામ પૂરી થતી નથી બુદ્ધિને પોતાનો નિર્ણય આગળ લઈ જઈ શરીરના અધિષ્ઠાતા તંત્રી, આંતરજગતની ગાદીએ બિરાજતા આત્માની હજુરમાં પહોંચાડવો પડે છે. જે તે નિર્ણયને મહારાજા આત્મારામની હજુરમાં બુદ્ધિમંત્રી સાદર રજુ કરે છે, એટલે મહારાજા પોતે શું કરવું ને શું ન કરવું તે બાબતમાં તે હુકમો છોડે છે; અને તે હુકમો પાછા પૂર્વવત્ ક્રમે ઉતરતા ઉતરતા બુદ્ધિ, મન, ઇંદ્રિયો અને સાધનોને પહોંચે છે, અને સાધનો તે હુકમોને અમલમાં મૂકે છે. જોવાની ક્રિયા આખી આ રીતે પૂરી થાય છે.

સાધનો અથવા કરણોનું સ્થાન મનુષ્યના સ્થૂળશરીરમાં છે; પણ મન અને બુદ્ધિના સંબંધમાં તેમ નથી. તેમનું સ્થાન અમારા હિંદુ લોકોની દાર્શનિક પરિભાષામાં કહીએ તો 'સૂક્ષ્મ અથવા લિંગદેહ'માં, અને તમારી ખ્રિસ્તી ધર્મની પરિભાષામાં જેને 'આધ્યાત્મ દેહ' કહે છે, તેમાં આવેલું છે. આ સૂક્ષ્મ અથવા લિંગદેહ સ્થૂળદેહ કરતાં બહુજ સૂક્ષ્મ હોય છે, છતાં પણ તે આત્મા તો નથીજ. આત્મા તો તે બધાથી પર છે. સ્થૂળદેહ થોડાંક વર્ષો રહીને નાશ પામે છે, નજીવું કારણ પણ તેને હરકત પહોંચાડી નષ્ટ કરી શકે. સૂક્ષ્મ શરીર અથવા લિંગદેહ આમ સહેલાઈથી નાશ પામે તેવો નથી, તથાપિ કોઈ વાર તે અત્યન્ત દુર્બળ બને છે અને કોઈક વાર સશક્ત અને સબળ બને છે. ઘરડા માણસના મનની શક્તિ કેવી ઘટી જાય છે, શરીર સશક્ત અને મસ્ત હોતાં મન પણ કેવું સશક્ત અને મસ્ત હોય છે, વિવિધ ઔષધો અને અર્કો તેમજ બીજી બહારની વસ્તુઓની શરીર પર કેવી સારી માઠી અસરો થાય છે અને બાહ્યજગત પર તેની કેવી પ્રતિક્રિયા થાય છે, એ તો આપણે બધાંના અનુભવની રોજની વાતો છે. શરીરની બાબતમાં જેમ ઉન્નતિ અવનતિ છે, તેમ મનની બાબતમાં પણ ઉન્નતિ અવનતિ રહેલી છે; અને તેથીજ મન એ આત્મા નથી એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. કેમકે આત્માને કોઈ જાતનો હરકત હેવો કદાપિ પહોંચતો નથી યાને આત્માની અવનતિ કદાપિ થતી નથી. આ ઠેકાણે કોઈ પૂછશે કે, આ વાત આપણે શી રીતે જાણીએ ? આ મનની પૂઠળ કંઈ રહેલું છે એમ આપણે શા ઉપરથી જાણવું ! તો કે, જ્ઞાન જે સ્વયંપ્રકાશી અને બુદ્ધિના આધારરૂપ છે તે સંજ્ઞાગલિત અને મૃત આધિભૌતિક દ્રવ્ય યાને જડ તત્ત્વની માલકીનું કદાપિ હોતું નથી ને ઉપરથી એવી જડ વસ્તુ કોઈને કદાપિ બદલાતી નથી, કે જેમાં જ્ઞાન તેના પોતાના ધર્મ-જાતિ રહ્યું હોય. કોઈ પણ જડ પદાર્થ સ્વયં પ્રકાશી શકતો નથી.

આડવાનો હોય છે. બુદ્ધિ એ નિર્ણયાત્મક શક્તિ હોઈ કયી અને કેવી જાતની લાગણી આવી તેનો નિર્ણય કરે છે. પણ આટલેથી કંઈ વાત પૂરી થતી નથી બુદ્ધિને પોતાનો નિર્ણય આગળ લઈ જઈ શરીરના અધિષ્ઠાતા તંત્રી, આંતરજગતની ગાદીએ બિરાજતા આત્માની હજુરમાં પહોંચાડવો પડે છે. જે તે નિર્ણયને મહારાજા આત્માગમની હજુરમાં બુદ્ધિમંત્રી સાદર રજુ કરે છે, એટલે મહારાજા પોતે શું કરવું ને શું ન કરવું તે બાબતમાં તે હુકમો છોડે છે; અને તે હુકમો પાછા પૂર્વવત્ ક્રમે ઉતરતા ઉતરતા બુદ્ધિ, મન, ઇંદ્રિયો અને સાધનોને પહોંચે છે, અને સાધનો તે હુકમોને અમલમાં મૂકે છે. જોવાની ક્રિયા આખી આ રીતે પૂરી થાય છે.

સાધનો અથવા કરણોનું સ્થાન મનુષ્યના સ્થૂળશરીરમાં છે; પણ મન અને બુદ્ધિના સંબંધમાં તેમ નથી. તેમનું સ્થાન અમારા હિંદુ લોકોની દાર્શનિક પરિભાષામાં કહીએ તો 'સૂક્ષ્મ અથવા લિંગદેહ'માં, અને તમારી ખ્રિસ્તી ધર્મની પરિભાષામાં જેને 'અધ્યાત્મ દેહ' કહે છે, તેમાં આવેલું છે. આ સૂક્ષ્મ અથવા લિંગદેહ સ્થૂળદેહ કરતાં બહુજ સૂક્ષ્મ હોય છે, છતાં પણ તે આત્મા તો નથીજ. આત્મા તો તે બધાથી પર છે. સ્થૂળદેહ થોડાંક વર્ષો રહીને નાશ પામે છે, નજીવું કારણ પણ તેને હરકત પહોંચાડી નષ્ટ કરી શકે. સૂક્ષ્મ શરીર અથવા લિંગદેહ આમ સહેલાઈથી નાશ પામે તેવો નથી; તથાપિ કોઈ વાર તે અવનત થઈ દુર્બળ બને છે અને કોઈક વાર સશક્ત અને સબળ બને છે. વૃદ્ધ માણસના મનની શક્તિ કેવી ઘટી જાય છે, શરીર સશક્ત અને મસ્ત હોતા મન પણ કેવું સશક્ત અને મસ્ત હોય છે, વિવિધ ઓસડો અને અર્કો તેમજ બીજી બહારની વસ્તુઓની શરીર પર કેવી સારી માઠી અસરો થાય છે અને બાહ્યજગત પર તેની કેવી પ્રતિક્રિયા થાય છે, એ તો આપણે બધાંના અનુભવની રોજની વાતો છે. શરીરની બાબતમાં જેમ ઉન્નતિ અવનતિ છે, તેમ મનની બાબતમાં પણ ઉન્નતિ અવનતિ રહેલી છે; અને તેથીજ મન એ આત્મા નથી એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. કેમકે આત્માને કોઈ જાતનો હરકત હેલો કદાપિ પહોંચતો નથી યાને આત્માની અવનતિ કદાપિ થતી નથી. આ ઠેકાણે કોઈ પૂછશે કે, આ વાત આપણે શી રીતે જાણીએ ? આ મનની પૂઠળ કંઈ રહેલું છે એમ આપણે શા ઉપરથી જાણ્યું? તો કે, જ્ઞાન જે સ્વયંપ્રકાશી અને બુદ્ધિના પાયારૂપ છે તે સંકલિત અને મન આધિભૌતિક દ્રવ્ય યાને જડ તત્ત્વની મિલકતનું કદાપિ હોતું નથી તે ઉપરથી. એવી જડ વસ્તુ કોઈને કદાપિ જડતાની નથી, કે જેમા જ્ઞાન તેના પોતાના ધર્મ-તરીકે રહ્યું હોય. કોઈ પણ જડ પદાર્થ સ્વયં પ્રકાશી શકતો નથી.

જ્ઞાનજ બધી જડ વસ્તુઓને પ્રકાશમાન કરે છે. આ શિલાખાનું અત્યારે અહીં મોજૂદ છે તે જ્ઞાનના પ્રતાપેજ; કારણ કે કોઈ જ્ઞાને તેનું નિર્માણ કર્યું ન હોત, તો શિલાખાનારૂપે તેનું અસ્તિત્વ કેવળ અજ્ઞાતજ હોત. તે મુજબ આ શરીર પણ સ્વયંપ્રકાશી નથી; કેમકે જો તે સ્વયંપ્રકાશી હોત તો મૃતશરીર પણ પ્રકાશમાન યાને ચેતનયુક્ત હોત. તેજ પ્રમાણે મન અને આધ્યાત્મિક કિંવા સૂક્ષ્મ શરીર પણ સ્વયંપ્રકાશી નથી. કારણ કે તેઓ જ્ઞાનતત્ત્વનાં બનેલાં નથી. સ્વયંપ્રકાશી વસ્તુ કદાપિ કરમાતી કે ક્ષીણ થતી નથી. પરપ્રકાશથી પ્રકાશતી વસ્તુની તેજસ્વિતા સ્થિર નથી હોતી, પણ આવનારી–જનારી છે. પરંતુ જે પદાર્થ પોતે પ્રકાશ-સ્વરૂપ છે તેને આવવા–જવાનું યાને તેનાં હ્રાસ–વૃદ્ધિ કોનાથી થઈ શકે તેમ છે? આપણે જોઈએ છીએ કે, ચંદ્રમા નિરંતર ક્ષય–વૃદ્ધિને આધીન છે. એનું કારણ એટલુંજ છે કે, ચંદ્રમા પોતે સ્વયંપ્રકાશી ન હોઈ તે સૂર્યના તેજથી પ્રકાશે છે. એક લોઢાના ટુકડાને દેવતામાં તપાવીને લાલચોળ કરવામાં આવે, તો તે ચળકે છે અને પ્રકાશે છે; કેમકે તે પ્રકાશ લોખંડનો પોતાનો ન હોઈ અગ્નિ પાસેથી ઉછીનો લીધેલો હતો. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે, જે પ્રકાશ બીજાનો હોય છે, સ્વયં પોતાનો નથી હોતો, તેજ પ્રકાશના સંબંધમાં ક્ષયની સંભાવના છે.

હવે એ તો આપણે જોઈ લીધું કે, શરીરના આ બાહ્ય ઘાટને સ્વયં પોતાનો પ્રકાશ નથી, તેથી કરીને શરીર એ સ્વયંપ્રકાશ ન હોઈ. પોતાની જાતનું જ્ઞાન તેને ન હોઈ શકે, તેમ મનને પણ એ જ્ઞાન ન હોય. કેમ? તો કે, મનનો વિકાસ–હ્રાસ અથવા અભિવૃદ્ધિ ને ક્ષય થતો જોવામાં આવે છે; તે કોઈ વાર બહુ તેજ અને ઉલ્લાસયુક્ત હોય છે; અને કોઈ વાર તે ઢીલું અને પોચું પડેલું લાગે છે. એટલે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ગમે તે વસ્તુની અસર મનપર પહોંચી શકે છે, માટે મનદ્વારા પ્રકાશતું તેજ તેનું પોતાનું નથી. ત્યારે તે કોનું છે? એમ કોઈ પૂછશે તેના ખુલાસામાં એટલુંજ કહેવાનું કે, એ પ્રકાશ જેનો પોતાનો ગુણ અગર ધર્મ હોઈને ક્ષીણ કે નાશ થનારો નથી એવા સ્વયંપ્રકાશી પદાર્થની કિંવા સ્વયંપ્રકાશ તત્ત્વની માલીકીનું છે આત્માને કંઈ જાણવાપણું નથી, કેમકે તે પોતેજ જ્ઞાન અથવા ચિત્સ્વરૂપ છે; આત્માને કંઈ અસ્તિત્વ હોવાપણું નથી હોતું, કેમકે તે પોતેજ અસ્તિત્વ યાને સત્ સ્વરૂપ છે; આત્માને કંઈ સુખ કે આનંદ હોવાપણું પણ નથી હોતું; કેમકે તે સ્વયં સુખ અથવા આનંદસ્વરૂપ છે. આત્મા પોતેજ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. જે સુખી અથવા આનંદી છે, તેણે પોતાનું સુખ કે આનંદ ક્યાંકથી ઉછીનો લીધો હોય છે. જેને જ્ઞાન

અત્યારે હું જે રૂપમાં છું, તે મારા અનંત પૂર્વજન્મનાં કર્મ-ફળનું પરિણામ સમજવાનું છે. બધાંય પૂર્વજન્મનાં કર્મફળનું પૂંછડું પરાણે મને વળગેલું છે, અને એ ફળ ભોગવ્યેજ છૂટકો. સારાં ફળ સાથે હોવા પછી બધો ભૂતકાળ યાદ હોવાની જરૂર પણ શી છે? પરંતુ આપણામાં કુસંસ્કારોનું જોર એટલું બધું છે કે જે લોકો આ પુનર્જન્મવાદનો અસ્વીકાર કરે છે, તેના તેજ લોકો એક કાળમાં આપણે વાંદરાં હતાં અને વાંદરાંમાંથી ક્રમવિકાસના નિયમ મુજબ માણસ થયાં છીએ, એ વાત તત્કાળ માની લે છે. પોતે વાંદરાં હતાં એ વાતની એમને કેમ સ્મૃતિ રહી નથી, તેની તપાસ કરવાનું કોઇનેજ સૂઝતું નથી. જ્યારે કહેવામાં આવે છે કે, પ્રાચીન કાળના અમુક ઋષિમુનિને કે મહાત્માને આ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો, ત્યારે લોકો એકદમ કહી નાખે છે કે, એ પ્રાચીન ઋષિ બેવકુફ હતો, એને એ વાતનો ભ્રમ થયો હશે; પણ એમને એમ કહેવામાં આવે કે 'હકસલી અગર ટિન્ડોલ આમ આમ કહે છે' તો તેના તે લોકો ચટ લઇને 'જીલબ્બે' કરવા મંડી જાય છે અને કહેવા લાગે છે કે 'હા, ભાઈ! ત્યારે તો સાચુંજ હશે.' એમ કહીને એ વાતનો તરત સ્વીકાર પણ કરી લે છે—અર્થાત્ કે વર્તમાન વિજ્ઞાનયુગે પ્રાચીન વહેમો અને કુસંસ્કારોને ઠેકાણે અર્વાચીન વહેમો અને કુસંસ્કારો આણ્યા છે, અને પ્રાચીન ધાર્મિક પોપોને ઠેકાણે અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક પોપોની પ્રતિષ્ઠા કરાની છે. આ ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે કે, સ્મરણશક્તિના મુદ્દાપરનો વાંધો બિલકુલ દમ વગરનો છે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની સામે જો કોઇ પણ ગંભીર વાંધો હોય તો તે આ એકજ છે, અને તેની પોકળતા મેં ઉપર સાબીત કરી દેખાડી છે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતમાટે પૂર્વજન્મની વાતો યાદ હોવીજ જોઇએ એવું જરૂરી નથી, એમ જો કે મેં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે, તથાપિ એની સાથે હું તમને નિશ્ચય પણ જણાવી શકું છું કે, એવા પણ કેટલાક દાખલા બને છે કે જેમાં પૂર્વજન્મની બધી સ્મૃતિઓ કાયમ હોય છે અને જે જન્મમાં આપણે મુક્તાવસ્થાને પ્રાપ્ત થનાર હોઇશું તે જન્મમાં આપણે પ્રત્યેકને પણ એવી યાદદાસ્ત રહેશે. ત્યારેજ—તેજ વખતે તમને વસ્તુતઃ માલમ પડશે કે, આ જગત કેવળ સ્વપ્ન છે; ત્યારેજ તમને પોતાના અંતરાત્મામાં સાક્ષાત્કાર કિંવા સાનુભવ થશે કે, આ દુનિયા માત્ર રંગભૂમિ છે અને તમે એ રંગભૂમિપર [illegible] પાઠ ભજવનારા નટો માત્ર છો; ત્યારેજ અનાસક્તિ અથવા વિરક્તિનો વિચાર [illegible]

[illegible]

[illegible]

કેટલાની તમારી સ્મૃતિ સદાને માટે લુપ્ત થશે; અને ત્યારેજ તમે દિવસના પ્રકાશની માફક સ્પષ્ટ જોઈ શકશો કે, કેટલાં બધાં વાર આ બધું તમારી આગળના જીવનમાં બન્યું હતું, અને કેટલી અગણ્ય વાર તમારે પિતા અને માતા, પુત્રો અને પુત્રીઓ, પતિઓ અને પત્નીઓ, સગાં અને મિત્રો તથા દોલત અને સત્તા હતાં. આ બધું કેટલીએ વાર આવ્યું ને ગયું; કેટલીયે વાર તમે આ સંસાર-તરંગનાં શિખરમાં ઊંચી ટોચ ઉપર ઝુલતા હતા અને કેટલીયે વાર નિરાશાના ઊંડા ખાડામાં ફેંકાયા હતા; આ બધી પૂર્વ તમારી સ્મરણશક્તિ તમને જ્ઞાનાવસ્થા પ્રાપ્ત થનારા જન્મમાં જ્યારે હશે, ત્યારેજ તમે સાચા વીરપુરુષની માફક ખડા રહી સંસારના ઝંઝાવાતની સામે હસશો; ત્યારેજ તમે નિડરપણે ઊભા રહીને કહેશો કે "ઓ મૃત્યુ! હું તારી બેઠી પરવા કરતો નથી, તારામાં મને બીવડાવવાની તાકાતજ ક્યાં છે!" આ સ્થિતિ મોટી મહેનતથી યોગાનેજ પ્રાપ્ત થશે.

હવે કોઈ પૂછે કે, પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત માટે કોઈ સયુક્તિક પ્રમાણો છે ખરાં? અત્યાર સુધી તો તમે તે સિદ્ધાંત વિરુદ્ધની શંકાઓના રદીઆ આપ્યા છે, અને સાબીત કરી દેખાડ્યું છે કે, એ સિદ્ધાંતનું ખંડન કરવા ઇચ્છનાર સામા પક્ષની દલીલો દમવગરની છે. પણ પુનર્જન્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો કોઈ છે? આના જવાબમાં હું જણાવીશ કે "હા, છે; અને તે પણ અત્યંત પ્રબળ." મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે જ્ઞાન સંપાદન કરવાની શક્તિમાં જે વિશાળ અંતર દેખાય છે, તેનું કારણ પુનર્જન્મજ છે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત વગર અન્ય કશાથી એ અંતરનું સમાધાન થઈ શકતું નથી–અર્થાત્ કે પુનર્જન્મવાદ વગર જ્ઞાનવિકાસનો ક્રમ અસંભવિત છે. પ્રથમ, આપણે જે પદ્ધતિએ જ્ઞાન સંપાદન કરાય છે તે પદ્ધતિનો વિચાર કરીએ. ધારો કે, હું એક ફળીઆમાં જતો હું અને ત્યાં એક કુતરું જોઉં છું. આ પ્રાણી કુતરુંજ છે એમ હું શાથી જાણી શકું છું? તો કે હું મારા મનની સલાહ લઉં છું; મારા મનની અંદર મારા બધાજ પૂર્વસંસ્કારો વર્ગ પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં ખાનાઓમાં ગોઠવાયલા હોય છે. મારી દૃષ્ટિપર કોઈ નવી છાપ પડતાંજ હું તે ગ્રહણ કરી મારા પૂર્વસંસ્કારોના વર્ગો સાથે મેળવી જોવા માંડું છું અને કોઈ પણ વર્ગની સાથે તેનો મેળ ખાતાંજ હું તે નવી છાપને તે વર્ગના ખાનામાં મૂકી દઉં છું ને સંતોષ પામું છું; તેથી મને મળેલું પ્રાણી કુતરુંજ છે, એમ સમજી જવાનું કારણ એજ છે કે, મારા કેટલાક પૂર્વસંસ્કારોની સાથે તેનો સંપૂર્ણ મેળ ખાય છે. એકાદા નૂતન વસ્તુને તોલે આવે એવો કોઈ સંસ્કાર જ્યારે મનનાં ખાનાઓમાં આપણને નથી જડતો, ત્યારે મનને

જે અસંતોષ થાય છે તે અસંતોષની સ્થિતિનેજ અજ્ઞાન કહે છે; પણ મનની અંદર તુલ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં મનને જે સંતોષ થાય છે તેને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. પહેલાં કોઈ એક ફળ વૃક્ષપરથી નીચે પડતું જોવામાં આવતું, ત્યારે તે કયા કારણથી પડે છે તે ન સમજાતાં માણસને અસંતોષ થતો હતો; પણ બધાંજ ફળોને એ પ્રમાણે પડતાં જોતાં જોતાં ક્રમે ક્રમે એ પતનનો વર્ગ પણ તેમના મનમાં બંધાઈ ગયો. અને પરિણામે પતનનું કારણ 'ગુરુત્વાકર્ષણ' છે એમ કહી ન્યૂટને ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ સ્થાપિત કર્યો. આ ઉપરથી ત્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે, પૂર્વસંસ્કારના ભંડોળ વિના કોઇપણ નવીન અનુભવનું જ્ઞાન થવું અસંભવિત છે. કારણ કે એ નવા અનુભવને સરખાવી જોવાનું સાધન હાજર નથી. તેથી જેમ કેટલાક યૂરોપીયન તત્ત્વચિંતકો માને છે તેમ, બાળક અવતરતી વખતે કેવળ સંસ્કારશૂન્ય મગજ સાથે જો આવતું હોય, તો તો આખા જીવનમાં જ્ઞાનનો અલ્પાંશ પણ તેનાથી સંપાદન ન થઈ શકે. કેમકે એની પાસે પોતાને મળતા નવા અનુભવોને સરખાવી જોવાનાં સાધનરૂપ પૂર્વસંસ્કારોના ભંડોળની થાપણ નથી. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં જ્ઞાનસંપાદનની શક્તિ એકસરખી ન હોઈ ઓછીવત્તી હોય છે, એ તો આપણા અનુભવની વાત છે; અને એજ વાત સિદ્ધ કરી આપે છે કે, પ્રત્યેક જણ પોતપોતાનું અલાયદું જ્ઞાન-ભંડોળ લઇને જન્મ્યો છે. જ્ઞાન એકજ રીતે સંપાદન થઈ શકે છે, અને તે અનુભવથી. અનુભવ સિવાય જાણવાનો યાને જ્ઞાન મેળવવાનો અન્ય કોઈ માર્ગજ નથી. આ જીંદગીમાં આપણને એક વાતનો અનુભવ ન થયો હોય, તો અન્ય જીંદગીઓમાં પણ તે અવશ્ય થયો હોવો જોઇએ. મૃત્યુનો ડર સર્વ પ્રાણીસૃષ્ટિમાં એકસરખો જોવામાં આવે છે તેનું કારણ શું? એજ કે, ભૂત જીંદગીઓનો અનુભવ. મરઘીનું બચ્ચું ઇંડામાંથી તુરતનું જન્મેલું હોય, પણ તેને ઝડપવા સમડી કે બાજ આવતો દેખાય કે તરતજ ચીચીઆરી પાડતું માતાની સોડમાં ભરાઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતું જણાય છે. આ તરતનાં જન્મેલાં બચ્ચાંને કોણે શીખવાડયું કે પોતે સમડી કે બાજની ભક્ષ્ય વસ્તુ છે? આ સવાલનો એક પ્રાચીન ખુલાસો છે, પણ એને '[illegible]' જેવું [illegible] નામ આપી શકાય કે કેમ એની મને શંકા છે. એ ખુલાસો એવો છે કે "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેને એ [illegible] [illegible] છે." પણ એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] છે તેનું કેમ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

કોઈને કદાપિ તરતાં દીઠાં હોતાં નથી. આના જવાબમાં પણ કોઈ કહે છે કે-'એ તો એને એવી પ્રેરણા થાય છે.' ઠીક, 'આંતરપ્રેરણા' એ શબ્દ તો ખાસો મોટો ને લાંબો ચોડો છે, પણ એ શબ્દથી આપણા આ વિષયના જ્ઞાનમાં કંઈજ વધારો થતો નથી; એમાં તો આપણે જ્યાં છીએ ત્યાંના ત્યાંજ રહીએ છીએ. જુઓ, આ 'આંતર પ્રેરણા' એ શી વસ્તુ છે? તેની આપણે આલોચના કરીએ, એટલે એ વાતની તમને ખાત્રી થશે. આપણી પોતાની અંદર સેંકડો જાતની આંતરપ્રેરણા રહેલી જણાય છે. ધારો કે, એક જણ પિયાનો કે હાર્મોનિયમ વગાડવાનું શીખવા માંડે છે. એ શીખી જવા માટે પહેલાં તો એને વાજાના પ્રત્યેક પડદા લક્ષમાં રાખીને તેના ઉપર ધીમે ધીમે આંગળીઓ ફેરવવી પડે છે; પણ પછી થોડા મહિના કે વર્ષો રહીને આપણે જોઈશું, તો મહાવરો પડી જવાથી એની આંગળીઓ ચપચપ અંધારામાં પણ યોગ્ય પડદા-પરજ ફરતી રહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વાજું વગાડવાની ક્રિયા એને હવે ઐચ્છિક વિષય મટી સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. એક વખતે એજ ક્રિયા કરવા માટે એને જ્ઞાનયુક્ત ઇચ્છાનો પ્રયોગ કરવો પડતો હતો, પણ હવે ઇચ્છાના પ્રયત્નની જરૂરજ રહેતી નથી. વાજું વગાડવાનું જ્ઞાન એને સ્વાભાવિક બની ગયું હોય છે. પરંતુ હજી સ્વાભાવિક જ્ઞાન કિંવા આંતરપ્રેરણાને લગતી બધી વાત પૂરી થઈ નથી. હજી તો અર્ધી બાકી છે; અને તે એ કે, આ આંતર-પ્રેરણાઓને આપણા કાબુમાં લાવી શકાય છે. અત્યારે જે ક્રિયા આપણે સ્વાભાવિક જ્ઞાન અને આંતરપ્રેરણાથી કરીએ છીએ, તેજ ક્રિયા ઇચ્છાને વશવર્તી પણ બનાવી શકાય છે; એટલે સુધી કે શરીરના પ્રત્યેક સ્નાયુને આપણી ઇચ્છાને આધીન બનાવી શકાય છે અને તેના સ્વાભાવિક કાર્ય ઉપરાંત બીજા કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. એ વાત તો આજકાલ સર્વસાધારણ જનોને પણ જ્ઞાત છે. આ રીતે આપણે બેવડી રીતે યાને ઇચ્છાયુક્ત અભ્યાસથી સ્વાભાવિક જ્ઞાન કિંવા આંતરપ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, અને આંતરપ્રેરણાને ઇચ્છાને વશ વર્તાવી શકાય છે-એ બંને રીતે આપણે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું કે, જેને લોકો 'આંતરપ્રેરણા'ના મોટા નામથી ઓળખાવે છે, તે ઇચ્છાકૃત કિંવા ઐચ્છિક કાર્યના અવનત ભાર સિવાય બીજું કંઈજ નથી તેથી 'પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર એક-સરખો નિયમ પ્રવર્તે છે'-એ સિદ્ધાંતને આધારે સૃષ્ટિમાંના પ્રત્યેક પ્રાણીના બાબતમાં એવોજ પ્રકાર હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન આપણા નહિંજ કરી શકીએ, અને સ્થાપિત કરી શકાય કે, નિકૃષ્ટ પ્રાણીઓની અંદર તેમજ મનુષ્યના અંદર આંતરપ્રેરણા જેવું જે જણાય છે, તે ઇચ્છાના અવનત ભાવમાત્ર છે.

સ્થૂળબ્રહ્માંડના વિષયમાં આપણે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપન કરી ચૂક્યા છીએ કે, પ્રત્યેક ક્રમસંકોચની પૂર્વે ક્રમવિકાસ અને પ્રત્યેક ક્રમવિકાસની પૂર્વે એક ક્રમસંકોચ અવશ્ય હોય છે. એજ સિદ્ધાંત આપણે અહીંઆં લાગુ પાડી જોઇએ, તો ઝટ માલમ પડી આવે છે કે, પ્રેરણા એટલે બુદ્ધિ કિંવા વિચારપૂર્વક કરેલ કાર્યનો ક્રમ-સંકોચ ભાવમાત્ર છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્યમાં કિંવા પશુમાં આપણને પ્રેરણા જેવું જે મળી આવે છે, તે પ્રેરણા અવશ્ય તેના પૂર્વગામી ઇચ્છાકૃત કાર્યોનો ક્રમસંકોચભાવ માત્ર છે, અને ઇચ્છાકૃત કાર્યો અનુભવ વિના અસંભવિત છે. માટે ઇચ્છાકૃત કાર્યોની વાત સ્વીકારતાજ આપણે તે કાર્યો પૂર્વે કરેલાં છે એમ સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો નથી. પૂર્વકૃત કાર્યોના અનુભવને લીધે તે તે કાર્યોનાં જ્ઞાનનો સંસ્કાર જન્મે છે, અને તે સંસ્કાર ચાલ્યા આવે છે. તે મુજબ મરઘીના બચ્ચાનો મૃત્યુભય અથવા બતકના બચ્ચાનું એકદમ જળમાં ઝંપલાવી તરવા માંડવું, તેમજ મનુષ્યની અંદર જે જે કંઈ અનિચ્છાપૂર્વક થતાં સ્વાભાવિક કાર્યો જણાય છે, તે તે બધાંજ પૂર્વકાર્યોનાં અને પૂર્વ અનુભવોનાં ફળ-રૂપ હોઈ અત્યારે સ્વાભાવિક જ્ઞાન કે આંતરપ્રેરણારૂપે પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. અહીં સુધી તો આપણે આજના વિષયમાં ઠીક પ્રગતિ કરી છે, અને અત્યારલગી તો આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ આપણી પડખે ઉભું રહ્યું છે. આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો ક્રમેક્રમે પ્રાચીન ઋષિઓની સાથે એકમત થતા ગયા છે, અને જ્યાંસુધી તેમનો પ્રાચીન ઋષિઓ સાથે મેળ ખાય છે ત્યાંસુધી તો ખાસ કંઈ મુશ્કેલી નડતી નથી. પરંતુ જ્યાં આગળ તેઓ હજી સહમત થયા નથી, ત્યાં આગળ ખરી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. વૈજ્ઞાનિકો હવે એ તો કબૂલ કરતા થયા છે કે, પ્રત્યેક માણસ તેમ પ્રત્યેક જીવજંતુ કેટલાક અનુભવોનો સંચય પોતાના સાથે લઈને જન્મે છે, એટલુંજ નહિ પણ એથી આગળ તેઓ એમ પણ કબૂલ કરે છે કે, મનનાં આવાં કાર્યો પૂર્વના અનુભવોના ફળરૂપ છે, પણ આની સાથેજ તેઓ શંકા ઉઠાવે છે કે, આ પૂર્વ અનુભવો આત્માના જ છે; એમ માનવા-ને આપણી પાસે શું કારણ છે? વાસ્તે એમ ન કહીએ કે, એ બધા પૂર્વ અનુભવો માત્ર શરીરનાજ છે? તથા એમ પણ કેમ ન કહીએ કે એ અનુભવો [illegible] છે? [illegible]

મારફતે. આ પ્રશ્ન—આ શંકા છે તો સુંદર, અને 'વંશપરંપરાગત સંચાર'ના કિંવા વારસાના વાદના કેટલાક ભાગની સાથે અમે સંમત પણ થઇએ છીએ; પરંતુ તે એટલાજ પૂરતા કે આત્માને યોગ્ય નવીન દેહને માટે જે પદાર્થની જરૂર છે, તે પદાર્થ વંશપરંપરાગત દેહ મારફત પ્રાપ્ત થાય છે; એથી આગળ નહિ. આપણાં પૂર્વ-કર્માનુસાર આપણને અમુક દેહમાં અમુક જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે દેહને માટે આવશ્યક યથાયોગ્ય વારજ આપણને માબાપ તરફથી વારસામાં મળે છે. માબાપોએ આપણા જીવાત્માને તેમનાં સંતાનતરીકે પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય છે.

આ 'વંશપરંપરાગત સંચાર' કિંવા વારસાનો વાદ, કોઈ જાતનાં પ્રમાણ આપ્યા વિના એમ ને એમજ સ્વીકારી લે છે કે, માનસિક સંસ્કારોની છાપ જડ પદાર્થપર પડી શકે છે, યાને માન-સિક સંસ્કારો ક્રમસંકુચિત બનીને જડરૂપમાં રહી શકે છે. કેટલું અસંગત! તમારાપર મારી દૃષ્ટિ કરતાં, મારા માનસરોવરમાં-કિંવા મનરૂપી સરોવરમાં એક તરંગ ઉઠે છે. તે તરંગ થોડી વાર રહીને શમી જાય છે, પણ એક છાપતરીકે સૂક્ષ્મરૂપમાં તે મારા મનમાં હમેશને માટે રહી જાય છે. ભૌતિક ઘટનાની યાને વાગવા કરવાની છાપ આપણા શરીર ઉપર રહે તે વાત સમજી શકાય તેવી છે, પણ માનસિક સંસ્કારોની છાપ પણ શરીરમાં રહી શકે છે, એમ માની લેવાની શી સાબીતી છે? શરીરપર તેની છાપ રહેવાની શક્યતાજ ક્યાં છે? શરીર તો મૃત્યુ બાદ પંચત્વમાં ભળી જાય છે. વળી એ માનસિક સંસ્કારોને શરીરમાં કોણ લઈ જાય છે? ઘડીભર આપણે એમ માની લઇએ કે, શરીરની અંદર પ્રત્યેક માનસિક સંસ્કારની છાપ રહી શકે છે, અને સૌથી આરંભના માણસથી તે ઠેઠ મારા પિતા સુધીના બધાજ પૂર્વજોના સંસ્કાર મારા પિતાના દેહમાં હતા, અને પિતાના દેહમાંથી તેઓ મારા દેહમાં વારસારૂપે ઉતરી આવ્યા છે; પણ અહીં આગળ સવાલ આવીને ઉભોજ રહે છે કે 'એ સંસ્કારોનો મારી અંદર સંચાર શી રીતે થયો?' આના ઉત્તરમાં કોઈ કહેશે કે "જીવાણુકોષ મારફત તેનો સંચાર તમારામાં થયો છે." પણ એમ શી રીતે બને વારુ? કારણકે પિતાનું આખું શરીર જેમનું તેમ બાળકને વારસામા મળતું નથી, એ તો આપણે જમાનાઓ થયા જોતા આવ્યા છીએ. વળી એકજ માબાપને એક કરતાં વધારે બાળક હોય એ કેવળ સંભવિત છે. તો પછી આ 'વંશ-પરંપરાગત સંચાર'ના વાદનો સ્વીકાર કર્યાથી તો એમજ માની લેવું પડે કે, પ્રત્યેક બાળકના જન્મની સાથે માબાપોને પોતાના નિજ સંસ્કારોનો કિંચિત્ ભાગ પણ ગુમાવવો પડે છે; અને જો એમજ માનવાનું હોય કે માબાપ પોતાના સકળ સંસ્કારોનો બાળક-

માં સંચાર કરે છે, તો તો પહેલા બાળકના જન્મ સાથેજ માબાપનાં મન સાવ સંસ્કારશૂન્ય બની જવાં જોઇએ. કેમકે સંચારક અને સંચાર્ય પદાર્થો એક કહેતાં ભૌતિક છે.

વળી જીવાણુની અંદર ચિરકાળના અનંત સંસ્કારોનું ભંડોળ રહી શકે છે એમ માની લઇએ, તો સવાલ એ ઉઠે છે કે, જીવાણુની અંદર તે કયાંથી અને કેવી રીતે આવ્યા ? આ 'જીવાણુસંચાર'નો વાદ તો બિલકુલ પાંગળો છે; એટલો પાંગળો કે જ્યાંસુધી ભૌતિક કિંવા જડવાદીઓ એમ ન સિદ્ધ કરી દેખાડે કે, એ સંસ્કારો અમુક રીતે અમુક ઠેકાણેથી જીવાણુકોષમાં આવે છે ને રહે છે, તથા 'માનસિક સંસ્કારો કિંવા મનોવૃત્તિ ભૌતિક કોષમાં નિંદ્રિત અવસ્થામાં છે'–એ વાકયનો અર્થ આમ આમ છે, એમ ખુલાસો ન કરે, ત્યાંસુધી તેમનો 'જીવાણુસંચાર'નો વાદ સ્વીકારાય તેમ નથી.

ત્યારે અત્યાર સુધીની આપણી આગળની બધી દલીલોના ખંડનમંડનપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાઈજ ગયું હશે કે, આ પૂર્વસંસ્કારોનું નિવાસસ્થાન મન છે, અને મનજ વસ્તુતઃ જન્મ-જન્માંતર ગ્રહણ કરીને આવે છે. દેહ પણ જીવાત્મા પોતેજ પસંદ કરી લે છે. જે અમુક પ્રકારનો દેહવિશેષ ધારણ કરવાને યોગ્ય પોતે કાર્ય કર્યાં હોય છે, તેવા દેહના નિર્માણમાટે ઉપયોગી પાત્રોની પ્રાપ્તિ તેને નથી થતી ત્યાંસુધી તેને રાહ જોવી પડે છે, એ વાત પણ સહજ સમજી શકાય તેવી છે. ત્યારે નવીન દેહના સંગઠનને ઉપયોગી દ્રવ્ય તૈયાર કરી આપવાસુધીનો 'વંશપરાગત સંચાર'વાદ અમે સ્વીકારીએ છીએ–અર્થાત્ કે દેહતત્ત્વ આપણને વારસામાં મળે છે, ને પૂર્વના સંસ્કારયુક્ત મન જીવાત્માનું પોતાનું હોય છે. જીવાત્મા પોતાનાં ઘર બદલ્યાજ કરે છે, એક પછી એક નવાં નવાં શરીર બનાવ્યે જાય છે અને તે દેહમાં રહીને કરેલા એકે એક કાર્ય અને એકે એક વિચારની છાપોનો સૂક્ષ્મરૂપે તેમાં સંચય થઇ રહે છે. એ સંચયમાંથીજ જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે છે, ત્યારે ત્યારે પૂર્વ-સંસ્કારની છાપ બહાર નીકળી આવી નવા રૂપે વ્યક્ત થાય છે. મારે મુદ્દો હજી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે તમને સમજાવીશ. જુઓ, તમને હું જ્યારે જોઉં છું ત્યારે મારા મનમાં એક તરંગ ઉઠે છે. એ તરંગ ચિત્તની અંદર જાણે ડૂબી જાય છે. ત્યાં તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ બની જાય છે, પણ છેક મરી જતો નથી; તેથી એ સૂક્ષ્મ તરંગ ફરીને જ્યારે કામ પડે, ત્યારે પાછો મોટા તરંગરૂપે ઉછળી આવવા સદા તૈયાર હોય છે. આ મોટો તરંગ તેજ સ્મૃતિ. આજ પ્રમાણે આ બધા સંસ્કારોનો સંચય મારા મનમાં રહેલો છે, અને જ્યારે હું મરી જઇશ ત્યારે તે બધાજ સંસ્કારોનું ફળ મારી સંગે આવશે. વળી ધારો કે, આ ઘટમાં એક દડો છે, તેને આ-

પણ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] સાથે લેતા જાય છે. એમ કરતાં એને એવું [illegible] અનુભવ મેળવવા માટે એને નવો દેહ નિર્માણ કરી આપવો આવશ્યક હોય, તો તે એવા પ્રકારમાં જન્મ ધારણ કરે છે કે જેમાં તેને પોતાને જરૂરી દેહની સામગ્રી ફરી પાછી મળતી હોય. આ રીતે એક પછી એક દેહ પસાર કરી તે દેહાંતર કર્યા કરે છે. કોઈ વાર સ્વર્ગમાં જાય છે, તો કોઈ વાર પાછો ફરી પૃથ્વી પર મનુષ્ય દેહમાં કે તિર્યગ્-યોનિમાં પણ આવે છે. આ રીતે જ્યાં સુધી એને એવો જોઈતો અનુભવ પૂરેપૂરો નહિ મળે અને એનો હેતુ પૂરો નહિ થાય, ત્યાં સુધી દેહાંતર ચાલ્યા જ કરશે. હેતુ પૂરો થતા આત્માને પોતાના પ્રકૃત સ્વભાવની અને પોતે વસ્તુતઃ શી વસ્તુ છે તેની ખબર પડી જાય છે; અજ્ઞાન બધું ટળી જાય છે; તેની બધી નૈસર્ગિક શક્તિઓ પ્રગટે છે અને તે સંપૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે ઇચ્છાનુસાર સ્થૂળ અથવા સૂક્ષ્મ, તેમજ એમ અથવા માનસિક દેહોમાં રહીને કામ કરવાની અગત્ય રહેતી નથી. તે પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે, અને મુક્ત બને છે— એટલે કે ફરી તેને જન્મવાનું કે મરવાનું રહેતું નથી.

આની વિશેષ વિગતોમાં આપણે અત્યારે નહિ ઊતરીએ, પણ આ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત સંબંધમાં એક વધુ મુદ્દો આ છે કે, આ પુનર્જન્મ હજ એક એવો સિદ્ધાંત છે કે જે જીવાત્માની સ્વાધીનતાની અથવા મુક્ત સ્વભાવની ધારણા કરે છે. એજ સિદ્ધાંત એક એવો છે કે જે આપણી નિર્બળતાઓનો દોષ બીજાઓ ઉપર ઢોળી દેતો નથી. બાકી પોતાનો દોષ બીજા કશાપર ઢોળી દેવો, એ તો મનુષ્યની સાધારણ દુર્બળતા થઈ પડી છે. પારકાના રાઈના દાણા જેટલા દોષ ઝટ દેના આપણી નજરે પડે છે, પણ આપણા પહાડ જેટલા દોષ પણ આપણી નજરે ચડતા નથી કારણ કે આંખો પોતાને જોઈ શકતી નથી, પણ પરરા આંખોને નિહાળી શકે છે. આપણી પોતાની દુર્બળતાઓ અને પોતાના દોષો સ્વીકારવામાં આપણે મનુષ્યો બહુજ મંદ શક્તિવાળા છીએ જ્યાંસુધી

[illegible]

જ્યાં પણ જોઇએ ત્યારે ને ત્યાં, અને સર્વ સ્થિતિમાં લોકોમાં ઉઘાડો છે. એમાં કદાપિ ઉણપ આવતી નથી કે કોઈના આગળ એ કદી અવળું મોં કરતો નથી. એ અતુલ્ય ખજાનાનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેનો આધાર આપણી પોતાની ઉપર રહેલો છે. તેથી તમારાં સુખદુઃખ માટે પારકાં માણસને, પરમેશ્વરને કે સંસારની કોઈ વ્યક્તિ અગર વસ્તુને દોષ ન આપો. તમે દુઃખી છો એમ જણાતાં તમારી જાતનેજ તે માટે દોષિત ઠરાવો અને વધારે સારી રીતે વર્તો.

આપણી આગળના આખા કોયડાનો એકમાત્ર આજ ઉકેલ છે. જે લોકો પોતાનાં દુઃખ-કલેશ માટે પારકાની ઉપર દોષારોપણ કરે છે-અને કહેતાં કષ્ટ થાય છે કે, એમ કરનારાંની સંખ્યા દહાડો દિવસે વધતી જાય છે-તેઓ સાધારણ રીતે કમભાગ્ય અને દુર્બળ મગજવાળાં હોય છે. પોતાનાજ કર્મદોષને લીધે તેઓ દુર્દશામાં આવી પડેલા હોય છે, છતાં તેનો દોષ તેઓ પારકા ઉપર ઢોળે છે; પણ તેમ કરવાથી તેમની સ્થિતિમાં કશોજ ફરક પડતો નથી. એમ કરવાથી તેમને લાભ તો મુદ્દલે થતો નથી, પણ ઉલટું તેમના એવા ખોટા પ્રયત્નથી તેમનાં મસ્તિષ્ક વધારે દુબળાં બને છે. તેથી તમારા પોતાના દોષો માટે કોઈનેજ દોષિત ન ઠરાવતાં, પોતાનાજ પગપર ઉભા રહીને સઘળી જવાબદારી તમે પોતેજ મોકળે મને સ્વીકારી લ્યો; અને મુક્તકંઠે કહો કે "અત્યારે હું જે કષ્ટ ભોગવું છું તે મારાં પોતાનાંજ કર્મનું ફળ છે, અને તેથી એમજ નક્કી ઠરે છે કે, આ સ્થિતિ પણ મારાથીજ સુધરી શકશે." જે સૃષ્ટિ મારે હાથે નિર્માણ થઇ હશે, તેનોજ નાશ મારે હાથે થઇ શકશે; બીજાએ નિર્માણ કરેલી સૃષ્ટિનો મારાથી નાશ કરી શકાવાનો નથી. આમ છે માટે ઉઠો, ખડા થાઓ અને ધૈર્યવાન તથા સબળ બનો. બધીજ જવાબદારી તમારા પોતાના માથાપર લઇ લ્યો, અને તમે પોતેજ તમારા ભાગ્યના સૃષ્ટા છો, એ વાત બરાબર રીતે સમજી લ્યો. એને માટે જોઇતી સઘળી શક્તિ અને સહાય તમારા પોતામાંથીજ તમને મળી રહેશે. માટે ઉઠો અને તમારું ભવિષ્ય ઘડવા મંડી પડો. બની ગયેલી બાબતો માટે મુંઝાયા નહિ કરતાં અનંત ભવિષ્ય હજી તમારી આગળ ખડું છે; તે તરફ ધ્યાન આપો. પણ આટલું હમેશા યાદ રાખજો કે, તમારા પ્રત્યેક વચન, વિચાર અને કાર્યનો સંચય થયા કરે છે, અને એ પણ ખરેખર યાદ રાખજો કે, તમારા પ્રત્યેક કુવિચાર અને કુકર્મ લાગ મળતાંજ વાઘની માફક તમારા પર કુદી પડવા તત્પર રહેશે, અને તેજ પ્રમાણે તમારા પ્રત્યેક સુવિચાર અને સુકૃત્ય પણ દેવતાઓના બળ સાથે તમારી વહારે આવવા અને તમારું રક્ષણ કરવા હમેશને માટે તત્પર રહેશે.

१२—अमृतत्व*

મનુષ્યના આત્માના અમૃતત્વનો કિંવા અમરપણાનો સવાલ આપણા અસ્તિત્વની સાથે અત્યંત ગાઢ સંબંધ ધરાવતો હોઈ મનુષ્ય હૃદયને તે પ્રિયમાં પ્રિય છે. એના જેવો નિકટ સંબંધ ધરાવનારો અને પ્રિય પ્રશ્ન અન્ય કોઈ નથી. વળી એ પ્રશ્ન જેટલી વાર પૂછાયો છે તેના જેટલો બીજો કોઈ પ્રશ્ન પૂછાયો પણ નથી, અને એજ પ્રશ્ને મનુષ્યોને જગતનું રહસ્ય ખોળવા જેટલા પ્રેર્યા છે તેટલા અન્ય કોઇ પ્રશ્ને નહિ પ્રેર્યા હોય. આ પ્રશ્નની મહત્તા ખરેખર બહુ ભારે છે. આ પ્રશ્ન કવિઓ અને સાધુઓ તથા આચાર્યો અને પેગંબરોનો મુખ્ય વિષય થઇ પડયો છે. ગાદીનશીન રાજાઓ તેની ચર્ચામાં ઉતર્યા છે, અને રસ્તાના ભીખારીઓને પણ તેનાં સ્વપ્ન આવ્યાં છે. માનવસમાજના શ્રેષ્ઠ વર્ગને તેનો ઉત્તર મળી ચૂકયો છે, અને કનિષ્ઠ લોકોને તે પ્રાપ્ત થવાની હજી આશા છે. એ વિષય ઉપરનો માનવીઓનો રસ હજી નાબુદ થયો નથી, અને માનવી સ્વભાવ જ્યાંસુધી કાયમ રહેશે ત્યાંસુધી તે નાબુદ થશે પણ નહિ. એ પ્રશ્નના સંબંધમાં વિવિધ માણસો તરફથી અત્યાર સુધીમાં વિવિધ ઉત્તરો અપાયા છે. વળી એમ પણ જણાઈ આવે છે કે, હજારો માણસોએ એ પ્રશ્નને બીનજરૂરી ગણી તેનો ઉહાપોહ કરવો સદંતર છોડી દીધો છે. આમ છતાંયે એ પ્રશ્ન હમેશ તાજો ને તાજોજ રહ્યો છે. જીવનસંગ્રામમાં સંડોવાઇ જઈ ઘણીએ વાર આપણે એ પ્રશ્ન છેક ભૂલી ગયા હોઇએ એમ લાગે છે. પણ એવામાં કોઈ અતલગ પ્રિયજનનું અણચિંતવ્યું અવસાન થતાં આપણી આજુબાજુનો દુનિયાનો સઘળો કોલાહલ—સઘળો જીવન-સંગ્રામ ઘડીભર માટે જાણે બંધ પડી ગયો હોય એવું થઇ જાય છે, અને આપણું મન એજ પ્રાચીન પ્રશ્ન પૂછવા લાગે છે કે "આના પછી શું? આત્માનું શું થાય છે?"

માનવીઓનું બધુંજ જ્ઞાન અનુભવમાંથી ઉદ્દભવે છે, અનુભવ સિવાય આપણે કશુંજ જાણી શકીએ નહિ. આપણો સઘળો તર્ક, આપણું સઘળું જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરેલા વિવિધ અનુભવોનાં

---

* અમેરિકામાં આપેલું વ્યાખ્યાન.

સ્વરૂપ છે: ચોમેર નજર ફેરવતાં આપણને શું જણાય છે? એ કે સતત પરિવર્તન. રોપો બીજમાંથી નીકળે છે, અને બીજ ફરીને પાછો છોડવો બને છે. છોડવો વધીને ઝાડ થાય છે અને પોતાનો ફેરો પૂરો થતાં તે પાછું બીજરૂપ બની જાય છે. પશુ-પ્રાણીઓ પણ સંસારમાં આવે છે, અમુક વખત જીવે છે, મરે છે અને પોતપોતાનો ફેરો પૂરો થતાં અદૃશ્ય બને છે. તેજ મુજબ માણસ પણ પોતાનો ફેરો પૂરો કરે છે. પહાડો ધીમે ધીમે પણ ખાત્રીપૂર્વક ચૂર્ણ વિચૂર્ણ બને છે; નદીઓ ધીમે ધીમે પણ ખાત્રીપૂર્વક સૂકાય છે, અને વરસાદ સમુદ્રમાંથી ઉદ્ભવી પાછો સમુદ્રમાં સમાય છે. આ પ્રમાણે જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વત્ર જીવનના ફેરા પૂરા થતા જણાય છે. જન્મ, વૃદ્ધિ, વિકાસ અને ક્ષય ગણિતાંકની ચોકસાઈથી એકબીજાને અનુસરતા જોવામાં આવે છે. આ અનુભવ તો આપણો રોજનો છે; તથાપિ હલકામાં હલકા પરમાણુથી માંડીને તે સર્વોત્તમ સિદ્ધ પુરુષપર્યંતની લક્ષાવધિ પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન નામરૂપવાળી જીવંત વસ્તુઓ યાને જીવકોટિની અંદર અને પાછળ આપણને એક અખંડ એકતા માલૂમ પડી આવે છે. એક પદાર્થ બીજા પદાર્થથી બિલકુલ જૂદો છે એવી આપણી કલ્પનારૂપી દુર્ભેદ્ય દિવાલનો અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક શોધોના પરિણામે દિવસે દિવસે ચૂરે-ચૂરો થતો જાય છે, એવું આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ. વૈજ્ઞાનિકો એ નિર્ણયપર આવેલા છે કે, સર્વ પદાર્થો એકજ દ્રવ્યમાંથી નિર્માણ થયા હોઈ જૂદે જૂદે રૂપે અને જૂદી જૂદી રીતે વ્યક્ત થતા હોવા છતાં તેમની વચ્ચે પરસ્પર એક પ્રકારનું સજાતીયત્વ અને ઐક્ય રહેલું છે, અને તે બધાજ ભિન્ન ભિન્ન રૂપધારી સજીવ પદાર્થો યાને વિવિધ જીવો એકજ ચેતનરૂપી અખંડ સાંકળમાં પરોવાએલા હોઈ બધાજ જીવો તે એકજ સાંકળની જૂદી જૂદી કડીઓ જેવા છે. એવી જીવરૂપી કડીઓ અનંત છે, પણ તે બધી એકજ સાંકળની છે. આ નિર્ણય વૈજ્ઞાનિકોનો છે, અને તે વિજ્ઞાનમાં ક્રમવિકાસના સિદ્ધાન્તતરીકે ઓળખાય છે. આ ક્રમવિકાસનો ખ્યાલ આજ કાલનો નથી, પણ પ્રાચીન ઉ-મનુમ્નતમાજના જેટલો તે જૂનો છે એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી. માત્ર મનુષ્યના જ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે તે વધુ ને વધુ તાજો યાને સતેજ બનતો જાય છે એટલુંજ. અત્યારના વૈજ્ઞાનિકો કરતાં પ્રાચીન પૂર્વજોએ એક પગ વધારે નિરીક્ષણ કરી લખી અને તે ક્રમવિકાસનની. આ ક્રમ-વિકાસનનો ખ્યાલ આધુનિકોને કઈ જોઈએ તેવો સ્પષ્ટ નથી હજી આજ હોય છે વધતો ઓછો હોય છે, તેઓના કથનમાંથી કંઈ ખાત્રી થતી નથી. [illegible] સાધન અને છે, અહીંના ફેરા-માંથી કાયમ માટે પડ સ્પષ્ટ નથી આ ક્રમવિકાસ કેવળથી

થાય છે, યાને ક્રમવિકાસ પૂર્વેની સ્થિતિ શી હોય છે એજ સવાલ વિચારી જોવાનો છે. બીજ શું હતું વારૂ? તો કે એ વૃક્ષરૂપજ હતું. એ બીજમાં ભવિષ્યનું એક ઝાડ થવાની સઘળી શકયતા હતી તે મુજબ કોઇ ભાવિ માણસની બધીજ શકયતાઓ એક બાળકમાં, અને કોઇ ભાવિ જીવની સઘળી શકયતાઓ એક જીવાણુમાં હોય છે. એમ છે તો એને શું કહેવું? અમારા હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞોએ તેને 'ક્રમસંકોચન'નું નામ આપેલું છે. ઉપરોક્ત દાખલાઓથી આપણને જણાય છે કે, દરેક ક્રમવિકાસ તેની પૂર્વેના ક્રમસંકોચનની સાક્ષી પૂરે છે. મૂળ મુદ્દે ન હોય એવી કોઇ ચીજ ક્રમવિકસિત થઈ શકેજ નહિ. આ ઠેકાણે પાછું આધુનિક વિજ્ઞાન આપણી પડખે આવીને ઉભું રહે છે. ગણિતની ગણત્રી ઉપરથી નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ થયું છે કે, જગતની અંદર શક્તિનો જે વિકાસ જોવામાં આવે છે તે સદા સર્વદા એકસમાન છે. જગતના જડ તત્ત્વ અગર તેની શક્તિમાં એક છાંટા જેટલો પણ વધારો ઘટાડો આપણાથી થઇ શકતો નથી. માટે સાવ શૂન્યમાંથી કંઈ ક્રમવિકાસ થતો નથી. તો પછી કોઇ પૂછશે કે 'ત્યારે તે ક્યાંથી આવે છે?' તો તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે, પૂર્વગામી 'ક્રમસંકોચન'-માંથી–અર્થાત્ કે એની પૂર્વે અવશ્ય ક્રમસંકોચનની પ્રક્રિયા હોવી જોઇએ. બાળક એ ક્રમસંકુચિત પુખ્ત માણસ છે, અને પુખ્ત માણસ એ ક્રમવિકસિત બાળક છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બાળકમાં ક્રમસંકોચનરૂપે પુખ્ત માણસ રહ્યો છે અને તેથીજ બાળક ક્રમે ક્રમે વિકસિત થઈ પુખ્ત માણસમાં રૂપાંતર પામે છે. તેજ રીતે એક બીજમાં એક ઝાડ સંકુચિતરૂપે રહ્યું છે, અને ઝાડ બીજનો ક્રમવિકાસમાત્ર છે. એક જીવાણુની અંદર જીવોત્પત્તિની સઘળીજ શક્યતા રહેલી છે.

આટલી ચર્ચા પછી આપણી આગળનો કોયડો કંઈક વધારે સુગમ થવા લાગ્યો છે. આ ક્રમવિકાસ અને ક્રમસંકોચનની વાત સાથે આખું જીવન એક અખંડ સાંકળરૂપ હોવાની પૂર્વોક્ત વાતને જોડીને પછી આગળ વિચારો. સૂક્ષ્મતમ જીવાણુની અવસ્થાથી તે સંપૂર્ણતમ પુરુષની અવસ્થાસુધીનું વાસ્તવિક જીવન તો એકજ છે. જેમ એકજ જીવનની અંદર ગર્ભાવસ્થા, બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, પુખ્તાવસ્થા વગેરે વિવિધ અવસ્થાઓની એક સળંગ સાંકળ રહેલી આપણને જણાય છે, તેમજ જીવાણુ અવસ્થાથી માંડીને તે સંપૂર્ણ મનુષ્યાવસ્થાની અંદર એક જીવનની સળંગ સાંકળ રહેલી જણાય છે [illegible] વિકાસ કહે છે, અને એ તો આપણે જોઈ ગયા [illegible] કે, પ્રત્યેક ક્રમવિકાસની પૂર્વે એક ક્રમસંકોચન રહેલું હોય છે [illegible] પૂર્વે માટે [illegible]

થતી થતી, ક્ષુદ્ર જીવાણુ કોષથી માંડીને તે પૂર્ણ મનુષ્ય—દેવ ! પૂર્વીય યોનાં હલકી અવતાર સુધી વિકસિત થાય છે, તે આખીય જીવન-શક્તિ ખરી રીતે તો એકજ ગણાય છે; ત્યાં એ આખીય જીવન-પરંપરા હોવા જોઈએ. તો તે એકજ જીવાણુની અંદર સંકુચિત-ભાવે રહેલા છે. આ હલકી અવતાર સુધીની સમગ્ર જીવનપરંપરા જીવાણુની અંદર સંકુચિત થયેલી હતી અને ધીમે ધીમે બહાર આવીને ધીરે ધીરે વ્યક્તભાવ પામતી ગઈ. આ પ્રમાણે ઉચ્ચમાં ઉંચો વ્યક્ત-ભાવ સૂક્ષ્મરૂપે પણ તે જીવાણુની અંદર વર્તમાન હતો. તો 'જો જે એક શક્તિમાંથી આ આખીય જીવનશૃંખલા બંધાય' છે તે શક્તિ કઈ શક્તિનો ક્રમસંકોચ હશે વારુ ? તો કે એ શક્તિ તે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી જગન્મય વ્યાપકરૂપ ચૈતન્યશક્તિનો ક્રમસંકોચ છે. એ વ્યાપકરૂપ ચૈતન્યશક્તિજ જીવાણુથી માંડીને તે પૂર્ણ પુરુષાવસ્થા સુધી ધીરે ધીરે ફૂલની માફક ઉઘડે છે. ચૈતન્યશક્તિ વૃદ્ધિંગત થાય છે, એમ કહેવું તદ્દન ખોટું છે. એના સંબંધમાં વૃદ્ધિના સઘળાજ વિચારોને મનમાંથી કાઢી નાખો. વૃદ્ધિ કહેતા એમજ સમજાય કે, બહારથી કશાનો ઉમેરો થાય છે; પણ એવું માનવાથી તો પૂર્વોક્ત બુદ્ધિનો સિદ્ધાંત કે—'જગતની અંદર જે શક્તિનો વિકાસ જોવામાં આવે છે, તે શક્તિની અંદર જરા જેટલો પણ વધારો ઘટાડો કોઈથી કરી શકાય તેમ નથી'—તે જૂઠો ઠરે. જીવમાત્રની અંદર અદૃશ્ય રહેલું અનંત ચૈતન્ય તમામ ભાવ વિકારોથી પર છે. તેને વધવાપણું કદાપિ હોયજ નહિ; એ તો હમેશાં સંપૂર્ણ છે; માત્ર ક્રમે ક્રમે આવિર્ભૂત થાય છે, એટલુંજ.

કાર્ય એ કારણનો વ્યક્ત ભાવ છે. કાર્ય અને કારણ વચ્ચે ખાસ જુદાનો તફાવત કંઈજ હોતો નથી. ઉદાહરણતરીકે, આ કાચના પ્યાલાને લ્યો. દ્રવ્ય હતું, તેની અંદર કારીગરના ઈચ્છાયુક્ત કૌશલ્યનું ઉમેરણ થતાં એ પ્યાલો બન્યો. આ દ્રવ્ય અને કૌશલ્ય—એ બે તેનાં કારણો હતાં, અને તે બન્ને અત્યારે પણ તેની અંદર વર્તમાન છે. કયા રૂપમાં તે અત્યારે વર્તમાન છે ? તો કે સંગઠનશક્તિના રૂપમાં. એ સંગઠનશક્તિ પ્યાલામાં ન હોય, તો તેના અણુએ અણુ વીખરાઈ જાય. ત્યારે કાર્યરૂપ પ્યાલો એ શી વસ્તુ છે ? તો કે દ્રવ્ય તથા કૌશલ્યરૂપી કારણોજ; પણ તે જુદા રૂપમાં. આ પરથી કાર્યની વ્યાખ્યા એવી નીકળે છે કે—"થોડા કાળ માટે રૂપાંતરિત અને મર્યાદિત થયેલા કારણોને કાર્ય કહે છે." આ વ્યાખ્યા આપણે યાદ રાખવી જોઈએ. આ વ્યાખ્યા આપણા જીવનના ખ્યાલને લાગુ પાડીશું તો જણાશે કે, જીવાણુ અવસ્થાથી માંડીને તે સંપૂર્ણ મનુષ્યની અવસ્થા સુધીની આખીજ જીવન પરંપરાનો આવિર્ભાવ અને વ્યાપકરૂપ ચૈતન્યશક્તિ એકજ હોવા જોઈએ. શરૂઆતમાં એ ચૈતન્ય સંકુચિત થઈ સૂક્ષ્મ બન્યું. એ સૂક્ષ્મ રૂપ કારણ બન્યું, અને એ સૂક્ષ્મ કારણ-

…સ્થૂળ બાહ્ય પદાર્થોની આલોચના પરથી આપણને કયું તત્વ [illegible] થાય છે? તો એજ કે, આ ભૌતિક પદાર્થસમુદાયના વિવિધ સંયોગોની અનંતવાર પુનરાવૃત્તિ થયા કરે છે.

આની સાથેજ ભવિષ્ય કેવી રીતે ભાખી શકાય છે અને ભૂતકાળ કેવી રીતે વર્તી શકાય છે તેનો ખુલાસો મળી જાય છે. આપણે એવા અનેક લોકો જોયા છે કે જે માણસનું ભૂત તેમજ ભવિષ્ય કહી આપે છે. હવે આ ભવિષ્ય જો કોઇ નિશ્ચિત નિયમને વશવર્તી ન હોય, તો તે ભાખી શકાયજ નહિ. પણ આપણે અગાઉ જોઇ ગયાજ છીએ કે, ભૂતકાળની ઘટનાઓની ભવિષ્યકાળમાં પુનરાવૃત્તિ થાય છે, અને ખરે તેમજ થાય છે, પણ આત્માને તેની જરાયે અસર પહોંચતી નથી. ચગડોળ તો સૌએ જોયો હશે. તેને ગતિ મળતાંજ તે વેગથી ઉપર નીચે ફરવા માંડે છે અને એનાં પલાંની વારાફરતી અનુક્રમે પુનરાવૃત્તિ થયાજ કરે છે. એક ફેરામાં માણસોનું એક ટોળું ચગડોળમાં ચડે છે અને ફેરો પૂરો થતાં તે ટોળું રવાના થઈ જઇ તેના તેજ પલાંઓમાં બીજું ટોળું ભરાય છે, ને એમ એક પછી એક ટોળાની આવ-જાન હિલચાલ ચાલુજ રહે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રભુની સૃષ્ટિમાં પણ એક ચગડોળ અખંડ ચાલી રહ્યો છે. પ્રકૃતિ એ એક વિરાટ ચગડોળ છે, વિવિધ દેહો એ આ વિરાટ ચગડોળનાં પલાં છે, અને ઝીણામાં ઝીણાં જંતુથી તે મનુષ્યપર્યંતની જીવકોટિઓ એ ચગડોળમાં બેસનારાં છે. ચગડોળનાં પલાંઓમાં જીવાત્માઓનો એક એક નવીન સમૂહ દાખલ થાય છે, વારાફરતી ઉંચે નીચે જઇ ફેરો પૂરો થતાં યાને પૂર્ણાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાંજ ચગડોળમાંથી બહાર નીકળી પડે છે, તેમને સ્થાને બીજો સમૂહ ચગડોળમાં દાખલ થાય છે, ને એ રીતે ચગડોળ તો અખંડ ચાલ્યાજ કરે છે. વળી જ્યાંસુધી આ દેહોરૂપી પલાં પ્રકૃતિરૂપી ચગડોળમાં જોડાયલાં છે, ત્યાંસુધી ગણિતની રીતે ચોક્કસ ભાખી શકાય કે, તે પલાં કયે વખતે ક્યાં હશે; પણ આત્માની બાબતમાં તેમ કહી શકે નહિ. આ ઉપરથી સમજી શકાયું હશે કે, પ્રકૃતિનું ભૂત-ભવિષ્ય નક્કીપણે ભાખવું એ કેવળ સંભવિત છે.

આ ઉપરથી ત્યારે આપણને સમજાય છે કે, એની એજ ભૌતિક ઘટનાપરંપરાની ચોક્કસ સમયને અંતરે પુનરાવૃત્તિ થયા કરે છે, અને એકજ તરેહના સંયોગો અને સંમિશ્રણો અનંત કાળસુધી થયાજ કરે છે પરંતુ એથી કંઈ આત્માનું અમરત્વ નથી સિદ્ધ થતું પણ એટલુંજ કે, જગતમાંની કોઇજ શક્તિ અમર કોઇ પણ [illegible] નહિ [illegible] ન થ. ત્યારે એનું શું થાય છે? [illegible] [illegible] જાણું [illegible] [illegible] [illegible] કરે છે [illegible] એમ [illegible] કરવા પરિશ્રમને [illegible] [illegible] [illegible] હશે, કોઇ પણ શક્તિ [illegible]

લીટીમાં થઇ શકતી નથી. પ્રત્યેક વસ્તુ ઘૂમી ઘૂમીને પાછી મૂળ ઠેકાણે આવે છે; કારણ કે એક સરળ રેખાને અનંતભાવે લંબાવ્યાજ કરીએ, તો તેનું એક વર્તુલ બને છે. આમ હોવાને લીધે કોઇ પણ આત્માની અનંત કાળપર્યંત અવનતિજ રહ્યા કરે એ શક્યજ નથી, એમ બની શકેજ નહિ. આ વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુ મોડેવહેલે પણ પોતપોતાનું વર્તુલ પૂરૂં કરીને પોતપોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનને પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. તમે, હું અને આ બધા આત્માઓ શું છીએ? ક્રમવિકાસ અને ક્રમસંકોચ વિષેની આલોચનામાં આપણે જોઇ ગયા છીએ કે તમે, હું અને આ બધાજ જીવાત્માઓ વિશ્વવ્યાપી વિરાટ ચૈતન્ય કિંવા વિરાટપ્રાણ કિંવા વિરાટ મનના અંશવિશેષ હોઈ અત્યારે ક્રમસંકોચની અવસ્થામાં છીએ. તેમાંથી આપણે ઘૂમી ફરીને ક્રમવિકાસના નિયમે ફરી પાછા એજ વિશ્વવ્યાપી વિરાટ ચૈતન્યમાં જઇ સમાવાનું છે. આ વિરાટ ચૈતન્ય તેજ ઈશ્વર. એ વિરાટ ચૈતન્યનેજ લોકો પ્રભુ, પરમાત્મા, ભગવાન, ક્રાઇસ્ટ, બુદ્ધ અગર બ્રહ્મ એમ જૂદે જૂદે નામે ઓળખે છે. વળી જડવાદીઓ જેને શક્તિરૂપે દેખે છે અને અજ્ઞેયવાદીઓ જેને અનંત અનિર્વચનીય સર્વાતીત પદાર્થ કહી વર્ણવે છે, તે શક્તિ અને પદાર્થ પણ એજ વિરાટચૈતન્ય છે—અર્થાત્ વિશ્વવ્યાપી પ્રાણ કે વિશ્વવ્યાપી શક્તિ કે વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્ય જે કહો તે એજ છે, અને આપણે બધાં અગ્નિના તણખા જેવા તેના અંશો છીએ; તેથી આપણે પણ ખરૂં જોતાં અમર અને અવિનાશી છીએ.

આ બીજો વિચાર ધ્યાનમાં રાખવાનો થયો. પરંતુ હજી આત્માના અમરપણાની વાત આટલેથી સમાપ્ત થઇ ન કહેવાય. હજી પણ અનેક શંકા આશંકાઓ રહી ગઇ છે. દાખલાતરીકે, કોઇ કહેશે કે કોઈજ શક્તિનો નાશ થતો નથી, એમ કહેવું તો ભાઇ સહેલું છે; પણ જે જે શક્તિઓ અને રૂપો વ્યવહારમાં આપણા દીઠામાં આવે છે તે સર્વે મિશ્રણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. આ બાંકડો આપણી આગળ છે તે જૂદા જૂદા ભાગોના મિશ્રણથી બન્યો છે. તેજ મુજબ બીજી જે જે શક્તિઓ આપણે જોઇએ છીએ, તે બધીજ મિશ્રણોત્પન્ન છે. વૈજ્ઞાનિકોનો અભિપ્રાય છે કે, વિરાટ શક્તિ એટલે વિવિધ શક્તિઓના મિશ્રણનું સામટું ફળ વિરાટ શક્તિ અથવા ચૈતન્યવિષેની વૈજ્ઞાનિકોની આ વ્યાખ્યા મુજબ તો તમારા આત્માનું વ્યષ્ટિત્વ ક્યાં રહ્યું? કેમકે પ્રત્યેક આત્મા વિરાટ ચૈતન્યનો અંશ હોવાથી તેમાં આખરે લીન થઇ જાય છે; પણ પ્રકૃતિનો નિયમ એવો છે કે, જે જે કંઇ મિશ્રણથી ઉપજ્યુ છે, તે તે બધુંજ મોડે વહેલે છૂટું પડી પોતાના આદિકારણો યાને મૂળતત્ત્વોમાં લય પામે છે. જગતમાં જે જે વસ્તુ જડ દ્રવ્ય કે શક્તિના સંયોગના ફળરૂપ છે તે મોડેવહેલે જરૂર પોતાનાં આદિકારણોમાં લીન

[illegible]

[illegible] મનની એ પ્રતિક્રિયા મુજબ આ ક્રમને અને [illegible] રોકવા માટે છે. એક સહેલા ઉદાહરણથી આ વાત વધુ સારી રીતે સમજાશે. ધારો કે, તમે મારું વ્યાખ્યાન સાંભળવામાં તલ્લીન થઈ ગયા છો અને બિલકુલ એકાગ્રચિત્તે તે સાંભળો છો; તેવામાં એક મચ્છર તમારા હાથના ટેરવા ઉપર બેસીને ડંખ દે છે, અને તીવ્ર વેદના પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ તમારું ચિત્ત વ્યાખ્યાનમાં એટલું બધું તલ્લીન બનેલું છે કે તમને એ ડંખનો ચટકો જણાતો સરખો નથી. આમ શાથી બન્યું તે હવે જુઓ. મચ્છરે ડંખ દઈને તમારી ચામડીના અમુક ભાગપર ચટકો ભર્યો છે, અને તે ભાગમાં સ્નાયુતંતુઓ છે એ વાત પણ ખરી. એ સ્નાયુતંતુઓએ અમુક જાતની સંવેદના અથવા લાગણી મસ્તિષ્કમાં પહોંચાડી એ પણ નિર્વિવાદ; પણ એ ક્રિયાપર પ્રતિક્રિયા કરનારું તમારું મન બીજે પરાધીનપણે રોકાયલું હોવાથી તેનાથી આ ડંખની ક્રિયાપર પ્રતિક્રિયા

થઈ શકતી નથી, અને તેથીજ તમને મચ્છર કરડયા છતાં મચ્છરની હાજરીનું ભાન થતું નથી. મતલબ કે, આપણી સમક્ષ કોઇ નવીન ચિત્ર કે લાગણી ઉપસ્થિત થાય, તે વખતે જો મન પ્રતિક્રિયા કરે નહિ, તો આપણુને તે લાગણી સમજાતી નથી; પણ મન જો પ્રતિક્રિયા કરે તોજ તેનું ભાન થાય છે. એવું ભાન થાય ત્યારેજ સ્પર્શ, દૃશ્ય, શ્રવણ ઇત્યાદિની ક્રિયા બને છે–અર્થાત્ ત્યારેજ આપણે જોવા, સાંભળવા કે અનુભવથી સમજવા સમર્થ થઇએ છીએ. આ પ્રતિક્રિયાની સાથે સાથેજ અમારા સાંખ્યયોગમાં જેને પ્રજ્ઞા કહેવામાં આવે છે તે પ્રજ્ઞા કિંવા જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રકટે છે. હવે આ પ્રજ્ઞા શરીરને હોઈ શકતી નથી, એ તો આપણે ઉપરના મચ્છરના દાખલાથી જોઈ ગયા. કેમકે ચિત્તની ગેરહાજરીમાં લાગણીનો કંઇજ અનુભવ શરીર કરી શકતું નથી. વળી, એવા પણ કિસ્સા જોવામાં આવ્યા છે કે ખાસ સંજોગોમાં આવી પડતાં, એક માણસ જે ભાષા પોતે કદાપિ શીખ્યો હોતો નથી તે ભાષામાં વાતચીત કરવા શક્તિમાન થયેલો દેખાય છે. આનું કારણ ઢુંઢતાં માલમ પડયું છે કે, એ માણસને બાલ્યાવસ્થામાં એવી જાતિના લોકો વચ્ચે રહેવાનું થયું હતું કે જે લોકો એ ભાષા બોલતા હતા, અને તેની છાપ એના બાળમગજમાં પડી ગઈ હતી. એ છાપ એના મગજમાં સંઘરાઈ રહી હતી, અને વિશિષ્ટ સંજોગોમાં કોઇ કારણથી મન તે છાપપર પ્રતિક્રિયા કરવા લાગતાં, તે ભાષાનો પ્રકાશ પ્રકટ થાય છે અને તે મનુષ્ય એ ભાષા સારી રીતે બોલી શકે છે. આ બીના વળી બતાવી આપે છે કે, મન એકલુંજ પ્રતિક્રિયા માટે બસ નથી; મન તો બીજા કોઈ કારણનું હથિયારમાત્ર છે. એ માણસની બાબતમાં શું થયું તે હવે જોઇએ. તેના મન અગર મગજમાં તો તે ભાષાનો સંઘરો હતોજ; છતાં પુર્વે તેને નહોતી આવડતી અને પાછળથી એક વખતે આવડી પણ ખરી. એ વાત પુરવાર કરે છે કે, મનની પાછળ પણ કોઈ તત્ત્વ રહેલું છે ખરૂં. તે માણસની બાલ્યાવસ્થામાં તે 'અન્ય કોઇ તત્ત્વે' એ સંઘરાનો ઉપયોગ કર્યો નહોતો, પણ જ્યારે પુખ્ત ઉંમરનો થયો ત્યારે જરૂર પડતાં અન્ય કોઇ તત્ત્વની પ્રેરણાથીજ તે સંઘરાનો ઉપયોગ કરતો તે માણસ થયો. ત્યારે હવે માણસ કયાં કયાં કારણોનો સયોગ છે? તે જુઓ. પહેલાં તો શરીર, તે પછી મન અથવા વિચારનું યંત્ર અને ત્રીજું મનની પાછળ રહેલું 'અન્ય કોઇ તત્ત્વ.' એ અન્ય કોઇ તત્ત્વનેજ સંસ્કૃત ભાષામાં આત્મા નામે ઓળખાવ્યું છે–અર્થાત્ અમારા તત્ત્વવેત્તાઓએ મન અને આત્માને પરસ્પર ભિન્ન સમજેલા છે. પણ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોએ 'વિચાર એટલે મસ્તિષ્કના પરમાણુઓના વિવિધ ફેરફાર'–એવી

ચારની વ્યાખ્યા પ્રતિપાદિત કરેલી હોવાથી, તેઓ ઉપરોક્ત ષટ્-
યોનું નિરૂપણ કરવા આગ્રહ નીરખે છે, અને સાધારણ રીતે
તેઓ એવી વાતો માનવાની ચોખ્ખી ના જ પાડે છે. પણ મન
સ્વયંપ્રકાશ વસ્તુ ન હોઇ આત્માનું ઓજારમાત્ર છે, એમ સ્વી-
કારવાથી આનો તોડ ઝટ થઇ શકે છે. મનને મસ્તિષ્ક સાથે ગાઢ
સંબંધ છે. તેથી શરીરનો નાશ થતાં તે કાર્ય કરતું બંધ પડે છે.
આત્માજ તેનો એકમાત્ર પ્રકાશક છે, મન તો તેના હાથમાંનું
એક યંત્ર અથવા ઓજારરૂપ છે. એ ઓજાર અથવા સાધનદ્વારા
તે નેત્ર, કર્ણ વગેરે બાહ્યસાધનોપર સત્તા ચલાવે છે, ને મનની
પ્રેરણાથી બાહ્ય વસ્તુઓની છાપ આ બાહ્ય સાધનો ઝીલી મનદ્વારા
આત્માને પહોંચાડે છે; એટલે પરિણામે દર્શન, શ્રવણ વગેરેની
ક્રિયાઓ થાય છે. હવે આમાં પણ બાહ્યસાધનો વસ્તુઓની છાપ
ઝીલીને સીધી મનને નથી પહોંચાડતાં, પણ મગજની પાસે આવેલા
સ્નાયુકેંદ્રોને પહોંચાડે છે. કારણ કે ચક્ષુ, કર્ણ વગેરે બાહ્ય સાધનો
તો છાપોને ઝીલનારાં કેવળ યંત્રોજ માત્ર છે; તેમનામાં ક્રિયા
કરવાની શક્તિ નથી. મગજની અંદરનાં સ્નાયુકેંદ્રો જેમને અમારી
ભાષામાં ઇંદ્રિયો કહેવામાં આવે છે, તે ઇંદ્રિયોજ ક્રિયાવાન બની
નેત્ર વગેરે બાહ્યસાધનોએ ઝીલેલી છાપ મનને પહોંચાડે છે. એ
પછી મન પોતાની આગળના અધિકારી બુદ્ધિને અને બુદ્ધિ
બધી છાપોને સુવ્યવસ્થિત ગોઠવીને આંતરજગતના સિંહાસનપર
બિરાજતા અધિરાજને-જીવાત્માને પહોંચાડે છે. પછી આત્મા
નિરીક્ષણ કરી હુકમો છોડે છે. તે હુકમો બુદ્ધિ, મન તથા ઇંદ્રિયોદ્વારે
સ્થૂળસાધનો પાસે પાછા ફરે છે. એટલે જોવા, સાંભળવા વગેરેની
ક્રિયા સમાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી સમજાયુંજ હશે કે, આત્માજ
વસ્તુતઃ બધાનો અનુભવકર્તા, શાસ્તા, દ્રષ્ટા, ભર્તા જે કહો તે છે.

ઉપર આપણે જોઇ ગયા કે આત્મા શરીર પણ નથી, તેમ
મન પણ નથી. આત્મા કોઇ સંયુક્ત પદાર્થ હોય એમ બનેજ નહિ
કેમ? તો કે બધા સંયુક્ત પદાર્થ નજરે નિહાળી શકાય કે બુદ્ધિએ
કલ્પી શકાય. જે પદાર્થ આપણે નિહાળી શકતા નથી કે કલ્પનાથી
સમજી શકતા નથી, અને જે પદાર્થને આપણે કોઇ રીતે
ગ્રહણ કરી શકતા નથી, તે પદાર્થ કંઇ ચલિત કે ભૌતિક દ્રવ્ય,
તેમજ કાર્ય કે કારણરૂપ નથી, અને તેથી તે મિશ્ર કે સંયુક્ત તત્ત્વ
નથી. મિશ્ર અથવા સંયુક્ત પદાર્થો તો [illegible] નો
અધિકારે હોય છે, તે ઉપરાંત નહિ મિશ્ર પદાર્થ અવશ્ય પ્રકૃતિના
નિયમને આધીન છે. એ નિયમોના રાજ્યની બહાર તેમનાથી
રહી શકાયજ નહિ. અને એ નિયમોથી અતીત કોઇ પદાર્થ
બની આવે, તો તે મિશ્ર કે સંયુક્ત હોયજ નહિ. માટે આત્મનો

આત્મા કાર્યકારણના નિયમથી પર છે, એમ આગળ સિદ્ધ કરી બતાવ્યા પ્રમાણે તે મિશ્ર કે સંયુક્ત તત્ત્વ નથી, એમ સહેજે ઠરે છે. આત્મા સદા સર્વદા મુક્ત છે અને પ્રકૃતિના નિયમોને વશવર્તી પ્રત્યેક ચીજનો તે શાસક છે. તે કદાપિ મરતો નથી, કારણ મરણ એટલે આદિકારણોમાં પાછા અંતર્હિત કિંવા લીન થવું. એટલે જેથી જે મૂળેજ સંયુક્ત કે મિશ્ર નથી તેને આદિકારણોમાં પાછા જવાનું યાને મરવાનું કદાપિ હોયજ ક્યાંથી ? માટે આત્મા મરણાધીન છે એમ કહેવું બિલકુલ અર્થહીન છે, બેવકૂફનો ખાલી બકવાદમાત્ર છે.

હવે આપણું પ્રમાણ સૂક્ષ્મ ને સૂક્ષ્મ માર્ગે વળતું જાય છે, વિષયની ચર્ચા ગંભીરને ગંભીર બનતી જાય છે અને તમારામાંના કેટલાકને કદાચ ગભરાટ પણ છૂટશે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે, આત્મા જડ દ્રવ્ય, શક્તિ તેમજ વિચારથી પર હોવાને લીધે મિશ્ર સંયુક્ત પદાર્થ નહિ પણ મૂળ તત્ત્વ છે અને તેથી તે મરતો નથી. સંયુક્ત પદાર્થોનો નાશ હોય પણ મૂળ તત્ત્વ કદાપિ નાશ પામતાં નથી. એ ન્યાયે આત્મા અવિનાશી અને અમર ઠરે છે. હવે જેને મરણ ન હોય તેને જીવન પણ ક્યાંથી હોય ? [illegible]

ર છે, કાર્યકારણના નિયમથી પર છે, તેને મર્યાદિત કરવાની
તાકાત કોનામાં છે ? આત્મા કાર્યકારણના નિયમો તેમજ પ્રકૃતિથી
પણ પર છે, એ તો આપણે અગાઉ જોઈ ગયાં છીએ.
ના પ્યાલો મર્યાદિત છે; એથી તે સર્વવ્યાપી નથી, કેમકે આ ફેર-
ફારણ માટે આજુબાજુની જડ કિંવા ભૌતિક શક્તિઓનું તેના પર
દબાણ છે, અને એ શક્તિઓ તેને વિસ્તૃત થવા દેતી નથી. આજુ-
બાજુની પ્રત્યેક વસ્તુનો તેના પર પ્રભાવ પડે છે; અને તેથીજ તેને
સીમાબદ્ધ રહેને રહેવું પડે છે. પણ જે સકળ નિયમોથી પર છે, અને
જેના પર કાર્ય કરવાવાળું કશુંજ નથી, તે પરમતત્ત્વ સસીમ અગર
મર્યાદિત કેમ કરી હોઇ શકે ? તે વસ્તુ સર્વવ્યાપી હોવીજ જોઈએ.
આત્મા આવી વસ્તુ છે, ને તે આપણુ પ્રત્યેકની અંદર વર્તમાન છે
તેથી આપણે સર્વજ્ઞ યાને સર્વવ્યાપી છીએ. તો પછી હું જન્મ્યો
ને હું મરવાનો છું વગેરે વચનોનો અર્થ શો ? એવી વાતો કરવી એ
કેવળ અજ્ઞાન છે, મગજનો ભ્રમમાત્ર છે. તમે કદી જન્મ્યાં નહોતાં
અને કદી મરશો પણ નહિ. તમને જન્મ, પુનર્જન્મ, જીંદગી, અવતાર
વગેરે જેવું કશુંજ નથી; તો પછી આ આવવા-જવાનો અર્થ શો ?
તો કે એ પણ અર્થવગરનો ભ્રમ છે. તમે બધેજ છો, તો પછી આવવા-
જવાનો ભ્રમ શાથી થાય છે ? તો કે જેને તમે મન કહો છો તે મન
યાને સૂક્ષ્મશરીરના રૂપાંતરને લીધે આ આવવા-જવાનો ભ્રમ થાય
છે. દાખલાતરીકે, આપણે આકાશ અને વાદળાંનો વિચાર કરીએ.
આકાશમાં જ્યારે વાદળીઓનો એક નાનો સમૂહ પસાર થાય છે,
ત્યારે એ સમૂહ બધો પસાર થઈ જતાંસુધી આપણને એમ ભ્રમ રહ્યા
કરે છે કે, આકાશ ચાલી રહ્યું છે. વળી કેટલીક વાર આપણે
ચંદ્રની આગળ પણ એકાદ વાદળને ચાલતું જોઈએ છીએ, અને
તે વખતે પણ આપણને એમ લાગે છે કે જાણે ચંદ્ર સરકતો ન
હોય ! આગગાડીની મુસાફરીમાં પણ શું જોઈએ છીએ ? એજ કે,
જાણે બધાં ખેતરો ને ઝાડો તથા મકાનો દોડાદોડ કરી રહ્યાં છે.
જહાજની મુસાફરીમાં પણ એવોજ ભ્રમ થાય છે કે જાણે પાણી
દોડી રહ્યું છે; પણ વસ્તુતઃ તો આકાશ, ચંદ્ર વગેરે કોઈજ દોડતું હોતું
નથી. તેજ મુજબ આવવા-જવાનું પણ આત્માને થતું નથી. માટે વાસ્ત-
વિક જોતાં તમે જતા નથી કે આવતા નથી, જન્મતા નથી, મરતા
નથી કે પુનર્જન્મતા નથી. તમે તો અનંત, વિશ્વવ્યાપી, કાર્ય-
કારણથી પર અને સદાસર્વદા મુક્ત છો—ને ! અજ છો, અમર છો.
'આત્માને મરણ ખરું કે નહિ' એવો પ્રશ્ન કરવો એજ બેવકુફી છે;
કેમકે જેનો જન્મ નહિ, તેને વળી મરવાનું કેવું ?

હવે, સયુક્તિક અથવા ન્યાયસંગત નિર્ણયપર આવવા માટે
આપણે એક પગલું આગળ વધવાનું છે. સબુરી રાખજો, કંટાળશો

१३–आत्मानुं वंधन अने मुक्ति*

અદ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતાનુસાર સકળ વિશ્વમાં એકજ વસ્તુ અનાદિ અનંત કિંવા સત્ય છે, અને તે બ્રહ્મ છે. બાકીનું બીજું બધું આદિ-અંતવાળું કિંવા અસત્ હોઈ માયાની શક્તિવડે તે બ્રહ્મમાંથી નિર્માણ અને વ્યક્ત થયેલું છે. આ બ્રહ્મને પુનઃ પ્રાપ્ત થવું એજ આપણું બધાંનું ધ્યેય છે. આપણે પ્રત્યેક જણ એ બ્રહ્મ વત્તા માયાનું પરિણામ છીએ. આ માયા અથવા અજ્ઞાનમાંથી જો આપણે છૂટી શકીએ, તોજ આપણે આપણા વાસ્તવિક સ્વરૂપને પામીએ. આ અદ્વૈતવાદ પ્રમાણે પ્રત્યેક માણસ ત્રણ પદાર્થોનો બનેલો છેઃ–(૧) સ્થૂળદેહ, (૨) અંતરસ્થ ઇંદ્રિય અથવા અંતઃકરણ અને (૩) અંતઃકરણની પાછળ આવેલું પરમાત્મા, આત્મા અથવા વિશુદ્ધાત્મા નામે ઓળખાતું ચૈતન્ય. એ આત્મા ઉપર બે અસ્તર અગર પડ આવેલાં છે. શરીર એ બહારનું અસ્તર છે અને મન અંદરનું–અર્થાત્ શરીર અને મન એ તો આત્માનાં પડ અથવા ઢાંકણરૂપ છે; અને તેમાં ખરો દ્રષ્ટા અને ભોક્તા તો આત્માજ છે. શરીરમાં એ આત્માજ મૂળ વસ્તુ હોઈ તે અંતઃકરણદ્વારા શરીરપર પોતાની ક્રિયા ચલાવે છે.

વળી મનુષ્યની અંદર આત્માજ એક એવી વસ્તુ છે, કે જે ભૌતિક અથવા જડ દ્રવ્યની બનેલી નથી. અને એ જડ દ્રવ્યનો બનેલો નથી માટે તે સંયુક્ત કે મિશ્ર પદાર્થ પણ નથી; અને એ સંયુક્ત કે મિશ્ર પદાર્થ નથી, તેથી કાર્યકારણના નિયમથી અબાધિત છે, અને કાર્યકારણના નિયમથી અબાધિત છે માટે તે અમર છે. અમર વસ્તુને આદિ કે આરંભ જેવું કંઈ હોઇ શકે નહિ કેમકે આદિ કે આરંભવાળી પ્રત્યેક ચીજ અંતવાન હોય છે. પણ આત્મા અંતવાન નથી, કેમકે તે અમર છે અને તે અંતવાન નથી માટે તે અનાદિ પણ છે. વળી, એ જડદ્રવ્યનો બનેલ નથી તેથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે તે નિરાકાર છે. સાકાર કિંવા રૂપધારી પ્રત્યેક વસ્તુને આદિ અને અંત હોવાંજ જોઇએ. આદિ અને અંત વગરના કોઇ પણ સાકાર વસ્તુ આપણામાંના કોઇએ કદાપિ દીઠી નથી અને દેખાશું પણ નહિ. કેમકે આકાર એ શક્તિ અને જડ દ્રવ્યના મિશ્રણસંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને મિશ્રણમાત્ર આદિ અને

* અમેરિકામાં આપેલું વ્યાખ્યાન

અંતવાન હોય છે, એ તો આપણે આગળ જોઈ ગયા. આ ખુરશીને એક ખાસ આકાર છે, એટલે કે જડ દ્રવ્યના ચોક્કસ જથા પર ચોક્કસ શક્તિએ ચોક્કસ પ્રમાણમાં કાર્ય કરી તે જડ દ્રવ્યને એક ખાસ આકાર ધારણ કરાવ્યો છે. અર્થાત્ આકાર અથવા ઘાટ એ જડ દ્રવ્ય અને શક્તિનું મિશ્રણ છે. મિશ્રણ કદાપિ નિત્ય કે અનંત હોઈ શકે નહિ. મિશ્રણમાત્રને મોડે વહેલે પણ પોતાનાં મૂળ કારણોમાં લય થવુંજ પડે છે. આથી સમજાતુંજ હશે કે, સાકાર અથવા રૂપધારી તમામ પદાર્થોને આદિ અને અંત હોય છેજ. આપણું શરીર નાશ પામશે એ આપણે જાણીએ છીએ; તેનો આરંભ અથવા જન્મ હતો તેથી તેનો અંત પણ હોવાનોજ. પરંતુ આત્મા આકારરહિત હોવાથી આદિ અને અંતના નિયમથી પર છે. આત્માનું અસ્તિત્વ તો અનંતકાળથી છે. જેમ કાળ અનંત છે, તેમ મનુષ્યનો આત્મા પણ અનંત છે. બીજી વાત એ ઠરે છે કે, આત્મા વિશ્વવ્યાપી હોવો જોઈએ. કેમકે, સાકાર વસ્તુનેજ દેશ અગર સ્થાનની મર્યાદા હોઈ શકે, નિરાકાર વસ્તુ કદાપિ કોઈ સ્થાનમાં બદ્ધ કે મર્યાદિત થઈ શકેજ નહિ. આથી અદ્વૈતવેદાંતના મત મુજબ તો તમારી અંદર રહેલો આત્મા સર્વવ્યાપી છે. તમારૂં અસ્તિત્વ આ પૃથ્વીપર અત્યારે જેટલું છે તેટલુંજ સૂર્યલોકમાં પણ છે; તમે જેટલા અમેરિકામાં હાજર છો તેટલાજ ઇંગ્લૅંડમાં કે અન્ય દેશમાં પણ છો. પરંતુ આત્મા મન અને શરીરમારફત કાર્ય કરતો હોવાથી, જ્યાં તેનાં શરીર અને મનની હાજરી હોય, ત્યાંજ તેનું કાર્ય નજરે પડે છે.

આપણે કરીએ છીએ તે પ્રત્યેક કાર્યની અને વિચારીએ છીએ તે પ્રત્યેક વિચારની મનપર છાપ પડે છે. એ છાપને સંસ્કૃત ભાષામાં સંસ્કાર કહે છે. આ વિવિધ સંસ્કારોનો સરવાળો વધતાં તે એક પ્રચંડ શક્તિનું રૂપ લે છે, અને એ પ્રચંડ શક્તિ મનુષ્યજીવનમાં ચારિત્ર નામે ઓળખાય છે. મનુષ્યનું ચારિત્ર મનુષ્ય પોતેજ ઘડે છે; પોતાના જીવનમાં જે જે શારીરિક કે માનસિક કાર્યો માણસ આચરે છે તેનું એકંદર પરિણામ તે મનુષ્યનું ચારિત્ર છે. વળી એ સંસ્કારસમુદાયનીજ શક્તિ મનુષ્યને મરણ પછી પણ માર્ગદર્શક બને છે. એક માણસનું શરીર છૂટે છે ત્યારે તે મૂળ ભૌતિક દ્રવ્યોમાં ભળી જાય છે; પણ મનને ચોંટી રહેલા સંસ્કારો જેમના તેમ રહે છે. મન એ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યનું બનેલું હોવાથી મરણ વખતે દેહની માફક તેનો ક્ષય થતો નથી. કેમકે એ તો નિયમજ છે કે, પદાર્થ જેમ સૂક્ષ્મ હોય તેમ તેની ટકાવટ પણ વધારે. પરંતુ મનનો કદાપિ નાશ થતો નથી એમ આ પરથી સમજવાનું નથી. આત્મજ્ઞાન થાય તો એનો પણ નાશ થાય છે, અને એ મનનો નાશ કરવો એજ આપણી આ બધી માથાકૂટ છે. આ

સંબંધમાં ઉત્તમ દૃષ્ટાંત મને અત્યારે જે યાદ આવે છે તે વંટોળ
અથવા વા-વંટોળીઆનું છે. હવાના જુદા જુદા પ્રવાહો જુદી જુ
દિશાઓમાંથી આવીને પરસ્પર મળે છે, અને તે મિલનસ્થાને પરસ્
જોડાઈને આગળ ને આગળ ઘૂમવા માંડે છે. ઘૂમતી વખતે તે સ્થા
જ્યાં ને ત્યાં ધૂળ, તણખલાં, કાગળની કરચો વગેરેને પોતાના ચક્ર
ઘસડી એકાકાર બનાવે છે; પણ તે આકારને તે તેજ સ્થાને છો
દઈને આગળ જાય છે, અને બીજા સ્થાને પણ ઘૂમી ફરી ત્યાંના
વગેરેને ચક્રમાં ચડાવી તથા એકાકાર કરી ત્યાં ને ત્યાં છોડી
ફરી આગળ વધે છે. એ રીતે વંટોળીઓ આગળ ને આગળ ગ
કરે છે. તેજ પ્રમાણે જીવને નામે ઓળખાતી શક્તિ જડ તત્ત્વોમાં
[illegible] છે, અને શરીર પડે ત્યાંથી આગળ
[illegible] કરે છે. એક શરીર પડતાં બીજાં જડ તત્ત્વોને [illegible]
[illegible] છે અને તે દેહ પડતાં વળી બીજો, એમ [illegible]
[illegible] કરે છે. [illegible] શક્તિ જડ [illegible]
[illegible]

બીજે દોડાવ્યા કરીએ, તો દોડમ દોડ કરતો એ આખરે એક વાર તો જરૂર ખુલ્લા બારણામાં થઇને નીકળી જવાનો. કયી શક્તિના જોરે અને કયી દિશામાં તે બહાર જશે વારૂ ? તો કે એનો નિર્ણય તો ખંડની અંદર એનાપર જે જે શક્તિઓનો પ્રયોગ થતો હોય તે શક્તિઓના પ્રમાણપર આધાર રાખે છે. એ દડા પર જૂદા જૂદા જે ફટકા પડયા હતા, તે તમામની અસર તેની બહારની ગતિ અને દિશા નક્કી કરશે. તેજ મુજબ આપણું પ્રત્યેક શારીરિક અને માનસિક કાર્ય, આપણા મનરૂપી દડાપર ફટકાનું કામ કરે છે. સંસારરૂપી ઓરડાની અંદર મનરૂપી દડો ઓધાયો છે અને તેનાપર આપણાં શારીરિક અને માનસિક કાર્ય-રૂપી ફટકા પડયેજ જાઇને ઓરડામાંથી છૂટવાનો આધાર એ બધા ફટકાની શક્તિ ઉપર રહ્યો છે. દડાની ગતિ અને દિશા જેમ તેને પડેલા ફટકાઓ ઉપરથી નક્કી થાય છે, તેમ આ સંસારમાંનાં આપણાં કાર્યો ઉપરથી આપણો ભાવિ જન્મ નક્કી થાય છે. આ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતેજ સિદ્ધ થઇ જાય છે કે, આપણો વર્તમાન જન્મ એ તો આપણા પૂર્વજન્મનાં કૃત્યોનું પરિણામ છે. એક દૃષ્ટાંત લઇએ. ધારો કે, હું તમને એક અનંત કહેતાં જેનો છેડો ન હોય તેવી એક સાંકળ આપું છું. તે સાંકળની અંદર વારા-ફરતી એક ધોળી અને એક કાળી એવી કડીઓ રહેલી છે, તે પણ આદિ અને અંત વગરની છે. હવે આ વસ્તુ કયી છે અને તેનાં ખાસ લક્ષણ શાં છે, એ હું જાણવા માગું, તો તમે તે કેવી રીતે નક્કી કરો વારૂ ? એ નક્કી કરવામાં શરૂમાં તો તમને મુશ્કેલી જણાશે. કેમકે સાંકળ બન્ને છેડે અનંત છે. પણ પછી ધીમે ધીમે તમે સાંકળ સરકાવતા જશો, તેમ તેમ તમારી ખાત્રી થતી જશે કે, એ વસ્તુ છે તો સાંકળજ. થોડી વાર પછી તમને તરત જણાશે કે, એ અનંત સાંકળમાં ધોળી અને કાળી કડીઓ વારા-ફરતી આવ્યા કરે છે, અને તેથી તર્ક બાધશો કે એ આખી સાંકળ એક ધોળી અને એક કાળી એવા ચોક્કસ ક્રમવાળી કડીઓની બનેલી છે. હવે, એના લક્ષણ જાણવા માટે એકજ કડીનું લક્ષણ જો તમે નિશ્ચિત કરી શકો, તો આખી સાંકળનાં લક્ષણ આપોઆપ નક્કી થઇ જાય. કેમકે આખીજ સાંકળમાં તેજ જાતની કડીની પુનરાવૃત્તિ સિવાય બીજું કંઇજ નથી. આ પ્રમાણે આપણી જીંદગી એક અનંત સાંકળ સમાન છે. એ જીવનસાંકળ આપણા સઘળાંજ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય જીવનરૂપી કડીઓની બનેલી છે. એકેક જીવન તે એ સાંકળનાં એકેક કડી છે. એ પ્રત્યેક કડીને જન્મમરણરૂપી બે છેડા છે અને તે બન્ને છેડાના આદિ તથા અંતનો પત્તો નથી. આ સંસારમાંના આપણા અસ્તિત્વની અને

કાર્યોની નજીવા ફેરફાર સાથે વારંવાર પુનરાવૃત્તિજ થતી રહે છે. તેથી આપણે આ બે કડીઓને જો ચોક્કસ જાણી લઇએ, તો આ સંસારમાં આપણે જે જે માર્ગોમાં થઇને પસાર થવાનું છે તે બધા માર્ગો પણ જાણી શકીએ. આ ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે, આ સંસારની અંદરનો આપણો માર્ગ આપણા પૂર્વ માર્ગોથી અને પૂર્વકૃત કૃત્યોથી ચોક્કસ નક્કી થયેલો હોય છે. વળી જતી વખતે જેમ આપણાં વર્તમાન કાર્યોનું એકંદર ફળ લઇને જવાનું થાય છે, તેમ આવતી વખતે પણ ભૂતજન્મનાં કર્મોનું ફળ લઇને આવવું પડે છે—અર્થાત્ આપણને સંસારની બહાર લઇ જનાર તેમજ અંદર લાવનાર વસ્તુ એકજ છે. આપણને એ કોણ અંદર લાવે છે? તો કે આપણાં આગલાં કૃત્યો. અને આપણને બહાર કોણ લઇ જાય છે? તો કે આપણાં આ જીંદગીનાં વર્તમાન કૃત્યો. કરોળીઆનો કીડો જેમ પોતાના મોંમાંથી તાંતણા કાઢીને જાળી બનાવે છે અને અંતે તેની અંદર પોતે ગોંધાઇ જાય છે, તેમ આપણે પણ આપણાં કૃત્યોરૂપી તાંતણાની જાળ આપણી ચોતરફ પાથરી દીધી છે. એ રીતે કાર્યકારણના નિયમને ચાવી આપીને આપણે એક વાર ગતિમાં મૂક્યો છે અને હવે તેમાંથી છૂટવાની બારી મેળવવાના મુશ્કેલી ઉભી થઇ છે. આપણાં કૃત્યોથી આપણે પોતે જન્મમરણરૂપી ચક્રને ચલાવ્યું છે ને તે ચક્ર તળે આપણે ચુંદાઇ રહ્યા છીએ. એ મુજબ આ અદ્વૈત વેદાંત આપણને શીખવાડે છે કે, આપણે આપણાં પોતાનાંજ કાર્યોથી એકસરખાં જકડાતા ચાલીએ છીએ.

[illegible]

કનિષ્ઠ દશામાં વારાફરતી આવવું પડે છે, તે આવવા-જવાના નિયમને પુનર્જન્મનો નિયમ કહે છે, અને એ પ્રખ્યાત પુનર્જન્મનો નિયમ સૃષ્ટિમાત્રને એકસરખો બંધનકર્તા છે.

માણસ જાનવરકોટિમાંથી જન્મે છે, એ વિચાર આ દેશના લોકોને ઘણી વાર બહુ ભયંકર લાગે છે; પણ શાંતપણે વિચારી જોતાં તેમ નહિ લાગે. આ લક્ષાવધિ જીવજંતુઓને જો માનવદશા પ્રાપ્ત નજ થવાની હોય, તો એ બિચારાંનો શો ફેજ આવે વારૂ! શું સૃષ્ટિમાં એમની કંઇ ગણતીજ નથી! જેમ આપણને જીવ છે, તેમ તેમને પણ છે; જો તેમને ન હોય, તો આપણને પણ નથી. એકલા માણસનેજ જીવ છે અને અન્ય જીવજંતુ કે પ્રાણીઓને જીવ નથી એમ કહેવું બિલકુલ બેહુદું છે. કારણ કે જાનવરો કરતાં પણ નપાટ માણસો મારા જોવામાં આવ્યાં છે.

મનુષ્યમાત્રનો આત્મા નિકૃષ્ટ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ કોટિઓમાં રહી ચૂકેલો હોય છે. સંસ્કારો અનુસાર એક કોટિમાંથી બીજી કોટિમાં તેનું સ્થાનાંતર થઇ તે મનુષ્યકોટિમા અવતર્યો છે, અને આ મનુષ્યકોટિજ એક એવી સર્વોત્તમ છે, કે જેમાં જીવાત્માને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઇ શકે. મનુષ્યાવતાર દેવો કરતાં પણ ચઢીઆતો છે. મતલબ કે, સમસ્ત સૃષ્ટિમાં સર્વોત્તમ જન્મ મનુષ્યનો છે, કેમકે મનુષ્યજન્મમાંજ મુક્તિ સંપાદન થઇ શકે છે.

આ આખું બ્રહ્માંડ બ્રહ્મની અંદર રહેલું હતું. બ્રહ્મની અંદરથી જાણે તે બહાર નીકળી પડયું છે અને પાછું પોતાના મૂળસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં સમાઇ જવા તે ગતિ કરી રહ્યું છે. વિદ્યુત્ જેમ વિદ્યુતયંત્રમાંથી નીકળી પોતાનો ફેરો પૂરો કરી વિદ્યુતયંત્રમાં સમાઇ જાય છે, તેમ આ વિશ્વ અગર બ્રહ્માંડ પણ બ્રહ્મમાંથી નીકળી પોતાનો ફેરો પૂરો થતા બ્રહ્મમાંજ લીન થશે. જીવાત્માના સંબંધમાં પણ તેવોજ પ્રકાર છે. બ્રહ્મમાંથી નીકળીને તે તમામ ઉદ્ભિજ્જ અને પ્રાણીયોનિઓમાંથી પસાર થતો થતો અંતે મનુષ્ય-યોનિમાં આવેલો છે, અને આ મનુષ્યયોનિજ બ્રહ્મની પુનઃ પ્રાપ્તિને માટે નિકટમા નિકટની બારી છે. જે બ્રહ્મમાંથી આપણે બહાર પડયા છીએ, તેમા પાછા સમાઇ જવું, એ આપણા જીવનની મોટા-માં મોટી ખટપટ છે. માણસોને ખબર હોય કે ન હોય પણ તેઓ સર્વેજ આ ખટપટમા ચાને આ જીવનસંગ્રામમાં મચેલાં છે. આ જગતમાની ખનિજ, ઉદ્ભિજ્જ કે પ્રાણીસૃષ્ટિની અંદર આપણે અનિ જેવું કે ખટપટ જોઇ એ કંઇ દેખીએ છીએ, તે તમામ આ ચૈતન્ય બ્રહ્મમા પાછું સમાઇ ચિરશાંતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે-નોજ પ્રયત્ન છે એક વાર જે સમતોલપણું હતું તે નષ્ટ થવા પામ્યું છે, અને તે નષ્ટ થયેલા સમતોલપણાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા

માટે બધા અંશો, બધાં અણુઓ અને બધાં પર
રત ખટપટ આદરી રહ્યાં છે. એ ખટપટમાં-એ
તેઓ પરસ્પર સાથે જોડાય છે, આકૃતિઓ પર આકૃતિ
છે અને એ રીતે આ સૃષ્ટિનો અદ્દ્ભુત ચમત્કાર
પ્રાણીસૃષ્ટિ, ઉદ્દભિજજ સૃષ્ટિ તેમ બીજી બધી સૃષ્ટિઓન
જે જીવનસંગ્રામ અને જીવનસ્પર્ધા નજરે આવે
સમાજમાં પણ જે જે સામાજિક ઝઘડા ને રણસંગ્રા
બધાય આ ગુમાયલું સમતોલપણું પાછું મેળવવા કાજેની
માથાફોડ ચાલી રહી છે તેનાંજ વિવિધ રૂપ અથવા આવિભ

જન્મથી મરણસુધી જવાની મુસાફરીને સંસ્કૃતમાં સંસાર
આપવામાં આવેલું છે, અને સંસારનો અક્ષરશઃ અર્થ એજ
કે, જન્મમરણનો ફેરો. સઘળીજ સૃષ્ટિ આ ફેરામાંથી પસાર થતી
મોડે વહેલે પણ મુક્ત થશે એ નક્કી છે. હવે આ ઠેકાણે કોઈ શંકા
ઉઠાવશે કે, આપણ બધાંને મોડે વહેલે પણ મુક્તિનો લાભ થવ
છે તો પછી તેની પ્રાપ્તિ અર્થે આપણે નાહક ખટપટ શામાટે
જોઇએ ? જો પ્રત્યેક જણ મુક્ત થવાનુંજ હોય, તો તો પછી આપણે
શાંત બેસી રહીને રાહ કેમ ન જોવી ? મોડે વહેલે પ્રત્યેક જણ મુક્ત
થનાર હોઇ કોઇ હમેશને માટે ગુમ થનાર નથી, અને કોઇનો નાશ નહિ
થતાં મોડો વહેલો પણ બધાંયનો ઉદ્ધાર થવાનો છે. તો પછી આપણી
આ બધી ખટપટનું શું પ્રયોજન છે ? આ શંકાના સમાધાનમાં એટ-
લુંજ કહેવાનું કે, આ ખટપટ યાને આ જીવનસંગ્રામના સાધનદ્વારાજ
આપણે આપણા કેન્દ્રસ્થાન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ શકીએ છીએ; અને બીજી
વાત એ પણ છે કે, આપણે શામાટે ખટપટમાં ઉતરીએ છીએ તેની
આપણને ખબરજ નથી. કારણ કે આપણી મરજી હોય કે ન હોય પણ
એ ખટપટમાં તો આપણને ઉતરવુંજ પડે છે. અને આ જીવનસંગ્રામ
ખેલ્યા વગર આપણો છૂટકોજ થતો નથી. ઠીકજ કહેવાયું છે કે "આપણે
મુક્ત થઇશું એ ખ્યાલ હજારોમાંના કોઇકમાંજ જાગ્રત થયો હોય છે."
બાકી મનુષ્યોનો મોટો ભાગ તો ભૌતિકજ પદાર્થોના ભોગોમાં તૃપ્તિ
માનનારો હોય છે; પણ થોડાંક મનુષ્યો એવાં પણ જરૂર હોય છે કે
જેઓ આ સંસારમાં માત્ર ખેલ પેડેજ ખેલી રહ્યાં હોઈ જાગ્રત થયાં હોય
છે અને પોતાના મૂળસ્થાનમાં પાછા ફરવા ઇંતેજાર હોય છે. આવા
ઇંતેજાર જીવો જ્ઞાનપૂર્વક જીવનસંગ્રામ ખેલતા હોય છે, ત્યારે બાકીના
બીજા અજ્ઞાનપૂર્વક ખેલે છે; પણ એ સંગ્રામ ખેલવો તો બધાય જીવોને
પડે છે. એ વાત નિર્વિવાદ છે.

'સંસારત્યાગ' એ તો વેદાંતનો પ્રધાન સૂર છે. અસત્ વસ્તુના
પરિત્યાગપૂર્વક સત્‌ને ગ્રહણ કરવા વેદાંત ટોકી ટોકીને ઉપદેશ આપે
છે, તે જોઇ સંસારના આસક્ત જીવડાઓ કદાચને પૂછશે કે "આવા

દશાને આપણું બને છે. તેટલા માટે ભગવાનને અમુક અમુકના ભાવ છે, ભગવાનને અમુક વસ્તુ રુચે છે કે તથા અમુકથી પ્રસન્ન-રતી રોષાયમાન અને પ્રસન્ન થયા કરે છે–એવી એવી વગેરે કેવળ અર્થવાદની બાબતોની વાતો છે, એમ સમજવું. એટલા માટે જ મહાન આચાર્યોનો ઉપદેશ છે કે "કશાની તૃષ્ણા કે વાસના ન રાખો, તૃષ્ણામાત્રનો ત્યાગ કરીને સંપૂર્ણ તૃપ્તિનું સેવન કરો."

બાળક દુનિયામાં અવતરે છે, ત્યારે પેટે મસાલાથી પણ નિરાધાર અને દંતહીન દશામાં હોય છે. તે પ્રમાણે ઘરડા આદમીને દુનિયા છોડીને જવાનું થાય છે ત્યારે તેની દશા પણ બાળકના જેવીજ નિરાધાર અને દંતવિહીન હોય છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે, મનુષ્યજીવનના બન્ને છેડા સમાન છે; પણ બાળકને પોતાની આસપાસની ઇચ્છાઓનો લેશ પણ અનુભવ હોતો નથી, ત્યારે વૃદ્ધ દુનિયાની લગભગ બધીજ લીલી સૂકી જોઈ લીધી હોય છે. જ્યારે ઈશ્વરનાં અહિલસનો બહુ નીચા હોય છે, ત્યારે આપણને પ્રકાશ જણાતો નથી, પણ અંધકાર જણાય છે; તેમજ જ્યારે ઈશ્વરના મોજાં બહુ ઉંચે હોય છે, ત્યારે પણ પરિણામ અંધકારનું આવે છે. આ રીતે જ્યાં જુઓ ત્યાં અંતિમ છેડા સમાનજ દીઠામાં આવે છે. પછી બન્ને છેડા વચ્ચેનું અંતર ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેટલું ભલેને હોય! દિવાલને જેમ કોઈ તરેહની તૃષ્ણા હોતી નથી, તેમ સંપૂર્ણાત્માને પણ હોતી નથી. પરંતુ આ બન્ને વચ્ચે તફાવત એટલોજ છે કે, દિવાલને તૃષ્ણા સેવવા જેટલી બુદ્ધિ નથી અને માણસને બુદ્ધિ છે, છતાં સંપૂર્ણાવસ્થામાં તેને વાંછવા-પણું કંઈ રહેતું નથી! દુનિયામાં એવા પણ મૂઢ આદમી મળી આવે છે કે જેમને કોઈજ જાતનો અભિલાષા નથી હોતી; પણ એ કંઈ સંપૂર્ણ ન કહેવાય કેમકે એમનું મગજ અપૂર્ણ હાલતમાં છે અને તેથી તેમને તૃષ્ણા કે વાસનાનો ખ્યાલ સરખો નથી હોતો. મૂઢ આદમી અને નપૂર્ણ આદમી એકજ જાતના અસ્તિત્વના સામસામેના છેડા સમાન છે. એક છેડા કહેતાં મૂઢ એ પશુયોનિનો નિકટવર્તી છે, ત્યારે બીજા છેડા કહેતાં સંપૂર્ણાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો માણસ ઈશ્વરના સમીપવર્તી છે, કિંબહુના સ્વયં ઈશ્વરસ્વરૂપ છે.

વાર બન્યા કરે છે. એજ જન્મ, એજ ખાવાપીવાની અને અંતે મરવાની ઘટમાળ ચાલ્યાજ કરે છે. ખરૂં છે કે, કેટલાકને આ સંસારના ભોગવિલાસો કરતાં વધારે ઉચ્ચ વસ્તુ નથી જણાતી; પણ જેઓ ઉંચે ને ઉંચે ઉડવાની અભિલાષા ધરાવતા હોય છે, તેમને તો તરત સમજાઈ જાય છે કે, આ ભોગવિલાસો કંઈ અંતિમ લક્ષ્યબિંદુ નથી, પણ અંતિમ લક્ષ્યસ્થાનના માર્ગમાં આવતી કિંચિત્ આકર્ષક વસ્તુઓમાત્ર છે.

નાના કીડાથી માંડીને તે સર્વશ્રેષ્ઠ મનુષ્યસુધીની તમામ દેહપરંપરા ચગડોળનાં પલ્લાંઓ સમાન છે. એ ચગડોળ નિરંતર ફર્યા કરે છે. તેનાં પલ્લાં કાયમ રહે છે; પણ તેમાં બેસનારાં માત્ર વખતોવખત બદલાયાં કરે છે. જેમ એક માણસ એક ખાનામાં બેસી ચગડોળમાં ફરવાની મોજ લઇને વિદાય થઇ જાય છે, તેમ આ સંસારરૂપી ચગડોળની અંદર પણ એક જીવાત્મા એક દેહમાં દાખલ થઈ તેમાં થોડોક કાળ રહી બીજામાં પ્રવેશે છે અને થોડાક વખત પછી બીજાને છોડી વળી ત્રીજામાં પેસે છે. એ રીતે ચગડોળ તો સતત ફર્યાજ કરે છે. તેની સાથે જીવાત્મા પણ પોતાનો ફેરો ફર્યા કરે છે, અને પોતાના સંસ્કાર પ્રમાણેનો નિશ્ચિત ફેરો પૂર્ણ થતાંજ તે બહાર નીકળી જઇ ચગડોળમાંથી મુક્ત થાય છે.

મનુષ્યની જીંદગીની ભૂત અને ભવિષ્ય ઘટનાઓ કહેવાની અદ્ભુત શક્તિઓ દરેક દેશમાં અને દરેક યુગમાં માલમ પડે છે. એમ શી રીતે બની શકતું હશે, તેનો ખુલાસો આવો છેઃ-જ્યાંસુધી આત્મા કાર્યકારણના નિયમની સત્તા તળે છે, ત્યાંસુધી તેનાં કાર્યો પર કાર્યકારણના નિયમોનો અતિશય જબરો પ્રભાવ પડે છે, અને તેથીજ આ રહસ્ય યથાર્થ સમજનારા અને કાર્યોની પરંપરાના ક્રમને યથાર્થ પારખવાની અંતર્દષ્ટિવાળા સુજ્ઞો ભૂત અને ભવિષ્ય કાળની વાતો કહી શકે છે. આત્મા કાર્યકારણના નિયમની સત્તા તળે છે એ વાત સાચી, પણ તેથી એનો સ્વાભાવિક મુક્ત સ્વભાવ નષ્ટ થતો નથી અને તેથી મરજીમાં પડે ત્યારે તે કાર્યકારણના નિયમને ઉલ્લંઘી શકે છે; અને મુક્તાત્માઓના સંબંધમાં બને છે તેમ જીવાત્માને કાર્યકારણના જંજીરમાંથી ફાવે ત્યારે છોડવવાની તેની તાકાત જેવી ને તેવી અકુંઠિત રહે છે.

જીવનમાં જ્યાંસુધી કોઇ જાતની તૃષ્ણા કે તંગી જણાય છે, ત્યાંસુધી જીવન અપૂર્ણ છે એમ ખાત્રીથી માની લેવું; કેમકે તૃષ્ણા કે તંગી એ અપૂર્ણતાની ચોક્કસ નિશાની છે. સંપૂર્ણ અને મુક્ત આત્માને કદી કોઇ જાતની તૃષ્ણા હોવાનો સંભવજ નથી. પરમેશ્વરને કશાવની ઉણપ હોય નહિ. એને જો કોઇ તરેહની તૃષ્ણા હોય, તો એ ઈશ્વર હોઈ શકેજ નહિ. કારણ એમ થવાથી તો એ સંપૂર્ણ

ળાને અપૂર્ણ બને છે. તેટલા માટે ભગવાનને અમુક અમુકના ભાવ છે, ભગવાનને અમુક વસ્તુ જોઇએ છે તથા ભગવાન વારાફરતી કોપાયમાન અને પ્રસન્ન થયા કરે છે—એવી એવી વાતો કેવળ અર્થવગરની બાળકોની વાતો છે, એમ સમજો. એટલો સારુજ બધા મહાન આચાર્યોનો ઉપદેશ છે કે "કશાની તૃષ્ણા કે વાસના ન રાખો, તૃષ્ણામાત્રનો ત્યાગ કરીને સંપૂર્ણ તૃપ્તિનું સેવન કરો."

બાળક દુનિયામાં અવતરે છે, ત્યારે પેટે ઘસડાતી યાને નિરાધાર અને દંતહીન દશામાં હોય છે. તે પ્રમાણે ઘરડા આદમીને દુનિયા છોડીને જવાનું થાય છે ત્યારે તેની દશા પણ બાળકના જેવીજ નિરાધાર અને દંતવિહીન હોય છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે, મનુષ્યજીવનના બન્ને છેડા સમાન છે; પણ બાળકને પોતાની આગળની જીંદગીનો લેશ પણ અનુભવ હોતો નથી, ત્યારે વૃદ્ધે દુનિયાની લગભગ બધીજ લીલી સૂકી જોઇ લીધી હોય છે. જ્યારે ઉંચરનાં આંદોલનો બહુ નીચાં હોય છે, ત્યારે આપણને પ્રકાશ જણાતો નથી, પણ અંધકાર જણાય છે; તેમજ જ્યારે ઉંચરનાં મોજાં બહુ ઉંચે હોય છે, ત્યારે પણ પરિણામ અંધકારનુંજ આવે છે. આ રીતે જ્યાં જુઓ ત્યાં અંતિમ છેડા સમાનજ દીઠામાં આવે છે. પછી બન્ને છેડા વચ્ચેનું અંતર ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેટલું બસેને હોય! દિવાલને જેમ કોઇ તરેહની તૃષ્ણા હોતી નથી; તેમ સંપૂર્ણાત્માને પણ હોતી નથી. પરંતુ આ બન્ને વચ્ચે તફાવત એટલોજ છે કે, દિવાલને તૃષ્ણા સેવવા જેટલી બુદ્ધિ નથી અને માણસને બુદ્ધિ છે, છતાં સંપૂર્ણાવસ્થામાં તેને વાંછવાપણું કંઇ રહેતું નથી. દુનિયામાં એવા પણ મૂઢ આદમી મળી આવે છે કે જેમને કોઇજ જાતની અભિલાષા નથી હોતી; પણ એ કંઇ સંપૂર્ણ ન કહેવાય. કેમકે એમનું મગજ અપૂર્ણ હાલતમાં છે અને તેથી તેમને તૃષ્ણા કે વાસનાનો ખ્યાલ સરખો નથી હોતો. મૂઢ આદમી અને સંપૂર્ણ આદમી એકજ જાતના અસ્તિત્વના સામસામેના છેડા સમાન છે. એક છેડો કહેતાં મૂઢ એ પશુયોનિનો નિકટવર્તી છે, ત્યારે બીજો છેડો કહેતાં સંપૂર્ણાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો મનુષ્ય ઈશ્વરનો સમીપવર્તી છે, કિંબહુના સ્વયં ઈશ્વરસ્વરૂપ છે.

१४–आत्मा*

જર્મન પંડિત મેકસમૂલરનો 'વેદાંત ફિલસુફી ઉ૫ર વ્યાખ્યાનો'–એ નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ તો તમારામાંનાં ઘણાએ વાંચ્યો છે. તે ઉપરાંત તમારામાંનાં કેટલાંકે તો વળી એજ વેદાંત વિષયપર જર્મન પ્રૉફેસર ડયુસને લખેલો ગ્રંથ પણ કદાચ વાંચ્યો હશે. અમારા ભારતવર્ષની ધાર્મિક વિચારસરણી ઉપર પશ્ચિમના મુલકોમાં જે જે કંઇ લખાય છે કે ઉપદેશાય છે તેમાં અમારા અનેક તાત્ત્વિક વાદોમાંના એકનું મુખ્યત્વે આલોચન કરવામાં આવે છે. અમારો એ વાદ તે અદ્વૈતવાદ છે. તમારે ત્યાં આ વિષયપર થતાં લખાણો અને વ્યાખ્યાનોમાં કેટલીક વાર એમ પણ ધારી લેવામાં આવે છે કે, આ એક અદ્વૈતવાદમાં વેદોના સંપૂર્ણ જ્ઞાનોપદેશનો સમાવેશ થઇ જાય છે; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી. અમારે ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન અનેક તાત્ત્વિક વાદો અસ્તિત્વમાં આવેલા છે, અને એ બીજા વાદોની સરખામણીમાં આ અદ્વૈતવાદ તો હજી આજકાલનો કે આધુનિકજ લેખાય. અત્યંત પ્રાચીન સમયથી ભારતવર્ષમાં વિવિધ તાત્ત્વિક સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવતા રહ્યા છે. આનું કારણ એ છે કે, પ્રત્યેક સંપ્રદાયવાળાઓએ અમુક સિદ્ધાંતો તો માનવાજ જોઇએ એવું પ્રતિપાદન કરનાર કોઇ ધાર્મિક સંસ્થા કે ધાર્મિક પંચની પ્રથાનો અમારે ત્યાં મૂળ ચકીજ અભાવ હોવાને લીધે લોકોને પોતાના ધર્મનું સ્વરૂપ પોતેજ પસંદ કરી લેવાની, પોતાની તાત્ત્વિક વિચારસરણી પોતેજ ઘડી લેવાની અને પરિણામે પોતાના સંપ્રદાયો ચલાવવાની સ્વતંત્રતા હતી. અને તેથીજ હિંદુસ્થાન આપણને કંઇ જૂના જમાનાથી વિવિધ સંપ્રદાયો અને પંથોથી ઉભરાતું માલમ પડે છે. અત્યારે પણ હિંદુસ્થાનમાં કોણ જાણે કેટલાયે સો પંથો હશે; તેની સંખ્યાની મને પણ ચોક્કસ ખબર નથી.

ભારતવર્ષના આ વિવિધ પંથોનો વિચાર કરતાં પ્રથમ તો આપણે તેમના 'આસ્તિક' અને 'નાસ્તિક' એવા બે વિભાગ પાડીશું. વેદોને શાશ્વત સત્યના પ્રકાશકતરીકે પ્રમાણભૂત માનનારા અમારે ત્યાં આસ્તિક કહેવાય છે અને વેદોના અનાદરપૂર્વક બીજા ગ્રંથનો

* અમેરિકામાં આપેલું વ્યાખ્યાન

આધાર લેનારા નાસ્તિક કહેવાય છે. આસ્તિકો અગર વેદપ્રમાણીઓ-માં પણ બે પક્ષ છે. એક પક્ષ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે, વેદોનું પ્રમાણ બુદ્ધિ કરતાં અનેકગણું ચઢિયાતું છે, એટલે કે ચિત્તમાં ઉતરે કે ન ઉતરે, બુદ્ધિ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે તોપણ વેદનાં વચન એટલે માથે ચઢાવવાંજ જોઇએ. ત્યારે બીજા પક્ષનું એમ કહેવું છે કે, વેદોના જે ભાગ બુદ્ધિગમ્ય હોય તેટલાનોજ સ્વીકાર કરી બાકીના પડતા મૂકાવા જોઇએ.

આસ્તિક અગર વેદપ્રમાણીઓમાં (૧) સાંખ્યવાદી, (૨) નૈયા-યિક અને (૩) મીમાંસકો, એવા ત્રણ ભેદો છે. તેમાંના પહેલા બેનું અસ્તિત્વ તાત્ત્વિક વાદોતરીકે મોજુદ છે, તથાપિ કોઇ ખાસ મત કે સંપ્રદાયની સ્થાપના કરવામાં એ બે વાદો નિષ્ફળ નીવડયા છે. પાછળથી નીકળેલો મીમાંસકોનો વાદ—અર્થાત્ વેદાંતવાદજ અત્યારે તો હિંદુસ્થાનની આસ્તિક પ્રજા યાને વેદને પ્રમાણભૂત લેખનારી પ્રજામાં વાસ્તવિક રીતે વ્યાપી રહેલો છે. તેમનો તત્ત્વવાદ યાને તેમની ફિલસુફી વેદાંતતરીકે ઓળખાય છે. હિંદુધર્મના વિવિધ પંથો અને મતો આ વેદાંત અથવા ઉપનિષદોમાંથીજ ઉદ્‌ભવ્યા છે; છતા એકત્વને માનનારા અદ્વૈતવાદીઓ પોતાને ખાસ 'વેદાંતી' નામે ઓળખાવે છે. આનું કારણ એ છે કે, તે લોકોએ વેદાંતના પાયાપરજ પોતાના સંપ્રદાય અને તત્ત્વજ્ઞાનની આખી ઇમારત ઉભી કરી છે. આ વેદાંતવાદ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ ફાલતો ગયો અને અત્યારે જે વિવિધ પંથો હિંદુસ્થાનમાં પ્રચલિત છે, તેનું ઉદ્‌ગમસ્થાન એ વેદાંતવાદની એક યા બીજી વિચારસરણીમાં રહેલું મળી આવે છે—અર્થાત્ કે હિંદુઓના અત્યારના વિવિધ પંથો વેદાંતનાજ પાયાપર એક યા બીજી રીતે ઉભા થયેલા હોઇ તે સઘળાજ વેદાંતવાદના ફાંટા છે. આમ છતા એ વિવિધ પંથો અનેક બાબતમાં એકવાક્ય થતા નથી, એ વાત નોંધવા જેવી છે.

વેદાંતીઓની અંદર આપણને ત્રણ મુખ્ય ભેદો મળી આવે છે; છતાં પણ એક મુદ્દા ઉપર તેઓ બધાજ સહમત છે અને તે એ કે, એ ત્રણે જાતના વેદાંતીઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માને છે; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ વેદો ઈશ્વરની વ્યક્ત વાણી છે, એવું માનનારા છે પરંતુ તેમની એ માન્યતા અથવા શ્રદ્ધા ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનોના પોતપોતાના ધાર્મિક ગ્રંથ બાઇબલ કે કુરાનપરત્વે હોય છે, તેવા પ્રકારની નહિ, પણ કેવળ નિજ હિંદુ-ઓના વિશિષ્ટ પ્રકારની છે અર્થાત્ વેદાંતીઓ પોતાના ધર્મગ્રંથ વેદોને ઈશ્વરની વાણીતરીકે માને છે, પણ મુસલમાનો કે ખ્રિસ્તીઓ પોતાના કુરાન કે બાઇબલને જે અર્થમાં ઈશ્વરના વચનામૃત-તરીકે લેખે છે, તેનાથી વેદાંતીઓની વેદવિષેની ભાવના કેવળ જૂદા

પ્રકારની છે: તેમની ભાવના એવા પ્રકારની છે
જ્ઞાનનો આવિષ્કાર છે, યાને ઈશ્વરના જ્ઞાનનું
અને ઈશ્વર શાશ્વત હોવાથી તેનું જ્ઞાન પણ નિરંતર
સાથે રહેતું હોવાથી વેદો પણ શાશ્વત છે. તાત્પર્ય કે,
ઈશ્વરી જ્ઞાનનો આવિષ્કાર અને ઈશ્વરી જ્ઞાન તથા
વેદો પણ શાશ્વત, એવી અમો વેદાંતીઓની દૃઢ માન્યતા છે.
સિવાય બીજી પણ એક સામાન્ય માન્યતા અમારા બધ
જોવામાં આવે છે કે, સૃષ્ટિનો ક્રમ ચક્રવત્ છે. ઘટમાળની
સૃષ્ટિનો વ્યાપાર અવ્યાહત ચાલ્યાજ કરે છે. સૃષ્ટિ સમસ્ત એક વાર
દૃશ્યમાન થાય છે અને બીજી વાર પાછી અદૃશ્ય બને છે. અંકુરની
માફક એક વાર પ્રગટ થયા પછી કાળે કરીને તે વધુ ને વધુ સ્થૂળ
રૂપ ધારણ કરે છે, અને તે પછી અગણિત કાળાવધિએ તે સૂક્ષ્મ-
રૂપ બનતી જઈ અંતે પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં સમાઈ જાય છે.
તે પછી કેટલોક અવધિ વિશ્રાંતિનો રહે છે. ત્યારબાદ વળી તે
ફરીને દૃશ્યમાન થવા માંડે છે અને વળી પાછી વૃદ્ધિ તથા ક્ષયના
ક્રમમાંથી પૂર્વવત્ પસાર થાય છે. સૃષ્ટિનો ઉત્પત્તિક્રમ સમજાવવા
માટે અમે વેદાંતીઓએ આકાશ નામના એક દ્રવ્યની અને પ્રાણ
નામની શક્તિની કલ્પના સ્વીકારેલી છે. અમારું આ આકાશદ્રવ્ય
તે તમારા વૈજ્ઞાનિકોના ઈથરદ્રવ્યને કંઈક મળતું છે. પ્રાણશક્તિ
વિષે અમારા વેદાંતીઓનું એવું કહેવું છે કે, આકાશમાં પ્રાણ
શક્તિનાં આંદોલનથીજ આ વિશ્વ અથવા સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ થાય છે.
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી તે લયસુધીના કાલાવધિને અમે 'કલ્પ' કહીએ
છીએ. જ્યારે એક કલ્પનો અંત પૂરો થવા આવે છે, ત્યારે સૃષ્ટિ
નો આ સ્થૂળ આવિષ્કાર સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર બનતો જઈ અંતે
પોતાના અસલ સ્વરૂપ યાને આકાશદ્રવ્યમાં શમી જાય છે. આ
આકાશ દ્રવ્ય જોઈ કે સ્પર્શી શકાય તેવું નથી, છતાં તેજ
દ્રવ્યમાંથી સૃષ્ટિ સમસ્તની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેવીજ રીતે કુદરતમાં
આપણને ગુરુત્વાકર્ષણ, આકર્ષણ અને વિપ્રકર્ષણ અથવા
પ્રતિસારણ કિંવા વિચાર, લાગણી અને જ્ઞાનતંતુના અન્ય
વ્યાપાર જેવી જે શક્તિઓ જણાય છે તે તમામ વિવિધ શક્તિઓ
પોતાના અસલ પ્રાણસ્વરૂપમા લીન થાય છે અને પ્રાણશક્તિનું
આંદોલન બંધ પડે છે. એ પછી પાછું પ્રાણશક્તિનું આંદોલન શરૂ
થાય છે અને આકાશતત્ત્વપર ક્રિયા કરે છે, એટલે પાછાં સૃષ્ટિનાં
આ બધાં રૂપો પોતાના નિયમિત ક્રમમા પ્રગટ થાય છે. અર્થાત
આકાશદ્રવ્યપર પ્રાણશક્તિનું એ કાર્ય અગર આંદોલન બંધ પડતાં
સૃષ્ટિનો લય થાય છે.

વેદાંતીઓના ત્રણ વર્ગો પૈકી પ્રથમ હું તમને જે વર્ગની વાત

કરવા માગું છું તે વર્ગ દ્વૈતવાદ નામે ઓળખાય છે. દ્વૈતવાદીઓનું માનવું એવું છે કે, ઈશ્વર કે જે જગતનો સ્રષ્ટા અને નિયંતા છે, તે પ્રકૃતિથી તેમજ જીવાત્માથી સદા સર્વદા ભિન્ન છે. ઈશ્વર શાશ્વત છે, તેમ પ્રકૃતિ તથા સર્વ જીવાત્માઓ પણ શાશ્વત છે. ફેર માત્ર એટલો કે, પ્રકૃતિ અને જીવાત્માઓ અનેકરૂપને ધારણ કરે છે તથા પરિવર્તનને પામે છે, ત્યારે ઈશ્વર નિરંતર એક ને એકજરૂપે રહે છે. વળી દ્વૈતવાદીઓના મત મુજબ ઈશ્વર પોતેય અમર માનવી લક્ષણયુક્ત છે. એટલે કે તે સાકારે નહિ, પણ સગુણરૂપે છે. દ્વૈતવાદીઓના મત મુજબ માનવીના તમામ ગુણો ઈશ્વરમાં હોય છે. તે દયાળુ છે, ન્યાયી છે; તે સત્તાધીશ છે, સર્વશક્તિમાન છે; તેની પાસે જઈ શકાય તેમ છે, તેમ તેને પ્રાર્થના સંભળાવી શકાય તેમ છે; તેને ચાહી શકાય છે તેમ તેનો ચાહ મેળવી પણ શકાય છે; ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ માનવી લક્ષણોનું દ્વૈતવાદીઓ તરફથી ઈશ્વરમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે. મતલબ કે, દ્વૈતવાદીઓના મત મુજબ ઈશ્વર મનુષ્યધર્મી છે, પણ તે સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં અનંતગણો મહાન હોઈ સામાન્ય મનુષ્યમાં જણાતો એકેય દુર્ગુણ તેનામાં નથી હોતો—અર્થાત્ કે દ્વૈતવાદીઓની વ્યાખ્યા મુજબ—"ઈશ્વર એ અનંત સદ્‌ગુણોનો ભંડાર છે." વળી, દ્વૈતવાદીઓના મત મુજબ ઈશ્વરને સર્જનકાર્ય માટે જડ દ્રવ્યની અપેક્ષા રહે છે, અને પ્રકૃતિ એ દ્રવ્ય તેને પૂરું પાડે છે અને તેના યોગે તે સમગ્ર સૃષ્ટિ સર્જે છે. આ વેદાંતી દ્વૈતવાદીઓ ઉપરાંત બીજા પણ વેદાંતી દ્વૈતવાદીઓ છે. તેઓ પરમાણુવાદીને નામે ઓળખાય છે. આ પરમાણુવાદીઓની પ્રકૃતિ વિષેની ભાવના એવી છે કે, અનંત પરમાણુઓનો સમૂહ એજ પ્રકૃતિ, યાને પ્રકૃતિ એ અસંખ્ય પરમાણુઓના સમૂહસિવાય બીજું કંઈજ નથી. એ અનંત પરમાણુઓના સમૂહપર ઈશ્વરી ઇચ્છાની ક્રિયા થતા સર્જનકાર્ય થાય છે—અર્થાત્ કે પરમાણુઓની મદદ લઈ ઈશ્વર પોતાની ઇચ્છાથી સર્જનકાર્ય કરે છે, એમ આ પરમાણુવાદીઓ માને છે. પરંતુ વેદાંતીઓ આ પરમાણુવાદનો સાવ ઈન્કાર કરે છે અને કહે છે કે, એ પરમાણુવાદ બિલકુલ અયુક્તિક અને અસંગત છે. કારણ કે પરમાણુ એટલે અવિભાજ્ય અણુ અને અવિભાજ્ય અણુ એટલે ભૂમિતિશાસ્ત્રના બિંદુની માફક વિભાગ કે પરિમાણ(માપ)વિનાની વસ્તુ. હવે એવી વિભાગ કે પરિમાણવિનાની વસ્તુને અનંત વાર ગુણ્યા કરીએ તોપણ તે તેના તેજ રૂપમા રહેવાની. કેમકે વિભાગરહિત વસ્તુ વિભાગવાળી કોઈ વસ્તુને કદાપિ નીપજાવી શકે નહિ, એ તો એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે. દાખલાતરીકે, મીંડાને ગમે તેટલી મોટી સંખ્યામા લઈને તેમનો સરવાળો કરીએ, તોપણ એક

પૂર્ણાંક અગર આખી રકમ કદાપિ કાળે થતી નથી. આથી કરીને જો આ પરમાણુઓ વિભાગ અને પરિમાણરહિત વસ્તુઓ છે, એ વાત જો સાચી હોય, તો એવા વિભાગ અને પરિમાણરહિત પદાર્થમાંથી જગતનું સર્જનકાર્ય યાને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવળ અસંભવિત અને અશક્ય છે; એટલા માટેજ વેદાંતી દ્વૈતવાદીઓએ પ્રકૃતિને એક આખા અને સળંગ પદાર્થતરીકે માન્યો છે, અને એ પદાર્થમાંથી ઈશ્વર સૃષ્ટિનું સર્જનકાર્ય કરે છે, એવું વેદાંતી દ્વૈતવાદીઓ માને છે. હિંદુઓનો મોટો ભાગ આ પ્રકારનો દ્વૈતવાદી છે. એના કરતાં વધારે ઉચ્ચ ભાવ માનવી બુદ્ધિની કલ્પનામાં ઉતરીજ ન શકે. કેમકે સાધારણ રીતે મનુષ્યનો એવો સ્વભાવ છે કે, પોતાના કરતાં ઉચ્ચતર અગર ચઢીઆતી કોટિનો તેને ખ્યાલ ન આવી શકે. આથીજ આપણને દુનિયાની વસ્તીનો નેવું ટકા ભાગ, પછી તે ગમે તે ધર્મ પાળનારો કાં ન હોય, પણ દ્વૈતવાદીજ માલમ પડે છે. યૂરોપના અને પશ્ચિમ એશિયાના તમામ ધર્મપંથો દ્વૈતવાદી છે; અને તેમ હોવા વગર તેમનો છૂટકો નથી. કારણ કે સગુણ કે સાકાર ન હોય એવી કોઇ પણ વસ્તુનો ખ્યાલ સાધારણ મનુષ્યની બુદ્ધિમાં ઉતરી શકતો નથી, અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ તે પોતાની બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકે તે વાતને વળગી રહેવાનું પસંદ કરે છે. મતલબ કે, ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક ભાવનાઓને મનુષ્ય પોતાની કક્ષામાં લાવીનેજ પોતાની કલ્પના મુજબ ગ્રહણ કરી શકે છે-અર્થાત્ કે અમૂર્ત અને જ્ઞાનપ્રધાન વિચારોને મૂર્ત અને સગુણ સ્વરૂપ આપ્યા વગર મનુષ્યબુદ્ધિ ઝીલાતા નથી. તેથી દ્વૈતવાદ એજ દુનિયાભરના સાધારણ મનુષ્યોનો ધર્મ થવા પામ્યો છે. ઈશ્વરવિષેની સાધારણ જનસમાજની માન્યતા એવી માનવતા છે કે તે તેમના પોતાના કરતાં [illegible] વ્યક્તિ છે-જાણે એક મહાન રાજા કે અતુલ શક્તિશાળી [illegible] ન હોય! પણ એની સાથે ઈશ્વરને તેઓ [illegible] છે. [illegible]

[illegible]

સવાલ અધારે દ્વૈતવાદી ધર્મોમાં રહેલો છે; પણ તેના સમાધાન ખ્રિસ્તી વગેરે અન્ય ધર્મોએ જેમ શેતાનનો આશ્રય લીધો તેમ અમારા હિંદુ લોકોએ કદાપિ કર્યું નથી. અમારા હિંદુ [illegible]એ તો એવું માને છે કે એ કોનો દોષ? મનુષ્યનાજ શિરપર [illegible] છે, અને સર્વ પ્રકારના દુઃખો માટે મનુષ્યોજ જવાબદાર [illegible] છે. એમ કરવું તેમને માટે સહેલું પણ હતું; કારણ હું તમને [illegible]ણાં કહી ગયો છું તેમ, જીવાત્માઓ શૂન્યમાંથી પેદા થયા છે [illegible]વું તેઓ અસલથી માનતાજ નહોતા. આ જીંદગીમાં તો આપણે જોઈએ છીએ કે, આપણું ભવિષ્ય આપણે પોતેજ ઘડી શકીએ છીએ; આપણામાંનો દરેક જણ રોજ ને રોજ આવતી કાલની રેખા ઘડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આજે આપણે આવતી કાલનું ભાગ્યનિર્માણ કરીએ છીએ, અને આવતી કાલે વળી પરમ દિવસ-માટેની તૈયારી કરીશું. એ પ્રમાણે આપણો વ્યવહાર રોજ ને રોજ ચાલ્યાજ કરે છે. આ તો આપણા સર્વના અનુભવની વાત છે. હવે, આજ દલીલ અથવા બુદ્ધિવાદ ભવિષ્યકાળને બદલે ભૂતકાળને લાગુ પાડીએ તો તેમાં જરાય ખોટું થયું ન કહેવાય; કેમકે તેમ કરવું બિલકુલ સયુક્તિક છે. આપણાં પોતાના કર્મોથી જો આપણે આપણા ભવિષ્યના ભાગ્યને ઘડી શકતા હોઈએ, તો તેજ નિયમ આપણા ભૂતકાળને પણ કેમ લાગુ ન પાડી શકીએ? દાખલાતરીકે એક અનંત સાંકળમાં અમુક જાતની કડીઓની ચોક્કસ સંખ્યા વારાફરતી ફરી ને ફરી આવ્યા કરતી હોય, તો એ કડીઓના એક સમુદાયની ચોક્કસ સમજૂત જો આપણને મળી જાય તો એ આખી અનંત સાંકળની સમજૂત આપણાથી આપી શકાય, એ તો સહજ સંભવિત લેખું છે. બરાબર તેવીજ રીતે કાળની આ અનંત લંબાઈમાંથી અમુક ટુકડો આપણે જૂદો કાઢી તેનું વિવેચન કરીને તેને બરાબર સમજી લઈએ, તો પછી કુદરત અથવા પ્રકૃતિ એક-રૂપ છે એ સાચું હોય તો એજ સમજૂતી કાળની આખીય સાંકળને લાગુ પડવીજ જોઈએ. કાળના ટુંકા અવધિના અંદર આપણું અહીં-નું ભાવિ આપણે પોતાના કર્મોથી નિર્માણ કરીએ છીએ. એ વાત જો સાચી હોય અને અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ તેમ જો પ્રત્યેક કાર્યને અંગે કારણ હોવુંજ જોઈએ એ વાત પણ સાચી હોય, તો તો એ વાત પણ એટલીજ સાચી હોવી જોઈએ કે, આપણે અત્યારે જેવા છીએ તે આપણા સમગ્ર ભૂતકાળના પરિણામરૂપ છીએ—અર્થાત્ કે મનુષ્યનું ભાગ્ય અથવા પ્રારબ્ધ નિર્માણ કરવા માટે એની પોતાની જાત સિવાય અન્ય કોઈની જવાબદારી રહેતી નથી. દુનિયાના અંદર જે જે દુઃખો અને અનર્થો વિદ્યમાન છે તે આપણે પોતેજ પેદા કરેલા છે, અન્ય કોઈએ તે ઉત્પન્ન કર્યાં નથી.

દુષ્ટ કાર્યોમાંથી દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ તો આપણા રોજના અનુભવની વાત છે. આથી આપણે સહજ સમજી શકીશું કે, દુનિયાની અંદર અત્યારે જે દુઃખો મોજુદ છે તેનો ઘણો મોટો ભાગ મનુષ્યની પોતાનીજ ભૂતકાલીન દુષ્ટતાના પરિણામરૂપ છે. આથી આ સિદ્ધાંત મુજબ તો જગતમાં પ્રવર્તી રહેલાં દુઃખો અને પાપો માટે એકલો મનુષ્યજ જવાબદાર છે, પરમકૃપાળુ પિતા એને માટે લેશ પણ દોષપાત્ર નથી. આપણે પોતે 'જેવું વાવીએ છીએ, તેવું લણીએ છીએ' એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત મુજબ આપણાં ભૂતકાલીન કર્મોનાં ફળ અત્યારે ભોગવી રહ્યાં છીએ.

દ્વૈતવાદીઓનો બીજો એક ખાસ સિદ્ધાંત એવો છે કે, એકે એક જીવાત્માનો આખરે તો ઉદ્ધાર થવાનોજ. એકે જીવાત્મા મુક્ત થયા વગર રહેવાનો નહિ. વિવિધ લીલી સૂકી અને વિવિધ ભોગવિલાસ અને યાતનાઓમાંથી પસાર થતાં થતાં અંતે તો પ્રત્યેક જીવાત્માનો છૂટકારો થશે. છૂટકારો શેમાંથી થશે? તો કે ભવસાગરમાંથી. અમારા હિંદુધર્મના તમામ પંથો આ બાબતમાં તો સહમત છે કે, જીવાત્માને ભવસાગર તરીને પાર ઉતરવાનું છે. જે જગતને યાને જે મર્ત્યલોકને આપણે અત્યારે જોઇએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ તે અગર અન્ય કોઈ કાલ્પનિક જગત કિંવા અપરલોક એ ખરાં ને સાચાં કહેતાં ઇષ્ટલોક હોઈ શકેજ નહિ; કેમકે એ બન્ને સુખદુઃખના મિશ્રણથી ભરેલાં છે. દ્વૈતવાદીઓના મત મુજબ આ જગતની પાર એક એવું સ્થાન છે કે જ્યાં નર્યું સુખ ને સુખજ ભરેલું છે; અને જ્યારે તે ઇષ્ટસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે પછી જન્મવાની, પુનર્જન્મવાની કિંવા જીવવાની ને મરવાની જરાયે જરૂર રહેતી નથી. અર્થાત્ ત્યારે જન્મમરણનો કિંવા ભવસાગરનો ફેરો ટળી જાય છે; અને એ ખ્યાલ—એ ભાવના તે લોકોને અતિશય પ્રિયકર છે. તે સ્થાનમાં રોગનું કે મૃત્યુનું નામ નથી. ત્યાં તેમને શાશ્વત સુખ મળ્યા કરશે અને નિરંતર પ્રભુના સાનિધ્યમાં રહી સદાકાળને માટે એને સુખાનંદ માણવાનો મળશે. દ્વૈતવાદીઓની માન્યતા મુજબ ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર કીટકથી માંડીને તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ ફિરસ્તા અને દેવો સુદ્ધાં વહેલામોડા તે અદ્ભુત સ્થાનને પ્રાપ્ત થશે, કે જ્યાં દુઃખનો છાંટો સરખો નથી. આવી માન્યતા સાથે તેઓ એવું પણ માનનારા છે કે, આપણા આ જગતનો કદાપિ અંત આવતો નથી; સમુદ્રના મોજાંની માફક ઉપર નીચે ગતિ કરતું વારે દૃશ્ય અને અદૃશ્ય બનતું થકું તે અનંતકાળ લગી ચાલ્યાજ કરે છે. અર્થાત્ કે કલ્પાન્તરો થયા કરે છે, પણ તેનો નિશ્ચિત અંત તો કદીજ આવતો નથી. ત્યારે અહીં કોઈને એવી શંકા થશે કે, જગતના બધા જીવોનો ઉદ્ધાર થઈ ગયા પછી જગતનું શું થશે

હશે! તેના સમાધાનમાં જણાવવાનું કે, ઉદ્ધરનારા જીવોની સંખ્યા પણ અનંત છે, એ સંપૂર્ણતાને પામનારા જીવોની સંખ્યાનો પણ અંત નથી. કેટલાક જીવાત્માઓ વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં હોય છે, કેટલાક ક્ષુદ્ર જીવજંતુઓની યોનિમાં હોય છે, કેટલાક મનુષ્યયોનિમાં હોય છે અને કેટલાક દેવયોનિમાં હોય છે; પણ તે બધાજ જીવો-ઉંચામાં ઉંચા દેવજીવો પણ અપૂર્ણ હોઇ બંધનયુક્ત હોય છે. એ બંધન તે કયું બંધન વારુ? તો કે જન્મવા-મરવાની આવશ્યકતારૂપી બંધન. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દેવતાઓને પણ મરણને શરણ થવાનું હોય છે. હવે, આ ઠેકાણે બીજો એક પ્રશ્ન ઉઠશે કે, આ દેવો તે કોણ છે? કાલાવધિએ પણ જો તે મરી જતાજ હોય, તો તેમનાં નામ હમેશાં કેમ સંભળાયા કરે છે? આના જવાબમાં જણાવવાનું કે, દેવતાઓનાં આ નામો એ અમુક વ્યક્તિસૂચક નહિ, પણ અમુક અમુક દરજ્જા કે પદવીનાં સૂચક છે. દાખલાતરીકે, દેવતાઓનો રાજા ઇંદ્ર એટલે ઇંદ્ર નામની કોઈ વ્યક્તિ નહિ પણ એ નામની પદવી. આપણા મર્ત્યલોકમાં સમ્રાટ્, બાદશાહ વગેરે જેમ અમુક પ્રજાના રાજાઓની પદવી સૂચવનારાં નામો છે, તેમ ઇંદ્ર એ દેવતાઓના રાજાની પદવીનું સૂચક છે. અમુક જીવ ગતકલ્પમાં અતિ પુણ્યશાળી હતો તે આ કલ્પમાં એ પદવી અથવા એ હોદ્દો પૂરવાને ગયો છે, અને આ કલ્પને અંતે તેનું પુણ્ય પરવારતાં તે પાછો મનુષ્યયોનિમાં આ પૃથ્વીપર અવતરશે, અને તેને ઠેકાણે જે માણસ આ કલ્પમાં બહુ પુણ્યવંતો હશે તે આવતા કલ્પમાં ઇંદ્રની પદવી ભોગવશે. બધાજ દેવતાઓના સંબંધમાં આજ પ્રકાર સમજવાનો છે. એ બધા દેવતાઓનાં નામો તે તે પદવીના સૂચક છે. તે પદવીપર લક્ષાવધિ જીવો વારાફરતી આવ્યા છે, ને પુણ્ય પરવારતા ફરી પાછા મનુષ્યયોનિમાં પૃથ્વીપર અવતર્યા છે. હવે, આ ઉચ્ચ પદવીઓ કેવા જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે? તો કે જે મનુષ્યો આ દુનિયામાં પુણ્ય અને પરોપકારનાં કામો કરવા છતાં સ્વર્ગપ્રાપ્તિની કે ઈતર જનસમાજમાં કીર્તિની લાલસારૂપી બદલાની દાનત રાખતા હોય, તેમને તેમનાં સુકૃત્યોનું ફળ તો મળવુંજ રહ્યું ને? બદલાની આશાવાળા એવા પુણ્યશાળી જીવો આ દેવતાઓનાં પદવીને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ એ જાતની દેવતાપદની પ્રાપ્તિ એ કંઇ મુક્તાવસ્થા નથી. બદલાની અપેક્ષા રાખનાર જીવોને કદાપિ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. મનુષ્ય જે જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે, તે તે વસ્તુ પ્રભુ તેને આપે છે. મનુષ્યયોનિમાં આવીને જીવો સત્તા, કીર્તિ, દેવતાઓના વૈભવવિલાસ વગેરેની ઇચ્છા કરે છે, અને તેમના તે ઇચ્છાઓ પુણ્યબળે પાર પણ પડે છે. પરંતુ કોઇ પણ કર્મનું પરિણામ શાશ્વત અગર ચિરસ્થાયી હોતું નથી. તેથી તેમનાં સુકૃત્યોનું ફળ ચોક્કસ કાળે-પછી

અસેને તે યુગો પછી કાં ન હોય–પણ આખરે પતાશી [illegible] અને ત્યારે આ દેવજીવો પુનઃ મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યરૂપે [illegible] અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે તેમને બીજી તક મળે છે. એજ પ્રમાણે ક્ષુદ્ર યોનિના જીવો ક્રમે ક્રમે ઉચ્ચ ને ઉચ્ચ યોનિને પ્રાપ્ત થતાં થતાં મનુષ્યયોનિમાં આવે છે અને પુણ્યપ્રભાવે દેવયોનિને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાંથી પાછા તે પોતાનાં કૃત્યો પ્રમાણે મનુષ્યયોનિને કે પશુયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે; અને જ્યાંસુધી એ જીવો ભોગવિલાસ માટેની લાલસા, જીંદગી માટેની તૃષ્ણા અને 'હું' ને 'મારાં' [illegible] ત્યાંસુધી તેમનું એ પ્રમાણે જન્મ [illegible] કરે છે. [illegible] આ 'હું' ને 'મારૂં'જ દુનિયાના [illegible] છે. એ અહંતાને લીધેજ સંસારસાગરમાં ડુબી [illegible] છે, એ વાત દ્વૈતવાદીઓ [illegible] સમજે છે અને તેથી અહંભાવને દૂર કરવા તેઓ અહર્નિશ [illegible] છે. [illegible] આંગળી ચીંધીને પુછો કે "[illegible] છે?" તો તે તરતજ જવાબ દેશે કે "[illegible] નથી, પ્રભુજીની છે." [illegible]

[illegible]

માં દ્વૈતવાદીઓ સોય અને લોહચુંબકનો દાખલો આપે છે અને
છે કે "કાદવથી ખરડાયલી સોય લોહચુંબકથી આકર્ષાતી નથી,
તેજ સોયપરનો કાદવ તથા મેલ ધોવાઈ જતાં તરતજ તે
ચુંબક તરફ આકર્ષાય છે." મતલબ કે, ઈશ્વર એ એક મહાન
ચુંબક હોય જીવાત્મા સોયરૂપ છે, તેથી ઈશ્વરપ્રત્યે તેનું આક-
ર્ષણ થવુંજ જોઈએ, પણ સહજે તેમ થતું નથી. તેનું કારણ એ
કે, આ જીવાત્મારૂપી સોયપર દુષ્કૃત્યો અને પાપોરૂપી કાદવના
થર બાઝેલા છે. એ થરો દૂર થતાંજ જીવાત્મારૂપી સોય વિશુદ્ધ બનશે
અને પોતાના સ્વાભાવિક ગુણથીજ પ્રભુરૂપી લોહચુંબકભણી ખેંચાશે,
અને ત્યાં તેની હજુરમાંજ હંમેશને માટે રહેશે. પણ તેનું વ્યક્તિત્વ ઈશ્વર-
થી સદાસર્વદા નિરાળુંજ રહેશે. જીવાત્માની આ અવસ્થાને દ્વૈતવાદી-
ઓ સંપૂર્ણાવસ્થા કહે છે. સંપૂર્ણાવસ્થાને પામેલો જીવ, મરજી હોય
તો ગમે તેવું રૂપ ધારણ કરી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ એક-
સામટા સો દેહો ધારણ કરવાની પણ તેનામાં તાકાત આવે છે; પણ
તેમ કરવાની તેની ઈચ્છા હોય તોજ, નહિ તો વિદેહાવસ્થા હંમેશ-
ને માટે તેની પોતાની છે. સંપૂર્ણાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો જીવાત્મા
સર્જનકાર્ય સિવાય બીજી બધી બાબતમાં લગભગ સર્વશક્તિમાન
બને છે. સર્જનકાર્ય તેનાથી થઈ શકતું નથી, કેમકે એ સત્તા
કેવળ ઈશ્વરનીજ છે. વળી ગમે તેવો સંપૂર્ણ આત્મા પણ જગત-
નાં કાર્યોની વ્યવસ્થા રાખી કે કરી શકતો નથી. જગતના નિયમ-
નનું કાર્ય પણ ઈશ્વરનું છે; તથાપિ બધાજ જીવાત્માઓ સંપૂર્ણા-
વસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં સદાને માટે સુખી બને છે અને નિરંતર પ્રભુની
સાનિધ્યમાં વસે છે, એ વાત નિર્વિવાદ. આ પ્રમાણે દ્વૈતવાદીઓ
પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. એ સિવાય દ્વૈતવાદીઓનો બીજો
પણ એક સિદ્ધાંત છે, અને તે એ કે 'પ્રભો ! મને રૂપાણું આપ
અને દીકરું આપ' એવી રીતની પ્રાર્થના પ્રભુપ્રત્યે કદાપિ ન
કરવી જોઈએ. આવી પ્રાર્થનાના તેઓ સખ્ત વિરોધી છે, અને
તેમ કદી ન થવું જોઈએ એવો તેમનો ખાસ મત છે. ત્યારે આ
ઠેકાણે કોઈ પૂછશે કે, પાર્થિવ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાટે કોની કને અરજ
ગુજારવી ? તો કે એવા તુચ્છ પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વર કરતાં
ઉતરતા દરજ્જાના દેવતાઓ પાસે, ફિરસ્તાઓ પાસે કે એકાદા
સંપૂર્ણાવસ્થાને પહોંચેલા જીવાત્મા પાસે માગણી કરવી. ઈશ્વરને
તો કેવળ ચાહવાનોજ છે, તેની તો માત્ર ભક્તિજ કરવાની છે.
'ઓ ઈશ્વર ! મને અમુક આપ અને તમુક આપ' એમ કહી તેની
પ્રાર્થના કરવી એ તો એ મહાન પરમાત્માની નિંદા કરવા સમાન
છે. તેથી દ્વૈતવાદીઓનું એવું માનવું છે કે, મનુષ્યને મોક્ષ સિવાય
બીજી જે જે યોજના જરૂર હોય છે તે એકાદા દેવતાને આરાધ-

વાથી મોડે વહેલે મળી રહે છે, પણ જો મોક્ષનીજ ઇચ્છા હોય તો તો ઈશ્વરને ભજવાથીજ છૂટકો થાય છે. હિંદુસ્થાનના બહુજન સમાજનો ધર્મ તે આ છે.

આ દ્વૈતવાદીઓ સિવાય સગુણ અદ્વૈતવાદીઓ નામનો એક બીજો વર્ગ વેદાંતીઓમાં છે. વાસ્તવિક વેદાંત ફિલસુફીનો એ લોકોથીજ આરંભ થાય છે. એ લોકો એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે કાર્ય એ પોતાના કારણથી કદાપિ ભિન્ન હોતું નથી, કિંબહુના કાર્ય એ બીજા રૂપમાં કારણનુંજ પુનરાવર્તન છે; તેથી જો આ જગતને કાર્ય માનીએ અને ઈશ્વરને તેના કારણરૂપ લેખીએ તો જગત એ સ્વતઃ ઈશ્વરજ છે–ઈશ્વર સિવાય અન્ય કશું એ [illegible] નહિ. "ઈશ્વર પોતેજ જગતના પ્રેરક નિમિત્ત, અને [illegible] નિમિત્ત ઉપાદાનરૂપ છે"–એમ સૂત્રથી તેઓ પોતાનો [illegible] કરે છે અને [illegible] કહે છે કે "ઈશ્વર [illegible] પદાર્થમાંથી, જે પ્રકૃતિ [illegible] ભિન્ન વસ્તી છે તે દ્રવ્ય પણ તે પોતેજ છે." [illegible] 'ઈશ્વર' નામનો જે શબ્દ છે તેનો [illegible] સંસ્કૃત ભાષામાં નથી, [illegible] [illegible] ઉત્પત્તિ [illegible] [illegible]

ચૈતન્યમય અને અજડ બ્રહ્મરૂપ કારણનું કાર્ય જે આ જગત, તે સ્થૂળ, જડ અને ચેતનહીન કેમ જણાય છે વારુ ? કારણ કે જો વિશુદ્ધ અને સંપૂર્ણ હોય, તો તેનું કાર્ય તેનાથી છેકજ ભિન્ન કેવી રીતે હોઈ શકે ? આના જવાબમાં આ સગુણ અદ્વૈતવાદીઓ જે સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે તે બહુ વિલક્ષણ અને વિશિષ્ટ છે. તેઓ કહે છે કે પુરુષ, પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા, એ ત્રણે અસ્તિત્વો વસ્તુતઃ એક છે. ઈશ્વર એજ જાણે જીવાત્મા છે, અને પ્રકૃતિ તથા જીવાત્મા એ જાણે ઈશ્વરનું શરીર છે. મારે ને તમારે જેમ જીવ અને દેહ બન્ને છે, તેવીજ રીતે અખિલ બ્રહ્માંડ અને બધાય જીવાત્મા ઈશ્વરના ખોળીઆરૂપ છે અને ઈશ્વર પોતે જીવાત્માઓનો પણ જીવાત્મા યાને પરમાત્મા છે. આ સિદ્ધાંત મુજબ ઈશ્વર એ જગતનું જડ કારણ છે એમ સમજવાનું છે. શરીર અગર ખોળીઉં પરિવર્તનશીલ ભલેને હોય; તરુણ કે વૃદ્ધ, સશક્ત કે અશક્ત ભલેને થયા કરે; પણ આત્માપર તેની કંઈજ અસર થતી નથી. આત્મા એ તો શરીરદ્વારા આવિર્ભૂત થતું એનું એજ શાશ્વત અસ્તિત્વ છે, શાશ્વત ચૈતન્ય છે. શરીરો એક પછી એક બદલાયા કરે છે, પણ આત્મામાં લેશ પણ પરિવર્તન થવા પામતું નથી. આબેહૂબ તેવીજ રીતે આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ એ વિરાટ પ્રભુનું અંગ છે અને એજ અર્થમાં તે સ્વયં પ્રભુ છે. પરંતુ શરીરમાં થતું પરિવર્તન જેમ આત્માને બાધક નથી થતું, તેમ આ સ્થૂળ બ્રહ્માંડમાં થતું પરિવર્તન પરમાત્માને બાધક નથી નીવડતું. આ જડ દ્રવ્યમાંથી એટલે કે પોતાના અંગમાંથીજ તે જગતને સર્જે છે અને કલ્પને અંતે તેનું અંગ સંકોચાઈ જઈ સૂક્ષ્મતર બને છે, એટલે સૃષ્ટિનો લય થયો મનાય છે. વળી પાછો બીજા કલ્પના આરંભમાં તેના એ અંગનો વિકાસ થવા માંડે છે અને તેમાંથીજ આ વિવિધ લોકો ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે આત્મા સ્વભાવતઃ વિશુદ્ધ હોય છે, પણ તેનાં પોતાનાં કર્મોદ્વારા તે અશુદ્ધ બને છે, એ વાત તો દ્વૈતવાદીઓ તેમજ સગુણ અદ્વૈતવાદીઓ બન્ને સરખી રીતે સ્વીકારે છે. પણ એ ભાવને દર્શાવવાની સગુણ અદ્વૈતવાદીઓની રીત દ્વૈતવાદીઓ કરતાં વધારે સુંદર છે. તેઓ કહે છે કે, આત્માની વિશુદ્ધિ અને સંપૂર્ણતા સંકોચનના પરિણામે અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને ફરીને પાછી વિકાસ પામી આવિર્ભૂત થાય છે; અને અત્યારે આપણે એજ કામ કરી રહ્યા છીએ યાને આત્માના એ સ્વભાવસિદ્ધ લક્ષણો કહેતાં ચેતન્ય [illegible] વિશુદ્ધિ અને શક્તિનો પુન આવિષ્કાર કરવાનેજ મથી રહ્યા છીએ. સર્વશક્તિમત્તા અને સર્વજ્ઞતા સિવાય ઈશ્વરના બીજા સઘળા ગુણધર્મ આત્મામાં હોય છે. પણ દરેક દુષ્કૃતથી

તેના એ સ્વભાવસિદ્ધ ગુણોનું સંકોચન થાય
સુકૃત્યથી તેનો વિકાસ થતો રહે છે. બાકી તો
ઈશ્વર કિંવા પરમાત્માના અંશો છે. જેવી રીતે
અગ્નિમાંથી એકજ જાતના લક્ષાવધિ તણખાએ
આબેહૂબ તેવીજ રીતે આ અનંત સત્ પરમાત્મામાંથી સકળ
ઓનું પ્રાકટ્ય થયું છે, અને એ પ્રત્યેક જીવાત્માનો આદર્શ
જાતનો અર્થાત્ પોતાના મૂળસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવાનો છે.
સંબંધીનો સગુણ અદ્વૈતવાદીઓનો આ ખ્યાલ પણ દ્વૈ
જેવોજ એટલે કે અનેક સદ્ગુણોના ભંડારરૂપ પૌરુષેય
છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે, સગુણ અદ્વૈતવાદીઓ ઈશ્વરને
પદાર્થમાત્રમાં વ્યાપી રહેલો માને છે. પ્રત્યેક પદાર્થ અને પ્રત્યેક
સ્થાનમાં તે ઓતપ્રોત ભરેલો છે. તેથી શાસ્ત્રો જ્યારે એમ કહે
કે પ્રભુ એજ સર્વસ્વ છે, ત્યારે તેનો અર્થ એવો સમજવાનો છે
કે, તે પદાર્થમાત્રમાં વ્યાપેલો છે, અને નહિ કે પ્રભુએ બધાં રૂપો
લીધાં છે. પ્રભુ ભીંત કે પથ્થર બન્યો છે એમ નહિ, પણ ભીંત
અને પથ્થરમાં પણ પ્રભુ વિદ્યમાન છે, એમ સમજવાનું છે. આ
બ્રહ્માંડની અંદર એવું એક પણ અણુપરમાણુ નથી કે જેની અંદર
વિશ્વંભર પરમાત્મા વ્યાપી રહેલા ન હોય. જીવાત્મા બધાજ સીમાબદ્ધ
અથવા મર્યાદિત છે; એટલે કે તેઓ સર્વવ્યાપી નથી. તેમની સ્વભાવ
સિદ્ધ શક્તિઓ અને વિભૂતિઓનો વિકાસ થાય છે, અને પરિણામે
જ્યારે તેઓ સંપૂર્ણ બને છે ત્યારે તેમનો જન્મમરણનો ફેરો ટળે
છે; અને તે પછી તેઓ નિરંતર પરમાત્માના નિકટવાસી બને છે.

હવે આપણે વેદાંતીઓના ત્રીજા અને છેલ્લા વર્ગની યાને
અદ્વૈતવાદીઓની વાત કરીશું. અદ્વૈતવાદ એ કોઇ પણ દેશમાં અને
કોઇ પણ યુગમાં પ્રકટેલા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનું સુંદરમાં સુંદર
પુષ્પ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. એમાં મનુષ્યની બુદ્ધિ અને
વિચારશક્તિ તેના ઉંચામાં ઉંચી કક્ષાએ વ્યક્ત થયેલી છે, અને
અગમ્ય તથા અભેદ્ય લાગતા રહસ્યને વટાવીને પણ પેલી પાર
પહોંચી ગઇ છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન તે અદ્વૈત વેદાંતવાદ છે. એ વેદાંતનું
તત્ત્વજ્ઞાન એટલું બધું ગહન અને અકળ છે, એટલું બધું ઉચ્ચ
કોટિનું છે કે સર્વસાધારણ માટે તે ધર્મનું રૂપ લઇ શકે તેમ નથી.
તેની જન્મભૂમિ ભારતવર્ષ કે જ્યાં હજારો વર્ષોથી તેનો [illegible]
[illegible] રહ્યો છે, ત્યાંના બહુજનસમાજની અંદર પણ તે
પ્રસરી શક્યો નથી. અર્થાત્ કે હિંદુસ્થાનનો જનસમાજ પણ
તેને હજી યથાર્થ ઝીલી શક્યો નથી, એટલો બધો એ વેદાંત
વાદ ગહન અને અટપટો છે. આપણે જેમ જેમ તેની ચર્ચામાં
આગળ વધતા જઇશું, તેમ તેમ તમને સમજાતું જશે કે

કોઈ દેશના [illegible] અદ્વૈતવાદમાં યથાર્થ સમજ પડવી મુશ્કેલ છે. આનું કારણ એજ છે, કે, આપણે પોતાની જાતને એટલી બધી નિર્બળ બનાવી દીધી છે, આપણે એટલાં બધાં મંદબુદ્ધિ બની ગયાં છીએ, કે આપણી જાત માટે આપણે મોટા મોટાં દાવાઓ ભલેને કરતા રહીએ; પણ સ્વાભાવિક રીતેજ આપણે બીજા કશાનો આશરો લેવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોઇએ છીએ. આપણી સ્થિતિ નાના દુર્બળ છોડવાના જેવી અસહાય છે. નાના દુર્બળ છોડવાને પોતાના જીવિત માટે જેમ અન્યના આધારની જરૂર રહે છે, તેમ આપણને પણ અન્યાન્ય વસ્તુઓનો આશરો શોધવાની આદત પડી ગઇ છે. 'સગવડભર્યો અને સુગમ ધર્મ માટે મને તમારા તરફથી કેટલી બધી વાર પૂછવામાં આવ્યું છે! જગતની અંદર ઘણાં થોડાં માણસો સત્યની પૃચ્છા કરે છે, તેના કરતાં પણ થોડાં મનુષ્યો સત્યનો અભ્યાસ કરવાની હામ ભીડે છે, અને એમાંનાં પણ થોડાંજ મનુષ્યો સત્યને શીખીને તેને સર્વથા વ્યવહારમાં આચરવાની હિંમત ચલાવે છે. આમાં લોકોનો વાંક નથી, પણ તેમનાં ભેજાં અગર મસ્તિષ્કની નિર્બળતાજ એનું ખરું કારણ છે. કોઈ એક નૂતન વિચાર અને તેમાંયે ખાસ કરીને ઉચ્ચ પ્રતિનો નૂતન વિચાર સમાજમાં ખળભળાટ મચાવે છે. કેમકે એ નૂતન વિચાર લોકોના મગજની સપાટીપર નવીન ચીલો પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એટલે તેમના મગજનું તંત્ર હચમચી જાય છે અને પરિણામે મનુષ્યો પોતાનું સમતોલપણું ગુમાવી બેસે છે. લોકો અમુક અમુક પરિસ્થિતિઓથી ઘેરાયલા હોય છે અને નૂતન વિચારને વધાવી લેવા પહેલાં તેમને કૌટુંબિક વહેમો, જ્ઞાતિજન્ય વહેમો, નાગરિક અને દેશસ્થ વહેમો, અને તે ઉપરાંત મનુષ્યમાત્રમા રહેલા સ્વભાવજન્ય અનેક વહેમો– એવા એવા અનેક કમલાબંધ પ્રાચીન વહેમોનો સામનો કરી તેમને મહાત કરવાના હોય છે; પણ તેમ છતાયે દુનિયામાં થોડાક એવાયે બહાદૂર જીવો નીકળી આવે છે કે જેમના હૃદયમા સત્યનો યથાર્થ ખ્યાલ સ્ફુરતા તેને ઉપાડી લેવાની હિંમત હોય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ કોઇ પણ જાતની અંધશ્રદ્ધા કે વહેમની પરવા કર્યા વગર છેવટલગી તેને વર્તનમા મૂકવાની પણ તેઓ જાહેર હિંમત બતાવે છે.

જુઓ, અદ્વૈતવાદી શું જાહેર કરે છે? તે કહે છે કે, જો ઇશ્વર જેવું કોઇ અસ્તિત્વ હોય, તો તેજ ઇશ્વર આ જગતનું જડ અને ચેતન કારણ હોવું જોઈએ. એટલે કે તે કેવળ સૃષ્ટાજ નથી પણ સર્જિત વસ્તુ પણ છે. તે પોતેજ આ જગત છે કોઇ પૂછશે કે, એમ કેમ હોઇ શકે વારૂ? ઇશ્વર કે જે વિશુદ્ધ અને ચૈતન્યરૂપ છે તે શું આ મલિન અને જડ જગત હોય એમ કદાપિ બની

શકો ખરું ? તો કે હા. દેખાતી રીતે તો તેમ છે. ખરી રીતે બધા અજ્ઞાન લોકો જેને જગતતરીકે નિહાળે છે તેવું એ નથી. તમે, હું અને આ બધી વસ્તુઓ આપણે જોઇએ છીએ શું છે ? માત્ર નજરબાંધી–કેવળ ભ્રમ. જણાતું જગત મિથ્યા વાસ્તવિક અસ્તિત્વ તો એકજ છે ને તે એક અનંત કલ્યાણમય પરબ્રહ્મનુંજ છે. એ એક અસ્તિત્વમાંજ રહ્યા રહ્યા આપણે વિવિધ સ્વપ્નાં અનુભવીએ છીએ. એજ આત્મા છે, સર્વથી પર અને અનંત છે; જ્ઞાન અને જ્ઞેયથી પણ એ પર છે; એમાંજ અને એનાદ્વારાજ આપણે જગતને નિહાળીએ છીએ. એજ–એજ વાસ્તવિક વસ્તુ છે. નામ અને રૂપ બાદ કરતાં આ ટેબલ, આ મારી આગળનો શ્રોતાગણ; આ દિવાલ અને આ બીજું બધું એજ છે. ટેબલના આકાર અને નામને દૂર કરો, બાકી જે રહે છે તે એ છે. વેદાંતીઓ એને નર કે નારીતરીકે નથી ઓળખતા. નર અને નારીના ભેદ વસ્તુતઃ મિથ્યા હોઈ માનવીમગજના ભ્રમમાત્ર છે. આત્માને જાતિ જેવું કાંઇજ નથી. જે લોકો મોહમાયાને વશ થઇ પશુવત બન્યા હોય છે, તેઓને સ્ત્રી કે પુરુષરૂપ દેખાય છે, જીવંત દેવતાઓને નરનારીના ભેદ નથી જણાતા. સર્વથી પર બનેલાને તે વળી જાતિ કે લિંગનો ખ્યાલ કેવો ? પ્રત્યેક જણ અને પ્રત્યેક પદાર્થ તેને મન તો આત્મારૂપ છે, સ્વયં બ્રહ્મ છે કે જે લિંગવિહીન, વિશુદ્ધ અને શાશ્વત કલ્યાણમય છે. નામ, રૂપ અને શરીર ભૌતિક અથવા જડતત્ત્વ હોઈ તેઓજ આ જાતિભેદ ઉત્પન્ન કરે છે. નામ અને રૂપના આ બે ભેદો તમે કાઢી નાખો, તો આખુંયે જગત એક છે; દ્વૈતવાદ જેવું છેજ નહિ; સર્વત્ર એક, એક તે એકજ છે. આ તમે ને હું એક છીએ. પ્રકૃતિ–પુરુષ કહેતાં ઈશ્વર કે જગત જેવું કંઇ નથી; જે છે તે એકજ છે. એ અનંત એકમાંથીજ નામરૂપદ્વારા આ બધી ભિન્નતા ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ જ્ઞાતાને જાણવો કેવી રીતે ? એ જણાય કે ઓળખાય એવો છેજ નહિ. તમને પોતાને તે તમે કેવી રીતે જોઇ શકો ? હા, તમારી જાતનું તમે દર્પણ કે એવા પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ પાડી શકો, એ બને ખરું. તેવી રીતે આ અખિલ બ્રહ્માંડ એ શાશ્વત પરમ સત્ય યાને આત્માનું પ્રતિબિંબ છે. હવે દર્પણ કે પ્રતિબિંબ પાડનાર વસ્તુ સારી કે નરસી હોવાને લીધે સારાં કે નરસાં પ્રતિબિંબો પડે છે, એ વાત તો અનુભવસિદ્ધ છે. તેથી એક ખુની કે ઘાતકજનની અંદર પ્રતિબિંબ પાડનાર પદાર્થ ખરાબ કિંવા મલિન છે, અને નહિ કે આત્મા. તેવીજ રીતે સંત પુરુષની અંદરનો પ્રતિબિંબ પાડનારો પદાર્થ શુદ્ધ અને નિર્મળ છે. બાકી, આત્મા તો બધામાં સ્વભાવ થકીજ સદાસર્વદા વિશુદ્ધ અને નિર્મળ છે. ક્ષુદ્રમાં

ક્ષુદ્ર પ્રકારથી માંડીને તે સર્વોત્તમ સ્વરૂપ વ્યક્તિની અંદર વ્યક્તિ-ભિન્નિત મનું ઘટક એકજ છે. અને તે એકત્વનું સાચું સ્વરૂપ પરમાત્મા છે. આ અખિલ બ્રહ્માંડ ભૌતિક દૃષ્ટિએ, માનસિક દૃષ્ટિએ, નૈતિક દૃષ્ટિએ તેમજ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એકજ હોય છે. પણ આપણે એને એક એકમને-એ એકમાત્ર સત્વને જુદા જુદા રૂપમાં નિહાળી તેનાપર આ બધી ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓનો આભાસ ખડો કરીએ છીએ. જે વ્યક્તિએ પોતાની જાતને મનુષ્ય-સ્થિતિની અંદરજ સીમાબદ્ધ કરી રાખી હોય છે, તેને એ એક સત્વ માનવસૃષ્ટિરૂપે જણાય છે. તેજ રીતે જે વ્યક્તિ માનવો-કક્ષા કરતાં ઉચ્ચતર કક્ષાએ પ્રાપ્ત થઈ હોય છે, તેને એ સ્વર્ગ-સમાન ભાસે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે તો વિશ્વભરમાં એક ને એકજ આત્મા છે, બે નહિ. એને આવવાનું કે જવાનું કદી હોતું નથી. એને કદાપિ જન્મવાનું, મરવાનું કે પુનર્જન્મવાનું પણ નથી. એ શાશ્વત છે તે મરે શી રીતે? અને એ સર્વવ્યાપી છે તેથી એને જવાપણું પણ ક્યાંથી ને ક્યાં હોય! આ બધા સ્વર્ગો, વિવિધ લોકો અને વિવિધ સ્થાનો એ તો મનુષ્યમનનાં મિથ્યા કલ્પનાચિત્રો માત્ર છે. વસ્તુતઃ તો તેમનું અસ્તિત્વ છેજ નહિ. ભૂતકાળમાં હતું નહિ અને ભવિષ્યમાં હશે પણ નહિ.

હું સર્વવ્યાપી અને શાશ્વત છું. હું ક્યાં જાઉં વારુ! હું ક્યાં નથી કે જાઉં? જીવન એ પ્રકૃતિના પુસ્તકરૂપ છે. પ્રકૃતિનું એ પુસ્તક અત્યારે હું વાંચી રહ્યો છું. તેનું એક પાન પછી બીજું પાન હું ઉથલાવતો જાઉં છું અને તે પૂરું કરતો જાઉં છું, અને તેની સાથે જીંદગીનું એક પછી એક સ્વપ્ન ટળતું જાય છે. એ રીતે જીંદગીનું બીજું પાન ઉઘડે છે, તેની સાથે જીંદગીના બીજા સ્વપ્નની શરૂઆત થાય છે અને એ પાન વંચાઈ રહેતાં તે સ્વપ્ન પણ ઉડી જાય છે. એ મુજબ આગળ ને આગળ વધતાં એ આખુંય પુસ્તક વંચાઈ રહેશે, એટલે હું એ પુસ્તકનું વાચન પડતું મૂકી બાજુએ ખડો રહીશ અને એ પુસ્તકને ફગાવી દેતાની સાથેજ મારી જીવનની સઘળી બાજી ખતમ થઈ જશે.

ત્યારે હવે અદ્વૈતવાદની ફિલસૂફી શી છે તે બરાબર સમજી લ્યો. ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવનારા તમામ દેવ-દેવતાઓને અદ્વૈતવાદ પદભ્રષ્ટ કરી પાણીચું પકડાવી દે છે, અને તેમના સ્થાને મનુષ્યના પોતાના આત્માને કે જે આત્મતત્ત્વ સૂર્ય, ચંદ્ર અને સ્વર્ગ કે અન્ય ઉપર લોકો કરતાં-રે! આ મહાન બ્રહ્માંડ કરતાયે વધારે ઉચ્ચ અને ઉન્નત છે, તેને સ્થાપે છે. મનુષ્યરૂપે દેખા દેતા આત્માની મહત્તા અને ગરિમાની કલ્પના કોઈ પણ પુસ્તક, કોઈ પણ ધર્મગ્રંથ કે કોઈ પણ ભૌતિક વિજ્ઞાનથી થઈ શકવાની

નથી. કારણકે જે મહાન ગૌરવશાળી ઇશ્વર ભૂતકાળમાં હતો, વર્ત-માનમાં છે અને ભવિષ્યમાં હમેશાં હશે, તે ઇશ્વર તે આ આત્મા પોતેજ છે. તેથી મારે મારા આત્માસિવાય અન્ય કોઇ સત્તાને ભજવાનું નથી. અદ્વૈતવાદી ઉત્સાહભેર કહે છે કે “હું મને પોતા-નેજ ભજું છું. વંદન મારે બીજા કોને કરવાનાં ? મારો આત્માજ સર્વેશ્વર છે તેથી હું મને પોતાનેજ વંદન કરું છું. આધારો કે મદદ મારે કોની પાસે માગવાનાં રહ્યાં ? હું કે જે વિશ્વવ્યાપી સર્વશક્તિ-માન અનંત સત્ત્વ છું, તેને મદદ કરવાની તાકાત પણ કોની હોય ? કોઇ કોઇને સહાયતા કરે છે એ વિચાર કેવળ મૂર્ખતાભર્યો અને [illegible]-જનક છે. અત્યારસુધીમાં સાચી સહાયતા કોણે કોને કરી છે ? કોઇએ જ નહિ. જ્યારે એક દુર્બળ માણસને—એક દ્વૈતવાદીને તમે [illegible] [illegible] અને આકાશપરના કોઇ સ્થાનેથી મદદ મળવા માટે [illegible] [illegible] જુઓ, ત્યારે નક્કી માનજો કે, આકાશ અને તેનાથી [illegible] [illegible] સર્વ સ્થાનો તેની પોતાની અંદર છે, એ સત્ય [illegible] ને બિચારાને જ્ઞાન નથી. આ ઉપરથી કોઇ પૂછશે કે, એ માણસ આકાશમાંથી મદદ મળવાની માગણી કરે છે અને એવી મદદ [illegible] [illegible] છે, તેનું કેમ ? સાચી વાત, આપણે એવી મદદ આવતી [illegible] છીએ [illegible], પરંતુ એ મદદ તેને પોતાની અંદરથી મળી રહે છે, અને તેને એ બિચારો બહારથી મળેલી માનવાની ભૂલ કરે છે. કેટલીક વખતે એવું બને છે કે, રોગી માણસને પોતાની રોગશય્યા [illegible]

[illegible]

હતો, અને જો ઈશ્વરને પોતે દરેક કે વિશ્વમાં જોયા જોયા જગતનું શાસ્ત્રમાં સમાજનાઓથી કરાવો હતો; જે ઈશ્વર તો એ કે તેજ છે, પરંતુ તેને યથાર્થ રીતે સમજાય છે કે 'હું તે હું' અથવા 'તે હું છું.' આવા વિચાર અન્ય કોઈ ઈશ્વર હતો નહિ, અને આ ઘડી 'અહં'નું અસ્તિત્વજ કદાપિ નહોતું.

આમ છે તો પછી એ સંપૂર્ણ ઈશ્વર—એ પરિપૂર્ણ પરમાત્મા માયાજગતમાં કેવી રીતે સપડાયો હશે? અને વળી એ દુઃખ ભોગવવા સ્વપ્ના જેવી રચના કરી, એ તે કેવું? એવા પ્રશ્નો સ્વાભાવિક મનમાં સહજ ઉદ્ભવશે. એના ખુલાસામાં જણાવવાનું કે, એ સંપૂર્ણ આત્મા કદાપિ કાળે માયાજાળમાં સપડાયો નહોતો કિંવા બંધનયુક્ત થયો નહોતો. તેમ સ્વપ્નાવસ્થાનો એને કદી પણ અનુભવ નહોતો. સત્યને કદાપિ સ્વપ્નના મિથ્યા ભ્રમ સ્પર્શી શકતા નથી. તેથી આ માયાજાળ ક્યાંથી અને શેમાંથી ઉદ્ભવી એ પ્રશ્નજ બેહૂદો છે. કારણ માયા કે ભ્રમ, માયા કે ભ્રમમાંથી ઉદ્ભવે છે—અર્થાત્ તેના પોતાનામાંથીજ તે ઉદ્ભવે છે, અને સત્યનું દર્શન થતાંજ ભ્રમમાત્રનો લોપ થઈ જાય છે. ભ્રમ અગર અજ્ઞાનનું આધારસ્થાન હમેશાં ભ્રમ કે અજ્ઞાન હોય છે; ઈશ્વર, સત્ય કિંવા આત્માની અંદર કોઈ કાળે પણ તેને સ્થાન મળ્યું નહોતું, અને મળશે પણ નહિ. તમે પોતે કદાપિ ભ્રમમાં વસતા નથી; પણ ભ્રમ પોતે તમારામાં વસે છે, ને તમારી નજર આગળ તરવરે છે. એ કેના જેવી સ્થિતિ છે? તો કે આકાશ અને વાદળાં જેવી. આકાશમાં એક વાદળું પથરાયલું હોય છે, તેને બીજું વાદળું આવી હડસેલી કાઢે છે ને તેને સ્થાને પોતે બિરાજે છે. વળી પાછું નવું વાદળું આવી તેને પણ હડસેલીને દૂર કાઢે છે. હવે, જેવી રીતે શાશ્વત ભૂરા આકાશમાં વિવિધરંગી વાદળાં ઉભરાય છે, થોડી વાર થંભે છે અને પાછાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તેમ છતાં આકાશના શાશ્વત ભૂરા રંગને જરાયે બાધક નીવડતાં નથી—આકાશ તો તેનું તેજ ભૂરા રંગનું રહેલું જણાય છે, આબેહૂબ તેવીજ રીતે તમે નિરંતર શુદ્ધ, પવિત્ર અને સંપૂર્ણ છો; તમેજ આ જગતના વાસ્તવિક દેવતા છો; એટલુંજ નહિ પણ બ્રહ્માંડભરમાં બીજું કંઈ છેજ નહિ; જે છે તે એકજ—માત્ર એકજ સત્વ—તમારો આત્માજ ઓતપ્રોત છે. માટે 'તું' અને 'હું' એવો શબ્દપ્રયોગ કરવો ભૂલભરેલો છે. 'હું'નો—અહંનોજ પ્રયોગ હમેશા કરતા રહો. "ક્ષુધાવધિ મોઢે ખાનારો તે હુંજ છું; તેથી મને ભૂખ કેવી રીતે પીડી શકે? અનંત હાથવડે કામ કરનારો પણ 'હું' છું, તો પછી હું પ્રમાદી કે નિરુદ્યમી હોઉં એ વાત શી રીતે બને વારુ? આખા જગતનો જીવનદીપ સળગાવનારું

ચેતનતત્ત્વ તે હું છું, તો પછી મારે નિશ્ચેતન અવસ્થા કે મૃત્યુ કેવી રીતે હોય ? હું સર્વ પ્રકારનાં જીવન અને મૃત્યુથી પર છું, મુક્તિમાટે મારે જરા પણ ફાંફાં મારવાનાં નથી, કેમકે હું પોતે સ્વભાવેજ મુક્ત છું. અખિલ બ્રહ્માંડના આત્મા એવા મને બાંધનારૂં કોણ છે ? દુનિયાભરનાં ધર્મશાસ્ત્રો એ અખિલ બ્રહ્માંડના એકમાત્ર અસ્તિત્વરૂપ જે 'હું' તેની યશરેખા આંકનારા યાને તેના ગૌરવનું માપ દેખાડનારા નાના નાના નકશા જેવાં છે, તો પછી આ ગ્રંથો–આ પોથાંપોથાંનું મારે શું પ્રયોજન છે ?" અદ્વૈતવાદી વેદાંતી બેધડક આમ વદે છે.

સત્યને પિછાનો, એટલે ક્ષણવારમાં છૂટા થવાશે. પછી તમારૂં બધુંજ અજ્ઞાનતિમિર અદૃશ્ય થઇ જશે. વિશ્વવ્યાપી અનંત સત્ય અને પોતે એકરૂપ છે, એવું પિછાનતાં, સકળ ભેદભાવ ટળી જતાં અને બધાં નર ને નારીનું, દેવતા ને ફિરસ્તાનું, જીવજંતુ અને વૃક્ષવેલાનું–રે ! સમગ્ર જગતનું ભાન તે એક અદ્વિતીય એકતામાં લીન થતાંજ ભયમાત્રનો લોપ થઇ જાય છે. હું મારી જાતને ઇજા કરૂં, મારી જાતને મારી નાખું કે મારી જાતને ઉપદ્રવ પહોંચાડું, એ શું બનવાજોગ છે ? તો પછી ભય તે કોનો ધરવો રહ્યો ! તમને શું તમારી પોતાનીજ જાતનો ડર હોય ખરો કે ? વળી એ સત્ય જ્ઞાન પ્રગટતાં શોકમાત્રનો નાશ થઈ જશે. મને શોક ઉપજાવનારૂં શું છે ? જગતમાં વ્યાપ્તમાન એકમાત્ર અસ્તિત્વ તે હું છું, એ ભાન થતાંની સાથે ઈર્ષ્યા ને અસૂયાનો પણ લોપ થશે; કારણ કે પછી મારે ઈર્ષ્યા કોની કરવાની રહી ? શું હું મારી પોતાનીજ ઇર્ષ્યા કરૂં ખરો કે ? વળી, એ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં સર્વ પ્રકારની દુષ્ટ લાગણીઓનો પણ અંત આવશે; કારણ કે પછી કોની સામે મારે ખરાબ લાગણી ધરાવવાની રહી ? હું પોતે પોતાનીજ સામે ખરાબ લાગણી ધારૂં, એ તો બનેજ કેમ ? કારણ કે જગતભરમાં મારા સિવાય અન્ય કોઇ અસ્તિત્વ છેજ નહિ. વેદાંતીઓના મત મુજબ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થવાનો એકજ રસ્તો છે; અને તે એ કે, દ્વૈત અથવા ભેદભાવને કચડીને મારી નાખો, અને અનેકત્વના ભ્રમને મારીને દફનાવી દો. આ અનેકત્વથી ભરેલા જગતમાં જે પુરુષ તે એકત્વનેજ ભાળે છે, આ સઘળા અચેતનના ઢગલાની અંદર પણ જેને તે ઝળઝળતા ચૈતન્યસ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે અને માયાની છાયામાં ઢંકાયલા તે પરમ સત્વને જે જન ઝાલી લે છે, તેને એકલાનેજ શાશ્વત શાન્તિનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, અન્ય કોઇને નહિ.

ભારતવર્ષના ધાર્મિક વિચારકોએ ઇશ્વરના સંબંધમાં જે ત્રણ વિચારસરણી સ્થાપિત કરી છે, તેના મુખ્ય મુદ્દા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના છે. આપણે જોઇજ લીધું છે કે, એ વિચારસરણીનો

આરંભ જગદ્ગ્રાહ્ય યાને બ્રહ્માંડથી અલગ એવા પોતાના ઈશ્વરથી થયો છે. પણ પછી આગળ વધતાં તે જગદ્ગ્રાહ્યનો ખ્યાલ નીકળી જઈ તેને સ્થાને જગદ્વ્યાપકતાનો ખ્યાલ ચાલ્યો છે—અર્થાત્ ઈશ્વર જગતના અણુપરમાણુમાં વ્યાપેલો છે, એવી વિચારસરણી હાથ લાગી છે; અને અંતે આત્મા એજ ઈશ્વર હોઈ તે એક અદ્વિતીય છે અને જગતની અંદર ભાસતા ભિન્નત્વની અંદર તેજ એકમાત્ર સત્ત્વ એકત્વપણે વિલસી રહેલું છે—એ છેલ્લી ને ઉચ્ચતમ વિચારસરણી સ્થાપિત થઈ છે. વેદોનું અંતિમ વચન એજ છે. એ વિચારસરણી દ્વૈતવાદથી શરૂઆત કરે છે, ત્યાંથી સગુણ અદ્વૈતવાદમાંથી પસાર થાય છે અને છેવટે સંપૂર્ણ-શુદ્ધ અદ્વૈતવાદમાં તે પરિણમે છે. એ અંતિમ વિચારસરણી યાને અદ્વૈતવેદાંતના પ્રદેશમાં જગતમાંથી વિરલાજ આવી શકે છે, અને એ વિરલામાંથી પણ વિરલાનીજ તેનામાં સચોટ શ્રદ્ધા બંધાય છે, અને એવા શ્રદ્ધાળુમાંથી પણ વિરલાજ કોઈ તેને રોજના વ્યવહારમાં આચરવાનું સાહસ કરી શકે છે—આ વાત તો, આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ. તેમ છતાં પણ આપણે જોયું છે કે, તેની અંદરજ જગતની અંદર જણાતા નીતિ, સદાચાર અને આધ્યાત્મિકતાનાં સર્વ તત્ત્વો સમાયેલાં છે. દરેક જણ કહેતું સંભળાય છે કે "પરોપકાર કરો રે ભાઈ, પરોપકાર કરો; પારકાનું ભલું કરો રે! ભાઈ, પારકાનું ભલું કરો." દરેકને મોઢેથી એમ નીકળે છે તેનો શો ખુલાસો છે વારુ? વળી બધાજ મહાન પુરુષો મનુષ્યપ્રેમનો, અને તેમનાથી ચઢીઆતા મહાત્માઓ ભૂતપ્રેમનો ઉપદેશ કરી ગયા છે એનું શું કારણ હશે વારુ? એનું કારણ એજ છે કે, તેઓ સ્વયં એ પરમ સત્યના—એ અવિચ્છિન્ન અભેદભાવના જાણકાર હોય કે ન હોય, તોપણ એટલી વાત તો ખરી કે, તેમના બધાજ જાતનાં વહેમો અને બુદ્ધિવિરુદ્ધની અંધશ્રદ્ધાઓની પાછળ આત્માનો એ શાશ્વત પ્રકાશ ડોકીઆં કરી કરીને દેખીતા અનેકત્વનો ઇન્કાર કરતો હતો, અને અખિલ બ્રહ્માંડમાં એકમયતાનું સામ્રાજ્ય પથરાયલું એવું પ્રતિપાદન કરતો હતો. તેથીજ તેમને મુખે વિશ્વપ્રેમ અને ભૂતપ્રેમનો ઉપદેશ જગતને સાંભળવા મળ્યો છે; અને તેથીજ પરોપકારની વાતો સર્વને મુખે સંભળાય છે.

વળી એ છેલ્લા વચનથી યાને એ વેદાંતવાદથી જગતને આપણે એક પરમ સત્ત્વતરીકે સમજતા થયા, અને તે એકજ પરમ સત્ત્વ ઇંદ્રિયોને જડરૂપે, બુદ્ધિને જીવાત્માતરીકે અને પ્રાણ અથવા ચેતનતત્ત્વને ઈશ્વરતરીકે દેખાય છે. જગત એકનું એક છે, છતાં જે મનુષ્ય પોતાની જાતને દુનિયામાં પાપ અને દુષ્ટતા નામે ઓળખાતા પડદાથી ઢાંકી દે છે, તેને તે ધમધમતા નરકસમાન ભાસે

છે. બીજો કે જેને ભોગવિલાસ ને આનંદોપભોગની આકાંક્ષા હોય છે તેને માટે તે સ્વર્ગસમાન ફેરવાઈ જાય છે; અને સંપૂર્ણતાને પામેલાની આગળ જગતમાં એ બંને રૂપો નષ્ટ થઇ જઇને એના એ જગતમાં તેને આત્મરૂપનો યાને સ્વયં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થશે.

હવે સમાજ અત્યારે જે સ્થિતિમાં છે, તે સ્થિતિમાં તો તત્ત્વજ્ઞાનનાં આ ત્રણે પગથીઆંની યાને આ ત્રણે ધર્મવાદની આવશ્યકતા છે. આ ત્રણ વાદોમાંનો એકે વાદ બીજાનો વિરોધ કરતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ એક વાદની અંદર રહેલી ઉણપનો પૂરક છે. અદ્વૈતવાદી કિંવા સગુણ અદ્વૈતવાદી એમ મુદ્દલ પણ કહેતો નથી કે, દ્વૈતવાદ ખોટો છે. દ્વૈતવાદની ફિલસુફી છે તો ખરી, પણ તે ઉતરતી કોટિની છે. એ વાદ જો કે સત્યના અંતિમ નાકાએ વિરમતો નથી, તોપણ સત્યના ચીલાપર તો છેજ, એટલે દ્વૈતમાર્ગને અનુસરનારા પણ એ પરમ સત્યને પંથે પળે છે, એ તો નિર્વિવાદ. એટલા માટે આ જગતવિષયક જેની જેવી દૃષ્ટિ તેને તે દૃષ્ટિપંથમાં પોતાના ખ્યાલ પ્રમાણે વર્તવા દો. કોઈની પણ લાગણી દુખાવો નહિ તેમ કોઇને પણ તેના સ્થાનમાંથી ખસેડો નહિ. જે માણસ જ્યાં ઉભો હોય ત્યાંજ તેને ઉભો રહેવા દો, અને તમારાથી બની શકે તેમ હોય તો તેને જરા મદદ કરી ઉચ્ચતર ભૂમિકાપર ચઢાવો; પણ કોઈની લાગણી તો હરગીજ દુઃખાવો ના કે કોઈના મત કે સ્થાનનું કદાપિ ખંડન કરો ના. અંતે તો બધાયે મોડાવહેલા પણ એ પરમ સત્યને પ્રાપ્ત થશેજ. "અંતરની બધી વાસનાઓનો જ્યારે પરાભવ થઈ અંત આવશે, ત્યારે અત્યારનો આ મર્ત્ય માનવીજ અમર્ત્ય બનશે." ત્યારે એજ મનુષ્ય મનુષ્ય ફીટીને ઈશ્વર બનશે.

१६–वास्तव अने अवास्तव पुरुष*

એક ઠેકાણે આપણે ઉભાં રહીએ છીએ કે તરતજ આપણી નજર આગળ ને આગળ દોડે છે, અને કેટલીક વાર તો તે માપલોના માપથી આગળ દોડે છે. આ ક્રિયા મનુષ્ય જ્યારથી વિચારતો થયો ત્યારથી ફરતો આવ્યો છે. તેની નજર હમેશાં આગળ ને આગળ યાને 'સામે મોઢે સિદ્ધપુર'ની માફક દોડયે જાય છે. એથી આ શરીરના પતન પછી પોતાને ક્યાં જવાનું થાય છે તે જાણવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. આના ખુલાસામાં વિવિધ સિદ્ધાંતો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે, અને દર્શનશાસ્ત્રની એક પછી એક પ્રણાલિકા જગત આગળ મૂકાતી રહી છે. આમાંની કેટલીકનો અસ્વીકાર થયો છે, ત્યારે બીજી કેટલીક સ્વીકારાઈ છે. એ જાતની ક્રિયા મનુષ્યજાતિ જ્યાંસુધી પૃથ્વીપર હયાત છે અને મનુષ્યની અંદર વિચારશક્તિ ચાલુ છે, ત્યાંસુધી ચાલ્યાજ કરશે. આ પ્રત્યેક પ્રણાલિકાની અંદર જેમ થોડુંક સત્ય છે, તેમ એની અંદર ઘણો ભાગ સત્યથી વેગળો પણ છે. આ વિષયમાં અમારા આર્યાવર્તમાં જે શોધો થઈ છે, તેનો સારાંશ તમારી આગળ મૂકવાનો હું આજે પ્રયત્ન કરીશ. એ વિષયપર હિંદુ તત્ત્વદર્શીઓમાં કાળાનુક્રમે જે વિવિધ વિચારોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તેનો એકબીજા સાથે મેળ બેસાડીને તમારી આગળ તે માંડવાનો હું આજે પ્રયત્ન કરીશ; એટલુંજ નહિ પણ અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રીઓ અને માનસશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે મેળ બેસાડીશ, અને શક્ય હશે ત્યાં અર્વાચીન ભૌતિક શાસ્ત્રીઓના મત સાથે પણ તેમનો મેળ બેસાડી આપીશ.

એકતાની શોધ એ વેદાંત ફિલસૂફીનો એકમાત્ર વિષય છે. હિંદુઓનું મગજ એવું છે કે તેમને અમુક એકદેશીયતાથી સંતોષ થતો નથી. સર્વસામાન્ય વિશાળ પ્રશ્નો, હિંદુના સમસ્ત વિશ્વના સામાન્ય સવાલો ઉપર તરફ હમેશાં તેમનું વલણ હોય છે. તેથી "એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેનું જ્ઞાન થતાં બીજાં બધાનું જ્ઞાન થઈ રહે"—એ એકજ મહત્ત્વનો સવાલ તેમના મગજમાં ઘુમ્યા કરે છે. "એક માટીના એક ઢેફાનું જ્ઞાન થતાં માટીની બધી વસ્તુ

* ન્યુયોર્કમાં આપેલું ભાષણ

ચીજોનું સ્વરૂપ જેમ સમજાય છે, તેમ એવો કયો પદાર્થ છે કે જેને યથાર્થ જાણતાં આ અખિલ બ્રહ્માંડનું રહસ્ય સાંગોપાંગ ઉકલી રહે ?" આજ એક મુખ્ય સવાલની પાછળ અમારા તત્ત્વચિંતકો ખાઈ-પીને મંડયા હતા અને તેની શોધ હાથ કરીનેજ ઝંપ્યા હતા. અમારા તત્ત્વચિંતકોના મત મુજબ આ અખિલ બ્રહ્માંડનું એકજ જડ દ્રવ્યમાં પૃથક્કરણ થઇ શકે છે. એ જડ દ્રવ્યને તેઓ આકાશ નામે ઓળખાવે છે. આપણી ચારેમેર આપણે જે જે કંઇ નિહાળીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ, સ્પર્શીએ છીએ કે ચાખીએ છીએ, તે તે તમામ અર્થાત્ કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધની તમામ વસ્તુઓ આ આકાશદ્રવ્યનાજ વિવિધ આવિષ્કારમાત્ર છે. એ આકાશદ્રવ્ય સર્વવ્યાપી હોઈ સૂક્ષ્મ છે. ઘન, પ્રવાહી કે વાયુ; આકાર, રૂપ કે શરીર; પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર કે તારાગણતરીકે દેખાતો એકે એક પદાર્થ આ આકાશદ્રવ્યનોજ બનેલો છે.

ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ થશે કે, આ આકાશદ્રવ્યપર કયી શક્તિનું કાર્ય થઇ તેમાંથી જગતની રચના થાય છે વારૂ ? તો કે આકાશની સાથે સાથે એક વિશ્વવ્યાપી શક્તિનું પણ અસ્તિત્વ રહેલું છે. કેવળ બળ કિંવા આકર્ષણજ નહિ પણ વિચાર સુદ્ધાં આ એક વિશ્વ-વ્યાપી શક્તિના ભિન્ન ભિન્ન આવિષ્કાર છે. એ વિશ્વવ્યાપી શક્તિને અમે હિંદુઓ 'પ્રાણ' અથવા 'જીવન' નામે ઓળખીએ છીએ. એ પ્રાણશક્તિનીજ આકાશ દ્રવ્યપર ક્રિયા થતાં સર્જનકાર્ય થાય છે. કલ્પની શરૂઆતમાં, આ પ્રાણશક્તિ આકાશરૂપી મહાસાગરની શય્યા-પર જાણે પોઢી ગઇ ન હોય તેમ સ્થિર હોય છે; પણ પછી આ શકિતની ક્રિયાથી આકાશરૂપી ઉદધિમાં એકાએક ગતિનો સંચાર થાય છે, અને જેમ જેમ એ પ્રાણની ગતિ શરૂ થાય છે અને આંદોલનો-પર આંદોલનો ઉઠે છે, તેમ તેમ આકાશસમુદ્રમાંથી સૂર્યો, ચંદ્રો, તારકો ને પૃથ્વીઓ; મનુષ્યો, જનાવરો ને વિવિધ વનસ્પતિઓ તથા વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ, બળો અને અન્ય ચમત્કારો બહાર પડે છે. તેથી અમારા હિંદુઓના મત મુજબ તો શક્તિનો પ્રત્યેક આવિષ્કાર તે આ પ્રાણનું તત્ત્વ છે, અને પ્રત્યેક પાર્થિવ અથવા જડ આવિષ્કાર તે આકાશતત્ત્વ છે. તેથી જ્યારે આ કલ્પનો અંત આવશે, ત્યારે જેને અત્યારે આપણે ઘન પદાર્થતરીકે ઓળખીએ છીએ તે તમામ પીગળીને જળતત્ત્વમાં ભળશે; એ જળ વાયુમાં, પછી વાયુ અગ્નિમા અને આખરે એ બધાંય તેમના મૂળરૂપ આકાશ-દ્રવ્યમાં લીન થઈ જશે. તેવીજ રીતે અત્યારે જે શક્તિઓને આપણે આકર્ષણ, વિપ્રકર્ષણ અને ગતિ નામે ઓળખીએ છીએ, તે બધાએ ક્રમે ક્રમે તેમના મૂળસ્વરૂપ પ્રાણશક્તિમાં પરિણત થશે. તે પછીનો કેટલોક કાલાવધિ પ્રાણની નિદ્રાવસ્થાનો કહેવાય છે, અને તે પૂરો

ાં પ્રાણશક્તિ ફરી ગતિમાન બની પૂર્વવત્ આ બધાં રૂપો ઉત્પન્ન કરે છે, અને દશ્યોને ફરી બધું જ પોતપોતાનાં મૂળદ્રવ્યોમાં સમાઈ જાય છે. એ મુજબ સૃષ્ટિની આ ક્રિયા પાણીનાં મોજાંની જેમ ઊંચીનીચી થતી યાને આગળ ને પાછળ ઝોલાં ખાતી અનૂક આવાજ કરે છે. અર્વાચીન ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓની ભાષામાં કહીએ તો એક કાલાવધિમાં તે 'સ્ટેટિક' કહેતાં સ્થિર અને ઝાંખી બને છે, અને બીજા કાલાવધિમાં 'ડાયનેમિક' કહેતાં વિજળી જેવી શક્તિવંતી અને સતેજ બને છે—અર્થાત્ કે એક વાર તે નિષ્ક્રિય અને શાંત બને છે ત્યારે બીજી વાર સક્રિય અને ચંચળ બને છે. આવો પ્રકાર—આ જાતના પરિવર્તનનો પ્રકાર અનંતકાળથી બનતો રહ્યો છે અને અનંત કાળપર્યંત બનતો રહેશે.

છતાં આ પૃથક્કરણ હજી આંશિક છે. આટલું તો આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓને પણ જ્ઞાત થયું છે. એનાથી આગળ ભૌતિક વિજ્ઞાનની શોધનો ગજ ખૂંપી શકતો નથી; પણ આર્ય તત્ત્વવિચારકોની શોધ એટલેથી અટકી જતી નથી. હજી એમને એ એક તત્ત્વ હાથ લાગ્યું નથી કે જેના યથાર્થ જ્ઞાનથી સૃષ્ટ પદાર્થમાત્રનું રહસ્ય સમજાઈ જાય. આપણે અત્યારસુધીમાં જોયું છે કે, જગત સમસ્તનું પૃથક્કરણ જડ યાને ભૂતદ્રવ્ય તથા શક્તિ યાને ચેતનદ્રવ્ય—અને પ્રાચીન હિંદુ તત્ત્વજ્ઞોની ભાષામાં કહીએ તો આકાશ અને પ્રાણશક્તિમાં થાય છે. હવે એ રહસ્યના ઉકેલની દિશામાં બીજું પગલું આ આકાશ અને પ્રાણને તેમનાં મૂળદ્રવ્યમાં ફેરવી લેવાનું ઠરાવ છે અને પરિણામે તે બન્નેનું મન નામે ઓળખાતા ઉચ્ચતર મૂળ તત્ત્વમાં પૃથક્કરણ થાય છે. એ 'મહત્' નામે ઓળખાતા મન તત્ત્વમાંથી યાને એ સમષ્ટિ વિચારશક્તિમાંથીજ એ બન્નેનો યાને આકાશ અને પ્રાણતત્ત્વોનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો છે—અર્થાત્ કે વિચારશક્તિ એ આકાશ કે પ્રાણ કરતાં પણ સૂક્ષ્મતર આવિષ્કાર છે. એ મન અથવા વિચારશક્તિજ આકાશ અને પ્રાણરૂપે વિભક્ત થયેલ છે. એ વિશ્વવ્યાપી મનનું અસ્તિત્વ આરંભથી હતું અને તેનોજ આવિષ્કાર અને રૂપાંતર થતાં તે આકાશ અને પ્રાણરૂપોમાં પરિણમ્યું છે—અર્થાત્ કે મનનાં એ બે વિભક્ત સ્વરૂપો યાને આકાશ અને પ્રાણના સંયોગથીજ આ સૃષ્ટિસમુદયની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.

હવે આપણે આ માનસશાસ્ત્રની થોડીક આલોચના કરીશું. દાખલાતરીકે હું તમને જોઉં છું. એ જોવાની ક્રિયા કેવી રીતે બને છે વારુ! તો કે આ સ્થૂળ ચક્ષુઓ બાહ્યપદાર્થના રૂપરંગને ગ્રહણ કરી જ્ઞાનતંતુઓ મારફત મગજને તેનો સંદેશો પહોંચાડે છે. તેથી ચક્ષુ એ કંઈ દૃષ્ટિની ખરી ઇંદ્રિય નથી. એ તો માત્ર બાહ્યસાધન અથવા કરણ છે; કેમકે તેની પૂઠે રહેલી મગજને સંદેશો પહોંચા-

કનાર જ્ઞાનતંતુરૂપી ઇંદ્રિય કોઇ કારણસર જો નષ્ટ થઈ ગઈ હોય તો આવી વીસ વીસ સ્થૂળ આંખો હોવા છતાં મારાથી [illegible] કે કશાને જોવાનું કામ થઈ શકશે નહિ. નેત્રદર્પણ પર જોવાના પદાર્થનું ચિત્ર જોઇએ તેવું સંપૂર્ણ પડવા છતાં, જોવાનો અનુભવ અગર જોવાનું ભાન મને થઇ શકશે નહિ. તેથી ઇંદ્રિય એ તેના બાહ્યસાધનથી કેવળ નિરાળી ચીજ છે. આ સ્થૂળ આંખો [illegible] યંત્ર અથવા સાધનની પાછળ જેમ ખરી ચક્ષુઇંદ્રિય રહેલી છે તેમ આપણી પ્રત્યેક ઇંદ્રિયની બાબતમાં સમજવાનું છે. આ સ્થૂળ દેખાતું નાક એ ખરી ઘ્રાણેંદ્રિય નથી, પણ બાહ્ય સાધનમાં કોઈ તેની પાછળ સુંઘવાની ખરી ઇંદ્રિય રહેલી છે. એ રીતે [illegible] ભૌતિક દેહમાંની પાંચે ઇંદ્રિયની બાબતમાં પ્રથમ બાહ્યસાધન અને તેની પાછળ ઇંદ્રિયની ખરી શક્તિની ગોઠવણ રહેલી છે. [illegible] આટલી ગોઠવણ સાંગોપાંગ સલામત હોય, એટલે જે તે ઇંદ્રિય [illegible] કર્મ બરાબર પાર ઉતરેજ યાને તે તે ઇંદ્રિયદ્વારા થતો કોઈ અનુભવ થઇજ જાય એમ સમજવાનું નથી. દાખલાતરીકે, [illegible] કે હું તમારી આગળ જે વાત કરી રહ્યો છું તે તમે ધ્યાનથી [illegible] રહ્યા છો; એ પ્રસંગે ઘંટ કે એવા કશાનો અવાજ થાય છતાં પણ તે અવાજ કદાચ તમારા સાંભળવામાંયે નથી આવતો એવું ઘણી વાર બને છે; આનું શું કારણ હશે વારુ? એ અવાજ [illegible] તમારા કર્ણપટમાં પ્રવેશ્યો, કર્ણેંદ્રિયે તેના સંદેશો [illegible] એ વાત નિર્વિવાદ; છતાં તમને તે [illegible] નું જ્ઞાન ન થયું એનું શું કારણ વારુ? મસ્તિષ્કે [illegible]

[illegible]

કરી ઇન્દ્રિયદ્વારે તેના સંદેશા મગજને પહોંચાડે છે, મન તે સંદેશાને ઝીલીને બુદ્ધિને પહોંચાડે છે એટલે બુદ્ધિ તેને મનના પૂર્વસંચિત સંસ્કારો સાથે ગોઠવી પ્રતિક્રિયાનો પ્રવાહ પ્રેરે છે અને તે પ્રતિક્રિયાના પ્રવાહની સાથેજ તે વિષયની અનુભૂતિ અથવા જ્ઞાનવૃત્તિ પૂરી થાય છે. મનની જે શક્તિ આ પ્રતિક્રિયાનું કામ કરે છે, તેને બુદ્ધિ કહે છે; તથાપિ એ બુદ્ધિના સહકારથી પણ વિષયાનુભૂતિની ક્રિયા સંપૂર્ણ થાય છે એમ સમજવાનું નથી. હજી પણ એક પગલું આગળ વધવાની જરૂર છે. ધારો કે, અહીં એક છબી પાડવાનું યંત્ર યાને કૅમેરા તથા એક વસ્ત્રનો ટુકડો બન્ને હાજર છે; અને મારે તેનાપર છબી પાડવી છે. તો મારે શું કરવું પડે છે? તો કે પ્રથમ તો મારે કૅમેરાદ્વારા વિવિધ પ્રકાશકિરણોને તે વસ્ત્રના ટુકડાપર પાડી તેમને એકત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરવો પડે છે. પછી એક એવા પદાર્થની આવશ્યકતા રહે છે કે જેનાપર ચિત્રની છાપ પાડી શકાય. કોઇ પણ હાલતી કિંવા અસ્થિર વસ્તુપર ચિત્ર પડવું અસંભવિત હોઈ એકાદ સ્થિર પદાર્થની જરૂર પડે છે. કારણ કે જે પ્રકાશકિરણ પાડવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું તે બધાં અસ્થિર છે અને અસ્થિર કિરણો સ્થિર વસ્તુ પર એકત્રિત, એકીભૂત અને સમ્મિલિત થવાંજ જોઇએ. તેમ થાય ત્યારેજ ચિત્ર બરાબર ઉઠે છે. આબેહુબ તેવોજ પ્રકાર આપણી આ પંચેંદ્રિયોદ્વારા થતાં કાર્યોનો છે. ઇંદ્રિયો બાહ્યવિષયોને ગ્રહણ કરી અંદર મનને, અને મન બુદ્ધિને સમર્પણ કરે છે, પણ એટલામાં કંઇ સંપૂર્ણ વિષયાનુભૂતિ થતી નથી. બુદ્ધિ અસ્થિર વસ્તુ હોવાથી એના પૃષ્ઠદેશમાં કોઈ એવી સ્થિર વસ્તુની આવશ્યકતા અનિવાર્ય રહે છે, કે જેનાપર પ્રકાશનાં કિરણોના માફક આપણા સંસ્કારો એકત્રિત થતાં જે તે વિષયની યથાર્થ છબી ઉઠી શકે. ત્યારે એવી કયી વસ્તુ છે કે જે આપણી અંદરની સર્વ અસ્થિરતાને એકત્રિત કરી એકરૂપ બનાવી શકે? એવી કયી ચીજ છે કે જે પ્રતિક્ષણ બદલાતી સ્થિતિની અંદર પણ એકત્વની રક્ષા કરી શકે? અને એ કયો પદાર્થ છે કે જેના ઉપર ભિન્ન ભિન્ન ભાવો એકત્ર રહી શકે છે તથા જેના ઉપર બાહ્ય વિષયો આવીને એકત્ર વાસ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ એક અખંડરૂપે રહી શકે છે? આપણે જોઇજ લીધું છે કે, આ હેતુ પાર પાડવા માટે બુદ્ધિથી પણ પર એવા કશાકની જરૂર છે, અને તે 'કશુંક' શરીર અને મનની તુલનામાં અચળ અને સ્થિર હોવું જોઇએ. જે વસ્ત્રના ટુકડાપર કૅમેરા છબી પાડે છે, તે વસ્ત્રનો ટુકડો પ્રકાશકિરણોની તુલનામાં નિશ્ચલ હોય છે, તેથીજ છબી પડે છે, નહિ તો કોઇ છબી ઉઠી શકે નહિ—અર્થાત્ કે વિષયોને અનુભવનાર કોઇ વ્યક્તિ હોવી જોઇએ. એ વ્યક્તિ અને એ 'કશુંક'

તે શરીરથી ભિન્ન હોવાને લીધે, અને મહાભૂતો તથા પ્રકૃતિ જેવા યોગીકરણથી તે બનેલો નહિ હોવાને લીધે અમર હોવો જોઈએ. ણ કે મૃત્યુ શબ્દથી આપણે શું સમજવું જોઈએ? રૂપાન્તરોમાં સર્જન પામવાની ક્રિયાને જ આપણે પ્રકૃતિ એટલે જન્મ કહીએ. ી વિસર્જનક્રિયા સંયોગીકરણથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોમાં રહે છે કે જેમ ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોના સંયોજનથી પેદા થયેલી વસ્તુઓના સંબંધમાંજ સંભવે છે. જે પદાર્થ સંયોજનના પરિણામ-રૂપ નથી, તેનું વિભેદન કિંવા વિસર્જન સંભવજ નથી; અને તેથી તેને માટે મૃત્યુ કે નાશ જેવું પણ કદાપિ હોતું નથી. એ પદાર્થ અમર છે. એની હયાતી સનાતન હોઈ તે એક અખંડ પદાર્થ છે. એવો સ્વચ્છ પદાર્થ માત્ર સંયોગીકરણનુંજ પરિણામ છે; સ્વચ્છ પદાર્થની ઉત્પત્તિ શૂન્યમાંથી થતી હોય એમ કદાપિ જોયું કે સાંભળ્યું નથી. તેથી સૃષ્ટિ અથવા સર્જન શબ્દથી આપણે એટલુંજ સમજવાનું છે કે, પરાપૂર્વથી અસ્તિત્વ ધરાવતા કોઈ બે કે અધિક મૂળતત્ત્વોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું નૂતન રૂપ; અતઃ મનુષ્યનો આત્મા કોઈ વસ્તુના સંયોગનું પરિણામ નહિ હોવાને લીધે તે શાશ્વતકાળથી હયાતી ભોગવતો આવ્યો હોવો જોઈએ, અને શાશ્વત કાળ હયાતી ભોગવતો રહેવો જોઈએ. આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્યના શરીરનું પતન થયા બાદ પણ જીવાત્માનું અસ્તિત્વ કાયમ રહે છે. આ સંબંધમાં વેદાન્તીઓનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે:— મનુષ્યનો દેહ જ્યારે પડે છે, ત્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો મનમાં, મનનો પ્રાણમાં અને પ્રાણનો જીવાત્મામાં લય થાય છે, અને પછી તે માન-વાત્મા સૂક્ષ્મ અથવા માનસ કે લિંગદેહરૂપી વસ્ત્ર પરિધાન કરી બહાર નીકળે છે. એ સૂક્ષ્મશરીર યા લિંગદેહમાં મનુષ્યના સર્વ સંસ્કારોનો સમાવેશ થયેલો હોય છે. હવે, આ સંસ્કારો શી વસ્તુ છે તે જાણવાનું તમને મન હશે. તો સમજી લ્યો કે, આ મન એક સરોવર જેવું છે અને આપણો પ્રત્યેક વિચાર એ મનરૂપી સરો-વરના જળમાં ઉઠતાં મોજાંસ્વરૂપ છે. એક સરોવરની અંદર જેમ મોજાં ઉઠે છે, ઉંચે ઉછળે છે ને પાછાં શમી જાય છે, તેમ આપણા મનની અંદર પણ વિચારનાં મોજાં અવ્યાહત ઉછળ્યા કરે છે અને ઉછળીને પાછાં શમ્યા કરે છે; પરંતુ એ મોજાં હંમેશને માટે અદૃશ્ય થઈ જતાં નથી. ક્રમે ક્રમે એ સૂક્ષ્મને સૂક્ષ્મ બનતાં જાય છે એ ખરું, પણ તેમનું અસ્તિત્વ કાયમને માટે લોપાઈ નથી જતું. જ્યારે પણ જરૂર પડે ત્યારે તે પુનઃ ઉછળવાને માટે તૈયારજ હોય છે. આ સૂક્ષ્મતર રૂપમાં છુપા રહેલા કેટલાક વિચારોને મોજાંરૂપે ફરીને માનસસરની સપાટી ઉપર આણવા તેનુંજ નામ સ્મૃતિ. સ્મૃતિ અગર યાદદાસ્ત એટલે પૂર્વસંચિત વિચારોના મોજાં, એ સિવાય

જાત પ્રત્યે મૈત્રીભાવ પણ રાખે છે. આ પિશાચયોનિમાં યથાકાળ રહ્યા બાદ તેઓ ફરીને પાછા પશુયોનિમાં પૃથ્વીપર અવતરે છે. આ પશુયોનિમાંથી કાળે કરીને તેઓ પાછા મનુષ્યયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં તેમને મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે યત્ન કરવાની તક વળી પાછી મળે છે.

આ ઉપરથી તમને સમજાયું હશે કે, જે જીવો મુક્તિની નીસરણીની લગભગ ટોચે આવી પહોંચે છે, અને જેમની અંદર અપવિત્રતાનો અત્યંત અલ્પ અંશ બાકી રહે છે, તે જીવો 'સૂર્ય-કિરણોદ્વારે બ્રહ્મલોકમાં પ્રયાણ થાય છે;' જેઓ મધ્યમ કોટિના હોઇ સ્વર્ગની કામના સાથે સત્કાર્યો કરનારા હોય છે, તેઓ ચંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થઇ ત્યાંના એકાદા સ્વર્ગમાં દેવરૂપે રહે છે; પણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે તો તેમને ત્યાંથી પુનઃ પૃથ્વીપર મનુષ્ય થઇ અવતરવું પડે છે; અને જે જીવો છેકજ દુષ્ટ અને દુરાચારી હોય છે તેમને ભૂતપિશાચ ઇત્યાદિ અધમ દશાને પ્રાપ્ત થઇ તેમાંથી કાલાવધિએ પશુયોનિમાં અને તેમાંથી પુનઃ મુક્તિમાટે પ્રયત્ન કરવા સારૂ મનુષ્યયોનિમાં જન્મવું પડે છે. આ પૃથ્વીને કર્મભૂમિ કહેવામાં આવે છે. સારાં કે નરસાં કર્મ આ ભૂમિપરજ જીવાત્માથી થઇ શકે છે. સ્વર્ગની કામનાસહિત સત્કાર્યો કરી મનુષ્ય સ્વર્ગભૂમિને પ્રાપ્ત થઈ દેવતા બને છે ખરો; પણ તે દેવ અવસ્થામાં તેનાથી કોઇ જાતનાં નૂતન, કર્મ થઈ શકતાં નથી. એટલે કે દેવ અવસ્થામાં નવાં શુભ કે અશુભ કર્મોથી તે અલિપ્ત રહી પૃથ્વીપર કરેલાં તેનાં શુભ કર્મોનું ફળ માત્ર તે સ્વર્ગમાં રહ્યો રહ્યો ભોગવે છે. પછી જ્યારે એ શુભ કર્મોનું પુણ્ય પરવારે છે, ત્યારે પછી પૃથ્વી-પરનાં એનાં અશુભ કર્મનું સંચિત ફળ તેનાપર હુમલો કરે છે અને તેને સ્વર્ગમાંથી નીચે પૃથ્વીપર ઘસડી પાડે છે. એજ રીતે જેઓ દુષ્કૃત્યથી ભૂત કે પિશાચ બને છે તેમને પણ નૂતન કર્મોથી લેપાયા વગર તે અધમ યોનિમાં રહેવું પડે છે અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા પૃથ્વીપરનાં પોતાના દુષ્કૃત્યોનાં માઠાં ફળ યથાસમય ભોગવવાં પડે છે, અને એ માઠાં ફળની પીડા પૂરી થતાં તેઓ પશુયોનિમાં થોડોક વખત રહે છે. ત્યાં પણ નવાં કર્મો તેમને બાંધક કે બાધક નીવડતાં નથી. એ પશુજન્મ ખલાસ થયા બાદ તેમનું પુનઃ મનુષ્યદેહમાં આવાગમન થાય છે—અર્થાત્ કે શુભાશુભ કર્મને પરિણામે પ્રાપ્ત થતી પારિતોષિક કે દંડની દશા નવીન કર્મો કરવાની શક્તિરહિત છે: એ તો માત્ર સુખભોગ માણવાની કે દુઃખભોગ ભોગવવાનીજ દશાઓ છે. હવે આ પૃથ્વીપરનું કોઇ એકાદ કર્મ અસાધારણ સારું કે અસાધારણ ખરાબ હોય, તો તેનું ફળ તેને આ પૃથ્વીપરજ તુરત આવી મળે છે.

[illegible]

શું આ સર્વ રહસ્યનો ઉકેલ થઈ શકે તેમ નથી ? તો પછી આ આત્મારૂપી ત્રીજી કલ્પનાનું પ્રયોજન શું છે ?" આ દલીલોમાં વજુદ તો ખૂબ છે. જેટલે સુધી બાહ્ય શોધ પહોંચી છે તેટલે સુધી તો આપણને લાગે છે કે આ શરીર અને મનોયંત્રનો ખુલાસો એની મેળેજ મળી રહે છે. નિદાન આપણામાંનાં ઘણાં જણ તે રીતે માને છે, એમાં તો શક નહિ. તો પછી શરીર અને મન ઉપરાંત આત્મા નામની ત્રીજી ચીજને અને તે પણ શરીર અને મનના આશ્રયસ્થાનતરીકે માનવાની શી જરૂર છે ? આ જીવનનું રહસ્ય સમજાવવા માટે એકલાં શરીર અને મનજ બસ છે. શરીર એટલે નિરંતર પરિવર્તનશીલ જડ પ્રવાહ, અને મન એટલે નિરંતર બદલાતો ચૈતન્ય અથવા વિચારનો પ્રવાહ; ત્યારે બન્ને વચ્ચે દેખીતું ઐક્ય કોણ નીપજાવે છે અને એવું ઐક્ય શાથી જણાય છે ? તો કહીશું કે, વસ્તુતઃ તો આ ઐક્યનું અસ્તિત્વજ નથી. આ વાત બરાબર સમજવા માટે સળગતી મશાલનો દાખલો લ્યો. એક સળગતી મશાલ લઈને તમે જો તમારી આગળ ચકર ચકર જોરથી ફેરવશો તો મશાલના એક ભડકાને સ્થાને તમને તમારી આગળ અગ્નિનું એક વર્તુલ ફરતું હોય એમ જણાશે; પણ ખરી રીતે તો કોઈજ વર્તુલ પદાર્થ મોજુદ નથી. માત્ર મશાલના સતત ચકર ચકર ઘૂમવાને પરિણામે અગ્નિના એ વર્તુલનો ભાસ ઉત્પન્ન થયેલો છે; એ વાત તમે સારી પેઠે જાણતા હો છો. તેથી વર્તુલના ખરા અસ્તિત્વવિષે કોઈ તમને પૂછે, તો તમે તરતજ નકારમાં જવાબ દેશો અને કહેશો કે, વર્તુલનો ભાસ મિથ્યા છે. તેવીજ રીતે આપણા આ જીવનમાં જે ઐક્ય જણાય છે તે પણ ખરું નથી. એ તો જડ દ્રવ્યનો સમૂહ સતત વેગથી નીચે ધસી રહ્યો છે એટલુંજ. એ જડ સમુદાયને મરજી હોય તો ભલે એકતરીકે ઓળખો, પણ તે સિવાય શરીરમાં વાસ્તવિક કોઈ ઐક્ય કે એકત્વ છેજ નહિ. મન વિષે પણ એવોજ પ્રકાર સમજવાનો છે. દરેક વિચાર બીજા વિચાર કરતાં નિરાળો હોય છે, છતાં મશાલની માફક આ જોરથી આગળ વહેતો વિચારસ્રોત એ ભ્રમાત્મક ઐક્યનો ભાસ કરાવે છે. દેખીતા ઐક્યનો આ સહેલો સટ ને સમજી શકાય તેવો ખુલાસો છે. તેથી આત્મા જેવા ત્રીજા પદાર્થના અસ્તિત્વની કલ્પનાની જરૂર જરા પણ રહેતી નથી. સૃષ્ટિચમત્કારમાં અત્યારે જે કંઈ દેખાય છે તે આ જડસ્રોત અને વિચારસ્રોત યાને જડ દ્રવ્યના અને વિચારના વેગવંતા પ્રવાહસિવાય બીજું કંઈજ નથી; કેવળ એમનુંજ અસ્તિત્વ છે, એમની પાછળ ત્રીજા કશાને ગોઠવવાની જરૂર નથી. બૌદ્ધોની આ વિચારસરણીનેજ આધુનિક કાળના અમુક અમુક સંપ્રદાયોએ ઉપાડી લીધી છે અને છતાં તે બધા દાવો

પદાર્થ પણ બીજા અન્ય અલ્પતર પરિવર્તનશીલ પદાર્થની તુલનામાં વધારે પરિવર્તનશીલ ભાસવો જોઇએ, અને તે વળી બીજા તેથી પણ ઓછા પરિવર્તનશીલ પદાર્થની તુલનામાં વધારે પરિવર્તનશીલ ભાસવો જોઇએ-એ રીતે આગળ ને આગળ વિચાર કરતાં છેવટે આપણને એવા કોઈ પદાર્થના અસ્તિત્વનો અંગીકાર કર્યા વગર ચાલતું નથી કે જે પદાર્થ બિલકુલ પરિવર્તિત ન થતાં નિત્ય એકરૂપે સ્થિર રહેનારો હોય. આ જગતપ્રપંચ પણ એક વાર અવશ્ય અનાવિષ્કૃત સ્થિતિમાં એ વિરોધી શક્તિઓના સમતોલરૂપ શાંત અને સ્થિર હોવો જોઇએ. તે વેળા કોઇ શક્તિનો પ્રભાવ તેનાપર પડતો હોવો ન જોઇએ યાને કોઈ શક્તિનું અસ્તિત્વજ ન હોવું જોઇએ. કારણ કે શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે સમતોલપણામાં વધઘટ થાય છે અથવા તો સમતોલપણામાં કંઇ ખલેલ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જગત અત્યારે એ પોતાનું ગુમાવેલું સમતોલપણુંજ પ્રાપ્ત કરવાને વેગપૂર્વક ધસી રહ્યું છે. કોઇ પણ વસ્તુનું આપણને ચોક્કસ જ્ઞાન હોય તો તે આનુંજ. તેથી દ્વૈતવાદીઓ જે દાવો કરે છે કે કોઇ અપરિવર્તનશીલ અથવા અવિકારી અવિચળ પદાર્થનું અસ્તિત્વ અવશ્ય છે, તે ઠીકજ કરે છે. એ માન્યતામાં તેઓ સાવ સાચા છે. પરંતુ એ અવિકારી અવિચળ પદાર્થ શરીર અને મનથી કેવળ પર અને પૃથક્ છે, એમ માનવામાં તેઓ ભીંત ભૂલ્યા છે. તેમનું એ પૃથક્કરણ સાવ ખોટું છે. હવે બૌદ્ધધર્મીઓ જે કહે છે કે, જગતપ્રસરતું પરિવર્તન અથવા વિકારનો સમૂહ છે તે પણ સાચું છે; કારણ કે જ્યાંસુધી આપણે જગતથી પોતાની જાતને નિરાળી સમજીએ છીએ યાને જ્યાંલગી આઘા ઉભા રહી આપણી આગળ આપણાથી ભિન્ન વસ્તુને જોઇએ છીએ, અને જ્યાંલગી દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો ભેદ યાને દ્વૈતભાવ આપણામાં મોજુદ રહે છે, ત્યાંલગી જગત નિત્ય પરિવર્તનશીલ કિંવા વિકારી ભાસયા કરવાનું, એ પણ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ ખરી વાત તો એ છે કે, જગત પરિવર્તનશીલ એટલે કે વિકારી અને અપરિવર્તનશીલ એટલે કે અવિકારી બન્ને પ્રકારનું છે. આત્મા, મન અને શરીર, એ ત્રણ પૃથક્ વસ્તુ નથી પણ એકજ છે. એ ત્રિપુટીનું બનેલું આ ઘટયંત્ર વસ્તુતઃ એકજ છે. એકની એકજ ચીજ કોઈ વાર શરીરરૂપે, કોઇ વાર મનરૂપે અને કોઇ વાર વળી શરીર-મનથી પર આત્મારૂપે ભાસે છે; એકી વખતે આ ત્રણેનો ભાસ કદાપિ નથી થતો. કારણ કે જે માણસ શરીરને નિહાળ્યા કરે છે તે મનને જોઇ શકતો નથી; જે મનને નિહાળે છે તેને આત્માનો ખ્યાલ આવતો નથી; અને જે આત્માનેજ જુએ છે તેની આગળથી શરીર અને મન ઉભયનાં ભાન ક્યાંનાં ક્યાંય નષ્ટ થઇ જાય છે એમ એકથી ગતિને જોયા કરનારને સંપૂર્ણ સ્થિરભાવ

જણાતો નથી, અને કેવળ સ્થિરતાને જોયા કરનારને ગતિનો ભાસ જણાતો નથી, તેમ આ તો સર્પરજ્જુન્યાયની વાત થઇ. જે માણસને દોરડામાં સાપનો ભ્રમ થાય છે, તેને માટે ખરા દોરડાની હયાતિ નષ્ટ થઇ જઇ કાલ્પનિક સાપની હયાતી ઉભી થાય છે; અને જ્યારે તેનો એ ભ્રમ દૂર થાય છે ત્યારે તેના કાલ્પનિક સાપની હયાતી નષ્ટ થઇ તેને સ્થાને અસલ દોરડાની હયાતી પ્રતીત થાય છે. પછી તેને સાપનો ભ્રમ રહેતો નથી, પણ અસલ દોરડુંજ દેખાયા કરે છે. તેમ આત્માની એક વાર પ્રતીતિ થતાં શરીર અને મનનો ખ્યાલ રહી શકતોજ નથી, સર્વત્ર આત્માજ દેખાયા કરે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે, વાસ્તવિક અસ્તિત્વ એકજ હોઇ તે એકજ અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે. એ એકમાત્ર અસ્તિત્વને પછી આત્મા કહો, પદાર્થ કહો કે ગમે તે કહો—પણ તે એકલાનું ને એકલાનુંજ અસ્તિત્વ છે. અદ્વૈતવાદની પરિભાષામાં એ એકને બ્રહ્મ નામે ઓળખવામાં આવે છે, અને એ બ્રહ્મજ નામરૂપની ઉપાધિથી અનેકરૂપે ભાસમાન થાય છે. મહાસાગરનાં મોજાં તરફ જુઓ, ખરી રીતે તો એકે મોજું મહાસાગરથી ભિન્ન નથી; છતાં એ મોજાં મહાસાગરથી જૂદાં કેમ દેખાય છે અને એ દેખીતી જૂદાઇનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરનાર કયી વસ્તુ છે? તો કે નામ અને રૂપ. મોજાંનું રૂપ અને આપણે પોતે તેને આપેલું 'મોજું' એવું નામ—એ બેજ મહાસાગર અને મોજાંની વચ્ચે જૂદાઇનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરે છે. મોજાંનું નામરૂપ નષ્ટ થતાંજ તે મહાસાગર તેનો તે બાકી છે, અને નામરૂપના નાશની સાથે મહાસાગરનુંજ અસ્તિત્વ બાકી રહે છે. સાગર અને મોજાં વચ્ચે સાચી અને કાયમની જૂદાઇ કોઇથી પાડી શકાય તેમ છે? કોઇથી નહિ. તેવી રીતે આ સમગ્ર વિશ્વ પણ એકસ્વરૂપ છે, એનું અસ્તિત્વ એકમય છે, એની અંદર જણાતો ભેદ અને અનેકત્વનો આભાસ નામરૂપે પેદા કરેલો છે. પાણીના લક્ષાવધિ પિંડ અથવા ઘડા ઉપર સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ નાખે છે, ત્યારે તે પ્રત્યેક જળપિંડ અથવા ઘડાની અંદર સૂર્યનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ જણાયા કરે છે. એ લક્ષાવધિ જળબિંદુ જાણે લક્ષાવધિ સૂર્યો ન હોય એવો ભાસ કરાવે છે; તેમ-આત્મૈક્ય તેમજ તે એકમ્ અદ્વિતીયમ્ સત્તા કહેવા છતાં, નામરૂપના વિવિધ બિંદુમાં પ્રતિબિંબિત થઇ વિવિધરૂપે ભાસે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો તે એકજ છે 'હું' અને 'તું' જેવો વાસ્તવિક ભેદ છેજ નહિ; જે છે તે એકસ્વરૂપ છે [illegible] તો 'હું'જ છે. [illegible] 'તું'જ છે. [illegible] અને એ [illegible] આત્માને [illegible] અનુભવ [illegible] છે. [illegible]

અને દ્વૈતને ઠેકાણે તેને સર્વત્ર અદ્વૈતની ઝાંખી થાય છે, ત્યારે એને ખરી વાત સમજાય છે કે તે પોતેજ ખુદ આ બ્રહ્માંડરૂપ છે, પોતેજ વિશ્વ છે, "અસારનું જણાતું આ પરિવર્તનશીલ જગત હું પોતેજ છું, અને વળી નિર્વિકારી, નિર્ગુણ, શાશ્વત, સંપૂર્ણ અને શાશ્વત આનંદમય બ્રહ્મસ્વરૂપ પણ હું પોતે છું."

મતલબ કે, બ્રહ્માંડભરમાં નિત્યશુદ્ધ, નિત્યપૂર્ણ, અવિકારી અને અપરિવર્તિત આત્માનુંજ એકમાત્ર અસ્તિત્વ છે, તેના સ્વરૂપમાં કદાપિ કોઇ જાતનો વિકાર થયો નથી, અને આ જગતમાં જણાતા વિકાર યા ભેદભાવ માત્ર તે એકમ્ અદ્વિતીયમ્ આત્મામાંજ નામરૂપને લીધે પ્રતીત થાય છે—એટલે કે, આભાસરૂપે દેખાય છે. નામ અને રૂપેજ એના પર આ બધાં સ્વપ્નચિત્રો ચીતર્યાં છે. આકૃતિ અથવા રૂપજ મોજાંને સમુદ્રથી જૂદું પાડે છે. ધારો કે, મોજું શાંત થઈ સમાઇ ગયું, તો પછી આકૃતિનું અસ્તિત્વ રહેશે કે? ના, તેનો બિલકુલ લોપ થઇ જશે-અર્થાત્ મોજાંનું અસ્તિત્વ સંપૂર્ણરૂપે સાગરના અસ્તિત્વ ઉપર આધાર રાખે છે, પણ સાગરનું અસ્તિત્વ મોજાંના અસ્તિત્વ ઉપર જરાયે આધાર રાખતું નથી. જ્યાં-સુધી મોજું હોય છે, ત્યાંસુધીજ રૂપનું અસ્તિત્વ હોય છે; અને મોજું નિવૃત્ત અર્થાત્ શાંત થતાંજ રૂપનો લોપ થઇ જાય છે, અને એક-માત્ર સાગરનુંજ અસ્તિત્વ રહે છે. તેમ આ જગતમાં ભાસતું ભિન્નત્વ પણ નામરૂપનું પરિણામ છે, અને એ નામરૂપ નષ્ટ થતાંજ સાગરના જળની માફક જગતનું સર્વ કંઇ એકમ્ અદ્વિતીયમ્ યાને બ્રહ્મમય ભાસે છે. આ નામરૂપ માયાનું પરિણામ છે, અથવા આ નામરૂપનેજ માયા કહેવામાં આવે છે. એ માયાજ વ્યક્તિત્વને પેદા કરે છે, એટલે કે એક પદાર્થને બીજાથી નોખો પાડે છે; તથાપિ એ માયાનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી. માયાનું અસ્તિત્વ છે એમ કહેવાય તેમ પણ નથી. મોજાંનું અસ્તિત્વ સાગરપર આધાર રાખે છે તેથી મોજાંનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ જેમ નથી, તેમ માયા અથવા નામરૂપનું અસ્તિત્વ પણ અન્ય પદાર્થપર આધાર રાખે છે તેથી તેનું અસ્તિત્વ પણ વાસ્તવિક કહેવાય નહિ. તેમ વળી તે છેક નથી એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે એણેજ આ બધા ભેદો ઉત્પન્ન કરેલા છે. અદ્વૈતવાદીના મત મુજબ આ માયા અથવા અવિદ્યા કિંવા અજ્ઞાન અથવા નામરૂપ અથવા યુરોપીયનો જેને દેશ-કાળ-નિમિત્તતરીકે ઓળખે છે—તેજ આપણને એક અનંત સત્તામાં બહુરૂપ જગતસત્તાનો આભાસ કરાવે છે. બાકી વસ્તુતઃ તો જગત એક અખંડ સ્વરૂપ છે. જ્યાંસુધી મનુષ્ય બે અસ્તિત્વો-માં માન્યા કરે છે, ત્યાંસુધી તે ભ્રમવશ છે એમજ માનજો; અને એ દ્વૈતભાવનો એનામાંથી નાશ થઇ એકજ સર્વવ્યાપી

સત્તામાં તેની શ્રદ્ધા સ્થિર થાય, ત્યારેજ તેને સત્ય જ્ઞાન લાધ્યું છે એમ સમજજો. શું જડ સૃષ્ટિમાં, શું મનોમય સૃષ્ટિમાં કે શું આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં, નિત્ય એજ સત્ય આપણી સમક્ષ પૂરવાર થઈ રહ્યું છે? આ તમે, હું, આ સૂર્ય-ચંદ્ર અને તારકગણ સઘળાંજ એકજ જડ અથવા પ્રકૃતિસાગરના જૂદા જૂદા અંશોના નામરૂપમાત્ર છે, એવું મેં આજે તમારી આગળ સાબીત કરી બતાવ્યું છે. આ જડ રાશિ અથવા પ્રકૃતિ તેના વ્યક્તરૂપમાં નિત્ય પરિવર્તનવાળી છે, એ પણ હું તમને બતાવી ગયો છું. થોડાક માસ પૂર્વે શક્તિનો જે અણુ સૂર્યમાં હતો, તે આજે કદાચ મનુષ્યની અંદર આવ્યો હોય એ બનવાજોગ છે. આવતી કાલે વળી તે પશુઓમાં ને પરમ દહાડે તે ઉદ્‌ભિજ્જ સૃષ્ટિમાં પણ પ્રવેશે, એ પણ સંભવિત છે. કારણકે તે નિત્યપરિવર્તનશીલ છે યાને રોજ આવ-જા કરે છે. જગતમાં જે કંઈ છે તે બધું જ જડ દ્રવ્યનો એક અખંડ અનંત સમુદાય હોઈ નામરૂપેજ ભિન્નતાને પામેલ છે. એ જડદ્રવ્યનું એક બિંદુ સૂર્ય નામે, બીજું બિંદુ ચંદ્ર નામે, ત્રીજું માણસ નામે, ચોથું પશુ નામે, પાંચમું વનસ્પતિ નામે-એ રીતે એકજ જડ દ્રવ્યના અંશો જૂદે જૂદે નામે ઓળખાય છે. આ બધાંજ નામો મિથ્યા હોઇ ભ્રમજનક છે. તેમનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ છેજ નહિ, કેમકે વાસ્તવિક રીતે તો તે સઘળાં સતત પરિવર્તનશીલ જડ સમૂહ માત્ર છે. હવે, બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ આખુંજ જગત એક અખંડિત વિચારનો મહાસાગર છે, જેની અંદર આપણે એ અખંડિત વિચારસાગરનાં જૂદાં જૂદાં બિંદુઓ છીએ અને વ્યષ્ટિ મનતરીકે ઓળખાઇએ છીએ. તમે એક મન છો, હું એક મન છું અને પ્રત્યેક જણ એમ એક એક મનમાત્ર છે. અને એનું એજ જગત મોહાવરણથી મુક્ત થયેલ જ્ઞાનદૃષ્ટિએ અને પવિત્ર મને જોતાં-અર્થાત્ કે આંખો આગળથી મોહાવરણ દૂર થઇ જાય અને મન વિશુદ્ધ બની જાય ત્યારે, એનું એજ જગત નિત્ય શુદ્ધ, અવિકારી, અખંડ, અવિનાશી, પૂર્ણ પુરુષ તરીકે પ્રતીત થાય છે.

આમ હોય તો પછી દ્વૈતવાદીઓના પરલોકવાદની યાને મરણ બાદ મનુષ્ય સ્વર્ગમાં કે અન્ય અપરલોકમાં જાય છે, કિંવા પાપાચારીઓ ભૂતપિશાચ વગેરે અધમ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે-વગેરે વાતની શી દશા થાય?-એવી શંકા ઉઠશે. તેના સમાધાનમાં અદ્વૈતવાદી કહે છે કે, કોઇ આવતું નથી ને જતુંયે નથી. તમારું જવા આવવાનું બનેજ શી રીતે? તમે તો અનંત છો, તેથી એવું કયું સ્થાન હોય કે જ્યાં તમે ન હો અને ત્યાં તમારે જવાનું હોય? કોઈ એક શાળામાં બાળકબાળકીઓની પરીક્ષા લેવાની હતી

પરીક્ષક મહાશય એ નાનાં વિદ્યાર્થીઓને કપરા કપરા પ્રશ્ન પૂછી-
ને મુંઝાવતા હતા. એવા અઘરા પ્રશ્નોમાં એક આ હતો કે "આ
પૃથ્વીનું પતન કેમ નથી થતું વારૂ? આ પ્રશ્ન પૂછી વિદ્યાર્થીઓ
પાસેથી ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ કે એવુંજ બીજું કંઇ અટપટું
ભૌતિક વિજ્ઞાનનું સત્ય કઢાવવાનો તેમનો ઇરાદો હતો. પરંતુ ઘણાં
ખરાં બાળકો તો તેનો એ પ્રશ્ન પૂરો સમજીજ શક્યાં નહિ. તેથી
તેમણે તેને કંઈ ભળતાજ ઉત્તરો સંભળાવ્યા. પરંતુ એ વિદ્યાર્થી-
ઓમાં એક ચબરાક નાની છોકરી હતી; તેને એ પ્રશ્ન પૂછાતાં
જવાબમાં તરતજ તેણે તે પરીક્ષક મહાશયને સામો પ્રશ્ન કર્યો કે—
"પણ એ પડે તે ક્યાં?" અર્થાત્ કે પરીક્ષકનો એ સવાલજ સાવ
અર્થ વગરનો હતો, એવું એ છોકરીએ સામો પ્રશ્ન કરી બતાવી
આપ્યું. જગતમાં ઉંચું નીચું એવું કંઇ વસ્તુતઃ છેજ નહિ. ઉંચા
નીચાનો ખ્યાલ માત્ર સાપેક્ષ છે. આત્માની બાબતમાં પણ તેવોજ
પ્રકાર સમજવાનો છે. જન્મમૃત્યુનો સવાલજ આત્માના સંબંધમાં
અર્થવગરનો બેહૂદો છે. કોણ આવે છે ને કોણ જાય છે? તમે ક્યાં
નથી કે જ્યાં જવાનું હોય? એવું કયું સ્વર્ગ છે કે જ્યાં તમે અત્યાર
પહેલાના નથી? માનવ આત્મા સર્વવ્યાપી છે, તેથી તેને જવાનું
તે ક્યાં બાકી રહ્યું હોય? એને ન જવાનું પણ ક્યાં હોય? એ તો
સર્વત્ર છે, ઘટઘટવ્યાપી છે. તેથી સંપૂર્ણ જીવનમુક્ત પુરુષોની
બાબતમાં તો આ જન્મમરણના છોકરવાદીભરેલા ખોટા ખ્યાલો, અને
સ્વર્ગો ને નરકોની બાલિશતા દાખવતી ભાવનાઓ ને મિથ્યા ખ્યાલો
અંધકારને જ્યાં ઉડીને અદૃશ્ય થઇ જાય છે. જેમની અંદર હજી
અવિદ્યા કે અજ્ઞાનનો કિંચિત્ અંશ બાકી રહેલો હોય છે, તેમની
બાબતમાં [illegible] નાના પ્રકારના દેખાવો દેખાડીને તે ભ્રમ
ટકી જાય છે. અજ્ઞાનીઓના સંબંધમાં ને જન્મો ચાલુજ રહે છે.

આમ છે, તો પછી સ્વર્ગે જવાનો, મરવાની ને જન્મવાની
[illegible] આખી દુનિયા વિશ્વાસ કેમ છે તેનું શું કારણ? તો કે
[illegible] એ તો એક પુસ્તક જેવું છે. હું એક પુસ્તક વાચતો હોઉં
[illegible] એક પાન પછી બીજું પાન વંચાય જાય છે અને ફેરવાતું
[illegible] છે. બાજુ વંચાઈ રહે [illegible] ને પણ ફેરવાય છે. એમાં
[illegible]

મતલબ કે, ફેરફાર થાય છે તે પ્રકૃતિનો અને નહિ કે મનુષ્યના આત્માનો. એનો ફેરફાર તો કદાપિ થતોજ નથી–અર્થાત્ જન્મ અને મરણ પ્રકૃતિની અંદર છે અને નહિ કે તમારામાં. પરંતુ બાબત આમ હોવા છતાં અજ્ઞાની જીવો ભ્રમમાં ફસાય છે તે આત્માને જન્મમરણના વિકાર હોય તેમ કલ્પે છે. અમને જેમ પૃથ્વીને બદલે સૂર્યને જેમ ફરતો માની લેવાની આપણે ભૂલ કરીએ છીએ તેમ–આબેહૂબ તેમજ જન્મવા મરવાનું પ્રકૃતિનું નહિ પણ આપણું થાય છે, એમ માની લેવાની ભૂલ કરીએ છીએ; પણ એ બધું ભ્રાંતિનું પરિણામ છે. આગગાડીમાં મુસાફરી કરતી વખતે જેમ ખેતરો અને ઝાડો દોડતાં હોવાનો આપણને ભ્રમ થાય છે, તેવી રીતનો આ જન્મમરણનો પણ કેવળ ભ્રમ છે. મનુષ્યો જ્યારે અમુક મનઃસ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે તેમને આ અસ્તિત્વ યાને આ સમગ્ર સૃષ્ટિ પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારારૂપ દેખાય છે. તેમના જેવી મનઃસ્થિતિવાળા બીજાં મનુષ્યોને પણ તેવુંજ દેખાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તો તમારી અને મારી વચ્ચે વિભિન્ન પ્રકૃતિસંપન્ન કોટિ [illegible] જીવો હશે. તેમને આપણે કદાપિ જોઈ શકતા નથી કે તેઓ આપણને પણ જોઈ શકતા નથી. આપણે માત્ર તેમનેજ જોઈ શકીએ છીએ, કે જેઓની માનસિક દશા આપણા સરખી હોય છે, યાને જેઓની સ્થિતિ આપણા સમાન ભૂમિકાપર છે. [illegible]

[illegible]

ભક્તિ કર્યા કરીશું, તેમને પણ આઠે પહોર એવાંજ સ્વપ્નો ને દર્શન થાય છે. આનું આજ કારણ તેમને માટે એક એવા વિશાળ સ્વર્ગલોકમાં ફેરવાય જેવું લાગશે કે જ્યાં આગળ પ્રભુ પેતે એક સુંદર સિંહાસનપર બિરાજેલા હોઈ ચિત્રવિચિત્ર અપ્સરાઓ અને ગંધર્વ તથા કિન્નરો પોતો ફરકાવતાં ફિરતાં કરતાં હોય છે—અર્થાત્ કે આ જાણી જાતનાં સ્વર્ગ અને નરકલોકો એ મનુષ્યના મનના બનાવટેલા યાને કૃત્રિમ માત્ર છે. જેનું જેવું મન અથવા જેની જેવી ભાવના, તેને તેવું દૃશ્ય દેખાય છે. આપણા અદ્વૈતવાદી કહે છે કે, દ્વૈતવાદી જે કહે છે તે ખરું છે, પણ તે એ સ્વપ્નમાં કે, તે એના પોતાના મનની રચના છે. ખરી રીતે જોતાં તો આ વિવિધ લોકો દેવો અને પિશાચો, પુનર્જન્મો અને દેહાંતરો વગેરે બધુંજ રૂપક છે; માનવી જીવન એ પણ એક રૂપકજ છે. બીજાં બધાં રૂપક છે, પણ આ માનવીજીવન એકલું સાચું છે, એમ માનવામાં મનુષ્યો મોટી ભૂલ કરે છે. સ્વર્ગ, નરક વગેરે રૂપક હોય તો માનવીજીવન સત્ય હોઈ શકેજ નહિ. એ પોતાની સ્થિતિ મનુષ્ય સમજે છે તો સારી પેઠે; પણ પોતાની ખરી સ્થિતિ કબૂલ કરવાનું યાને પોતે પણ રૂપક છે એમ સ્વીકારવાનું તેને કદાપિ ગમતું નથી; પરંતુ ખરી વાત તો એ છે કે, સૃષ્ટિનું સમગ્ર દૃશ્ય રૂપકમાત્ર છે, અને મોટામાં મોટું જૂઠાણું તો એ છે કે, આપણે પોતાને શરીરતરીકે માની બેઠાં છીએ. આપણું વાસ્તવ સ્વરૂપ શરીર કદી છે નહિ, કદી હતું નહિ અને કોઈ કાળે હોઈ શકશે પણ નહિ. વળી આપણે ફક્ત માનવીજ છીએ એમ માની લેવું એ પણ એક હડહડતું જૂઠાણું છે. જગતનો ઈશ્વર હોય તો તે આપણેજ છીએ. તેથી ઈશ્વરને ભજવામાં આપણે હમેશાં આપણા અંતરસ્થ સ્વનેજ યાને આપણા ગુપ્ત આત્માનેજ ભજી રહ્યાં છીએ, એ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખો. વળી અધમમાં અધમ જૂઠાણું તો એ છે કે, તમે નિત્ય તમારી જાતને કહ્યા અને માન્યા કરો છો કે, તમે એક પાપી અને પામર પ્રાણી છો. ખરો પાપી તો તેજ છે, કે જે સામા આદમીમાં પાપીની ભાવના ધારણ કરે છે—અર્થાત્ કે બીજાને પાપીતરીકે પીછાનનારજ ખરો પાપી છે. ધારો કે આ ઠેકાણે એક બાળક બેઠું છે, અને તેની પાસેના મેજપર તમે સોનાની મહોરો ભરેલી એક થેલી મૂકો છો. હવે ધારો કે, એક લૂંટારો કે ચોર આવીને તે મહોરોની થેલી ઉપાડી જાય છે, પણ તે બાળક તેને જરાયે અટકાવતું નથી. કારણ કે તેનું એટલે કે બાળકનું મન સાવ નિર્દોષ છે. એના મનમાં લૂંટારુ કે ચોર નથી તેમ બહાર પણ નથી. તેથી એના મનને પેલો લૂંટારુ કે ચોર, લૂંટારુ કે ચોરરૂપે ભાસતોજ નથી—અર્થાત્ કે પાપી અને દુષ્ટ લોકોનેજ બહાર પાપ અને દુષ્ટતા દેખાય.

[illegible]

હવે બે પ્રશ્નો આ ઠેકાણે ઉપસ્થિત થાય છે. એક તો એ કે, ઈશ્વરદર્શનનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું ધ્યેય છે કે ? [illegible] એક વિદ્વાન આચાર્ય [illegible] પણ, એનો આ જીવનમાં સાક્ષાત્કાર થવાનો સંભવ છે ખરો કે ? એના જવાબમાં જણાવવાનું કે "હા, સંભવ છે; એટલું જ નહિ પણ સંપૂર્ણ સંભવ છે." જમાનામાં અત્યારે પણ એવા અનેક નરો [illegible] છે કે જેમના સંબંધમાં અજ્ઞાન અને બાલ [illegible] થયા હોય છે.* એવા સંતો આ ઈશ્વરજ્ઞાનનો [illegible] થતાં શું તરત જ મરી જાય છે ? તો કે ના, જેટલું જલદી આપણે ધારીએ છીએ તેટલાં જલદી નહિ. એક લાકડાની પેટીમાં બે પૈડાં એકસાથે એકસરખા વેગથી ફરતાં હોય છે. તેમાંના એક પૈડાને ઝાલીને ધરીને એક કુહાડીવડે જડ કાપી કાઢીશું, તો પરિણામ શું આવશે વારુ? તો કે જે પૈડું પકડાયેલું હશે તેનો વેગ તત્કાળ બંધ પડી જશે, પણ બીજા પૈડાપર તેના જુસ્સાવાળા

* આ દૃષ્ટાંત સોએ સો ટકા સાચી છે; અને જે કોઈ સાચો મુમુક્ષુ હોય તેને માટે એવાજ સાચા જીવનમુક્તનાં દર્શન અને સેવા સમાગમની અનિવાર્ય જરૂર ગીતાજીમાં દર્શાવી છે. વળી મહાત્મા તુલસીદાસજીએ પણ નીચેના વચનથી એવા મહાત્માઓનું અસ્તિત્વ દર્શાવ્યું છે કે, "સકળ પદારથ હૈ જગમાંહિ, કર્મહીન નર પાવત નાહિ" આમ છતાં જે કોઈ એમ કહે કે આ કળિયુગમાં ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર થતો નથી, અથવા કોઈ સાચો સાધુ નથી, તો તેનું કારણ તેની પોતાની પુરુષહીનતા, મંદ મુમુક્ષુતા, શોધખોળની પુરુષાર્થહીનતા, અલ્પપણું, મિથ્યાભિમાન કે આંતરિક દોષાદિરૂપી મલિનતા હોય છે.

વેગની કંઈક અસર કાયમ હોય છે. તેથી થોડાક અંતર સુધી [illegible]
દડ દોડયો જશે અને પછી તે પણ ભૂમિપર પડી જશે. તે [illegible]
આ શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ આત્મા પણ એક ચક્રવત્ [illegible]
શરીર–મનની ભ્રાંતિરૂપ બીજા ચક્ર સાથે કર્મરૂપી [illegible]
છે. જ્ઞાનરૂપી કુહાડાથી એ બે ચક્રો વચ્ચેનું બંધન [illegible]
છેદાઈ જતાં આત્મારૂપી ચક્રની ગતિ બંધ પડશે અને તે [illegible]
[illegible] છે ને જાય છે, જન્મે છે ને મરે છે. [illegible]
[illegible]

[illegible]

તેની સાથે એ પણ ખ્યાલ આવી ચૂક્યો કે, એ આખો મર્દનો હું નિત્ય આ ઝાંઝવાજ નીરખતો હતો, છતાં તેમને હું યથાર્થ ઓળખી શક્યો ન હતો. બીજે દહાડે પાછો મેં મારો પ્રવાસ આરંભ્યો, તેની સાથે ફરી મને સરોવરનું સુંદર દૃશ્ય દેખાયું; પણ તે દેખાવાની સાથેજ મારા મગજમાં એ પણ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો કે, એ સાચું સરોવર નથી દેખાતું પણ ઝાંઝવું માત્ર છે. આ જગતની બાબતમાં પણ એવુંજ છે. આપણે બધાજ સંસારના આ ઝાંઝવાની અંદર દિવસોના દિવસો, માસના માસ અને વર્ષોનાં વર્ષ મુસાફરી કર્યા કરીએ છીએ, છતાં તે ઝાંઝવા જેવું મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન આપણને થતું નથી; પરંતુ એક દહાડો તેનો ભેદ આપણને સમજાશે. પણ તે ફરીને પાછું દેખાશે; કારણ કે શરીરને તેના પૂર્વકર્મની સત્તાનીચે રહ્યા વગર છૂટકો નથી. તેથી જ્યાંલગી આપણે કર્મના બંધનથી બંધાયલાં છીએ, ત્યાંલગી તો આ સંસારરૂપી ઝાંઝવાં આપણને વારંવાર દેખાયાજ કરવાનાં. સ્ત્રી, પુરુષ, પશુ, વૃક્ષ, સેવા, આસક્તિઓ અને કર્તવ્યો—એ વગેરે બધુંજ આપણી પાસે આવવાનું, પણ તેમનો પ્રભાવ આપણાપર પહેલાં જેવો કદી નહિ હોય. આ નૂતન જ્ઞાનના પ્રભાવથી કર્મની શક્તિ ક્ષીણ થતી જશે, અને આખરે તેના વિષદંત તદ્દન ભાંગીને ભૂકો થઈ જશે; એટલે પછી જગત આપણે માટે છેકજ બદલાઇ જશે. કેમકે એ કર્મબંધન તૂટતાંજ આપણને ભાન થશે કે, જગતને હવેજ આપણે તેના વાસ્તવ રૂપમાં જોઇએ છીએ, અને તેની સાથેજ સત્ય અને ઝાંઝવાં વચ્ચેનો ભેદ પણ સંપૂર્ણ સમજાઇ રહેશે.

પછી આ દુનિયા આપણે માટે પૂર્વવત્ નહિ રહે; તથાપિ આ જાતના જ્ઞાનસાધનમાં એક ભ્રાંતિ રહેલી છે. પ્રત્યેક દેશમાં આ વેદાંતદર્શનનો મત ઉચકી લઈ એમ કહેનારા મળી આવે છે કે "અમે સદાશુદ્ધબુદ્ધ યાને ધર્માધર્મથી પર છીએ; તેથી કોઈ પણ નૈતિક કાયદાનું બંધન અમને લાગુ પડે નહિ, અમે ચાહીએ તે કરી શકીએ." આ દેશમાં પણ અત્યારે એવા અનેક મૂર્ખો મળી આવશે કે જેઓ કહેતા ફરતા હશે કે "મને કશુંજ બંધનકર્તા નથી, હું સ્વયં ઈશ્વર છું, તેથી મને મારે ફાવે તે કરવાની છૂટ છે; હું મોજમાં આવશે તેમ વર્તીશ." પરંતુ એ વાત બરાબર નથી. આત્મા ભૌતિક, માનસિક કિંવા નૈતિક સર્વ જાતના બંધનોથી પર છે, તથાપિ આ જાતનું વચન યોગ્ય નથી. કારણ કે શરીરભાવે તો આપણે બધાજ પ્રકૃતિના નિયમોથી બદ્ધ છીએ. શરીરભાવે આપણે પ્રકૃતિને વશ વર્તનારા જ છીએ, સ્વતંત્ર નથી. તો પછી આપણો સ્વાતંત્ર્ય અથવા મુક્તભાવનો ખ્યાલ શું બનાવટી છે? આ સબંધમાં એક પક્ષ કહે છે કે "હા, આપણે મુક્ત

છીએ એ ખ્યાલ ભ્રમાત્મક છે." ત્યારે બંન્ને પક્ષ [illegible] "આપણે બદ્ધ છીએ: એ ખ્યાલ ભ્રમજનક છે." આ [illegible] ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું છે તે જુઓ. મનુષ્ય વાસ્તવિક રીતે જોતાં આત્મભાવે તો મુક્ત છે, યાને વાસ્તવ પુરુષની સ્થિતિ [illegible] વગર અન્ય કશી હોઈ શકેજ નહિ; પરંતુ જેવો તે માયાના [illegible] તમાં આવે છે અને નામરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવોજ તે બંધનને પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. "સ્વતંત્ર ઇચ્છા" જેવો શબ્દપ્રયોગ ભૂલભરેલો છે. ઇચ્છા કદાપિ સ્વાધીન કે સ્વતંત્ર હોઈ શકેજ નહિ. કેમકે વાસ્તવ પુરુષ માયા અથવા નામરૂપથી બદ્ધ થાય છે ત્યારેજ તેને ઇચ્છા પ્રકટે છે, તે પહેલાં નહિજ. આ રીતે મનુષ્યની ઇચ્છા બંધનયુક્ત છે; પણ એ ઇચ્છાના પાયારૂપ જે કંઈ છે, તે તો સદાને માટે મુક્તજ છે. તેથી આ બદ્ધાવસ્થાની અંદર પણ–આ મનુષ્યજીવનરૂપી કે દેવજીવનરૂપી, આ પૃથ્વીપરના વાસરૂપી કે સ્વર્ગનિવાસરૂપી [illegible] અંદર પણ આપણને આપણા એ જન્મસિદ્ધ દિવ્ય હક્ક યાને મુક્ત સ્વભાવનું સ્મરણ કાયમ રહે છે. અને જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ આપણે એ જન્મસિદ્ધ દિવ્ય હક્કને પ્રાપ્ત કરવા મથી રહ્યા છીએ. એ જન્મસિદ્ધ દિવ્ય હક્કની મનુષ્યને જ્યારે સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ જાય, ત્યારે પછી તેને કોઈ પણ કાયદાકાનુન બાંધી કેવી રીતે રાખી શકે? જગતનો કોઈ પણ કાનુન તેને બાંધી શકે તેમ નથી, કેમકે આ જગત સમસ્ત તેનું પોતાનુંજ છે.

તે પોતેજ સમસ્ત જગત છે. [illegible] મુક્તાત્માના [illegible] [illegible] એમ કહી શકાય કે, તેજ અખિલ બ્રહ્માંડરૂપ છે, અથવા તો એમ કહી શકાય કે, તેને માટે બ્રહ્માંડ જેવું કંઈ છેજ નહિ. [illegible]

[illegible]

રસ્તાને જ્યારે જુઓ ત્યારે તત્પર રહે છે; પણ તેની સાથે તેજ ઘડીએ ગંદાં અને ગલીચ કાર્યો કરતાં અચકાતા નથી. એવાને કદાચ આપણે પૂછીશું કે "ભાઇ! તમે કેમ આવાં ગંદાં કામમાં પડો છો?" તો લાગલા ઉત્તર દેશે કે "અમારે હાથે કંઇ મલિન કાર્ય કે ખોટું થાય એમ માનવામાંજ તમે ભ્રમવશ બન્યા છો." ત્યારે આવા પાખંડીઓને પારખી કાઢવાની કોઇ કસોટી છે કે નહિ? હા, આ રહી તે કસોટી.

સત્ અને અસત્ બન્ને ભાવો જો કે આત્માનાજ સાંકેતિક આવિષ્કારો છે, તથાપિ અસદ્‌ભાવ એ વાસ્તવ પુરુષ અથવા આત્માનું સૌથી ઉપરનું આવરણ છે, અને સદ્‌ભાવ એ આત્માનું નિરંતર નિકટ આવરણ છે. આથી કરી જ્યાંસુધી સૌથી ઉપરનું અસદ્‌ભાવનું આવરણ છેદાય નહિ, ત્યાંસુધી સદ્‌ભાવના આવરણને મનુષ્યથી પહોંચી શકાતું નથી, અને એ સદસત્ બન્ને આવરણોને ભેદ્યા વગર આત્માને પ્રાપ્ત થઇ શકાતું નથી. હવે જે નર આ આત્માને પામી ચૂક્યો હોય તેના આત્માને બાકી વળગી રહ્યું હોય તો તે શું હોય? તો કે અલ્પ કર્મ, ગત જીવનના કર્મની સહેજ-સાજ અસર, પણ તે બધીજ અસર સત્કર્મનીજ હોય છે. કેમકે અસદ્ કર્મોની અસર સંપૂર્ણાંશે ખતમ થાય નહિ અને ભૂત સમય-ની સમગ્ર અશુદ્ધિઓ બળીને ભસ્મસાત થઇ જાય નહિ, ત્યાં-સુધી મનુષ્ય સત્યને જુએ અને તેનો સાક્ષાત્કાર પામે એ કેવળ અશક્ય છે. તેથી કરી આત્મજ્ઞાન પામેલા મનુષ્યની અંદર ભૂત-જીવનના સારા સંસ્કારોનીજ અસર અવશિષ્ટ રહે છે; તેથી એવો મનુષ્ય કોઇ જીવતોજ હોય અને સતત કાર્ય કર્યા જતો હોય, તોપણ તેને હાથે નિરંતર સારાંજ કર્મો થયા કરવાનાં; તેને મુખેથી આશીર્વચનોજ નીકળવાનાં; તેના મનમાં હમેશાં શુભ વિચારોજ સ્ફુરવાના; અને તેની હાજરી જ્યાં ત્યાં શુભકારીજ નીવડવાની–અર્થાત્ એવો માણસ પ્રત્યક્ષ જીવતો જાગતો આશીર્વાદ છે. એવો માણસ પોતાની નર્યા હાજરીથી એકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વગર, દુર્જનો-ને સંતસાધુઓની કોટિમાં આણી શકે છે. એવો માણસ મૌન મન વ્રતનો હશે, તોપણ તેની માત્ર હાજરી પણ માનવજાતિને આશીર્વાદ સમાન શુભકારી નીવડશે. આવા સાચાં જ્ઞાની માણસો-ને હાથે કદાપિ અશુભ કર્મ થાય ખરાં કે! સાચા સાક્ષાત્કાર અને મિથ્યા વાતો વચ્ચે ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેટલું અંતર રહેલું છે. વાતો તો કોઇ પણ મૂંગાં કરી શકે. કહેવત તો કોઇ બહ-માત્ર પણ કાઢી શકે "પોપટ પણ ક્યાં બોલતા નથી?" અર્થાત્ વાતો કરવી એક વાત છે, અને સાચો સાક્ષાત્કાર સાધવો એ બીજી વાત છે. તત્ત્વજ્ઞાનો, સિદ્ધાંતો, ધર્મગ્રંથો અને શાસ્ત્રો, તેનજ

હતું ન હતું થઈ જશે, અને તેમનાં [illegible]
જીંદગીમાં તેમ અન્ય જીંદગીમાં પણ અદ્રશ્ય થઈ જશે; [illegible]

[illegible]

આ ફાયદો કંઇ ઓછો ન કહેવાય. એ પરમ સત્યનો અલ્પ સાક્ષાત્કાર થતાંમાંજ જગતની અંદર અત્યારે ડુંઠે ને ખૂણે એકબીજાની આગળ વધી જવાની જે અનવસ્થ અને પાશવિક હરિફાઇ ચાલી રહેલી છે, તેનો અંત આવી જશે. અને એ દુષ્ટ હરિફાઇના અંતની સાથેજ સઘળા વિખવાદ, સઘળાં વેરઝેર અને સઘળી ઇર્ષ્યા-અસૂયા વગેરે તમામ દુષ્ટતાનો સદાને માટે લોપ થઇ જશે. એમ થતાં આ ભૂમિ સાક્ષાત્ દેવોનું નિવાસસ્થાન થઇ રહેશે. આની આજ પૃથ્વી તે વેળા દેવભૂમિ બની જશે; અને જ્યાં દેવો સાથે દેવો ક્રીડાવિનોદ કરતા હોય, દેવો સાથે દેવો કામ કરતા હોય અને દેવો દેવોને ચાહતા હોય, ત્યાં કયી દુષ્ટતાની ને કયા અનર્થની મગદૂર છે કે દેખા સુદ્ધાં દઇ શકે? દિવ્ય સાક્ષાત્કારની આ મોટામાં મોટી ઉપયોગિતા છે. અત્યારે તમે જે કંઇ જુઓ છો, તે સઘળાંનું સાક્ષાત્કાર પછી સત્વ રૂપાંતર થઇ જશે. પછી તમે સામા મનુષ્યને આપત્તિરૂપ કદાપિ નહિ લેખો, અને એ ફાયદો અગણ્ય છે. તે પછી તમે ભૂખને વશ થનાર કોઇ કંગાળ સ્ત્રી કે પુરુષપ્રત્યે કદાપિ નસકોરાં ચઢાવીને મોં નહિ મરડો. અને પછી ઓ સન્નારીઓ! તમે પણ રાતને વખતે રસ્તામાં ભટકતી ફરનાર યાને વંઠેલ સ્ત્રીને જોઇને હેબતાઇ નહિ જાઓ, અને તેને હડધૂત કરી કાઢી નહિ મૂકો; કારણ કે એની અંદર પણ તમને સ્વયં પરબ્રહ્મનાં દર્શન થશે. અને તે પછી તમને તિરસ્કાર કે સજાના ખ્યાલ પણ નહિ રહે. એ બધુંજ નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ જશે અને તેને સ્થાને પ્રેમનો એ મહાન આદર્શ એટલો બધો બળવત્તર બનશે કે મનુષ્યજાતિને સન્માર્ગે દોરવામાટે ચાબખાની કે દોરડાની જરૂર સરખી નહિ રહે.

આ જગતની મનુષ્યવસ્તીનો દશલાખમો ભાગ પણ થોડીક ક્ષણ બેસીને શાંતચિત્તે માત્ર એટલુંજ કહે કે "અરે ઓ માનવગણ! અરે ઓ પશુગણ! અને અન્ય સર્વ જાતિના જીવો! તમે બધાંજ ઇશ્વર છો, તમે બધાંજ એકમાત્ર જીવંત દેવ પ્રભુનાં વ્યક્ત સ્વરૂપ છો"–તો અર્ધા કલાકમાંજ આ સમસ્ત જગતનું રૂપાંતર થઇ જાય. તો પછી તિરસ્કાર અને દ્વેષના જીવલેણ બોમ્બગોળા જ્યાં ત્યાં ફેંકવાને બદલે, અને વેરઝેર તથા દુષ્ટ વિચારોના વિદ્યુતપ્રવાહ જ્યાં ત્યાં વહેવડાવવાને બદલે દરેક દેશના લોકો એમજ વિચારતા થઇ જશે કે, સર્વ એકમય છે યાને સકળ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે. તમારા જોવામાં અને અનુભવમાં આવતું સર્વ કંઇ તદ્રૂપ છે. તમારામા પાપ કે દુષ્ટતા હોવા વગર તમને પાપ કે દુષ્ટતાના દર્શન થાયજ કેવી રીતે? તમારા હૃદયમાં ઊંડે ઊંડે પણ ચોરની ઉપસ્થિતિ હોવા વગર તમને ચોરના દિદાર દેખાવજ ક્યાંથી? અને તમે જાતે ખુની હોયા વગર ખુનીને તમે જોઇજ શકો કેવી રીતે? કેવળ અસંભવિત. માટે જાતે ભલા

૧૬–વ્યાવહારિક વેદાંત–ભાગ ૧ લો*

વેદાંતનું તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાવહારિક જીવનમાં કેટલું ઉપયોગમાં આવી શકે છે, તેના વિષે કંઈક બોલવા માટે મને ઘણા સજ્જનો તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે. એક સિદ્ધાંતવરીકે એ જ્ઞાન ખરેખર બહુ સારૂં છે, એ તો હું તમને અગાઉ કહીજ ગયો છું. પણ એ જ્ઞાનને વ્યવહારમાં ઉતારવાનું જો છેકજ અસંભવિત હોય, તો તો પછી બૌદ્ધિક વ્યાયામ કે બૌદ્ધિક કૌશલ્યસિવાય કાંઈ પણ વિશેષતા એમાં રહેતી નથી. તેથી વેદાંતને જો ધર્માસનનો અધિકાર હોય, તો તો તે વ્યાવહારિક જીવનમાં અત્યંત ઉપયોગી હોવું જોઇએ. આપણા નિત્યજીવનની પ્રત્યેક બાબતમાં તેનું વર્તન કરવામાં આપણે શક્તિમાન નીવડવા જોઇએ; એટલુંજ નહિ પણ ધર્મ અને સાંસારિક જીવન વચ્ચેનો મિથ્યા ને કૃત્રિમ તફાવત દૂર થવો જોઇએ. કારણ કે વેદાંત તો આપણને સર્વત્ર એકતા–અભેદનોજ ઉપદેશ આપે છે. ધર્મના આદર્શો આપણા જીવનના આખાય ક્ષેત્રપર પથરાઈ જવા જોઇએ. એટલુંજ નહિ પણ આપણા સર્વ પ્રકારના વિચારોમાં તેમનો પ્રવેશ થઈ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં વર્તનમાં મૂકાવા જોઇએ. વ્યાવહારિક જીવનમાં વેદાંતનો કેટલો ને કેવો પ્રભાવ છે, તે વિષયપર હું ક્રમે ક્રમે આવીશ; પણ આ વ્યાખ્યાનોની પરંપરા ભવિષ્યનાં વ્યાખ્યાનોના પાયારૂપ થનાર હોવાથી, પ્રથમ તો આપણે સિદ્ધાંતોનીજ ચર્ચા કરીશું, અને એ સિદ્ધાંતો ગિરિકંદરા અને નિર્જન અરણ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાંથી નગરો અને શહેરોના કોલાહલપૂર્ણ મકાનોમાં કેવી રીતે આવ્યા, તે જાણવા ને સમજવા પ્રયત્ન કરીશું. વળી આ સિદ્ધાંતોની બાબતમાં એક વિચિત્રતા તો આપણને એ જણાય છે કે, તેમના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો નિર્જન અરણ્યવાસના [illegible] નહિ હતા, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

* [illegible]

આરુણિ નામના એક વાનપ્રસ્થ ઋષિને શ્વેતકેતુ નામનો પુત્ર હતો. તે અરણ્યમાં રહી ઉછર્યો હતો. એક દહાડો તે પાંચાલ રાજાના નગરમાં ગયો અને પાંચાલ રાજા પ્રવાહન જૈવાલિના દરબારમાં ઉપસ્થિત થયો. ઔપચારિક વિધિને અંતે રાજાએ તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે "મરણસમયે જીવો અહીંથી કેવી રીતે પ્રસ્થાન કરે છે તે તું જાણે છે?" શ્વેતકેતુએ જવાબ આપ્યો "ના, મહારાજ."

રાજાએ પૂછ્યું 'તેઓનું અહીં પાછા આવવાનું કેમ થાય છે તે જાણે છે?" શ્વેતકેતુએ કહ્યું "નાજી." "ત્યારે દેવયાન અને પિતૃયાન વિષેની તને કંઈ ખબર છે?" રાજાએ પૂછ્યું. શ્વેતકેતુએ પહેલાંનીજ માફક કહ્યું "નાજી." તે પછી રાજાએ બીજા અનેક પ્રશ્નો તેને પૂછ્યા, પણ શ્વેતકેતુથી તેમાંના એકેયનો ઉત્તર આપી શકાયો નહિ. એ પરથી રાજાએ કહ્યું કે "તને કંઇજ આવડતું નથી." એ સાંભળી શ્વેતકેતુ પોતાના પિતાની પાસે પાછો ફર્યો અને રાજદરબારમાં બનેલી વિગત કહી સંભળાવી. શ્વેતકેતુના પિતાએ કબૂલ કર્યું કે, એ પ્રશ્નોના ઉત્તર તેના પોતાનાથી આપી શકાય તેમ નથી. આરુણિ ઋષિએ એમ કહ્યું તે એટલા માટે નહિ કે આ પ્રશ્નોના ખુલાસા આપવાને તે રાજી નહોતો પણ વસ્તુતઃ એ પ્રશ્નોની તેને ખબરજ નહોતી. તેથી શ્વેતકેતુ પોતાના પિતાને તેડીને પાછો પાંચાલ રાજાના દરબારમાં આવ્યો અને ત્યાં આગળ તે બન્નેએ રહસ્યજ્ઞાનનો ઉપદેશ પામવાની રાજા પાસે વિનતિ કરી. તે પરથી રાજાએ કહ્યું કે "આ રહસ્યજ્ઞાન અત્યાર સુધી રાજાઓનેજ વિદિત છે, ઋષિઓને નથી. પછી એ પિતાપુત્રની જ્ઞાનની ઇચ્છા રાજાએ તૃપ્ત કરી. અનેક ઉપનિષદોમાં આપણને જણાય છે કે, આ વેદાંતનું તત્ત્વજ્ઞાન કાંઈ નિર્જન અરણ્યમાંજ કરેલા ચિંતનનું ફળ નથી, પણ તેનાં અનેક સર્વોત્તમ સત્યો તો નિત્યના જીવનવ્યવહારમાં આકંઠ ડૂબેલા પણ ફળદ્રૂપ જેના વાળાઓએ વિચારી કાઢીને બહાર પાડયાં છે. એક સર્વસત્તાધીશ સમ્રાટ્ કે જેને કરોડો લોકોપર રાજ્ય કરવાનું હોય તેના કરતાં વધારે પ્રવૃત્તિપરાયણ માણસની આપણને કલ્પનાજ ન આવી શકે; છતાં એમાંના કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ તો ગાઢ વિચારકો હતા.

આ બધું બતાવી આપે છે કે, વેદાંતનું તત્ત્વજ્ઞાન અતિશય વ્યાવહારિક હોવું જોઈએ; અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કે જે તમારેમાંના ઘણાખરાએ કદાચ વાંચી હશે, અને જે આ વેદાંત-ફિલસુફી ઉપરની ઉત્તમમાં ઉત્તમ ટીકા છે, તેનો ખ્યાલ કરતાં તો આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે કે, તેની [illegible] સંગ્રામ-ભૂમિપરના [illegible] કોલાહલ વચ્ચે થયેલી છે. એ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આ વેદાંતજ્ઞાનનોજ ઉપદેશ કરેલો [illegible]

પાને પાને જે એક સિદ્ધાંત પ્રધાનપણે ઝળહળી રહેલો છે, તે માટે પ્રવૃત્તિપરાયણ નાના ઉપદેશમાં શાશ્વત શાંતિનો ઉપદેશ પણ સમાયેલો છે. કર્તવ્યપરાયણતા યાને કર્મયોગનું આજ લક્ષ્ય છે, અને તેને યથાર્થ પ્રાપ્ત કરવું એજ વેદાંતનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે. નિવૃત્તિ, કે જેને આપણે સામાન્ય રીતે નિષ્ક્રિયતાના અર્થમાં સમજીએ છીએ, તે ખચિતજ જીવનનું ધ્યેય નથી, અને તેમ હોય પણ શકે નહિ. નિષ્ક્રિયતા એજ જો જીવનનું ધ્યેય હોત, તો તો આપણી આજુબાજુની આ દિવાલો સૌથી વધારે જ્ઞાનસંપન્ન લેખાવી જોઈએ; કેમકે તે નિષ્ક્રિય છે. તેમ હોત તો તો માટીનાં ઢેફાં અને ઝાડનાં ઠૂંઠાં જગતમાં મહાન ઋષિમુનિવરો મનાતાં હોત. કેમકે તેઓ બધાંજ નિષ્ક્રિય અથવા ક્રિયારહિત છે. વળી કર્મપરાયણતા પણ આસક્તિ કે રાગદ્વેષવાળી હોય તો તે પણ કર્મયોગની કોટિમાં આવી શકતી નથી. જે ખરી વિશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ વેદાંતનું ધ્યેય છે, તે શાશ્વત શાંતિના હેતુવાળી અને આંતરિક શાંતિવાળી હોવી જોઈએ— એવી શાંતિ કે જે ગમે તેવા સ્થિતિસંયોગોમાં પણ સ્થિર રહે, અને ગમે તે થાય પણ મનનું સમતોલપણું સખળડખળ ન બને. અને આપણા જીવનના અનુભવથી આપણે બધાજ એટલું તો જાણીએ છીએ કે, એ જાતની મનઃસ્થિતિ કાર્યને માટે ઉત્તમોત્તમ છે.

હવે આ પ્રશ્ન મને ઘણી વાર પૂછવામાં આવ્યો છે કે, કાર્ય માટે સામાન્ય રીતે આપણને જે આસક્તિ હોય છે, તેવી આસક્તિ ન રાખીએ, તો પછી આપણે કોઈ પણ કામ કરીજ શી રીતે શકીએ? વર્ષો અગાઉ હું પણ એમજ માનતો હતો, પણ જેમ જેમ ઉંમર વધતી જાય છે અને વધારે ને વધારે અનુભવવાળો બનતો જાઉં છું, તેમ તેમ મને લાગતું જાય છે કે એ માન્યતા સાચી નથી. આસક્તિ અથવા લૌકિક સ્વાર્થવૃત્તિ જેટલી ઓછી રખાય, તેટલું કામ વધારે સારું કરી શકાએ. આપણી મનઃસ્થિતિ જેટલી વધારે શાંત હોય છે, તેટલો આપણને વધારે લાભ થાય છે, અને કાર્ય પણ આપણે વધારે પ્રમાણમાં કરી શકીએ છીએ. જ્યારે આપણી લાગણીઓને આપણે ઉશ્કેરાઈ જવા દઈએ છીએ, યાને જ્યારે આપણે રાગવશ બનીએ છીએ, ત્યારે આપણી શક્તિનો મોટો ભાગ ખોટે માર્ગે ખર્ચાઈ જાય છે; આપણા સ્નાયુઓ ઢીલા પડી જાય છે; ચિત્તવૃત્તિ ચંચળ બની જાય છે અને પરિણામે આપણે બહુ થોડું કામ કરી શકીએ છીએ. જે શક્તિ કાર્યરૂપે પરિણત થવી ઉચિત હોય છે, તે વૃથા લાગણીમાત્રમાં ખર્ચાઈ જતાં તેનો તેટલો અપવ્યય થાય છે, અને તેથી કંઈજ ફાયદો થતો નથી. મન જ્યારે સાવ શાંત અને એકાગ્ર હોય ત્યારેજ તેની તમામ શક્તિ કામ સારું કરવા પાછળ ખર્ચાય છે. દુનિયાએ નીપજાવેલા મહાન પુરુષો

જીવનચરિત્રો વાંચશો, તો આ વાત તરત સમજાઈ જશે કે, તેઓ બધાજ અજાયબી ઉપજે તેવા શાંત નર હતા. તેમના મનનું સમતોલપણું જાણે કશાથીજ ક્ષુબ્ધ થતું નહિ; તેમના મનની શાંતિમાં ખળભળાટ મચાવવાની જાણે કોઈનામાં કે કશામાં તાકાતજ નહોતી. ક્રોધને વશ બનનાર માણસથી વધારે કાર્ય કદી નથી કરાતું, અને કોઈ પણ સંજોગમાં ક્રોધવશ ન થનાર આદમી વધારે ને સારું કામ કરવા શક્તિમાન થાય છે, તેનું રહસ્ય આજ છે. ક્રોધ, દ્વેષ ઈત્યાદિ વિકારોની લગામ છૂટી મૂકનાર આદમી આ જગતમાં કંઈ મહાન કાર્ય કરી શકતો નથી, તેની શક્તિમાત્રના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે, અને તેનાથી કંઈજ મહત્ત્વનું કાર્ય નીપજતું નથી–અર્થાત્ જગતની અંદર શાંત, ક્ષમાવાન અને સ્થિરચિત્તવાળા નરોજ વધારેમાં વધારે અને સારામાં સારું કાર્ય કરી શકે છે.

વેદાંત માત્ર એક આદર્શનો ઉપદેશ આપણને કરે છે, અને એ આદર્શ આપણે જાણીએ છીએ તેમ સત્ય વસ્તુસ્થિતિથી અથવા સાત્વિક વ્યાવહારિકતાથી બહુ વેગળો હોય છે. મનુષ્યસ્વભાવમાં બે પ્રકારની વૃત્તિઓ હોય છે. એક તો આદર્શની સાથે જીવનનો તોડજોડ કરી મેળ બેસાડવાની; અને બીજી એ કે, જીવનને ઉન્નત કરી આદર્શની કક્ષાએ પહોંચવાની. આ બે વૃત્તિઓનો ભેદ યથાર્થ સમજી લેવો ઉચિત છે. કેમકે નહિ તો પ્રથમ વૃત્તિ યાને આદર્શનો તડજોડ કરી જીવન સાથે ઘટાવી દેવાની, કિંબહુના આપણા મત મુજબ આદર્શને ઉતારી પાડવાની લાલચ આપણું [illegible] છે. મને લાગે છે કે, હું અમુક પ્રકારનું [illegible] કામ કરી શકાય, અને તે કામ હું હાથ ધરું છું. એ કાર્યને [illegible]

[illegible]

ારાઓ લોકો કરે છે. મારું એટલું શાસ્ત્રીય અને તમારું એટલું
અશાસ્ત્રીય એવું પણ અનેક સ્વાર્થી લોકો કહે છે. પોતાને જે વાત
વ્યવહારોપયોગી લાગતી હોય તેજ વાત એકલી જાણે દુનિયાભરમાં
વ્યાવહારિક અથવા શાસ્ત્રીય ન હોય એમ સ્વાર્થસાધક મનુષ્યને લાગ્યા
કરે છે. હું જો એક સ્વાર્થી દુકાનદાર હોઉં, તો મને એમજ લાગશે
કે દુકાનદારી એજ એકલો વ્યાવહારિક ધંધો દુનિયામાં છે. જો હું ચોર
હોઈશ, તો મને એમજ લાગ્યા કરશે કે ચોરીનો ધંધો કરવો એજ
દુનિયામાં વ્યાવહારિક બનવાનું સર્વોત્તમ સાધન છે; બીજા બધાજ
રસ્તા અવ્યાવહારિક છે. આ ઉપરથી તમે સમજી શકશો કે, જે વાતો
આપણને મનગમતી હોય અને જે આપણે કરી શકતા હોઈએ, તે
વાતોમાટેજ આપણે આ 'વ્યાવહારિક' શબ્દનો પ્રયોગ કેમ કરીએ
છીએ! અર્થાત્ દુનિયામાં વ્યાવહારિક શબ્દનો ઉપયોગ કેવી રીતે
થાય છે તે આ ઉપરથી તમે સમજી શકશો. જે વાત અને જે વસ્તુ
આપણને મનગમતી હોય અને જે આપણે કરી શકતા હોઈએ,
તેનેજ આપણે વ્યાવહારિક કહી ઓળખાવીએ છીએ; તેથી વેદાંત
અત્યંત વ્યાવહારિક છે, એમ હું જે કહું છું તે તેના સાધારણ
અર્થમાં નહિ, પણ તેના વિશિષ્ટ અર્થમાંજ તમારે સમજવાનું છે.
એટલે કે, વેદાંત અતિ વ્યવહારગમ્ય છે. એ વાક્યમાં 'વ્યવહારગમ્ય'
શબ્દ તેના સાધારણ અર્થમાં નથી સમજવાનો, પણ તેના આદર્શના
હિસાબમાં વેદાંત પણ વ્યવહારગમ્ય વિષય છે, એમ સમજવાનું છે.
વેદાંતનો આદર્શ ગમે તેટલો ઉચ્ચ કાં નથી હોતો, પણ જગતની
આગળ તે અસંભવિત આદર્શ તો નથીજ મૂકતું. વસ્તુતઃ તો આદર્શ
નામને લાયક તો જે સધાવો શક્ય હોય તેજ આદર્શ છે. એક શબ્દમાં
કહીએ તો "તું તે દિવ્યરૂપ છે" યાને "તત્ત્વમસિ" એજ એનો
આદર્શ છે. આ તત્ત્વમસિ એજ વેદાંતનો સાર છે. વેદાંતની સઘળી-
ય ચર્ચાઓ અને બુદ્ધિના વ્યાયામોમાંથી પસાર થતાં તમને જે
નવનીત મળે છે, તે એજ કે મનુષ્યનો આત્મા શુદ્ધ અને સર્વ
વ્યાપી છે; અને તેથી આત્માની બાબતમાં જન્મવા મરવાનું કહેવું એ
નિશ્ચય બેહૂદુ અને અર્થહીન છે આત્મા કદાપિ જન્મ્યો નથી અને
કદાપિ મરશે પણ નહિ તેથી આપણને મોત આવશે એમ કહીને
આપણે મોતથી જે બીએ છીએ તે કેવળ વહેમ અને કુસંસ્કારનું
પરિણામ છે. તેમ આપણે રક્ષણ કરી શકીએ ને હાંકણું ન કરી
શકીએ–એવા આત્મા સહુ મિથ્યા ભ્રમમાત્ર છે. આપણે બધુંજ
શક્તિમાન બનીએ. મરણ અને વેદનાને. પ્રથમ [illegible]
છે કે "ધર્મ [illegible] વિશાળ [illegible] અને [illegible]."
[illegible] કહે છે કે [illegible] નથી [illegible]
[illegible]—[illegible] કે [illegible] નિશ્ચય

ન કરવો તેને વેદાંત નાસ્તિકતા કહી ઓળખાવે છે. વેદાંતનો આ ખ્યાલ અનેક જણને બેશક ભયાનક ભાસશે, અને આપણામાંના ઘણાંખરાંને એમ પણ લાગશે કે, આવી જાતના આદર્શને કદાપિ પહોંચી શકાયજ નહિ. પણ વેદાંત આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે કે, પ્રત્યેક જણથી તે આદર્શનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય તેમ છે. આ આદર્શના સાક્ષાત્કારની આડે કશુંજ આવી શકે તેમ નથી-સ્ત્રી પુરુષ, બાળક કિંવા વર્ણ કે લિંગના ભેદ, કશુંજ એને આડે નીવડે તેમ નથી. આબાલવૃદ્ધ સર્વ કોઇ તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે તેમ છે. કારણ કે વેદાંતે પૂરવાર કરી બતાવ્યું છે કે "એ આત્મજ્ઞાનનો અત્યાર આગમચ ક્યારનોએ સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂકેલો છે, એ આત્મતત્ત્વ સદા સર્વદા તમારી અંદર રહેલું છે."

જગતની બધીજ સત્તાઓ અને શક્તિઓ મૂળથીજ આપણી છે; છતાં આપણેજ પોતાના હાથ પોતાની આંખો આડા રાખી ચીસાચીસ કરીએ છીએ કે 'અંધારૂં છે, દેખાતું નથી.' એક વાત સારી પેઠે સમજી લ્યો કે, આપણી આજુબાજુ અંધકારનું નામ નિશાન નથી. આંખો આડેથી તમારા હાથ ખસેડી લ્યો, એટલે તરતજ ઝળહળતું અજવાળું નજરે પડશે. એ અજવાળું નવેસર ક્યાંયથી આવતું નથી, પણ તે મૂળથીજ છે. તમારા હાથના અંતરાયને લીધે તમને તે જણાતું નહોતું એટલુંજ. અંધકાર [illegible] દુર્બળતા જેવું કદાપિ હતું નહિ, છે નહિ અને હશે નહિ. આપણે મૂર્ખાઓ અમસ્થા બૂમો પાડીએ છીએ કે "અમે દુર્બળ છીએ, અમે અપવિત્ર છીએ." આ પ્રમાણે વેદાંત જોરપૂર્વક જણાવે છે કે વેદાંતનો આદર્શ વ્યવહારગમ્ય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે [illegible]

[illegible]

માત્ર તે હવે વધુ પ્રમાણમાં વ્યક્ત થાય છે એટલુંજ. આત્માની આડે આવેલો પડદો સરી પડે છે એટલે તેની સ્વભાવસિદ્ધ વિશુદ્ધિ અથવા પવિત્રતા પ્રકાશવા માંડે છે. અનંત પવિત્રતા, અનંત મુક્તિ, અનંત પ્રેમ અને અનંત શક્તિ-એ બધુંજ આપણું છે-રે ! આપણને તે સ્વભાવસિદ્ધ છે.

વેદાંત વળી એવું પણ છાતી ઠોકીને જણાવે છે કે, એના એ આદર્શનો સાક્ષાત્કાર માત્ર અરણ્યોમાં કે નિર્જન ગિરિગહ્વરોમાં રહીનેજ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એવું નથી; પરંતુ વ્યવહારની ઘડોઘડ સ્થિતિમાં પ્રવૃત્ત થયેલાં પણ તેનો સાક્ષાત્કાર પામી શકે છે. એ તો આપણે આગળ જોઇજ લીધું છે કે, એ આદર્શનાં સત્યો શોધી કાઢનારાઓ અરણ્યવાસી કે કંદરાવાસી નહોતા; એટલુંજ નહિ પણ જીવનની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં વધારે અટપટી પ્રવૃત્તિઓમાં અહર્નિશ નિમગ્ન રહેનારા હતા. એ રાજવી શોધકોના માથાપર સૈન્યસંચાલનની, તેમજ લાખો પ્રજાજનોનાં કલ્યાણની મહાન જવાબદારીઓ રહી હતી. અને એ જમાનો કેવો હતો તેનો પણ ખ્યાલ કરો! રાજાની રાજ્યસત્તા તે જમાનામાં કેવળ અનિયંત્રિત કિંવા અમર્યાદિત હોઇ રાજ્યની તમામ જવાબદારીઓ તેના શિરપર હોવાથી રાજ્યવ્યવહારના એકે એક અંગપર તેને પૂરતું લક્ષ રાખવું પડતું હતું. તે વખતના રાજા એટલે અત્યારના રાજા જેવા શોભાના માંડીઆ નહોતા, પણ રાજકાજમાં કંઠપર્યંત ડૂબી રહેલા અને પ્રવૃત્તિપરાયણમાં પ્રવૃત્તિપરાયણ હતા. આમ હોવા છતાં તે રાજવીઓને આ ગહન સત્યો વિચારી કાઢી તેનો સાક્ષાત્કાર મેળવવાની તેમજ મનુષ્યજાતિમાં તેનો પ્રચાર કરવાની ફુરસદ મળી હતી. તો પછી આપણે માટે તો એ આદર્શ કેટલો બધો વ્યવહારગમ્ય કહેવાય ! આપણાં જીવન એ રાજવી શોધકોનાં જીવનની તુલનામાં તો છેકજ ફુરસદવાળાં લેખાય; છતાં આપણે એ સત્યોનો સાક્ષાત્કાર નથી કરી શકતાં એ આપણે માટે અતિ શરમની વાત છે. કર્મીનકાળના એક સર્વસત્તાધીશ સમ્રાટ્ કરતાં આપણી જરૂરીઆતો અને જવાબદારીઓ નહિ જેવી છે. વળી કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિપર વિપુલ સૈન્યને દોરનાર અર્જુનની તુલનામાં પણ આપણી જરૂરીઆતો નજીવી છે. સમરક્ષેત્રના અર્જુનની જવાબદારી અને જરૂરીઆતો કેટલી બધી ભારે હશે તે તો કલ્પીજ લેજો; છતાં પણ એ યુદ્ધભૂમિના કોલાહલ અને કોલાહલની વચ્ચે પણ અર્જુનને એ સર્વોત્તમ તત્ત્વોને સમજવાની અને તેને પોતાના જીવનમાં ત્યાંને ત્યાંજ ઉતારી દેખાડવાની ફુરસદ મળી શકી હતી. તો પછી આપણે આપણી જીંદગીમાં એઓને નિશાન તરીકે કરી બતાવવાને તો ખાસ્સીજ શક્તિ-મત હતું જોઇએ; આપણાં જીવન રામ, કૃષ્ણ અને અર્જુન જેવા

રાજપુરુષોની અનેકવિધ રોકાણો અને જવાબદારીઓ તરફ જોતાં પ્રમાણમાં વધારે ફુરસદવાળાં, સરળ અને સગવડભર્યાં છે. સમયનો જો આપણે ખરેખરોજ સદુપયોગ કરવા માગતાં હોઇએ, તો તો આપણામાંનાં ઘણાંખરાંને આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં વધારે અવકાશ મળે છે. ખરી રીતે તો આપણને એટલો બધો અવકાશ છે કે જો ઇચ્છા હોય તો આ જીંદગીમાં આપણે એક તો શું પણ બસો આદર્શોને પ્રાપ્ત કરી શકીએ; પણ યાદ રાખો કે, આદર્શને આપણી કલ્પના પ્રમાણે ઉતારી પાડવો એ બિલકુલ ગેરવાજબી છે. આ માર્ગમાં વિચરતાં એક ફસામણ આવે છે તે એ કે, કેટલાક પેટભરા અથવા તો **સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયંતે** અર્થાત્ ધનધાન્યાદિ અને ભોગવૈભવનેજ સર્વોપરિ સમજી અધિકાધિક લોભલાલચમાં ડૂબ્યે જનારા પામર લોકો આવીને આપણી મિથ્યા જરૂરીઆતોને તથા મિથ્યા કામનાઓને પોષે તેવાં વિવિધ કારણો મીઠી મીઠી વાણીમાં આપણી આગળ રજુ કરે છે, અને તે સાંભળીને આપણને એમ થઇ આવે છે કે "બસ, આ લોકોના આદર્શ જેવાજ આદર્શની આપણને જરૂર છે." પરંતુ તેમ કરવું ઉચિત નથી. વેદાંતનો ઉપદેશ એવો જરાય નથી. વેદાંત તો એમજ શીખવાડે છે કે "પ્રત્યક્ષ જીવનને આદર્શ સાથે ઘટાવો અને વર્તમાન જીવનને અનંત જીવનની સાથે ઘટાવો યાને તેમને એકરૂપ બનાવો."

આ એકત્વ અથવા એકતાનો આદર્શ એજ વેદાંતનો કેન્દ્રસ્થ આદર્શ છે, એ વાત હમેશાં સ્મરણમાં રાખો. દ્વૈત જેવું કશામાં નથી; બે પ્રકારનું જીવન ક્યાંય નથી, તે એટલે સુધી કે એ જૂદાં જૂદાં જગતો માટે પણ બે જાતનાં જૂદાં જીવનો નથી. શરૂઆતમાં વેદો સ્વર્ગ, નરક અને ઇતર લોકોની વાતો કરતા તમને માલમ પડશે; પણ પાછળથી તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉંચામાં ઉંચું તત્ત્વ તેમને પ્રાપ્ત થયા પછી એ બધીજ વાતોને તેઓ કલમના ઝટકાથી છેકી નાખે છે, અને કહેવા મંડી જાય છે કે જીવન એક છે, જગત એક છે અને સત્ કહેતાં અસ્તિત્વ પણ એકજ છે. જે છે તે બધુંજ તે એક છે; જણાતો તફાવત પ્રમાણગત છે, પ્રકારગત નથી. આપણાં જીવનમાં જણાતો તફાવત પ્રકારગત નથી યાને પ્રકારની બાબતમાં આપણાં જીવન જૂદાં પડતાં નથી. પશુનાં જીવન માનવી-જીવન કરતાં નોખાં છે, અને માનવીઓના ખોરાકતરીકે વાપરવા સારૂજ ઇશ્વરે પશુઓને પેદા કર્યાં છે—એવા ખ્યાલોનો વેદાંત સાવ ઇન્કાર કરે છે, કિંબહુના એવા વિચારોને વેદાંત ધૂતકારી કાડે છે.

કેટલાક લોકોએ દયાવશ બની તમારે ત્યાં 'જીવિત વ્યવચ્છેદ-નિવારિણી સભા'× નામની સભા સ્થાપેલી છે. એ સભાના એક

× "એન્ટીવિવિસેક્શન સોસાઇટી"—એટલે કે વૈદ્યક પ્રયોગશાળાઓમાં

[illegible] કહાદેવની એ સભાને કહ્યું કે “[illegible] [illegible] અને [illegible] પશુઓના [illegible] તેને [illegible] [illegible] [illegible] પણ [illegible] વિરાનના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવામાં આવે તેનો તમે [illegible] વિરોધ [illegible] કરો છો?” [illegible] [illegible] આપ્યો કે “[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મારવા એ [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] તો તેઓ નિર્માણ થયેલાં છે.” કેવો [illegible] [illegible] [illegible]! વસ્તુતઃ તો પશુઓ પણ એજ એકબાજ [illegible] સંતાના આંશો છે. મનુષ્યનું જીવન જો [illegible] અને [illegible] છે, તો પશુઓનું જીવન પણ તેવુંજ છે. જે તફાવત છે તે પ્રમાણમાં છે અને નહિ કે પ્રકારમાં. એક ક્ષુદ્ર જીવ [illegible] અને હું એક-રૂપ છીએ. જાતીનો તફાવત પ્રમાણનો હોય ત્યારેનો [illegible] અને એ જાતીનો તફાવત પણ સર્વોચ્ચ જીવનની દ્રષ્ટિએ એવાં તો ક્ષુલ્લક હોય છે. ધાસના તણખલા અને એક નાના છોડ વચ્ચે મનુષ્યને ભેદ ભલે દેખાય, પણ પર્વતના સર્વોચ્ચ શિખરપર ચઢીને એવાં તો ધાસના તણખલાં તેમ મોટા મોટાં તરવરો સુદ્ધાં સમતલ એકસરખાંજ જણાય છે. તેથી સર્વોચ્ચ આદર્શની દ્રષ્ટિએ તો ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીનું અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ મનુષ્યનું જીવન એકસરખું છે. ઈશ્વર છે, એવું જો તમે માનતાજ હો, તો તો પશુઓ તેમજ સર્વોચ્ચ પ્રાણીઓ જે મનુષ્યો તે એકરૂપ એક-સરખાં હોવા જોઈએ, એ પણ તમારે માનવું પડશે. કેમકે પશુઓ અને મનુષ્યો બધાંજ એક ઈશ્વરનાં સંતાન છે. તેથી જે ઈશ્વર મનુષ્ય નામે ઓળખાતાં પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યે પક્ષપાતભરી કૃપા બતાવે અને અવાચ્ય પ્રાણીઓને નામે ઓળખાતાં પોતાનાંજ બીજાં સંતાનોપ્રત્યે નિર્દયતા દાખવે, એ ઈશ્વર ઈશ્વર નહિ પણ દાનવ કરતાં પણ બુરો હોવો જોઈએ. હું તો મારે એવા પક્ષપાતી ઈશ્વર-ને ભજવા કરતાં કંઇ સેંકડો વખત મરવાનું વધારે પસંદ કરૂં; એટલુંજ નહિ પણ મારૂં સારૂંય જીવન એવા ઈશ્વર સાથે યુદ્ધ મચાવવામાં ગાળું. પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ છેજ નહિ. ઈશ્વર એવો પક્ષ-પાતી મુદ્દલ નથી. તેમ છે એવું કહેનારા લોકો બીનજવાબદાર, હૃદયશૂન્ય અને સત્ય જ્ઞાન નહિ જાણનારા છે. હવે, એક બીજો કિસ્સો હું તમને સંભળાવું છું કે જેની અંદર પણ ‘વ્યવહાર-ગમ્ય’ શબ્દ ખોટા અર્થમાં વપરાય છે. ધારો કે, હું પોતે સુરત અ-માંસાહારી કદાચ નથી, પણ તેના ઉચ્ચ આદર્શની મને સંપૂર્ણ સમજ છે. માસભક્ષણ કદીમદી કરવું પડે છે, ત્યારે જાણું છું

[1] પ્રયોગ કરતી વખતે જીવતાં પ્રાણીઓપર જે વાઢકાપ કરી ઘાતકીપણું દર્શા-વવામાં આવે છે, તેનો વિરોધ કરનારી સભા.

કોઈ શખ્સ આવીને ઉંચામાં ઉંચા આદર્શવાળો ધર્મ મારી આગળ મૂકે તો તેને સાંભળવા હું ખડે પગે તૈયાર રહું. માટે જે ધર્મ ઇંદ્રિયોના વિનાશો અને ઇંદ્રિયોની નબળાઇઓને છાવરવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય એવા ધર્મથી અને એવા ધર્મોપદેશકથી સદા સાવધાન રહો. ઇંદ્રિયોના ગુલામ બનીને તો આપણે આપણી જાતને માટીનાં ઢેફાં જેવી નિર્માલ્ય અને અસહાય કરી મૂકી છે. એવી અસહાય અવસ્થામાં જો આપણે તેની આગળ આવીને કોઇ આવી જાતના ઇંદ્રિયપોષક ધર્મનો ઉપદેશ કરે અને આપણે તે પ્રમાણે ચાલીએ, તો તો પ્રગતિના ખરા પંથે આપણે કદાપિ ચઢી શકીએજ નહિ. આવી આવી તો અનેક વાતો મેં જોઈ છે. મને દુનિયાદારીનો પણ કંઇક અનુભવ છે, અને મારૂં વતન એક એવો મુલક છે કે જ્યાં ધર્મના પંથો ચોમાસામાં ઉગતા બિલાડીના ટોપની માફક વધે જાય છે. અમારે ત્યાં પ્રતિવર્ષ નવા ધર્મપંથો ફૂટી નીકળે છે. પરંતુ તેમાં એક વાત મારા હૈડામાં ખાસ વસી ગઇ છે કે, જે ધર્મો ભોગપરાયણ મનુષ્ય અને સત્યજ્ઞાનપરાયણ મનુષ્યની વચ્ચે બાંધછોડ કદાપિ નથી કરતા યાને સત્યજ્ઞાનના ઉચ્ચ આદર્શને ભોગપરાયણતાની નિકૃષ્ટ કોટિએ ઉતારી પાડવાનો કુત્સિત પ્રયત્ન નથી કરતા, તેઓજ આગળ વધી શકે છે. ભોગપરાયણ વૃત્તિઓની સાથે ઉચ્ચ આદર્શનો મેળ બેસાડવાનો યાને ઇશ્વરને મનુષ્યની કોટિમાં ઉતારી પાડવાનો ખોટો ખ્યાલ જ્યાં જ્યાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં ત્યાં પતન અવશ્ય નજરે પડે છે. માણસને દુનિયાદારીના ગુલામની કક્ષામાં નહિ ઉતારી પાડવો જોઇએ, યાને માણસને સંસારાસક્ત માણસજ નહિ રહેવા દેવો જોઇએ, પણ માણસને માણસ મટાડી ઇશ્વર બનાવવો જોઇએ.

વળી વાર્ધે આ પ્રશ્નને એક બીજી પણ બાજુ છે. આપણે કોઇનો તિરસ્કાર કરવો ન જોઇએ કે કોઇને કબૂલ કરવા ન જોઇએ. કેમકે આપણા સઘળાનુંજ પ્રયાણ એક લક્ષ્યબિંદુ તરફ થઇ રહ્યું છે. નિર્બળતા અને સબળતા વચ્ચેનો તફાવત માત્ર પ્રમાણનો છે. સ્વર્ગ અને નરક તેમ જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનો તફાવત પણ પ્રમાણનો છે. જગતની અંદર [illegible] તફાવત માત્ર પ્રમાણના છે, પ્રકારના નહિ. કેમકે [illegible] છે. વિચાર અથવા જીવન [illegible] વગેરે [illegible] જે જે કંઇ વ્યક્ત થયેલું છે, તે [illegible] તફાવત માત્ર પ્રમાણનો છે. [illegible] પ્રમાણમાં [illegible] [illegible] ન હોય, તેમના [illegible] જોવાનો કે તેમને પૂજવાનો [illegible] નથી.

કોઇને પણ ધૂતકારો નહિ. તમારાથી તેમને કોઇ જાતની મદદ થ
શકે તેમ હોય તો કરો, નહિ તો હાથ જોડીને તમારાં એ ભા
ઓનું ભલું વાંચ્છો, અને તેમને તેમના માર્ગે નિર્વિઘ્ને વિચર
દો. કોઇને ઉતારી પાડવું કે ગાલિપ્રદાન કરવું, એ કામ કરવા
ખરી રીત ન હોય. એ રીતે કોઇજ કાર્ય જોઇએ તેવું સિદ્ધ
નથી. બીજાને ગાળો દઇ તેમને દૂષિત ઠરાવવામાંજ આપણી
શક્તિઓ ખર્ચાઈ જાય છે. ટીકાખોરી અને નિંદાખોરીમાં આપ
શક્તિઓનો વ્યય કરવો કેવળ મિથ્યા છે. આપણી શક્તિએ
વ્યય માટે એ ખરો રસ્તો નથી, કારણકે અંતે તો આપણને
જ્ઞાન થાય છેજ કે, આપણા બધાયની નજર એકજ વસ્તુ
દોડી રહી છે અને ધીરે ધીરે કે ઉતાવળે ડગલે પણ આપણે એ
આદર્શની સમીપ ગમન કરી રહ્યાં છીએ, અને આપણી વ
જણાતા ઘણાખરા તફાવતો માત્ર ઉચ્ચારણભેદનાં પરિણામ છે.

પાપનોજ ખ્યાલ લ્યો. એને વિષે વેદાંતનો ખ્યાલ કેવો
તે તો હું તમને કહી ગયો છું. હવે બીજો સાધારણ ખ
એવો છે કે મનુષ્ય પાપી છે. એ બન્ને ખ્યાલો વસ્તુતઃ તો એ
છે; ભેદ માત્ર એટલોજ છે કે, એક હકારાત્મક પક્ષનું સમ
કરે છે અને બીજો નકારાત્મકનું. પહેલો ખ્યાલ મનુષ્યને
બળનું ભાન કરાવે છે, અને બીજો તેની દુર્બળતાનું ભાન ક
છે. વેદાંત કહે છે કે, નબળાઇ હોય તો ભલે રહી; તેની લેશ
પરવા ન કરો. આપણે તો બસ આગળ વધવાજ માગીએ છ
એ રોગ તો મનુષ્યના પ્રાકટ્ય સાથેજ માલમ પડ્યો હતો.
જણને પોતાના રોગનું ભાન છે, યાને આપણા રોગ શા છ
કહી બતાવવાને કોઇની જરૂર નથી. પરંતુ આપણે રોગિષ્ઠ છ
રોગિષ્ઠ છીએ, એમ આખો દહાડો મનન કર્યાં કરવાથી કંઇ નિ
થઇ જવાશે નહિ. નિરોગી બનવા માટે તો ઔષધ અને પરેજીની
છે. આપણે બહારની ઉપાધિ માત્ર ભૂલી જઇએ, બહારના જગત
ગમે એવો ડોળ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરીએ કે અમે નિરોગી છ
અને સબળ છીએ; કિંતુ આપણા હૃદયના ઊંડાણમાં તો અ
બધાંજ આપણી નબળાઇઓ શી શી છે તે જાણતાં હોઇએ છ
એ બધી વાત ખરી, છતાં વેદાંત કહે છે કે, દુર્બળતાની વા
ચિંતના કર્યાં કરવાથી કાંઇ લાભ થતો નથી. એ રોગનો
ઉપાય તો એજ છે કે, રોગીને બળના ઘૂંટડા પાવા કરો
બળ, કંઇ નબળાઇનો આખો દહાડો વિચાર કર્યાં કરવાથી આ
નથી. નબળાઇનો રાતદિવસનો વિચાર કે નબળાઇનું સતત મનન કર્યા
એ નથી; પણ બળનો ને શક્તિનો વિચાર અને ઉપાય કર્યા કરો
છે. માટે મનુષ્યને હમેશાં બળનોજ ઉપદેશ કરો, કે જે બધા આવ

જ તેમની પોતાની અંદર રહેલું છે. મનુષ્યો પાપી છે એમ કહેવાને બદલે વેદાંત એથી વિરુદ્ધ પક્ષનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને કહે છે કે, પાપો એ તો આત્માના નિકૃષ્ટ પ્રતિના આવિષ્કાર છે, તમારા આત્માને ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિના આવિષ્કારમાં વ્યક્ત કરો. આપણે જે યાદ રાખવાનું છે તે આજ છે; અને એ તો આપણા બધાથીજ થઇ શકે તેવું છે. "ના" એવું કદાપિ કહો નહિ; 'મારાથી નહિ બને'–એમ પણ કદાપિ કહો ના. કારણ કે તમે તો અનંત અને સર્વશકિતમાન છો. કાળ અને દેશ યાને સમય અને સ્થાન પણ તમારા સ્વભાવની તુલનામાં કંઇ ગણત્રીનાં નથી. તમે બધું અને સર્વ કંઇ કરી શકો તેમ છો, રે! તમે તો સર્વશકિતમાન છો.

આ તો જાણે ઉન્નત નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની વાત થઇ; પણ હવે આપણે જરા નીચી ભૂમિકાપર આવી તેની વિગતોની ચર્ચા કરીશું; અને તમને સમજાવીશું કે, આ વેદાંતનું જ્ઞાન આપણા નિત્ય-જીવનમાં, નાગરિક જીવનમાં, પ્રાંતિક જીવનમાં, રાષ્ટ્રીય જીવનમાં અને પ્રત્યેકના ગૃહજીવનમાં કેવી રીતે આચારમાં મૂકી શકાય. કારણ કે જે કોઇ ધર્મ મનુષ્યને તેની હરકોઇ સ્થિતિમાં સહાયભૂત ન થાય, તો તે ધર્મનો વિશેષ ઉપયોગ નથી; એવો ધર્મ તો અલ્પાંશ્યાં થોડા માટે માત્ર બકવાદનોજ વિષય રહેવાનો. મનુષ્યજાતિને મદદ કરવા ઇચ્છનાર ધર્મે તો હરકોઇ સ્થિતિસંજોગોમાં તેની મદદે જવા ખડે પગે તત્પર રહેવું જોઇએ. પછી મનુષ્ય દાસત્વની દશામાં કે મુક્તાવસ્થામાં, અધમતાના ઊંડા ખાડામાં કે પવિત્રતાના ઊંચાં શિખરોપર કાં નથી હોતો! હરકોઇ સ્થાને અને હરકોઇ પ્રસંગે તેની મદદે ધાવાની ધર્મમાં તાકાત હોવીજ જોઇએ. આ મહાન કામ માટે વેદાંત પોતાની શક્યતા પુરવાર કરી આપે છે, અને તેનાથી એ શક્યતાથી તેના સિદ્ધાંતો અમર ધર્મનો આદર્શ પરિ-પૂર્ણ સિદ્ધ થાય છે.

આત્મશ્રદ્ધાનો યાને આપણી પોતાની ઉપર વિશ્વાસ [illegible]

[illegible]

નીચે જવા દો, પણ એક સમય તો જરૂર એવો આવશે કે જ્યારે સ્થિતિ છેકજ નિરાશામય લાગતાં તે મરણીઓ થઈને ઉન્નતિને રસ્તે વળશે અને પોતાની જાતમાં શ્રદ્ધા રાખવાનું શીખશે. પરંતુ આ વાત આપણે પહેલેથીજ જાણી લઈએ તે સારું છે. આત્મશ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનુભવોરૂપી કડવી ગોળીઓ ગળવાની શી જરૂર છે? મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે આપણને જે કંઈ ભેદ જણાય છે, તે આ આત્મશ્રદ્ધાની હાજરી કે ગેરહાજરીને લીધે હોય છે, એ તો આપણાથી સહજ સમજી શકાય તેવું છે. આત્મવિશ્વાસથી સર્વ કંઈ થઈ શકે છે. મારી પોતાની જીંદગીમાં મને એનો અનુભવ થયો છે, હજી પણ થતો રહે છે અને હું જેમ જેમ વયમાં વધતો જાઉં છું, તેમ તેમ મારો આત્મવિશ્વાસ વધારે ને વધારે ખીલતો ચાલે જાય છે. જે પોતાની જાતમાં નથી માનતો યાને જેને આત્મવિશ્વાસ નથી તે નાસ્તિક છે. જૂના ધર્મો ઈશ્વરની અંદર શ્રદ્ધા નહિ રાખનારને નાસ્તિક કહી ઓળખાવતા; પણ નવો ધર્મ કહે છે કે, આત્મશ્રદ્ધા વગરના માણસને નાસ્તિક સમજો. કોઈ કહેશે કે, એ શ્રદ્ધા તો સ્વાર્થપરાયણ કહેવાય. તો કે ના. સ્વાભાવિક આત્મશ્રદ્ધાથી સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ નથી આવતો, કેમકે વેદાંતનો પ્રધાન સૂર એકતાનો છે. તેથી વેદાંતની દૃષ્ટિએ તો આત્મશ્રદ્ધા એટલે કે 'સાર્વત્રિક શ્રદ્ધા.' કારણ કે તમે બધાં એકજ છો. તમારી જાત માટે પ્રેમ એટલે બધાંને માટે પ્રેમ–મનુષ્યો માટે, પશુઓ માટે અને બધાંને માટે. કેમકે તમે બધાંજ એકસ્વરૂપ છો. તે એક એવી મહાશ્રદ્ધા છે કે જે જગતને વધારે સારું બનાવશે એ નિ:શંક છે. તમારા આ દેહપિંજરની પૂંઠે હજી કેટલી શક્તિ, કેટલી સત્તા અને કેટલાં સામર્થ્ય છુપાઈ રહ્યાં છે, તેનું તમને ભાન છે ખરું? મનુષ્યની અંદર રહેલી તમામ શક્તિઓનું પૂરેપૂરું ભાન હજી કયા ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને થયું છે વારુ? મનુષ્ય આ ધરાધામ પર પહેલ વહેલો આવ્યો તે વાતને લક્ષાવધિ વર્ષો વીતી ગયાં છે; છતાં તેનાં શક્તિ અને સામર્થ્યનો અતિસામાન્ય અંશજ હજી યથાવત્ પ્રકાશમાં આવ્યો છે. એટલા માટે તમારે એમ કદી ન કહેવું કે, તમે નબળા છો, અશક્ત છો. આ સપાટીપર જણાતી નબળાઈ અને અનીતિની પાછળ કેવી કેવી શક્તિઓ અને શક્યતાઓ રહેલી છે, તેની તમને શી રીતે ખબર પડે વારુ? તમારી અંદર જે છે, તેનો અતિ અલ્પ ભાગ તમને અત્યારે વિદિત છે. કારણ કે તમારી પૂંઠે તો અનંત શક્તિ અને અનંત આનંદનો અફાટ મહાસાગર પડેલો છે.

"આત્મા વારે શ્રોતવ્ય:–" અર્થાત્ કે સર્વાંતર્યામી પરમાત્મા વિષેજ સાંભળવું જોઈએ. રાત ને દિવસ સાંભળ્યા કરો કે "તમે આત્મા છો, તમે આત્મા છો." તમારી ધમનીઓમાં દાખલ થઈ તમારા પ્રત્યેક

રક્તકણમાં વહીને તમારાં અસ્થિમજ્જામાં અને રોમેરોમમાં ઓતપ્રોત થાય નહિ, ત્યાંસુધી એનો જપ અહર્નિશ જપ્યા કરો. તમારાં અંગપ્રત્યંગને એ મહાન આદર્શથી રંગાતા રહો કે "હું પોતે અજર, અવિનાશી, આનંદમય, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, નિત્યજ્યોતિર્મય આત્મા છું." રાત ને દિવસ તેનું મનન કરો; તમારા જીવનના અણુએ અણુમાં વ્યાપી જાય નહિ, રે! જીવનસર્વસ્વ બની જાય નહિ, ત્યાંસુધી એ મહામંત્રનો જપ કર્યાજ કરો. એના ચિંતનથીજ પ્રકૃત કાર્ય કરવા તમે સમર્થ બનશો. "હૃદયમાં ભરપટ હોય છે તો મુખ ઉચ્ચરે છે" તેવી રીતે હૃદય ભરપટ હોય છે ત્યારેજ હાથ કાર્ય કરે છે. કાર્ય તો થશે; પણ તે પહેલાં તમારા હૃદયને આ મહાન આદર્શથી ભરપૂર બનાવો, અને જે કંઇ કરો તેના પર સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરો. એ સુવિચારના પ્રભાવથી તમારાં બધાંજ કર્મો મહત્તાપૂર્ણ બની દેવતાઇ રૂપમાં રૂપાંતર પામશે. જડ દ્રવ્ય શક્તિમાન છે, તો વિચાર સર્વશક્તિમાન છે. તેથી એ વિચારનો તમારા જીવનપર પ્રભાવ પડવા દો, અને તમારી જાતને સર્વશક્તિમત્તા, મહત્તા અને ગૌરવના વિચારથી ભરી કાઢો. ઇશ્વરેચ્છાએ તમારાં ભેજાંમાં કુસંસ્કારો અને વહેમોનું ભૂસું ન ભરાયું હોત તો કેવું સારું થાત! ઇશ્વરેચ્છાએ આ કુસંસ્કાર અને વહેમોના પ્રભાવથી અને દુષ્ટતા તથા દુર્બળતાના પાશોથી આપણે જન્મથીજ ઘેરાયા ન હોત તો કેવું સારું થાત! એ પરમ અને સર્વશ્રેષ્ઠ ઉમદા સત્યોને પ્રાપ્ત થવાનો કોઈ વધારે સહેલો અને સુગમ માર્ગ મનુષ્યજાતિને માટે ઇશ્વરે નિર્માણ કર્યો હોત તો કેવું સારું! પણ અત્યારે તો મનુષ્યોને આજ રસ્તે થઈ વટાવાનું છે; તેથી તમારી પાછળ આવનારાંને માટે એ માર્ગ વધારે દુર્ગમ કરી મૂકશો નહિ.

આ સિદ્ધાંતો લોકોને ઘણી વાર ભયંકર ભાસે છે. આવા વિચારોથી ભડકતા લોકોને હું ચિતાવું છું, પણ જેમને ખરા વ્યાવહારિક બનવું છે, તેમને માટે તો એજ પ્રથમ પાઠ છે. 'હું નબળો છું' એમ તમારી જાતને કે અન્ય કોઇને પણ કદાપિ કહો નહિ. તમારાથી બની શકે તો ભલુંજ કરો, પણ દુનિયાને હાનિ તો નજ પહોંચાડો. ભૂતપિશાચ જેવું કોઇ અસ્તિત્વ નથી એ વાત તમે સારી પેઠે જાણતા હો છો, તથાપિ અંધકારમાંથી તમારે જવાનું થાય છે કે લાગલો તમારા હૃદયમાં ભયનો સહેજસાજ સંચાર તો થાય છેજ. આનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે, આપણી બાલ્યાવસ્થાની અંદર એવી જાતના બધા ભયભરેલા ખ્યાલો આપણા મસ્તિષ્કમાં ઠસાવવામાં આવ્યા હોય છે. પરંતુ એવી એવી વાતો તમારાં બચ્ચાંઓને કે બીજાંઓને, સમાજના ડરથી કે જાહેર જનમતના ડરથી, મિત્રોની અવકૃપાના ડરથી કે રૂઢિનાશના ભયથી પણ

કદાપિ શીખવાડશો ના. એવા બધાજ કુસંસ્કારો ને વહેમોપર કાબુ મેળવો, ને તેમના દાસ નહિ પણ માલીક બનો. જગતના ઐક્યભાવ અને આત્મશ્રદ્ધા સિવાય વધારે શીખવા કે શીખવવા જેવું પણ ધર્મમાં શું છે? હજારો વર્ષ થયાં મનુષ્યજાતિનાં બધાંજ કાર્યો એ એકજ લક્ષ્યબિંદુની દિશામાં થઈ રહ્યાં છે-અર્થાત્ કે એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યજાતિ આજ હજાર વર્ષથી પ્રયત્ન કરી રહી છે અને હજી પણ કર્યે જાય છે. અત્યારે એ વારી તમારી છે, અને તમને તો એ સત્યનું જ્ઞાન ક્યારનુંય થઇ ચૂકેલું છે. કેમકે અત્યારે તો ચોમેરથી એનું શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે. એકલાં દર્શનશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રજ નહિ, પણ ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો પણ એજ વાત પોકારી પોકારીને કહે છે. એવો કયો વિદ્વાન શાસ્ત્રી અત્યારે જીવે છે કે જે આ જગતના ઐક્યભાવનું યાને જગતની એકરૂપતાનું સત્ય કબૂલતાં ડર ખાય? અનેક જગતોની વાત કરવાની હામ કોની ચાલી શકે તેમ છે? એવા એવા બધાજ ખ્યાલો ભ્રમમાત્ર છે. જીવન જોઇએ તો એકજ છે; જગત જોઇએ તો તે પણ એકજ છે; અને એકજ જીવન તથા એકજ જગત આપણને અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે. એ અનેકત્વનો ભાસ તો સ્વપ્નના ભાસ જેવો મિથ્યા છે. તમને જ્યારે સ્વપ્નાવસ્થા લાધે છે ત્યારે એક સ્વપ્નું ખલાસ થતાં બીજું આવીને ઉભું રહે છે; પણ તે વખતે કંઈ તમે સ્વપ્નની દુનિયામાં વસતાં નથી, યાને સ્વપ્નમાં તમે જે કંઈ જુઓ છો, તે સાચું હોતું નથી. એ રીતે તમને એક પછી બીજું સ્વપ્ન આવીને વિવિધ દશ્યો દેખાડે છે, પણ તે જાગ્રત અવસ્થા માટે સાચાં નથી. આ જગતના સંબંધમાં પણ એવોજ પ્રકાર છે. અત્યારે આ જગત પંદરઆની દુઃખરૂપ અને એક આની સુખરૂપ ભાસે છે, અને થોડાક કાળ પછી તે કદાચ પંદર આની સુખરૂપ અને એક આની દુઃખરૂપ ભાસશે; ત્યારે આપણે તેને સ્વર્ગ કરી ઓળખીશું. પરંતુ સિદ્ધ સંતપુરુષ માટે એક વખત એવો આવે છે કે જ્યારે તેને મન આ જગતપ્રપંચ સારોય અદશ્ય બની જઇ સાક્ષાત્ ઈશ્વરરૂપ ભાસે છે, અને ઈશ્વરજ તેનો પોતાનો આત્મા છે એવું ભાન સ્ફુરે છે. માટે અનેક જગતો અને અનેક જીવનો છે, એવું વસ્તુતઃ છેજ નહિ. આ બધુંજ અનેકત્વ એ એકનોજ આવિર્ભાવ છે. એ એકજ બ્રહ્મ અનેકરૂપે-ભૂત(જડ)રૂપે, ચેતનરૂપે, મનરૂપે, વિચારરૂપે અને અન્ય સર્વ કંઈરૂપે આવિર્ભૂત થાય છે. એ એકજ બહુરૂપે પ્રકાશે છે. તેથી વ્યાવહારિકતાની દિશામાં સૌથી પ્રથમ પગલું આપણે ભરવાનું છે તે એજ કે, આ પરમ સત્યનું જ્ઞાન આપણી જાતને તેમજ બીજા સર્વને કરાવવું.

આ મહાન આદર્શથી દુનિયાને એક વાર ગુંજતી કરો, અને કુ

સંસ્કારમાત્રનો ખોડો નીકળી જવા દો. જે જનો પોતે નબળાં હોય અને પોતાની નબળાઈનું વારંવાર કથન કરતાં હોય તેમને કહો કે "જાઈ રે! તું તો પવિત્ર બ્રહ્મરૂપ છે; ઉઠ જાગ્રત થા; હે મહાન! તને આ નિદ્રા છાજે નહિ. જાગ્રત થા અને ઉઠ, આમ સુઈ રહેવું તને શોભે નહિ. તું દુર્બળ અને દુઃખી છે એવું ધારજ નહિ. હે સર્વશક્તિમાન! ઉઠ, જાગ્રત થા અને તારો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ વ્યક્ત કર. પોતાને દુર્બળ માનવાનું તને છાજતું નથી." દુનિયાને તેમજ તમારી પોતાની જાતને આમ કહો, અને જુઓ કે તેનું કેવું વ્યાવહારિક પરિણામ નીપજે છે; જુઓ કે કેવા વિદ્યુત્વેગથી બધુંજ પરિવર્તિત બની જઈ પ્રકાશવા માંડે છે. મનુષ્યજાતિને આ સત્ય સમજાવો અને તેમ કરીને તેમની સત્તાનું તેમને ભાન કરાવો. તેમ થશે ત્યારેજ આપણને આ ઉચ્ચ આદર્શને આપણા રોજના જીવનવ્યવહારમાં લાગુ પાડતાં આવડશે.

વિવેકને વાપરતાં શીખવાને યાને જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે અને જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં સારાં કે નઠારાં અને સાચાં કે જૂઠાંનો ભેદ પારખવા શક્તિમાન બનવાને સારૂ આપણને સત્યની કસોટી કરતાં આવડવું જોઈએ. સત્યની કસોટી વિશુદ્ધતા અને એકતા છે; તેથી એકતાને પોષક બધુંજ સત્ય છે. પ્રેમ સત્ય છે અને દ્વેષ અસત્ય છે; કેમકે દ્વેષજ અનેકત્વનો ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. દ્વેષજ એક મનુષ્યને બીજાથી વિખૂટો પાડે છે; માટેજ તે ખરાબ અને ખોટો છે. તે એક વિચ્છેદક શક્તિ હોઈ ભેદભાવ અને નાશને નોતરે છે.

ત્યારે પ્રેમ એક એવી વસ્તુ છે કે જે ભેદને સાંધે છે, ને એકતાને સાધે છે. તમે બધાં જે એકરૂપ થાઓ છો—મા પોતાના બચ્ચા સાથે, કુટુંબો ગામ કે નગર સાથે અને મનુષ્યસૃષ્ટિ પશુ-સૃષ્ટિ સાથે જે એકરૂપ થાય છે—તે આ પ્રેમનાજ પ્રતાપે. કારણ કે પ્રેમ એજ વાસ્તવ અસ્તિત્વ છે, યાને સાક્ષાત્ પ્રભુ છે, અને આ બધું એ એક પ્રેમનુંજ ઓછુંવત્તું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે. ઉપલક નજરે ભાસતો તફાવત માત્ર પ્રમાણની અંદર રહેલો છે; બાકી રૂપમાં તો તે એકજ પ્રેમ જ્યાં ત્યાં વિરાજમાન છે. તેથી સત્યની કસોટી એજ છે કે, આપણા પ્રત્યેક કાર્યમાં આપણે એ તપાસતાં રહેવું જોઈએ કે, આપણને તે ભેદના તરફ ધસડી જાય છે કે એકતા તરફ. જે કાર્ય આપણને ભેદ તરફ લઈ જતું હોય તે અસત્ય છે એમ માની તેનો તરતજ ત્યાગ કરવો ઘટે, અને જે કાર્ય એકતા ભણી પ્રવર્તિત કરાવતું હોય, તે સાચું અને ખરું છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું. આપણા વિચારોની અજમાયશ પણ આવાજ પ્રકારે છે. આપણા વિચારો આપણને ભેદભાવ અને વિવિધતા ભણી ધસડી જાય છે કે એકભાવ અને એકરૂપતા તરફ? તેનો

આપણે નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ. જો એકતા તરફ લઈ જતા હોય–આત્માને આત્મા સાથે જોડતા હોય અને જગતપર સારો પ્રભાવ પાડતા હોય, તો તે વિચારો પવિત્ર હોઈ ગ્રાહ્ય છે; અને જો તેથી વિરુદ્ધ હોય, તો તે દૂષિત અને ત્યાજ્ય છે.

વેદાંતિક નીતિશાસ્ત્રનો સમગ્ર સાર એજ છે કે, તે કોઈ અજ્ઞેય વસ્તુપર આધાર રાખતું નથી, તેમ કોઈ અજ્ઞાત વસ્તુનો ઉપદેશ કરતું નથી; પણ ઉપનિષદ્‌ની ભાષામાં તે કહે છે કે "જે ઈશ્વરની તમે અજ્ઞાત ગણીને ઉપાસના કરો છો, તેનોજ હું તમને બોધ આપું છું." આત્માવડે યાને આત્માદ્વારાજ તમને કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. એક ખુરશી મારી નજરે પડે છે, પણ એ ખુરશી છે એવું જ્ઞાન થવા માટે પ્રથમ તો મારે મારી જાતને જોવી પડે છે, અને તેમ કર્યા પછીજ મને ખુરશીનું ભાન થાય છે. આત્માની ભીતર અને આત્મામાં થઈનેજ ખુરશીનું ભાન થાય છે. આત્માની ભીતર અને આત્માવાટેજ મને તમારું તેમજ સમસ્ત સંસારનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી આ આત્મા અજ્ઞાત છે એમ કહેવું એ કેવળ અર્થરહિત બકવાદ છે. સ્વ અથવા આત્માને ખસેડી લ્યો કે આખું વિશ્વજ અલોપ થઈ જશે. જેમકે "આપ મુઆ પીછે ડુબ ગઈ દુનિયા." અર્થાત્ કે જ્ઞાનમાત્ર આત્માની ભીતર અને આત્માની વાટેજ થાય છે. આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા એ સર્વમાં એક જ્ઞાત પદાર્થ છે. તમે જેને "હું" કહો છો, તેજ તમારું 'સ્વ' છે, યાને તેજ તમે છો. અને એ વાતથી તમને નવાઈ ઉપજશે કે આ મારું "હું" એજ તમારું તેમ આખા જગતનું પણ "હું" છે. એમ કેમ બની શકે ? આ મારું કે તમારું મર્યાદિત "હું" અમર્યાદિત અનંત બની જાય છે, એ જોઈ ઘણી જ નવાઈ પામશો. પણ વસ્તુતઃ તેમજ છે. વિશ્વભરમાં વ્યાપેલું એક "હું" અમર્યાદિત અનંતજ છે. મર્યાદિત "હું" એ તો માત્ર ભ્રમ છે. અમર્યાદિત અનંત "હું"ના ઉપર જે આવરણ પડેલું છે, તેનાથી તેનોજ અલ્પાંશ માત્ર આ મર્યાદિત "હું" તરીકે [illegible]

આને જો તમે 'વ્યવહારગમ્ય ઈશ્વર'ના ઓળખતાંકે નહિ ઓળખો, તો પછી 'વ્યવહારગમ્ય ઈશ્વર'નું જ્ઞાન તમને બીજું તે કોણ કરાવી શકશે ! હું મારી પોતાની નજર સમક્ષ જે ઈશ્વરને જોઉં છું અને જે ઈશ્વર સર્વવ્યાપક હોઈ આપણી દૃષ્ટિએ અને ઇંદ્રિયજન્ય વિષયો કરતાં વધારે પ્રકટ છે, તેના કરતાં તે વધારે વ્યવહારગમ્ય ઈશ્વર બીજો ક્યાં છે? કારણ તમેજ તે છો. સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા તે તમેજ છો. આ વાતનો તમારાથી ઇનકાર થઇ શકે તેમ હોય તો માનજો કે, હું અસત્ય કહું છું. પણ મારી ખાત્રી છે કે હું તેને જાણું છું-પછી તેનો સાક્ષાત્કાર મને પ્રત્યેક પળે થયા કરતો હોય કે ન હોય તે જૂદી વાત છે, પણ મેં તેને જાણ્યો છે. તે સૃષ્ટિમાત્રનું અખંડ એકત્વ છે, પ્રાણીમાત્રનું અને અસ્તિત્વમાત્રનું તે સત્ય સ્વરૂપ છે.

વેદાંતનાં આ સઘળાં નીતિતત્ત્વોની હજી પણ વિગતવાર આલોચના કરવાની છે. માટે તમારે ધૈર્યનું અવલંબન કરવું જોઇશે. એ તો હું તમને કહીજ ગયો છું કે, આ વિષયને આપણે વિગતવાર સંપૂર્ણ રીતે ચર્ચવા માગીએ છીએ, કે જેથી કરી અતિ નિકૃષ્ટ પ્રતિના વિચારોમાંથી પ્રગતિ થતાં થતાં એકતાનો આ મહાન આદર્શ કેવી રીતે વિકસવા પામ્યો અને વિશ્વપ્રેમના રૂપમાં તે કેવી રીતે પરિણત થયો, તે બરાબર સમજી શકાય. શંકાના ભયનું નિવારણ કરવા માટે એ બધા વિચારોનો આપણે અભ્યાસ કરવો જોઇએ. ખરી વાત છે કે, છેક નીચેના પગથીઆથી એની સમાલોચના કરવા જેટલો વખત તેમ ધૈર્ય દુનિયાને ન હોય, પણ આપણે દોડતાં દોડતાં સર્વોચ્ચ શિખરપર પહોંચી જઇએ ને આપણી પાછળ આવનારાંને આપણે પસાર કરી ગયેલા સત્ય પક્ષનું એક વાર પણ નિદર્શન ન કરાવી શકીએ, તો પછી આપણું એ સર્વોચ્ચ શિખરપર ઉભું રહેવું કામનું પણ શું ? તેથી બહેતર છે કે, આપણે તેની ક્રમ વાર આલોચના કરીએ. એમ કરતાં પ્રથમ તો એના બૌદ્ધિક અથવા વિચારભાગને સમજી લેવાની જરૂર છે. જો કે હૃદયના ભાવ આગળ વિચારની કંઈ કિંમત નથી એ વાત આપણે જાણીએ છીએ, છતાં વિચારભાગને પણ સમજી લેવાની જરૂર છે. આખરે તો હૃદયના ભાવનીજ કિંમત સવિશેષ છે. હૃદયદ્વારાજ ભગવાનનાં દર્શન પામી શકાય છે, વિચાર કિંવા બુદ્ધિદ્વારા નહિ. બુદ્ધિ તો સાફસુફ કરનાર ઝાડુવાળાનું કામ કરે છે. આપણો રસ્તો તે સાફસુફ કરે છે અને પોલિસની માફક ચોકી પહેરો ભરે છે. અને તેથી તેનું સ્થાન આ ક્ષેત્રમાં ગૌણ છે. પણ સમાજના અંતિમ ભલા માટે પોલિસનું પ્રયોજન અનિવાર્ય હોય એવું પણ નથી. પોલિસનું કામ તો એટલુંજ હોય છે કે પાંચ

થતી અટકાવવી અને ગુન્હા ઉપર અંકુશ રાખવો. બુદ્ધિનું કામ પણ આવુંજ છે. કોઈ વિચારપ્રધાન પુસ્તકોનો તમારે અભ્યાસ કરવાનો આવે છે, ત્યારે તેનો અભ્યાસ પૂરો કરી રહેતાંજ તમે છુટકારાનો દમ ખેંચો છો અને ઉદ્‌ગાર કાઢો છો કે " સારું થયું જે છૂટયા. " કારણ કે બુદ્ધિ આંધળી છે અને તેને હાથ કે પગ કંઈ ન હોવાથી તે પોતાની જાતે હાલીચાલી શકતી નથી; અર્થાત્ કે હૃદયનો ભાવજ ખરો કામનો છે, હૃદયનો ભાવ વિદ્યુતપ્રવાહ કે અન્ય કોઈપણ કરતાં અનંતગણા ચઢિયાતા વેગથી ચાલે છે. તમને એવો ઉગ્ર ભાવ છે ? –એ એક સવાલ છે. જો હશે, તો તો પ્રભુનાં દર્શન તમને અવશ્ય થશે. તમારામાં આજે જે કંઈ ભાવ છે તેજ ભાવ પ્રબળ થઈને ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર બનશે અને દિવ્યતાને પામી સર્વશ્રેષ્ઠ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થશે, અને અંતે બધાંને માટે તમને ભાવ ઉત્પન્ન થઈ સર્વ એકરૂપ જણાશે. એવો ભાવ સ્થિર થતાં ઈશ્વરનો અનુભવ તમને તમારાજ હૃદયમાં અને ભુતમાત્રમાં થશે. બુદ્ધિથી આ કામ કદાપિ થઇ શકતું નથી. " વિવિધ શબ્દપ્રયોગનું કૌશલ્ય, અને શાસ્ત્રના વિવિધ અર્થો ઉપજાવવાનું કૌશલ્ય, એ તો કેવળ પંડિતોના આનંદ માટે છે, મુક્તિ માટે નથી. "

તમારામાંથી જેમણે ચૉમસ–આ–કૅમ્પીનું "ઇસુ ખ્રિસ્તનું અનુકરણ" એ નામનું પુસ્તક વાંચ્યું હશે, તેમના સમજવામાં આવ્યું હશે કે, એ પુસ્તકના પ્રત્યેક પૃષ્ઠપર આ હૃદયભાવની આવશ્યકતા [illegible] છે. જગતના લગભગ બધાજ સંતપુરુષોએ તેમ કર્યું છે [illegible] એમ સમજવાની ભૂલ નહિ [illegible] નથી. બુદ્ધિ અથવા વિચાર [illegible] તેમના બાપામાં [illegible] નિવારણ કરે છે [illegible] મદાર [illegible] બુદ્ધિનાં [illegible] કેવળ [illegible] હૃદયના [illegible] છે ! [illegible]

[illegible]

ાર્ગપર જય રહ્યાં છે, અને પ્રભુ તમારો પોતાનો છે.

દુનિયાના મહાન પેગંબરોની ખરી શકિત શેમાં રહી હતી તે શું આપણે જગતના ઇતિહાસપરથી નથી જાણી શકતા? એમની શકિત શું બુદ્ધિમાં રહી હતી? તેમાંના એકાદે પણ તત્ત્વજ્ઞાન કે અટપટા તર્કશાસ્ત્રના વિષયપર એકાદો સુંદર ગ્રંથ પણ રચ્યો હતો? ના, ના; એકેયે નહિ. તેમણે માત્ર થોડાક ગણ્યાગાંઠયા શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કર્યું હતું, અને છતાં જગત તેમના ચરણે નમ્યું હતું. ક્રાઇસ્ટના જેવો હૃદયભાવ રાખો અને તમે ક્રાઇસ્ટ બની જશો; બુદ્ધના જેવો ભૂતપ્રેમ સેવો અને તમે બુદ્ધ બની જશો. અર્થાત્ કે સાચો હૃદયભાવજ-સાચો સ્નેહજ જીવન, બળ અને ચૈતન્ય છે; સાચા હૃદયભાવ વગરનું ગમે તેટલું બુદ્ધિકૌશલ્ય પણ ઈશ્વર-પ્રાપ્તિ માટે નિરર્થક છે. નરબુદ્ધિ એ તો સંચાલનશક્તિરહિત મોટરના ખોખા સમાન છે. હૃદયનો ભાવ તેમાં પેસે છે અને તેનામાં ગતિનો સંચાર કરે છે, ત્યારેજ તે હાલચાલ કરી કામ આપી શકે છે. દુનિયાભરમાં એવોજ પ્રકાર છે; આ વાત તમારે સદાસર્વદા લક્ષમાં રાખવાની છે. વેદાંતના નીતિશાસ્ત્રમાં આ એક અત્યુત્તમ વ્યવહારમય તત્ત્વ છે. કેમકે વેદાંતનો એ ઉપદેશ શીખવે છે કે "તમે બધાજ પેગંબરો છો અને પેગંબરો થવાજ જોઇએ." કોઈ પણ ગ્રંથ તમારા વર્તન કે આચારનું પ્રમાણ નથી; પણ તમેજ તે ગ્રંથના પ્રમાણરૂપ છો. ગ્રંથ સત્યજ શીખવે છે એવું તમે શા ઉપરથી કહી શકો? તો કે તમે પોતે સત્ય છો અને સત્ય અનુભવો છો તે પરથી. વેદાંત જે કહે છે તે આજ છે. દુનિયાના ક્રાઇસ્ટો અને બુદ્ધોની સર્વોત્તમતા અને સિદ્ધતાનું પ્રમાણ શું છે? તો કે એજ કે તમે અને હું તેમના જેવીજ સહાનુભૂતિ અને સ્નેહ (કિંચિત્ અંશમાં પણ) ધરાવીએ છીએ. તમે અને હું તેમને સાચા સમજીએ છીએ તેનું કારણ આજ છે. આપણો પેગંબર-આત્મા તેમના પેગંબરત્વની સાક્ષી પૂરે છે. તમારો ઈશ્વરી આત્મા જેજ ઈશ્વરનું પ્રમાણ છે. તમે પોતે જો એક પેગંબર ન હો, તો કોઈને ધર્મની કોઈજ વાત સાચી નથી. તમે પોતેજ જો ઈશ્વર ન હો, તો કોઈ ઈશ્વર ભૂતકાળમાં હતો નહિ, વર્તમાનમાં છે નહિ અને ભવિષ્યમાં હશે પણ નહિ. આજ આદર્શને અનુસરવાનું વેદાંત આપણને કહે છે. આપણામાંના પ્રત્યેક જણને પેગંબર બન્યા વગર છૂટકોજ નથી; કેમકે તમે પ્રથમથી તેવા છોજ, માત્ર તેને જાણો એટલુંજ બાકી છે. આત્મા માટે કશુંજ અશક્ય છે, એવું તો કાંઈ પણ નહિ. આત્માની ભાષાના 'અશક્ય' જેવો [illegible] ઉપજ નહિ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

૧૭–*વ્યાવહારિક વેદાંત–ભાગ ૨ જો

એક બાળકને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઇ તે વિષે એક અતિ પ્રાચીન વાત છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં છે, તે આજે હું તમને કહી બતાવવા માગું છું. એ વાર્તાનું સ્વરૂપ જોઇએ તેવું પરિપક્વ નથી, છતાં તેની અંદર અમુક સિદ્ધાંત તો સમાયેલો છે, એ વાત નિર્વિવાદ. એક નાના છોકરાએ પોતાની માને કહ્યું "મા! હું વેદાભ્યાસ કરવા ગુરુજી પાસે જાઉં છું; મને મારા પિતાજીનું નામ તથા મારા વર્ણ અને ગોત્રનું નામ કહે." હવે એ માતા પરણેલી સ્ત્રી નહોતી; અને હિંદુસ્થાનમાં એવો ધારો છે કે, અપરિણિત સ્ત્રીનું બાળક વર્ણરહિત યાને વર્ણસંકર લેખાય છે. એટલે કે સમાજની અંદર તેનો અંગીકાર થતો નથી, અને વેદાભ્યાસનો પણ તેનો અધિકાર મનાતો નથી. તેથી તે બિચારી માતાએ કહ્યું કે "બેટા! મને તારા ગોત્ર કે કુળની ખબર નથી. જુવાનીમાં હું દાસી ભાવે રહેતી હતી અને એ ભાવે અનેક જગાએ મારે રહેવાનું થયું હતું. તે દરમિયાન મને તારી પ્રાપ્તિ થઇ, પણ કોના વીર્યથી તે હું જાણી શકી નહિ. તેથી તારો બાપ કોણ તે તો હું કહી શકતી નથી. પણ જાણવું હોય તો એટલું કહી શકું છું કે, મારું નામ જબાલા છે ને તારું નામ સત્યકામ છે." એ પછી તે બાળક એક ઋષિ પાસે ગયો અને પોતાને એક વિદ્યાર્થી તરીકે રાખવા માટે તેમની આગળ પ્રાર્થના કરી. તે પરથી તે ઋષિએ તેને પૂછ્યું કે "વત્સ! તારા બાપનું નામ શું અને તારું ગોત્ર કયું?" જવાબમાં તે છોકરાએ પોતાની માતાએ જેવી હકીકત કહી હતી તેવી કહી બતાવી; એટલે ઋષિ એકદમ બોલી ઉઠ્યા કે "પોતાની [illegible] [illegible]

[illegible]

* [illegible]

રખેવાળી સોંપીને જંગલમાં મોકલ્યો. તે મુજબ સત્યકામ જંગલમાં ગયો અને કેટલોક સમય ત્યાંજ એ કામ કરતો રહ્યો. આ ચારસો ગાયોનું ધણ હજારની સંખ્યામાં વધે એટલે આશ્રમમાં પાછા ફરવાની ગુરુજીની આજ્ઞા હતી. થોડાંક વર્ષ પછી એક દહાડો તે જૂથમાંનો એક મોટો સાંઢ સત્યકામને ઉદ્દેશી એમ કહેતો સંભળાયો કે " હવે અમે હજાર થયાં છીએ, તેથી અમને તારા ગુરુજી પાસે લઈ ચાલ. હું તને બ્રહ્મવિષે કંઈક શીખવાડીશ. " તે સાંભળી સત્યકામે કહ્યું કે " કહો, કહો, મહારાજ ! " એટલે સાંઢ બોલ્યો " પૂર્વદિશા એ પ્રભુનો અંશ છે, તે પ્રમાણે પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ પણ પ્રભુના અંશો છે. ચાર મુખ્ય દિશાઓ એ પ્રભુના અંશો છે. અગ્નિ પણ આ બ્રહ્મવિષે તને કંઈક શીખવાડશે." અગ્નિને તે કાળમાં બ્રહ્મના ખાસ ચિહ્નતરીકે પૂજવામાં આવતો, અને પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને રોજ અગ્નિહોત્ર કરવો પડતો. હવે બીજે દહાડે સવારે સત્યકામે ગાયોના ધણ સાથે ગુરુજીના આશ્રમ તરફનો રસ્તો લીધો. સાંજ પડતાં તેણે એક ઠેકાણે મુકામ કર્યો. ત્યાં સ્નાનસંધ્યા કરી અગ્નિનારાયણને આહુતિ આપી તેની સમીપ તે બેઠો હતો, એવામાં અગ્નિમાંથી એક અવાજ નીકળતો તેને સંભળાયો કે " હે ! સત્યકામ !" સત્યકામે કહ્યું " ફરમાવો, મહારાજ ! " *" જો, સત્યકામ ! હું તને બ્રહ્મવિષે કંઈક શીખવાડવા આવ્યો છું. આ પૃથ્વી તે બ્રહ્મનો એક અંશ છે. આકાશ અને સ્વર્ગ પણ તેના અંશો છે. સાગર પણ તે બ્રહ્મનો અંશ છે." આમ કહી અગ્નિએ વિશેષમાં જણાવ્યું કે " અમુક એક પક્ષી પણ તને કંઈક શીખવાડશે." બીજે દિવસે સવારમાં સત્યકામે પાછો પોતાનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો, અને આગલા દહાડાની માફક સાંજરે મુકામ કર્યો, તથા સ્નાનસંધ્યાદિ ષટ્કર્મ પરવારી રહ્યો એટલે એક હંસ તેની પાસે આવ્યો. તે કહેવા લાગ્યો કે " સાંભળ, સત્યકામ ! બ્રહ્મવિષે હું તને કંઈક શીખવાડું છું, આ અગ્નિ જેને તું પૂજે છે, તે એ બ્રહ્મનો અંશ છે. તેમજ સૂર્ય, ચંદ્ર અને વિદ્યુત પણ બ્રહ્મના અંશો છે. મદ્ગુ નામનું પક્ષી તને એ વિષે વધારે કહેશે." બીજી સાંજે તે મદ્ગુ પક્ષી આવ્યું અને તેનો પણ એવો શ્રમ અવાજ સાંભળાયો " સત્યકામ ! બ્રહ્મવિષે હું તને કંઈક શીખવાડું છું તે સાંભળ. પ્રાણ એ બ્રહ્મનો અંશ છે; દૃષ્ટિ, શ્રવણ અને મન પણ એ બ્રહ્મના અંશો છે." એ પછી સત્યકામ ગુરુના આશ્રમે આવી પહોંચ્યો અને ગુરુજીના ચરણોમાં આદરભાવ-

* બાઈબલના ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટની અંદર પણ આવી એક વાત છે. તેમાં આર્કની —દેવ આકાશવાણી સેમ્યુઅલના સાંભળવામાં આવતી હતી, એમ કહેવાયું છે.

સહિત દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. પોતાના આ શિષ્યને જોતાંજ ગુરુજી બોલ્યા કે "વત્સ સત્યકામ! તારી મુખમુદ્રા બ્રહ્મજ્ઞાનના તેજથી ઝળકી રહી છે. તો કહે જોઈએ, એ જ્ઞાન તને કોણે આપ્યું?" સત્યકામે જવાબ આપ્યો કે "મનુષ્યેતર પ્રાણીઓએ ગુરો! તથાપિ આપ ગુરુજી પોતે મને તે ઉપદેશ સંભળાવો, એવી મારી મનકામના છે. કારણ કે આપના જેવા મહાપુરુષોના મુખે મેં સાંભળ્યું છે કે ગુરુના મુખે સાંભળેલું જ્ઞાનજ પરમાર્થના પંથે લઈ જનારું બને છે." તે પરથી ગુરુએ તેને તેજ જ્ઞાનોપદેશ કર્યો કે જે પૂર્વે તેને દેવો પાસેથી મળ્યો હતો. એ રીતે સત્યકામને બધુંજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, અને કશુંજ બાકી રહ્યું નહિ."

હવે, આ સાંઢ, અગ્નિ અને પક્ષીઓનાં રૂપકોને બાજુએ મૂકી આપણે વિચારી જોઈશું, તો તે જમાનામાં વિચારનું વહેણ કઈ દિશામાં વહેતું હતું તે સારી રીતે સમજાશે. જે એક મહાન તત્ત્વનું બીજ એ કથામાં રહેલું છે, તે એજ કે આ બધીજ વાણીઓ આપણા પોતાના અંતરપટમાં રહેલી છે. આ સત્યોને જેમ જેમ આપણે વધારે સારી રીતે સમજતા થઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણને જણાય છે કે, એ સત્યનો ધ્વનિ આપણા હૃદયમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. શિષ્યને બરાબર સત્યનોજ ઉપદેશ કર્ણગોચર થતો હતો તેની ના નહિ, પણ તે બાબતની તેની સમજૂતિ બરાબર નહોતી. એ ધ્વનિને તે પોતાની બહારના જગતમાંથી આવતો માનતો હતો, પણ તે તેના પોતાના અંતરમાંથીજ આવતો હતો. હવે આ કથામાંથી બીજું એક તત્ત્વ આપણને જડે છે, તે એ કે, બ્રહ્મનું જ્ઞાન જીવનમાં વ્યાવહારિક બનાવી શકાય તેમ છે. દુનિયા તો હંમેશાં ધર્મની વ્યાવહારિક શક્યતાઓજ શોધતી ફરે છે, અને આ વાતમાંથી આપણને જણાય છે કે, તે દિનપ્રતિદિન કેવી વધુ ને વધુ [illegible]

[illegible]

યું છે ?" પ્રત્યુત્તરમાં શિષ્યે જણાવ્યું કે "માતા! મારી ચિત્તવૃત્તિ એટલી બધી અસ્વસ્થ બની ગઈ છે કે મને ખાવાની મુદ્દલ રુચિજ થતી નથી." એવામાં જે અગ્નિકુંડ પાસે બેસીને તે હોમ કરતો હતો તેમાંથી અદ્ભુત નાદ કાને પડ્યો કે "આ પ્રાણ બ્રહ્મ છે, સુખ બ્રહ્મ છે, આકાશ બ્રહ્મ છે, એ બ્રહ્મને તું જાણ." શિષ્યે સામો જવાબ આપ્યો કે "પ્રાણ બ્રહ્મ છે તે હું જાણું છું. મહારાજ! પણ આકાશ અને સુખ પણ બ્રહ્મ છે તેનું મને જ્ઞાન નથી." તે પરથી અગ્નિએ તેને 'આકાશ અને સુખ' એ બે શબ્દોની સમજૂત આપીને જણાવ્યું કે, તે બન્ને વસ્તુતઃ તો એકજ-શુદ્ધ ચૈતન્ય-છે, અને આ હૃદય તેનું નિવાસસ્થાન છે. એ રીતે અગ્નિએ તેને હૃદયસ્થ આકાશ અને પ્રાણતરીકે બ્રહ્મનું જ્ઞાન આપ્યું. વળી પણ અગ્નિએ કહ્યું કે "આ પૃથ્વી, અન્ન અને તું જેની ઉપાસના કરી રહ્યો છે તે આ અગ્નિ અને સૂર્ય સુદ્ધાં બ્રહ્મનાં રૂપો છે. સૂર્યમાં જે પુરુષ દેખાય છે તે મારુંજ સ્વરૂપ છે. તે હુંજ છું-હું તેજ છું. જે આ બ્રહ્મરહસ્યને પિછાને છે અને તેનું ચિંતન કરે છે, તેનાં સકળ પાપો નાશ પામીને તે દીર્ઘાયુષ અને સુખનો ભોક્તા બને છે. ચતુર્દિશાઓ, ચંદ્ર, તારા અને જળની અંદર જે રહેલ છે તે હું છું, હું તેજ છું." જે તત્ત્વ આ પ્રાણ, આકાશ, સ્વર્ગો અને વિદ્યુતમાં વસે છે તે હું છું. હું તેજ છું." અહીંઆં પણ આપણને ધર્મની વ્યાવહારિકતાનોજ ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે. અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર ઇત્યાદિ જે વસ્તુઓની તેઓ ઉપાસના કરતા હતા અને જે ધ્વનિ સાથે તેમનો પરિચય થઇ ગયો હતો તેજ કથાઓનો વિષય બને છે, અને તેજ ઉપદેશકની ગરજ સારી તેમને ઉચ્ચતર અર્થ પ્રતિ દોરી લઇ જાય છે. અર્થાત્ કે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર ઇત્યાદિ જે વસ્તુઓથી તેઓ પરિચિત હતા તે વસ્તુઓની તેઓ સમાલોચના કરવા લાગ્યા અને તેમ તેમ તેમને એકતાનું રહસ્યજ્ઞાન વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતું ચાલ્યું. વેદાંતની પ્રકૃત વ્યાવહારિક બાજુ તે આજ છે. વેદાંત જગતને ઉડાવી દેતું નથી, પણ તેની વ્યાખ્યા અથવા સમાલોચના કરે છે તે વ્યષ્ટિ અથવા વ્યક્તિને પણ ઉડાવી દેતું નથી, પણ પ્રકૃત વ્યષ્ટિનું નિદર્શન કરાવી તેને યથાર્થ રૂપમાં સમજાવે છે. જગત મિથ્યા છે અર્થાત્ કે તેનું અસ્તિત્વજ નથી એમ તે કહેતું નથી, પણ કહે છે કે "જગતનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તે બરાબર સમજી લ્યો, કે જેથી તે તમને કોઇ રીતે નુકસાન કર્તા ન નીવડે." જે ધ્વનિ સત્યકામને કે તેના શિષ્યને સંભળાયો હતો તેનો ભાવાર્થ એવો મુદલ નહોતો કે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત્ અથવા જે જે વસ્તુઓની તેઓ ઉપાસના કરતા હતા તે બધાજ ખોટા પડ્યાં હતાં; પણ એ ધ્વનિના ભાવાર્થ એટલોજ

હતો કે એ સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત્ અને અગ્નિ તથા પૃથ્વી ઈત્યાદિમાં જે ચૈતન્યતત્ત્વ રહેલું છે, તેજ ચૈતન્યતત્ત્વ તારી પોતાની અંદર પણ રહેલું છે; અને એ જ્ઞાન થતાંજ સત્યકામ અને તેના શિષ્યની નજરમાં જગતની તમામ ચીજોનુંજ જાણે રૂપાંતર થઈ ગયું. જે અગ્નિ પૂર્વે આહુતિઓ હોમવાનો ભૂતપદાર્થ માત્ર હતો, તેનું હવે રૂપાંતર થઇ જઇ તેને મન સાક્ષાત્ પ્રભુજ દેખાવા લાગ્યો. એ રીતે પૃથ્વીનું, પ્રાણનું, સૂર્યનું, ચંદ્રનું, તારાનું તથા વિદ્યુત ઇત્યાદિ બધાંયનું રૂપાંતર થઈ જઈ તે બધાંજ દેવરૂપ દેખાવા લાગ્યાં-અર્થાત્ કે તેમના મૂળ સ્વભાવનું તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. એ રીતે પદાર્થમાત્રને તેમના દેખીતા રૂપમાં નહિ, પણ તેમના અસલ સ્વભાવમાં નિરખવા યાને પ્રત્યેક પદાર્થમાં પ્રભુને જોવો એજ વેદાંતનો વિષય છે.

આ પછી એક બીજો ઉપદેશ ઉપનિષદ્માં જોવામાં આવે છે, તે આ પ્રમાણેઃ-"નેત્રોદ્વારા જે પ્રકાશે છે તે બ્રહ્મ છે, તે મહાસુંદર અને જ્યોતિર્મય છે. એજ એક જ્યોતિર્મય બ્રહ્મ અખિલ બ્રહ્માંડોમાં પ્રકાશી રહ્યો છે." આ સૂત્રપર ટીકા કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે "પવિત્ર માણસમાં અમુક પ્રકારનો જે એક વિલક્ષણ તેજઃપુંજ જણાય છે, તે આ નેત્રોમાંનુંજ તેજ હોય છે, અને તે તેજ વાસ્તવિક રીતે તો અંતરસ્થ આત્માનુંજ હોય છે, કે જે આત્મા સર્વત્ર વિરાજમાન છે. ગ્રહો, નક્ષત્રો અને સૂર્યોમાં પ્રકાશતું તેજ પણ એજ છે.

હવે, આ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાંથી જન્મમરણ ઇત્યાદિ વિષેના બીજા કેટલાક સિદ્ધાંતો હું તમને વાંચી સંભળાવું છું. શ્વેતકેતુ નામનો એક બ્રાહ્મણકુમાર પાંચાલરાજાના દરબારમાં ગયો. ત્યાં રાજાએ તેને પૂછ્યું કે "મૃત્યુ થતાં મનુષ્યો ક્યાં જાય છે તે તું જાણે છે? તેમનું સંસારમાં પુનરાગમન કેવી રીતે થાય છે; તેનું તને જ્ઞાન છે? અપરલોક ખીચોખીચ ભરાઇ કેમ નથી જતો? તેનું કારણ તું જાણે છે?" શ્વેતકેતુએ જવાબ આપ્યો કે, આમાંના એકે પ્રશ્નનું તેને જ્ઞાન નથી. પછી તે છોકરો પોતાના બાપ પાસે પાછો આવ્યો અને તેને એના એજ પ્રશ્નો પૂછ્યા; પણ બાપે કહ્યું કે "મને એ વિષે કંઇજ જ્ઞાન નથી." એટલે તેઓ બન્ને પાછા રાજાની પાસે આવ્યા અને પોતાને એ જ્ઞાન શીખવવા માટે તેને વિનતિ કરી. રાજાએ કહ્યું કે, એ જ્ઞાનની બ્રાહ્મણોને અદ્યાપિ કંઇ ખબરજ નથી, રાજન્યવર્ગનેજ માત્ર એની ખબર છે અને એ કારણથીજ તેઓ જગતપર રાજ્ય અમલ ભોગવે છે. હવે, આ બ્રાહ્મણે તે રાજાની કેટલોક વખત સેવાશુશ્રૂષા કરી, ત્યારે રાજાએ તેને તે જ્ઞાનોપદેશ આપવા માંડ્યો અને કહ્યું કે "સાંભળ, આ

ગૌતમ ! અપરલોક તે અગ્નિ છે, સૂર્ય તેનું ઇન્ધન કહેતાં બળતણ છે, કિરણો એ ધૂમ્ર છે, દિવસ એ તેની જ્વાળા છે, ચંદ્ર તેનો અંગાર છે અને તારા એ તેના તણખા છે. આ અગ્નિમાં દેવો શ્રદ્ધારૂપી આહુતિ હોમે છે, અને એ આહુતિમાંથી સોમરાજ પ્રગટે છે." એ રીતે આગળ સમજાવતાં તે કહે છે કે "તારે એ અગ્નિની ઉપાસના કરવાની જરૂર નથી; સમસ્ત વિશ્વ એ અગ્નિરૂપ છે અને આ આહુતિ અને ઉપાસના સતત ચાલુજ હોય છે. દેવો, ફિરસ્તાઓ અને બધાજ તેની ઉપાસના કરે છે. મનુષ્યનું શરીર એ અગ્નિનું મોટામાં મોટું ચિહ્ન છે." આ ઠેકાણે પણ આપણે બ્રહ્મનો ખ્યાલ વ્યવહારગમ્ય બનતો જોઇએ છીએ, યાને પ્રત્યેક પદાર્થમાં બ્રહ્મનું દર્શન કરાતું જોવામાં આવે છે. આ બધીજ વાર્તાઓના મૂળમાં એકજ સિદ્ધાંત રહેલો છે, અને તે એ કે, બ્રહ્મરૂપતાં શોધી કઢાયલાં ચિહ્નો સારાં અને સહાયકર્તા હશે તેની ના નહિ, પણ આપણી બુદ્ધિ શોધી કાઢે તેના કરતાં પણ વધારે સરસ ચિહ્નો અસલથીજ અસ્તિત્વ ધરાવતાં આવ્યાં છે. ઈશ્વરને આરાધવા માટે તમે એકાદી મૂર્તિ શોધી કાઢો, પણ એના કરતાં સરસ મૂર્તિ-જીવંત મનુષ્યરૂપે ક્યારનીયે અસ્તિત્વમાં છે. પ્રભુની ઉપાસના માટે તમે એકાદું મંદિર નિર્માણ કરો તે એક સારી વાત છે; પણ તેના કરતાં સારૂં અને ઉચ્ચ પ્રતિનું મંદિર ક્યારનુંય મોજુદ છે, અને તે મંદિર તે બીજું કંઇ નહિ પણ માનવીનું શરીર છે.

તમને એટલું તો યાદ હશેજ કે, વેદોના બે વિભાગ પડે છે—એક કર્મકાંડ અને બીજો જ્ઞાનકાંડ વખત જતાં કર્મકાંડનું જોર એટલું બધું વધી ગયું કે વેદોને તેનાથી છૂટા પાડવાનું કામ લગભગ નિરાશાજનક હતું; છતાં ઉપનિષદોમાં આપણે જોઇએ છીએ કે, કર્મકાંડને બિલકુલ ઉડાવી દેવામાં આવ્યો છે, પણ તે ધીમે રહીને યાને કર્માવધિઓનુ રહસ્ય ખુબીથી સમજાવીને, અને નહિ કે તેમને ધૂતકારી કાઢીને આપણે જાણીએ છીએ તેમ પ્રાચીનકાળમાં હોમ-હવન અને યજ્ઞ-યાગો તરફ લોકોનું વલણ મુખ્યત્વે કરી હતું. પરંતુ ત્યાર પછી તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો જમાનો આવ્યો. તેમણે આ યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડનાં ચિહ્નોને અજ્ઞાન લોકોના હાથમાંથી સાવ ઝુંટવી લેવાને બદલે, યાને હાલના સુધારકો કમનસીબે કરે છે તેમ જૂના રિવાજોનું એકદમ ખંડન કરી તેમને છેક નિંદી કાઢીને વિરોધી દળ ઉભું કરે છે તેમ ન કરતા તેના બદલામાં લોકોને વધારે સારા ઉપાસ્યચિહ્નો બનાવ્યા. તેઓ લોકોને કહેતા કે "જુઓ ભાઇઓ, તમે અગ્નિને બ્રહ્મના ચિહ્નતરીકે પૂજો છો અને તેમાં હવન કરો છો, એ બહુ સારી વાત છે; પણ આ પૃથ્વી

આખીજ બ્રહ્મનું બીજું ચિહ્ન છે, અને તેમાં રાત્રિદિવસ હવન ચાલુ છે. કેવું ભવ્ય અને મોટું ચિહ્ન ! એ તમને ગમ્યા વગર કેમ રહે ?" નાનાં દેવસ્થાનોને ઉદ્દેશીને તેઓ કહેતા કે 'આ નાનું દેવાલય તમે બાંધ્યું છે તે બહુ સારું કર્યું છે; પણ ખરું પૂછો તો આ આખું વિશ્વજ દેવમંદિર છે. તેથી મનુષ્ય ગમે ત્યાં રહીને પણ પ્રભુની ઉપાસના કરી શકે છે. ઉપાસનામાટે મનુષ્યો ભૂમિ-પર વિલક્ષણ આકૃતિઓ અને વેદીઓ રચે છે, પણ આ માનવીનું શરીર એ મોટામાં મોટી વેદી છે, અને તે વેદીપર રહી ઉપાસના કરવી તે કોઈ પણ મૃતચિહ્નની ઉપાસના કરવા કરતાં ઉચ્ચતર છે." આ રીતે જૂના વિચારોને ઉતારી પાડી લોકોમાં તેના વિરોધી-તરીકે બહાર પડવાને બદલે તેઓ એ જૂના વિચારો અને રિવાજો-ની યોગ્ય રીતે કદર કરી તેમને બદલે વધારે સારા અને ઉચ્ચ વિચારો લોકો આગળ મૂકયા; અને એ રીતે લોકોને તેમણે કર્મ-કાંડની ઝંઝટમાંથી છોડાવ્યા.

હવે આપણે એક એવા વિલક્ષણ સિદ્ધાંત પ્રતિ આવી પહોંચ્યા છીએ કે જેનો ઘણો ભાગ મારા પોતાથી પણ યથાર્થ નથી સમજી શકાતો; છતાં તમારામાંથી કોઈ કુશાગ્ર બુદ્ધિને એમાંથી કંઇ તારતમ્ય કદાચ જડી આવે, એ હેતુથી હું તે તમારી આગળ અહીં વાંચું છું. કહે છે કે, મનુષ્યનું જ્યારે મૃત્યુ નીપજે છે, ત્યારે ધ્યાન અને ચિંતનથી શુદ્ધ બનેલો જ્ઞાની પુરુષ પ્રથમ તેજમાં પ્રવેશે છે, તેજમાંથી પછી તે દિવસમાં જાય છે. દિવસમાંથી શુક્લ પક્ષમાં, ત્યાંથી ઉત્તરાયણમાં, ત્યાંથી વર્ષમાં, વર્ષમાંથી સૂર્યમાં, સૂર્યમાંથી ચંદ્રમાં જાય છે; અને જ્યારે તે વિદ્યુતલોકમાં આવે છે ત્યારે ત્યાં આગળ તેને એક દિવ્યાત્માનો ભેટો થાય છે અને તે દિવ્ય પુરુષ તેને સગુણ બ્રહ્મની સમીપ લઇ જાય છે. આ રસ્તો દેવોનો છે, અને તેથી તે દેવયાન કહેવાય છે. સાધુમહાત્માઓ અને જ્ઞાનીઓ મૃત્યુ બાદ એ પંથે પળે છે, અને તેમનું આ લોકમાં પુનરાગમન થતું નથી. હવે આમાં પક્ષ, માસ અને વર્ષના શો અર્થ થાય છે તે કોઇથી સ્પષ્ટ સમજી શકાતું નથી. દરેક જણ પોતાને મનગમતો અર્થ લાગુ કરે છે, અને કેટલાક તો કહે છે કે, એ બધો ગોટો પિંડો હોઈ તેનો કશોજ અર્થ નથી. આ સૂર્ય-લોકમાં અને ચંદ્રલોકમાં જવાનો અને ત્યાંથી વિદ્યુતલોકમાં મુક્તા-ત્માની મદદે દિવ્ય પુરુષનું આગમન થાય છે તેનો ખરો અર્થ શો સમજવાનો છે, તે કોઇજ જાણતું નથી. હા, હિંદુલોકોની એક એવી ધારણા છે ખરી કે, ચંદ્રલોકમાં પ્રાણીનો વાસ છે, અને ત્યાંથીજ પ્રાણીનું પતન થઈ આ પૃથ્વીપર અવતરણ કેવી રીતે થાય આપણે હવે પછી જોઇશું. જે લોકોને પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ

[illegible]

આમ થી પણ આગળ્યો કેટલાક મુદ્દાઓ મળી શકે. અને આગળ જતાં કદાચ તેના રહસ્યને આપણે વધારે રીતે સમજી શકીશું, પણ તેનો ગૂઢ અર્થ પ્રતીત થયે તેનો કંઈક ફળ પણ પામી શકાશે. એમાનો એક તો જ્ઞાન કે જેમાં સ્વર્ગના નિવાસીઓનું કેવી રીતે પુનરાગમન થાય છે તેનું વર્ણન છે. તે જ્ઞાન પરથી જ્ઞાન કરતાં વધારે સ્પષ્ટ છે; તથાપિ એકંદરે જોતાં તે આખીએ વાતનો સાર એમ લાગે છે કે, કાયમનું સ્વર્ગ તો પ્રભુના સાક્ષાત્કાર સિવાય મળતું જ નથી. તથા જે લોકોએ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર મેળવ્યો નથી, પણ આ દુનિયામાં સારાં કૃત્યો કર્યાં હોય છે અને તે પણ તેના શુભ ફળ પામવાની ઇચ્છાથી, તેઓ મૃત્યુબાદ એકમાંથી બીજા લોકમાં પસાર થતા થતા અંતે સ્વર્ગલોકમાં પહોંચે છે. અને ત્યાં તેઓ આપણા આર્દાનોજ માફક દેવતાઓના બાળકો થઈ અવતરે છે અને પુણ્યફળ પરિપક્વ થતાં લગી દેવતાઓના સુખભોગ ભોગવતા ત્યાં આગળ રહે છે. આમાંથી જે બીજો એક મુખ્ય વિચાર તરી આવે છે કે, જેને જેને નામ અને રૂપની ઉપાધિ છે તે પ્રત્યેક વસ્તુ નાશવંત છે. આ પૃથ્વી નાશવંત છે, કેમકે તેને નામ તથા રૂપ છે તેવીજ રીતે આ સ્વર્ગો પણ નાશવંતજ હોવા જોઈએ

તેમણે પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ યાને સ્વાનુભવ એજ માત્ર એ શોધખોળનું સાધન હતું, અને એ જ્ઞાન માટે તેજ સાધન હમેશને માટે રહેવાનું. ધર્મ હમેશાં સ્વાનુભવનું શાસ્ત્ર છે; માત્ર આધ્યાત્મિક મંતવ્યોજ કદાપિ ધર્મ બન્યાં નથી કે બનવાનાં પણ નથી. ધર્મમાં સાધના અને અભ્યાસની વાત તો પહેલી છે અને પછી જ્ઞાનની. એટલે કે સાધના અને અભ્યાસનું સેવન પ્રથમ થાય તોજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે. જીવોનું સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર પુનરાગમન થાય છે, તે ખ્યાલ પણ ઉપનિષદ્‌ની અંદર આપણને મળી આવે છે. જે લોકો ફળની ઇચ્છાથી શુભ કર્મો કરે છે, તેમને તેમનું ઇષ્ટફળ મળે છે; પણ તે ફળ ચિરસ્થાયી હોતું નથી. અહીં કાર્યકારણનો ભાવ અતિ સુંદર રીતે નિર્દિષ્ટ કરતાં ઉપનિષદ્ કહે છે કે, કાર્ય તેના કારણને અનુરૂપજ હોય છે. જેવું કારણ તેવુંજ તેનું કાર્ય. કારણ અંતવાન હોય તો તેનું કાર્ય પણ અંતવાનજ હોવું જોઇએ; અને કારણ જો અંતરહિત હોય, તો તેનું કાર્ય પણ અંતરહિત હોવાનું. માટે આ શુભ કર્મો કરવાં એ વગેરે કારણો સાંત અથવા અંતવાન હોવાથી તેઓ અંતરહિત પરિણામોનાં ઉત્પાદક હોઇ શકેજ નહિ.

હવે આપણે આ પ્રશ્નની બીજી બાજુપર આવીએ છીએ. જો સ્વર્ગ શાશ્વત હોય નહિ, તો પછી નરક પણ શાશ્વત હોઇ શકે નહિ. ધારો કે, હું અતિશય ખરાબ માણસ છું, અને મારી આખી જીંદગીની પ્રત્યેક પળ દુષ્ટતાનાં કાર્ય કરવામાં ગાળું છું. છતાં મારા શાશ્વત જીવનની તુલનામાં મારૂં અહીંનું આ જીવન નહિ જેવું તુચ્છ છે. તેથી મારા આ જીવનનાં દુષ્કૃત્યો માટે જો શાશ્વત નરક સરજાયલી હોય, તો તેનો અર્થ એમજ થયો કે, અંતવાન કારણે અંતરહિત પરિણામ નીપજાવ્યું. પણ એ વાત કાર્યકારણના સ્થાપિત સિદ્ધાંતથી વિપરીત હોઇ શકેજ નથી. તેવીજ રીતે જો હું આખું જીવન સુકૃત્યો કરવામાં ગાળનારો હોઉં, તોપણ મને શાશ્વત સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ તો થાયજ નહિ. કેમકે એ માન્યતા પણ શાશ્વત નરકની માન્યતા જેવી ભૂલભરેલી છે. પરંતુ જેમણે સત્યને યથાર્થ પિછાની તેનો સાક્ષાત્કાર સાધ્યો હોય છે, તેમને માટે એક ત્રીજો માર્ગ છે ખરો; અને માયાના આ આવરણમાંથી પર થવાનો એજ એક માત્ર રસ્તો છે. સત્યનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો યાને તેનો સ્વાનુભાવ મેળવવો એજ એકમાત્ર રસ્તો માયાના આવરણમાથી પાર થવાનો છે. એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવો એટલે શું તે પણ આ ઉપનિષદો બતાવે છે.

ઉપનિષદો એવું બતાવે છે કે, સારા કે નરસા–કશાનો ... બધુંજ આત્મામાંથી પ્રકટ થયેલું છે એમ માનવું

...ળ વસ્તુમાં આત્મા પ્રગટ છે એમ સમજવું, તેનું જ નામ ...ત્મનો સાક્ષાત્કાર છે. એનો અર્થ એજ કે, ઈશ્વર બ્રહ્મજ્ઞાનનો અંગીકાર કરવો, તેના પછી આપણો મોટી રાખવી અને પ્રસંગે કરવું તેમજ નરકમાં, જીવન તેમજ મરણમાં પણ જોવો. મેં તમને જણાવી જણાવેલા ફકરાની વિચારસરણી પણ આ જ છે. પૃથ્વી જેમ અનંત ચિહ્ન છે, આકાશ પણ અસીમ છે, જે સ્થળમાં આપણો વાસ છે તે સ્થળ પણ અસીમ છે, રે! બધુંજ અસીમ છે; અને આ સર્વ જાણવાનું તેમજ અનુભવવાનું છે, તેની માત્ર વાતોજ કરવાની કે વિચાર્યા કરવાનો નથી. આનું તાર્કિક પરિણામ એજ થયું આપણને માલુમ પડે છે કે, બધુંજ પ્રભુથી ભરેલું છે અને સર્વત્ર બ્રહ્મમય છે એવો જ્યારે જીવાત્માને સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે પછી તેને સ્વર્ગમાં જવાનું થાય, નરકમાં જવાનું થાય કે અન્ય કોઈ જવાનું થાય તેની તેને કશી દરકાર રહેતી નથી. એને મન શુભ, અશુભ કિંવા જીવનમૃત્યુ જેવું કંઈજ રહેતું નથી; માત્ર એક અનંત પ્રભુનુંજ અસ્તિત્વ કાયમ રહે છે.

વેદાંતના મત મુજબ, મનુષ્ય જ્યારે આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારેજ તે ઉન્નત થઇને તે જીવનમુક્ત બની શકે છે અને તેજ આ બ્રહ્માંડમાં સુખી અને ઉન્નત જીવન જીવવા પામે છે, બીજા નહિ. જેને જન્મમરણનો ભય રહે છે તેનુંજ જીવન દુઃખમય રહે છે. જેણે સત્યને પિછાન્યું હોય છે અને જેને સર્વત્ર પ્રભુનાં દર્શન થયાં હોય છે, તેજ મનુષ્ય આ વિશ્વમાં યથાર્થ જીવી શકે અને તેજ કહી શકે કે "હું આ જીવન જોગવું છું, અને હું આ જીવનમાં સુખી છું." સાથે સાથે હું તમને એ વાત પણ જણાવી દેવી ઉચિત સમજું છું કે, વેદોની અંદર કોઈ પણ ઠેકાણે નરકનો ખ્યાલ સરખો નજરે પડતો નથી. નરકની ભાવના તો વેદો પછી કેટલાયે વર્ષ પાછળથી લખાયેલાં પુરાણોની અંદર જોવામાં આવે છે. બાકી વેદોના મત મુજબ તો, દુષ્ટલોકોની ખરાબમાં ખરાબ સજા જન્મમરણના ફેરામાં અટવાવું એજ છે. અર્થાત્ વેદોમાં દુષ્ટલોકોની મોટામાં મોટી સજા એજ મનાઈ છે કે, પાપી માણસ જન્મમરણના ફેરામાં અથડાતો રહેતો ફરી પાછો મનુષ્યાવતારને પામે છે, અને એ જન્મમાં સુકૃત્યો કરી તે દ્વારા મુક્તિ મેળવવાની બીજી તક મેળવે છે. આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે, ઉપનિષદની અંદર ઈશ્વરવિષેની ભાવના પ્રથમ થકીજ નિર્ગુણત્વનું વલણ લેતી જાય છે. સારા બદલા અને સજાના ખ્યાલ અતિ જડભાવાત્મક હોઈને તે મનુષ્યના જેવાજ સગુણ ઈશ્વરની કલ્પનાને બંધબેસતા આવે. વેદના સંહિતાભાગમાં એવા સગુણ ઈશ્વરની કલ્પના હતી, પરંતુ ઉપનિષદોમાં ઈશ્વરના નિર્ગુણ સ્વરૂપનું પણ પ્રતિપાદન થયેલું

છે. ઈશ્વરના એ નિર્ગુણ સ્વરૂપનો ભાવ સામાન્ય મનુષ્યને સમજવો અતિશય કપરો છે, અને તે સ્વાભાવિક છે. કેમકે સામાન્ય મનુષ્ય- ની બુદ્ધિમાં સગુણ વ્યક્તિનોજ ખ્યાલ ઝટ ઉતરી શકતો હોવાથી તે તેનેજ વળગી રહેવાનું પસંદ કરે છે; અને આ નિર્ગુણ અથવા અપૌરુષેય ઈશ્વરના ખ્યાલથી ભડકી ઉઠે છે. ઈશ્વરને માત્ર માનવી જેવો અને સગુણ ઈશ્વરજ સમજવો એ તો તેની નિંદા કરવા જેવું લાગે છે.

ઈશ્વરના સગુણ અને નિર્ગુણ સ્વરૂપ વચ્ચે ભેદ રહેલો છે તે આ છે કે, નિર્ગુણ ઈશ્વર પોતે મનુષ્ય, પશુ, પ્રાણી કે દેવતા હોવા ઉપરાંત આપણી માનવી દૃષ્ટિને દેખાતું નથી તેવું અન્ય વિશેષ તત્ત્વ પણ છે. અર્થાત્ કે નિર્ગુણતા યાને અપૌરુષેયતામાં સર્વનોજ [illegible] એ સમાવિષ્ટ થઈ જઈ બ્રહ્માંડના પદાર્થમાત્રનો સરવાળો રહેલો છે, અને તે ઉપરાંત પણ અનંતગણો વધારે ભાગ રહેલો છે. જેવી રીતે એકજ અગ્નિ દુનિયામાં આવીને ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રકાશે છે અને છતાંય બાકી અનંતગણો અવશિષ્ટ પણ રહે છે, તેવીજ રીતે આ નિર્ગુણ ભાવની બાબતમાં પણ સમજવાનું છે.

આપણે જીવંત ઈશ્વરને ભજવા ને પૂજવા માગીએ છીએ. મેં મારા આખાય જીવનમાં ઈશ્વર સિવાય અન્ય કશું જોયું નથી; તમે પણ ઈશ્વરસિવાય અન્ય કશું જોયું નથી કે જોતા નથી. આ ખુરશી જોતી વખતે પ્રથમ તમે ઈશ્વરને જુઓ છો અને તે પછી તે ઈશ્વરની અંદર અને તેમાં રહીનેજ ખુરશીને જુઓ છો. 'હું છું, હું છું' એમ હુંકારો ભણતો તે સર્વત્ર [illegible] છે. જે ઘડી તમને પણ 'હું છું' એવી લાગણી થાય [illegible]

[illegible]

ગાદીઓ ઝુંટવી લે, એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. હિંદુસ્થાનમાં સમ-
ગ્ર ચાલુ દુષ્કાળની સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે, છતાં એ વતનને 'રત્ન
સો એવાં અનેક મંદિરો મોજુદ છે કે જ્યાં ધાન્યના ઢગલા ને
ઢગલા રગદોળાય છે અને જેમની તીજોરીઓ મોટા મોટા રાજા-
રજવાડાને છાજે તેવા જરજવાહિરોથી છલકાય છે! આમ હોવાથી
પુરોહિતો જો આ અપૌરુષેય નિર્ગુણ ઈશ્વરની ભાવનાનો જન-
સમાજમાં પ્રચાર કરે, તો તો તેમની પેઢીઓને તાળાંજ દેવાઈ જાય,
ને તે તેમની સ્વાર્થી વૃત્તિને કેમ પોષવે? પરંતુ મારે તો સ્વાર્થ-
રહિત બનીને અને પુરોહિતો કે ધર્મગુરુઓની પરવા રાખ્યા વગર
આ મહાન સત્ય બધાયને શીખવવું છે. તમે ઈશ્વર છો અને હું
પણ ઈશ્વર છું; તોપછી કોણ કોનું કહ્યું માને? કોણે કોને ભજ-
વાનો? ઈશ્વરનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ મંદિર તો તમે છો. તેથી કોઈ
મંદિર, મૂર્તિ કે બાઇબલ ઇત્યાદિ ધર્મપોથીના ભક્ત બનવા કરતાં
તમનેજ ભજવાનું હું વધારે પસંદ કરૂં. દુનિયામાં કેટલાક લોકો
પોતાના વિચારોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધતા કેમ ધરાવતા હશે વારુ?
તેમની સ્થિતિ આંગળાંમાંથી સરી જતાં જીવંત માછલાં સમાન છે.
તેઓ એક વાર કહે છે કે, અમે પ્રખર વ્યવહારવાદીઓ છીએ.
બહુ સારી વાત. પરંતુ તેવાને પણ અહીંની અહીંજ ઉપાસના
કરવાની આ વાત ગળે નથી ઉતરતી. અત્યારે ને અહીંજ ઉપાસના
કરવી, પોતાની જાતને અને સામાને ઈશ્વર સમજી ઉપાસના કરવી,
એ શું વધારે વ્યાવહારિક વાત નથી? હું તમને નજરે નિહાળું
છું, મારા મનમાં તમારા માટે લાગણી પણ છે અને હું એ પણ
જાણું છું કે, તમે ઈશ્વરરૂપ છો. તો પછી તમારા જેવા જીવંત
ઈશ્વરનીજ ઉપાસના કરવી એ શું વધારે વ્યાવહારિક અને શ્રેયસ્કર
નથી? મુસલમાન ભાઈઓ કહે છે કે, અલ્લા સિવાય બીજો કોઈ
ઈશ્વર નથી. પણ વેદાંત તો ઉલટું એટલે સુધી કહે છે કે, ઈશ્વર
ન હોય એવું કશુંજ નથી. આ વિચારથી તમારામાંના અનેકને
ગભરામણ છૂટશે, એ વાત હું સમજું છું; પણ ગભરાઓ નહિ,
ક્રમે ક્રમે એનું રહસ્ય તમને આપોઆપ સમજાઈ રહેશે. જુઓ,
આત્મારૂપી જીવંત ઈશ્વર તમારી પોતાની અંદર છે, છતાં તેની
ઉપાસના માટે તમે દેવળો ને મંદિરો, મસ્જીદો ને દરગાઓ બંધાવ્યા
કરો છો, અને એવાજ બીજાં કાલ્પનિક ગપગોળાઓમાં માન્યા
કરો છો, એ કેવું! કોઈ પણ ઈશ્વર જો ભજવાલાયક હોય, તો તે
મનુષ્યનો આત્માજ છે; અને કોઈ પણ મંદિર કે દેવળ તેની ઉપા-
સના માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ હોય, તો તે મનુષ્યનું શરીરજ છે.
અલબત્ત, પ્રાણીમાત્રના દેહો એ પ્રભુમંદિરો છે, પણ તે બધાયમાં
માનવી દેહ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, જાણે બધા મંદિરોનો તાજમહાલ છે.

મંદિરમાં રહીને જો હું ઈશ્વરને આરાધી નહિ શકું. તો બીજા કોઈજ મંદિરથી મને કશોય લાભ થવાનો નથી. પ્રત્યેક માનવીના દેહરૂપી મંદિરમાં ઈશ્વર બિરાજમાન છે એવી શ્રદ્ધા મારામાં સ્થિર થશે, અને પ્રત્યેક માનવી પ્રાણી આગળ હું આદરભાવથી ઊભો રહી તેની અંદર ઈશ્વરને નિહાળતો થઈશ તેજ પળે હું બંધનમાંથી મુક્ત બનીશ, મને બાંધનારી વસ્તુમાત્ર અસ્તંગત થઈ જશે અને હું સંપૂર્ણ મુક્ત બની શકીશ.

કોઈ પણ ઉપાસના જો વધારેમાં વધારે વ્યાવહારિક હોય, તો તે આજ છે. વાદવિવાદ કે તર્કવિતર્કની ભાંજગડો સાથે એને કશું લેવા દેવા નથી; છતાં પણ અનેક જણ એનાથી ચમકે છે, અને કહેવાની ધૃષ્ટતા કરે છે કે, એ માર્ગ બરાબર નથી. આગળ વધી તેઓ કહેવા માંડે છે કે જુઓ, અમારા બાપદાદા કહેતા આવ્યા છે કે ઈશ્વરે અમુક અમુક યુગમાં અમુક અમુકને [illegible] પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં હતાં અને તેમની આગળ સામ્મુખે કહ્યું હતું કે 'હું ઈશ્વર છું.' એ જમાનાથી બનેલી આ માન્યતા આજે આમ છે. અને તે એમ શાથી ખોટી શા રીતે મનાય! શાસ્ત્રમાં પણ એવું [illegible]

થઇ શકાશે. મનુષ્યના વાસ્તવિક આત્મભાવમાં નિયમ, જાણે કે આદિ જેવું કંઇ છેજ નહિ. અનંતતાને તે વળી કાયદો કેવો? મુક્તિ અને સ્વાતંત્ર્ય એજ એનો તો સંકેતશબ્દ-એજ એનો મુદ્રાલેખ. મુક્તિ એ એનો સ્વભાવ છે, એટલુંજ નહિ પણ તે એનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. એક વાર મુક્ત થાઓ અને પછી જોઇએ તેટલા બહિરાવો ધારણ કરજો. એક વાર મુક્ત બન્યા પછી આપણી દશા રંગભૂમિપરના ભિખારીના પાત્ર જેવી પલટાઇ જશે. રંગભૂમિપર એક પાત્ર આવીને ભિખારીનો વેશ ભજવે છે. તેનો દેખાવ આબેહૂબ ભિખારીના જેવો હોય છે. તેના મુખમાંથી ભિખારીના જેવીજ દીનતાભરી વાણી નીકળે છે; છતાં શેરીઓમાં ભટકતા સાચા ભિખારી અને રંગભૂમિપરના આ વેશધારી ભિખારીમાં કેટલો બધો તફાવત હોય છે! રંગભૂમિનો ભિખારી પોતાના ભિખારી વેશની મોજ માણી રહ્યો છે, ત્યારે રસ્તાનો ભિખારી ભિખારીપણાની અસહ્ય યાતના ભોગવી રહ્યો છે. આવો ફરક શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? તો કે એક વસ્તુતઃ મુક્ત છે અને બીજો બંધનયુક્ત છે. રંગભૂમિનો પાત્ર પોતાના મનમાં સારી પેઠે સમજે છે કે, તેનું ભિખારીપણું સાચું નથી, પણ તેણે તે દેખાડવા પૂરતું ધારણ કરેલું છે; ત્યારે સાચા ભિખારીને બાપડાને તેની ભિખારી હાલત એટલી બધી પરિચિત બની ગઇ હોય છે કે તેને અંગે ભોગવવાં પડતાં દુઃખોનો તેને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હોય છે અને તેની પોતાની મરજી હોય કે ન હોય પણ તે દુઃખો ભોગવ્યા વગર તેનો આરો નથી, એવું તે પોતાના મનમાં બરાબર સમજતો હોય છે. આ એક નિયમ થયો. તે મુજબ જ્યાંસુધી આપણને આપણા સત્ય સ્વભાવનું કંઇ જ્ઞાન નથી થતું, ત્યાંસુધી આ જગતમાં આપણે ભિખારીની માફક પ્રકૃતિમાંની પ્રત્યેક શક્તિના હડસેલા ખાતાં આમતેમ અથડાવાનું છે, અને પ્રકૃતિના પ્રત્યેક પદાર્થના ગુલામ બન્યા કરવાનું છે.

માટે એક વાર તો બસ મુક્ત બનો. કોઇની પાસેથી કશાની આશા રાખો નહિ. તમારાં ભૂતજીવનો પર તમે દૃષ્ટિપાત કરશો તો મારી ખાત્રી છે કે તમોને એ સત્ય જણાયા વગર નહિજ રહે કે, એ જીવનો દરમિયાન તમે હમેશાં પારકાં પાસેથી મદદ મળવાની મિથ્યા કોશિષ કર્યા કરી છે, અને તે હમેશાં નિષ્ફળ નીવડયા કરી છે. મદદ મળી છે તે હમેશાં તમારી પોતાની અંદરથીજ મળી છે. તમને તમારા પોતાના કર્મનુંજ ફળ પ્રાપ્ત થતું રહ્યું છે, અને છતાં આશ્ચર્યની વાત છે કે, તમે બધોજ વખત પારકાંની મદદની આશામાં અટવાયા કરો છો. શ્રીમંત શેઠીઆનું દિવાનખાનું હમેશાં ભરપૂર ને ભરપૂર દેખાય છે; પણ જો તમે ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરશો, તો તમને જણાયા વગર નહિ રહે કે, પ્રત્યેક

થઇ શકશે. મનુષ્યના વાસ્તવિક આત્મભાવમાં નિયમ, ભાગ્ય કે ભ્રાંતિ જેવું કંઇ છેજ નહિ. અનંતતાને તે વળી કાયદો કેવો? મુક્તિ અને સ્વાતંત્ર્ય એજ એનો તો સંકેતશબ્દ–એજ એનો મુદ્રાલેખ. મુક્તિ એ એનો સ્વભાવ છે, એટલુંજ નહિ પણ તે એનો જન્મ-સિદ્ધ હક્ક છે. એક વાર મુક્ત થાઓ અને પછી જોઇએ તેટલા વ્યક્તિ-ભાવો ધારણ કરજો. એક વાર મુક્ત બન્યા પછી આપણી દશા રંગ-ભૂમિપરના ભિખારીના પાત્ર જેવી પલટાઇ જશે. રંગભૂમિપર એક પાત્ર આવીને ભિખારીનો વેશ ભજવે છે. તેનો દેખાવ આબેહૂબ ભિખારીના જેવો હોય છે. તેના મુખમાંથી ભિખારીના જેવીજ દીનતાભરી વાણી નીકળે છે; છતાં શેરીઓમાં ભટકતા સાચા ભિખારી અને રંગભૂમિપરના આ વેશધારી ભિખારીમાં કેટલો બધો તફાવત હોય છે! રંગભૂમિનો ભિખારી પોતાના ભિખારી વેષની મોજ માણી રહ્યો છે, ત્યારે રસ્તાનો ભિખારી ભિખારીપણાની અખંડ યાતના ભોગવી રહ્યો છે. આવો ફરક શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? તો કે એક વસ્તુતઃ મુક્ત છે અને બીજો બંધનયુક્ત છે. રંગભૂમિનો પાત્ર પોતાના મનમાં સારી પેઠે સમજે છે કે, તેનું ભિખારીપણું સાચું નથી, પણ તેણે તે દેખાડવા પૂરતું ધારણ કરેલું છે; ત્યારે સાચા ભિખારીને બાપડાને તેની ભિખારી હાલત એટલી બધી પરિચિત બની ગઇ હોય છે કે તેને અંગે ભોગવવાં પડતાં દુઃખોનો તેને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હોય છે અને તેની પોતાની મરજી હોય કે ન હોય પણ તે દુઃખો ભોગવ્યા વગર તેનો આરો નથી, એવું તે પોતાના મનમાં બરાબર સમજતો હોય છે. આ એક નિયમ થયો. તે મુજબ જ્યાંસુધી આપણને આપણા સત્ય સ્વભાવનું ભાન નથી થયું, ત્યાંસુધી આ જગતમાં આપણે ભિખારીની માફક પ્રકૃતિમાંની પ્રત્યેક શક્તિના હડસેલા ખાતાં આમતેમ અથડા-વાનું છે, અને પ્રકૃતિના પ્રત્યેક પદાર્થના ગુલામ બન્યા કરવાનું છે.

માટે એક વાર તો બસ મુક્ત બનો. કોઇની પાસેથી કશાની આશા રાખો નહિ. તમારા ભૂતજીવનો પર તમે દૃષ્ટિપાત કરશો તો ખાત્રી છે કે તમોને એ સત્ય જણાયા વગર નહિજ રહે કે, એ જીવનો દરમિયાન તમે હમેશાં પારકા પાસેથી મદદ મળવાની ભિખ, કોશિશ કર્યા કરી છે, અને તે હમેશાં નિષ્ફળ નીવડ્યા કરી છે. મદદ મળી છે તે હમેશાં તમારી પોતાની અંદરથીજ મળી છે. તમને તમારા પોતાના કર્મોનુંજ ફળ પ્રાપ્ત થતું રહ્યું છે, અને બધા આશ્ચર્યની વાત છે કે, તમે અધિકાર વગર પારકાંની આશાએ, આરામ, અવલંબન કરો છો. શીખના દીકરાનું દિવાસ્વપ્નાનું કોઇ કાપુરૂષ ને કાયર પેઠે છે. પણ જો તમે ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરશો, તો તમને જણાયા વગર નહિ રહે કે, પ્રત્યેક

જગતના ગોળામાં એના એ લોકો નથી હોતા. મુલાકાતે આવનારા લોકો હમેશાં આશા રાખતા હોય છે કે, એ શ્રીમંત પાસેથી તેમને કંઇક પ્રાપ્તિ તો અવશ્ય થશે; પણ વસ્તુતઃ તો તેમને તેમની પાસેથી કશુંજ મળતું નથી. તેવીજ રીતે આપણું જીવન પણ આશામાં ને આશામાં પસાર થયે જાય છે, પણ એ આશાનો કદીજ અંત આવતો નથી. માટે વેદાંત કહે છે કે, આશામાત્ર તજી દો. તમારે આશા કશાની ને કોઈની શામાટે રાખવી પડે? તમે પોતેજ સર્વસ્વ અને સર્વ કંઇ છો, અને સર્વસ્વ તમારું પોતાનુંજ છે; તો પછી તમે શેની આશા સેવ્યા કરો છો? જો કોઇ રાજા ગાંડો થઈ જાય અને તે પોતાના દેશના રાજાને ખોળી કાઢવાને આખો દેશ ખુંદી નાખે, તોયે તેને રાજાનો પત્તો કદાપિ લાગતો નથી. કેમકે રાજા તો તે પંડેજ છે. તે પોતાના રાજ્યના ગામડે ગામડે ને નગરે નગરે ધુમી વળશે; એટલુંજ નહિ પણ એકે એક ઘરમાં જાતે ફરીફરીને તપાસી વળશે ને સાથે રોતો કકળતો જશે, તોપણ તેને રાજાનો પત્તો લાગવાનો નથી તે નથીજ. કેમકે દેશનો રાજા તો તે પંડેજ છે. ઈશ્વરમાટેની આપણી શોધ પણ તેવીજ છે. માટે વેદાંત કહે છે તેમ આપણે જાતેજ ઈશ્વર છીએ એ વાત સમજી લઇ ઈશ્વરમાટે બહાર ફાંફાં મારવાં મૂકી દેવાં એ સારું છે. આપણે પંડેજ ઈશ્વર છીએ એજ જ્ઞાનથી આપણું વર્તન અતિ ઉદાર અને ઉન્નત તથા સાધનાપરાયણ થઈ આપણને સુખ અને સંતોષનો અનુભવ થશે. માટે આ બધીજ તરેહની ગાંડી દોડધામમાંથી મુક્ત બનીને આ જગતમાં તમારો પાઠ, રંગભૂમિપરના પાત્રની પેરે અલિપ્ત થઇને ભજવો.

આ ઉચ્ચ જ્ઞાનથી જગતનું બધુંજ દશ્ય પલટાઇ જાય છે, અને પછી આ જગત કેદખાનું મટીને ક્રીડાંગણ બની રહે છે. હરીફાઇ અને સ્પર્ધાની ભુમિ મટીને તે એક એવું કલ્યાણધામ બની રહે છે કે જ્યાં નિરંતર વસંતઋતુનો વાસ હોઇ વિવિધ પુષ્પો ખીલીને મઘમઘતાં હોય છે, અને ભાતભાતનાં સુંદર પતંગીઆંઓ આમતેમ ઉડાઉડ કરી રહ્યાં હોય છે. માયાબદ્ધ અજ્ઞાની લોકોનેજ આ જગત દુઃખદાયક થઈ રહે છે; પણ મુક્તાત્માને તેથી ઉલટુંજ દશ્ય દેખાય છે. એવુંજ જીવન વૈશ્વિક જીવન છે. સ્વર્ગ અને નરક બધુંજ અહીંનું અહીં છે. મનુષ્યનાનમુનારૂપે દેવો પણ બધા અહીંના અહીંજ છે. દેવોએ પોતાના નમુનાપરથી માણસને નથી બનાવ્યો, પણ માણસેજ દેવોને પોતાના નમુના પ્રમાણે બનાવ્યા છે. મનુષ્યનાજ નમુનારૂપ ઈંદ્ર,વરુણ ઈત્યાદિ જગતના બધા દેવો આ રહ્યા. આપણેજ આપણી પ્રતિકૃતિરૂપે દેવોને બહાર પાડીએ છીએ અને દેવોના મૂળરૂપે તો આપણે પોતેજ

રહીએ છીએ. વેદાંતનો ખ્યાલ આવો છે, અને એમાંજ એનું વ્યાવહારિકપણું રહેલું છે. એજ જ્ઞાનથી આપણે મુક્ત બની શકીશું. ફેર માત્ર એટલોજ પડશે હશે કે, ત્યારે આપણે વિશ્વનો સઘળો ભેદ સમજી ગયાં હોઇશું અને તેને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં પિછાનતાં થયાં હોઇશું—અર્થાત્ કે આ જગતપ્રપંચ તો તેના તેજ રૂપમાં કાયમ રહેશે, પણ તેનો અર્થ આપણે મન પલટાઈ જશે. જગતનું સત્ય સ્વરૂપ હજી આપણને સમજાયું નથી. જીવનમુક્તિદ્વારાજ આપણને તેનું ખરૂં સ્વરૂપ તથા તેનો ખરો સ્વભાવ સમજાય તેમ છે. એ મુક્તદશા પ્રાપ્ત થયા પછીજ આપણે સમજી શકીશું કે, આ કહેવાતો નિયમ અથવા ભાગ્ય, ભાવિ કે પ્રારબ્ધ એ તો આપણા સ્વભાવમાં નહિ જેવો નામનોજ અધિકાર ભોગવે છે. ભાગ્ય અથવા અદૃષ્ટ એ તો અમારા સ્વભાવનું એક નાનું સરખું પાસું છે, પણ બીજે પાસે મુક્તિ ને સ્વતંત્રતાજ સઘળો સમય મોજુદ છે, તેનું આપણને ભાન નથી. તેથીજ તો આપણે અનર્થ અને પાપથી બચવા, શિકાર બનેલું સસલું જેમ શિકારીથી બચવા પોતાનું માથું માટીમાં આમતેમ સંતાડતું ફરે તેમ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ફાંફાં મારતાં ફરીએ છીએ. માયાની જાળમાં પડીનેજ આપણે આપણા અસલ સ્વભાવને ભૂલી જવાની કોશીશ કરી રહ્યાં છીએ, છતાં તેનું નિઃશેષ વિસ્મરણ તો આપણને કદાપિ થઇ શકતુંજ નથી. આપણો સ્વભાવ હમેશાં આપણને હાંક પાડે છે, અને ઈશ્વર કે દેવતાઓ માટેના કિંવા સ્પૃહસ્વાતંત્ર્ય માટેના આપણા સઘળાજ ધમપછાડા એ આપણા પ્રકૃત સ્વભાવની શોધ માટેનાજ ધમપછાડા છે, એમ નક્કી સમજો. અંતરમાંથી નીકળતા અવાજને આપણે ભૂલથી અવળા અર્થમાં સમજ્યાં હતાં. એ અવાજ અગ્નિ કિંવા એકાદા દેવ કે સૂર્યચંદ્ર જેવા કોઇ બાહ્ય પદાર્થમાંથી આવતો હોવાનું આપણે ભૂલથી કલ્પી લીધું; પણ આખરે આપણી એ ભૂલ પકડાઇ ગઈ છે, અને એ નાદ વસ્તુતઃ આપણા પોતાના અંતરમાંથીજ નીકળે છે, એ સત્ય આપણે હાથ ચઢી ચૂક્યું છે. એ શાશ્વત નાદ આપણા અંતરમાંજ શાશ્વત મુક્તિનો સાદ નિરંતર કાઢી રહ્યો છે; તેનું સંગીત અહર્નિશ અખંડ ચાલુજ છે. આત્માના એ સંગીતનોજ એક અંશ આ પૃથ્વીરૂપે, નિયમરૂપે અને આ વિશ્વરૂપે પરિણત થયેલો છે; પરંતુ બધોજ વખત એ આપણો હતો અને બધોજ વખત આપણો રહેવાનો છે. ટુંકામાં કહીએ તો વેદાન્તની પ્રધાન ભાવના એજ છે કે, મનુષ્યના વાસ્તવ સ્વરૂપને ઓળખો; અને જગતને તે એજ સંદેશો આપે છે કે, જો તમે તમારા ભાઈ કે જે ઈશ્વરનું વ્યક્તરૂપ છે તેને ભજી નહિ શકો, તો પછી અવ્યક્ત એવા કોઈ ઈશ્વરને તો ભજી જ શી રીતે શકશો? અર્થાત્ કે મનુષ્યરૂપી જીવના ઈશ્વર-

નીજ ઉપાસના કરો યાને પ્રાણીમાત્રને આત્મવત્ અથવા પરમાત્મ સ્વરૂપ લેખતા થાઓ, એજ વેદાંતનો અમૂલ્ય સંદેશો છે.

બાઈબલ પણ આજ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે, એ તે તમને યાદ હોવુંજ જોઇએ. બાઈબલ કહે છે કે "મનુષ્ય કે જેને તમે નજરે જોયો ને જાણ્યો છે, તેને જો તમે નહિ ચાહી શકો તો પછી ઈશ્વર કે જેને તમે નજરે જોયો કે જાણ્યો નથી, તેને તો તમે ચાહીજ શી રીતે શકશો ?" અર્થાત્ કે માનવીના ચહેરામાં જો તમને ઈશ્વરની ઝાંખી નહિ થાય, તો પછી આકાશનાં વાદળાંમાં કે જડ પદાર્થની બનાવેલી અચેતન મૂર્તિમાં તો તેનાં દર્શન તમને ક્યાંથીજ થશે ? તેમજ ભેજામાંથી નીપજાવી કાઢેલી ઈશ્વરસંબંધી વાતોમાં તો તમારી આસ્થા શેનીજ બંધાશે ? જે દિવસે તમે પ્રત્યેક નરનારીમાં પ્રભુનાં દર્શન કરતાં બનશો, તે દિવસથી તમને હું ખરો ધાર્મિક થયેલા માનીશ. અને "તમારા જમણા ગાલપર કોઇ તમાચો મારે તો તરતજ તમારો ડાબો ગાલ પણ ધરો"—બાઈબલમાંના એ ઉમદા કથનનું રહસ્ય પણ તમારાથી ત્યારેજ સમજાશે. મનુષ્ય જ્યારે તમે ઈશ્વરરૂપ દેખતાં થશો, ત્યારે તમારે માટે ભયંકર જેવું હિંસક પ્રાણી સુદ્ધાં આવકારદાયક થઇ પડશે. તમારી પાસે જે કંઇ આવશે, તે તે તમને પ્રભુનાજ પ્રતિબિંબરૂપ, એ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપજ જણાશે. પિતા, માતા, મિત્ર કે એવાં એવાં વિવિધ રૂપમાં એજ સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ, એ પોતાનોજ આત્મા તમારી સાથે આ વિશ્વરૂપી રંગભૂમિપર કરી રહ્યો છે, એમ જણાશે.

હવે આ રીતે આપણા માનવી સંબંધો જેમ દિવ્ય બની શકાય, તેમ ઈશ્વર સાથેનો આપણો સંબંધ પણ તેમાંના કોઈ રૂપમાં પ્રકાશી શકે, અને તેથી ઈશ્વરને આપણે પિતાભાવે, માતાભાવે, મિત્રભાવે કે પ્રિયભાવે નીરખી શકીએ. ઈશ્વરને માતા તરીકે ભજવો એ પિતાભાવ કરતાં વધારે ઉચ્ચ આદર્શ છે, તેને એક સખાભાવે ભજવો એ તેના કરતાં પણ વધારે આદર્શ છે. પણ એ સૌના કરતાં અધિકતર આદર્શ તો તેને [illegible] ભજવો એ છે. એક પ્રેમી અને પ્રેમપાત્રની વચ્ચે જે [illegible] ઉત્તમ આદર્શ છે. એક [illegible]

[illegible]

આવ્યો અને બારણાં ખખડાવ્યાં ત્યારે અંદરથી અવાજ આવ્યો કે "કોણ છે એ?" તેના જવાબમાં પ્રેમીએ ઉમળકાભેર કહ્યું કે "એ તો તું જ (તારારૂપ બનેલો) હું જ પ્રિયે!" એટલા શબ્દો એના મુખમાંથી નીકળતાંમાંજ ફટાફટ બારણાં ઉઘડી ગયાં, અને બન્ને પ્રેમીઓ એકબીજાની વહાલસોઈ બાથમાં ભીડાઇ જઇ એકરૂપ બન્યાં. ઈશ્વર અને આપણી વચ્ચે પણ એવોજ એકાત્મભાવ હોવો જોઈએ. તે પ્રત્યેક પદાર્થમાં છે અને પ્રત્યેક પદાર્થ પણ તે પોતેજ છે. પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષ એ તે સચ્ચિદાનંદ જીવંત ઈશ્વરનું ઇંદ્રિયગોચર થતું સ્વરૂપજ છે. કોણ કહે છે કે ઈશ્વર અજ્ઞાત છે? કોણ કહે છે કે એને ખોળી કાઢવાનો છે? ઈશ્વર તો આપણને ચિરકાળને માટે જડેલોજ છે. ચિરકાળથી આપણે એની અંદરજ રહેતાં આવ્યાં છીએ. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સર્વત્ર હોઇ તેનું સ્વરૂપ શાશ્વત કાળથી જ્ઞાત છે, શાશ્વત કાળથી પૂજાતું આવ્યું છે ને શાશ્વત કાળપર્યંત પૂજાયા કરશે.

હવે આટલે સુધી આવ્યા પછી એક સવાલ એ બાકી રહે છે કે "ત્યારે ઈશ્વરોપાસનાની બીજી રુઢિઓ શું ભુલભરેલી માને ખોટી છે?" વેદાંત કહે છે કે "ના." આ વાત કદાપિ સ્મરણમાંથી ખસવી જોઈએ નહિ કે, જેઓ જનજનના ક્રિયાકાંડદ્વારા પ્રભુને ભજે છે-એ ક્રિયાકાંડના વિધિઓ આપણી દૃષ્ટિને ગમે તેટલા અનુચિત અને અપરિપક્વ ભાસતા હોય તોપણ-તેઓ ભ્રમમાં પડી ફાંફાં માર્યા કરે છે, એમ સમજવું ઉચિત નથી. કારણ કે લોકો જેમ ક્રમે ક્રમે પ્રયાસ આદરે છે, તેમ સત્યના પંથમાં પણ નિકૃષ્ટ કોટિના સત્યમાંથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિના સત્ય ભણી ક્રમે ક્રમેજ આગળ વધે છે. અપવિત્રતા એટલે પવિત્રતાની ન્યૂનતા, પાપ એટલે પુણ્યની ન્યૂનતા, અપવિત્રતા એટલે કે પવિત્રતાની ન્યૂનતા, અને નહિ કે [illegible] કલ્પના. તેથી આ વાત હંમેશ નિરંતર યાદ રાખવી જોઈએ કે, આપણે બાંધવને હમેશાં પ્રેમભરી આંખે અને હૃદયની સંપૂર્ણ [illegible] જોવા જોઈએ; અને તેઓ આપણે જે રસ્તો પસંદ કરી [illegible] છીએ, તેજ રસ્તે [illegible] છે, એમ જાણવું [illegible]. [illegible] કરી ચૂક્યા હો, તો [illegible] [illegible] તેઓ પણ [illegible] અવસ્થાને [illegible]; અને તમે હવે [illegible] સ્થિરતાને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

યજ નહિ. વેદાંતની વ્યાવહારિક બાજુઓમાંની આ એક અતિ વ્યાવહારિક બાજુ છે, અને મને ઉમેદ છે કે, તેને આપણે બધાંજ પોતપોતાનાં જીવનમાં ઉતારી બતાવવાની કોશીશ કરીશું. દુનિયામાંનું આપણું આ આખું જીવન એને આચરણમાં મૂકી બતાવવા માટેજ છે. વળી આ ઉચ્ચ જ્ઞાનના વિચારથી મોટો લાભ તો આપણને એ થશે કે, હવે પછી આપણે અસંતોષ અને અશાંતિપૂર્વક કામ કરવાને બદલે સંપૂર્ણ સંતોષ અને શાંતિસહિત કામ કરતાં થઇશું. કેમકે એટલી વાતની તો નિદાન આપણને સમજ પડી ચૂકી છે કે, એ પરમ સત્ય આપણી પોતાનીજ અંદર વસે છે, આપણા જન્મસિદ્ધ હક્કતરીકે તે આપણીજ માલકીનું છે. આપણે માટે કરવાનું જે બાકી રહે છે તે એટલુંજ કે, એ પરમ સત્યને આપણી વચ્ચે રહેલા મળવિક્ષેપ અને આવરણરૂપ દોષો દૂર કરીને એને આપણા અંતરમાંથીજ વ્યક્ત કરવું જોઇએ તથા સ્પષ્ટસ્વરૂપે પ્રકાશવા દેવું જોઇએ.

१८–व्यावहारिक वेदांत–भाग ३ जो*

સમષ્ટિની ચર્ચા ચલાવ્યા પછી હવે હું વ્યષ્ટિની સાથે સમષ્ટિના સંબંધવિષે વેદાંતના કેવા વિચાર છે, તે તમારી આગળ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આપણે આગળ જોઈ ગયાં છીએ તેમ, અસલના દ્વૈતવાદાત્મક સઘળાજ વૈદિક મતોની અંદર એ વાત એકસરખી રીતે સ્વીકારાયલી માલમ પડે છે કે, પ્રત્યેક પ્રાણીને તેનો પોતાનો એક વિશિષ્ટ અને સીમાબદ્ધ આત્મા હોય છે. એ વ્યક્તિમાત્રમાં રહેલા વિશિષ્ટ આત્માના સંબંધમાં અનેક પ્રકારના મતવાદો પ્રચલિત છે; પરંતુ તે બધામાં પ્રાચીન વેદાંતવાદીઓ અને પ્રાચીન બૌદ્ધમાર્ગીઓની વચ્ચે ચાલેલો વિવાદ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. વેદાંતીઓનું માનવું અને પ્રતિપાદન એવું હતું કે, આ વ્યક્તિગત વિશિષ્ટ આત્મા સ્વયં સંપૂર્ણ છે; ત્યારે બૌદ્ધ લોકો એવા વ્યક્તિગત આત્માના અસ્તિત્વનો સાફ સાફ ઇન્કાર કરી કહેતા કે, એવા વ્યક્તિગત આત્માની કશી આવશ્યકતા નથી. આ વાદ યૂરોપમાં એક વખત પ્રચલિતસમાં ચાલતા દ્રવ્ય અને ગુણના વાદને મળતો છે. એ વિષે પણ હું તમને અગાઉ કહી ગયો છું કે, એક પક્ષ એમ માનવાવાળો હતો કે ગુણોના સમૂહની પાછળ દ્રવ્યરૂપી કશાનું અસ્તિત્વ છે, ત્યારે બીજો પક્ષ એવા દ્રવ્યની બિલકુલ અનાવશ્યકતા જણાવી તેનો ઇન્કાર કરતો અને ઉલટું એમ પ્રતિપાદન કરતો કે, ગુણો પોતેજ એકલા કશાના આધાર વગર રહી શકે છે. અલબત્ત, આત્માના અસ્તિત્વસંબંધનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મત પણ અહં–સાદશ્યતાની યુક્તિ ઉપર સ્થિત થયેલો છે. એ યુક્તિ એવી છે કે "હું તે હુંજ છું; ગઈ કાલનો 'હું' તેજ આજનો હું છું, અને આજનો 'હું' તેજ આવતી કાલનો હું હશે–અર્થાત્ શરીરની અંદર ગમે તેવાં પરિણામો વાને ફેરફારો થવા છતાં, મારી શ્રદ્ધા છે કે 'હું' તો તેનો તેજ 'હું' રહું છું." આજ યુક્તિ જીવાત્માને સીમાબદ્ધ છતાં સ્વયં સંપૂર્ણ માનવાવાળાઓની પ્રધાન યુક્તિ હોય એમ લાગે છે.

ઉલટપક્ષે, પ્રાચીન બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ એવી કલ્પનાનો યાને જીવાત્માનું પ્રયોજન સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કર્યો છે. તેઓ પોતાના

---

* લંડન, તા. ૧૮ નવેમ્બર ૧૮૯૬

બીજી બાજુએ જોતાં, ગુણોના સમુદાયથી પર હોય એવી કોઈ વસ્તુ આપણે જાણતા નથી કે જાણી શકીએ તેમ નથી—એ પ્રાચીન બૌદ્ધ લોકોની યુક્તિ વધારે સબળ ભાસે છે. બૌદ્ધોના મત મુજબ તો પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ અને લાગણીઓ નામે ઓળખાતા ગુણો-ના સમુદાયનોજ આત્મા બનેલો છે. ગુણોના એવા એવા સમૂહને આત્માતરીકે ઓળખવામાં આવે છે, અને ગુણસમૂહ સદા સર્વદા પરિવર્તનશીલ છે.

આત્માવિષેનો અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત આ ઉભય પક્ષોનું સમા-ધાન કરે છે. અદ્વૈતવાદનો એવો મત છે કે, ગુણથી ભિન્ન હોય એવા કોઇ પદાર્થનું અસ્તિત્વ આપણી કલ્પનામાં ઉતરી શકતું નથી, એ વાત સાચી છે; તેમજ પરિવર્તન અને અપરિવર્તન બન્નેનો એકીસાથે વિચાર કરવો પણ અશક્ય છે. પરંતુ ખરી હકીકત તો એવી છે કે, પદાર્થ અને ગુણ એ મૂળે એકજ વસ્તુ છે. બન્ને અલગ અલગ નથી. અપરિવર્તનશીલ નિર્વિકારી તત્ત્વ જે છે, તેજ પરિવર્તનશીલ યાને વિકારી ભાસે છે; તેથી જગતનો અપરિવર્તનશીલ પદાર્થ એ તેનાથી કંઇ ભિન્ન વસ્તુ નથી. તેમ આ અદૃશ્ય ચમત્કાર એ દૃશ્ય ચમત્કારથી જરાયે જુદો નથી. પણ એ અદૃશ્ય અને અજ્ઞેય સત્તા પોતેજ દૃશ્ય અને જ્ઞેય બનેલી છે. તેથી કરી અપરિવર્તનશીલ એવા આત્માનું અસ્તિત્વ છે, એટલુંજ નહિ પણ એને આપણે લાગણી, અનુભવ ઈત્યાદિ નામોથી ઓળ-ખીએ છીએ. તેમજ શરીરસુદ્ધાં બધુંય જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં તો તે આત્માજ છે. આપણને શરીર, આત્મા અને એવું એવું છે એમ વિચારવાની આદત પડી ગઈ છે. બાકી વાસ્તવિક જોતાં તો અસ્તિત્વ એકજ છે.

જ્યારે હું મારી જાતનો શરીરતરીકે વિચાર કરું છું, ત્યારે હું શરીરજ છું. તે વખતે એમ કહેવું કે, હું અન્ય કંઈ છું, તે કેવળ અર્થહીન છે. એજરીતે જ્યારે હું મારી જાતને આત્મા તરીકે [illegible] છું, ત્યારે શરીર અદૃશ્ય બને છે [illegible] [illegible] કે, શરીરનું ભાન [illegible] [illegible] નથી, [illegible] [illegible] અસ્તિત્વ નથી.

[illegible]

અપૂર્ણ વિચારોના પરિણામરૂપ હોઇ પુસ્તકોમાં નોંધાયા છે. એ પુસ્તકોના વાચનથી કે એવા અપરિપક્વ ખ્યાલોના શ્રવણથી આપણને એવો ભ્રમ પેદા થાય છે કે, શરીર અને આત્મા બન્નેનો અનુભવ આપણને થાય છે; પણ એવો દ્વિવિધ અનુભવ એકીવખતે વસ્તુત: તો કદાપિ હોતોજ નથી અનુભવ કાં તો શરીરનો કે આત્માનો બેમાંથી એકનોજ થાય છે. આ વાતને સાબીત કરવા ધારીશું કે પ્રમાણોની અગત્ય નથી રહેતી; કેમકે પ્રત્યેક જણ પોતાના મનમાંજ તેની સત્યાસત્યતાની ખાત્રી કરી શકે તેમ છે.

તમે પોતાની જાતને દેહશૂન્ય આત્માતરીકે કલ્પવાની કોશીશ કરો. એમાં તમને કંઈ સમજણ પડશેજ નહિ, યાને એવો વિચાર કરવો પણ તમારે માટે લગભગ અશક્ય થઇ પડશે: અને જે વીરલાઓ દેહશૂન્ય આત્માનું મનન કરવામાં સફળ થશે, તેમને તેજ ઘડીએ અનુભવ થઇ જશે કે, જ્યારે તેઓ પોતાની જાતને આત્માતરીકે પ્રત્યક્ષ કરતા હતા, ત્યારે તેમને શરીરનો ખ્યાલ સરખો નહોતો. તમારા જોવામાં કે સાંભળવામાં એવા મનુષ્યો કદાચ આવ્યા હશે કે જેઓ અમુક અમુક પ્રસંગોએ પોતાના મનને ગાઢ સમાધિ, આત્મવશીકરણ વિદ્યા કિંવા અમુક ઔષધસેવનથી એક પ્રકારની વિલક્ષણ અવસ્થામાં આણી મૂકે છે; વાયુના રોગથી પણ કેટલીક વાર એવું બને છે. આ લોકોના અનુભવપરથી પણ તમે તારવી શકશો કે, જ્યારે તેઓ આભ્યંતરિક દશાનો અનુભવ કરતા હતા, ત્યારે તેમનું બાહ્યજ્ઞાન તદ્દન ઉડી ગયું હતું. દારૂ ને એવાજ બીજા કેફ માદક પદાર્થોના સેવનથી ઉન્મત્ત બનેલાઓને પોતાના દેહનું કે વાસ્તવિક દરજ્જાનું ભાન રહેતું નથી, એ તો આપણ બધાના અનુભવની વાત છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, ખરું અસ્તિત્વ છે તે એકનુંજ છે. એ એકજ સત્તા આ વિવિધ રૂપોમાં દૃશ્યમાન થાય છે, અને આ બધાં વિવિધ રૂપોજ કાર્યકારણના સંબંધને જન્માવે છે. એટલે કે કાર્યકારણનો સંબંધ આ વિવિધ રૂપોમાંજ રહેલો છે. કાર્યકારણનો સંબન્ધ એટલે કે ક્રમવિકાસ અથવા ઉત્ક્રાંતિનો ભાવ, યાને એક વસ્તુ બીજા રૂપમાં પરિણત થાય અને એ બીજું રૂપ પાછું મૂળ રૂપમાં સંકુચિત થઈ જાય તે. કેટલીક વાર એવું પણ બનતું જોવામાં આવે છે કે, કારણ સમૂળગું અદૃશ્ય બની જાય છે અને તેને સ્થાને કાર્યને મૂકતું જાય છે; તે મુજબ આત્મા જો શરીરનું કારણ હોય, તો કોઇક વાર આત્મા તત્કાળ પૂરતો જાણે અદૃશ્ય બની જાય છે અને એકલું શરીરજ રહે છે; તેથી એકલા શરીરનુંજ જ્ઞાન થયા કરે છે. તેવીજ રીતે જ્યારે શરીરનું જ્ઞાન ઉડી જાય છે, ત્યારે આત્મા એકલો રહે છે અને તેનુંજ જ્ઞાન તત્કાળ માટે થયા કરે છે. અદ્વૈતવાદનો આ સિદ્ધાંત શરીર અને

છે; એ વ્યક્તિત્વો એનાં એ છેયે ખરાં અને નથી પણ-અર્થાત્ કે કાલનો 'હું' આજે હુંયે ખરો અને નથી પણ. હવે આ બધાં પરિવર્તનોની મધ્યમાં એક અપરિવર્તનીય સૂત્ર રહેલું છે, એવી ઐકમતાત્મક ભાવનાથી આપણે મુક્ત બનીએ, અને વર્તમાનકાળની ઉક્ષામાં છેલ્લી જે ક્રમવિકાસની ભાવના તેની મદદ લઇએ, તો આપણને સમજાશે કે આ 'હું' નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે, પણ તેની અંદર એક સાદશ્ય એટલું રહેલું છે કે તે નિત્યવિકાસશીલ છે.

હવે એ વાત જો સાચીજ હોય કે, મનુષ્યપ્રાણી એ એક જાતના માંસલ જંતુના ક્રમવિકાસના પરિણામરૂપ છે, તો તે માંસલ જંતુવિશિષ્ટ અને મનુષ્ય એકજ પદાર્થ છે. ફેરમાત્ર એટલો કે, મનુષ્યપ્રાણી એ માંસલ જંતુનું અધિક પ્રમાણમાં વિકસિત રૂપ છે-અર્થાત્ કે માંસલ જંતુ ક્રમશઃ વિકાસને પ્રાપ્ત કરતો કરતો અનંતતા તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો છે અને આ ક્ષણે તે અનંતતાની મનુષ્યકોટીને પ્રાપ્ત થયો છે. તેથી સીમાબદ્ધ જીવાત્માને પણ વ્યક્તિ કહી શકાય, પણ તે એવી વ્યક્તિ કે જે ક્રમવિકાસને નિરંતર પ્રાપ્ત કરી અનંત વ્યક્તિમાં પરિણત થવા પ્રયાસ કરી રહી છે. જીવાત્માનું અત્યારનું વ્યક્તિત્વ અપૂર્ણ છે. સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ તો જીવાત્માને ત્યારેજ પ્રાપ્ત થશે કે જ્યારે તે અનંતને પહોંચ્યો હશે. બાકી અનંતતાની આ બાજુએ-યાને અનંતતાને પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં તો તે નિરંતર બદલાતી ને વિકાસ પામતી વ્યક્તિજ છે. અદ્વૈતના વેદાંતવાદની આ એક ખુબી છે કે, તે તેના પૂર્વગામી વિરોધી મતોનો વિરોધ ટાળીને એકબીજાની સાથે તેમનો મેળ બેસાડી આપે છે. તેની આ રીત અનેક પ્રસંગે તેને પોતાને અતિ ઉપકારક નિવડી છે, તેમ અનેક વાર નુકસાનકર્તા પણ નીવડી છે. જે સિદ્ધાંતને અત્યારે તમે ક્રમવિકાસવાદ અથવા ઉત્ક્રાંતિવાદતરીકે ઓળખો છો, તે સિદ્ધાંત અમારા પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓને પણ સંમત હતો; અર્થાત્ વૃદ્ધિ કિંવા વિકાસ ક્રમેક્રમે થાય છે, એ વાતથી તેઓ પૂર્ણ વાકેફગાર હતા, અને તેથીજ તેઓ પોતાના પૂર્વગામી મતમતાન્તરોનું સામંજસ્ય સાધવા અને તેમની એકવાક્યતા કરી બતાવવાને પ્રેરાયા હતા. પરિણામે તેમણે કોઇ પૂર્વગામી મતનો ઇન્કાર કરી તેને રદ્દ કરાવી દીધો નહી. ત્યારે અદ્વૈતમતનો આજ એક દોષ હતો કે, તેણે આ ક્રમવિકાસના સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન નહોતું, અને એ અદ્વૈતને ઈષ્ટ તેનું અન્તિમ લક્ષ્યને પહોંચવાનાં પ્રારંભ[illegible] જે પૂર્વવર્તી મતો તેમનાં [illegible] તેનું સામંજસ્ય [illegible] [illegible] કર્યો નહિ અને તે [illegible] અને [illegible] [illegible]

[illegible]

એક માણસને એકાદ નવીન અને ઉચ્ચતર વિચાર સ્ફૂરે છે, એટલે પછી તે પોતે છોડી દીધેલા પૂર્વના વિચારોપર એક વાર નજર ફેરવી લે છે અને તેનીજ સાથે સિદ્ધાંત બાંધી દે છે કે, એ બધાજ વિચારો અનિષ્ટ અને અનાવશ્યક હતા. પરંતુ આની સાથે તે એટલો વિચાર કરવાયે નથી થોભતો કે, એણે ત્યાજ્ય ઠરાવેલા એ વિચારો તેના વર્તમાન દૃષ્ટિબિંદુને ગમે તેવા અપરિપક્વ ભાસતા હશે, તથાપિ તેજ અપરિપક્વ વિચારો તેને પોતાને ઉપકારક નીવડ્યા હોય તેની અત્યારની ઉન્નત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરાવનાર તેજ હતા. આપણ પ્રત્યેક જણનો વિકાસ એજ રીતે થવાનો છે; એટલે કે શરૂઆતની દશામાં એ અપરિપક્વ વિચારોનો આશરો લઇ તેમાંથી શક્ય તેટલો લાભ ઉઠાવી ક્રમેક્રમે ઉચ્ચતર ને ઉચ્ચતર પાયરીને પ્રાપ્ત થવાનું છે. એ વાત લક્ષમાં રાખીને અદ્વૈતવાદ અતિ જૂનામાં જૂના મતોની સાથે પણ મૈત્રાભાવ રાખે છે. એ રીતે અદ્વૈતવાદ, દ્વૈતવાદ તેમજ તેની પૂર્વેના અન્યાન્ય મતોનો જે સ્વીકાર કરે છે, તે આશ્રયદાતાના ઘમંડથી નહિ, પણ તેઓ બધા એકજ પરમ સત્યના સાચા આવિર્ભાવો હોઇ તેઓ બધાજ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા અંતિમ સિદ્ધાંત તરફ દોરી જનાર પગથીઆં છે, એવું ખાત્રીપૂર્વક માનીનેજ.

તેથી કરીને, આ વિવિધ પગથીઆરૂપ પ્રાચીન મતોનું કે જેના ઉપર રહીને મનુષ્યજાતિએ આગળ વધવાનું છે તે બધાયનું નિંદાપૂર્વક નહિ પણ આશીર્વચન સાથે બધાંયનું સંરક્ષણ થવું ઘટે છે. એ સૂત્રને અનુસરીનેજ વેદાંતે બધા દ્વૈત મતમતાંતરોને ઇન્કારપૂર્વક ઉડાવી દેવાને બદલે જેમના તેમ પોતાની અંદર સમાવી લીધા છે. અને તે મુજબ આ સસીમ છતાં સ્વયંપૂર્ણ જીવાત્માવિષેના દ્વૈતભાવનેપણ વેદાંતની અંદર યોગ્ય સ્થાન મળેલું જણાઈ આવે છે.

દ્વૈતવાદના સિદ્ધાંત મુજબ મનુષ્ય મરી જાય છે ત્યારે અમુક કે તમુક અપરલોકમાં જાય છે, એવા એવા ખ્યાલ છે એ વિચારોને પણ વેદાંત જેમના તેમ અખંડિત રહેવા દે છે. કારણકે અદ્વૈતવાદનો અંગીકાર કરવા છતાં એ બધા મતોનું તેમના યોગ્ય સ્થાનમાં સંરક્ષણ કરી શકાય છે; અને તેમ કરતાં માત્ર એટલું માનવાની જરૂર રહે છે કે, તેઓ પ્રકૃત સત્યનું આંશિક દર્શન કરાવનારા છે.

દ્વૈતવાદીઓના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં તો આ જગત એ કેવળ જડ દ્રવ્ય કિંવા શક્તિનુંજ પરિણામ લેખી શકાય, અને અમુક ઇચ્છાશક્તિના ખેલરૂપજ ગણી શકાય; અને તે ઇચ્છાશક્તિ પણ કેવી ? તો કે જગતથી સાવ ભિન્ન. એટલે કે એ દ્વૈતવાદના સિદ્ધાંત મુજબ તો મનુષ્યે પોતાને શરીર અને આત્મા એ દ્વિવિધ તત્ત્વોનો બનેલો સમજવાનો છે; અને એ આત્મા સસીમ હોવા છતાં તેનું

વ્યક્તિત્વ સ્વયં સંપૂર્ણ છે એમ માનવાનું છે. હવે આત્મા મનુષ્ય-ના અમરત્વ અને ભાવિ જીવનના ખ્યાલો પણ તેના આત્માના ખ્યાલને અનુસરતા હોય એ તો દેખીતુંજ છે. એ ખ્યાલો અથવા બાબતોને પણ વેદાંતમાં સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે, અને તેથી દ્વૈતવાદીઓમાં ખૂબ પ્રચલિત થયેલા ખ્યાલોમાંના કેટલાક ખ્યાલો તમને કહી બતાવવાની હું જરૂર જોઉં છું. આ દ્વૈતવાદના સિદ્ધાંત મુજબ આપણને અલબત્ત એક દેહ તો છેજ, અને એ સ્થૂળની પછવાડે એક સૂક્ષ્મ દેહ પણ હોય છે. આ સૂક્ષ્મ અથવા લિંગદેહ પણ સ્થૂળદેહની માફક જડ તત્ત્વનોજ બનેલો હોય છે; પરંતુ ફેર એટલો કે, સૂક્ષ્મદેહનું જડ તત્ત્વ પણ અતિશય સૂક્ષ્મ હોય છે. એ લિંગદેહજ આપણાં સર્વ જાતનાં કર્મ અને સંસ્કારોને રહેવાનું સ્થાન છે, અને તેમાંથીજ તેઓ જરૂર પડે ત્યારે સ્થૂળરૂપમાં પ્રગટી નીકળે છે. આપણે વિચારીએ છીએ તે પ્રત્યેક વિચાર અને કરીએ છીએ તે દરેક કાર્ય અમુક મુદત-પછી સૂક્ષ્મતાને પામી બીજ-રૂપમાં પરિણમે છે, અને ભાવાત્મક દશામાં સૂક્ષ્મશરીરમાં કિંવા લિંગદેહમાં વસે છે, અને ત્યાંથી થોડાક સમય બાદ તે ફરીને પાછા ફરી નીકળી ફળરૂપે દેખા દે છે. એ લિંગદેહમાં સંચિત થયેલાં કર્મ અને સંસ્કારોનું ફળજ મનુષ્યનું જીવતર ઘડે છે. આ રીતે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતેજ પોતાનું ભાવિ જીવન ઘડે છે. મનુષ્યે પોતેજ પોતાને માટે નિર્માણ કરેલા નિયમો સિવાય યાને તેનાં કર્મફળ સિવાય બીજા કોઇપણ નિયમો તેને બંધનકર્તા હોતા નથી. મત-લબ કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનાં કર્મફળથી બંધાયલો છે. ભલા કે બૂરાને માટે આપણી આસપાસ જે જાળ આપણે નાખીએ છીએ, તે જાળના તાર આપણા વિચારો, વચનો અને કૃત્યોજ પૂરા પાડે છે. અમુક એક શક્તિને આપણે એક વાર ગતિમાં મૂકી કે તેનાં સારાં નરસાં સંપૂર્ણ પરિણામો આપણે પોતાને માથે ઉઠાવવાંજ રહ્યાં. કર્મનો નિયમ આ પ્રકારનો છે. લિંગદેહની પાછળ જીવ કિંવા મનુષ્યનો વ્યક્તિગત આત્મા રહેલો છે. આ વ્યક્તિગત આત્મા કિંવા જીવના રૂપ અને કદ વિષે વિવિધ વાદો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. કેટલાક કહે છે કે, તે પરમાણુ જેવો નાનો છે; ત્યારે બીજા કેટલાકનું એવું માનવું છે કે, તે એટલો બધો તો નાનો નથીજ; ત્યારે વળી અન્ય કેટલાક એવું માને છે કે, તે અતિશય મોટો છે, વગેરે વગેરે. આ જીવ વિશ્વવ્યાપી અનંતસત્તા કહેતાં પ્રભુનો અંશ હોઇ શાશ્વત, અનાદિ અને અનંત છે. પવિત્રતા અને વિશુદ્ધિ એ તેનો અસલ સ્વભાવ છે, અને તે અસલ સ્વભાવને વ્યક્ત કરવા ખાતરજ તે વિવિધ રૂપોમાંથી પસાર થાય છે. આ વ્યક્ત દશાને પાછું હઠાવનારું પ્રત્યેક કાર્ય દુષ્કર્મ અથવા પાપ કહેવાય છે, અને

એક માણસને એકાદ નવીન અને ઉચ્ચતર વિચાર સ્ફૂરે છે, એટલે પછી તે પોતે છોડી દીધેલા પૂર્વના વિચારોપર એક વાર નજર ફેરવી લે છે અને તેનીજ સાથે સિદ્ધાંત બાંધી દે છે કે, એ બધાજ વિચારો અનિષ્ટ અને 'અનાવશ્યક હતા. પરંતુ આની સાથે તે એટલો વિચાર કરવાએ નથી થોભતો કે, એણે ત્યાજ્ય ઠરાવેલા એ વિચારો તેના વર્તમાન દૃષ્ટિબિંદુને ગમે તેવા અપરિપક્વ ભાસતા હોય, તથાપિ તેજ અપરિપક્વ વિચારો તેને પોતાને ઉપકારક નીવડ્યા હોય તેની અત્યારની ઉન્નત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરાવનાર તેજ' આપણ પ્રત્યેક જણનો વિકાસ એજ રીતે થવાનો છે; એટલે શરૂઆતની દશામાં એ અપરિપક્વ વિચારોનો આશરો લઈ તે શક્ય તેટલો લાભ ઉઠાવી ક્રમેક્રમે ઉચ્ચતર ને ઉચ્ચતર પદ પ્રાપ્ત થવાનું છે. એ વાત લક્ષમાં રાખીને અદ્વૈતવાદ અતિ પ્રાચીન માં જૂના મતોની સાથે પણ મૈત્રાભાવ રાખે છે. એ રીતે વાદ, દ્વૈતવાદ તેમજ તેની પૂર્વેના અન્યાન્ય મતોનો જે ર કરે છે, તે આશ્રયદાતાના ધર્મંડથી નહિ, પણ તેઓ બધા પરમ સત્યના સાચા આવિર્ભાવો હોઇ તેઓ બધાજ પોતે કરેલા અંતિમ સિદ્ધાંત તરફ દોરી જનાર પગથીઆં છે, ખાત્રીપૂર્વક માનીનેજ.

તેથી કરીને, આ વિવિધ પગથીઆરૂપ પ્રાચીન મતોનું જેના ઉપર રહીને મનુષ્યજાતિએ આગળ વધવાનું છે તે બધાનું નિંદાપૂર્વક નહિ પણ આશીર્વચન સાથે બધાંયનું સંરક્ષણ થવું છે. એ સૂત્રને અનુસરીનેજ વેદાંતે બધા દ્વૈત મતમતાંરોને ઇન્કાર પૂર્વક ઉડાવી દેવાને બદલે જેમના તેમ પોતાની અંદર સમાવી લીધા છે. અને તે મુજબ આ સસીમ છતાં સ્વયંપૂર્ણ જીવાત્માવિષે દ્વૈતભાવનેપણ વેદાંતની અંદર યોગ્ય સ્થાન મળેલું જણાઈ આવે છે.

દ્વૈતવાદના સિદ્ધાંત મુજબ મનુષ્ય મરી જાય છે ત્યારે અમુક કે તમુક અપરલોકમાં જાય છે, એવા એવા ખ્યાલ છે એ વિચારોને પણ વેદાંત જેમના તેમ અખંડિત રહેવા દે છે. કારણકે અદ્વૈતવાદનો અંગીકાર કરવા છતાં એ બધા મતોનું તેમના યોગ્ય સ્થાનમાં સંરક્ષણ કરી શકાય છે; અને તેમ કરતાં માત્ર એટલું માનવાની જરૂર રહે છે કે, તેઓ પ્રકૃત સત્યનું આંશિક દર્શન કરાવનારા છે.

દ્વૈતવાદીઓના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં તો આ જગત એ કેવળ જડ દ્રવ્ય કિંવા શક્તિનુંજ પરિણામ લેખી શકાય, અને અમુક ઇચ્છાશક્તિના ખેલરૂપજ ગણી શકાય; અને તે ઇચ્છાશક્તિ પણ કેવી ? તો કે જગતથી સાવ ભિન્ન. એટલે કે એ દ્વૈતવાદના સિદ્ધાંત મુજબ તો મનુષ્યે પોતાને શરીર અને આત્મા એ દ્વિવિધ તત્ત્વોનો બનેલો સમજવાનો છે; [illegible] આત્મા સસીમ હોવા છતાં તેનું

જ્યાં તેમને સુંદર દિવ્ય દેહ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને વ્યાધિ, જરા, મૃત્યુ કે અન્ય કંઇ અનર્થ કંઇજ બાધા કરી શકતા નથી, તથા તેમની બધીજ વાસનાઓ તૃપ્ત થઇ જાય છે. એ વૈકુંઠ કે ગોલોક કિંવા સત્યલોકને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો પૈકી કેટલાક કોઈ કોઈ વાર ફરીને આ પૃથ્વીપર મનુષ્યજાતિને પ્રભુનો માર્ગ બતાવવાના ઉદ્દેશથી મનુષ્યરૂપે અવતરે છે. દુનિયામાં જન્મતા મહાન પેગંબરો અથવા અવતારો આ કોટિનાજ જીવો હોય છે. તેઓ મુક્તાવસ્થાને પામી ચૂકેલા અને પ્રભુના ઉત્તમોત્તમ ધામમાં સતત પ્રભુના સહવાસમાં રહેનારા જીવો હોય છે; પણ કષ્ટાતી રીબાતી મનુષ્યજાતિ માટે તેમનો પ્રેમ અને સમભાવ એટલો બધો તીવ્ર હોય છે કે રીબાતી મનુષ્યજાતિને દુઃખમાંથી છોડવી સ્વર્ગ અને તેથી પણ ચઢીઆતા પ્રભુના ધામપ્રતિ વાળવાના શુભ હેતુથી તેઓ પૃથ્વીપર ફરીને અવતાર લે છે.

હવે આ સંબંધમાં અદ્વૈતવાદનો મત કેવો છે તે તો આપણે અત્યાર જાણીએજ છીએ. અદ્વૈતવાદ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે, એ રીતે દિવ્ય છતાં સદેહાવસ્થામાં પ્રભુનું સતત સાનિધ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ અંતિમ ધ્યેય કે આદર્શ હોઇ શકેજ નહિ. વિદેહાવસ્થા યાને અસીમતા અને અનંતતાજ જીવમાત્રના આદર્શ હોવા જોઇએ. અંતિમ આદર્શ અંતવાન હોયજ નહિ. અનંતથી ઉતરતો આદર્શ હોઈ શકેજ નહિ, અને દેહ અનંત હોવાનો કદાપિ સંભવ નથી. દેહ સસીમતામાંથીજ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી કાર્યકારણના ન્યાયે તે અસીમ કિંવા અનંત હોવાની શક્યતાજ નથી. એ રીતે વિચાર પણ અનંત હોઈ શકે નહિ, કેમકે વિચારની ઉત્પત્તિ પણ સસીમતામાં રહેલી છે. એટલા માટે અદ્વૈતનું કથન છે કે, મુક્તિમાટે આપણે દેહ તેમજ વિચારથી પણ પર જવાનું છે. અને આપણે એ પણ જોઇ લીધું છે કે, એ મુક્તાવસ્થા આપણે ક્યાંયથી પ્રાપ્ત કરવાની નથી, પણ તે મૂળ અસલથી આપણી પોતાની છે. આપણને તે સ્વભાવસિદ્ધ હોવા છતાં તેની ફામ આપણને રહી નથી, અને તેથીજ આપણી અંદરના તેના અસ્તિત્વનો આપણે ઇન્કાર કરીએ છીએ. જ્ઞાન પણ બીજે કયાંયથી પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, તે આપણા પોતામા મૂળથીજ મોજુદ છે. એજ પ્રમાણે અમરત્વ અને પરમાનંદ પણ ક્યાંયથી મેળવવાના રહેતાં નથી; પરંતુ તેમનાપર પણ આપણી પોતાનીજ મૂળ માલીકી છે એ બધા ગુણો સદા સર્વદા આપણા પોતાનાજ છે.

તમે મુક્ત છો, એમ સમજવા અને અનુભવવાને તમે શક્તિ બતાવી હો, તો અત્યારે ને અત્યારેજ તમે મુક્ત છો. એમ નહિ કરો ત્યાંસુધી તમે બદ્ધાવસ્થામાંજ રહેવાના. અદ્વૈતવાદ આજ મત સાદસનેર જાહેરમાં

તેવો વિચાર પણ પાપ કહેવાય છે. ત્યારે જીવાત્માને વિકસવા અને તેનો પોતાનો પ્રકૃત સ્વભાવ વ્યકત કરવામાં સહાયભૂત થતું પ્રત્યેક કાર્ય અને વિચાર શુભ કર્મ કહેવાય છે. ભારતવર્ષ અપરિપકવમાં અપરિપકવ દ્વૈતવાદીઓ તેમજ સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ માન અદ્વૈતવાદીઓની વચ્ચે જે એક સામાન્ય સિદ્ધાંત નજરે પડે તે આ છે કે, જીવાત્માની બધીજ શકયતાઓ અને શકિતઓ તે પોતાની અંદરજ રહેલી હોઈ તે કોઇ પણ બહારના સ્થાનમાં આવતી નથી. એ બધીજ શકિતઓ અવ્યકતભાવે આત્માની અંદર રહેલી છે, અને મનુષ્યમાત્રના જીવનની સઘળી કાર્યવાહી એ અવ્યક્ત શક્તિઓને વ્યકત કરવાની દિશામાંજ પ્રેરાય છે.

તેઓ પુનર્જન્મવાદ પણ માને છે. આ પુનર્જન્મવાદ એ જાતનો છે કે આ દેહના લય પછી જીવને બીજો દેહ પ્રાપ્ત થશે અને તેના પંચત્વ પછી વળી બીજો-એ રીતે જન્માંતર આ લોકમાં કે અન્ય લોકમાં થયાજ કરે છે. પરંતુ આ મૃત્યુલોકમાં જન્મ થાય એ વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય મનાય છે. કેમકે આપણા હિતને માટે યાને મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે આ લોકજ સર્વોત્તમ ગણાય છે. સ્વર્ગ અને બીજા અપર લોકો એવી જાતના કલ્પાયા છે કે જ્યાં દુઃખનું પ્રમાણ નહિ જેવું હોય છે; પરંતુ તેજ કારણને લીધે તેઓ દલીલ કરે છે કે, અપર લોકોમાં ઉચ્ચતર અને ઉન્નતિકર વાતોનો વિચાર આવવાનો સંભવ ઓછો છે. ત્યારે આ મર્ત્યલોકમાં સુખનું પ્રમાણ ઓછું અને દુઃખનું પ્રમાણ અધિક હોવાથી જીવ એક યા બીજા જન્મમાં જાણે જાગ્રત બને છે; અને પોતાની જાતને બંધનમુક્ત કરવાનો વિચાર કરે છે. પરંતુ આ દુનિયામાં અતિ ધનવાન મનુષ્યોને સુખવૈભવ કરતાં ઉચ્ચતર વિચારો આવવાનો સંભવ જેમ ઓછો હોય છે, તેમ જીવને માટે સ્વર્ગમાં અને અન્ય અપર લોકમાં પણ પ્રગતિ થવાનો સંભવ ઓછો હોય છે. કારણ કે ત્યાં તેની સ્થિતિ વિપુલ પ્રમાણમાં પણ આ લોકના ધનાઢયો જેવીજ હોય છે. ત્યાં એના સૂક્ષ્મશરીરને વ્યાધિ પીડી શકતો નથી, અને ખાવાપીવાની કંઇજ દરકાર એને કરવી પડતી નથી, તથા તેની બધીજ જાતની ભોગવાસનાઓ અ[illegible] તૃપ્ત થયા કરે છે. ત્યાં આગળ જીવને [illegible] અપર્ણ સુખવિલાસ ભોગવતા થકા રહેવાનું મળે છે, અને તેથી તે પોતાના [illegible] સ્વભાવને વિસરી જાય છે. આ સ્વર્ગ [illegible] [illegible] ઉચ્ચતર લોકોની કલ્પના છે [illegible] [illegible] સંભવ હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] અને એમ માને છે કે, ત્યાં [illegible] [illegible] રહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે

ત્યાં તેમને સુંદર દિવ્ય દેહ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને વ્યાધિ, જરા, મૃત્યુ કે અન્ય કંઇ અનર્થ કંઇજ બાધા કરી શકતા નથી, ત્યાં તેમની બધીજ વાસનાઓ તૃપ્ત થઇ જાય છે. એ વૈકુંઠ કે ગોલોક કિંવા સત્યલોકને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો પૈકી કેટલાક કોઈ કોઈ વાર ફરીને આ પૃથ્વીપર મનુષ્યજાતિને પ્રભુનો માર્ગ બતાવવાના ઉદ્દેશથી મનુષ્યરૂપે અવતરે છે. દુનિયામાં જન્મતા મહાન પેગંબરો અથવા અવતારો આ કોટિનાજ જીવો હોય છે. તેઓ મુક્તાવસ્થાને પામી ચૂકેલા અને પ્રભુના ઉત્તમોત્તમ ધામમાં સતત પ્રભુના સહવાસમાં રહેનારા જીવો હોય છે; પણ કષ્ટાતી રીબાતી મનુષ્યજાતિ માટે તેમનો પ્રેમ અને સમભાવ એટલો બધો તીવ્ર હોય છે કે રીબાતી મનુષ્યજાતિને દુઃખમાંથી છોડવી સ્વર્ગ અને તેથી પણ ચઢીઆતા પ્રભુના ધામપ્રતિ વાળવાના શુભ હેતુથી તેઓ પૃથ્વીપર ફરીને અવતાર લે છે.,

હવે આ સંબંધમાં અદ્વૈતવાદનો મત કેવો છે તે તો આપણે અત્યાર જાણીએજ છીએ. અદ્વૈતવાદ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે, એ રીતે દિવ્ય છતાં સદેહાવસ્થામાં પ્રભુનું સતતસાનિધ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ અંતિમ ધ્યેય કે આદર્શ હોઇ શકેજ નહિ. વિદેહાવસ્થા યાને અસીમતા અને અનંતતાજ જીવમાત્રના આદર્શ હોવા જોઇએ. અંતિમ આદર્શ અંતવાન હોયજ નહિ. અનંતથી ઉતરતો આદર્શ હોઈ શકેજ નહિ, અને દેહ અનંત હોવાનો કદાપિ સંભવ નથી. દેહ સસીમતામાંથીજ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી કાર્યકારણના ન્યાયે તે અસીમ કિંવા અનંત હોવાની શકયતાજ નથી. એ રીતે વિચાર પણ અનંત હોઈ શકે નહિ, કેમકે વિચારની ઉત્પત્તિ પણ સસીમતામાં રહેલી છે. એટલા માટે અદ્વૈતનું કથન છે કે, મુક્તિમાટે આપણે દેહ તેમજ વિચારથી પણ પર જવાનું છે. અને આપણે એ પણ જોઇ લીધું છે કે, એ મુક્તાવસ્થા આપણે ક્યાંયથી પ્રાપ્ત કરવાની નથી, પણ તે મૂળ અસલથી આપણી પોતાની છે. આપણને તે સ્વભાવસિદ્ધ હોવા છતાં તેની જાણ આપણને રહી નથી, અને તેથીજ આપણી અંદરના તેના અસ્તિત્વનો આપણે ઇન્કાર કરીએ છીએ. જ્ઞાન પણ બીજે ક્યાંયથી પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, તે આપણા પોતામાં મૂળથીજ મોજુદ છે. એજ પ્રમાણે અમરત્વ અને પરમાનંદ પણ ક્યાંયથી મેળવવાનાં રહેતાં નથી; પરંતુ તેમનાપર પણ આપણી પોતાનીજ મૂળ માલીકી છે. એ બધા ગુણો સદા સર્વદા આપણા પોતાનાજ છે.

તમે મુક્ત છો, એમ સમજવા અને અનુભવવાને તમે શક્તિમાન થશો, તો અત્યારે ને અત્યારેજ તમે મુક્ત છો. એમ નહિ કરો ત્યાંસુધી તમે બદ્ધાવસ્થામાંજ રહેવાના. અદ્વૈતવાદ આજ મત સાદસમેર જાહેરમાં

મૂકે છે. દ્વૈતવાદીઓના વિચારો પણ હું તમારી આગળ રજુ કરે ગયો છું. એમાંથી તમને જે પસંદ પડે તેને ઉઠાવો અને અપનાવો

વેદાંતનો આ સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ સામાન્ય રીતે સમજાવવો આ અઘરો છે, અને તેથી લોકો એનાપર હમેશાં વિવાદ ચલાવે છે એમાં મોટામાં મોટી મુશ્કેલી આવીને એ ઉભી રહે છે કે, લોકોના મનમાં અમુક એક મત વસી જાય છે, એટલે તેઓ બીજા મતને ઈનકાર કરીને બીજા મતાવલંબીઓની સાથે વિવાદના અખાડામાં ઉતરી પડે છે. તમે તેમ ન કરશો. તમને રૂચે તે મત તમે ગ્રહણ કરો, અને બીજાને ફાવતો આવે તે બીજાને સ્વીકારવા દો. તમારી ઈચ્છા જો આ ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વને યાને આ સસીમ મનુષ્યપણાને વળગી રહેવાની હોય, તો ભલે તેની તે અવસ્થામાં રહ્યા કરો અને તેમાંજ સંતોષ માનો ને રાજી થાઓ. મનુષ્યપણાનો તમારો અનુભવ જો સારો અને સુંદરજ હોય, તો તમારી ઈચ્છા હોય ત્યાંસુધી તે રાખો અને તમારાથી તે વાત બની શકે તેવી પણ છે; કારણ તમારા ભાગ્યવિધાતા તમે પોતેજ છો, એટલે તમારું મનુષ્યપણું તમારી પાસે મૂકાવી દેવાની કોઇ તમને ફરજ પાડી શકે તેમ છે નહિ. તમારી મરજી હશે ત્યાંસુધી તમે મનુષ્યના મનુષ્ય અવતાર કરશો, કોઈથી તમને કશોજ અટકાવ થઈ શકશે નહિ. તમારા પૈકી જેમને ફિરસ્તા બનવું હશે તેઓ ફિરસ્તા પણ બની શકશે કારણ કે એ તો એક નિયમજ છે કે 'જેવી કૃતિ તેવી ગતિ.' પરંતુ કેટલાંક જણ વળી એવાં પણ હશે, કે જેમને ફિરસ્તાપણું સુદ્ધાં નહિ રૂચતું હોય. એમના એ વિચારથી તમારે ભડકવાનું લેશ માત્ર પ્રયોજન નથી. એમનો એ ખ્યાલ ભયાનક છે એમ ધારી લેવાનો તમને શો અધિકાર છે વારૂ ? તમારી સો મહોરોની ભરેલી થેલી ગુમાઈ જતાં તમે હડબડી જાઓ તે સંભવિત છે. પણ દુનિયામાં બીજાં કેટલાંક એવાં પણ પડયાં હશે, કે જેમનું આ દુનિયામાંનું સર્વ દ્રવ્ય ગુમાઈ જવા છતાં તેઓ આંખનો એક પલકારો સરખો નહિ ભરે. દુનિયામાં એવાં માણસો થઇ ગયાં છે, અને હજી પણ છે. તેમને તમારા પોતાના ગજથી માપવાની ધૃષ્ટતા તમે શામાટે આદરો છો ? તમે તમારી મર્યાદાઓને સુખે વળગી રહો, અને આ ક્ષુદ્ર દુનિયાઈ ભાવનાઓને તમારો સર્વોત્તમ આદર્શ ભલે માન્ય કરો. તમને તે સદા સર્વદા મુબારક રહો. તમને તે યથામતિ તથા ગતિરૂપ નીવડશે. પરંતુ બીજાં કેટલાંક એવાં હોય છે કે જેમને સત્યની ઝાંખી થઇ હોય છે. તેમને આ સસીમતાના ક્ષેત્રમાં ગોંધાઈ રહેવામાં કળ નથી વળતી. તેઓ એનાથી કંટાળી ગયા હોય છે અને તેથી પર થવાની ઇચ્છા રાખે છે. આ દુનિયા અને તેના સકળ સુખવિલાસ જેમનાં તેમ છતાં તેમને મન એ બધું કાદવકીચડના

આશીર્વાદરૂપજ ભાસે છે. એવા લોકોને તમારા પોતાના વિચારોથી બાંધી રાખવાની ઇચ્છા તમે શામાટે રાખો છો ? આવી જાતની ક્ષુદ્ર વૃત્તિથી તો તમારે ખચીત એક વાર મુક્ત થવુંજ ઘટે છે. જગતમાં દરેક જણને તેનું યોગ્ય સ્થાન સુખે લેવા દો.

દક્ષિણ મહાસાગરના ટાપુઓમાં પ્રચંડ વાવાઝોડાના તોફાનમાં સપડાયલાં કેટલાંક વહાણોની હકીકત એક વાર મારા વાંચવામાં આવી હતી; અને તેને લગતું એક ચિત્ર પણ 'ઇલસ્ટ્રેટેડ લંડન ન્યુસ' યાને 'સચિત્ર લંડન સમાચાર' નામના છાપામાં આવ્યું હતું. તેમાં એક અંગ્રેજ વહાણ સિવાય બીજાં બધાંજ વહાણો ભાંગી ભૂકેભૂકા થઈ ગએલાં બતાવવામાં આવ્યાં હતાં. તે અંગ્રેજ વહાણ એ તોફાનની સામે ટક્કર ઝીલતું આગળ હંકારી રહ્યું હતું. હવે, આ ચિત્રમાં એવો દેખાવ હતો કે ભાંગેલાં વહાણોપરનાં માણસો કે જેઓ ડૂબવાની અણીપર હતાં, તેઓ તૂતકપર ઉભાં રહીને ડૂબતાં ડૂબતાં પણ તોફાનમાંથી છટકી જતાં, તે અંગ્રેજ વહાણનાં ઉતારૂઓને પ્રોત્સાહન આપતાં હતાં. કેવા બહાદૂર અને ઉદારચરિત એ લોકો! એમના જેવા બહાદૂર અને ઉદાર બનો, અને બીજાઓને તમારી ભૂમિકાપર ઘસડી પાડવાનો પ્રયત્ન કદી ન કરો. બીજો એક મૂર્ખાઇભર્યો ખ્યાલ એવો પ્રવર્તે છે કે, આપણું આ ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વ જો જતુંજ રહેશે, તો પછી દુનિયામાં નીતિનિયમ જેવું કંઇજ રહેશે નહિ અને તેમ થતાં મનુષ્યજાતિના ઉદ્ધાર માટેની તમામ આશાનો અંત આવશે. કેમ જાણે પ્રત્યેક જણ હરઘડીએ મનુષ્યજાતિના કલ્યાણ માટે મરી પરવારતો ન હોય! પ્રભુ તમારૂં કલ્યાણ કરો! મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ કરવાની વાસ્તવિક ભાવનાવાળાં બસો બસોજ નરનારીઓ પ્રત્યેક દેશમાં જો હયાત હોય, તો તો સત્યયુગ પાછો પાંચજ દિવસમાં પૃથ્વીપર ઉતરે. મનુષ્યજાતિના ભલા માટે આપણે કેવા મરી ફીટીએ છીએ તે તો આપણે બધાંજ પોતપોતાનાં મનમાં સમજીએ છીએ. એ તો બધી મોટી મોટી વાતો છે, બીજું કંઇજ નહિ. દુનિયાનો ઇતિહાસ તો ઉલટો એમ બનાવી આપે છે કે, જેમણે પોતાના ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વનો કદાપિ વિચાર કર્યો નહોતો તેવા લોકોજ માનવજાતિના ઉત્તમોત્તમ કલ્યાણકર્તા નીવડ્યા છે, અને પોતાના ક્ષુદ્ર વ્યક્તિત્વનો વધારે ને વધારે વિચાર કરનાર નરનારીઓને હસ્તક પરોપકારનાં કાર્યો ઓછાં ને ઓછાંજ થતાં ગયાં છે. એક વૃત્તિ નિઃસ્વાર્થતાની અને બીજી સ્વાર્થપરાયણતાની છે. ક્ષુદ્ર સુખભોગોને વળગી રહેવાની વૃત્તિ અને આની આ વસ્તુસ્થિતિ કાયમ ટકી રહે કિંવા તેનુંજ પુનરાવર્તન થયા કરે એવી ઇચ્છા એ કેવળ સ્વાર્થપરાયણતાજ છે. એ વૃત્તિ સત્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટેની કોઈ ઇચ્છામાંથી નથી ઉદ્ભવતી, યાને તેનું

મૂળ પારકાં માટેની દયા કે અનુકંપામાં નથી રહ્યું; પણ "મનેજ બધું મળો, બીજાંની મને શી પડી છે?" એવી જાતની મનુષ્ય-હૃદયની અધમ સ્વાર્થપરાયણતામાં એનું મૂળ રહેલું છે. અલબત્ત, મને પોતાને તો આમજ લાગે છે. મારી તો એવી ઘણીયે ઇચ્છા છે કે, એક ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીનું ભલું થતું હોય, તો તેને માટે પણ પોતાની સેંકડો જીંદગી ન્યોછાવર કરી નાખે એવા પ્રાચીન કાળના એ મહાન પેગંબરો અને સંતપુરુષો આ પૃથ્વીપર ફરી દેખા દે. બાકી નીતિપ્રચાર અને પારકાંનું ભલું કરી નાખવાની અત્યારની વાતો! એ તો સાવ મૂર્ખાઇભરેલો અને અર્થહીન બકવાદમાત્ર છે.

ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ જેવા નીતિમાન અને ચારિત્ર્યશીલ મનુષ્યોનાં દર્શન કરવાની મને આકાંક્ષા છે. એ ભગવાન પોતે સગુણ ઇશ્વિર કે જીવાત્મામાં માનતા નહોતા, તેમને વિષે જિજ્ઞાસા સરખી તેમણે કદી કરી નહોતી; એટલુંજ નહિ પણ સંપૂર્ણ અજ્ઞેયવાદી હતા. આમ છતાં તેઓ કોઇને માટે પણ પોતાનું જીવન સમર્પી દેવા સદા સર્વદા તત્પર હતા, અને પોતાનું આખુંજ જીવન તેમણે સર્વ કોઇનું કલ્યાણ કરવામાં અને કલ્યાણ વાંચ્છવામાંજ વ્યતીત કર્યું છે. એમના જન્મનું વર્ણન કરતાં તેમના ચરિત્રકારે ઠીકજ લખ્યું છે કે "તેમનો જન્મ અનેકના કલ્યાણ માટે હતો, અનેકને આશીર્વાદરૂપ હતો." પોતાની મુક્તિ માટે તેઓ જંગલમાં તપ કરવા નહોતા ગયા; પણ તેમને લાગ્યું કે, દુનિયા બધી દુઃખથી બળી જળી રહી છે, અને તેમાંથી બચવાના રસ્તા શોધી કાઢવાની તેમની ફરજ છે. "દુનિયામાં આટલું બધું દુઃખ કેમ જણાય છે?"-એમ એક પ્રશ્ન તેમના મનમાં જીવનભર ઘોળાયા કરતો હતો. આ બુદ્ધ ભગવાન જેટલા આપણે નીતિમાન અને ચારિત્ર્યશીલ છીએ એવું શું તમે માનો છો?

માણસ જેટલો સ્વાર્થપરાયણ વધુ, તેટલોજ અનીતિમાન પણ વધુ. આખી જાતિ કે પ્રજાના સંબંધમાં પણ તેવોજ પ્રકાર સમજવાનો છે. જે જાતિ પોતાનાજ સ્વાર્થોમાં આંધળી બની મચી રહેલી હોય છે, તે જાતિ જગતભરમાં ક્રૂરમાં ક્રૂર અને દુષ્ટમાં દુષ્ટ હોય છે. નિઃસ્વાર્થીઓના નામપર સ્થપાયેલા ધર્મોના જેવો અન્ય [illegible] ધર્મીઓના જેટલું લોહી છાંટનાર અને નિર્દયતા વરસાવનાર અન્ય કોઈ નથી. અમુકમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનારની કતલ કરવી તે તેનો અર્થે દયા દેખાડવા સમાન છે! અને સર્વાંગ સુંદર [illegible] વિવિધ પ્રકારના [illegible] ભરપૂર સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરવાને [illegible] માત્ર એકજ છે કે અન્ય ધર્મવાળાઓને [illegible] તેમને પોતાનો ધર્મ સ્વીકારાવવો તે ન સ્વીકારે તો તેમનો [illegible] કરવો! [illegible] આવી માન્યતાઓને પરિણામે કેટલું બધું લોહી [illegible]

ધરતી માતાને ખોળે છંટાયું છે તેનો વિચાર તમે પોતેજ કરી લ્યો.

ઈસુ ખ્રિસ્તના ધર્મમાં કોટીક અપરિપક્વતા છે. ઇસુ ખ્રિસ્તે આપેલા શુદ્ધ ખ્રિસ્તી ધર્મ અને વેદાંત વચ્ચે થોડોકજ ફેર છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આપણને અદ્વૈત કિંવા એકત્વનો ખ્યાલ રહેલો જણાઈ આવે છે, પણ સાધારણ લોકોને એ ઉચ્ચતમ આદર્શ પ્રતિ દોરવાના શુભ હેતુથી દ્વૈતવાદનો ઉપદેશ પણ ઇસુ ભગવાને કરેલો છે; પણ તે એકતાના ઉચ્ચતમ આદર્શને પહોંચવાના પગ-થીઆતરીકેજ. "સ્વર્ગમાં વસનારા અમારા ઓ બાપ!" એમ કહી પ્રાર્થના કરનારા એના એજ પેગંબરનો ઉપદેશ છે કે "હું અને મારા બાપ (કહેતાં પ્રભુ) એકજ છીએ." આ ઉપરથી જણાય છે કે 'સ્વર્ગમાં વસનાર બાપ'ના નીમ્નતર દ્વૈતભાવમાં થઈનેજ "હું અને મારો બાપ એક છીએ" એવા ઉચ્ચતમ અદ્વૈતભાવને પ્રાપ્ત થવાનો રસ્તો રહેલો છે, એટલે કે દ્વૈતભાવથી ઈશ્વરની ઉપાસના કરતાં કરતાંજ અદ્વૈતભાવને પમાય છે, એ વાતની તે મહાન પેગંબરને ખબર હતી. ઇસુ ખ્રિસ્તના મૂળ ધર્મમાં પ્રેમ અને આશી-ર્વાદના બીજ રોપેલા હતા; પણ આગળ જતાં તેનામાં જેમ જેમ વિકૃતિઓ પ્રવેશ કરતી ગઈ, તેમ તેમ તે ધર્મ એટલો બધો અવનત દશાને પ્રાપ્ત થતો ગયો કે પરિણામે તે તેટલો સારો રહ્યો નહિ અને પરધર્મ અસહિષ્ણુ બની ગયો. તે ખરેખાત એક મોટી વિકૃતિજ હતી—આ ક્ષુદ્ર 'અહં' માટેની મારામારી, અને ક્ષુદ્ર 'અહં'ને કેવળ આ જીંદગીમાંજ નહિ પણ મૃત્યુ પછી પણ જાગતી રહેવાની ભાવના એ જબરજસ્ત વિકૃતિ છે; છતાં કેવું આશ્ચર્ય કે, એને નિઃસ્વાર્થપરાયણતા કહી ઓળખાવે છે, અને એનેજ નીતિ તથા સદાચારનો પાયો ગણે છે! આ ક્ષુદ્ર 'અહં'-ભાવ યાને સ્વાર્થપરાયણતા એજ જો નીતિનો પાયો હોય, તો પ્રભુ આપણને તેનાથી બચાવે! કેવું આશ્ચર્ય કે, જે નરનારીઓને એના કરતાં ઉત્તમ ભાવને પીછાનવાની જરૂર છે તેઓ એમ માની બેઠાં છે કે, આ ક્ષુદ્ર અહંનો લોપ થવાથી જગતમાંની બધી નીતિમત્તા રસાતળમાં જતી રહેશે! ખરી નીતિમત્તા આ ક્ષુદ્ર અહંના ખંડિયેર-પરજ ખડી રહી શકે, એ વિચાર સાંભળતાં તેઓ આભાજ બની જાય છે; પરંતુ તેમણે જાણવું જોઈએ કે, સકળ પ્રકારનાં કલ્યાણ અને સકળ જાતની નીતિમત્તાનો મૂળ મંત્ર 'હું' નહિ પણ 'તું' છે. સ્વર્ગ કે નરકની આપણને શી પરવા છે? આત્મા છે કે નહિ તેની ચિંતા આપણે શાને કરવી? તેમ કોઈ અવિકારી, અપરિણામી સત્તા છે કે નહિ તેની પણ દરકાર આપણને શાને જોઈએ? આપણી આગળ તો દુઃખમાં ખદબદતી આ દુનિયા પથરાયલી છે. એ દુઃખોને દૂર કરવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ, ખ્રિસ્ત, મહંમદ ઈત્યા-

સાચા મહાપુરુષોની માફક બહાર પડો, અને કાં તો તેને થોડાક
પ્રમાણમાં પણ ઓછાં કરો કે પછી તે પ્રયત્નમાં તમારા જીવન
આહુતિ અર્પી દો. તમારા આ ક્ષુદ્ર 'સ્વ'ને ભૂલી જાઓ; ત
આસ્તિક હો કે નાસ્તિક હો, વેદાંતી હો કે અજ્ઞેયવાદી હો, ખ્રિસ
હો કે મુસલમાન હો; પણ તમારે બધાંયને સૌથી પહેલો અ
અગત્યનો પાઠ એજ શીખવાનો છે કે, આ ક્ષુદ્ર 'સ્વ'ની ભાવ
નાનો યાને સ્વાર્થવૃત્તિનો બિલકુલ નાશ કરો અને તેને ઠેકા
नाहं नाहं तुंहि तुंहि એ સત્ય ભાવની પ્રતિષ્ઠા કરો. એમાંજ મનુષ
જાતિનું કલ્યાણ અને ઉન્નતિ રહેલાં છે.

જગતની અંદર બે શક્તિઓ સમાંતર રેખામાં સાથે સા
કાર્ય કરી રહી છે—એક 'અહં'ની અને બીજી 'નાહં'ની. એ શક્તિ
ઓનો આવિર્ભાવ કેવળ મનુષ્યોમાંજ નહિ પણ પશુઓની અંદ
તેમજ ક્ષુદ્ર જંતુઓની અંદર પણ જોવામાં આવે છે. જે વાઘ
પોતાનો પંઝો મનુષ્યના ઉષ્ણ રુધિરમાં ઝબકોળતાં જરાયે અચકાતો
નથી, તેજ વાઘણ પોતાના બચ્ચાનું જતન કરતાં પોતાનો જાન
સુદ્ધાં આપી દે છે. જે નરપિશાચને પોતાના માનવબંધુઓના પ્રાણ
લેતાં જરા પણ અરે નથી આવતી તેવા કઠોર વૃત્તિવાળાનું મન પણ
પોતાનાં ભૂખે મરતાં સ્ત્રીબાળકનું દુઃખ જોઇ પીગળી જાય છે, અને
તેમને બચાવવા કાજે પોતાનો પ્રાણ આપવો પડે તો તે પણ
વગર આનાકાનીએ આપી દે છે. એ પ્રમાણે સારીય સૃષ્ટિમાં અ
સ્વાર્થપરતા અને નિઃસ્વાર્થપરતાની ઉભય શક્તિઓ સાથે સાથેજ
કાર્ય કરી રહેલી જણાય છે. જે ઠેકાણે એકની હાજરી જણાય તે
ઠેકાણે બીજીની પણ જણાવાનીજ. સ્વાર્થપરતાનો પ્રધાન હેતુ
સંચય છે, ત્યારે નિઃસ્વાર્થપરતાનો હેતુ પરિત્યાગ છે. એક શક્તિ
પોતાને માટે ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે બીજી પોતાનું હોય તે આપી દે છે.
ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીથી માંડીને તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રાણીપર્યંતનું આ
સમસ્ત બ્રહ્માંડ આ બે શક્તિઓનું જાણે ક્રીડાંગણ છે. આ વાતને
સિદ્ધ કરી બતાવવા કોઇ પ્રમાણની જરૂર નથી, કેમકે તે સ્વતઃ
પ્રમાણ હોઈ સૌ તેને પોતપોતાના મનમાં સમજી જઇ શકે છે.

સ્પર્ધા અને સંગ્રામ એ ઉભય શક્તિ પૈકી એકાદી પરજ આ
જગતનો સઘળો કાર્યભાર અને વિકાસ અવલંબી રહ્યો છે, એમ
કહેવાનો સમાજના કોઇ પણ વર્ગને શો અધિકાર છે વારુ? રાગ,
દ્વેષ અને [illegible] તથા સ્પર્ધા અને સંઘર્ષણપરજ જગતનું નભી
રહે છે, એમ કહેવાનો પણ કોઇને શો અધિકાર છે? આ સ્વાર્થ
શક્તિઓ જગતની અંદર કાર્ય કરી રહી છે તેની અમે ના પાડતા
નથી; પણ તે પરથી કોઇને એમ કહેવાનો શો અધિકાર છે કે,
તેનાથી ઉલટી એવી શક્તિઓનું કાર્ય ચાલતુંજ નથી? આ એમ

ભાવ, આ 'નાદ'નો ભાવ અને આ ત્યાગવૃત્તિ એજ એકલી જગતની અંદર નિશ્ચયાત્મક સત્તા છે, એનો કોઈથી ઈન્કાર થઈ શકે તેમ છે ખરો કે? બીજી શક્તિઓ એ આ પ્રેમશક્તિનોજ અવળે માર્ગે થયેલ ઉપયોગના પરિણામરૂપ છે. પ્રેમનીજ શક્તિ સ્પર્ધાને જન્માવે છે, યાને સ્પર્ધાનું ખરૂં મૂળ તો પ્રેમમાંજ રહેલું છે. તેવીજ રીતે અનર્થ કે દુષ્કૃત્યનું ખરૂં મૂળ પણ નિઃસ્વાર્થપરતામાં છે. અનર્થનો ઉત્પાદક શુભ છે, તેમ તેનો અંત પણ શુભ છે. અનર્થ અથવા દુષ્કૃત્ય એ શુભ કરવાની શક્તિનો અવળો ઉપયોગ થવાનું પરિણામ છે એટલુંજ. જે માણસ બીજાનું ખૂન કરે છે તે કદાચ પોતાના બચ્ચાપરના કે અન્ય કશા પરના પ્યારને લીધે તેમ કરવા પ્રેરાયો હોય છે. તેનો પ્રેમ જગતમાંના લક્ષાવધિ મનુષ્યોને છાંડી એ એક નાના બાળક કે અન્ય કશા પૂરતોજ સીમાબદ્ધ થયો હોય છે, ભલે એ પ્રેમ સસીમ હોય કે અસીમ હોય, પણ છે તો એક પ્રેમજ.

આ પરથી સમજાય છે કે, જગતની સંચાલક શક્તિ-પછી તે ગમે તે રૂપમાં વ્યક્ત થતી કાં ન હોય-પણ તે એકજ અદ્ભુત વસ્તુ છે. તેને નિઃસ્વાર્થપરતા, અનાસક્તિ, પ્રેમ, સત્ય ગમે તે નામથી ઓળખો પણ જગતની અંદર તેજ એકમાત્ર જીવંત શક્તિ છે. તેથીજ વેદાંતીઓ એકતાના ભાવપર યાને અદ્વૈતના ભાવપર અતિશય ભાર મૂકે છે. આ અદ્વૈતવાદની સમજૂતીપર આપણે એટલો બધો ઝોક દીધો છે તેનું કારણ પણ એટલુંજ છે કે, આ જગતની મીમાંસા કરવામાં બે કારણો કિંવા બે શક્તિઓનો સ્વીકાર આપણે કેમ કરી શકતા નથી, તે તમારાથી બરાબર સમજાય. આપણે ફક્ત એટલુંજ સ્વીકારતા થઈએ કે, એ એકાકી સુંદર અને અદ્ભુત પ્રેમજ, સીમાના ક્ષેત્રમાં બદ્ધ થઈને દુષ્ટતા અને દ્વેષરૂપે પ્રતીત થાય છે, તો આ સમગ્ર જગતની મીમાંસા એકલી પ્રેમની શક્તિથીજ થઈ જતી આપણને માલમ પડે; નહિ તો પછી જગતની મીમાંસા માટે એક શુભકર અને બીજું અશુભકર યાને એક પ્રેમ અને બીજો દ્વેષ એવાં બે કારણોનો આપણે સ્વીકાર કરવો પડે. આ બેમાંથી કયો સિદ્ધાંત વધારે યુક્તિસંગત જણાય છે વારુ! અલબત્ત, એક શક્તિ અગર એક કારણનો સિદ્ધાંતજ બેમાંથી વધારે યુક્તિસંગત છે, એની તો કોઈથી ના પડાશે નહિ.

હવે આપણે દ્વૈતવાદને લગતી વાતો છોડીને બીજી વાતોની ચર્ચામાં ઉતરીએ. મને ડર રહે છે કે, દ્વૈતવાદીઓને હું હવે વધારે વાર નહિ સતેજી શકું, કારણ કે મારો ઇરાદો આજે એજ બતાવી આપવાનો છે કે, નીતિમત્તાનો અને નિઃસ્વાર્થપરતાનો ઉંચામાં ઉંચો આદર્શ સર્વશ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક કલ્પનાની સાથે હાથમાં હાથ મીલાવીને રહી શકે તેમ છે, અને તેથી નીતિમત્તા અને સદાચારની

પ્રાપ્તિ તથા તેમના સંરક્ષણ કાજે તમારી સર્વોત્તમ આધ્યાત્મિક કલ્પનાને ઉતારી પાડવાની લેશ પણ જરૂર નથી; પણ ઉલટપક્ષે હું એ બતાવી આપવા માગું છું કે, નીતિમત્તા અને સદાચારનો સાચો પાયો પ્રાપ્ત કરવા કાજે તમારે ઉંચામાં ઉંચી દાર્શનિક તેમજ ભૌતિક વિજ્ઞાનની કલ્પનાઓને અપનાવવી જોઇએ. મનુષ્યનું જ્ઞાન મનુષ્યના કલ્યાણનું વિરોધી હોતુંજ નથી, ઉલટું એ જ્ઞાનજ આપણા જીવનના પ્રત્યેક વિભાગમાં આપણું સંરક્ષણ કરે છે. માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એજ સાચી ઉપાસના છે. જેટલું વધારે જ્ઞાન આપણે મેળવીએ, તેટલું આપણા ભાવિ માટે શ્રેયસ્કર. વેદાંતી કહે છે કે, આ દેખીતા અશુભ માત્રનું કારણ એ એક અસીમ ભાવનું સીમાબદ્ધ થવું, તેજ છે. જે અસીમ પ્રેમ નાનાં નાનાં ક્ષેત્રોમાં સીમાબદ્ધ થઈ અનર્થકર ભાસે છે, તેજ પ્રેમ આખરે બીજે છેડેથી બહાર પડી સાક્ષાત્ ઈશ્વરરૂપે પ્રકાશે છે. વેદાંત વળી એમ પણ કહે છે કે, આ બધા દેખીતા અનર્થો અને અશુભ બનાવોનું કારણ પણ આપણી પોતાનીજ અંદર રહેલું છે. માટે તેનો દોષ કોઈ [illegible] તાકાતોને શિરે તમે ઢોળતા! તેમ નિરાશ કે નિરુત્સાહ પણ [illegible] થતા કે એમ પણ ઘડીભર તમે માનતા કે, તમે એક એવા દુર્ભેદ્ય સ્થાનમાં ફસી પડ્યા છો કે જ્યાંથી તમારો છૂટકારો કોઈની મદદવગર થઈ શકવાજ નથી. વેદાંત છાતી ઠોકીને [illegible] છે કે, એવી વસ્તુસ્થિતિ કદાપિ હોતીજ નથી. કેમકે આપણી સ્થિતિ [illegible] સ્વરૂપ પૂછો તો, રેશમના કીડા જેવી છે. આપણે પોતાનાં અંદરથીજ [illegible] એક પછી એક તાંતણા કાઢી આપણી આસપાસ કોશેટો બનાવીએ છીએ, અને એ કોશેટામાં આપણે આપણને [illegible] છીએ. પરંતુ એ સ્થિતિ [illegible] સદાને માટે ટકનારી નથી. એ કોશેટામાંજ રહેતાં રહેતાં આપણે [illegible]

[illegible]

મદદ આવી મળી છે. પરંતુ એ મદદ કોઈ બહારની નહિ પણ અંતરનીજ હતી. એટલે સમવશ બની મેં પોતે જે જે કર્યું હતું તે તે મારે સુધારી લેવાનું હતું, યાને મેં પોતેજ રચેલી કર્મ-જાળ મારે પોતેજ સંકેલી લેવાની હતી. સંસારના બંધનમાંથી છૂટવાનો એજ એક માર્ગ છે કે, પોતાની આસપાસ પોતેજ ગુંથેલી જાળને કાપી કાઢવી, અને તે કાપવાની શક્તિ પણ દરેકની પોતાનીજ અંદર રહેલી છે. વળી એ વાતની પણ મને ચોક્કસ ખાત્રી છે કે, મારા જીવનની સારી કે નરસી એકે મહત્ત્વાકાંક્ષા નિષ્ફળ નીવડી નથી. પણ તેની સાથે મારી એ પણ ખાત્રી છે કે, અત્યારે હું જે છું તે મારા ભૂતપૂર્વનાં સારાં તેમજ નરસાં કર્મના પરિપાકરૂપે છું. મારી જીંદગીમાં મારે હાથે અનેક ભૂલો થઇ છે; પણ ધ્યાનમાં રાખો કે, મારી એ ભૂલોવગર અત્યારે હું જે સ્થિતિમાં છું તે સ્થિતિને હું પ્રાપ્ત પણ થઇ શક્યો ન હોત, એવી મારી ખાત્રી છે. તેથી મારે હાથે એ ભૂલો થવાને માટે મને પરિતાપ થતો નથી, પણ સંતોષ થાય છે. મારા આ કથનનો ભાવાર્થ એમ નથી સમજવાનો કે, હું તમને ઘેર જતાં બરોબર ઇરાદાપૂર્વક ભૂલો યાને દુષ્કૃત્યો કરવાનો ઉપદેશ આપું છું. જોજો, એવી જાતની ગેરસમજ ઉભી થવા દેતા! મારા કથનનો ઉદ્દેશ એટલોજ છે કે, તમારે હાથે ભૂલચૂકો કે ખોટાં કામો થઇ જાય, તો તેથી ઉદાસ થઇ ગળીઆ બળદની માફક હાથપગ જોડીને બેસી ન પડશો; પણ આખરે બધી બાજી સીધીજ ઉતરવાની છે, એવી સમજપૂર્વક આગળ ધપેજ જજો. આમોદ્ધાર માટે એનાથી ઉલટો પ્રકાર સંભવિતજ નથી; કેમકે બલાઇ અને વિશુદ્ધતા એ તો આપણો સ્વભાવજ છે, અને આપણો એ અસલ સ્વભાવ કશાથી કદીએ નષ્ટ થતો નથી. આપણો વાસ્તવિક સ્વભાવ તો જેમનો તેમ નિરંતર કાયમજ રહે છે.

આ પરથી આપણે સમજવાનું છે તે એજ કે, આપણે હાથે ભૂલો અથવા આપણે જેને અશુભ કૃત્યો કહીએ છીએ તે થાય છે, તેનું કારણ આપણી દુર્બળતા છે; અને આપણે દુર્બળ છીએ તેનું કારણ એ કે, આપણે અજ્ઞાન છીએ. મનુષ્યનાં અશુભ કૃત્યને હું ભૂલ નામે ઓળખાવાનું પસંદ કરું છું, કારણ કે 'પાપ' એ શબ્દ મુળે બહુ સારો શબ્દ હતો પણ કાળે કરીને તેમાં એક એવો અર્થ રૂઢ થઈ ગયો છે, કે જેનાથી હું ભડકું છું. વારૂ ત્યારે આપણી દુર્બળતાનું કારણ જો અજ્ઞાન હોય, તો આપણને અજ્ઞાની કોણ બનાવે છે? એ એક પ્રશ્ન રહે છે. એનો જવાબ ટુંકો ને ટચ એટલોજ છે કે, આપણે પોતે' આપણે પોતેજ આપણા હાથ આપણી પોતાની આંખો આડે ધરી રાખીને બહુ" વિલાપ કરીએ છે.એ કે 'અંધારૂં છે, અંધારૂં છે; દેખાતું નથી, કંઈ દેખાતું નથી.' હાથ

ખસેડી લ્યો કે પ્રકાશ ઝટ દેખાશે. પ્રકાશનું અસ્તિત્વ તો આપણે માટે હંમેશનું છે, જીવાત્માનો સ્વભાવજ સ્વપ્રકાશ છે અને જીવાત્મા પોતેજ સ્વયંજ્યોતિર્મય છે. અર્વાચીન પદાર્થવિજ્ઞાનવાદીઓ શું કહે છે તે તરફ લક્ષ આપો. ક્રમવિકાસનું કારણ શું હશે, એ પ્રશ્નના જવાબમાં તેઓ 'વાસના' અથવા 'ઇચ્છા'ને આગળ ધરે છે. પશુને અમુક વસ્તુ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, પણ તેને તેમ કરવાની અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓ પ્રાપ્ત થતી નથી; તેથી તે નવું શરીર વિકસાવે છે. એ વિકસાવવાનું કામ કોણ કરે છે? તો કે એ પશુ અથવા જનાવર પોતેજ, કિંબહુના તેની પોતાનીજ ઇચ્છા. તમારી ઇચ્છાશક્તિના જોરે તમે એક ક્ષુદ્ર જીવાણુમાંથી વિકસિત થતાં થતાં આ મનુષ્યકોટિને પ્રાપ્ત થયાં છો. તમારી એ ઇચ્છાશક્તિને અજમાવવાનું હજીયે ચાલુ રાખશો, તો તે તમને હજીયે ઉચ્ચતર કોટિએ લઇ જશે. મતલબ કે, ઇચ્છાશક્તિ સર્વશક્તિમાન છે. આ ઇચ્છાશક્તિ સર્વશક્તિમાન છે, એમ સાંભળતાંજ તમારા મનમાં પ્રશ્ન ઉઠશે કે "તો પછી મારાથી સર્વ કંઇ થઇ શકતું કેમ નથી?" પરંતુ એ પ્રશ્ન વખતે તમને તમારા ક્ષુદ્ર 'અહં' પુરતોજ વિચાર હોય છે. જીવાણુની સ્થિતિમાંથી આ મનુષ્યજાતિપર્યંતના તમારા વિવિધ વિકાસક્રમ પર જરા નિગાહ કરો અને વિચારી જુઓ કે, એ બધું કામ કોણે કર્યું? તમારી ઇચ્છાશક્તિએજ એ કામ સાધ્યું છે. એમ છે, તો પછી તેની સર્વશક્તિમત્તાનો તમારાથી ઇન્કાર થઇ શકે ખરો કે? જે ઇચ્છાશક્તિએ તમને આટલી ઉચ્ચ કોટિપર આણી મૂક્યા છે, તેજ ઇચ્છાશક્તિ તમને હજી પણ ઉચ્ચતર કોટિએ ચઢાવશે. તમારે અત્યારે જેની જરૂર છે, તે ચારિત્ર્ય-ગઠનની તથા ઇચ્છાશક્તિને બળવત્તર બનાવવાની.

તેથી જો હું તમને એવો ઉપદેશ આપું કે, તમારો સ્વભાવ દુષ્ટ છે, અને તમે અમુક અમુક પાપો કર્યાં છે; માટે તમે ઘેર જાઓ અને શરીરે કામળી ઓઢી તથા રાખોડી ચોળીને કરેલાં કુકર્મો માટે [illegible] તમને અનુતાપ કરતાં આખું જીવન વ્યતીત કરો, તો તેવા ઉપદેશથી તમને જરાયે લાભ થશે નહિ, પણ ઉલટા તમે વધારે નબળા બનશો. [illegible]

વિચારો આખી જીંદગીભર કર્યાં કરવાથી તમને શો લાભ થવાનો છે ? પાપ થયાં છે ને ભૂલો થઇ છે તે આપણને કહી જતાવવાને કોઈની પણ જરૂર નથી. જરૂર છે તે જ્ઞાનરૂપી દીપકની છે. એ જ્ઞાનરૂપી દીપક પ્રગટાવો એટલે બધાજ અનર્થો આપોઆપ ઘડીભરમાં અદૃશ્ય થઈ જશે. માટે ચારિત્ર્યગઠન કરી તમારા નિજ સ્વરૂપને પ્રકટાવો યાને તમારા પ્રકૃત 'અહં'ને એ જ્યોતિર્મય, ઉજ્જવળ અને નિત્ય-શુદ્ધ 'અહં'ને વ્યક્ત કરો તથા જેને જેને જુઓ તે પ્રત્યેકની અંદરના તે પ્રકૃત 'અહં'ને હાંક પાડી બોલાવો. મારી અંતરની અભિલાષા છે કે, આપણે પ્રત્યેક જણ એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરીએ કે અધમમાં અધમ મનુષ્યોની અંદર પણ આપણને એ પ્રકૃત 'અહં'નાં દર્શન થઇ શકે, અને તેમને ધિક્કારવાને બદલે આપણા મુખમાંથી સ્વાભાવિક રીતેજ સરી પડે કે "ઉઠ ઓ જ્યોતિર્મય! ઉઠ; હે સદા શુદ્ધસ્વરૂપ ને પવિત્ર ! તું ઉઠ. અરે ઓ અજન્મા અને અમર! તું ઉઠ, બો સર્વશક્તિમાન! તું ઉઠ, જાગ્રત થા અને તારા પ્રકૃત સ્વભાવને–તારા આત્મસ્વરૂપને વ્યક્ત કર. આ ક્ષુદ્ર આવિર્ભાવો તને નથી છાજતા." આજ સર્વોત્તમ પ્રાર્થનાનો ઉપદેશ અદ્વૈતવાદ કરે છે, આપણા પ્રકૃત સ્વભાવનું સ્મરણ કરાવનાર આજ એક પ્રાર્થના છે, આપણો પ્રકૃત સ્વભાવ જે ઈશ્વર તે આપણી પોતાનીજ અંદર હોઈ તે અનંત સર્વશક્તિમાન, સદા-શિવ, સદા કલ્યાણકર, સદા નિષ્કામ તથા નિઃસીમ છે, તેનું સ્મરણ કરાવનાર આજ એક પ્રાર્થના છે. અને એ પ્રકૃત સ્વભાવ નિષ્કામ છે તેથીજ તે સબળ અને નીડર છે, કારણ કે સ્વાર્થપરાયણતાની પાસેજ ભય આવી શકે છે. જેને પોતાને માટે કશી સ્પૃહાજ નથી, તેને ડર કોનો હોય અને તેને ડરાવી શકે પણ શું ?* તેને મૃત્યુ કે આપત્તિથી ડરવાનું રહેતુંજ નથી. તેથી આપણે જો અદ્વૈતવાદીઓજ હોઈએ, તો તો અહીં અને અબઘડીથીજ માનવા માંડો કે, આપણું પહેલાંનું ક્ષુદ્ર 'અહં' મરણાધીન થઈ જતું રહ્યું છે. પહેલાંના શ્રીમાન ફલાણાભાઈ અને શ્રીમતી ફલાણી બહેન જતાં રહ્યાં છે. એ બધા ભ્રમ હતા તે ઉડી ગયા છે, અને જે તત્ત્વ અવશિષ્ટ રહ્યું છે તે સદા શુદ્ધ, સદા સબળ, સર્વશક્તિ-

* વૈદિક વસ્તુસ્થિતિએ તદ્દન પૂર્ણ નિસ્પૃહતા હોવી એ પણ અનેક જ્ઞાનીઓ એક મુખ્ય વેદાંતિમાં હોવો જોઈએ, એ વાત અહીં સ્પષ્ટપણે કહી છે. બાકી એવી ખાસ સિદ્ધતાએ અથવા સાધનસંપત્તિ વિનાના પાખંડી [illegible] તદ્દન ખાલી ઠઠા જેવા પામર અને વિષયલોલુપ હોય છે; અને "અહમ્બ્રહ્માસ્મિ" "શિવોऽહમ્" ઇત્યાદિ પ્રકારની શબ્દજાળને [illegible] દુનિયાને ઠગ્યા કરે છે, એ વાત પણ હવે કોઇ અજાણ્યા આવી ગઇ છે [illegible] છે ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

માત્ર અને સર્વત્ર એકલું રહ્યું છે, એમ સમજો. એટલે માત્ર આપણામાંથી પલાયન કરી જશે. આપણને હણ કોણ શકશે? કોણ સર્વવ્યાપી? સર્વવ્યાપી સર્વવ્યાપીને હણ શકે એ વાત તો અશક્યજ મનાય. આ સત્ય જાણવાથી જેમ જે આપણી દુર્બળતા માત્ર નષ્ટ થઇ જશે, અને પછી તો અ[illegible] મનુષ્ય બંધુઓની અંદર એજ જ્ઞાનદીપક જાગ્રત કરાવવું જ આપણે માટે બાકી રહેશે. આપણે તે લોકોને [illegible] તેઓ પણ તેજ શુદ્ધસ્વરૂપ છે, પણ એનું તેમને ભાન નથી; માટે આપણે તેમને ઉપદેશસહિત તેમના એ અનંત [illegible] કરવામાં સહાયભૂત થવું જોઇએ. દુનિયાને [illegible] એમ માનવાની જરૂર છે, એમ મને લાગે છે. અદ્વૈત [illegible] સિદ્ધાંત આજકાલના નથી, પણ જુના છે [illegible]

[illegible]

—विश्वधर्म अने तेने प्रत्यक्ष करवानी रीत*

આપણને પ્રભુનો પ્રકાશ આપનારી શોધ કરતાં બીજી કોઈ પણ [શોધ] માનવી હૃદયને વધારે પ્યારી નથી, તેમ ભૂતકાળમાં કે વર્તમાન [કાળમાં] બીજી કોઈ પણ વિચારણાએ મનુષ્યની શક્તિ એટલી ખાધી નથી [જેટલ]ી કે જેટલી જીવાત્મા, ઈશ્વર અને મનુષ્યને લગતા વિચારણાએ [ખા]ધી છે. આપણા રોજના કામધંધામાં, આપણી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓમાં [અ]ને આપણાં કાર્યોમાં આપણે ગમે તેટલાં નિમગ્ન રહેતાં હોઈએ, [છ]તાંપણ આપણી મોટામાં મોટી ખટપટોમાં પણ કોઈ વાર તૂટ પડે [છ]ે ને વિશ્રાંતિ મળે છે; મન થંભે છે; આ જગતથી પર શું છે તે [જા]ણવાની ઇચ્છા કરે છે અને એમ કરતાં કરતાં તેને કેટલીક વાર [ઇ]ંદ્રિયાતીત રાજ્યની ઝાંખી થઈને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, [તે] ઇંદ્રિયાતીત રાજ્યને પ્રાપ્ત કરવાનું મંથન શરૂ કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક યુગમાં અને પ્રત્યેક દેશમાં બનતું આવ્યું છે; મનુષ્યને ઇંદ્રિયાતીત રાજ્ય જોવાની અને પોતાની જાતને વિકસાવવાની આકાંક્ષા ઉદ્ભવી છે; અને આપણે જેને પ્રગતિ કે ક્રમવિકાસના નામથી ઓળખીએ છીએ તેનું માપ હમેશાં આ એકજ શોધ ઉપરથી—માનવીના ભાવિ તથા ઈશ્વરવિષેની શોધ ઉપરથીજ નીકળે છે.

જૂદી જૂદી પ્રજાઓનાં સામાજિક મંથનો જૂદી જૂદી સામાજિક સંસ્થાઓદ્વારા જણાઈ રહે છે, તેમ મનુષ્યનાં આધ્યાત્મિક મંથનો પણ જૂદી જૂદી ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપરથી જણાઈ રહે છે. જેમ જૂદી જૂદી સામાજિક સંસ્થાઓ સતત ઝઘડયા કરે છે તથા એકબીજી સાથે અહર્નિશ સંગ્રામ મચાવે છે, તેમ આ જૂદી જૂદી આધ્યાત્મિક સંસ્થાઓ કહેતાં જૂદા જૂદા ધર્મો પણ પરસ્પર સતત સંગ્રામ મચાવતા ને નિરંતર ઝઘડતા રહ્યા છે. અમુક સામાજિક સંસ્થાને માનનારા લોકો દાવો કરે છે કે, જીવવાનો હક્ક માત્ર તેમનેજ છે, અને તેમનાથી બની શકે ત્યાંસુધી તે હક્ક તેઓ નબળાં પોચાંને ભોગે પણ અમલમાં મૂકાવશો જોવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં (તેમજ પૂર્વ આફ્રિકામાં) અત્યારે એવી જાતની

---

* પાસાડેના (કેલિફોર્નિયા) યુનિવર્સોલિસ્ટ ચર્ચમાં આપેલું વ્યાખ્યાન તા. ૨૮ જાન્યુઆરી ૧૯૦૦

પ્રચંડ જીવનશક્તિ રહેલી છે. આ સાંભળી કેટલાક કદાચ કહેશે કે, અમને તો તે વાતની મુદ્દલ ખબર નથી, પણ અજાણપણું એ કંઇ છૂટી જવાનું બહાનું નથી. જો કોઈ માણસ કહે કે "આ બહારની દુનિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની મને ખબર નથી, તેથી એ બહારની દુનિયામાં ચાલી રહેલી ઘટનાઓનું અસ્તિત્વજ નથી." તો તે માણસ અક્ષંતવ્યજ લેખાશે. હવે તમારા પૈકી જે લોકો દુનિયાભરના ધાર્મિક વિચારની હીલચાલનું અવલોકન કરનારા હશે, તેઓ સંપૂર્ણ રીતે જાણતા હશે કે, દુનિયાનો એકે મહાન ધર્મ મરણને શરણ થયો નથી; એટલુંજ નહિ પણ એકે એક મહાન ધર્મ પ્રગતિશીલ છે, ખ્રિસ્તીઓ દિનપ્રતિદિન વધતા જાય છે, મુસલમાનો પણ વધતા જાય છે; હિંદુઓ પણ પગભર બનતા જાય છે ને એક વખતની હડધૂત બનેલી યાહૂદી કોમ પણ વૃદ્ધિંગત થાય છે. દુનિયાભરમાં યાહૂદીઓના ફેલાવાથી અને ઝડપી વંશવૃદ્ધિથી યાહૂદીધર્મનો વાડો પણ પ્રતિદિન વિસ્તાર પામતો જાય છે.

દુનિયાનો માત્ર એકજ પ્રાચીન મહાન ધર્મ ક્ષીણતાને પામ્યો છે. એ ધર્મ તે પ્રાચીન ઈરાનીઓનો જરથોસ્તી ધર્મ યાને હાલનો પારસીધર્મ. મુસલમાનોના ઇરાનની જીત પછી હજારો જરથોસ્તીઓએ હિંદુસ્થાનમાં આવી આશરો લીધો, અને બીજા થોડાંક મનુષ્ય પ્રાચીન ઇરાનમાં રહ્યાં. જે જરથોસ્તીઓ માદરે વતન ઈરાનમાંજ રહ્યાં તેઓની સંખ્યા પરધર્મીઓની ચાલુ સતામણીને લીધે ઘટતી ગઇ અને અત્યારે ત્યાં બહુ બહુ તો માત્ર દશેક હજાર જરથોસ્તીઓ યાને પારસીઓ રહ્યા છે. હિંદુસ્થાનમાં આશરે એંશીક હજાર છે, પણ તેમની વંશવૃદ્ધિ થતી નથી. અલબત્ત, વંશવૃદ્ધિ ન થવામાં એક આરંભની મુશ્કેલી છે. તે એ કે, જરથોસ્તીઓ બીજા લોકોને પોતાના ધર્મમાં વટલાવતા નથી, અને બીજું કે, દિકરાઓના આ મુઠ્ઠીભર પારસીઓમાં કાકા કાકાનામાં લગ્ન કરવાનો હાનિકારક રિવાજ છે, તે પણ તેમની વસ્તીવૃદ્ધિમાં આડે આવે છે. આ પારસી ધર્મના એક અપવાદને બાદ કરીએ, તો દુનિયાના બીજા બધાજ મહાન ધર્મો અત્યારે જીવંત છે; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ વધે છે ને વૃદ્ધિંગત પણ થાય છે. આપણે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે, દુનિયાના બધાજ મહાન ધર્મો બહુ પ્રાચીન છે. એકેનો [illegible] વર્તમાનકાળમાં ઉભો થયો નથી, અને દુનિયાનો એકે એક મહાન ધર્મ પોતાના જન્મસ્થાન માટે ગંગા અને યુફ્રેટીસ નદીઓ વચ્ચેના

* [illegible] અનુવાદક

પ્રદેશને આભારી છે–અર્થાત્ એકે મહાન ધર્મ યૂરોપમાં કે અમેરિકામાં જન્મ્યો નથી. એકે એક મહાન ધર્મનું જન્મસ્થાન એશિયાખંડ અને તેમાંયે ઉપરોક્ત ગંગા–યુફ્રેટીસ વચ્ચેનો પ્રદેશ છે. હવે "વધારેમાં વધારે લાયકનુંજ અતિ જીવન એ લાયકાતનું પારખું છે"–એમ જે વર્તમાનકાલીન વૈજ્ઞાનિકોનું કહેવું છે, તે સાચુંજ હોય તો આ મહાન ધર્મો હજી પણ જીવતા જાગતા રહીને સાબીત કરી આપે છે કે, તેઓમાં હજી પણ કેટલાક લોકોને માટે લાયકાત રહી છે. તેઓને જીવવાનું એક કારણ છે; અને તે એ કે, હજુ અનેકનું ભલું કરવાની તેમનામાં શક્તિ છે. મુસલમાનો તરફ જુઓ, દક્ષિણ એશિયાનાં કેટલાંક સ્થાનોમાં તેઓ કેટલા વધતા જાય છે, અને આફ્રિકામાં તો આગના ભડકાની માફક તેમનો ફેલાવો થાય છે. બૌદ્ધધર્મીઓ મધ્ય એશિયાભરમાં અસલ થકીજ ફેલાતા રહ્યા છે. યાહુદીઓની માફક હિંદુઓ પણ પરધર્મીઓને પોતામાં વટલાવતા નથી, તેમ છતાં પણ બીજી જાતો ધીમેધીમે હિંદુ ધર્મમાં આવતી જાય છે; અને હિંદુઓના રીતરિવાજો અપનાવી તેમની પંક્તિમાં 'એકતાર' થતા જાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા વિષે તો તમે જાણોજ છો–જો કે તેના ફેલાવા પાછળ જેટલી શક્તિ ખર્ચવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં પરિણામો આવે છે કે કેમ, તેની મને શંકા છે. ધર્મપ્રચાર માટે ખ્રિસ્તીઓ તરફથી થતા પ્રયત્નમાં એક મોટી ઉણપ રહેલી છે–અને એજ ઉણપ બધીજ પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓમાં રહેલી જોવામા આવે છે; અને તે એ કે, શક્તિનો નેવું ટકા ભાગ યંત્રો ખાઇ જાય છે; યંત્રોનું જોર અતિશય વધી ગયું છે. ધર્મોપદેશનો ધંધો તો હમેશાં એશિયાવાસીઓના બાપનોજ રહ્યો છે. પાશ્ચાત્ય લોકોનો દરજ્જો વ્યવસ્થાની બાબતમાં, સામાજિક સંસ્થાઓની બાબતમાં તેમ લશ્કરી વ્યવસ્થા, રાજ્યદરબાર ઇત્યાદિની બાબતમાં બેશક મહાન છે; પણ ધર્મોપદેશની વાત આવે છે ત્યારે એશિયાવાસીઓની સમીપે પણ તેમનાથી આવી શકાતું નથી. કારણકે ધર્મોપદેશનું કાર્ય, એ તો એશિયાવાસીઓનો અસલ થકીજ ધંધો બન્યો રહ્યો છે, તેની કળા તે જાણે છે અને વળી, યંત્રનો તે બેહદ ઉપયોગ કરતો નથી.

ત્યારે મનુષ્યજાતના વર્તમાન ઇતિહાસમાં આ એક સાચી વાત નોંધાય છે કે, દુનિયાના આ બધાજ મહાન ધર્મો અત્યારે હયાત છે અને દિનપ્રતિદિન ફેલાતા ને વધતા જાય છે. હવે, આ વસ્તુસ્થિતિ હોવાનો ખચિતજ કંઇક અર્થ છે. કદાપિ તથા દુનિયાના અખંડ ભંડારરૂપ જગદીશની જો એવીજ મરજી હોત કે એમાંનો કોઇ એકજ ધર્મ ટકે ને બીજા મરણાધીન થાય, તો તેમ અત્યાર પહેલાં ક્યારનુંયે સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું હોત–અર્થાત્ ?

તેમાંનો એકજ ધર્મ માત્ર સાચો છે અને બાકીના બીજા ખોટા છે, એ જો સાચું હોત તો અત્યારસુધીમાં તો તે એક ધર્મે આખું વિશ્વ વ્યાપી કાઢ્યું હોત. પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે, વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથીજ; એક ધર્મ હજી સર્વત્ર વિજયી નીવડ્યો નથી. બધાજ ધર્મો કોઈ વાર પ્રગતિમાન થાય છે અને કોઈ વાર વળી પછાત પણ પડે છે. હવે આનો જરા ખ્યાલ કરો. તમારા પોતાનાજ દેશમાં ૭ કરોડ ઉપરાંતની વસ્તી છે, અને તેમાંથી માત્ર બે કરોડ ને દશલાખ જેટલાજ લોકો કોઈપણ એક ધર્મપંથને માનનારા મળી આવે છે. આ પરથી માલમ પડે છે કે, પ્રગતિની સ્થિતિ હંમેશ રહેતી નથી. એ રીતે પ્રત્યેક દેશના જો આંકડાઓ મેળવવામાં આવે, તો તમને જણાશે કે, ધર્મો કોઈ વાર પ્રગતિ-સાધક હોય છે તો કોઈ વાર પાછા પડતા હોય છે. પંથો તો બધાજ વખત વધતા રહ્યા છે. પ્રત્યેક ધર્મ જો એવો દાવો કરે છે કે, તેની પોતાની અંદર સઘળું સત્ય સમાયેલું છે, અને ઈશ્વરે પોતાના અમુક એક ધર્મગ્રંથમાંજ સકળ સત્ય ભરેલું છે; તે દાવો જો સાચો હોય તો આટલા બધા પંથો દુનિયામાં અત્યારે હોયજ શાને? કોઈ ધર્મને પૂરાં પચાસ વર્ષ વીતતાં નથી તેટલામાં તો તે એકજ ધર્મગ્રંથને આધારે વીસ ધર્મપંથો ઉભા થાય છે. પ્રભુએ અમુક અમુક ધર્મગ્રંથોમાં જો સઘળું સત્ય ભર્યું હોય, તો એ ગ્રંથોમાંનાં ઉપદેશવચનો ઉપર આપણે લડયા કરીએ એટલા માટે એ ગ્રંથો આપણને નથી અપાયા. ધર્મવિષે સઘળુંજ સત્ય જેમાં સમાયલું હોય એવું એકજ ધર્મપુસ્તક પ્રભુ તરફથી આપણને મળ્યું હોય, તોયે આપણી ગરજ નહિ સરે; કેમકે તેને બરાબર સમજવાની શક્તિ આપણા સર્વમાં હશે નહિ. દાખલાતરીકે, તમારા બાઈબલને તથા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ચાલતા સકળ સંપ્રદાયોનેજ તપાસીએ, તો શું જણાય છે? એજ કે, દરેક પંથ એકના એક વચનને પોતપોતાનો અલાયદો અર્થ લાગુ પાડે છે, અને દાવો કરે છે કે, તે પોતેજ એકલો તે વચનને યથાર્થ સમજે છે અને બાકીના બધાજ ખોટા છે. દરેક ધર્મના બાબતમાં આવો પ્રકાર છે. મુસલમાનોમાં તથા બૌદ્ધોમાં અનેક સંપ્રદાયો છે, અને હિંદુઓમાં તો સેંકડોની સંખ્યામાં છે. હવે આ બાબતો હું તમારા ધ્યાનપર લાવી એમ બતાવવા માગું છું કે, આધ્યાત્મિક બાબતમાં સકળ મનુષ્યજાતિને એકજ પદ્ધતિએ વિચાર કરવાનો હરકોઈ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો છે અને હમેશાં નિષ્ફળ નીવડશે. અત્યારે આજના જમાનામાં પણ નવો મત ચલાવનાર કોઈ મહાપુરુષ પોતાના અનુયાયીઓથી વીસેક માઈલ જેટલો દૂર થાય છે કે તરતજ તેના અનુયાયીઓમાં વિચારભેદ ઉભા થઇ તે એક-જ મત વીસ પંથોમાં વહેંચાઇ જતો જણાય છે. બધાજ સમયમાં

તેમ બનેલું તમે જુઓ છો. મતલબ કે, બધાં એકજ જાતની ભાવનાઓ સ્વીકારતાં થાય, એ બનવું શકયજ નથી; અને વસ્તુસ્થિતિ એમ હોવા માટે હું પ્રભુનો પાડ માનું છું. હું પોતે કોઇજ સંપ્રદાયની વિરુદ્ધ નથી. ઉલટો હું તો પંથો ને સંપ્રદાયોનું અસ્તિત્વ જોઇને રાજી થનારો છું, અને અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છું છું કે, હજી તેઓ વૃદ્ધિંગત થઇ એકના અનેક થાય. આ સાંભળી કોઇ સવાલ કરશે કે "ઠીક વારૂ, એમ ઇચ્છવાનું કારણ શું?" એનું કારણ કેવળ એજ છે કે, જો તમે, હું અને અત્રે ઉપસ્થિત લોકો તમામ બરાબર એકજ જાતના વિચારો વિચારતા થઇ જઇએ, તો પછી આપણે માટે કોઇજ વિચાર વિચારવાના રહે નહિ. એ વાતની તો આપણ સૌને ખબરજ છે કે, ગતિ પેદા કરવા માટે બે અગર તેથી વધારે શક્તિઓ સામસામી અથડાવી જોઇએ. તે મુજબ વિચારોની ટક્કર, યાને વિચારોની વિભિન્નતાજ વિચારને જાગ્રત કરે છે. હવે જો આપણે બધાંજ એકજ રીતે વિચારતાં થઇ ગયાં હોઇએ, તો તો આપણી સ્થિતિ સંગ્રહસ્થાનમાં ગોઠવેલા ઇજીપ્ત દેશના મમીઝ યાને મસાલે ભરીને જેવાં ને તેવાં સાચવી રાખેલાં મડદાંના જેવીજ થાય—બસ આપણે એકબીજાનાં મોં સામું સૂનકાર દૃષ્ટિએ જોતાંજ ઉભા રહીએ—એ સિવાય વિશેષ કંઇજ ન કરીએ. વમળો અને ભમરા વેગબંધ વહેતા ઝરણાંમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે, બંધિયાર [illegible] પાણીમાં વમળ કે ભમરા જેવું કંઇજ હોતું નથી. તેવીજ રીતે ધર્મો જયારે મૃત બની જશે, ત્યારે પંથો ઉદ્ભવતા બંધ થઇ જશે, [illegible] નામે નહિ રહે, અને સર્વત્ર શાંતિ અને એક[illegible] પથરાયેલી જણાશે. પણ તે શાંતિ કબર કિંવા મસાણના જેવી હશે. પરંતુ જ્યાંસુધી મનુષ્યજાતિ વિચારશીલ રહેશે, ત્યાંસુધી તો પંથોનું અસ્તિત્વ પણ રહેશેજ. ફેરફાર અને ભેદ, એ તો જીવનની નિશાની છે, અને તે હોવાજ જોઇએ. [illegible]

[illegible]

[illegible]

નાખશો હોં જ. એ પાદરી શું કહે છે તે જરા સાંભળો. તેઓ, તમારા લોકોને ઉપદેશ આપતાં જણાવે છે કે, [illegible] જીવતા જોઈએ, કેમકે તેમને ખરો ખ્રિસ્તી ધર્મ [illegible] એ એકલો રસ્તો છે! એ [illegible] ખ્રિસ્તીધર્મના [illegible] હાથને માનતા તો [illegible] પણ એ [illegible] આશા તેમને પ્રેસ્બીટેરિયન પંથમાં [illegible] છે, અને તેમ માટે તેઓ પોતાની જાતિના માથાપર [illegible] લાવવા તૈયાર થયા છે! કેવું ભયંકર! કેવું નીચ! [illegible] તમારા દેશના સર્વોત્તમ ધર્મોપદેશકોમાંનો અને [illegible] માંનો એક જણ છે! એના હલકાઈનો માપ [illegible] અનિર્વચ અર્થ વગરનું બોલતાં નથી શરમાતો. અને તેના ધર્મ પણ તેને તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લેતાં નથી શરમાતા; ત્યારે એ પછી દુનિયાની સ્થિતિ કેવી હશે તેનો ક્યાસ તમે પોતે જ કરી લ્યો! આનું નામ શું સંસ્કૃતિ! આનું નામ તે સુધારો! અરે! એ તો વાઘની પેલી જૂની લોહીતૃષ્ણા! એ તો મનુષ્યમાંસભક્ષક જંગલી પિશાચી વૃત્તિ નવીન નામ અને નવીન લેબાસમાં બહાર આવે છે-એ સિવાય બીજું શું માનવું? વસ્તુસ્થિતિ આજની ઘડીએ જ્યારે આવી છે, ત્યારે જૂના વખતમાં જ્યારે પ્રત્યેક પંથ સામા પંથને છુંદી નાખવા અને તેના પુરચેપુરચા ઉડાવી દેવાને પોતાના હસ્તકની સર્વ સત્તાને સાધનો સાથે કટિબદ્ધ થતો હતો, તે વખતે દુનિયાને માથે કેવો કેર વર્તી રહ્યો હશે અને લોકોને કેવા ત્રાસમાંથી પસાર થવું પડ્યું હશે, તેનો વિચાર કરી જુઓ. ઇતિહાસ આપણને તેનો ચિતાર આપે છે. લોહીપિપાસુ એ વાઘ અત્યારે આપણી અંદર નિદ્રાધીન પડ્યો છે, સાવ મરણાધીન થયો નથી. તેથી જ્યારે જ્યારે અનુકૂળ પ્રસંગો આવે છે, ત્યારે ત્યારે તે છલંગભેર નીકળી આવે છે અને અસલની માફકજ પોતાના તીક્ષ્ણ પંજા અને તીણા દાંતોનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરે છે. તરવાર અને બંદુક જેવાં જડ હથિયારો સિવાય બીજા તેમનાથીએ વધારે ભયંકર હથિયારો જગતમાં છે. તિરસ્કાર અને અપ્રતિષ્ઠા, સામાજિક દ્વેષ ને સામાજિક બહિષ્કાર જેવાં ભયંકરમાં ભયંકર હથિયારો, જે લોકો બરાબર આપણી પદ્ધતિએ ધર્મના સવાલો નથી વિચારતા તેમની પ્રત્યે આજે પણ છૂટથી છોડવામાં આવે છે. પ્રત્યેક જણે આપણી માફકજ શામાટે વિચારવું જોઇએ? તેનું કારણ હું સમજી શકતો નથી. હું જો સમજદાર માણસ હોઉં, તો તો બીજા લોકો મારી માફક નથી વિચારતાં એ જોઇને તો મારે રાજીજ થવું રહ્યું. મારી ઇચ્છા એક કબર જેવા સ્થાનમાં પડી રહેવાની જરાય નથી; હું તો મનુષ્યોની દુનિયામાં એક મનુષ્ય થવા

છું. વિચારશીલ પ્રાણીઓ પરસ્પર જૂદાં પડેજ. જૂદાઈ અથવા ભેદ એ તો વિચારની પ્રથમ નિશાની છે. હું જો એક વિચારશીલ મનુષ્ય હોઉં, તો તો મારે ખચિત મતભેદોવાળા વિચારશીલ મનુષ્યોનીજ વચમાં રહેવું જોઈએ.

ત્યારે હવે, એ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે કે, ધર્મના આ બધાજ પ્રકાર સાચા કેમ કરીને હોઈ શકે? જો એ વાત સાચી હોય, તો તેનો નિષેધ નકામો ને ખોટો છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ મતો એકી વખતે સાચા હોય, એ વાત શી રીતે સંભવે? આજ સવાલનો જવાબ આપવાનો આજે મારો ઈરાદો છે. પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં હું તમને પૂછીશ કે "શું દુનિયાના બધા ધર્મ ખરી રીતે એકબીજાના વિરોધી છે કે કેમ?" જે બાહ્ય આચારવિધિઓમાં ધર્મમાત્રના મહાન વિચારો ઢંકાઇ રહ્યા છે, તે આચારવિધિઓની વાત હું નથી પૂછતો. તેમ પ્રત્યેક ધર્મમાં વપરાતાં વિવિધ બાંધકામો, વિવિધ ભાષાઓ, વિવિધ વિધિઓ અને વિવિધ પુસ્તકો ઈત્યાદિની વાત પણ હું નથી પૂછતો. હું જે પૂછું છું તે પ્રત્યેક ધર્મના અંતરાત્મા વિષે યાને ધર્મમાત્રના વાસ્તવ-વસ્તુવિષે પૂછું છું. દરેક ધર્મની પાછળ એક સત્યરૂપ આત્મા રહેલો છે, અને તે આત્મા બીજા ધર્મના આત્માથી કદાપિ જૂદો પડતો હશે; પણ તેથી શું તેઓ એકબીજાના વિરોધી છે? તેઓ એકબીજાનો વિરોધ કરી ગળાં કાપે છે કે પરસ્પરની ઉણપો પૂરે છે? સવાલ એજ છે. હું છેક નાનો છોકરો હતો ત્યારથી આ સવાલ મેં હાથ ધર્યો છે અને અત્યારસુધી હું તેનો સતત અભ્યાસ કરતો રહ્યો છું. મારો નિર્ણય તમને કંઈક સહાયકર્તા થઇ પડશે, એવી માન્યતાથી હું તે તમારી આગળ મૂકું છું. મારી પાકી માન્યતા થઇ છે કે, તેઓ એકબીજાના વિરોધી નથી, પણ પોષક છે. એકે એક ધર્મ જાણે વિશ્વવ્યાપી મહાન સત્યના એક ભાગને ઉંચકે છે, અને તે મહાન સત્યના તેજ ભાગનું સંગઠન કરવામાં અને તેના અસલ સ્વરૂપનું ચિહ્ન બતાવવામાંજ પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચે છે. તેથી તે ધર્મના ક્ષેત્રમાં ઉમેરો કરે છે, ઘટાડો લેશ પણ કરતો નથી. ખરો ખ્યાલ આવો છે:-સંપ્રદાય પછી સંપ્રદાયો ઉભા થાય છે, અને તે દરેક એક મહાન આદર્શનું સંગઠન કરે છે; અને એ રીતે મહાન આદર્શોની સંખ્યામાં ઉમેરો થતો રહે છે, મનુષ્યજાતિની પ્રગતિની કૂચ આ રીતેજ થાય છે. મનુષ્ય ભૂલમાંથી સત્ય તરફ કદાપિ આગળ વધતો નથી, પણ સત્યમાંથીજ સત્ય તરફ આગળ વધે છે. એક બાળક તેના બાપ કરતાં વધારે વિકાસ સાધે, તેથી તે બાપ શું કંઈ માલવગરનું ખાલી ખોખું અથવા મૂર્ખ હતો? ખરી વાત તો એ છે કે, બાળક એટલે બાપ વત્તા બીજું કંઈક. તમે એક

[illegible] માટે તમને જોઈતું જ્ઞાન [illegible]
[illegible] જ્ઞાન અનિવાર્ય વિજ્ઞાન [illegible]
[illegible] તે સ્થિતિપર આવીને તમે [illegible] ?
[illegible] પાછલી સ્થિતિને [illegible]
[illegible] તમારી અત્યારની સ્થિતિ તે [illegible]
[illegible] કેવળ સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

હવે આપણને એ વાત [illegible] છે કે, [illegible]
[illegible] વિરોધી દષ્ટિબિંદુઓ [illegible] હોય છે, [illegible]
તે બધા એકજ વાતનું સૂચન કરે છે. ધારો કે, કોઈ [illegible]
સૂર્યના પ્રકાશે નીકળ્યો છે, અને તે જેમ જેમ [illegible]
જાય છે, તેમ તેમ દરેક મજલે તે સૂર્યની છબી પાડતો જાય છે.
હવે જ્યારે તે પાછો ફરે છે, ત્યારે એની એ ઘણી સૂર્યની અનેક
છબીઓ તે આપણી આગળ મૂકે છે. એમાંની કોઈ બે છબીઓ
એકબીજાને મળતી નથી આવતી; તેમ છતાં તે છબીઓ જુદા
જુદા કેન્દ્રસ્થાનોએથી લીધેલી એકજ સૂર્યની છબીઓ છે, તેની
ના કોનાથી પાડી શકાશે વારુ? અત્યારે જે દેવળમાં આપણે બેઠા
છીએ, તેજ દેવળની ચાર જુદા જુદા ખૂણાપરથી ચાર છબીઓ
પાડશો, તો તે છબીઓ એકબીજાથી કેટલી બધી ભિન્ન દેખાશે!
છતાં તેઓ બધીજ છબીઓ આ દેવળના ભાવને બતાવનારી હોય
છે. એવીજ રીતે આપણે એકજ સત્યને જુદી જુદી ભૂમિકાપર
ઉભા રહીને નિહાળીએ છીએ. એ ભૂમિકાઓ આપણાં જન્મ, કેળ-
વણી, પરિસ્થિતિઓ ઇત્યાદિના પ્રમાણમાં જુદી જુદી હોય છે.
પોતપોતાની ભૂમિકાપર રહી આપણે સત્યને અવલોકીએ છીએ.
આપણી આ પરિસ્થિતિઓ આપણને જેવા દે તેટલું આપણે તેમાંથી
ગ્રહણ કરીએ છીએ, આપણા પોતાના હૃદયના રંગથી તેને રંગીએ
છીએ, આપણી પોતપોતાની બુદ્ધિ મુજબ તેને સમજીએ છીએ,
અને આપણા પોતપોતાના મનવડે તેને દૃઢ પકડી રાખીએ છીએ.
આખા સત્યમાંથી જેટલું આપણને સંબંધકર્તા હોય છે અને જેટલું
મેળવવાનું આપણું ગજું હોય છે, તેટલુંજ આપણે જાણીને સમજી
શકીએ છીએ. મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે, અને પ્રસંગો વચ્ચે જે ભિન્ન-
તા જણાય છે તથા કેટલીક વાર ઉલટ વિચારોમાં જે વિરુદ્ધતા
જણાય છે તેનું કારણ પણ આજ છે. આમ છતાં આપણે સૌ
એ એકજ મહાન વિરાટ સત્યનાજ અંશો છીએ.

આથી મારો મત એવો છે કે આ બધાજ ધર્મો, મનુષ્ય-
જાતિના કલ્યાણ માટે કાર્ય કરતી ઈશ્વરી રાજ્યકારભારની જુદી
જુદી શક્તિઓ છે; અને તેમાંની એકે મરણાધીન [illegible] નથી
કે એકેને મરણાધીન કરાય તેમ નથી. પ્રકૃતિ [illegible] નાશ

છું. વિચારશીલ પ્રાણીઓ પરસ્પર જુદાં પડેજ. જુદાઈ આપણા ભેદ એ તો વિચારની પ્રથમ નિશાની છે. હું જો એક વિચારશીલ મનુષ્ય હોઉં, તો તો મારે ખચિત મતભેદોવાળા વિચારશીલ મનુષ્યો-નીજ વચમાં રહેવું જોઈએ.

ત્યારે હવે, એ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે કે, ધર્મના આ બધાજ પ્રકાર સાચા કેમ કરીને હોઈ શકે ? જો એ વાત સાચી હોય, તો તેનો નિષેધ નકામો ને ખોટો છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ મતો એકી વખતે સાચા હોય, એ વાત શી રીતે સંભવે ? આજ સવાલનો જવાબ આપવાનો આજે મારો ઈરાદો છે. પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં હું તમને પૂછીશ કે "શું દુનિયાના બધા ધર્મ ખરી રીતે એક-બીજાના વિરોધી છે કે કેમ ?" જે બાહ્ય આચારવિધિઓમાં ધર્મ-માત્રના મહાન વિચારો ઢંકાઈ રહ્યા છે, તે આચારવિધિઓની વાત હું નથી પૂછતો. તેમ અનેક ધર્મમાં વપરાતાં વિવિધ બાંધકામો, વિવિધ ભાષાઓ, વિવિધ વિધિઓ અને વિવિધ પુસ્તકો ઇત્યાદિની વાત પણ હું નથી પૂછતો. હું જે પૂછું છું તે અનેક ધર્મના અંતરાત્મા વિષે યાને ધર્મમાત્રના વાસ્તવ-વસ્તુવિષે પૂછું છું. દરેક ધર્મની પાછળ એક સત્યરૂપ આત્મા રહેલો છે, અને તે આત્મા બીજા ધર્મના આત્માથી કદાપિ જુદો પડતો હશે; પણ તેથી શું તેઓ એકબીજાના વિરોધી છે ? તેઓ એકબીજાનો વિરોધ કરી ગળાં કાપે છે કે પરસ્પરની ઊણપો પૂરે છે ? સવાલ એજ છે. હું છેક નાનો છોકરો હતો ત્યારથી આ સવાલ મેં હાથ ધર્યો છે અને અત્યારસુધી હું તેનો સતત અભ્યાસ કરતો રહ્યો છું. મારો નિર્ણય તમને કંઈક સહાયકર્તા થઈ પડશે, એવી માન્યતાથી હું તે તમારી આગળ મૂકું છું. મારી પાકી માન્યતા થઈ છે કે, તેઓ એકબીજાના વિરોધી નથી, પણ પોષક છે. એકે એક ધર્મ જાણે વિશ્વવ્યાપી મહાન સત્યના એક ભાગને ઉપાડે છે, અને તે મહાન સત્યના તેજ ભાગનું સંગઠન કરવામાં અને તેના અસલ સ્વરૂપનું ચિત્ર બતાવવામાંજ પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચે છે. તેથી તે ધર્મના ક્ષેત્રમાં ઉમેરો કરે છે, ઘટાડો લેશ પણ કરતો નથી. ખરો ખ્યાલ આવો છેઃ—સંપ્રદાય પછી સંપ્રદાયો ઊભા થાય છે, અને તે દરેક એક મહાન આદર્શનું સંગઠન કરે છે; અને એ રીતે મહાન આદર્શોની સંખ્યામાં ઉમેરો થતો રહે છે. મનુષ્યજાતિની પ્રગતિની કૂચ આ રીતે [illegible] છે. મનુષ્ય ભૂલમાંથી સત્ય તરફ કદાપિ આગળ ના [illegible] સત્યમાંથીજ સત્ય તરફ આગળ વધે છે. એક [illegible] પ કરતાં વધારે વિકાસ સાધે, તેથી તે બાપ શું [illegible] ખાલી ખોખું અથવા શૂન્ય હતો ? ખરી વાત [illegible] બાળક એટલે બાપ વત્તા બીજું કંઈક. તમે એક

બાળક હતા ત્યારે તમને જેટલું જ્ઞાન હતું તેના કરતાં તમારું અત્યારનું જ્ઞાન અનિશ્ચય વિશાળ બન્યું હોય, તેથી તમારા બાલ્યકાળની તે સ્થિતિપર અત્યારે તમે તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોશો શું? તમારી પાછલી સ્થિતિને શું તમે નિઃસાર ને પોકળ સમજશો? ના, કેમકે તમારી અત્યારની સ્થિતિ તે તમારું બાલ્યાવસ્થાનું જ્ઞાન વત્તા બીજું કંઇક વધારેનું પરિણામ છે.

હવે આપણને એ વાત પણ જાણીતી છે કે, એકજ વસ્તુનાં સમગ્ર વિરોધી દૃષ્ટિબિંદુઓ અથવા ભાવો હોય છે, છતાં તે બધાં એકજ વસ્તુનું સૂચન કરે છે. ધારો કે, કોઈ શખ્સ સૂર્યના પ્રવાસે નીકળ્યો છે, અને તે જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ દરેક મજલે તે સૂર્યની છબી પાડતો જાય છે. હવે જ્યારે તે પાછો ફરે છે, ત્યારે એણે ખેંચેલી સૂર્યની અનેક છબીઓ તે આપણી આગળ મૂકે છે. એમાંની કોઇ બે છબીઓ એકબીજીને મળતી નથી આવતી; તેમ છતાં તે છબીઓ જુદા જુદા કેન્દ્રસ્થાનોએથી લીધેલી એકજ સૂર્યની છબીઓ છે, તેની ના કોનાથી પાડી શકાશે વારૂ? અત્યારે જે દેવળમાં આપણે બેઠાં છીએ, તેજ દેવળની ચાર જુદા જુદા ખૂણાપરથી ચાર છબીઓ પાડશો, તો તે છબીઓ એકબીજીથી કેટલી બધી ભિન્ન દેખાશે! છતાં તેઓ બધીજ છબીઓ આ દેવળના ભાવને બનાવનારી હોય છે. એવીજ રીતે આપણે એકજ સત્યને જુદી જુદી ભૂમિકાપર ઉભા રહીને નિહાળીએ છીએ. એ ભૂમિકાઓ આપણાં જન્મ, કેળવણી, પરિસ્થિતિઓ ઈત્યાદિના પ્રમાણમાં જુદી જુદી હોય છે. પોતપોતાની ભૂમિકાપર રહી આપણે સત્યને અવલોકીએ છીએ. આપણી આ પરિસ્થિતિઓ આપણને લેવા દે તેટલું આપણે તેમાંથી ગ્રહણ કરીએ છીએ, આપણા પોતાના હૃદયના રંગથી તેને રંગીએ છીએ, આપણી પોતપોતાની બુદ્ધિ મુજબ તેને સમજીએ છીએ, અને આપણા પોતપોતાના મનવડે તેને દૃઢ પકડી રાખીએ છીએ. આખા સત્યમાંથી જેટલું આપણને સંબંધકર્તા હોય છે અને જેટલું મેળવવાનું આપણું ગજું હોય છે, તેટલુંજ આપણે જાણીને સમજી શકીએ છીએ. મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે, અને પ્રસંગો વચ્ચે જે ભિન્નતા જણાય છે તથા કેટલીક વાર ઉત્તમ વિચારોમાં જે વિરુદ્ધતા જણાય છે તેનું કારણ પણ આજ છે. આમ છતાં આપણે સૌ એ એકજ મહાન વિરાટ સત્યનાજ અંશો છીએ.

આથી મારો મત એવો છે કે આ બધાજ ધર્મો, મનુષ્યજાતિના કલ્યાણ માટે કાર્ય કરતી ઈશ્વરી રાજ્યકારભારની જુદી જુદી શક્તિઓ છે; અને તેમાંની એકે મરણાધીન બને તેમ નથી કે એને મરણાધીન કરાય તેમ નથી. પ્રકૃતિ અથવા કુદરતની કોઇ

જાગૃત થવા માટે તમને જેટલું જ્ઞાન થયું તેના કરતાં તમારું અત્યારનું જ્ઞાન અનેકગણું વિશાળ બન્યું હોય, તેથી તમારા બાલ્ય-કાળની તે સ્થિતિપર અત્યારે તમે તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોશો શું? તમારી પાછલી સ્થિતિને શું તમે તિરસ્કારને યોગ્ય સમજશો? ના, કેમકે તમારી અત્યારની સ્થિતિ તે તમારા બાલ્યાવસ્થાનું જ્ઞાન વધતાં બીજું કંઈક થયાનું પરિણામ છે.

હવે આપણને એ વાત પણ જાણીતી છે કે, એકજ વસ્તુનાં સમભાગ વિરોધી દૃષ્ટિબિંદુઓ અથવા ભાવો હોય છે, છતાં તે બધાં એકજ વસ્તુનું સૂચન કરે છે. ધારો કે, કોઈ શખ્સ સૂર્યના પ્રવાસે નીકળ્યો છે, અને તે જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ દરેક મજલે તે સૂર્યની છબી પાડતો જાય છે. હવે જ્યારે તે પાછો ફરે છે, ત્યારે એણે ખેંચેલી સૂર્યની અનેક છબીઓ તે આપણી આગળ મૂકે છે. એમાંની કોઈ બે છબીઓ એકબીજાને મળતી નથી આવતી; તેમ છતાં તે છબીઓ જુદા જુદા કેન્દ્રસ્થાનોએથી લીધેલી એકજ સૂર્યની છબીઓ છે, તેની ના કોનાથી પાડી શકાશે વારુ? અત્યારે જે દેવળમાં આપણે બેઠાં છીએ, તેજ દેવળની ચાર જુદા જુદા ખૂણાપરથી ચાર છબીઓ પાડશો, તો તે છબીઓ એકબીજાથી કેટલી બધી ભિન્ન દેખાશે! છતાં તેઓ બધીજ છબીઓ આ દેવળના ભાવને બતાવનારી હોય છે. એવીજ રીતે આપણે એકજ સત્યને જૂદી જૂદી ભૂમિકાપર ઉભા રહીને નિહાળીએ છીએ. એ ભૂમિકાઓ આપણાં જન્મ, કેળવણી, પરિસ્થિતિઓ ઈત્યાદિના પ્રમાણમાં જૂદી જૂદી હોય છે. પોતપોતાની ભૂમિકાપર રહી આપણે સત્યને અવલોકીએ છીએ. આપણી આ પરિસ્થિતિઓ આપણને લેવા દે તેટલું આપણે તેમાંથી ગ્રહણ કરીએ છીએ, આપણા પોતાના હૃદયના રંગથી તેને રંગીએ છીએ, આપણી પોતપોતાની બુદ્ધિ મુજબ તેને સમજીએ છીએ, અને આપણા પોતપોતાના મનવડે તેને દૃઢ પકડી રાખીએ છીએ. આખા સત્યમાંથી જેટલું આપણને સંબંધકર્તા હોય છે અને જેટલું મેળવવાનું આપણું ગજું હોય છે, તેટલુંજ આપણે જાણીને સમજી શકીએ છીએ. મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે, અને પ્રસંગો વચ્ચે જે ભિન્નતા જણાય છે તથા કેટલીક વાર ઉત્તમ વિચારોમાં જે વિરુદ્ધતા જણાય છે તેનું કારણ પણ આજ છે. આમ છતાં આપણે સૌ એ એકજ મહાન વિરાટ સત્યનાજ અંશો છીએ.

આથી મારો મત એવો છે કે આ બધાજ ધર્મો, મનુષ્ય-જાતિના કલ્યાણ માટે કાર્ય કરતી ઈશ્વરી રાજ્યકારભારની જૂદી જૂદી શક્તિઓ છે; અને તેમાંની એકે મરણાધીન બને તેમ નથી કે એને મરણાધીન કરાય તેમ નથી. પ્રકૃતિ અથવા કુદરતની કોઇ

શક્તિનો તમારાથી ધ્વંસ થઈ શકતો નથી. તેમ ધર્મરૂપી આ આધ્યાત્મિક શક્તિઓ પૈકી પણ એકેયનો નાશ તમારાથી થઈ શકે તેમ નથી. ફરી તમે જોઈ ગયાં છો કે, એકે એક મહાન ધર્મ જીવંત છે. [illegible] તે પાછો પડતો હશે કે આગળ ધપતો હશે, પણ જીવંત તો તે દરેક છે જ. એક વાર તેની કાયાપરથી ઘણુંઘણું [illegible] ઊતરી જતાં દેખાશે, તો બીજી વેળા તેની કાયા [illegible] શણગારોથી બીનોબીન ઢંકાઈ રહેલી દેખાશે. પરંતુ તેનો આત્મા તો એ બધો વખત ત્યાંનો ત્યાં જ રહે છે, તેનો નાશ કદાપિ થતો નથી. અર્થાત્ કે દરેક ધર્મ જે આદર્શને રજૂ કરે છે, તે આદર્શ કદાપિ ગુમ થતો નથી, અને તેથી [illegible] ધર્મ [illegible] કૂચ કદમ કરી શકે છે.

[illegible] વિશ્વધર્મ કે જેનાં પ્રતીક દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને [illegible] સેવ્યાં છે, તે વિશ્વધર્મ અસ્તિત્વ ધરાવતો [illegible]. જેવી રીતે મનુષ્યના વિશ્વવ્યાપક બંધુ[illegible] છે, તેવી રીતે વિશ્વધર્મનું અસ્તિત્વ પણ [illegible] છે. [illegible] પ્રકાશ [illegible] છે, [illegible] નથી મળી આવ્યાં? [illegible] મળી આવ્યાં છે. [illegible] તેનો [illegible] બીજા જીવન [illegible] માટે [illegible] છે [illegible]. તેવી રીતે વિશ્વ-

[illegible]

તેથી જેને તે બાબતમાં પુરોહિતવર્ગને માથે જે કેટલો બધો રોપેલો હકદાવાનો સામાન્ય રિવાજ છે, તે મુજબ આ વિષયમાં પુરોહિતો અથવા ધર્મગુરુઓનો દોર કરવા પડશે? તમારો પોતાનોજ દોર તમારે રાખવો ઉચિત છે. તમે જેટલાને લાયક હો છો, તેટલુંજ તમને મળે છે. કોઈ ક્રાન્તિકારી પુરોહિત તમને આગળ વધવા વિચારોનો ઉપદેશ કરી આગળ દોરવાની ઇચ્છા કરે, તો તેના શા હાલ થાય તેની તમને ખબર છે? તેનાં બાળબચ્ચાં કદાચ ભૂખે મરે, ને તેને બિચારાને [illegible] પડે! જો સાંસારિક કાયદા-કાનુનોની સત્તા તમારાપર ચાલે છે, તેમની સત્તા તો એ પુરોહિત પણ છે; તેથી જે તરફ તમે ડગ ઉપાડશો, તે વિષે તે તરત કહેશે "હા, ઠીક છે, આગળ વધો." અલબત્ત, આ સંસારમાં એવા પણ આત્માઓ અપવાદરૂપે મળી આવે છે, કે જેઓ સામાન્ય જનસમુદાયથી જરા પણ દબાતા નથી. તેઓ સત્યને નિરખે છે અને એક સત્યનીજ તેમને કિંમત છે. કારણ કે સત્યની પકડ તેમના પર સજ્જડ બેઠી હોય છે. તેઓ સત્યના સંપૂર્ણ અનુયાયી થવા મથતા હોય છે. એટલે તેમને તો 'સામે મોઢે સિદ્ધપુર' એ કહેવત મુજબ 'આગે કૂચ' કર્યા વગર ચાલતુંજ નથી. પાછી દૃષ્ટિ કરી તેઓ કદી જોતા નથી, અને તેમને માટે લોકપ્રતિષ્ઠાનું મહત્ત્વ કે આકર્ષણ રહેતું નથી; પણ માત્ર ઈશ્વર એકલાનુંજ અસ્તિત્વ, મહત્ત્વ અને આકર્ષણ તેમને માટે રહ્યું હોય છે. ઈશ્વર પોતેજ તેમની માર્ગદર્શક જાજ્વલ્યમાન જ્યોતિરૂપ બને છે, અને એ ઝગઝગતી જ્યોતિનેજ તેઓ અનુસર્યે જાય છે.

આ દેશમાં મને એક માર્મન ગૃહસ્થનો સમાગમ થયો હતો. તેમણે મને પોતાના મતનો અનુયાયી થવા માટે સમજાવવાની ખૂબ કોશીશ કરી; પણ મેં તેમને કહ્યું કે 'તમારા સિદ્ધાંતો માટે મને પુષ્કળ માન છે, પણ કેટલીક વાતોમાં હું તમારી સાથે એકમત થઇ શકતો નથી. પ્રથમ તો એ કે, હું સંન્યાસી સંપ્રદાયનો છું, ત્યારે તમે અનેક પત્નીઓ પરણવામાં માનવાવાળા છો. પણ તમે હિંદુસ્થાનમાં પ્રચારકાર્ય માટે કા જતા નથી?' આ સાંભળી તે અચંબા સાથે બોલ્યો કે "શું, તમે એક વારના લગ્નમાં નહિ માનનારા હોવા છતાં અને હું એકી વખતે અનેક સ્ત્રીઓને પરણવાની પ્રથામાં માનવાવાળો હોવા છતા, તમે મને તમારા દેશમાં જવાનું કહો છો?" મેં જવાબ આપ્યો કે—"હા, મારા દેશબંધુઓ દરકોઈ દિશામાંથી આવતા દરકોઇ ધાર્મિક વિચારોનું શ્રવણ કરશે. તેથી મારી ઇચ્છા છે કે, તમે એક વાર તો હિંદુસ્થાન જાઓજ. મારી આ ઇચ્છાનું પ્રથમ કારણ તો એ છે કે, અનેક પંથોની ઉપયોગિતામાં મને જબરજસ્ત વિશ્વાસ છે; અને બીજું એ કે, હિંદુસ્થાનમા એવા અનેક

માણસો છે કે જેઓ અત્યારના વિદ્યમાન ધર્મપંથોથી સંતુષ્ટ નથી, અને એ અસંતોષને લીધે તેમને કોઇ ધર્મની સાથે કોઇ જાતની નિસ્બત નહિ હોય; તેથી એવા લોકોમાંથી તમને પણ કેટલાક શિષ્યો મળી આવે એ સંભવિત છે.'' મતલબ કે, ધર્મપંથોની સંખ્યા જેમ વધારે, તેમ લોકોને ધર્મ મળવાની તક પણ વધારે. જે હોટલ-માં સર્વ વાનીના ખોરાક રાખવામાં આવેલા હોય છે, તે હોટલમાં દરેક જણને પોતપોતાની રુચિને તૃપ્ત કરવાની તક મળે છે; તેજ પ્રમાણે વિવિધ જાતના પંથો હોય તો દરેક જણને તેને પોતાને રૂચતો ધર્મ પણ મળી રહે ખરો. એટલાજ માટે હું ઇચ્છું છું કે, પંથોની સંખ્યા હજી પણ વધી જાય, અને વધારે લોકોને આધ્યાત્મિક માર્ગપર ચઢવાની તક મળે. લોકોને ધર્મ ગમતો નથી, એમ તો માનશોજ નહિ. એ વાતમાં મારો જરાય વિશ્વાસ નથી. બાબત એમ છે કે, લોકોને જેની જરૂર છે, તે ધર્મગુરુઓ તેમને આપી શકતા નથી. જે માણસને કપાળે એક વાર નાસ્તિક, જડવાદી ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ છાપ વાગી હોય છે, તેનો તેજ માણસ તેને પોતાને જોઇતા સત્યનો ઉપદેશ કરનારો કોઇ સદ્ગુરુ મળી જાય છે તો તેની કોમમાં તે સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મિષ્ઠ કિંવા બ્રહ્મનિષ્ઠતરીકે ઝળકી ઉઠે છે. આપણે આપણી પોતપોતાની રીતેજ ખાઇ શકીએ છીએ. દાખલા-તરીકે, અમે હિંદુઓ અમારાં આંગળાંવડે ખાઇએ છીએ. અમારી આંગળીઓ તમારી આગળીઓ કરતાં વધારે વશવર્તી યાને આધીન છે; તમારાથી એ રીતે આગળીઓનો ઉપયોગ નહિ થઇ શકે. તે મુજબ આધ્યાત્મિક વિચારો તમારે દરેકને મેળવવાના છે; પણ તે તમારી પોતાની પદ્ધતિ મુજબ તમારી સમક્ષ મૂકાવા જોઇએ. ઉપદેશ-કોએ તમારી પોતાની ભાષામાં યાને તમારા આત્માની ભાષામાં કહેતાં તમારા હૃદયના ભાવને અનુસરતી વાણીમાં બોલવું જોઇએ અને તેમ કરે તોજ તેઓ તમને સંતોષી શકે. જ્યારે કોઈ માણસ આવીને મારી પોતાની ભાષામાં બોલે છે, અને મારી પોતાનીજ ભાષામાં મને સત્યનું શિક્ષણ આપે છે, ત્યારે હું ઝટ દઇને તે સમજી જાઉં છું, અને હમેશને માટે તે સત્યને હું અપનાવી લઉં છું. આ એક મહાન સાચી બીના છે.

હવે આ ઉપરથી આપણે જોઇએ છીએ કે, માનવીઓનાં મન વિવિધ જાતનાં અને વિવિધ પાયરીઓનાં છે, અને તેમને સંતોષવા ધર્મો કેવું કામ પોતાને શિર લે છે, તે તો જુઓ! એક માણસ બે કે ત્રણ સિદ્ધાંતો લઇને બહાર પડે છે ને દાવો કરતો ફરે છે કે, તેના ધર્મથી સકળ મનુષ્યજાતિને સંતોષ થવો જ જોઇએ. ઈશ્વરની પશુસંગ્રહસ્થાનરૂપી આ દુનિયામાં એક નાનુંશું પિંજરૂં લઈ તે આમ તેમ ફરે છે, અને કહે છે કે ''ઇશ્વર તેમજ હાથી દરેક

જણે આ પિંજરામાં આવવાનું છે. હાથીને તેમ કરતાં જો કાપી કાઢવો પડે તોપણ તેને અંદર સમાવું તો પડશેજ." વળી કોઈ ધર્મ થોડાક સારા વિચારોવાળો હોય છે. તેના પ્રચારકો કહે છે કે "બધાં મનુષ્યોએ આમાં આવવું જોઇએ.", એટલે કોઈ બોલી ઉઠે છે કે "પણ એમાં તેમને માટે જગા નથી." તો તેઓ કહે છે કે "પરવા નહિ! તેમને કાપીને ટુકડા કરો; પણ ગમે તેમ કરીને તેમને અંદર તો લ્યોજ; છતાં જો તેઓ નજ આવે, તો તેમના પર લ્યાનત વરસશે ને તેઓ નરકમાં પડશે." એવો એક પણ ધર્મોપદેશક કે ધર્મપંથ મને હજી નથી મળ્યો, કે જે જરા ઉભો રહીને પૂછતો હોય કે "લોકો અમારૂં કહ્યું સાંભળતા નથી તેનું શું કારણ?" આને બદલે ઉલટા તેઓ લોકોને ભાંડવા માંડે છે ને કહે છે કે "લોકોજ દુષ્ટ છે." પણ તેઓ કદાપિ પૂછતા નથી હોતા કે "લોકો મારા શબ્દો કાને નથી ધરતા તેનું શું કારણ? મારાથી તેમને સત્યનું દર્શન કેમ કરાવી શકાતું નથી? હું તેમની આંખો કેમ ઉઘાડી શકતો નથી?" ખચિતજ, ધર્મગુરુઓને વધારે સારૂં જ્ઞાન હોવાની જરૂર છે, અને જ્યારે લોકો તેમનું સાંભળતા ન જણાય ત્યારે કોઇને પણ દોષિત ઠરાવવાનું હોય કે કોઇને પણ ભાંડવાનું હોય, તો તે પોતાની જાતનેજ, પણ આને બદલે વાંક હમેશાં લોકોનોજ નીકળે છે! મતલબ કે, બધાજ લોકોના સમાવેશ માટે પોતાના પંથને પૂરતો વિશાળ બનાવવાની તેઓ કશી દરકાર જ કદી કરતા નથી.

આ ઉપરથી ધર્મની બાબતમાં, જગતની અંદર આટલી બધી સંકુચિત મનોવૃત્તિ કેમ જણાય છે, તેનું કારણ આપણાથી ઝટ સમજી શકાય છે; અને તે એજ કે, એક અંશ–એક ટુકડો હમેશાં આખી વસ્તુ હોવાનો દાવો કરે છે. એક ક્ષુદ્ર વસ્તુ એકમ અનંત હોવાનો હમેશાં દાવો કરે છે. ભૂલને પાત્ર મનુષ્યભેજાંમાંથી, થોડાક સૈકાંમાં જન્મેલા અનેક પંથોનો વિચાર કરો. ઈશ્વરના અનંત સત્યને આખું ને આખું જાણવાનો કેવો મગરૂબીભરેલો દાવો તેઓ કરે છે! કેવી ઉદ્ધતાઇ! આ વાતથી જો કંઇજ સિદ્ધ થતું હોય તો તે એજ કે, મનુષ્યપ્રાણીઓ કેવાં મિથ્યાભિમાની છે! અને એવા બધાજ દાવાઓ અત્યાર સુધીમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે, તેમાં નવાઈ જેવું પણ કશુંજ નથી. ઈશ્વરકૃપાએ એવા દાવાઓ હમેશાં નિષ્ફળજ નીવડવા સરજાયા છે. આવા દાવાદારોની પ્રત્યેક કૂચ એક હાથમાં ધર્મગ્રંથ અને બીજા હાથમાં તલવાર લઇને થતી હતી. વિધર્મીઓ પાસે જતાંજ તેઓ કહેતા કે "કાં તો અમારા ધર્મને સ્વીકારો કે કાં તો મૃત્યુને અંગીકારો, ત્રીજો કોઇ રસ્તોજ નથી." આવાઓની ફતેહ કેવી ચમત્કારી હતી તે તો તમે ઈતિહાસપરથી જાણોજ છો. છસો

[illegible]. તે કેવળ તેમના રોગને આગળ સમર્થ થયું નહિ; પણ તે પછી એવો વખત આવ્યો, કે જ્યારે તેમને એ આરોગ્ય ફરીથી [illegible] ખૂબ [illegible] પડી. બીજા કોઈ જેવી એનું અનુકરણ કરતાં [illegible], તે તેમની પણ એવીજ દશા થવાની. આપણે મનુષ્યો આવાં [illegible]! મનુષ્ય [illegible] આપણને હમેશાં વિસ્મરણ [illegible]. આપણે [illegible] શરૂઆત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને [illegible]. આપણું [illegible] અસાધારણ નીવડવાનું છે, અને એ [illegible] નથી; પરંતુ જ્યારે આપણે વ્યવહારમાં [illegible], ત્યારે આપણે જુદી રીતે વિચારતા શીખીએ છીએ. [illegible] બને છે. [illegible] આપણી દશામાં [illegible] આવે છે, ત્યારે [illegible] આપણી [illegible] શકીએ અને એ [illegible] આવેલા [illegible] આપણે [illegible] આવતા જાય છે, આપણે [illegible] શીખતા જતા, [illegible] [illegible]

[illegible] પડે છે, [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તમારે તે જીવનશક્તિ [illegible] [illegible] તો તમારે માટે [illegible] [illegible] નષ્ટ થાય છે અને એ જીવનશક્તિને [illegible] છે, [illegible] તમને બચાવવા પણ [illegible] નહીં. [illegible] વ્યક્તિઓના [illegible] મનુષ્યનિર્મિત ક્રિયાવિધિના [illegible] વાનો હોય છે; અને જ્યાંસુધી એ [illegible] એ જીવનશક્તિને તે ધર્મ વળગી રહે છે, ત્યાંસુધી તે ધર્મનો નાશ કરવો [illegible] નીવડતું નથી; પરંતુ એ ધર્મ એ પોતાના જીવનશક્તિને પડતી ચૂકીને બીજી ત્રીજી બાબતો પાછળ લાગે છે, તો તેની જીવનદોરી ટૂંકી બને છે ને તે વેગપૂર્વક નાશને પંથે પડે છે.

ધર્મની બાબતમાં પણ એવોજ પ્રકાર છે. આ જમાનામાં જૂના ધર્મો અત્યારે જીવંત છે; એ વાત પૂરવાર કરે છે કે, તેઓ જરૂરજ પોતપોતાના સંદેશને સાંગોપાંગ સાચવી રાખ્યો હોવો જોઇએ. તેમની બધી ત્રુટીઓ છતાં, બધી મુશ્કેલીઓ અને આફતો છતાં, બધા ઝગડા અને આંતરવિગ્રહ છતાં, બધી આચારવિધિઓના પોપડાને પોપડામાં દટાયા છતાં, હૃદય તો પ્રત્યેક ધર્મનું સાબૂત છે—એક એવું હૃદય ધબકતું, સ્ફુરતું ને જીવતું છે. તેમાંના એકેયે પોતે જે સંદેશો લઇને આવ્યો હતો તે સંદેશો ગુમાવ્યો નથી. ધર્મના એ જીવનસંદેશાનો અભ્યાસ કરવો એ એક ભવ્ય અને ઉમદા વાત છે. ઉદાહરણતરીકે ઇસ્લામધર્મનેજ લ્યો. તમે ખ્રિસ્તી લોકો ઇસ્લામધર્મને જેટલો ધિક્કારો છો તેટલો દુનિયાના બીજા એક પણ ધર્મને ધિક્કારતા નથી. તમે એમ માનો છો કે, ઇસ્લામ જેવો ખરાબ ધર્મ બીજો નથી. પણ એ ઇસ્લામમાં પણ એક વિશિષ્ટ ખુબી છે તે ભૂલો નહિ. દરેકેદરેક જાત કે રંગનો કોઇ પણ મનુષ્ય એક વાર કલ્મો પઢી લઇ મુસલમાન બને છે કે તરતજ આખી ઇસ્લામી આલમ તેને પોતાના ભાઇતરીકે ખોળે હાથે ભેટે છે, અને તેની સાથેની રહેણીકરણીમાં કોઇ જાતનો ભેદભાવ કે અંતરપડદો રાખતી નથી. બીજા કોઇ પણ ધર્મમાં આવી જાતનું વર્તન થતું જોવામાં આવ્યું નથી. એકાદ જંગલી મનુષ્ય પણ જો મુસલમાન ધર્મને અંગીકારે તો મુસલમાન બાદશાહને પણ તેની સાથે ભોજન કરવામાં વાંધો નહિ આવે. તેનામાં જો મગજશક્તિ ને બુદ્ધિ-

બળ હશે, તો કોઈ પણ ઉંચામાં ઉંચી પદવી તેને માટે અપ્રાપ્ય નહિ રહે. ત્યારે આ સુધરેલા ગણાતા અમેરિકામાં, હજી એકે દેવળ એવું મારી નજરે ચઢયું નથી કે જ્યાં એક ગોરો આદમી અને એક કાળો હબસી એકબીજાની અડોઅડ રહી પ્રાર્થના માટે ધુંટણીએ પડી શકતા હોય. આનો જરા ખ્યાલ કરો. ઇસ્લામ પોતાના બધાજ અનુયાયીઓને સરખા ગણે છે, એટલુંજ નહિ પણ એ માન્યતા વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરી દેખાડે છે. ઈસ્લામની અજબ ખુબી એમાંજ રહેલી છે. તે જુઓ ને સમજો. કુરાનમાં અનેક સ્થળે તમને જીવનના અતિવિષયલંપટ ભાવોનું બ્યાન મળી આવશે, પણ પરવા નહિ. ઈસ્લામ ધર્મ જગતને જે સંદેશો આપવા આવ્યો છે તે એજ કે, પોતાના સઘળાજ હમદીનો કહેતાં ધર્માનુયાયીઓ પ્રત્યે વ્યવહારમાં ભ્રાતૃભાવ આચરી બતાવવો. ઈસ્લામધર્મનો પ્રધાન ભાવ એજ છે; બાકી બહિશ્ત ઝિંદગી ઇત્યાદિના બીજા બધા ભાવો એ ઇસ્લામનું વાસ્તવ રૂપ નથી. એ તો વધારો છે, મરી મશાલો છે.

હિંદુઓની બાબતમાં ‘આધ્યાત્મિકતા’નો ભાવ એ એક પ્રજાકીય ભાવતરીકે તમારા જોવામાં આવશે. દુનિયાના બીજા એકે ધર્મમાં કે એકે ધર્મપુસ્તકમાં, ઇશ્વરની શોધ અને વ્યાખ્યા પાછળ હિંદુઓએ જેટલી શક્તિ ખર્ચી છે, તેટલી શક્તિ ખર્ચાયલી તમારા જોવામા નહિ આવે. દુન્યવી કોઇ સ્પર્શ તેની ખુબીને બગાડી ન શકે તેવી રીતે તેમના આત્માના ભાવની વ્યાખ્યા કરવાની તેમણે અદ્‌ભુત કોશીષ કરી છે. આત્મા દિવ્ય હોવો જોઇએ, અને ક્ષેત્રાન્તરે બનાવેલા આત્માનું મનુષ્યતરીકે રૂપાંતર કરી નંખાવું ન જોઇએ. હિંદુઓના વેદાન્તમા અદ્વૈતનો યાને સર્વવ્યાપી પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો એકજ ભાવ ઠેઠ લગી ઉપદેશાયલો છે. હિંદુઓ કહે છે કે, પ્રભુ માત્ર સ્વર્ગમા કે જીવનમા રહે છે અને એવું એવું બોલવું કહેવું એ બધુંજ અર્થહીન બકવાદ છે [illegible]

શો અધિકાર છે વારુ ? ઈશ્વર છે કે નહિ એનો તમને શક હોય તો તેને જોવાને તમે શામાટે મથતા નથી ? આ દુનિયાની મથ-લાળને છોડી ઈશ્વરને જોવાના હેતુ માટે તમારું સમગ્ર જીવન ખર્ચી નાખવા તમે તત્પર કેમ નથી બનતા ? ત્યાગ અને આધ્યાત્મિકતા એ બે હિંદુસ્થાનના મહાન આદર્શો છે, અને હિંદુસ્થાન એ મહાન આદર્શોને વળગી રહે છે, તેથી તેની સઘળી ભૂલોની ઝાઝી વિસાત રહેતી નથી.

ખ્રિસ્તીઓની બાબતમાં પણ ખ્રિસ્તીધર્મે ઉપદેશેલો કેન્દ્રસ્થ ભાવ આજ છે કે "સાવધ થાઓ, અને પ્રભુની સહાય લ્યો; કેમકે એમ કરો તો સ્વર્ગનું રાજ્ય હાથવેંતમાં છે." અર્થાત્ કે તમારાં મન અને આચરણ પવિત્ર કરીને સ્વર્ગ માટે તૈયાર થાઓ ! અને એ અસલ આશય કદાપિ મરતો નથી. એ તો તમને યાદજ છે કે, ખ્રિસ્તીઓ ગમે તેવી આફતમાં પણ, અને ગમે તેવા કુસં-સ્કારી ખ્રિસ્તી મુલકોમાં પણ પરોપકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરીને, દવાખાનાંઓ અને એવીજ બીજી સખાવતી સંસ્થાઓ બંધાવીને પ્રભુના આગમન માટે પોતાની જાતને તૈયાર કરવાનો હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે. જો જો ખ્રિસ્તીઓ જ્યાંલગી એ આદર્શને વળગી રહ્યા છે, ત્યાંલગીજ તેમનો ધર્મ જીવતો છે.

હવે એક આદર્શ મારા મનમાં સ્ફુરે છે. એ કદાચ એક સ્વપ્નું માત્ર પણ હોય. આ દુનિયામાં તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે કે કેમ, તેની મને ખબર નથી; પણ અણગમતી ને નિષ્ઠુર ઘટના-ઓપર ફૂટાઇ મરવા કરતાં મીઠું મધુરું સ્વપ્નું સેવવું એ કેટલીક વાર વધારે સારું ને હિતકર હોય છે. ખરાબ બનાવો કરતાં તો સારાં સ્વપ્નજ સારાં હોય છે. તેથી ચાલો, આપણે એવું એક સ્વપ્નું સેવીએ.

એ તો તમે જાણોજ છો કે, મનની વિવિધ પાયરીઓ હોય છે. તમે વાસ્તવિક રીતે એક સામાન્ય અક્કલના પાકા બુદ્ધિવાદી છો; તમને આચારવિધિઓની કંઇજ પરવા નથી. તમને તો બુદ્ધિ-ગમ્ય, નક્કર અને ખખડતી સાચી વાતોજ જોઇએ છે; અને એવી સાચી વાતોજ એકલી તમને સંતોષી શકે તેમ છે. હવે ખ્રિસ્તીધર્મ-ના પ્યુરીટનોને અને મુસલમાનોને તેમનાં પ્રાર્થનામંદિરોમાં એક ચિત્રામણ કે મૂર્તિ હોય તો તે નહિ ચાલે. બહુ સારું ! પણ બીજો એક માણસ એવો છે કે જેને કળાની કદર વિશેષ છે, તેને જ્યાં ને ત્યાં ભરપટે કળા જેવી ગમે છે—સુરેખા અને વાંકનું સૌંદર્ય, રંગો, ફૂલો અને આકૃતિઓ—એ બધી કળા તથા બત્તીઓ અને રોશનીઓ, ધૂપો અને દીપો તથા કર્મકાંડના બધાય ઠાઠમાઠની તેને ઈશ્વરદર્શન-માં આગળ વધવા માટે જરૂર લાગે છે. તમારું મન જેમ ઈશ્વરના ભાવને બુદ્ધિદ્વારા ઝીલે છે, તેમ તેનું મન કર્મકાંડની એ બધી

[illegible] તે કોઈ પણ ક્યાંમાં ઉંચી પદવી તેને માટે આપાય [illegible] યુરોપ ગણાતા અમેરિકામાં, હજી એકે દેવળ [illegible] સકતું નથી કે જ્યાં એક ગોરો આદમી અને એક [illegible] ની સાથે સાથે બેસી પ્રાર્થના માટે ઘુંટણીએ પડી [illegible] કરો. ઇસ્લામ પોતાના અનુયાયીઓ [illegible] છે, એટલું જ નહિ પણ એ માન્યતા અનુ[illegible] છે. ઇસ્લામની આ જ ખુબી એમાંજ [illegible] કુરાનમાં અનેક સ્થળે તમને ઇન્સાન [illegible] મળી આવશે, પણ પરવા નહિ. ઇસ્લા[illegible] આવ્યો છે તે એ જ કે, પોતાના [illegible] અનુયાયીઓ પ્રત્યે વ્યવહારમાં વાસ્તવિક [illegible] સમાન ભાવ એ જ છે; બાકી બધી [illegible] એ ઇસ્લામનું વાસ્તવિક રૂપ [illegible] છે.

[illegible] એકતાનો ભાવ એ એક [illegible] આવશે. દુનિયાના બીજા [illegible] ની શોધ અને બ્યાખ્યા [illegible] જે, તેટલી શક્તિ અનુયાયી [illegible] સ્પર્શ તેની ખુબી [illegible] આત્માની અદ્ભુત [illegible]

[illegible]

શો અધિકાર છે વારુ ? ઈશ્વર છે કે નહિ એને તમને શો હક ? જો હોય તો તેને જોવાને તમે શા માટે મથતા નથી ? આ દુનિયાની અંદર બાળને ઝીણી પ્રતિમાને જોવાનો હેતુ શો ? તમારું સમગ્ર જીવન અર્પી નાખવા તમે તત્પર કેમ નથી બનતા ? ત્યાગ અને આત્મનિષ્ઠાના એ બે હિંદુસ્થાનના મહાન આદર્શો છે, અને હિંદુસ્થાન એ મહાન આદર્શોને વળગી રહે છે, તેથી તેની અવનતિ છતાં તેનો વિનાશ રહેતો નથી.

ખ્રિસ્તીઓની ભાવનામાં પણ ખ્રિસ્તધર્મે ઉપદેશેલો કેન્દ્રસ્થ ભાવ આજ છે કે "જાગ્રત રહો, અને પ્રભુની મદદ લ્યો; કેમકે એમ કરો તો સ્વર્ગનું રાજ્ય હાથવેંતમાં છે." અર્થાત્, કે તમારા મન અને આચરણ પવિત્ર કરીને સ્વર્ગ માટે તૈયાર રહો ! અને એ અસલ આદર્શ કદાપિ મરતો નથી. એ તો તમને યાદજ છે કે, ખ્રિસ્તીઓ ગમે તેવી આફતમાં પણ, અને ગમે તેવા કુસંસ્કારી ખ્રિસ્તી મુલકોમાં પણ પરોપકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરીને, દવાખાનાંઓ અને એવીજ બીજી સંસ્થાઓ સ્થાપવાની અંદરથી પોતાને પ્રભુના આગમન માટે પોતાની જાતને તૈયાર કરવાનો હમેશાં પ્રયત્ન કરે છે. જે જે ખ્રિસ્તીઓ જ્યાંસુધી એ આદર્શને વળગી રહ્યા છે, ત્યાંસુધીજ તેમનો ધર્મ જીવતો છે.

હવે એક આદર્શ મારા મનમાં સ્ફુરે છે. એ કદાચ એક સ્વપ્નું માત્ર પણ હોય. આ દુનિયામાં તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે કે કેમ, તેની મને ખબર નથી; પણ અણગમતી ને નિષ્ઠુર ઘટનાઓપર કટાક્ષ કરવા કરતાં મીઠું મધુરું સ્વપ્નું સેવવું એ કેટલીક વાર વધારે સારું ને હિતકર હોય છે. ખરાબ બનાવો કરતાં તો સારાં સ્વપ્નજ સારાં હોય છે. તેથી ચાલો, આપણે એવું એક સ્વપ્નું સેવીએ.

એ તો તમે જાણોજ છો કે, મનની વિવિધ પાયરીઓ હોય છે. તમે વાસ્તવિક રીતે એક સામાન્ય અક્કલના પાકા બુદ્ધિવાદી છો; તમને આચારવિધિઓની કંઈજ પરવા નથી. તમને તો બુદ્ધિગમ્ય, નક્કર અને ખખડતી સાચી વાતોજ જોઈએ છે; અને એવી સાચી વાતોજ એકલી તમને સંતોષી શકે તેમ છે. હવે ખ્રિસ્તીધર્મના પ્યુરીટનોને અને મુસલમાનોને તેમના પ્રાર્થનામંદિરોમાં એક ચિત્રામણ કે મૂર્તિ હોય તો તે નહિ ચાલે. બહુ સારું ! પણ બીજો એક માણસ એવો છે કે જેને કળાની કદર વિશેષ છે, તેને જ્યાં ને ત્યાં ભરપટ્ટે કળા જોવી ગમે છે–સુરેખા અને વાકનું સૌંદર્ય, રંગો, ફૂલો અને આકૃતિઓ–એ બધી કળા તથા બત્તીઓ અને રોશનીઓ, ધૂપો અને દીપો તથા કર્મકાંડના બધાય દાબમાની તેને ઈશ્વરદર્શનમાં આગળ વધવા માટે જરૂર ભાસે છે. તમારું મન જેમ ઈશ્વરના ભાવને બુદ્ધિદ્વારા ગ્રહે છે, તેમ તેનું મન કર્મકાંડની એ બધી

વિવિધોદ્ગારો જીવે છે. હવે વળી એક ભક્તિપરાયણ મનુષ્ય છે કે જેનો કંઠ ઈશ્વરને માટે આક્રંદ કરી રહ્યો છે; તેને ઈશ્વરની ભક્તિ કરવા અને તેના ગુણાનુવાદ ગાવા સિવાય અન્ય કશુંજ ગમતું નથી. હવે છેલ્લે સરવાળે એક તત્ત્વજ્ઞાની એ બધાથી છેટો ઉભો ઉભો હસ્યા કરે છે ને ઉપર કહેલા બીજાઓની પેઠે તે પણ એવુંજ મનમાં વિચારે છે કે "આ બધા કેવા મૂર્ખ છે! ઈશ્વરવિષેના તેમના આ ખ્યાલ તે શા!"

હવે આ બધા એકબીજાની ટોળ ભલે ઉડાવે, પણ આ દુનિયામાં તે દરેકનું સ્થાન તો છેજ. એ બધી બાબતોની અને એ બધાજ વિવિધ પ્રકારોની આ જગતમાં આવશ્યકતા છે. એક આદર્શ કદી પણ અસ્તિત્વમાં આવવાનો હોય, તો તે આ બધાજ પ્રકારના મનુષ્યોને જરૂરી ખોરાક પૂરો પાડવા જેટલો વિશાળ હોવો જોઈએ. તેણે એક તત્ત્વચિંતકને તત્ત્વજ્ઞાનનું જોર પૂરું પાડવું પડશે અને ભક્તને અંતઃકરણ પૂરું પાડવું પડશે. કર્મકાંડીને તેણે આદરપૂર્વક [illegible] આપવું જોઈશે, અને એક કવિને તેનું [illegible] પ્રમાણમાં [illegible] અને તે ઉપરાંત પણ અન્ય વસ્તુઓ આપવી જોઈશે. ધર્મને આવો [illegible] માટે [illegible] પડશે.

[illegible]

આ બધું તો હું કરીશ, એટલુંજ નહિ પણ ભવિષ્યમાં પ્રગટનાર સકળ પંથો માટે પણ હું મારા હૃદયના આગળા મોકળા રાખીશ. ઈશ્વરના પુસ્તકની શું 'ઇતિશ્રી' થઇ ગઇ છે કે હજુયે દુનિયાનાં આ આધ્યાત્મિક પ્રકટીકરણો–હજી ચાલુજ છે? ખરેજ એ એક અદ્‌ભુત પુસ્તક છે. બાઈબલ, કુરાન, વેદો અને બીજા તમામ ધર્મગ્રંથો, ઈશ્વરના એ અદ્‌ભુત મહાન પુસ્તકનાં અનેક પાનાં માત્ર છે, અને હજી તેનાં અનંત પાનાં ઉઘડવાં તો બાકી છે. તેથી મારૂં હૃદયદ્વાર તે બધાયને માટે મોકળું રાખીશ. આપણે વર્તમાનમાં ઉભાં છીએ, પણ અનંત ભવિષ્યને માટે પણ આપણી જાતને ખુલ્લી રાખીએ છીએ. ભૂતસમયમાં જે જે કંઇ ભવ્ય હતું તે તે બધાયને આપણે અપનાવી લઇએ છીએ, વર્તમાનકાળના પ્રકાશની પણ મોજ માણીએ છીએ અને ભવિષ્યમાં આવનારાં તમામને માટે પણ આપણાં હૃદયનાં બધાંજ બારીબારણાં ખુલ્લાં મૂકીએ છીએ. પ્રણામ હો, ભૂતકાળના એ બધાજ પયગંબરોને! વંદન હો એ વર્તમાનકાળના બધા મહાત્માઓને! અને નમસ્કાર હો ભવિષ્યકાળમાં થનારા એ બધા મહાપુરુષોને!

२०—विश्वधर्मनो आदर्श

બધીજ જાતનાં મન અને બધીજ જાતના માર્ગોને તે પોતાની બાથમાં કેવી રીતે લઇ શકે ?

આપણી ઇંદ્રિયો જે જે સ્થાનમાં પહોંચી શકે છે, અને આપણું મન જે જે વસ્તુઓની કલ્પના કરી શકે છે, તે તે બધાજ વિષયમાં બે પ્રચંડ શક્તિઓની ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા થતી આપણા દીઠામાં આવે છે. એ બે પ્રચંડ શક્તિઓ એકબીજીનો સતત પ્રતીકાર કરે છે, અને એમ કરીને તેઓ ચોમેર દેખાતા સ્થૂળ ચમત્કારની અને મનમાં અનુભવાતા સૂક્ષ્મ ચમત્કારની, યાને બાહ્યજગતના તથા આંતરિક જગતના સતત ક્રીડાવ્યાપારની તે કારણીભૂત બને છે. બાહ્ય જગતમાં આ વિરોધી શક્તિઓનું કાર્ય આકર્ષણ અને વિપ્રકર્ષણ કિંવા પ્રતિસારણતરીકે અથવા તો મધ્યકેન્દ્રાભિસારણ બળ અને મધ્યકેન્દ્રત્યાગી બળતરીકે વ્યક્ત થાય છે; અને આંતરજગતમાં એ વિરોધી શક્તિઓનું કાર્ય પ્રેમ, દ્વેષ, શુભ અને અશુભતરીકે વ્યક્ત થાય છે. કેટલીક વસ્તુઓને આપણે આપણાથી દૂર હડસેલીએ છીએ, અને કેટલીકને આપણે આપણા તરફ આકર્ષીએ છીએ. તેમ એક ચીજને જોઇ આપણે તેના ભણી આકર્ષાઇએ છીએ, ત્યારે બીજીને જોઈ તેનાથી દૂર ભાગી જઇએ છીએ. આપણા જીવનની અંદર અનેક વાર આપણને એવું માલમ પડે છે કે, અમુક વ્યક્તિઓ તરફ આપણે કોઇ પણ સબબ વગર આકર્ષાઇએ છીએ, અને તેવીજ રીતે બીજી કેટલીક વ્યક્તિઓને જોઈ ઘૃણાપૂર્વક પાછા હઠી જઇએ છીએ. આ વસ્તુસ્થિતિ બધાયને માટે એકસરખી ખુલ્લી છે, યાને બધાયને તેનો એકસરખો અનુભવ થઈ શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ એ નિયમ બધાંજ ક્ષેત્રોને લાગુ પડે છે; અને તે ક્ષેત્ર જેમ વધારે ઉંચ કોટિનું, તેમ આ વિરોધી શક્તિઓની અસર પણ વધારે તેજસ્વી અને વધારે અલૌકિક હોય છે. ધર્મનું ક્ષેત્ર એ મનુષ્યના વિચાર અને જીવનની ઉંચામાં ઉંચી ભૂમિકા છે. અને તેની અંદર એ બે વિરોધી શક્તિઓનાં કાર્ય સૌથી વધારે લક્ષ ખેંચનાર અને અસાધારણ હોય છે. ગાઢમાં ગાઢ પ્રેમ મનુષ્ય-

જાતિએ કદી જાણ્યો હોય, તો તે ધર્મમાંથીજ પ્રકટ થયો છે, અને ઘોરમાં ઘોર દ્વેષ પણ મનુષ્યજાતિએ કદી અનુભવ્યો હોય, તો તે પણ ધર્મમાંથીજ પ્રગટ્યો છે. શાંતિના ઉમદામાં ઉમદા શબ્દો દુનિયાના સાંભળવામાં કદી આવ્યા હોય, તો તે ધર્મમાંથીજ નીકળ્યા છે, અને અશાંતિની કટુમાં કટુ ધમકીઓ પણ જગતે કદી જાણી કે સાંભળી હોય તો તે પણ ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોના મુખેજ ઓચરાઈ છે. ધર્મનો ઉદ્દેશ જેમ વધારે ઉચ્ચ પ્રતિનો અને તેનું બંધારણ જેમ વધારે સૂક્ષ્મ અને સુંદર, તેમ તેની પ્રવૃત્તિઓ પણ વધારે લાક્ષણિક અને અસાધારણ હોય છે. ધર્મે દુનિયાને જેટલી લોહીથી રંગી છે, તેટલી અન્ય કોઈ માનવહેતુએ રંગી નથી. આની સાથે એ વાતનું પણ વિસ્મરણ થવું ન જોઈએ કે, ધર્માદા દવાખાનાંઓ અને ગરીબો માટેનાં નિવાસસ્થાનોનાં અસ્તિત્વ જેટલાં ધર્મને આભારી છે, તેટલાં અન્ય કશાને નથી. ધર્મે જેટલી સંભાળ, કેવળ મનુષ્યજાતિનીજ નહિ બલ્કે નિકૃષ્ટમાં નિકૃષ્ટ પશુઓની પણ લીધી છે, તેટલી અન્ય કશાએ લીધી નથી—અર્થાત્ ધર્મ આપણને જેટલા ક્રૂર અને હિંસક બનાવે છે, તેટલા ક્રૂર અને હિંસક અન્ય કશુંજ બનાવતું નથી; અને ધર્મ આપણને જેટલા મૃદુ ને દયાળુ બનાવે છે તેટલા મૃદુ અને દયાળુ લાગણીવાળા પણ અન્ય કશું બનાવતું નથી. ભૂતકાળમાં એમ બન્યું છે, અને ભવિષ્યની અંદર પણ કદાચ તેમ બનશે; તથાપિ ધર્મપંથોના આ બધા કોલાહલ અને શોરબકોરની, ટંટાબખેડા ને કાપાકાપીની, અને ઈર્ષ્યા ને વેરઝેરની વચમાં રહીને પણ એ બધા શોરબકોરને ડુબાવી દઈ, પૃથ્વીના એક છેડેથી તે બીજા છેડા લગી સંભળાય તેવા, શાંતિ અને એકદિલીનો ઢંઢેરો પીટનારા પ્રચંડ નાદો વખતો-વખત નીકળ્યા કરે છે. તે મુજબ દુનિયામાં શાંતિ અને એકદિલીનું સામ્રાજ્ય કદાપિ સ્થપાશે ખરું કે ?

પ્રચંડ ધાર્મિક સંગ્રામના આ ક્ષેત્રપર શાંતિ અને એકદિલીનું અખંડ સામ્રાજ્ય કદાપિ સ્થપાવાની શક્યતા છે ખરી ? આ શતક-ના પાછલા ભાગમાં શાંતિ અને એકદિલીના આ સવાલે દુનિયાને સારી પેઠે પજોટી છે. પરિણામે સમાજની અંદર એ ભવ્ય વિચારોને અમલમાં આણવા અનેક યોજનાઓ બહાર મૂકાય છે, અને તેની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્નો પણ થયા છે. પરંતુ એ કામ કેટલું બધું મુશ્કેલીભર્યું છે તે તો આપણે બધા જાણીએજ છીએ. જીવન-સંગ્રામના જલદ ઝનુનને કમી કરવાનું કામ, તથા મનુષ્યના આંત-રિક સ્નાયુઓની ભયંકર સ્થિતિસ્થાપકતાને શિથિલ કરવાનું કામ એટલે કે મનુષ્યના મગજની ખુમારીને કમી કરવાનું કામ લગભગ અશક્ય છે, એમ લોકોને લાગે છે. હવે જીવનના આ સ્થૂળ અને

બાહ્યક્ષેત્રની અંદર શાંતિ ને એકદિલી આણવાનું કામ આટલું બધું અઘરૂં છે, તો પછી મનુષ્યના આંતરસ્વભાવની ઉપર સત્તા ભોગવનારી શાંતિ અને એકદિલી આણવાનું કામ તો તેના કરતાં પણ હજારગણું અઘરૂં છે. હાલ તુરત તો હું તમને મિથ્યા શબ્દોની જાળમાંથી છૂટી નીકળવાનું સૂચન કરૂં છું. કારણ કે પ્રેમ ને શાંતિ, દયાભાવ ને સમભાવ, તથા વૈશ્વિક ભ્રાતૃભાવની ને બીજી એવી એવી વાતો તો આપણે આપણા બચપણથી સાંભળતાં આવ્યાં છીએ; પણ વ્યવહારમાં તો તે આપણે માટે અર્થરહિત ખાલી શબ્દોજ રહ્યા છે. પોપટની માફક આપણે તે શબ્દોનું વખતોવખત ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ, અને તેમ કરવું એ આપણે માટે તદ્દન સ્વાભાવિક બની ગયું છે. તેમ કર્યા વગર આપણને ચાલતું પણ નથી. જે મહાત્માઓના હૃદયમાં આ મહાન આદર્શોનું પ્રથમ સ્ફૂરણ થયું હતું, તે મહાત્માઓએ આ શબ્દો તે વખતે રચ્યા હતા અને તે કાળમાં અનેક જણ તેમનો ભાવાર્થ બરાબર સમજતા હતા; પણ પાછળથી અજ્ઞાન લોકોએ તે શબ્દોને રમકડાંની પેઠે રમવા માટે ઉંચકી લીધા છે, અને ધર્મને શબ્દોની એક ખાલી રમત જેવો અને આચારમાં કદી નહિ મૂકવાની વસ્તુ જેવો કરી મૂક્યો છે. ધર્મ એ હવે તેમનો પોતાનો રહ્યો નથી, પણ તે તેમના બાપનો, તેમની પ્રજાનો અને તેમના દેશનો વગેરે વગેરેનો બની ગયો છે. તમારા પાશ્ચાત્ય મુલકોમાં સામાન્ય રીતે આવુંજ સાંભળવામાં આવે છે કે "મારા બાપનો ધર્મ–અમારી પ્રજાનો ધર્મ–તમારા દેશનો ધર્મ" વગેરે વગેરે. અર્થાત્ કે અમુક એક ધર્મને સ્વીકારવો એ સ્વદેશાભિમાનનો એક ભાવ યાને દેખાવ થઇ રહ્યો છે, અને સ્વદેશાભિમાનનો ભાવ તો હમેશાં એકદેશીય અથવા પક્ષપાતીજ હોય છે, સર્વવ્યાપી કદાપિ હોતો નથી. આમ છે તેથી ધર્મની એકવાક્યતા સાધવાનું કામ હમેશાં અઘરૂંજ રહ્યું છે, અને અઘરૂંજ હોવું જોઇએ. તથાપિ ધર્મોની એકદિલી અને એકવાક્યતાના આ અઘરા કોયડાને આપણે તો વિચારીશુંજ. આપણે જોઇએ છીએ કે, પ્રત્યેક ધર્મનાં ત્રણ અંગો હોય છે– અત્રે હું મહાન અને માન્ય ધર્મોની વાત કરૂં છું તે ભૂલશો ના. પ્રત્યેક ધર્મનું પ્રથમ અંગ તો તેનું તત્ત્વજ્ઞાન છે. તત્ત્વજ્ઞાન પોતાના ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો, તેનું ધ્યેય અને તે ધ્યેયપ્રાપ્તિનાં સાધનોનું પ્રતિપાદન કરીને તે ધર્મવિશિષ્ટનું આખુંજ ક્ષેત્ર રજુ કરે છે. ધર્મનું બીજું અંગ તે તેનું પુરાણશાસ્ત્ર યાને દેવદેવતાઓ તથા ચમત્કારી પુરુષોની ગાથાઓનો સંગ્રહ છે. આ પુરાણશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ જે તે ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને દૃષ્ટાન્ત અને બીજી ગાથાઓદ્વારા નક્કર સ્વરૂપમાં લોકો આગળ મૂકવાનો છે, કે જેથી

[illegible]

છે તે દુષ્ટતાથી પ્રેરાઈને કરે છે એમ નહીં, પણ ધર્માંધપણું ને નામે ઓળખાતા માનવી બુદ્ધિના એક વિશિષ્ટ રોગથી પ્રેરાઈને કરે છે. આ ધર્માંધ લોકો બહુ નિખાલસ અને ભલા દિલના હોય છે ખરા, પણ તેઓ દુનિયાના બીજાં જીવજંતુઓ અને માણસોના જેટલાજ તેમનાં એ કૃત્યો માટે બીનજવાબદાર રહે છે. આ ધર્માંધપણાનો રોગ બીજા સર્વ રોગોમાં ભયંકરમાં ભયંકર છે. માનવસ્વભાવની સઘળી દુષ્ટતા એ રોગના પરિણામે સળવળી ઊઠે છે. ધર્માંધતાના આવેશમાં ક્રોધાન્ધ બનેલા હોઈ બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે, સ્નાયુઓ તંગ બની તેમાં રાક્ષસી બળ આવે છે અને મનુષ્યપ્રાણીઓ વાઘ જેવા વિકરાળ ને લોહીના તરસ્યા બને છે!

હવે સવાલ એ આવે છે કે, બધા ધર્મોની પૌરાણિક ગાથાઓમાં કંઈ સામ્યતા છે ખરી? યાને એવો એક પણ પૌરાણિક ગાથાસમૂહ છે કે જેનો બધાજ ધર્મો એકસરખો સ્વીકાર કરતા

હોય ? તો કે ના, ખચિતજ નહિ. બધાજ ધર્મોને પોતપોતાની પૌરાણિક ગાથા જોઇએ; દરેક ધર્મ માત્ર એટલુંજ કહે છે કે, "મારી ગાથાઓ અને મારી આખ્યાયિકાઓ સાચી છે, કપોલકલ્પિત ગપગોળા માત્ર નથી." આ વાત આપણે દાખલાદષ્ટાંતથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. ધ્યાન રાખો કે, જૂદા જૂદા ધર્મોમાંથી દાખલા આપવાનો મારો હેતુ, મારૂં કથન પૂરવાર કરી આપવા પૂરતોજ છે; કોઇ પણ ધર્મની ટીકા કરવાનો મારો જરાય ઉદ્દેશ નથી. ખ્રિસ્તીઓની એક ગાથામાં એમ છે કે, ઇશ્વરે કબૂતરનું રૂપ લીધું અને ઇસુ ભગવાનને દીક્ષા આપવા તે પૃથ્વીપર આવ્યો. ખ્રિસ્તી લોકો આને સાચી ઐતિહાસિક ઘટનાતરીક માને છે. તેમના શ્રદ્ધાળુ મનને તે વાત કપોલકલ્પિત નથી લાગતી. હિંદુઓ માને છે કે, ઇશ્વર ગાયમાં વ્યક્ત થાય છે. એ સાંભળી ખ્રિસ્તીઓ તડૂકી ઉઠે છે કે હિંદુઓની એવી માન્યતા ઐતિહાસિક ઘટના નથી, પણ કપોળકલ્પિત વાત છે, એક વહેમમાત્ર છે. યાહૂદી લોકો મૂર્તિપૂજાને ધિક્કારે છે, પણ એમ માને છે ખરા કે દેવદૂતની આકૃતિવાળી પેટી કે સંદૂકના રૂપમાં મૂર્તિ બનાવાય, તો તે પવિત્રમાં પવિત્ર દેવસ્થાનમાં સમર્પી શકાય. અર્થાત્ કે એવી પેટી જેહોવા ભગવાનને સમર્પણને પાત્ર વસ્તુ બને છે. પણ સ્ત્રી કે પુરુષના આકારની કોઈ મૂર્તિ બનાવવામાં આવે છે, તો તેઓ તરત તડૂકી ઉઠે છે કે "આ ભયંકર મૂર્તિ છે; તેને તોડીને ટુકડા કરી નાખો !" જોયું ? પૌરાણિક ગાથાઓની બાબતમાં આપણું ઐક્ય આવું છે ! કોઇ માણસ ઉભો થઇને કહે કે "મારા પયગંબર સાહેબે આવો આવો ચમત્કાર કર્યો હતો," તો બીજાઓ બોલી ઉઠશે કે "બેસો, બેસો; એ તો ટાઢા પહોરનો તડાકો છે." પણ તેનીજ સાથે તે બીજા લોકોને કહેતાં અચકાતા નથી કે "અમારા પેગંબરે આવા આવા ચમત્કારો કર્યા હતા;" કારણ કે એ ચમત્કારોનું વર્ણન કરનારા ભાવિકો તેમને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ માને છે. ઇતિહાસ અને પુરાણ વચ્ચેના જે સૂક્ષ્મ ભેદભાવ આ ભાવિક લોકોના મગજમાં હોય છે, તે સ્પષ્ટપણે સમજાવી આપવાને મને માલમ છે ત્યાંલગી તો દુનિયામાં હજી કોઇજ સમર્થ થયું નથી. ગમે તે ધર્મને લગતી એ બધી વાતો, ખરી રીતે તો પૌરાણિક યાને કલ્પિતજ છે અને પ્રસંગોપાત અહીં તહીં જરા ઐતિહાસિક તત્ત્વો તેમાં ગુંથાયાં હોય છે.

હવે કર્મકાંડની વાત આવે છે. એક ધર્મનો અમુક એક વિશિષ્ટ કર્મવિધિ હોય છે, અને તે માને છે કે, એજ વિધિ સાચો ને પવિત્ર છે તથા બીજા બધા ધર્મોના વિધિઓ કેવળ વહેમો છે. એક પંથ અમુક વિશિષ્ટ ચિહ્નને પૂજતો હોય છે, તો બીજો પંથ કહે છે કે "અરે ! કેવું ભયંકર ચિહ્ન !" દાખલાતરીકે હિંદુઓની

પૂજાનું સામાન્ય ચિહ્ન જે શિવલિંગ તેને લઈએ. આ શિવલિંગનું ચિહ્ન એ ખચિતજ સ્ત્રીપુરુષનું જાતિસૂચક ચિહ્ન છે; પણ ક્રમે ક્રમે તેનો એ ભાવ તદ્દન વિસરાઈ ગયો છે, અને અત્યારે તે વિશ્વંભરના ચિહ્નતરીકે માત્ર સમજાય છે. જે પ્રજાઓ આ શિવલિંગના ચિહ્નને પૂજતી હોય છે, તેમને તેની અંદર સ્ત્રીપુરુષની જાતિસૂચકતાનો માને બીભત્સતાનો ખ્યાલ સરખો નથી આવતો. એમને મન તો બસ એ પ્રભુનું ચિહ્નજ છે. એટલી વાત સમજી તેઓ સંતોષ માને છે, અને એથી વધારે તર્કવિતર્ક કરવાની તેમને આવશ્યકતા નથી લાગતી. પરંતુ અન્ય જાત કે અન્ય ધર્મના માણસને તો એમાં વિષયભાવ સિવાય કશું દેખાતુંજ નથી, અને તેથી એ ચિહ્નને જોતાંજ તે તેની નિંદા કરવા માંડે છે. આમ છતાં એ અન્યધર્મીય માણસ પોતે કશું એવું કરતો હોય છે કે જે જોઈ કે જાણીને શિવલિંગના પૂજારીઓને અતિ કંપારી વછૂટે છે, અને તેઓ તેના એ ધાર્મિક વિધિને અત્યંત ભયંકર લેખે છે. દાખલાતરીકે, હું બે મુદ્દા લઉં છું–હિંદુઓની શિવલિંગપૂજા અને ખ્રિસ્તીઓની પ્રભુભોજનવિધિ. ખ્રિસ્તીઓને મન શિવલિંગની પૂજા ભયંકર અને નિંદ્ય લાગે છે, અને હિંદુઓને મન ખ્રિસ્તીઓનો આ પ્રભુભોજનવિધિ કે જેમાં પ્રસાદતરીકે વહેંચવામાં આવતા રોટલી ને દારૂમાં ભગવાન ઈસુ ખ્રિસ્તના શરીરના માંસ અને 'રુધિરની ભાવના કલ્પવાની છે, તે ભયંકર ને ઘોર ભાસે છે. એ વિધિ જોઈ હિંદુઓ કહે છે કે, કોઈ મનુષ્યના સારા ગુણો પોતે પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનો વધ કરીને તેના માંસનું ભક્ષણ કરવું અને તેના લોહીનું પાન કરવું, એ નરમાંસભક્ષક અઘોરીઓનું કૃત્ય છે. કેટલીક જંગલી જાતોમાં હજી પણ એવો રિવાજ છે. કોઇ માણસ જો અસાધારણ બહાદુર હોય, તો તેઓ ટોળે મળીને તેનો વધ કરી નાખે છે, અને પછી તેના કાળજાનો આહાર કરે છે. કારણ કે તેમની માન્યતા એવી જાતની હોય છે કે, એ બહાદુર માણસના કાળજાનો આહાર કરવાથી તેની બહાદુરી અને મરદાનગીના ગુણો તેમનામાં આવશે. સર જોન લુબ્બૉક જેવા ધર્મનિષ્ઠ ખ્રિસ્તી ગૃહસ્થ પણ મુક્તકંઠે કબૂલ કરે છે કે, ખ્રિસ્તીઓના આ 'પ્રભુ–ભોજનવિધિ'નું મૂળ આ જંગલી અને પિશાચી ભાવમાંજ રહેલું છે; યાને એ પ્રભુ–ભોજનનો વિધિ નરમાંસભક્ષણ કરનારા જંગલીઓના પિશાચી રિવાજમાંથીજ લેવાયલો છે. સામાન્ય ખ્રિસ્તીઓ અલબત એના આ મૂળનો આ ખ્યાલ કબૂલ કરતા નથી; અને સાચી વાત તો એ છે કે, એ વિધિનું રહસ્ય શું છે તેનો ખ્યાલ સરખો તેમના ભાવિક મનમાં આવતો નથી. તેમને મન તો એ વિધિ એ એક પવિત્ર ચીજ છે, અને એ કરતાં વિશેષ જાણવાની તેમને દરકાર

પણ નથી હોતી. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, કર્મકાંડની બાબતમાં પણ એવું કોઈ વિશ્વમાન્ય ચિહ્નવિશેષ નથી કે જેનો પ્રભાવ બધા ધર્માનુયાયીઓપર પડે, અને બધાજ ધર્મો તેને સર્વસામાન્ય ધર્મચિહ્નતરીકે સ્વીકારે. તો પછી વિશ્વમાન્યતા જેવું એક તત્ત્વ રહ્યુંજ ક્યાં ? અને વિશ્વધર્મનું બંધારણ હાથ લાગવાની [illegible] રહી ! પણ ગભરાઓ નહિ. આ બધા વિરોધી [illegible] ધર્મનું અસ્તિત્વ તો ક્યારનુંય છે. ચાલો ત્યારે, [illegible] કે એ વિશ્વધર્મ શું ચીજ છે ?

[illegible] વિષે અને એ ભાવનો જગતમાં મુખ્યત્વે [illegible] કરતા. માટ સમાજને કેવી રીતે સ્થપાયે જાય છે, તેના [illegible] ઘણું અંદાજ સાંભળીએ છીએ. આ ઠેકાણે મને એક જૂની [illegible] આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં મદ્યપાન એ અતિ નિંદ્ય [illegible] છે. તેથી ઉજળિયાત કોમમાં જાહેર રીતે [illegible] હિંમત ચાલતી નથી. હવે કોઈ [illegible] દારૂ પીવાની ઈચ્છા થઈ. તેમને [illegible], અને તે તેમની પકડેનાજ [illegible] માડતા પહેલાં તે ભાઈઓએ [illegible], બહુ સાવચેતીથી મૂંગા [illegible] જાગી જશે." એમ કહી [illegible] તમણે એકબીજાને ચુપ [illegible] જાગશે." એક જણે [illegible] દાણી દેતા [illegible] કોક જાગશે" [illegible] તેમના [illegible] પગ મૂકતાંજ [illegible] વિશ્વમાન્ય [illegible]

બંધુભાવની વાતો કરે છે, અને કહે છે કે "બધાંજ આકાશસ્થ મહાન પિતાનાં સંતાન છે" પણ ખ્રિસ્તી સમાજ બહારના કોઇની વાત આવે છે ત્યારે તેમનો બધાંજ "મહાન પિતાનાં સંતાન છે" એ ભાવ ક્યાંનો ક્યાંય ઉડી જતો જોવામાં આવે છે, અને કહેતાં જરાય અચકાતા નથી કે, પવિત્ર ભગવાન ઈસુ ખ્રિસ્ત અને તેના ધર્મમાં નહિ માનનારની ગતિ એવા સ્થાનમાં થશે કે જ્યાં તેને શાશ્વત કાળ માટે ગોંધાઇ રહેવું પડશે.

અને આવી રીતે વિશ્વવ્યાપી ભ્રાતૃભાવ અને સમાનતાની વાતો કરતા અનેકો જગતમાં વિચરે છે; તેથી દુનિયામાં આવી વાતો ચર્ચાતી તમારા સાંભળવામાં આવે, ત્યારે મારી સલાહ તો એજ છે કે, તમે તમારે થોડીક વાર મૂંગા રહીને તમારી જાતને સંભાળી લેજો. કારણ કે આવી આવી વાતોને ઓથે ઘણે ભાગે ભારેમાં ભારે સ્વાર્થવૃત્તિ રહેલી હોય છે. કહેવત છે કે 'ગાજ્યા મેઘ વરસે નહિ અને ભસ્યા કૂતા કાટે નહિ' તેમ જેઓ ખરા કામકરંદા હોય છે અને જેમનાં હૃદય વિશ્વવ્યાપી ઉદાત્ત ભ્રાતૃભાવ યાને વિશ્વપ્રેમના ભાવથી ખરેખરાંજ રંગાઇ ગયાં હોય છે,. તેઓ લાંબીચોડી વાતો કરતા નથી કે વિશ્વવ્યાપી ભ્રાતૃભાવના નાના નાના વાદ ઉભા કરતા નથી; પરંતુ તેમનાં કૃત્યો, તેમની ચીલ-ચાલો અને તેમનું સમગ્ર જીવન દીવા જેવું સ્પષ્ટ બનાવી આપે છે કે, તેમના અંતરમાં માનવજાતમાત્રનો વિશ્વપ્રેમ યાને વિશ્વવ્યાપી ભ્રાતૃભાવની લાગણી ખરેખર ઉભરાઇ રહી છે, અને તેમનામાં બધાંયને માટે પ્રેમ અને સમભાવ ભરપટ્ટે છે. એવા સજ્જનો બોલ-તા નથી, પણ મુંગામૂંગા કાર્ય કરે છે અને એ કાર્ય મારેજ જીવે છે. મોઢાની વાતોથી અને ડંફાસોથી આ જગત હવે કંટાળ્યું છે; તેથી અત્યારે તો આપણને દીર્ઘાલા કાર્યની વધારે અને વાતોનાં વડાંની ઓછી જરૂર છે.

ત્યારે, અત્યાર લગીમાં તો આપણને જે જણાયું છે તે એટ-લુંજ કે, ધર્મની બાબતમાં કોઇ વિશ્વમાન્ય લક્ષણોને શોધી કાઢવાનું કામ અત્યંત કઠણ છે; અને આમ છતાં હું તમને આગળ કહી ગયો છું કે, એવો વિશ્વધર્મ અને તેનાં ઉચિત લક્ષણો અસ્તિત્વમાં છે. આપણે બધાંજ મનુષ્યપ્રાણીઓ છીએ, પણ આપણે બધાં સરખાં છીએ? બેશક નહિજ. કોણ કહે છે કે, આપણે સમાન છીએ? માત્ર બેભાનજ ગાંડાઓજ. આપણી મગજશક્તિઓમાં, આપણી સત્તાઓમાં અને આપણા શરીર ઈત્યાદિ ઇત્યાદિમાં આપણે સૌ શું સરખા છીએ? ના. એક માણસ બીજા કરતાં શરીરબળમાં ચઢીઆતો હોય છે, તો એકની અંદર મગજશક્તિ બીજા કરતાં વધારે હોય છે. જો આપણે બધાંજ સરખા હોઇએ, તો આ

અસરખાપણું યાને અસમાનતા કેમ છે વારુ ? આપણી વચ્ચેની એ અસમાનતા કોણે પેદા કરી છે ? તો કે આપણેજ. આપણી પાસે ઓછીવત્તી સત્તાઓ છે, આપણી અંદર ઓછીવત્તી મગજશક્તિઓ છે, અને આપણાં શારીરિક બળ ઓછાંવત્તાં છે; તેને લીધેજ આપણી વચ્ચે અસરખાપણું ઉત્પન્ન થયું છે. આમ છતાં આપણ સૌને ખબરજ છે કે, આ સમાનતાનો સિદ્ધાંત આપણાં હૃદયને અતિપ્રિય અને સુખકર લાગે છે. આપણે બધાંજ માનવી પ્રાણીઓ છીએ; પણ તેમાં કેટલાક પુરુષો છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓ છે. કોઇનો શરીરનો રંગ કાળો છે ને કોઇનો રંગ ગોરો કે રાતો છે; પણ બધાંજ મનુષ્યો છીએ અને એકજ મનુષ્યજાતિનાં અંગીભૂત છીએ. ચહેરાઓ પણ આપણા જાતજાતના છે. કોઇ બે ચહેરા સરખા જણાતા નથી, છતાં આપણે બધાંજ મનુષ્ય પ્રાણીઓ છીએ, એ તો નિર્વિવાદ છે. ત્યારે આ બધાંને સામાન્ય એવું મનુષ્યજાતિત્વ ક્યાં ને શેમાં રહ્યું છે ? એ સવાલની વિવેચના આપણે કરતી રહી. હું કોઇ કાળા કે ગોરા રંગની સ્ત્રી કે પુરુષ વ્યક્તિને જોઉં છું, ત્યારે રંગભેદ અને જાતિભેદ છતાં પણ તે મનુષ્ય છે એમ તો તરતજ સમજી જાઉં છું; અને આ બધા વિવિધ ચહેરાઓની અંદર પણ સર્વસામાન્ય એવો મનુષ્યત્વનો ભાવ રહેલો છે, એ પણ જાણું છું. એ મનુષ્યજાતિત્વના ભાવને હું પકડવા જાઉં છું તો તે હાથમાં નથી આવતો, અને તેને જ્ઞાનેંદ્રિયોથી સમજવા કે બુદ્ધિથી પ્રત્યક્ષાનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું, ત્યારે પણ તે ભાવ મને નથી જણાતો; તથાપિ હું ચોક્કસ રીતે જાણું છું કે, તે ભાવ છે તો ખરોજ. મને જો કશાની ખાત્રી હોય તો તે આપણ બધાંને સામાન્ય એવા આ મનુષ્યત્વના ભાવનીજ છે. એ ભાવના સામાન્ય અસ્તિત્વને લઇનેજ હું તમોને એક પુરુષ કે સ્ત્રીતરીકે ઓળખી શકું છું. તેવીજ રીતે આ વિશ્વધર્મની બાબતમાં પણ સમજવાનું છે. એ વિશ્વધર્મનો પ્રવાહ દુનિયાના ધર્મોમાં અનેકજ પ્રકારના ધર્મોમાં સતત વહી રહ્યો છે. વિશ્વધર્મનું અસ્તિત્વ [illegible] અને અનંતકાળથી તે ચાલતું આવ્યું છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યુંજ છે કે "मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव–" [illegible]

[illegible]

કારણ આપણી વિશ્વધર્મની ભાવનાના કોયડાને સુગમ બનાવે છે. હવે મુશ્કેલી માત્ર એજ છે કે, મનુષ્યજાતિનો મોટો ભાગ આ વસ્તુસ્થિતિથી બિલકુલ અજાણ છે.

'વિવિધતામાં એકતા'—એજ જગતની યોજના છે. આપણે સઘળાંજ માણસ છીએ, અને છતાં સઘળાંજ એકબીજાથી ભિન્ન છીએ. મનુષ્યજાતિના અંશતરીકે તમારી સાથે મારી એકવાક્યતા છે, અને ફલાણા ફલાણા ભાઇતરીકે તમારીને મારી વચ્ચે ભેદ છે. એક પુરુષતરીકે તમે સ્ત્રીથી ભિન્ન છો, પણ એક મનુષ્યતરીકે તો તમારી અને સ્ત્રીની વચ્ચે કંઇજ ભેદ નથી; સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભય એકજ છે. મનુષ્યતરીકે તમે પશુથી જૂદા છો, પણ સચેતન અથવા જીવંત વસ્તુઓતરીકે પુરુષ, સ્ત્રી, પશુ તેમજ વનસ્પતિ—બધાં એકજ છો; અને અસ્તિત્વતરીકે તો જગતસમષ્ટિ સાથે તમે એકરૂપ છો. એ જગતસમષ્ટિ અથવા વિશ્વવ્યાપી અસ્તિત્વ તેજ ઈશ્વર છે, અને એ ઈશ્વરજ જગતની અંદર ઐક્યનું કેન્દ્ર છે. એની અંદર આપણે બધાં એક છીએ; તેમ છતાં વ્યક્ત સૃષ્ટિમાં તો આ ભિન્નતાઓ હંમેશાં રહેવાની અને રહેવી જોઇએજ. આપણાં કાર્યોમાં અને આપણી શક્તિઓમાં આ ભિન્નતાઓ અથવા તફાવતો અત્યારે જેમ બહાર વ્યક્ત થયા કરે છે, તેમ તો હંમેશાં થયા કરવાનાજ, ત્યારે આપણને જણાય છે કે, વિશ્વધર્મનો અર્થ જો એવો કરવામાં આવે કે, તમામ મનુષ્યજાતિએ અમુક એક બાબતનાજ સિદ્ધાંતો માનવા જોઇએ, તો તે વાત બની સર્વથા અશક્ય છે. તેમ કદાપિ થઇ શકવાનું નથી; એવો વખત ક્યારેય આવવાનો નથી કે જ્યારે બધાંના ચહેરા એકસરખા હશે. વળી આપણે એવી આશા રાખતા હોઇએ કે, સિદ્ધાંતો તો નહિ, પણ પૌરાણિક ગાથાઓ તો જગતભરમાં સર્વની એક બનશે, તો તે વાત પણ અશક્ય છે; તેમ પણ કદી બનવાનું નથી. તેમ સર્વસામાન્ય કર્મકાંડનો પણ સંભવ નથી. એવી વસ્તુસ્થિતિ અસ્તિત્વમાં આવવાની કદાપિ શક્યતાજ નથી; અને તેમ [illegible] તો નાશજ [illegible] કે, તે વખતે દુનિયાનો [illegible], [illegible] વિવિધતા એજ જીવનનો પહેલો [illegible]. [illegible] આપણ [illegible] જગતમાં પ્રવર્તતી [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible]

જોતો પૃથ્વીપર ઉભો છે; તેને સૂર્યોદય વખતે પ્રકાશનો એક મોટો દડો દેખાય છે. હવે ધારો કે, તે સૂર્ય તરફનાં પ્રવાસે નીકળે છે. સાથે તે છબી પાડવાનું યંત્ર યાને કૅમેરો લેતો જાય છે, અને પ્રવાસના તેના દરેક મુકામે તે સૂર્યની તસ્વીર લેતો જાય છે. આ ક્રમને સૂર્ય સુધી પહોંચતાં લગી ચાલુ રાખે છે. પછી તે પાછો આવે છે ને તેણે પાડેલી સૂર્યની તસ્વીરો તે આપણી આગળ મૂકે છે. તે જોઇ આપણને શું જણાશે વારુ? તો કે, એજ કે દરેક મજલ-પર લીધેલી તસ્વીર બીજી મજલોપરની તસ્વીરો કરતાં જૂદી છે. એટલે જોનારને તો એમજ લાગે કે, જાણે પાછા ફરતી વખતે તે જૂદા જૂદા અનેક સૂર્યોની અનેક તસ્વીરો લેતો આવ્યો છે. પરંતુ આપણને તો ખબરજ છે કે, એ માણસે પોતાના પ્રવાસની દર મજલે એકજ સૂર્યની તસ્વીર ખેંચ્યા કરી અને તેથી એ બધીજ તસ્વીરો એકજ સૂર્યની છે, અનેકની નહિ. એવોજ પ્રકાર પ્રભુની બાબતમાં સમજવાનો છે. તસ્વીરોનું જૂદાપણું જેમ સૂર્યને બાધક નીવડતું નથી યાને સૂર્યનું સ્વરૂપ તો જે છે તેજ રહે છે, તેમ જગતની જૂદી જૂદી પ્રજાઓ ઇશ્વરને જૂદે જૂદે ભાવે ભજે કે જૂદા જૂદા દષ્ટિબિંદુથી જુએ કે જૂદાંજૂદાં નામોથી ઓળખે, પણ ઇશ્વર તો જે છે તે એકજ છે અને તે એક ઇશ્વરનેજ સૌ કોઇ ભજે છે. ઉંચી પ્રતિના તત્વજ્ઞાનદ્વારા કે નિકૃષ્ટ પ્રતિના તત્વજ્ઞાનદ્વારા, અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર પૌરાણિક ગાથાઓદ્વારા કે હલકા ભાવવાળી સામાન્ય ગાથાઓદ્વારા, સર્વોત્તમ સંસ્કારી કર્મકાંડદ્વારા કે નિંદ્ય તાંત્રિક વિધિ-દ્વારા પણ દરેક સંપ્રદાય, દરેક જીવાત્મા, દરેક પ્રજા અને દરેક ધર્મ જાણપૂર્વક કે અજાણપૂર્વક પણ પ્રભુના ભણી ઉપર જવાનેજ મથ્યા કરે છે. સત્યની જે જે ઝાંખીઓ મનુષ્યને થાય છે, તે તે દરેક એ પ્રભુનીજ છે, અન્ય કશાયની નહિ. ધારો કે, આપણે સૌ હાથ-માં વાસણો લઇને એક જળાશયમાંથી પાણી લેવા જઇએ છીએ. કોઇના હાથમાં પવાલું છે, તો કોઇના હાથમાં ગાગર છે; કોઇના હાથમાં ડોલ છે, તો કોઇના હાથમાં કળશીઓ છે એમ જૂદાં જૂદાં વાસણો દરેકના હાથમાં છે. અને તેમાં આપણે પાણી ભરી લઇએ છીએ. હવે દરેક પ્રસંગમાં પાણીનાં આકાર અને કદ આપણે દરેક જણ જે વાસણ લઈ ગયાં હોઇશું, તે વાસણ-ના આકાર અને કદ જેવાંજ સ્વાભાવિક રીતે થશે. જે પ્યાલો લાવ્યો હશે, તેનું પાણી પ્યાલાના આકારનું હશે; જે ગાગર લાવ્યું હશે, તેનું પાણી ગાગરના આકારનું હશે; અને એ રીતે દરેકનું પાણી જૂદા જૂદા આકારનું હશે; પણ દરેકના વાસણમાં હોય છે તો પાણી-જ, પાણી સિવાય અન્ય કશું હોતું નથી. તેવીજ રીતે દરેક ધર્મની બાબતમા છે. આપણાં મન આ વિવિધ વાસણો જેવાં છે, અને એ

મનોની મદદથી આપણે પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પામવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છીએ. ઈશ્વર એ આ જૂદાં જૂદાં વાસણોમાં ભરાતા પાણી જેવો છે, અને દરેક મનરૂપી વાસણમાં ઈશ્વરનું દર્શન જે તે વાસણના આકાર પ્રમાણે યાને જે તે મનોદશા પ્રમાણે થાય છે. આમ છતાં તે બધાંય દર્શનો હોય છે તો એકજ ઈશ્વરનાં. પ્રત્યેકની બાબતમાં તે છે તો પ્રભુજ. વિશ્વવ્યાપી કોઈ પણ તત્ત્વનો આપણે સ્વીકાર કરી શકીએ તેમ હોય, તો તે આજ છે.

વારૂ ત્યારે, અનુમાનની દૃષ્ટિએ તો અસારલગીમાં આપણે ઠીક ફાવ્યાં કહેવાઈએ, યાને આખરે એક સર્વસામાન્ય તત્ત્વ આપણે હાથ ચઢ્યું છે, પરંતુ ધર્મોની આ એકદિલી વ્યવહારમાં સિદ્ધ કરી બતાવાની કોઈ રીત છે કે કેમ તે જાણવું જોઈએ. ધર્મના જૂદા જૂદા ખ્યાલો બધાજ સાચા છે, એ માન્યતા કંઈ આજકાલની નવીન નથી, ઘણી ઘણી જૂની હોય એમ આપણને માલમ પડે છે. હિંદુસ્થાન, ચીન, મિસર, જાપાન, ટિબેટ, યૂરોપ અને છેવટે તમારા અમેરિકામાં પણ સેંકડો પ્રયત્નો બધા ધર્મોને પ્રેમના સૂત્રમાં પરોવી એકત્ર કરવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી એકાદ અનુકૂળ સર્વસામાન્ય ધોરણ સ્થાપવા માટે થયા છે; પણ તે બધાજ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. કેમકે તેમણે કોઈ વ્યાવહારિક યોજનાનું અનુકરણ કર્યું નહોતું. ઘણાંઓએ કબૂલ કર્યું છે કે, દુનિયાના બધાજ ધર્મો ખરા છે, પણ તે બધાના સંગમ અને સંગઠનમાં દરેકનું વ્યક્તિત્વ સચવાઈ રહે એવી રીતે ધર્મ સકળને એકત્ર કરવાનો વ્યાવહારિક રસ્તો કોઈ કરતાં કોઈએ બતાવ્યો નથી કે કોઈ બતાવતા નથી. એ ઉદ્દેશસિદ્ધિને માટે એકલી એજ યોજના વ્યાવહારિક થઈ શકે તેમ છે કે જે ધર્મની અંદરના કોઈ પણ શખ્સનું વ્યક્તિત્વ નષ્ટ કર્યા સિવાય, તેને બીજાંઓની સાથે સમાગમમાં આવવાનો યાને છૂટથી બીજાંઓની સાથે ભળવાનો કોઈ મુદ્દો બતાવી આપે. પરંતુ આને બદલે અત્યારસુધીમાં થયું છે એવું કે, ધર્મોની એકરાગતા સાધવા માટે જેટલી જેટલી યુક્તિઓ અજમાવવામાં આવી છે, તેમાં ધર્મને લગતા બધાજ વિચારોનો સમાવેશ કરવાની મોટી મોટી વાતો કરવા છતાં આખર સરવાળે તો યોજકોએ પોતાને અમુક થોડાક સિદ્ધાંતોથી બાંધી દેવાનીજ કોશીપ કરેલી છે, અને એનું પરિણામ એ આવેલું છે કે, તેમની એ યોજનાઓ દુનિયાના પંથોમા નૂતન વધારારૂપ નીવડી છે, અને બીજા પંથોની માફક એ પણ પરસ્પર ઝઘડા, વિખવાદ ને ધક્કમધક્કા કરી રહી છે.

હવે આ સંબંધમા મારી પાસે પણ એક નાનીશી યોજના છે. એ કાર્યસાધક નીવડશે કે કેમ તેની તો મને ખબર નથી.

નથી; છતાં પણ તે તમારી આગળ ચર્ચા ખાતર રજુ કરવાની ખાહેશ ધરાવું છું. આ રહી મારી તે યોજનાઃ—પહેલા પ્રથમ તો હું મનુષ્યજાતિને "ખંડન નહિ પણ મંડન"—એ સૂત્રનો અંગીકાર કરવાને કહું. ઉચ્છેદક સુધારકોને હાથે એકંદર સરવાળે દુનિયાનું કંઈજ ભલું થતું નથી. માટે કશાને ભાંગો નહિ કે તોડો નહિ, પણ રચો યાને ખંડનાત્મક કાર્ય નહિ પણ રચનાત્મક કાર્ય કરો. તમારાથી બની શકે તો સહાયકર્તા થાઓ, નહિ તો હાથ જોડીને કિંવા અદબ વાળીને આઘા ઉભા રહો અને જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દો અને જોયા કરો. સહાય કરવાનું તમારાથી ન બને, તો નુકસાન તો હરગીજ નજ કરો. કોઈ પણ માણસની નિખાલસ માન્યતાઓ સામે શુકન સરખો ન ઉચ્ચારો. બીજી વાત એ કે, મનુષ્ય જે ભૂમિકાએ ઉભો હોય, તે ભૂમિકાપરથીજ તેને લ્યો અને ત્યાંથીજ તેને ઉંચે ચઢાવી આપો. તમારી પોતાની ભૂમિકાપર યાને તમારા પોતાના ધર્મમાં તેને આણવાનો પ્રયત્ન ન કરો. ઈશ્વર એજ બધા ધર્મોનું કેંદ્ર છે, અને આપણે દરેક જણ એ કેંદ્રસ્થ ઈશ્વર ભણીજ જૂદી જૂદી ત્રિજ્યાએ રહી ગતિ કરી રહ્યાં છીએ. આ વાત જો સાચીજ છે, તો પછી એ વાત પણ નક્કી છે કે, આપણે બધાય તે કેંદ્રને અવશ્ય પ્રાપ્ત થવાનાં, અને એ કેંદ્રપર કે જ્યાં બધી ત્રિજ્યાઓ એકત્રિત થાય છે, ત્યાં આપણા બધા ભેદભાવો ઓસરી જશે. પણ જ્યાંસુધી આપણે ત્યાં પહોંચ્યાં નથી, ત્યાંસુધી તો ભેદો અવશ્ય રહેવાનાજ. આ બધી ત્રિજ્યાઓ એકજ કેંદ્ર ભણી વળનારી છે. તેથી એક જણ એને પોતાને રૂચતી ત્રિજ્યા પકડી તેને આધારે પોતાનો પ્રવાસ શરૂ કરે, બીજો બીજીને આધારે અને એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન રેખાએ કૂચ કરે અને આપણે બધાંજ જો આપણી પોતપોતાની રેખાપર આગળ ને આગળ ધપતાં જઈએ, તો ખચિતજ આપણે બધાં એકજ કેંદ્રને પ્રાપ્ત થઈશું. કારણ કે અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે "બધાજ રસ્તા રોમ ભણી જાય છે." તેમ આ બધીજ ત્રિજ્યાઓ એકજ કેંદ્રને મળે છે. આપણામાંનું હરેક જણ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર કુદરતી રીતેજ વૃદ્ધિ ને વિકાસ સાધી રહ્યું છે, એટલે કાળે કરીને હરેક વસ્તુને સર્વોત્કૃષ્ટ સર્વોત્તમ સત્યનું જ્ઞાન થઈ રહેશે આખરે તો. મનુષ્યોએ પોતેજ પોતાની જાતને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તમે અને હું શું કરી શકીએ તેમ છીએ ! તમારામાં એક બાળકને પણ [illegible] શું તમે કરતા હો ? તમારાથી તેમ [illegible] નહિ. [illegible] પોતેજ પોતાની જાતને શીખવા રહે છે. તમારી ફરજ તે. તેને [illegible] પૂરી પાડવી અને તેના [illegible] દૂર કરી આપવાં, એટલીજ છે.

એક છોડવો ઉગે છે. એ ઉગવાની ક્રિયા છોડવા પાસે શું તમે કરાવો છો ? તમારી ફરજ તો એ છોડવાના સંબંધમાં એટલીજ છે કે, તેની આજુબાજુ વાડોલિયું કરી જનાવરો વગેરે તેને ખાઇ ન જાય તેવી વ્યવસ્થા રાખવી. એટલું કર્યું કે તમારી ફરજ બસ ખલાસ થઇ જાય છે. પછી તો છોડવો એની મેળેજ વધે છે. મનુષ્યમાત્રના આધ્યાત્મિક વિકાસની બાબતમાં પણ એવોજ પ્રકાર છે. તમને કોઇથીજ શીખવી શકાય તેમ નથી, તમને આધ્યાત્મિક કે ધર્મપરાયણ કોઇથીજ બનાવી શકાય તેમ નથી. તમારે પોતેજ તમારી જાતને શીખવવાનું છે; તમારી અભિવૃદ્ધિ યાને તમારા વિકાસનું આગમન અંદરથીજ થવું રહ્યું.

બહારનો શિક્ષક શું કામ કરી શકે ? તો કે એ તો તમારા માર્ગમાંના અંતરાયો જરા દૂર કરી આપે, અને એટલું કરે એટલે તેની ફરજ ખલાસ થઇ ગઇ. તમારાથી બને તે તમે મદદ કરો. તમેજ મનુષ્યોને આધ્યાત્મિક કે ધર્મપરાયણ બનાવી શકો છો, એવા વિચારોને તિલાંજલિ આપી દો. કેમકે એ વાત અસંભવિત છે, અશકય છે. તમારે માટે તમારા અંતરાત્મા સિવાય અન્ય કોઈ ગુરુ નથી; એ વાતને સારી પેઠે પિછાની જાઓ, અને પછી શું થાય છે તે જુઓ. સમાજની અંદર આપણે અનેક જાતના સ્વભાવો જોઇએ છીએ. સહસ્ત્રાવધિ પ્રકારના ચહેરાઓ છે, તેમ હજારો પ્રકારનાં મન અને દરેક મનમાં સહસ્ત્રાવધિ જાતની વૃત્તિઓ હોય છે. એ બધાંયનું સંપૂર્ણ સમાનપણું થવું અશકય છે, પણ આપણા ચાલુ કામ માટે આપણે તેમને ચાર વર્ગોમાં વિભકત કરીશું તો બસ થશે. પ્રથમ વર્ગ તો કાર્યકર વૃત્તિવાળા મનુષ્યોનો થશે. એ વૃત્તિવાળા મનુષ્યને તો બસ કામ, કામ ને કામજ કરવાનું ગમે છે; કામવગર એને ચેનજ પડતું નથી. એના સ્નાયુઓ અને મજ્જાતંતુઓમાં અપાર શક્તિ ભરેલી હોય છે. એનો ઉદ્દેશ બસ કામ કરવાનોજ હોય છે-દવાખાનાં બંધાવવાં કે એવાંજ બીજાં સખાવતી કામો કરવાં, રસ્તાઓ બાંધવા, યોજનાઓ ઘડવી કે વ્યવસ્થા રાખવી-એવાં એવાં કામો કરવામાંજ તેને રસ પડે છે. આવી મનોવૃત્તિવાળાનો વર્ગ તે પહેલો વર્ગ થયો. હવે બીજો વર્ગ લાગણીપ્રધાન અને રસિક વૃત્તિવાળાઓનો આવે છે. એવી વૃત્તિવાળા મનુષ્યને સૌંદર્યનો વિચાર કરવાનું, પ્રકૃતિની રસિક અને કળામય બાજુનો ઉપભોગ કરવાનું અને પ્રેમ તથા પ્રેમના પ્રભુને આરાધવાનું બહુ ગમે છે. સર્વ જમાનામાં થઇ ગયેલા મહાત્માઓપર, સર્વ ધર્મોના પેગંબરોપર અને ઇશ્વરના પૃથ્વીપર થયેલા અવતારોપર તેને ખરા અંતઃકરણનો ભાવ હોય છે; જાનો જીગરથી તે તેમના બધાંના ઉપર ઓવારી જાય છે, અને તેમ કરતાં એને દરકાર સરખી રહેતી નથી કે, ક્રાઇસ્ટ કે બુદ્ધનું અસ્તિત્વ

[illegible]

હવે મનુષ્યજાતિના મોટામાં મોટા ભાગને સંતોષકર, ખાતર આ વિવિધ વૃત્તિઓવાળાં મનોને તેમને યોગ્ય ખોરાક પૂરો પાડ-વાની ધર્મમાં શક્તિ હોવી જોઈએ. જે ધર્મોમાં એવી શક્તિનો અભાવ હોય છે, તે ધર્મો બધા એકપક્ષી કિંવા એકદેશીય બની જાય છે. ધારો કે, તમે કોઈ ભક્તિ અને ભાવપ્રધાન ધર્મમાં જાઓ છો. ત્યાં તમારા જોવામાં શું આવે છે? તો કે, ભક્ત અને ભાવિક લોકો ગાતા ને નાચતા હોય છે, આક્રંદપૂર્વક પ્રભુની પ્રાર્થનાઓ કરતા હોય છે અને જે જાય તેને ભક્તિ ને પ્રેમભાવનો ઉપદેશ આપતા હોય છે. એવા લોકોને તમે કહો કે "ભાઈ! આ બધું તમે કરો છો તે તો ઠીક છે, પણ મારે તો એના કરતાં કંઈ વધારે સબળ વસ્તુ જોઈએ છે; મારે તો થોડુંક વિવેકબુદ્ધિનું કામ છે અને તત્ત્વજ્ઞાન જોઈએ છે. મારે તો બધી વસ્તુઓ ક્રમેક્રમે ને બુદ્ધિપૂર્વક સમજવી છે." તો તરતજ તેઓ બોલી ઉઠશે કે "ચાલ, નીકળ અહીંથી." એમ કહી તમને તે લોકો ત્યાંથી કાઢી મૂકશે, એટલુંજ નહિ પણ જો તેમનાથી બની શકતું હોય તો તમને

* (સર્મન ઑન ધી માઉન્ટ) સિનાઈ પર્વતપર પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વરે ઈસ્રાયલ લોકોના મુખ્ય પુરુષ મોઝેસને સકળ મનુષ્યજાતિ માટે કાયદા અને નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપેલો હતો, એવી ખ્રિસ્તી લોકોની માન્યતા છે એ ઉપદેશજ ગિરિપ્રવચન અથવા પહાડપરના ઉપદેશને નામે ઓળખાય છે.

બીજા કોઈ સ્થાનમાં મોકલી આપવાનું પણ ચૂકશે નહિ—અર્થાત્ કે એ પંથ ભાવપ્રધાન વૃત્તિવાળાનેજ મદદ કરી શકે છે; બીજાંઓને તેઓ સહાયભૂત નથી થતા, અને તેમાંયે ખરાબમાં ખરાબ વાત તો એ છે કે, તેમની નિખાલસતા અને પ્રમાણિકતામાં પણ વિશ્વાસ નથી કરતા. હવે તત્ત્વજ્ઞો પણ એવા હોય છે કે તેઓ ભારતવર્ષ અને પૂર્વ તરફના દેશોના ડહાપણની મોટી મોટી વાતો કરતા હોય છે અને લાંબા લચક અને ભારે પાંચશેરી જેવા અધ્યાત્મવિદ્યાના પારિભાષિક શબ્દો વાતચીતમાં ડગલે ને પગલે વાપરીને પોતાની પંડિતાઈ અને વિદ્વત્તાનું દર્શન કરાવે છે. પણ મારા જેવો કોઈ સાધારણ માણસ તેમની પાસે જઇને કહે કે "મહાશયજી! મને એવું કંઈ બતાવી શકશો કે જેથી હું આધ્યાત્મિક યાને તત્ત્વજ્ઞ બની શકું?" તો તેના જવાબમાં પ્રથમ તો તેઓ સહેજ સ્મિત કરે છે અને પછી ધીરે રહીને કહે છે કે "અરે! તું બુદ્ધિમાં અમારા કરતાં બહુ ઉતરતો છે. આધ્યાત્મિક વિદ્યા સમજવા જેટલી તારી બુદ્ધિજ ક્યાં છે? તારાથી શું સમજાય-ધૂળ?" આવી વૃત્તિ હોય છે. આપણા મોટા મોટા તત્ત્વજ્ઞો આમ કહીને બારણાનોજ રસ્તો બતાવી દે છે. હવે ત્રીજો વર્ગ ગૂઢાર્થ શોધકોનો છે. તેઓ આ અસ્તિત્વની જૂદી જૂદી ભૂમિકાઓનો, મનની જૂદી જૂદી દિશાઓનો અને મનની શક્તિઓ શું શું કરી શકે તેમ છે, ઈત્યાદિ ઈત્યાદિની મોટી મોટી વાતો છાતી ફૂલાવી ફૂલાવીને કરે છે. પણ જો તમે એક સાધારણ માણસતરીકે તેમની પાસે ગયા હો અને કહો કે "મહારાજ! મારા હાથે થઇ શકે એવું સારૂં કાર્ય શું છે તે મને બતાવો; મારી તર્કબુદ્ધિ કંઇ ચાલતી નથી, માટે મને અનુકૂળ આવે એવું-મારા અધિકારને યોગ્ય કંઈ મને આપશો?" તો તેઓ પણ ઘમંડપૂર્વક સ્મિત કરી કહેશે કે "સાભળો, કેવો મૂર્ખ! એને કંઇજ જ્ઞાન નથી, એનું ઉન્નું કોક છે." આ પ્રમાણેનો વ્યવહાર જગત સમસ્તમાં જ્યાં ત્યાં ચાલી રહ્યો છે. મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે કે, આ બધા પંથોના આવા કટ્ટર પ્રતિનિધિઓને એક વાર એકઠા કરીને એક ઓરડામાં પૂરૂં, અને તેમના ઘમંડી સ્મિતોની છબી પાડી લઉં!

ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિ તેમજ વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ આવી છે. હું જેનો પ્રચાર થયેલો જોવા માગું છું તે એક એવો ધર્મ છે કે જે બધાજ મનોને એકસરખો માન્ય થશે. તે જેટલો તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન હશે, તેટલોજ ભક્તિભાવ ને રસપ્રધાન હશે; અને જેટલો ગૂઢ તત્ત્વપ્રધાન હશે તેટલોજ કર્મપ્રધાન પણ હશે. [illegible]
[illegible]
[illegible]

સે. એનું તેનું બંધારણ હશે. તે લોકો ભલે તેટલો યુક્તિવાદ અને તર્કવાદ લડાવ્યા કરશે, પણ એક બિંદુ તો અવશ્ય એવું આવીને ઊભું રહેશે કે જ્યાં તેમને કહેવું પડશે કે "બસ હદ આવી ગઈ; અમારી બુદ્ધિ અને તર્કશક્તિ આનાથી વધારે આગળ નથી જઈ શકતી." અર્થાત્ તેમને બુદ્ધિ અને તર્કવાદને સ્વેચ્છાએ છોડીને આગળ ચાલ્યા વગર છૂટકોજ નહિ રહે; છતાં જો તેમાંના કોઈ એમ કહેશે કે "ઈશ્વર અને મુક્તિવિષેના તમારા આ ખ્યાલો ભ્રમમાત્ર છે, વહેમોજ છે, માટે તેમને તજી દો!" તો હું તેમને કહીશ કે "ફિલસુફ મહાશય! તમારું આ શરીર, એ એના કરતાં પણ વધારે મોટો ભ્રમ છે. તેનેજ છોડી દો, જમવા માટે ઘેર જવાનું કે શિક્ષણકાર્ય વાસ્તે કૉલેજમાં જવાનુંજ માંડી વાળો. ચાલો, તમારા આ શરીરરૂપી ભ્રમને ત્યજી જોઉં, નહિ તો ચૂપ થઈ બેસી જાઓ." હવે, આ યુક્તિવાદી કૉલેજનો ફિલસુફીનો પંડિત, શરીર ભ્રમ છે એમ તો માનતો હોય છે, તેથી તેનાથી શરીરરૂપી ભ્રમનો ત્યાગ કરવાનું બની શકતું નથી; એટલે તે તરત ટાઢો પડી જાય છે અને સમજી જાય છે કે, જે ફિલસુફી આપણને શીખવાડે છે કે આ જગત એક છે અને જગતમાં બસ એકજ અસ્તિત્વ છે, તે ફિલસુફીનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કેવી રીતે કરવો તે તેને આવડવુંજ જોઈએ. આપણો ધર્મ એને એ રીત બતાવી શકશે. એવીજ રીતે કોઈ ગૂઢ રહસ્યપ્રેમી આવે તો આપણો આ ધર્મ તેને પણ વધાવી લે, અને માનસિક પૃથક્કરણનું શાસ્ત્ર–તેની આગળ ખોલી દે; એટલુંજ નહિ પણ તેના વ્યાવહારિક પ્રયોગો પણ તેને કરી બતાવે, એવી આપણા વિશ્વધર્મમાં વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. હવે જો કોઈ ભક્તિપરાયણ અને ભાવરસિયો શખ્સ આવે તો પ્રભુ માટેની તાલાવેલીમાં, તેના હસવા–રડવા વગેરેની ચેષ્ટાઓમાં પણ આપણે સાથ આપવો જોઈશે; આપણે પણ "પ્રેમરસનો પ્યાલો પીને ગાંડા-તુર બનવું પડશે." કોઈ શક્તિશીલ કામકરો આવી ચડે તો તેની સંગે આપણે પણ આપણી સર્વ શક્તિ સાથે તેના કામમાં સાથ દેવો જોઈશે. આવી જાતનું સંયોગીકરણ, એ આપણા વિશ્વ-ધર્મના નિકટમાં નિકટ માર્ગનો આદર્શ થશે. મારી ઘણીએ ઇચ્છા છે કે, ઈશ્વર આ જગતમાં બધાંજ મનુષ્યોને તત્ત્વજ્ઞાન, ગૂઢ રહસ્ય, ભક્તિ અને કર્મનાં બધાજ તત્ત્વો સંપૂર્ણ અને સરખી રીતે ભરેલાં મનોવાળાં પેદા કરે! સંપૂર્ણ માણસનો મારો આદર્શ આ છે, ચારિત્ર્યનાં આ તત્ત્વો પૈકી જેની અંદર એક કે બે તત્ત્વોજ હોય, તે દરેકને હું એકદેશીય ગણું છું; અને આ દુનિયા એવાં એક-દેશીય મનુષ્યોથીજ લગભગ ઉભરાય છે. તેમને, પોતે જે રસ્તે વિ-ચરતા હોય છે તે રસ્તાનુંજ માત્ર જ્ઞાન હોય છે, અને અન્ય બધું

તેમને મન ભયંકર અને ત્રાસજનક ભાસે છે. તેથી આ ચારે દિશામાં એકસરખા સમતોલ બનવું એ ધર્મવિષેનો મારો આદર્શ છે. આ ધર્મ હિંદુસ્થાનમાં અમે જેને યોગ કહીએ છીએ તેનાથી સાધ્ય થાય છે. એ યોગ કર્મપરાયણ મનુષ્યો માટે અને આખી માનવજાતિ વચ્ચેનો હશે. ગૂઢ રહસ્યના રસિયાને માટે તે યોગ નિકૃષ્ટ 'સ્વ' અને ઉત્કૃષ્ટ 'સ્વ' યાને તેના પોતાના આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો હશે; ભક્તિપરાયણને માટે એ યોગ તેની પોતાની જાત અને ભક્તવત્સલ ભગવાન વચ્ચેનો હશે; અને તત્ત્વજ્ઞાન માટે એ યોગ અસ્તિત્વ સમષ્ટિનો હશે. યોગનો અર્થ આ છે. યોગ એ સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દ છે, અને યોગના આ ચારે ભાગોનાં સંસ્કૃતમાં ચાર જૂદાં જૂદાં નામો છે. એ પૈકી હરકોઇ યોગના સાધકને યોગી કહેવામાં આવે છે. કર્મપરાયણ યાને નિશદિન કામમાંજ નિમગ્ન રહેનારો આદમી કર્મયોગી કહેવાય છે; ભક્તિ ને પ્રેમદ્વારા સાધના કરનારો ભક્ત અથવા ભક્તિયોગી કહેવાય છે; ગૂઢ રહસ્યના જ્ઞાનદ્વારા જે સાધના કરે છે, તે રાજયોગી કહેવાય છે; અને તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા જે યોગ સાધે છે તે જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. તેથી આ યોગી શબ્દના વર્ગમાં એ ચારે જાતની મનોવૃત્તિઓવાળાઓનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

હવે પહેલવહેલી હું રાજયોગની ચર્ચા કરીશ. આ રાજયોગ યાને મનને વશ કરવાની સાધના એ શું ચીજ છે ? આ અમેરિકા દેશમાં તમે લોકો આ 'યોગ' શબ્દની સાથે બધી જાતના ભૂતપિશાચોના વહેમોને ભેળવી દો છો; તેથી મને ડર રહે છે કે, તમો કદાચ એવા અર્થમાં આ શબ્દપ્રયોગને સમજી લો. માટે હું શરૂઆતમાંજ ભારપૂર્વક કહી દઉં છું કે, મારા આ 'યોગ' શબ્દને એવા કોઈ જાતના ભૂતપિશાચાદિકના વહેમો જોડે કંઇજ લાગતું વળગતું નથી, એ ખાસ ખાસ કરી લક્ષમાં રાખજો. આ ચારેમાંનો એકે યોગ બુદ્ધિને દેશવટો દેતો નથી, એકે યોગ તમને આંખે પાટા બાંધીને આંધળું અનુકરણ કરવાનું કહેતો નથી કે એકે યોગ તમારી પોતાની બુદ્ધિને ગમે તે પ્રકારના કોઈ પણ ધર્મગુરુના હસ્તક સોંપી દેવાનું કહેતો નથી; તેમજ એકે યોગ તમને કોઇ પણ દેવતાઈ દૂત ઉપર નિષ્ઠા રાખવાનો યા તેને વફાદાર રહેવાનું કહેતો નથી. એકે એક જાતનો યોગ તમને તમારી પોતાની બુદ્ધિને વળગી રહેવાનું અને તેને સુદૃઢપણે અતિ ચોક્કસ રીતે પકડી રહેવાનું કહે છે. પ્રાણીમાત્રમાં આપણને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ત્રણ સાધનો મળેલાં જણાય છે. તેમાંનું પ્રથમ સાધન તે [illegible] અથવા સહજ બુદ્ધિ છે, અને તેની ખીલવટ જાનવરોમાં [illegible] સર્વોત્તમ પ્રમાણમાં થયેલી હોય છે. આ પ્રેરણા એ જ્ઞાનનું પહેલું

સાધન છે. પ્રજ્ઞા અથવા વિચારશક્તિ એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું બીજું સાધન છે, અને તેનો વિકાસ મનુષ્યપ્રાણીમાં [illegible] થયો હોય છે. હવે પ્રથમ [illegible] માટે [illegible] સાધન છે; જનાવરો અને પશુપક્ષીઓ માટે [illegible] મર્યાદિત હોય છે, અને તે અમુક હદની અંદર [illegible] કાર્ય કરે છે. હવે જ્યારે તમે મનુષ્યકોટી તરફ આવો છો, ત્યારે એ પ્રેરણાશક્તિ તમને અત્યંત [illegible] ના રૂપમાં જોવામાં આવતી જણાય છે. મનુષ્યને માટે [illegible] વધુ વિકાસ પામેલું હોય છે; છતાં તેને માટે આ પ્રજ્ઞા અથવા વિચારશક્તિ પણ અતિ અપૂર્ણ છે. પ્રજ્ઞા અથવા વિચારશક્તિ [illegible] કામ આપે છે, અને પછી તે થંભી જાય છે. આગળ [illegible] તેનું ગજુંજ નથી હોતું. છતાં જો તમે [illegible] કરીને તેને જ્યારે આગળ ધપાવવાનો પ્રયત્ન કરો છો, તો તેનું પરિણામ [illegible] ગૂંચવાડામાં આવે છે, અને પ્રજ્ઞા ભિખારી [illegible] થઈને લાચાર બની ઉભી રહે છે. તમને [illegible] નથી, અને તમારો બુદ્ધિવાદ [illegible] ચક્રાવામાં આમથી તેમ ગોથાં ખાતી દલીલનું રૂપ ધારણ કરે છે. દાખલાતરીકે, આપણા જ્ઞાનના મૂળ પાયારૂપ જડ અને ચૈતન્ય એ બન્ને શબ્દોને લઈએ. હું તમને પૂછું કે, જડ એટલે શું? તેના જવાબમાં તમે કહેશો કે 'ચૈતન્યનું કાર્ય જેનાપર થાય છે તે વસ્તુ.' વારુ, અને 'ચૈતન્ય શું છે?' એ સવાલના જવાબમાં તમે કહેશો કે 'જડ ઉપર જેનું કાર્ય થાય છે તે.' જોયું, આંટી ધ્યાનમાં આવી કે નહિ? પહેલાને સમજાવતાં બીજાનો આધાર લેવો પડે છે, ને બીજાને સમજાવતાં પહેલાનો આધાર લેવો પડે છે. આવી આંટીને તર્કવાદીઓ ચીંચવો અથવા ગજડોળ કહી ઓળખે છે. કેમકે એમાં ફરીફરીને આખરે એના એ સ્થાનપર આવવું પડે છે. ત્યારે તમને સમજાયુંજ હશે કે, પ્રજ્ઞા અથવા વિચારશક્તિની સામે એક પ્રચંડ આડ આવેલી છે, અને તે આડની પેલી મેર પ્રજ્ઞાની ગતિ શક્ય નથી. આમ છતાં એ આડની પેલી મેર આવેલા અનંતના પ્રદેશમાં જવાને તો તે હમેશાં તલપાપડ થઇ રહે છે. આપણી ઇંદ્રિયોના અનુભવમાં આવતું અને આપણા મનની કલ્પનામાં આવતું આ જગત એ જાગ્રતભાનની ભૂમિકાપર પથરાયેલો અનંતનો એક અણુમાત્ર છે; અને જાગ્રતભાનની જાળની સંકુચિત મર્યાદામાંજ આપણી પ્રજ્ઞાનું જોર ચાલી શકે છે, તેનાથી પર નહિજ. તેથી એ સંકુચિત મર્યાદાની પેલીપારના અનંત ક્ષેત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારું કોઇ સાધન પણ હોવુંજ જોઇએ ને? ખરી વાત, એવું સાધન છે અને તે અંતર્જ્ઞાનને નામે ઓળખાય છે. એ રીતે ત્યારે પ્રેરણા, પ્રજ્ઞા અને

અંતર્જ્ઞાન–એ રીતનાં ત્રણ સાધનો જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાટેનાં થયાં. તે પૈકી પ્રેરણા જનાવરો કહેતાં પશુપંખીઓને હોય છે, પ્રજ્ઞા અથવા વિચારશક્તિ મનુષ્યોને હોય છે અને અંતર્જ્ઞાન પ્રભુનાં માણસોમાં યાને પ્રભુને પંથે ચઢેલા પ્રાસાદિક મહાત્માઓમાં હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં આ ત્રણે સાધનોનાં બીજ બધાં મનુષ્ય-પ્રાણીઓની અંદર ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વિકસિત થયેલી સ્થિતિમાં મળી આવે છે. આ માનસિક સાધનો ક્રમે ક્રમે વિકસિત થાય છે એમ કેટલાક માને છે તે ખરૂં, પણ એ ક્રમવિકાસ માટે તેમનાં બીજ તો પ્રથમથીજ હોવાં જોઇએ. આની સાથે એ વાત પણ યાદ રાખવી જોઇએ કે, એક સાધન એ બીજા સાધનનું વિકસિત રૂપ છે, તેથી તેઓ પરસ્પર વિરોધક શક્તિઓ નથીજ. પ્રજ્ઞા અથવા વિચારશક્તિનોજ વિકાસ થઇને અંતર્જ્ઞાન બને છે, અને તેથી અંતર્જ્ઞાન પ્રજ્ઞાનો વિરોધ કરતું નથી કે પ્રજ્ઞાના કાર્યનું ખંડન કરતું નથી; પણ તેની કચાશ હોય છે તે પૂર્ણ કરે છે. જે વસ્તુઓને પ્રજ્ઞાથી પહોંચી શકાતું નથી તેમને અંતર્જ્ઞાન પ્રકાશમાં લાવે છે, અને તે વસ્તુઓ પ્રજ્ઞાનો વિરોધ કરનારી નથી હોતી. વૃદ્ધ માણસ જેમ બાળકનો વિરોધ નથી કરતો પણ તેની અપૂર્ણતાને પૂરી કરે છે, તેમ અંતર્જ્ઞાન પ્રજ્ઞાનો વિરોધ ન કરતાં તેનું પૂરક બને છે. તેથી તમારે હમેશાં યાદ રાખવું જોઇએ કે, સામાન્ય રીતે ઉતરતા પ્રકારનું સાધન ઉંચા પ્રકારમાં યાને પ્રેરણા તે પ્રજ્ઞામાં અને પ્રજ્ઞા તે અંતર્જ્ઞાનમા સમાઇ જવાની પણ મોટી દહેશત છે. અનેક વાર પ્રેરણાને જગત આગળ પ્રજ્ઞા અથવા વિચારશક્તિ કહી રજુ કરવામા આવે છે, અને પછી ભવિષ્યકથનની ઈશ્વરી બક્ષિસના કૃત્રિમ દાવા ઉભા થાય છે. એક મૂર્ખો કે હોલેદિલ અર્ધગાંડો ધારે છે કે, એના મગજમા જે ગરબડ ગોટાળો ચાલે છે તે અંતર્જ્ઞાન છે, અને તેથી લોકોએ તેના અનુયાયી બનવું જોઇએ. અત્યંત વિરોધી અને બુદ્ધિને ન સમજાય એવો મૂર્ખાઇભરેલો અર્થહીન બકવાદ [illegible] ઉપદેશ [illegible] જણાય છે, તેનું કારણ, ઉન્માદવશ અવ્યવસ્થિત મગજની [illegible] દાંભિક ભાષા અંતર્જ્ઞાન [illegible] થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એજ છે.

[illegible] અંતર્જ્ઞાન કયું તે પારખી કાઢ-વાની [illegible] ઉપદેશાના પ્રથમ કસોટી [illegible] ન હોવો જોઇએ, યાને [illegible] નથી, એમ સમ-[illegible] કરી તે બધાજ [illegible] છે. પ્રથમ [illegible] અતિ-

વિશાળ છે; એટલે એમાં બહુ ઉંડા તો આપણાથી નહિ ઉતરાય, પણ એનો કેન્દ્રસ્થ યાને પ્રધાન ખ્યાલ હું તમને આપી શકીશ. જ્ઞાન મેળવવાની એકજ પદ્ધતિ આપણી પાસે છે, અને એજ પદ્ધતિનો ઉપયોગ નિકૃષ્ટ પ્રતિના માણસથી તે ઉત્કૃષ્ટ યોગીપર્યંતના દરેકે દરેક જણે કરવાનો છે એ પદ્ધતિ અથવા રીતનું નામ એકાગ્રતા છે. પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો કરતો રસાયણશાસ્ત્રી એના મનની બધીજ શક્તિઓ એકાગ્ર કરીને એક મધ્યવર્તી સ્થાન યાને કેંદ્રમાં આણે છે, અને પૃથક્કરણ કરવાનાં તત્ત્વોપર નાખે છે; એટલે એના ટેબલપરની વસ્તુઓ પૃથક્કૃત થઇને ઉભી રહે છે, અને એ રીતે એનું જ્ઞાન આગળ વધે છે. ખગોળશાસ્ત્રી પણ તેના મનની શક્તિઓ એકાગ્ર કરીને એક કેંદ્રમાં આણે છે ને પછી દૂરબીનદ્વારા આકાશસ્થ પદાર્થોપર તે નાખે છે. એટલે તારાઓ અને નક્ષત્રોની દુનિયા એની નજર આગળ ગડબડતી આવે છે અને પોતપોતાનાં રહસ્ય તેની આગળ જાણે પ્રકટ કરી જાય છે. બધીજ બાબતમાં એવું છે. ખુરશીમાં બેઠેલા અધ્યાપકની બાબતમાં, હાથમાં ચોપડી લઇને બેઠેલા વિદ્યાર્થીની બાબતમાં અને હરકોઇ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા મથતા હરકોઇ માણસના સંબંધમાં એવોજ પ્રકાર સમજવાનો છે. આ તમે અત્યારે મને સાંભળી રહ્યાં છો, અને મારા બોલવામાં જો તમને રસ પડતો હશે, તો તમારાં મન મારી વાણીપર એકાગ્ર બન્યાં હશે. એટલે તે વખતે આ ઘડિયાળની અંદર ટનટન એવાં ટકોરા વાગશે, તોયે એકાગ્રતાને લઇને તેના શ્રવણનું ભાન સરખું તમને નહિ થાય. અને તમારા મનની એકાગ્રતા સાધવામાં તમે જેટલા પ્રમાણમાં વધારે શક્તિશાળી થશો, તેટલા પ્રમાણમાં તમે મારૂં વ્યાખ્યાન વધારે સારી રીતે સમજશો. હું પણ મારાં પ્રેમ અને શક્તિઓની જેમ વધારે એકાગ્રતા સાધીશ, તેમ હું તમારી આગળ જે વિચારો દર્શાવવા માગું છું તે વધારે સારી ને સચોટ ભાષામાં દર્શાવવા શક્તિમાન થઇશ—અર્થાત્ આ એકાગ્રતાની શક્તિ જેટલી વધારે ને તેજ, તેટલી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પણ વધારે ને જલદ. કારણ કે આ એકાગ્રતા એજ એક અને એકલી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની રીત છે. એક હલકામાં હલકો જોડાપર રંગ ચઢાવનારો યાને બુટ પૉલીશ કરનારો માણસ કામ કરતી વખતે જો તેના મનને વધારે એકાગ્ર કરશે; તો તેનું કરેલું પૉલીશ વધારે સુંદર અને આકર્ષક નીવડેલું જણાશે. એકાગ્રતા સાથે રાંધેલી રસોઇનો સ્વાદ કંઇ ઓરજ આવે છે. પૈસા કમાવામાં કે પ્રભુની આરાધના કરવામાં, કિંવા કોઇ પણ કાર્યમાં એકાગ્રતાની શક્તિ જેટલી વધારે બળવાન, તેટલું તે કાર્ય વધારે સારૂં ને વધારે સંતોષકારક બનવાનું. આ એકાગ્રતાની એકજ ચાંપી કે એકજ ટકોરાથી પ્રકૃતિના દરવાજા ઉઘડી જાય છે, અને

પ્રકાશની રેલંછેલ થઈ જાય છે. જ્ઞાનના ખજાનાની, આ એકાગ્રતાની શકિત એજ એકમાત્ર ચાવી છે. રાજયોગની વિદ્યા ખાસ કરીને આ એકાગ્રતાના વિષયનુંજ વિવેચન અને સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, અને તેને યથાર્થ કેમ સાધવી તેના માર્ગો બતાવે છે. આપણાં શરીરની અત્યારની સ્થિતિમાં આપણે એટલા બધા વ્યગ્રચિત્ત છીએ કે આપણું મન પોતાની શકિતઓને સેંકડો વિવિધ વસ્તુઓપર લગભગ વ્યર્થ ગુમાવી નાખે છે અને એકે કાર્યસિદ્ધિ સંપૂર્ણ થતી નથી. આપણી મનોદશાજ અત્યારે એવી છે કે આપણા ધસમસતા વિચારોને શાંત કરવાનો આપણે પ્રયત્ન આદરીએ છીએ કે તેની સાથે તરતજ સહસ્રાવધિ અનિષ્ટ આવેશો મગજમાં ધસી આવે છે, અને હજારો વિચારોની પરંપરા ફાટી નીકળીને મનને વ્યગ્ર બનાવી મૂકે છે. તેનાપર કેવી રીતે કાબુ મેળવવો અને મનોનિગ્રહ કેમ કેળવવો એજ રાજયોગના અભ્યાસનો આખો વિષય છે.

હવે કર્મયોગની યાને કર્મોદ્વારા ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાની રીતની વાત કરીશું. એ તો ખુલ્લુંજ છે કે, સમાજની અંદર અનેક માણસો, એક નહિ તો બીજી એમ કોઇ ને કોઇ પ્રવૃત્તિમાટે જન્મેલાં જણાય છે. તેમનું મન એકલા વિચારની ભૂમિકાપર એકાગ્ર નથી બની શકતું, તેમને બસ એકજ ધૂન લાગી હોય છે અને તે દેખાઈ આવે એવા સ્પષ્ટ કામની. આવી જાતની જીંદગીનું પણ એક શાસ્ત્ર હોવું જોઇએ. આપણામાનું દરેક જણ કોઇ ને કોઇ કાર્યમાં તો રોકાયલું હોય છેજ. પણ આપણામાંના ઘણા જણ આપણી શકિતઓનો ઘણો મોટો ભાગ નકામો વેડફી નાખે છે. કેમકે કર્મના રહસ્યની આપણને માહિતિ હોતી નથી. કર્મયોગ આપણને એ રહસ્ય સમજાવે છે, અને આપણી શકિતઓના મોટામાં મોટા [illegible] આપણા [illegible] કાર્યમાં [illegible] રેમાં વધારે ફાયદાકારક રીતે [illegible] છે. પણ આ રહસ્યની સાથે આપણે [illegible] ધ્યાનમાં રાખવો જોઇએ. [illegible] ઉત્પાદક છે; પણ યાદ રાખો કે, [illegible] આસક્તિમાંથી ઉદ્ભવે છે. [illegible], અને એ ઇચ્છાને હું [illegible] પરિણામ સામાન્ય [illegible] કે, [illegible] નવ્વાસી ટકા [illegible], તે બેવફા નીવડી [illegible] અહિત કરવાનો [illegible] દુઃખ ઉપજશે. [illegible] કર્તા કરતી ઘણી [illegible], [illegible] બીક મનુષ્ય-

જાતિનાં કલ્યાણકારી કર્મો અને શક્તિઓનો મોટો ભોગ આપવો પડે છે. પરંતુ એ ખાડને તરી જવાનો ઉપાય કર્મયોગ બતાવે છે, અને કાર્યની ખાતર કાર્ય કેવી રીતે કરવું, તથા ફળની કશી દરકાર રાખ્યા વગર અને અનાસક્ત રહીને કર્મો કેવી રીતે કરવાં એની ચાવી કર્મયોગ પૂરી પાડે છે. કર્મયોગી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, કારણ કે તેમ કરવું એ તેનો સ્વભાવ થઈ રહ્યો હોય છે; અને તેને લાગે છે કે, તેમ કરવું એ તેને પોતાને માટે શ્રેયસ્કર છે. એ સિવાય બીજો કોઈજ હેતુ તેના મનમાં હોતો નથી. આ દુનિયામાં તેની સ્થિતિ આપનારની છે, અને કોઈની પાસેથી કશોય બદલો મેળવવાની તે પરવા રાખતો નથી. તે આપે છે તેની તેને ખબર છે, છતાં બદલામાં તે કશાયની માગણી કરતો નથી અને તેથી તે દુઃખના પંજામાંથી આબાદ છટકી જાય છે. કેમકે દુઃખનો સપાટો જ્યારે જ્યારે આવે છે, ત્યારે ત્યારે તે આસક્તિની પ્રતિક્રિયાનુંજ પરિણામ હોય છે, એ ભૂલશો નહિ.

તે પછી કોમળ ભાવપ્રધાન મનુષ્ય માટે ભક્તિયોગ આવે છે. એ વૃત્તિવાળા મનુષ્યને પ્રભુની ભક્તિનીજ ખાસ ધૂન ભરાઈ હોય છે, અને સદા સર્વદા તે પ્રભુની પૂજાઅર્ચા ને ભજનમાંજ રહેવાની ઇચ્છા ધરે છે. એ ઇચ્છાની તૃપ્તિ માટે તે પુષ્પચંદન, ધૂપદીપ, નૈવેદ્ય, શણગાર, મનોહર મંદિરની રચના અને એવી એવી અનેક કર્મકાંડપ્રધાન વિધિઓપર આધાર રાખે છે, ને તેમનો તે છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. એ વિધિઓ ખોટી છે એમ કહેવાનું સાહસ તમે કરી શકો ખરા કે? પણ તેમ કરતાં પહેલાં હું એક વાત કહું છું તે લક્ષમાં લ્યો. ખાસ કરીને તમારા આ અમેરિકા દેશના લોકોએ આ વાત હમેશને માટે યાદ રાખી લેવી સારી છે કે, દુનિયાના મોટા મોટા આત્મજ્ઞાની મહાત્માઓ બધા એવાજ ધાર્મિક પંથોમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે કે જે પંથોમાં કિંમતી પૌરાણિક ગાથા-સંગ્રહ અને સુસંસ્કૃત કર્મકાંડનો ભંડાર ભરપૂર હોય છે. બીજા જે જે પંથોએ કોઇ પણ વિધિ વગર ઈશ્વરને આરાધવાની કોશિષ કરી છે, તે બધાએજ ધર્મનાં તમામ સર્વોત્કૃષ્ટ અને સુંદર તત્ત્વને નિર્દય રીતે કચરીને ખૂંદી નાખ્યાં છે. તેમનો ધર્મ શુષ્ક, નીરસ અને લગભગ ધર્માંધ કોટિનો હોય છે. દુનિયાનો ઇતિહાસ મારા આ કથનની સામે મોઢે સાક્ષી પૂરે તેમ છે. માટે ધર્મના આ કર્મકાંડ અને પૌરાણિક કથાઓનાં અંગોની મશ્કરી ન કરો કે તેમને વખોડીને ઉતારી ન પાડો. જે લોકોની ઇચ્છા હોય તેમને તેમનો લાભ ઉઠાવવા દો, પણ તે શુદ્ધ દાનતથી ને સમજણપૂર્વક. પેલા નાલાયક ઘમંડી સ્મિતનો ઢંગ કરીને એમ કહેશો ના કે "મૂર્ખા છે; ભલે, મરવા દો." એવો ભાવ રાખ્યે નહિ ચાલે—અર્થાત્ કે

એમનાં કર્મકાંડ અને પૌરાણિક વિધિઓ તમને ન રૂચતાં હોય તો ભલે, પણ તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવવાનો કે મહેરબાની બતાવવાનો તમને જરાય અધિકાર નથી. આધ્યાત્મિકતાની બાબતમાં અજબ જેવો વિકાસ પામેલા મહાનમાં મહાન નરો મારી જીંદગીમાં મેં જોયા છે, તે બધાજ આ કર્મકાંડની તાલીમમાંથી પસાર થઇનેજ એ ઉચ્ચતમ કોટિને પ્રાપ્ત થયેલા દીઠામાં આવ્યા છે. એ મહાન નરોનાં ચરણોમાં બેસવાને પણ હું મારી જાતને લાયક ગણુતો નથી. તો પછી તેમની ટીકા કરનારો તે હું કોણ! મારૂં ગજાુંજ શું ? મનુષ્યના મનપર આ વિચારો કેવી ક્રિયા કરે છે તે મને કેવી રીતે જણાય? અને તેમાંના કયા ખ્યાલો મારે સ્વીકારવા લાયક છે અને કયા અસ્વીકારવા લાયક છે, તેની ખબર પણ મને શી રીતે પડી શકે ? એથી સંભવ છે કે, પૂરતા કારણવગર દુનિયામાંની પ્રત્યેક વસ્તુની ટીકા કરવા આપણે તત્પર થઇએ છીએ. માટે પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ કોઇ જાતની કોઈની ટીકા કરવાની આદતને કાઢી નાખો. લોકોને સુંદર પ્રેરણાઓથી ભરેલાં પુરાણુશાસ્ત્રોની જેટલી જરૂર હોય, તેટલી તૃપ્ત કરવા દો; કારણ આ વાત તમારે હમેશાં સ્મરણમાં રાખવી જોઇએ કે, ભાવપ્રધાન વૃત્તિવાળાં મનુષ્યોને સત્યની ભાવવાચક વ્યાખ્યાઓની પરવા હોતી નથી, તેનાથી તેમનાં મનને સંતોષ વળતો નથી. તેમને માટે ઈશ્વર એ એક ઇંદ્રિયગોચર પદાર્થ છે, અને તેમને મન તેજ એક સાચો પદાર્થ છે. તેઓ તેને અનુભવે છે, જુએ છે, વાતો કરતો સાંભળે છે અને તેનાપર પ્રેમ કરે છે. તમારા તર્કવાદી ને યુક્તિવાદી લોકો એમને મન મૂર્ખા જેવા લાગે છે; કેમકે એકાદ યુક્તિવાદીના જોવામાં એકાદ સુંદર મૂર્તિ આવે છે કે તે તેને ભાંગી તોડીને તે મૂર્તિ કયા પદાર્થની બનેલી છે, તે જોવા જાણવાની ઇચ્છા કરતો હોય છે. કોઈ પણ જાતના બાહ્ય હેતુ વગર કેવળ નિષ્કામભાવે પ્રેમ કેમ કરવો તે ભક્તિયોગનું શાસ્ત્ર તેમને શીખવાડે છે; અને તેઓ પ્રભુને અને સારાં કામોને ચાહે છે તે સ્વર્ગકામના, સંતાનકામના, દ્રવ્યકામના કે એવી કોઈ પણ કામના વગર માત્ર તેમ કરવું સારૂં છે, એટલા માટેજ તેમ કરે છે. કારણકે ભક્તિયોગ તેમને શીખવાડે છે કે, પ્રેમ અથવા ભક્તિનો ઉત્તમોત્તમ બદલો પ્રેમ કિંવા ભક્તિજ છે, અને ઈશ્વર પોતેજ એ પ્રેમ કે ભક્તિ છે. સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ સ્રષ્ટાતરીકે, સર્વશક્તિમાન સત્તાધીશતરીકે અને માતા તથા પિતાતરીકે પ્રભુનેજ સર્વ જાતનું માન અને ઋણ આપવાનું ભક્તિયોગ તેમને શીખવાડે છે. પ્રભુનો ભાવ દર્શાવવા માટે ઉંચામાં ઉંચું વચન અને માનવીમન કલ્પી શકે તેવો ઉંચામાં ઉંચો ખ્યાલ એજ છે કે "એ પ્રેમ તો પ્રભુ છે યાને પ્રભુ પ્રેમરૂપ છે." જ્યાં જ્યાં પ્રેમ

જેવું જણાય છે, ત્યાં ત્યાં પ્રભુનીજ હાજરી છે. "જ્યાં જ્યાં પ્રેમ જેવું કંઇ છે, ત્યાં ત્યાં પ્રભુ છે; ત્યાં ત્યાં પ્રભુની હાજરી છે." જ્યાં પતિ પત્નીને ચુંબન કરે છે, ત્યાં એ ચુંબનમાં પણ પ્રભુ છે; જ્યાં આગળ માતા બાળકને ચુંબન કરે છે, ત્યાં માતાના ચુંબનમાં પણ પ્રભુ છે; જ્યાં મિત્રો હાથમાં હાથ મિલાવે છે, ત્યાં એ હસ્ત-મિલનમાં પણ પ્રેમરૂપ પ્રભુની હાજરી છે. એક મહાપુરુષ જ્યારે મનુષ્યજાતિપર પ્રેમ કરી તેને મદદ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે પણ એ પ્રભુજ પોતે પોતાના પ્રેમનું મોકળે હાથે મનુષ્યને લહાણું કરતો હોય છે. જ્યાં જ્યાં હૃદય વિકાસ પામતું જણાય છે, ત્યાં ત્યાં એ પ્રભુજ વ્યક્ત થતો હોય છે. ભક્તિયોગ આવું શિક્ષણ આપે છે.

હવે, છેવટે આપણે જ્ઞાનયોગી અથવા તત્વજ્ઞાનના ઉપાસકની વાત કરીશું. જ્ઞાનયોગી એટલે આ દૃશ્યજગતની પેલી પાર જવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળો માણસ. જ્ઞાનયોગી એક એવો મનુષ્ય છે કે જેને આ દુનિયાના ક્ષુદ્ર પદાર્થો સંતોષ નથી આપી શકતા. એનો ખ્યાલ ખાવાપીવા ઇત્યાદિના રોજના દૈનિક કાર્યથી પર થવાનો હોય છે; સહસાવધિ પુસ્તકોનું શિક્ષણ પણ તેને સંતોષી શકતું નથી. બધાં ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો પણ તેને સંતોષવા સમર્થ નથી બનતાં. કેમકે તેઓ ધાડ મારી મારીને બહુ તો આ ક્ષુદ્ર જગતનો ચિતાર તેની આગળ રજુ કરે છે. ત્યારે એવું બીજું શું છે, કે જેનાથી તેને સંતોષ થાય? અપરિમિત સૃષ્ટિઓના જ્ઞાનથી પણ તેને સંતોષ વળતો નથી. કેમકે એ બધીજ સૃષ્ટિપ્રણાલિકાઓ તેને મન અસ્તિત્વ-ના એ અનંત મહાસાગરની અંદર એક બિંદુસમાન છે. એનો આત્મા એ બધાયની પેલી પાર, વાસ્તવ સત્ જે સ્વરૂપમાં છે તેજ સ્વરૂપમાં નીરખીને તેના હૃદયપ્રદેશમાં સોંસરું જવા તલસે છે. તે વિરાટ સત્‌નો સાક્ષાત્કાર કરવા, તે વિરાટ સત્ પોતે થવા અને તે વિરાટ સત્મય બનવાની તાલાવેલી તેના આત્માને લાગી હોય છે. તત્વ-જ્ઞાનનો સાધક અથવા જ્ઞાનયોગી એક આવો માણસ હોય છે. ઈશ્વરને પિતા અથવા માતા, જગતનો વિધાતા કે ત્રાતા, નિયંતા કે નાયકતરીકે ઓળખવો યા ઓળખાવવો એ એને મન સાવ અધૂરો ભાવ છે, યાને અયોગ્ય છે. તેને મન તો પ્રભુ તેનું જીવન-સર્વસ્વ અને તેના આત્માનો પણ આત્મા છે. એને મન ઈશ્વર-સિવાય અન્ય કશાયનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. તેના સર્વ મર્ત્ય અંશો તત્વજ્ઞાનના ભારે ઘાવથી ખુંદાઇ ખુંદાઇને ચૂર્ણ વિચૂર્ણ બની જઇ અસ્તિત્વના ચિત્રપટપરથી ભુંસાઇ જાય છે, અને જે વાસ્તવ તત્વ આખરે અવશિષ્ટ રહે છે તે પ્રભુ પોતેજ છે.

એકજ ઝાડપર બે પક્ષી બેઠા છે, એક ટોચપર અને બીજું નીચે ડાળીપર. ટોચપર બેઠું પક્ષી શાન્તચિત્ત, મૂંગું અને ભવ્ય

હોઇ પોતાનીજ મહત્તામાં તલ્લીન છે; ત્યારે નીચેની ડાળીએપ
બેઠેલું બીજું પક્ષી મીઠાં અને કડવાં ફળ વારાફરતી ચાખતું અં
એક ડાળીથી બીજી ડાળીએ કૂદતું ઘડીકમાં સુખી અને ઘડીકમ
દુ:ખી બને છે. એમ કરતાં થોડોક વખત રહીને એ નીચે બેઠેલ
પક્ષીના ખાધામાં એક અસાધારણ કડવું ફળ આવે છે. તેનાપ
તેને તિરસ્કાર આવે છે અને પરિણામે પોતાના આ નીચેન
નિવાસથી કંટાળીને ઉપર નજર કરે છે, તો ઉપર તેને સોનેરી
પીંછાંવાળું ને સોનેરી કલગીવાળું પેલું અલૌકિક પક્ષી જણાય છે
તે ઉપરનું પક્ષી મીઠાં કે કડવાં ફળ ખાતું નથી દેખાતું, તેમ તે
સુખી કે દુ:ખી એમાંથી એકે નથી; પણ શાંતચિત્ત અને પોતાનાજ
તાનમાં ગુલ્તાન દેખાય છે અને પોતાની જાતસિવાય અન્ય કશા-
યને તે જોતુંજ નથી. નીચેના પક્ષીને આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની
ઇચ્છા થાય છે, પણ તે વાતનું તેને ઝટ વિસ્મરણ થઇ જાય છે,
અને પુનઃ પાછું તે ફળનો સ્વાદ લેવા માંડે છે. એમ કરતાં થોડી
વારમાં ફરી એક બીજું અસાધારણ કડવું ફળ તેના ખાધામાં
આવે છે; તેથી તે અત્યંત દુ:ખી બને છે, અને ફરીને પાછી તે
ઊંચી નજર કરે છે, અને તે ઉપર બેઠેલા પક્ષીની વધારે નિકટ
આવવાને પ્રયત્ન કરે છે. ફરી એક વાર પાછું તે ભૂલાવામાં પડે
છે, અને પૂર્વવત્ વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત બને છે, અને થોડી વાર પછી
ફરી [illegible] ઉંચે જુએ છે. એમ [illegible] તે આખરે પેલા સુંદર
પક્ષીની [illegible] છે, અને તેના સોનેરી પીંછા-
[illegible] કાંડા
[illegible] એક
[illegible] જતું
[illegible] અને
[illegible] આખરે
[illegible] એ

અમાનવતાનો છે. જ્યારે જીવન [illegible] કરવા જાય છે. એટલે કોઈક વખત તે આવા [illegible] મૂકીને, [illegible] જેવી જાતને અત્યંત પ્રબળ જોરથી વ્યક્ત કરે છે, અને પ્રકાશમાં એક સાથ તેના બહાર આવે છે. તેના પ્રવાહો તેને ધકેલે છે, આ જગતને મિથ્યા ઠરાવે છે. પણ ફરી પાછો તે દિવ્યત્વ વિષે તે [illegible] નીચે પછડાતો જાય છે, અને ફરી પાછો જગતના કાદવમાં અને ગારા કીચડ આવવાનો આરંભ કરે છે. વળી ફરી પાછો એક આગળ ધપવા કરવો પડે છે. પરિણામે તેના કાદવના સ્થાનને એ દિવ્ય પ્રકાશને માટે કરી મૂકી જાય છે. એ રીતે ઉંચે ઉંચે તે પ્રભુની પાસે ને પાસે આવતો જાય છે, અને જેમ જેમ તે વધારે ને વધારે નિકટ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરતો જાય છે, તેમ તેમ તેને પોતાનું જૂનું 'સ્વ' ઓગળતું જતું જણાય છે. અને એમ થતાં થતાં જ્યારે તે પૂરતો નિકટ આવી પહોંચે છે, ત્યારે તે સમજી શકે છે કે તે પોતે ઈશ્વર સિવાય અન્ય કોઈ નથી, અને એ સમજણના આધિક્ય ને હર્ષથી પોકારી ઉઠે છે કે "તે કે જેને મેં તમારી આગળ આ જગતના જીવનતરીકે, અણુ પરમાણુથી માંડીને તે અખિલ સૂર્યચંદ્રોમાં વ્યાપમાનતરીકે વર્ણવ્યો છે, તે આપણા પોતાના જીવનનો પાયો છે. આપણા આત્માનો પણ આત્મા છે. ના, એટલુંજ નહિ પણ તુંજ તે છે યાને તત્ત્વમસિ." જ્ઞાનયોગ જેનું શિક્ષણ આપે છે તે આ છે. જ્ઞાનયોગ મનુષ્યને કહે છે કે, તેનું સ્વરૂપ અવશ્ય દિવ્ય છે. વળી, આ જ્ઞાનયોગ મનુષ્યજાતિને અસ્તિત્વમાત્રની પ્રકૃત એકતા સિદ્ધ કરી બતાવે છે, અને આપણામાંનું એકે એક જણ પૃથ્વીપર વ્યક્ત થયેલું સર્વેશ્વર પ્રભુ પોતાનુંજ સ્વરૂપ છે, એમ તે શીખવાડે છે. આપણા પગ તળે થઈને ઘસડાતાં અધમમાં અધમ જીવડાંથી માંડીને તે આશ્ચર્ય અને આદરમાનની લાગણી આપણી અંદર ઉત્પન્ન કરતા સર્વશ્રેષ્ઠ મહાત્માઓપર્યંતનાં અખિલ પ્રાણીઓ તે એક ને એકજ પ્રભુના આવિર્ભાવો યાને વ્યક્ત સ્વરૂપો છે.

ઉપરે કહેવાનું એટલુંજ કે, આ વિવિધ યોગોને જીવનની અંદર આચરણમાં મૂકવાની ખાસ આવશ્યકતા છે; એમનું આચરણજ કલ્યાણકર્તા નીવડશે, બાકી તેમના ખાલી સિદ્ધાંતોથી કંઇ પણ લાભ થશે નહિ, પહેલ પ્રથમ તો આપણે તેના વિષે સાંભળવું જોઇએ, અને પછી તેમના પર વિચાર કરવા જોઇએ. પછી તે વિચારોને તર્ક અને યુક્તિથી તાણી જોઇને આપણા મનપર ઠસાવવા જોઇએ. મનપર ઠસાવીને તેમનું મનન કરવું જોઇએ, અને એ મનન, તે વિચારોનો આપણને સાક્ષાત્કાર થાય નહિ યાને એ વિચારોજ આપણું જીવનસર્વસ્વ બની જાય નહિ, ત્યાંસુધી ચાલુ રાખવું જોઇએ. એવું થશે ત્યારે પછી ધર્મ એ એક આદર્શ અને

२१–उघाड़ुं रहस्य याने भांग्यो भरम*

વસ્તુઓને તેમના વાસ્તવ સ્વરૂપમાં સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં આપણે હરકોઇ દિશામાં વળીએ, અને તેમનું થઇ શકે તેટલું પૃથક્કરણ કર્યાજ જઇએ, તો આખરે તે વસ્તુઓની એક એવી વિલક્ષણ સ્થિતિ આપણે મેળવીએ છીએ કે જે દેખીતી રીતે સાવ વિરોધી લાગે છે અને જે આપણી બુદ્ધિ સમજી શકતી નથી અને તેમ છતાં પણ તે સત્ય હોય છે. આપણે અમુક એક વસ્તુ લઇએ છીએ તે વખતે આપણે જાણતા હોઇએ છીએ કે તે સાંત કહેતાં અંતવાન છે; પણ જેમ જેમ આપણે તેનું પૃથક્કરણ કરવા માંડીએ છીએ, તેમ તેમ તે વસ્તુ આપણને બુદ્ધિના ક્ષેત્રની પાર લઇ જાય છે, અને આપણને માલમ પડે છે કે, તેના ગુણો, શક્યતાઓ, શક્તિઓ અને સંબંધોનો કંઇ પારજ નથી–અર્થાત્ કે સાંત વસ્તુ અનંત બની જાય છે. દાખલાતરીકે, એક સાધારણ ફૂલજ લ્યો. તે અંતવાન છે એ તો નક્કી. પણ એ ફૂલવિષે બધુંજ પોતે જાણે છે એવું કોણ કહી શકે તેમ છે વારુ? તે એક ફૂલ વિષેના જ્ઞાનનો પાર કોઇને લાધે એવી શક્યતાજ નથી. અર્થાત્ જે ફૂલ સાંત જણાતું હતું તે પૃથક્કરણને અંતે અનંત બની ગયેલું લાગે છે. રેતીનો એક કણ લ્યો. તેનું પૃથક્કરણ કરો. તે સાંત છે એવી ધારણા સાથે આપણે શરૂ કરીએ છીએ, પણ આખરે આપણને માલમ પડે છે કે, તે અનંત છતાં પણ આપણે તેને સાંતતરીકે ગણ્યા કર્યો છે. ફૂલને પણ તેવીજ રીતે એક સાંત વસ્તુ ગણવામાં આવે છે.

આપણા શારીરિક તેમજ માનસિક સકળ વિચારો અને અનુભવો વિષે પણ આવોજ પ્રકાર છે. આપણે માનીએ છીએ કે, આપણે નાના પાયાપર શરૂઆત કરીએ છીએ અને તેમને નાની બાબતોતરીકે ગ્રહણ કરીએ છીએ; પણ થોડીજ વારમાં તેઓ આપણી જ્ઞાનમર્યાદાની બહાર છટકી જઇ અનંતતાના અગાધ ખાડામાં કૂદી પડે છે. આ રીતે સૌથી મહાન અને પ્રથમ જે વસ્તુનું પૃથક્કરણ થયું છે તે આપણી જાતનું છે. આપણે આપણા પોતાના અસ્તિત્વ વિષે પણ એવીજ મુંઝવણમાં છીએ. આપણે

* ડા. એ-એલસ-કેહિકેનિંવા

જોઈએ છીએ કે, આપણે અંતવાન પ્રાણીઓ છીએ. આપણે જીવીએ છીએ અને મરીએ છીએ. આપણું ક્ષિતિજ સાંકડું છે. આપણે અહીં છીએ તે સીમાબદ્ધ છીએ, અને આપણી સામે ચોમેર જગત ધુરકતું ઉભું છે. કુદરત આપણા અસ્તિત્વને ઘડી વારમાં કચરી નાખે તેમ છે. આપણાં ક્ષુદ્ર અંગો જેમ તેમ એકત્ર રખાયાં છે. એક પલકમાં તેઓ છિન્ન વિચ્છિન્ન થઈ જાય તેમ છે. આપણે એમ પણ સમજીએ છીએ કે, કાર્યના પ્રદેશમાં આપણે કેટલા બધા શક્તિહીન છીએ! આપણી ઈચ્છા દરેક વાંક આગળ મહાત બને છે, કિંબહુના ધૂળમાં મળી જાય છે. અનેક બાબતો કરવાની આપણી ઈચ્છા હોય છે, પણ તેમાંથી કેટલી થોડી આપણે પુરી કરી શકીએ છીએ! આપણી ઈચ્છાઓનો સુમાર નથી. ઈચ્છા તો આપણે દરેક ચીજની રાખી શકીએ, દરેક ચીજની આપણને જરૂર પણ હોય, બુધના તારામાં જવાની પણ ઈચ્છા આપણે રાખી શકીએ; પરંતુ આપણી એ બધી ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓમાંથી કેટલી ગણી ગાંઠી પૂરી પડે છે? શરીર તેમ થવા દેતું નથી. કુદરત આપણી ઈચ્છાસિદ્ધિની સામે છે. આપણે નિર્બળ છીએ. ફૂલની બાબતમાં, રેતીના કણની બાબતમાં, ભૌતિક જગતની બાબતમાં અને પ્રત્યેક વિચારની બાબતમાં જે સાચું છે, તે આપણી જાતના સંબંધમાં સોગણું સાચું છે. આ પ્રમાણે આપણે પણ અસ્તિત્વની બાબતમાં દુબ્ધામાં છીએ—અર્થાત્ કે સાંત અને અનંત એકી વારે છીએ. આપણી સ્થિતિ સમુદ્રમાંનાં મોજાં જેવી છે. મોજાંનો એકે ભાગ એવો નથી હોતો કે જેને "એ સમુદ્ર છે" એમ તમે ન કહી શકો. 'સમુદ્ર' એ નામ એ વિશિષ્ટ મોજાંને તેમજ સમુદ્રના બીજા એકે એક ભાગને એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે, અને છતાંય મોજું સમુદ્રથી ભિન્ન છે. એવીજ રીતે અસ્તિત્વના અનંત મહાસાગરમાં આપણે ક્ષુદ્ર મોજાંરૂપ છીએ. એમ છતાં આપણી જાતને-આપણા પોતાપણાને-વાસ્તવિક રીતે પકડવા માગીએ છીએ, ત્યારે તેમ કરી શકતા નથી. કારણ કે એ પકડવાના પ્રયાસમાંજ આપણે પોતે અનંત બની ગયા હોઈએ છીએ.

સ્વપ્નામાં આપણે ચાલતાં હોઈએ એમ લાગે છે. સ્વપ્નવશ મનમાં બધાં સ્વપ્ન સાચાંજ હોય છે; પણ એમાંથી એકને પણ પકડવાની તમે ઈચ્છા કરો છો કે ઝટ દઈને તે જતું રહે છે. કારણ શું? એ જૂઠું હતું તેથી જતું રહ્યું, એમ નથી. પણ તેને સમજવાનું કામ આપણી બુદ્ધિશક્તિ અને વિવેકશક્તિની મર્યાદા બહારનું છે તેથી તે જતું રહે. આ જીવનની અંદર પ્રત્યેક બાબત એટલી બધી વિશાળ છે કે એની તુલનામાં બુદ્ધિબળ [illegible] છે અને નજીવી છે. બુદ્ધિના નિયમોની મર્યાદાની તે બહાર પડે છે.

તેને પકડવા બુદ્ધિ તેની આસપાસ બુદ્ધિબળની જે જાળ પાથરવા માગે છે તેની તે મશ્કરી કરે છે. અને આ પ્રકાર મનુષ્યના આત્માના સંબંધમાં તો દસગણો વધારે છે. અર્થાત્ કે "આપણે પોતે" એ તો જગતનું મોટામાં મોટું રહસ્ય છે.

સમજુંજ કેવું ચમત્કારી ને અદ્ભુત છે! માનવી ચક્ષુ તરફ નજર કરો. કેવી સહેલાઈથી એ ચક્ષુનો નાશ થઈ શકે તેમ છે! અને છતાં એનાજ વડે મોટામાં મોટા સૂર્યોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે; કેમકે ચક્ષુઓ તેમને નિહાળે છે. દુનિયાનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણકે તમારી આંખો તેના અસ્તિત્વનું પ્રમાણપત્ર આપે છે. હવે એ રહસ્યનો ખ્યાલ કરો. કેવું અદ્ભુત! આ નાની બાપડી આંખો! ઉગ્ર પ્રકાશ કિંવા એક નાનીશી ટોચણી તેમનો નાશ કરી શકે એવી એ બાપડી છે; છતાં પ્રચંડ શક્તિવાળાં નાશકારક યંત્રો, પ્રચંડ પ્રલયજળો તથા ક્ષણાવધિ સૂર્યો, નક્ષત્રો અને ચંદ્રો તેમજ પૃથ્વી જેવાં અદ્ભુતમાં અદ્ભુત અસ્તિત્વો—બધાંજ પોતપોતાનાં અસ્તિત્વ માટે આ બે નાની સરખી આંખોપર અને તેના પ્રમાણપર આધાર રાખે છે! આંખો કહે કે "કુદરત! તારું અસ્તિત્વ છે." એટલે આપણે માનીએ છીએ કે કુદરત અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એવુંજ આપણી બધી ઇંદ્રિયોની બાબતમાં છે.

આ તે શો ચમત્કાર! દુર્બળના જેવું ક્યાં છે? સબળ કોણ છે? મોટું શું છે અને નાનુંયે શું છે? અસ્તિત્વના આ અદ્ભુત પરસ્પરાશ્રયમાં, કે જેમાં સમષ્ટિના અસ્તિત્વ માટે નાનામાં નાના પરમાણુની આવશ્યકતા રહે છે, તેમાં ઉંચું શું ને નીચું શું? મોટું કોણ ને નાનું કોણ? એનો પત્તો મળવો અશક્ય! અને એમ કેમ છે? તો કે કશુંય મોટું નથી અને કશુંય નાનું નથી. બધીજ વસ્તુઓની અંદર તે અનંત મહાસાગર ઓતપ્રોત ભરેલો છે, તેમનું વાસ્તવ સ્વરૂપ તે અનંતજ છે અને સપાટીપર જે દેખાય છે તે પણ અનંત સિવાય અન્ય કંઈજ નથી. ઝાડ અનંત છે, તેમ તમારા જોવામાં આવતી કે કલ્પનામાં આવતી પ્રત્યેક ચીજ પણ અનંત છે. રેતીનો એકે એક કણ, એકે એક વિચાર, એકે એક જીવાત્મા અને અસ્તિત્વમાત્ર અનંત છે. અર્થાત્ કે અનંત તેજ સાંત અને સાંત તેજ અનંત—આ આપણું અસ્તિત્વ.

હવે એ બધી વાત ખરી; પણ અનંત માટેની આ બધી લાગણી યાને અનંત માટેનો આ બધો ભાવ અત્યારે તો અજ્ઞાનજ છે. અજ્ઞાત હોવાનું કારણ કંઈ આપણે આપણો અનંત સ્વભાવ ભૂલી ગયા છીએ તે નથી એમ તો કોઈથી કદાપિ થઈ શકે તેમ છેજ નહિ. કોણ એવું કદી ધારી શકે તેમ છે કે, તેનો પોતાનો ધ્વંસ થઈ શકશે? કોણ ધારી શકે તેમ છે કે, તે મૃત્યુવશ થશે? કોઈજ

નહિ. અર્થાત્ કે અનંત સાથેનો આપણો સઘળો સંબંધ અજ્ઞાત રીતે પણ આપણી અંદર કાર્ય કરી રહ્યો છે. તેથી આપણે આપણા પ્રકૃત અસ્તિત્વને એક રીતે વિસરી જઇએ છીએ, અને તેથીજ આ બધું દુઃખ ઉભું થાય છે.

નિત્યના વ્યાવહારિક જીવનમાં નાની નાની ચીજો આપણને હાનિ કરે છે કિંવા આપણી લાગણી દુઃખાવે છે; ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓના બંધનમાં આપણે આવી પડીએ છીએ; એ બધું દુઃખ ઉભું થાય છે તેનું કારણ એજ છે કે, આપણે પોતાને સાંત અને ક્ષુદ્ર માની બેઠાં છીએ. અને આપણે અનંત અસ્તિત્વરૂપ છીએ એવું શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવું કપરૂં પણ કેટલું છે! આ બધાં દુઃખ અને મુશીબતોની અંદર, અમુક એક નાની બાબત મને મારા સમતોલપણાના બિંદુ પરથી ગબડાવી પાડે, ત્યારે 'હું તો અનંત છું" એમ આસ્થાપૂર્વક માન્યા કરવાની કાળજી મારે રાખવી જોઇએ. અને વાત પણ સાવ સાચી છે કે, આપણે અનંતજ છીએ, અને જાણ્યે અજાણ્યે પણ આપણે બધાંજ તે અનંત પદાર્થની શોધમાંજ હમેશાં મંડેલાં છીએ.

આ ધરતીના પડપર એકે મનુષ્યજાતિ એવી નથી પાકી કે જેને કોઇ પ્રકારનો ધર્મ ન હોય કે જે કોઇ પણ પ્રકારના ઇશ્વર કે દેવતાઓને ભજતી ન હોય. એ ઇશ્વર કે દેવતાઓનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ–એ પ્રશ્ન બાજુએ રહ્યો; પણ આ આધ્યાત્મિક ચમત્કારનું પૃથક્કરણ શું છે? દુનિયા સારીય કોઇ એક ઇશ્વરને ખોળી કાઢવાને કેમ મથી રહી છે? એનું કારણ શું હશે? કારણ એજ કે, આ બધાં બંધન છતાં અને આ કુદરત અને કાયદાની પ્રચંડ શક્તિ આપણને પીસી નાખતી તથા કળ માટે એકે પાસું આમતેમ ફરવા નહિ દેતી છતાં, માનવી આત્માને પોતાની સ્વાભાવિક મુક્તાવસ્થાનું કદાપિ વિસ્મરણ થતું નથી, અને તેથી તેની શોધ નિરંતર ચાલુજ રાખે છે. મુક્તાવસ્થાની શોધ એ બધાય ધર્મોનો વિષય થઈ રહ્યો છે. પછી તે વાતની તેમને દરેકને ખબર હોય કે ન હોય, એ વાત સારા આકારમાં તેમનાં ધર્મપુસ્તકોમાં મૂકાઇ હોય કે ન હોય, પણ એ ખ્યાલ તો પ્રત્યેક ધર્મમાં મોજુદ હોય છેજ. અધમમાં અધમ કોટિનો માણસ યાને અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન માણસ પણ એવી કશી વસ્તુની શોધમાં રહે છે કે જેનો કુદરતના કાયદાપર કાબુ ચાલતો હોય. રાક્ષસ, ભૂત, ખવિસ કે દેવદેવી–એ પૈકી ગમે તે એક વ્યક્તિ કે જે કુદરતના કાયદાને દબાવી શકે, અને જેની આગળ કુદરત કે તેના કાયદાનું જોર ચાલી શકતું ન હોય, એવી એકાદ વ્યક્તિને જોવાની તે મનુષ્ય ઇચ્છા રાખતો હોય છે. "અરે! એ કુદરતનો કાયદો ભાંગી શકે એવું કોઇ!" એજ એક પોકાર માનવી હૃદયમાંથી અખંડ નીકળ્યા કરે છે. કાયદાનો

ભંગ કરનાર કોઇને આપણે અહર્નિશ બોલ્યાજ કરીએ છીએ. ધસમસતું વરાળયંત્ર આગગાડીના પાટાપર વેગપૂર્વક આગળ વધ્યે જાય છે; તેને આવતું જોઇ એક ક્ષુદ્ર કીડો પેટે ઘસડાતો ઘસડાતો તેના માર્ગમાંથી બાજુપર ખસી જાય છે. તે જોઇ આપણે તરતજ બોલી ઉઠીએ છીએ કે "વરાળયંત્ર એક અચેતન પદાર્થ છે, માત્ર યંત્રજ છે; અને કીડો એક સચેતન યાને જીવંત વસ્તુ છે." એમ કેમ કહીએ છીએ વારુ? તો કે કીડાએ કુદરતનો કાયદો ભાંગવાનો યત્ન કર્યો માટે. એક એન્જીનમાં પુષ્કળ શક્તિ હોવા છતાં પણ તેનાથી કાયદા કે નિયમનો ભંગ કદાપિ કરી શકાતો નથી. મનુષ્યની ઇચ્છામાં આવે તે દિશામાં તેને તે ચલાવી શકે છે, એન્જીનથી તેથી વિરુદ્ધ વર્તન થઇ શકતું નથી. પરંતુ કીડો ગમે તેટલો નાનો ને ક્ષુદ્ર હતો તોપણ તેણે કાયદાનો ભંગ કરી ભયમાંથી છટકી જવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. કુદરતના કાયદાની વિરુદ્ધ પોતાની જાતને સિદ્ધ કરી બતાવવાનો અને પોતાની મુક્તાવસ્થાનું પ્રતિપાદન કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો; અને એજ એની અંદરના ભાવિ ઇશ્વરનું દ્યોતક ચિહ્ન હતું.

મુક્તાવસ્થાનું પ્રતિપાદન, આત્માની મુક્તાવસ્થાનું આ પ્રતિપાદન થતું આપણે દરેક ઠેકાણે જોઇએ છીએ. દરેક ધર્મમાં તેનું પ્રતિબિંબ ઇશ્વર કે દેવતાઓરૂપે પડે છે; પણ એ પ્રતિબિંબ હજી બાહ્ય હોઇ દેવતાઓને જે લોકો બહાર જુએ છે, તેમને માટેજ છે. મનુષ્યે પહેલાં તો એવો નિર્ણય બાંધ્યો કે પોતે કંઇજ નથી યાને પોતે પામર છે; પણ પછી તેને દહેશત લાગવા માંડી કે એમ હોય તો પ્રકૃતિના બંધનમાંથી તેનાથી કદાપિ છૂટી શકાયજ નહિ. તેથી તે કુદરતની બહાર એવા કશાકની શોધમાં પડ્યો કે જે મુક્ત હોય. એમ કરતા જતાં એને એમ સૂઝ્યું કે, એવી મુક્ત વ્યક્તિઓ તો અનેક છે; અને એ રીતે ક્રમે ક્રમે આગળ વધતાં એ બધી મુક્ત વ્યક્તિઓને યાને દેવતાઓને તેણે દેવતાઓના પણ દેવતા એવા એક પરમાત્મામાં લીન કરી દીધા. હજુ આટલાથી પણ તેને સંતોષ ન વળ્યો. સત્યની વધારે નજીકમાં તે આવ્યો—જરા વધારે નિકટ આવ્યો, તો તેને ક્રમે ક્રમે માલમ પડ્યું કે, તે પોતે ગમે તે હોય, પણ એ પરમાત્મા સાથ પોતાનો કોઇને કોઇ જાતનો સંબંધ તો અવશ્ય હોવો. પોતાની જાતને હજી તે બંધાયલી, પામર અને અશક્ત માન્યા કરતો હતો, છતાં એટલી તો તેની ખાત્રી હતીજ ખરી કે, પરમાત્મા સાથે તેનો કોઇને કોઇ જાતનો સંબંધ તો જરૂર હશે. પછી તેના અંતરમાં કંઇક વિચાર પડ્યા, વિચાર ઉત્પન્ન થયા. અને તેના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવા માંડી; એટલે તે ક્રમશઃ ઇશ્વરની પાસે ને પાસે નિકટ આવતો ગયો અને આખરે તેને સ્પષ્ટ સમજાયું કે, આ ઇશ્વર અને બાકી દેવતાઓ વગેરે—આ બધું સર્વ-

શક્તિમાન મુક્ત વ્યક્તિની શોધને લગતો સમગ્ર આધ્યાત્મિક ચમત્કાર—એ તો તેની પોતાની જાત વિષેના તેના પોતાના ખ્યાલના પ્રતિબિંબ સિવાય અન્ય કશુંજ નથી. એમ કરતાં કરતાં આખરે તેને એ શોધ હાથ લાગી કે "ઈશ્વરે મનુષ્યને પોતાના નમુનાપર ઘડ્યો છે"—એ જેટલું સાચું છે તેટલું એ પણ સાચું છે કે "મનુષ્યે ઈશ્વરને પોતાના નમુનાપર ઘડ્યો છે." આ રીતે ઈશ્વરી મુક્તાવસ્થાનો ખ્યાલ જન્મ પામ્યો. એ દિવ્ય તત્ત્વ કહેતાં ઈશ્વર આપણા અંતરમાંજ છે, આપણી નિકટમાં નિકટવર્તી જો કોઈ ચીજ હોય તો તે ઈશ્વરજ છે. એમ છતાં એને આપણે અત્યારસુધી બહાર ખોળ્યા કરતાં હતાં, અને અનેક ફાંફાંને અંતે જણાયું કે તે તો આપણા હૃદયનું પણ હૃદય છે. તમને પેલા માણસની વાત તો યાદજ હશે, કે જેણે પોતાના હૃદયના ધબકારાને બારણાપર બહારથી કોઈના ટકોરા થતા હોય એમ માની લેવાનીજ ભૂલ કરી હતી. હૃદયના ધબકારાને ટકોરા સમજી તે બિચારો ઉઠીને બારણા પાસે ગયો અને બારણું ઉઘાડી જુએ છે તો બહાર કોઈજ ન મળે, તેથી તે વીલે મોઢે પાછો વળ્યો; પણ ફરી તેને બારણાપર થતા ટકોરાના ભણકારા વાગ્યા એટલે ફરી તેણે બારણું ઉઘાડ્યું, પણ બહાર કોઈજ નહોતું. એ રીતે બે ત્રણ વાર થયા પછી તેને સમજ પડી કે, એને સંભળાયલો અવાજ બારણાપરના ટકોરાનો નહોતો, પણ તેના પોતાના હૃદયના ધબકારાનો હતો; છતાં ગેરસમજથી તેણે તે અવાજને ટકોરાતરીકે માની લીધો હતો. એજ રીતે મનુષ્યને પણ તેની લાંબી શોધને અંતે માલમ પડે છે કે, આ અનંત મુક્તાવસ્થા કે જેને તે અત્યારસુધી બહારની પ્રકૃતિમાં કાલ્પનિક રીતે સ્થાપિત કર્યા કરતો હતો, એ તો એનો પોતાનો આભ્યંતરિક વિષય યાને આત્માજ છે; એ વાસ્તવ રૂપ તે પોતેજ છે.

આખરે તેને અસ્તિત્વના આ ચમત્કારી દ્વૈતભાવની સમજણ આ રીતે પડે છે:—વિષય અનંત છે તેમ સાંત છે, પણ એકમાંજ છે; યાને અનંત અસ્તિત્વ એજ સાંત જીવાત્મા પણ છે. પ્રકાર એવો બને છે કે, અનંત અસ્તિત્વ જાણે કે બુદ્ધિની જાળમાં ફસાઈ પડીને કેમ્પની રીતે સાંત અસ્તિત્વોતરીકે વ્યક્ત થાય છે; પણ એનું વાસ્તવ રૂપ તો એકનું એકજ નિર્વિકારી રહે છે.

તેથી [illegible] છે કે, આપણા આત્માઓનો પણ આત્મા યાને આપણી પોતાની અંદર રહેલી વાસ્તવિકતા તે એવી અનંત છે, કે જે અવિકારી, સનાતન, સદા શિવ અને સદા મુક્ત છે. [illegible] નક્કર [illegible] છે કે જે પર આપણે સ્થિરતાપૂર્વક [illegible] શકીએ.

[illegible] પ્રાકટ્ય [illegible] અંત છે; એમ

અમરત્વનું આગમન અને સહજ દુઃખનો આરો છે. અને જે ભાગ્ય-શાળી જનને અનેકત્વમાં એકત્વનાં દર્શન થાય છે, આ પરિવર્તનોથી ભરેલા વિશ્વમાં જેને અપરિવર્તનીય એક સત્વનાં દર્શન થાય છે, અને જે તે એકત્વને પોતાના આત્માના પણ આત્માતરીકે પેખે છે, તેનીજ શાશ્વત શાંતિ છે, અન્ય કોઈની નહિ.

અને દુઃખ તથા અધોગતિના ઉંડાણમાં પણ આત્મા પ્રકાશનું એક કિરણ પ્રેરે છે, એટલે એવા ઉંડાણમાં પડેલો માણસ પણ ભાગ્યે થઇને જુએ છે કે, વાસ્તવિક જે તેનું છે, તે કદાપિ તેની પાસેથી જતું રહેતું નથી અને જતું રહ્યું પણ નથી. સાએજ, આપણી પોતાની વાસ્તવિક માલકી આપણે કદાપિ ગુમાવી શકીએ-જ નહિ. પોતાનું અસ્તિત્વ કોણ ખોઇ શકે તેમ છે! તેમનું પોતાનું મૂળ અસ્તિત્વ કોણ ગુમાવી શકે તેમ છે! હું જો ભલો હોઉં યાને મારામાં જો ભલાઇનો ગુણ હોય, તો તેમાં મારા અસ્તિત્વની વાત પહેલી રહી છે, અને તે પછીજ તે અસ્તિત્વપર ભલાઈના ગુણનો રંગ ચડી શકે છે. તેમ જો હું બૂરો હોઉં, તો તેમાંયે મારા અસ્તિત્વની વાત પહેલી છે અને તે પછીજ તેનાપર બૂરા-ઈના ગુણનો પાસ બેસે છે. માટે એ અસ્તિત્વ પહેલું છે, છેલ્લું છે અને નિરંતર છે. તે કદાપિ ક્યાંય ગુમાઈ જતું નથી, પણ સદા સર્વદા વિદ્યમાન હોય છે.

તેથી, બધાંયને માટે આશા છે. કોઈજ મરી શકતું નથી; તેમ કોઇને સદા સર્વદાને માટે અવનત દશામાં રાખી શકાતું નથી. જીવન એ તો એક ક્રીડાંગણ છે, પછી એના પર રમાતી ક્રીડા ગમે તેવી ખડબચડી કે હલકી કાં નથી હોતી? એ જીવનખેલમાં ગમે તેટલા ધપ્પા આપણને પડયા કરતા હોય, ગમે તેટલાં ગોડી-મડાં આમ તેમ ખાવાં પડતાં હોય, પણ એ બધીજ વખત આત્મા આપણી સાથેનો સાથેજ છે અને તેને કશી ઈજા કદી પહોંચતી નથી. કારણ કે આપણે તે અનંત છીએ.

એક વેદાંતી કવિએ આમ કહ્યું છે કેઃ—"ભય કે શંકા જેવું મારે કદાપિ નહોતું. મૃત્યુ મારી સમીપ કદી આવ્યું નથી. મા કે બાપ જેવું મારે કોઇજ કદી ન હતું, કારણ હું કદાપિ જન્મ્યોજ નહોતો. મારે શત્રુ કોણ અને ક્યાં છે? કારણ કે જે છે તે હુંજ બધું છું: હુંજ સત્, ચિત્ અને આનંદ છું. સોઽહં સોઽહં—યાને હું તે છું, હું તે છું. ક્રોધ અને કામ, ઈર્ષ્યા ને અસૂયા, કુવિચાર અને એવી એવી બીજી કોઇજ વસ્તુનો મને કદાપિ સ્પર્શ થયો નથી; કારણ સચ્ચિદાનંદરૂપઃ શિવોઽहं શિવોઽहम्—યાને હું સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ છું, હું તે શિવ છું, હું તે શિવ છું."

વ્યાધિમાત્રનું રામબાણ ઓસડ એજ છે, મૃત્યુને મીટાવ-

વાનું અમૃત પણ તેજ છે. અત્યારે આપણે આ સંસારમાં પડ્યાં છીએ, અને આપણો સ્વભાવ તેની સાથે બળવો ઉઠાવે છે; પણ આપણે એ જાપ જપ્યા કરો કે "હું તે છું, હું તે છું. મારે ભય, શંકા કે મૃત્યુ જેવું કશુંજ નથી. જાતિ, ધર્મ કે વર્ણનો ભેદ પણ મારે નથી. કારણ કે કયો ધર્મ મારો હોઈ શકે? એવો કયો પંથ છે કે જેનો હું કહેવાઈ શકું? કયો સંપ્રદાય મને જકડી રાખી શકે તેમ છે? હું તો બધાય સંપ્રદાયમાં છું." શરીર ગમે તેટલો બળવો કરે, મન પણ ગમે તેટલો બળવો કરે, તોપણ ગાઢ અંધકારમાં, અસહ્ય દેહયાતનામાં કે અગાધ નિરાશામાં પણ આ મંત્રનો જપ એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર અને તેથી પણ વધારે વાર કરો. એટલે પ્રકાશ ધીમે ધીમે આવવા માંડશે, ધીમેથી પણ ખાત્રીથી આવશે.

અનેક વાર હું ભૂખે અધમૂઓ થઇ જઇ, તરવાઈ ગયેલા પગવાળો બની જઇ અને થાકીને લોથપોથ થઇ જઇ મૃત્યુના જડબામાં સપડાઇ ચૂક્યો છું. દિવસોનાં દિવસો લગી મને આહાર નામે મળતો નહિ, અને મારાથી એક ડગલું સરખું આગળ ભરી શકાય તેમ રહેતું નહિ; તે વારે હું ઢગલો થઇને એક ઝાડ તળે બેસી જતો, અને મારૂં જીવન જાણે શમી જતું હોય એમ લાગતું. મારાથી એક ઉચ્ચાર સરખો કાઢી શકાતો નહિ, વિચાર પણ મારાથી ભાગ્યે થઈ શકતો. એવી દુર્દશા મેં અનેક વાર અનુભવી છે. પરંતુ તેમાંયે આખરે મારૂં મન આ વિચાર તરફ વળતું કે "મારે ભય કે મૃત્યુ જેવું કંઇજ નથી, મને ભૂખ કે તરસ કદી લાગતી નથી. હું તે છું, હું તે છું. પ્રકૃતિ સમસ્ત મને કચરી શકે તેમ નથી, કારણ પ્રકૃતિ એ તો મારી દાસી છે. માટે ઓ દેવતાઓના પણ દેવતા! ઓ પ્રભુના પણ પ્રભુ! તારૂં બળ સિદ્ધ કરી દેખાડી તારૂં ગયેલું સામ્રાજ્ય પુનઃ પ્રાપ્ત કર! ઉઠ, આગળ ચાલ અને ક્યાંય થોભ મા!" અને આ મહાન જપના પ્રભાવથી હું એકદમ તાજો માજો થઇ જતો અને ઉઠીને ગાઉના ગાઉ ચાલવાને શક્તિમાન બનતો; અને અત્યારે હું જીવતો જાગતો તમારી આગળ ઉભો પણ છું. માટે જ્યારે જ્યારે આપત્તિ ને સંકડામણરૂપી અંધકાર આવી અડંગા નાખે, ત્યારે ત્યારે આ જપથી તમારૂં વાસ્તવ રૂપ સિદ્ધ કરો, એટલે આપત્તિ આપોઆપ અદશ્ય થઇ જશે. કારણ કે આપત્તિ પણ આખરે તો સ્વપ્નુંજ છે. સંકટો અને દુઃખો પહાડ જેવાં ઉંચાં લાગે, અને બધી વસ્તુઓ બિહામણી ને નિસ્તેજ લાગે, તોપણ આખરે તો તે માયાનો ખેલજ છે. ડરો ના, એની મેળે બધું અદશ્ય થઇ જશે. એને પગતળે કચડી કાઢો, એટલે તે નષ્ટ થઇ જશે. એને લત્તાપ્રહાર કરો એટલે તે મરી જશે. ગભરાઓ ડરો મા. આમાં અનેક વાર તમને નિષ્ફળતા મળે પણ તેનો

આ અનંત ભૂરા આસમાન જેવો છું; વિવિધરંગી વાદળાં આસમાનપર થઇને પસાર થાય છે, અને પળવાર જાણે સાત તાળીની રમત રમે છે. પણ આખરે તે બધાંય ખસી જાય છે અને આસમાન તો એનું એ અપરિવર્તનીય ભૂરૂં ને ભૂરૂંજ હોય છે. તેવી રીતે સુખ અને દુઃખ તથા શુભ અને અશુભ પળવાર મને ઢાંકી દે, મારો 'સ્વ' અગર અહંની આડે પડદો ઉભો કરી મારા પ્રકૃત રૂપને ઢાંકી દે, પણ તે છતાં હું ત્યાં છું તો ખરોજ. આખરે તો તેઓ બધાંજ સરકી જાય છે, કેમકે તેઓ પરિવર્તનીય અગર વિકારને વશ છે અને હું પ્રકાશું છું. કેમકે હું અપરિવર્તનીય અથવા અવિકારી છું. દુઃખ આવે છે, પણ મને ખબર છે કે તે સાંત છે તેથી તે અવશ્ય જતું રહેવુંજ જોઇએ. હું એકલોજ અનંત અને નિર્લેપ છું. કેમકે હું તેજ અનંત, તેજ શાશ્વત અને તેજ નિર્વિકારી પરબ્રહ્મ છું."—આવું કવન છે અમારા એક વેદાંતી કવિનું.

ચાલો ત્યારે આપણે આ અમૃતત્વ અને અપરિવર્તનીયતા તરફ લઈ જનારા પ્યાલામાંથી પાન કરીએ. ડરો મા. એમ માનોજ નહિ કે, આપણે ખરાબ છીએ, આપણે સાંત છીએ અને આપણે કદી મરી શકીએ છીએ, એ માન્યતા સાચી નથી.

"આ આત્માનું પ્રથમ શ્રવણ થવું જોઇએ, પછી તેનું ચિંતન થવું જોઇએ, અને તે પછી તે ઉપર મનન કરવું જોઇએ." જ્યારે હાથ કામ કરતા હોય, ત્યારે મને જપ્યા કરવું જોઇએ કે "સોઽહં સોઽહ !" વિચાર કરો તો એનો કરો, સ્વપ્નાં સેવો તો એનાં સેવો, અને જ્યાંસુધી તે તમારા રોમે રોમમાં વ્યાપી જાય નહિ તથા આ પામરતા ને દુર્બળતાનાં, આપદા અને અનર્થનાં ભયાનક સ્વપ્નાં બધાંજ ઉડી જાય નહિ, ત્યાંસુધી એ જાપને સતત જપ્યાજ કરો. એટલે આખરે સત્ય એક પળવાર પણ તમારાથી છાનું રહી શકશે નહિ.

२२–कल्याणनो पंथ

આજે રાત્રે હું તમોને વેદમાંની એક વાત કહીશ. વેદ એ અમારા હિંદુઓનાં પવિત્ર શાસ્ત્રો હોઇ સાહિત્યનો એક વિશાળ ભંડાર છે. એના છેલ્લા ભાગને વેદાંત કહેવામાં આવે છે. તેમાં વેદની અંદર આવેલા સિદ્ધાંતોની અને ખાસ કરીને દાર્શનિક વિચારોની યાને તત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એ તત્વજ્ઞાનનીજ ચર્ચા આજે આપણે કરવાની છે. વેદની ભાષા આર્ષ સંસ્કૃત હોઇ, તે હજારો વર્ષ ઉપર લખાયા છે, એ લક્ષમાં રાખો. હું તમને જે વાત કહેવા માગું છું તે આવી છેઃ—અમુક એક માણસને એક મહાયજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થઇ. હિંદુઓના ધર્મમાં યજ્ઞો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. યજ્ઞો વિવિધ જાતના હોય છે. બ્રાહ્મણો તેમાં વેદીઓ ને કુંડો બનાવે છે અને તેની અંદર અગ્નિની પ્રતિષ્ઠા કરી તેમાં વિવિધ મંત્રો બોલી બોલીને આહુતિઓ આપે છે, અને યજ્ઞની સમાપ્તિ વખતે બ્રાહ્મણો તથા દરિદ્ર જનોને દાનદક્ષિણા આપે છે. દરેક યજ્ઞને અંગે તેની પોતાની વિશિષ્ટ પ્રકારની દાનવિધિ હોય છે. એક યજ્ઞનો પ્રકાર એવો હતો કે જેની અંદર યજ્ઞ કરનારને પોતાની માલકીનું સર્વ કંઇ દાનમાં આપી દેવું પડતું હતું. હવે આ માણસ ધનાઢ્ય છતાં કંજુસ હતો. તેમ છતાં તેને આ કપરામાં કપરો યજ્ઞ કર્યાની કીર્તિ ખાટવાનો અભિલાષ હતો; એટલે તેણે એ યજ્ઞ કર્યો તો ખરો, પરંતુ યજ્ઞને અંતે પોતાના સર્વસ્વનું છૂટે હાથે દાન કરવાને બદલે, તેણે તો પોતાની ગૌશાળામાંની આંધળી, લૂલી, ઘરડી, એવી એવી વસુકી ગયેલી ગાયો દાનમાં આપવા માંડી. હવે આ માણસને નચિકેતા નામનો એક તેજસ્વી જુવાન પુત્ર હતો. બાપની આ દાનવિધિ તેના જોવામાં આવતાં તેને વિચાર આવ્યો કે, આથી તો બાપની બદનામી થશે અને તેને પુણ્યને બદલે પાપની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી બાપની આ કંજુસાઇનો ખંગ વાળી દેવા કાજે તે પોતાની જાતને દાનમા આપી દેવાના ઠરાવપર આવ્યો. એ ઠરાવ સાથે તે બાપની પાસે આવ્યો અને તેને પૂછ્યું કે "પિતાજી ! મને તમે કોને દાનમા આપવાની ઇચ્છા રાખો છો ?" નચિકેતાના એ પ્રશ્નનો તેના બાપે કંઇજ જવાબ આપ્યો નહિ. પણ નચિકેતાએ એનો

એજ કે મૃત્યુનું રહસ્ય શું છે ?" નચિકેતાની આવી દૃઢતા જોઈ યમરાજા પ્રસન્ન થયા અને તેની ઇચ્છા મુજબનું વરદાન આપવાની તેમણે હા પાડી. ઉલ્લા બે ત્રણ વ્યાખ્યાનમાં કહેવાતું આવ્યું છે કે, આ જ્ઞાનજ મનને કલ્યાણપથ માટે સજ્જ કરે છે; તે મુજબ આ વાતમાં પણ તમે જુઓ છો કે, સત્યનીજ ખાતર સત્યને જાણવાની ઇચ્છાસિવાય અન્ય કશી વાસના મનુષ્યને રહેવી ન જોઇએ. જુઓ, યમે આપવા માંડેલી બધીજ બક્ષિસો—માલમિલ્કત, અઢળક ધન, લાંબો આવરદા—એ વગેરેનો નચિકેતાએ કેવો દૃઢતાપૂર્વક ઇન્કાર કર્યો, અને ફક્ત જ્ઞાન અને સત્યના વિચારને ખાતર એકે એક બીજી ચીજને જતી કરવાની કેવી તૈયારી દેખાડી ! આવીજ—માત્ર આવીજ રીતે સત્યની પ્રાપ્તિ થઇ શકે. તાત્પર્ય કે, યમરાજા પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા કે "જો, નચિકેતા ! અહીં એટલે કે, મૃત્યુ પછી બે માર્ગ છે.' એક ભોગનો અને બીજો કલ્યાણનો. એ બન્ને માર્ગો મનુષ્યને વિવિધ રીતે પોતાના તરફ આકર્ષે છે. એ બે પૈકી કલ્યાણનો પંથ પકડનાર જીવ શાણો છે, જ્ઞાની છે અને તે મુક્ત બને છે. ત્યારે ભોગના પંથે પળનાર જીવ મૂઢ છે, અને તેની અવનતિ થાય છે. નચિકેતા ! હું તારાં વખાણ કરૂં છું; કેમકે તેં કોઈ વાસનાની તૃપ્તિ માટે માગણી કરી નહિ. વિવિધ રીતે મેં તને ભોગના માર્ગ તરફ જવાને લલચાવી જોયો; પણ તે બધાયની સામે તું ટકી રહ્યો ને જરાય ચલિત થયો નહિ. ભોગની જીંદગી કરતાં જ્ઞાન વધારે ઉત્તમ છે, એનું જ્ઞાન તને થઇ ચૂક્યું છે."

"તને એ વાત પણ પૂરેપૂરી સમજાઈ ગઈ છે કે, જે માણસ અજ્ઞાનમાં પડી રહી ભોગ ભોગવ્યા કરે છે, તેની અને મૂઢ પશુની વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી. આમ છતાં દુનિયામાં એવાયે અનેક હોય છે, કે જેઓ ઠેઠપર્યંત અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા છતાં તેઓ ઘમંડમાં એમ માને છે કે, તેઓ બારે શાણા છે, અને આંધળાથી દોરાયલા આંધળાની પેઠે અનેક વાંકે ચૂકે રસ્તે આમ તેમ ગોળ ને ગોળ માર્ગમાં ભટકાયા કરે છે આ સત્યનો પ્રકાશ ઓ નચિકેતા ! જે માણસો, માટીના ઢેફાથી રીઝી જતાં અજ્ઞાન બાળકોસમા છે તેમના હૃદયમાં કદી ફાળ પડતો નથી. તેવા અબુધ અજ્ઞાનીઓને આ લોકનું તેમ પરલોકનું ઉભય પૈકી એકેયનું જ્ઞાન હોતું નથી. તેઓ આ લોકનો ઇન્કાર કરે છે, તેમ અપરલોકનો પણ ઇન્કાર કરે છે; અને પરિણામે પુનઃ પુનઃ મારા કાબુ તળે આવ્યા કરે છે. અનેકને તો એ સત્યને સાંભળવાની પણ તક મળતી નથી, અને અનેકને શ્રવણ કર્યા છતાં તેનું જ્ઞાન લાધતું નથી. કારણકે એ જ્ઞાન પ્રગટવામાં તો ઉપદેશક જેમ અસામાન્ય હોવો જોઇએ, તેમ ઉપદેશ ગ્રહણ કરનાર પણ તેવોજ અસામાન્ય હોવો જોઇએ. ઉપદેશો

પોતે જો એ માર્ગમાં અસામાન્ય પ્રગતિ સાધી નહિ હોય, તો એનું એ સત્ય સો વાર કહેવાય અને સો વાર સંભળાય, તોપણ હૃદયમાં સત્યનો પ્રકાશ કદાપિ ઝળહળતો નથી. માટે ઓ નચિકેતા ! વ્યર્થ વાદવિવાદથી તારા મનને અકળાવીશ ના. આ સત્યનો પ્રકાશ એવાજ હૃદયમાં ઝળહળે છે કે જે શુદ્ધ અને પવિત્ર બન્યું હોય છે. તે પરમાત્મા કે જે ભગીરથ પ્રયત્ન વગર જોઇ શકાતો નથી, અને જે હૃદયની અતિ ઉંડી ગુફામાં લપાઈ રહેલો છે, તે પુરાણ પુરુષનાં દર્શન સ્થૂળદૃષ્ટિથી કદાપિ થઇ શકતાં નથી; અને આંતરિક અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જેને તેનાં દર્શન થાય છે તેનાં સઘળાંજ સુખદુઃખ ને હર્ષશોક વિરમી જાય છે. જે આ રહસ્યને જાણે છે તે બધીજ લૌકિક વાસનાઓનો ત્યાગ કરી દે છે, અને એ અતિસૂક્ષ્મ અધ્યાત્મદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરી પરિણામે તે સચ્ચિદાનંદરૂપ બની રહે છે. નચિકેતા ! કલ્યાણનો પથ એજ છે. એ સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્મા સર્વ દુર્ગુણથી પણ પર છે; સર્વ સદ્‌ગુણોથી પણ અપાર શ્રેષ્ઠ છે; સર્વ કર્તવ્યોથી પર છે, તેમ સર્વ અકર્તવ્યોથી પણ પર છે. સર્વ અસ્તિત્વોથી પર છે, તેમ સર્વ ભવિતવ્યોથી પણ પર છે—એમ જે જાણે છે તેજ ખરો જ્ઞાની છે અને તેજ ઉત્તમ ચરિત્રવાન થાય છે. તે કે જેને સકળ વેદ શોધી રહ્યા છે, અને તે કે જેનાં દર્શન માટે મનુષ્યો જાત જાતની તપશ્ચર્યા કરે છે, તેનું નામ હું તમને કહું ? તેનું નામ ૐ છે. આ શાશ્વત ૐ તેજ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે, તેજ એક અજર અમર છે. આનું રહસ્ય જે જાણે છે, તેની સકળ વાસનાઓ શાંત થાય છે; કેમકે જે જે વસ્તુઓની વાસના થઇ શકે, તે તે તમામ વસ્તુઓ તેની પોતાનીજ તેને દેખાય છે. અરે ઓ નચિકેતા ! આ માનવી આત્મા કે જેના વિષે તું જાણવા માગે છે, તે કદાપિ જન્મતો નથી તેમ કદાપિ મરતોયે નથી. શરીરનો નાશ થાય છે, ત્યારે પણ આ અનાદિ શાશ્વત એવા પુરાણ પુરુષનો નાશ થતો નથી. હંતા અર્થાત્ હણનારો જો એમ માનતો હોય કે તે હણે છે, અને હણાનારો જો એમ માનતો હોય કે તે હણાય છે, તો તે બન્ને ભૂલે છે. કેમકે આત્મા કોઇને હણતો નથી કે કોઇથી હણાતોયે નથી. નાનામાં નાના પરમાણુથી પણ એ અનંતગણો સૂક્ષ્મ, અને મોટામાં મોટા અસ્તિત્વથી પણ અનંતગણો મોટો એવો એ ચરાચરમાત્રનો માલીક પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભૂતમાત્રના હૃદયની ગુફામાં વસેલો છે. જે માણસ પાપરહિત બન્યો હોય છે, તેને એ પ્રભુનાં દર્શન એ પ્રભુનીજ કૃપાથી થાય છે. એવો મહાન પ્રભુ કે જેનો આહાર બંને જ વિશેષ જાતિનું સંમિલન થયેલું છે, તેના દર્શનનો અધિકાર પવિત્ર અને પાકી સમજણવાળા મનુષ્યો સિવાય અન્ય કોને હોય ? એ પ્રભુ પોતે અશરીરી હોવા છતાં શરીરમાં રહે

છે; નિર્લેપ હોવા છતાં દેખીતી રીતે લિપ્ત જણાય છે
વ્યાપી પરમાત્મા સર્વના આત્મારૂપ છે, એવું જાણીને
સાધુજનો દુઃખમાત્રનો ત્યાગ કરે છે. આ આત્માની
લૌકિક હેતુવાળા વેદાધ્યયનથી કે ઉત્તમોત્તમ લૌકિક બુદ્ધિ
લૌકિક વિદ્વત્તાથી થઈ શકતી નથી. પણ જે કોઇ પુરી
પૂર્વક એ પરમાત્માની શોધમાં હોય છે, તેનેજ તે પરમપુર
થાય છે. અને તેનીજ આગળ તે પોતાનો અપાર અલૌકિ
ખુલ્લો કરે છે. જે મનુષ્ય સદાસર્વદા લૌકિક સ્વાર્થોમાંજ રચ
રહે છે, જેનું મન એ તરફથી શાંત ને ઉપરામ બન્યું ન
એકાગ્રચિત્તે ધ્યાનમગ્ન બની શકતો નથી અને જે લૌકિક
પાછળ મચ્યો રહે છે, તે મનુષ્ય હૃદયની ગુફામાં રહેલા આ
આત્માને સમજવા અને પ્રત્યક્ષ કરવા શક્તિમાન થતો નથી
નચિકેતા ! સમજ કે, આ શરીર એ એક જાતનો રથ છે,
ઇંદ્રિયો તેના ઘોડા છે, મન તેની લગામ છે, બુદ્ધિ તેનો સારથિ
અને આત્મા એ રથમાં બેસનારો સવાર છે. આત્મા જ્યારે બુ
રૂપી સારથી સાથે જોડાય છે, અને પછી તેના દ્વારા મનરૂપી લગામ
ને મેળાપ થાય છે, અને મનવાટે પછી ઇંદ્રિયોરૂપી ઘોડાઓને
હાંચે છે, ત્યારેજ તે પરમધામનો ભોક્તા થઈ શકે છે. જે માણસ
નું મન સંયમમાં નથી, અને જેનામાં સારાસારની વિવેકબુદ્ધિ જાગ
નથી, તેની ઇંદ્રિયો રથે જોડેલા ખરાબ ઘોડાઓ જેમ સારથીના
કાબુમાં નથી રહેતા, તેમ કાબુમાં નથી રહી શકતી. જેનામાં વિવેક-
બુદ્ધિ હોય છે અને જેનું મન સંયમમા રહે છે યાને જેણે મનોનિ-
ગ્રહ સિદ્ધ કર્યો હોય છે, તેનીજ ઇંદ્રિયો રથ જોડેલા સારા ઘોડાની
માફક હમેશાં વશવર્તી હોય છે. મતલબ કે, જેનામા વિવેકબુદ્ધિ
હોય છે, જેનું મન સત્યને સમજવા પાછળજ હમેશાં લાગેલું હોય
છે અને જે સદા સર્વદા પવિત્ર અને વિશુદ્ધ હોય છે, તેનેજ તે પરમ
તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને એ પ્રાપ્તિ પછી મનુષ્યને પુનર્જન્મ
જેવું કંઇજ રહેતું નથી. આ રસ્તો એક રીતે ઓ નચિકેતા ! બહુ
ખરો અને સાબો પણ છે. જેણે સૂક્ષ્મદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી હોય છે
તેજ માટે આ રસ્તો દેખાવો કે સમજવો શક્ય બને છે; તથાપિ
[illegible] ના, નમન મન, ઇા, એ રસ્તે પરત થા અને અંતિમ
ની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થતા સુધી વચ્ચે ક્યાંય રોકાતો નહિ. આ
બહે તલવારની ધારપર ચાલવા જેવું અઘરું હોય, પણ તે
[illegible] પરમાત્મા કે જે શબ્દોથી અતીત છે, સ્પર્શમાત્રથી અતીત
[illegible] આરસ્વાદથી અતીત છે, નિર્વિકારી છે,
[illegible] છે અને અવિનાશી છે, તેને
[illegible] માંથી મરો [illegible]

પોતે જો એ માર્ગમાં અસામાન્ય પ્રગતિ સાધી નહિ હોય, તો એનું એ સત્ય સો વાર કહેવાય અને સો વાર સંભળાય, તોપણ હૃદયમાં સત્યનો પ્રકાશ કદાપિ ઝળહળતો નથી. માટે ઓ નચિકેતા! વ્યર્થ વાદવિવાદથી તારા મનને અકળાવીશ ના. આ સત્યનો પ્રકાશ એવાજ હૃદયમાં ઝળહળે છે કે જે શુદ્ધ અને પવિત્ર બન્યું હોય છે. તે પરમાત્મા કે જે ભગીરથ પ્રયત્ન વગર જોઇ શકાતો નથી, અને જે હૃદયની અતિ ઉંડી ગુફામાં લપાઈ રહેલો છે, તે પુરાણ પુરુષનાં દર્શન સ્થૂળદૃષ્ટિથી કદાપિ થઇ શકતાં નથી; અને આંતરિક અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જેને તેનાં દર્શન થાય છે તેનાં સઘળાંજ સુખદુઃખ ને હર્ષશોક વિરમી જાય છે. જે આ રહસ્યને જાણે છે તે બધીજ લૌકિક વાસનાઓનો ત્યાગ કરી દે છે, અને એ અતિસૂક્ષ્મ અધ્યાત્મદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરી પરિણામે તે સચ્ચિદાનંદરૂપ બની રહે છે. નચિકેતા! કલ્યાણનો પથ એજ છે. એ સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્મા સર્વ દુર્ગુણથી પણ પર છે; સર્વ સદ્‌ગુણોથી પણ અપાર શ્રેષ્ઠ છે; સર્વ કર્તવ્યોથી પર છે, તેમ સર્વ અકર્તવ્યોથી પણ પર છે. સર્વ અસ્તિત્વોથી પર છે, તેમ સર્વ ભવિતવ્યોથી પણ પર છે—એમ જે જાણે છે તેજ ખરો જ્ઞાની છે અને તેજ ઉત્તમ ચરિત્રવાન થાય છે. તે કે જેને સકળ વેદ શોધી રહ્યા છે, અને તે કે જેનાં દર્શન માટે મનુષ્યો જાત જાતની તપશ્ચર્યા કરે છે, તેનું નામ હું તમને કહું? તેનું નામ ૐ છે. આ શાશ્વત ૐ તેજ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે, તેજ એક અજર અમર છે. આનું રહસ્ય જે જાણે છે, તેની સકળ વાસનાઓ શાંત થાય છે; કેમકે જે જે વસ્તુઓની વાસના થઇ શકે, તે તે તમામ વસ્તુઓ તેની પોતાનીજ તેને દેખાય છે. અરે ઓ નચિકેતા! આ માનવી આત્મા કે જેના વિષે તું જાણવા માગે છે, તે કદાપિ જન્મતો નથી તેમ કદાપિ મરતોયે નથી. શરીરનો નાશ થાય છે, ત્યારે પણ આ અનાદિ શાશ્વત એવા પુરાણ પુરુષનો નાશ થતો નથી. હંતા અર્થાત્ હણનારો જો એમ માનતો હોય કે તે હણે છે, અને હણાનારો જો એમ માનતો હોય કે તે હણાય છે, તો તે બન્ને ભૂલે છે. કેમકે આત્મા કોઇને હણતો નથી કે કોઇથી હણાતોયે નથી. નાનામાં નાના પરમાણુથી પણ એ અનંતગણો સૂક્ષ્મ, અને મોટામાં મોટા અસ્તિત્વથી પણ અનંતગણો મોટો એવો એ ચરાચરમાત્રનો માલીક પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભૂતમાત્રના હૃદયની ગુફામાં વસેલો છે. જે માણસ પાપરહિત બન્યો હોય છે, તેને એ પ્રભુનાં દર્શન એ પ્રભુનીજ કૃપાથી થાય છે. એવો મહાન પ્રભુ કે જેની અંદર બધાજ વિરોધી ભાવોનું સંમિલન થયેલું છે, તેના દર્શનનો અધિકાર પવિત્ર અને પાકી સમજણવાળા મનુષ્યો સિવાય અન્ય કોને હોય? એ પ્રભુ પોતે અશરીરી હોવા છતાં શરીરમાં રહે

છે; નિર્લેપ હોવા છતાં દેખીતી રીતે લિપ્ત જણાય છે ને તે સર્વ-વ્યાપી પરમાત્મા સર્વના આત્મારૂપ છે, એવું જાણીને શાણા અને સાધુજનો દુઃખમાત્રનો ત્યાગ કરે છે. આ આત્માની પ્રાપ્તિ માત્ર લૌકિક હેતુવાળા વેદાધ્યયનથી કે ઉત્તમોત્તમ લૌકિક બુદ્ધિથી, કિંવા લૌકિક વિદ્વત્તાથી થઈ શકતી નથી. પણ જે કોઇ પુરી તાલાવેલી. પૂર્વક એ પરમાત્માની શોધમાં હોય છે, તેનેજ તે પરમપુરુષનો ભેટો થાય છે. અને તેનીજ આગળ તે પોતાનો અપાર અલૌકિક મહિમા ખુલ્લો કરે છે. જે મનુષ્ય સદાસર્વદા લૌકિક સ્વાર્થોમાંજ રચ્યો પચ્યો રહે છે, જેનું મન એ તરફથી શાંત ને ઉપરામ બન્યું નથી, જે એકાગ્રચિત્તે ધ્યાનમગ્ન બની શકતો નથી અને જે લૌકિક સ્વાર્થ પાછળ મચ્યો રહે છે, તે મનુષ્ય હૃદયની ગુફામાં રહેલા આ પર-માત્માને સમજવા અને પ્રત્યક્ષ કરવા શક્તિમાન થતો નથી. એ નચિકેતા! સમજ કે, આ શરીર એ એક જાતનો રથ છે, સ્થૂળ ઇંદ્રિયો તેના ઘોડા છે, મન તેની લગામ છે, બુદ્ધિ તેનો સારથિ છે અને આત્મા એ રથમાં બેસનારો સવાર છે. આત્મા જ્યારે બુદ્ધિ-રૂપી સારથી સાથે જોડાય છે, અને પછી તેના દ્વારા મનરૂપી લગામનો તેને મેળાપ થાય છે, અને મનવાટે પછી ઇંદ્રિયોરૂપી ઘોડાઓને તે પહોંચે છે, ત્યારેજ તે પરમધામનો ભોક્તા થઈ શકે છે. જે માણુસ-નું મન સંયમમાં નથી, અને જેનામાં સારાસારની વિવેકબુદ્ધિ જાગી નથી, તેની ઇંદ્રિયો રથે જોડેલા ખરાબ ઘોડાઓ જેમ સારથીના કાબુમાં નથી રહેતા, તેમ કાબુમાં નથી રહી શકતી. જેનામાં વિવેક-બુદ્ધિ હોય છે અને જેનું મન સંયમમાં રહે છે યાને જેણે મનોનિ-ગ્રહ સિદ્ધ કર્યો હોય છે, તેનીજ ઇંદ્રિયો રથે જોડેલા સારા ઘોડાની માફક હમેશાં વશવર્તી હોય છે. મતલબ કે, જેનામાં વિવેકબુદ્ધિ હોય છે, જેનું મન સત્યને સમજવા પાછળજ હમેશાં લાગેલું હોય છે અને જે સદા સર્વદા પવિત્ર અને વિશુદ્ધ હોય છે, તેનેજ તે પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને એ પ્રાપ્તિ પછી મનુષ્યને પુનર્જન્મ જેવું કંઇજ રહેતું નથી. આ રસ્તો એક રીતે ઓ નચિકેતા! બહુ કપરો અને લાંબો પણ છે. જેણે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી હોય છે તેનેજ માટે આ રસ્તો દેખાવો કે સમજવો શક્ય બને છે; તથાપિ ગભરાઇશ ના; જાગ્રત બન, ઉઠ, એ રસ્તે પ્રવૃત્ત થા અને અંતિમ ધ્યેયની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થતા સુધી વચ્ચે ક્યાંય રોકાતો નહિ. આ કામ ભલે તલવારની ધારપર ચાલવા જેવું અઘરું હોય, પણ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કે જે ઇંદ્રિયોથી અતીત છે, સ્પર્શમાત્રથી અતીત છે, સકળ આસ્વાદથી અતીત છે, નિર્વિકારી છે, અનંત છે, બુદ્ધિથી અતીત છે અને અવિનાશી છે, તેને પામીનેજ આપણે જન્મમૃત્યુના જડબામાંથી બચી શકીએ તેમ છીએ."

આપણે જોઇએ છીએ કે, અત્યારસુધીમાં યમરાજ પ્રાપ્ત કરવાના અંતિમ ધ્યેયનું વર્ણન કરે છે. એમાં સૌથી પ્રથમ ખ્યાલ આપણને મળે છે તે એજ કે જન્મ, મરણ, દુઃખ અને ભવસાગરમાં ભોગવવી પડતી વિવિધ પ્રકારની અડાળકૂટોનો અંત એ સત્યને જાણવાથીજ આવી શકે છે. એ સત્ય શી વસ્તુ છે ? તો કે જે કદાપિ પરિણામગામી યાને પરિવર્તનશીલ નથી, એવો જે સર્વનો એક અમાપ આત્મા, જગતસમસ્તની પાછળ રહેલો એ પરમાત્માજ સત્ય વસ્તુ છે. એ સંબંધમાં વળી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેને જાણવાનું કામ કઠિન છે. જાણવાનો અર્થ માત્ર બુદ્ધિથી તેને કબૂલ કરવો એટલોજ નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ કરવો યાને તેનો સાક્ષાત્કાર મેળવવો એવો સમજવાનો છે. ફરી ને ફરી આપણે વાંચ્યું છે કે, આ મુક્તાવસ્થાને આપણે સમજવા ઉપરાંત અનુભવવી પણ જોઇએ. તે કાંઇ આ ચર્મચક્ષુઓથી દેખી શકાતી નથી. એને માટે તો અંતરદૃષ્ટિ અતિ સૂક્ષ્મ યાને દિવ્ય બનવી જોઇએ. જે દૃષ્ટિવડે આ ભીંતો અને ચોપડીઓ વગેરે દેખાય છે, તે તો સ્થૂળદૃષ્ટિ છે; પણ સત્યને નિહાળવામાં એ દૃષ્ટિ ન ચાલે. એને માટે તો તેને અતિ સૂક્ષ્મ અને અંતર્મુખી બનાવવી જોઇએ. તે પછી યમ કહે છે કે, માણસે બહુ પવિત્ર અને શુદ્ધ બનવું જોઇએ. દૃષ્ટિને સૂક્ષ્મ બનાવવાનો એજ એક માર્ગ છે. તે પછી તે બીજા રસ્તાઓ બતાવે છે. એ સ્વયંભૂ ઇંદ્રિયોથી બહુ આઘે રહેલો છે. એ સ્થૂળ ઇંદ્રિયો તો માત્ર બહારના વિષયો જોઇ શકે છે, પણ તે સ્વયંભૂ આત્મા તો આભ્યંતરનો વિષય છે. એને જોવા કાજે જે ગુણની જરૂર છે, તે તમારે યાદ રાખવો જોઇએ. એ ગુણ બીજો કોઈ નહિ પણ દૃષ્ટિને અભ્યંતર દેશમાં વાળીને આત્માને નિરખવાની ઉત્કટ ઇચ્છા. પ્રકૃતિની અંદર આજે આ સંસારમાં જે સુંદર વસ્તુઓ આપણે જોઇએ છીએ તે બધીજ સારી છે, પણ ઇશ્વરને જોવાની એ રીત નથી. એને માટે તો દૃષ્ટિને અભ્યંતર વાળતા આવડવું જોઇએ. બાહ્ય વસ્તુઓ જોવા માટે આંખોની જે આતુરતા ને ઉત્કંઠા હોય છે, તેના પર કાબુ મૂકવો જોઇએ. કોઈ એક [illegible] જતા હો છો, ત્યારે તમારી [illegible] સાંભળવામાં [illegible] તમને [illegible] છે, [illegible] હોય છે, તેમ [illegible] છે કે, [illegible] કરે છે, [illegible]

મને ક્ષે
ાનાનું;
ારે તો
શરીરનું
જોઈતો
ી વારૂ!
અસ્તિત્વ
ા સર્વ-
થી માને
માં રહી
ર્વવ્યાપી
ન છે.
સંબંધમાં
ઈશ્વરનું
થી વ્યાપી-
ઓનું છે.
એવું પ્રતિ-
એક અંશ
તેની પાછળ
મગ્ર વિશ્વ
અને તેની
ા રીતે આ
, તેવી રીતે
અને વ્યક્તિ-
. આ વાદ
પણે એ તો
છે. તો પછી
તા ખંડિત થઈ
તણખો છું એમ
આરશાસ્ત્ર મનને
નથી. કારણ કે
શું તે એક જડ
ચ્યકા કરી શકે?
છે તો પછી
એજ છે, જો
નહિ
ા પછી

નીરખે છે તેનું, રે ! તેનુંજ શાશ્વત કલ્યાણ છે, અન્ય કોઈનું નહિ, અન્ય કોઈનું નહિ. ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, નક્ષત્રો ઝગમગતા નથી, કિંવા વિદ્યુત્‌ના ચમકારા થતા નથી; તો પછી અગ્નિની તો ત્યાં વાતજ શી ? એ પ્રકાશતાં બધું પ્રકાશે છે: એના પ્રકાશના પ્રભાવથીજ બધું પ્રકાશમય અને ઉજ્જવળ બને છે; અને હૃદયને પજવતી ને વ્યગ્ર બનાવતી બધીજ ઇચ્છાઓ ને વાસનાઓ બંધ પડે છે, ત્યારેજ મર્ત્ય આદમી અમર્ત્ય બને છે અને અહીંઆં ને આ લોકમાંજ તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઇ જાય છે. તેના હૃદયની બધીજ વક્રતા યાને કૂડ કપટવૃત્તિ અદૃશ્ય થાય છે, અને જ્યારે હૃદયની બધીજ ગ્રંથિઓ છિન્નવિચ્છિન્ન થઇ જાય છે, ત્યારેજ મર્ત્ય મનુષ્ય અમર્ત્ય બને છે; અન્યથા કદાપિ નહિ. કલ્યાણનો પથ આ છે. આ ગુપ્ત વિદ્યાના અભ્યાસથી આપણું કલ્યાણ થાઓ, એ અભ્યાસ આપણા આહારરૂપ બનો, તે આપણને બળપ્રદ થાઓ, તે આપણને શક્તિરૂપ નીવડો અને એના અભ્યાસથી આપણે એકબીજાનો દ્વેષ કરતાં મટીએ ! ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ-યાને સર્વને શાંતિ પ્રાપ્ત થાઓ!

વેદાંતની ફિલસુફીમાં આ જાતની વિચારસરણી માલમ પડે છે. એમાં આપણને પ્રથમ તો આ વાત માલમ પડે છે કે, દુનિયાના કોઇ પણ ભાગના ધર્મગ્રંથમાં મળી આવતા વિચારના કરતાં વેદાંતનો વિચાર તદ્દન નિરાળો છે. વેદના જૂનામાં જૂના ભાગોમાં આત્મા વિષેની એ શોધ બીજા ધર્મગ્રંથોમાં આપણને મળી આવે છે તેવાજ પ્રકારની જણાય છે, યાને એ શોધ બાહ્યસૃષ્ટિમાં થતી જણાય છે. કેટલાંક જૂનાં જૂનાં ધર્મપુસ્તકોમાં આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયેલો દેખાય છે કે "આરંભમાં શું હતું ? જ્યારે આ કે તે કશુંજ નહોતું, યાને અંધકાર અંધકારની અંદર આચ્છાદિત થયેલો હતો, ત્યારે આ સઘળું કોણે સરજ્યું ?" એ રીતે શોધખોળનો આરંભ થયો. તેમાં પ્રથમ તો તેઓ ફિરસ્તાઓ, દેવો અને એવી એવી અન્ય વિભૂતિઓની વાતો કરવા લાગ્યા. પણ પાછળથી આપણને માલમ પડે છે તેમ એમાં નાઉમેદ થઇ તે વાતો તેમણે પડતી મૂકી. એ જમાનામાં લોકો ઇશ્વરની શોધ બાહ્યપ્રદેશમાં કરતા હતા, અને તેમાં એમને કંઇજ તત્ત્વ હાથ લાગ્યું નહિ; એટલે પછી આપણે વેદમાં વાંચીએ છીએ તેમ પાછળથી તેઓ આંતરપ્રદેશમાં એ સ્વયંભૂની ખોળ કરવા પ્રેરાયા. વેદનો આ એક પ્રધાન ભાવ છે કે "નક્ષત્રોમાં, વાદળાંઓમાં, આકાશગંગામાં તેમજ આ સમગ્ર બાહ્યસૃષ્ટિમાં ઇશ્વરની શોધ કરવાથી આપણા હાથમાં કંઇજ પરિણામ આવતું નથી, એ શોધથી જીવનમરણનો કોયડો કદાપિ ઉકલતો નથી." એની શોધ માટે છેવટે તેઓ

આ અદ્ભુત આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનું પૃથક્કરણ કરવા પ્રેરાયા. અને એ પૃથક્કરણે આ જગતનું રહસ્ય તેમની આગળ ખોલી નાખ્યું; જગત કે શરીરથી એ કામ કરી શકાતું નહિ. એ કામ મન કે તેમ તેમને આત્માનું પૃથક્કરણ કરવું પડ્યું—અને તે આત્માના શરીરનું નહિ પણ તેના સ્વભાવનું. અને એ અન્વેષણે તેમને કિંમતી ઉત્તર ભાવાત્મક રીતે આપ્યો હશે. કયો ઉત્તર તેમને મળ્યો વારુ! તે કે એજ કે, શરીર તેમજ મનની પાછળ એક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે, કે જે જન્મતું નથી કે જે મરતું નથી. એ સ્વતંત્ર તત્ત્વ સર્વવ્યાપી છે, કારણ કે તે નિરાકાર છે. જેને રૂપ કે આકાર નથી અને જે દેશકાળની મર્યાદામાં બદ્ધ નથી તે અમુક એક સ્થાનમાં રહી શકેજ નહિ. એવું બની શકેજ શી રીતે? તે તો સર્વત્રજ છે, સર્વવ્યાપી છે, એટલે તે આપણી બધાની અંદર એકસરખો વિદ્યમાન છે.

ત્યારે આ માનવ આત્મા એ શું અંશ છે? આના સંબંધમાં એક પક્ષનું એવું માનવું હતું કે, એક અસ્તિત્વ તો ભલે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છેજ, અને તેની સાથે બીજું એક અસ્તિત્વ ઈશ્વરથી જાતિ-જ બાબતમાં શાશ્વત ભિન્ન એવા અનંત અપરિમિત આત્માઓનું છે. આ દ્વૈતવાદ થયો. આના જવાબમાં બીજા પણ તરફથી એવું પ્રતિપાદન થયું કે, આત્મા એ અનંત દિવ્ય અસ્તિત્વનો એક અંશ છે. જેવી રીતે આ શરીર પોતેજ એક દુનિયા છે અને તેની પાછળ વ્યક્તિગત આત્મા આવેલો છે, તેવીજ રીતે આ સમગ્ર વિશ્વ એ એક શરીર છે, તેની પાછળ વિશ્વવ્યાપી મન છે અને તેની પાછળ વિશ્વવ્યાપી આત્મા યાને ઈશ્વર છે. હવે જેવી રીતે આ વ્યક્તિગત શરીર એ વિશ્વવ્યાપી શરીરનો અંશમાત્ર છે, તેવી રીતે વ્યક્તિગત મન એ વિશ્વવ્યાપી મનનો અંશ છે, અને વ્યક્તિગત આત્મા એ વિશ્વવ્યાપી આત્માનો અંશ છે. આ વાદ વિશિષ્ટાદ્વૈત યાને સગુણ એકેશ્વરવાદ થયો. હવે આપણે એ તો જાણીએજ છીએ કે, વિશ્વવ્યાપી આત્મા અનંત છે. તો પછી અનંતતાને તે વળી અંશ શી રીતે સંભવે? અનંતતા ખંડિત થઈ તેના ભાગલા કેવી રીતે પડે? હું અનંતનો એક તણખો છું એમ કહેવું કાવ્યમય તો બહુ લાગતું હશે, પણ વિચારશીલ મનને એ કથન અર્થહીન અને બેહૂદું લાગ્યા વગર રહેતું નથી. કારણ કે અનંતતાના ભાગલા પાડવા એનો અર્થ શો? શું તે એક જડ પદાર્થ છે કે તેના તમે ભાગ પાડી ટુકડા આપકા કરી શકો? અનંતતાના ભાગલા કદી પાડી શકાયજ નહિ. એમ છે તો પછી અંતિમ જવાબ શો સમજવો વારુ? અંતિમ જવાબ એજ કે, જે આત્મા વિશ્વવ્યાપી છે તેજ તમે છો; તમે તેનો એક અંશ નહિ પણ તેનું અખંડ સમષ્ટિરૂપ છો. તમેજ સંપૂર્ણ ઈશ્વર છો, તો પછી

આ બધા નાના પ્રકારના ભેદો એ શું છે? લક્ષાવધિ આત્માઓ આપણી નજરે ચઢે છે, એ બધા શું છે? એનો જવાબ એવો છે કે, પાણીનાં લક્ષાવધિ નાનાં નાનાં બિંદુઓ ઉપર જ્યારે સૂર્ય પ્રકાશે છે, ત્યારે તે દરેક બિંદુમાં સૂર્યનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ નજરે પડે છે. પણ ધ્યાન રાખો કે, તે માત્ર પ્રતિબિંબોજ છે, અને વાસ્તવ સૂર્ય તો એકજ છે. તેવીજ રીતે આપણા પ્રત્યેકની અંદર રહેલો આ દેખીતો આત્મા એ ઈશ્વરનું પ્રતિબિંબમાત્ર છે; એ સિવાય બીજું કંઇજ નહિ. એ બધાની પાછળ જે ખરૂં સત્ છે તે તો એક પરમેશ્વર અથવા પરમાત્માજ છે. જગતમાં આત્માતરીકે તો આપણે બધા માત્ર એક-જ છીએ. તે મારી અંદર તેમ તમારી અંદર પણ છે અને તે એકજ છે; અને તે એકજ આત્મા આ જૂદાં જૂદાં શરીરોમાં જૂદા જૂદા આત્માતરીકે પ્રતિબિંબિત થઇ રહ્યો છે. પરંતુ આપણને તેનું જ્ઞાન નથી, તેથીજ આપણે એમ માનીએ છીએ કે, આપણે એકબીજાંથી તેમ એ એક ઇશ્વરથી પણ નિરાળાં છીએ. અને જ્યાંસુધી આપણે એમ ને એમ માન્યા કરીશું, ત્યાંસુધી દુઃખ ને ક્લેશનું અસ્તિત્વ દુનિયામાં રહેશેજ. માટે સાચેજ માનો કે એ એક ભ્રમ છે, ઇંદ્ર-જાળ છે. પછી દુઃખનું બીજું મોટું મૂળ ભય છે. એક માણસ બીજાને ઇજા કરે છે તે શામાટે કરે છે? તો કે પોતાને પૂરતા પ્રમાણમાં ઇચ્છિત ભોગની પ્રાપ્તિ નહિ થાય એવી બીકથી તે સામાને નુકસાન કરે છે. એક માણસને ધાસ્તી લાગે છે કે, તેની પાસે પૂરતા પૈસા નહિ રહે; એટલે તે ધાસ્તી તેની પાસે બીજાંને નુકસાન કરાવે છે યાને બીજાંને લૂંટાવે છે. એકજ અસ્તિત્વ છે એમ બધાં વાસ્તવિક માનતાં થાય, તો પછી ભયને સ્થાનજ ક્યાં રહે? મારા મસ્તકપર જો વિજળી પડે, તો હુંજ તે વિજળી છું. કેમકે અસ્તિત્વજ મારૂં એકલાનું છે. જો પ્લેગ આવે તો તે પણ હું છું, કોઇ વાઘ આવે તો તે પણ હું છું. મૃત્યુ આવે તો તે પણ હું છું. જીવન અને મૃત્યુ બંને હુંજ છું. આ ઉપરથી જણાય છે કે, બેના ભાવથી યાને દ્વૈતભાવથીજ જગતમાં ભયને સ્થાન મળે છે. "એકબીજાને ચાહો" એમ ઉપદેશાતું આપણે હમેશાં સાંભળતાં આવ્યાં છીએ. શામાટે એવો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે વારૂ? એ સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ તો થાય છે, પણ તેનો ખુલાસો તો અહીંજ મળે છે. મારે પ્રત્યેક જણને શા માટે ચાહવું જોઇએ? તો કે હું અને તે એક છીએ માટે. એકતા કહેતાં અદ્વૈતનો ભાવ છે, અને એજ આખા જગતની મક્કમતા યાને વાસ્તવિકતા છે. આપણા પગ તળે ઘસડાતા કીટકથી માંડીને કો કાળે પણ અસ્તિત્વ-માં આવેલા સર્વશ્રેષ્ઠ મનુષ્ય પ્રાણી સુદ્ધાં–બધાંયને દેહો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, પણ આત્માતરીકે તો તે બધાંય એકજ છે. બધાંજ

મુખોદ્વારા તમે આહાર કરો છો, બધાજ હસ્તો દ્વારા તમે કામ કરો છો, તેમ બધીજ આંખોદ્વારા તમે જુઓ છો. લક્ષાવધિ શરીરોમાં તમે તંદુરસ્તી ભોગવો છો, તેમ લક્ષાવધિ શરીરોમાં તમે વ્યાધિની વેદના પણ અનુભવો છો. જ્યારે આવો ભાવ પેદા થશે, અને એ ભાવને આપણે પ્રત્યક્ષ કરતાં, જોતાં ને અનુભવતાં અથવા વિચારતાં થઈશું, ત્યારેજ જગતમાં જણાતાં દુઃખ અને ભય નાબુદ થશે. હું મારી ચકુંજ કેવી રીતે? મારાથી પર અન્ય કશુંજ નથી. એ પ્રમાણે જ્યારે ભયમાત્ર ટળી જાય છે, ત્યારે ને ત્યારેજ સંપૂર્ણ સુખ અને સંપૂર્ણ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ વિશ્વવ્યાપી સમભાવ, એ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને એ વિશ્વવ્યાપી આનંદ કે જે કદી બદલાતો નથી, તે મનુષ્યને ઉંચે ચઢાવી બધાને માથે થાપે છે. એને પ્રતિક્રિયા જેવું કશુંજ હોતું નથી, અને દુઃખ નામે તેને સ્પર્શી શકતું નથી. પણ દુનિયાનાં આ ક્ષુદ્ર ખાનપાન હમેશાં પ્રતિક્રિયાને જન્મ આપે છે. એનું આખું એક કારણ આ દ્વૈતભાવજ યાને હું જગતથી તેમ ઈશ્વરથી ભિન્ન છું, એવો એક ખ્યાલજ છે. પરંતુ "હું તે છું, હું જગતનો આત્મા છું, હું સદા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છું, હું નિત્યમુક્ત છું"–એ ઉન્નત ભાવને જેવા આપણે પ્રાપ્ત થઈશું કે તરતજ સાચો પ્રેમ ઉદ્ભવશે, ભય નામે નષ્ટ થઇ જશે અને દુઃખમાત્રનો આરો આવેલો જણાશે. इत्योम्

છે. મતલબ કે, પ્રત્યેક ચીજ આત્મા સિવાય કંઇ બીજું છે એમ સમજનારની પાસેથી પ્રત્યેક ચીજ નાસી જાય છે. આ બ્રાહ્મણો, આ ક્ષત્રિઓ, આ દુનિયા, આ દેવતાઓ, જે જે કંઇ છે, તે બધું જ એ પરમાત્મા છે.” આવી રીતે યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રેમનો અર્થ સમજાવે છે. જ્યારે જ્યારે કોઇ પદાર્થનું આપણે ઝીણી ઝીણી વિગતવાર વર્ણન કરીએ છીએ, ત્યારે ત્યારે દરેક પ્રસંગે આપણે તેને આત્માથી જૂદો પાડીએ છીએ. હું એક સ્રીને ચાહવાનો પ્રયત્ન કરૂં છું; અર્થાત્ એ સ્રીને વિશેષતા આપું છું કે તરતજ તેણીને આત્માથી જૂદી પડાય છે, અને તેથી મારો તેણી માટેનો પ્રેમ શાશ્વત નહિ બને પણ શોક અને સંતાપમાં પરિણમશે. પણ જેવો હું તે સ્રીને આત્માતરીકે જોવા માંડું છું કે તરતજ તેણી માટેનો મારો પ્રેમ સંપૂર્ણ બને છે અને તેમાં કદાપિ ઉણપ આવતી નથી. એવોજ પ્રકાર પ્રત્યેક બાબતમાં છે. જગતના કોઇ પણ પદાર્થને જગતરૂપ સમષ્ટિથી છૂટો પાડીને તેનાપર આસક્તિ રાખતા તમે થયા કે તરતજ પ્રતિક્રિયા આવીને ઉભી રહે છે. આત્માની બહાર કોઇ વસ્તુને આપણે ચાહીએ છીએ કે તેની સાથેજ શોક અને સંતાપ તેના પરિણામરૂપે આવીને ખડા થાય છે. હવે જો આપણે આત્મામાં અને આત્માતરીકેજ પ્રત્યેક વસ્તુનો ઉપભોગ કરીએ, તો કોઇજ જાતનો ક્લેશ કે પ્રતિક્રિયા આવતાં નથી. આ સ્થિતિ સંપૂર્ણ સુખાનંદની છે. પણ સવાલ એ છે કે, આ આદર્શને પ્રાપ્ત કેવી રીતે કરવો? એ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ યાજ્ઞવલ્ક્ય આગળ ચાલતાં આપણને સમજાવે છે. જગત અનંત છે, તેમાંની પ્રત્યેક વિશિષ્ટ વસ્તુને આપણે એક વાર ઓળખ્યા વગર આત્માતરીકે શી રીતે ગણી શકીએ? એ સવાલના જવાબમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે “એક રામઢોલનો દાખલો લ્યો. આઘે રહીને આપણે તેના અવાજને પકડી કે દાબી શકતા નથી; પણ તેની પાસે આવતાંજ આપણે તેનાપર હાથ મૂકીને તેના અવાજને મહાત કરી શકીએ છીએ. તેવીજ રીતે શંખ જ્યારે ફુંકાય છે, ત્યારે તેના અવાજને પણ આઘે રહીને આપણે ઝીલી કે છૂટો પાડી શકતા નથી, પણ શંખ વગાડનારની પાસે આવીને આપણે તેને બંધ કરાવી શકીએ છીએ કે તરતજ તેના અવાજને આપણે છૂટો પાડી શકીએ છીએ. [illegible] છે, ત્યારે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, ત્યારે [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] છે, [illegible]

[illegible]

આ કમળ [illegible] [illegible] કહી છે, તેમ મૈત્રેયી પણ [illegible] "મહારાજ ! [illegible] આપે મને ભ્રમમાં નાખી દીધી છે. [illegible] નામ નહિ રહે અને અસ્તિત્વ [illegible] [illegible] મને [illegible] [illegible] ખાવાનું, માણવાનું કે વિચારવાનું [illegible] નહિ. તો પછી [illegible] શું થશે બાકી !" યાજ્ઞવલ્ક્યે જવાબ આપ્યો કે "મૈત્રેયિ ! તને મૂંઝવવાનો મારો ઇરાદો નથી; પણ જાણવા જેવું છે કે આ વિરાટનું આકલન થતાં પડતો ભેદ. કારણ કે વધુ જાણવા જતાં સંભવ છે કે, તું વધારે મૂંઝાય; પણ આટલું સાંભળી લે કે, જ્યાં બે જેવું હોય છે, ત્યાં જ એક જણ બીજાને જુએ છે કે સાંભળે છે, ત્યાં જ એક જણ બીજાનું સ્વાગત કે આદરાતિથ્ય કરે છે, અને ત્યાં જ એક જણ બીજાનું ચિંતન કરે છે કે પિછાન કરે છે. પણ જ્યાં બધું જ તે આત્મામય બની ગયું હોય છે, ત્યાં કોણ કોનાથી જોવાય, કોણ કોનાથી સંભળાય, કોણ કોનાથી સ્વાગત થાય અને કોણ કોનાથી પિછાનાય !" આજ એક વિચારને યુરોપીય તત્ત્વવેત્તા શોપનહોરે અપનાવી સહર્ષ પોતાની ફિલસૂફીમાં તેનો પડઘો પાડ્યો છે. આ જગતને આપણે

બાલ્યાવસ્થામાં આપણે સારી ગણતા હોઇએ છીએ! અને કેટલી બધી સારી વસ્તુઓને આપણે ખરાબ ગણીએ છીએ! અર્થાત્ કે સારા નરસાના આપણા ખ્યાલ કેવા બદલાયા કરે છે! વિચાર કેવો આગળ ને આગળ વધતો જાય છે. એક વાર આપણને સારૂં લાગતું હતું તે અત્યારે એટલું સારૂં નથી જણાતું. માટે સારૂં ને નરસું, શુભ ને અશુભ, એ તો માત્ર ભ્રમો છે, વહેમો છે; વસ્તુતઃ તો એવું કશુંજ હોતું નથી. ભેદ જે દેખાય છે તે પ્રમાણનો છે. બાકી તો જે છે તે બધુંજ એ આત્માનો આવિર્ભાવ માત્ર છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં તે આવિર્ભૂત થયા કરે છે. જ્યારે તે આવિર્ભાવ બહુ જાડો કિંબહુના ઝાંખો હોય છે, ત્યારે આપણે તેને ખરાબ કહીએ છીએ; અને જ્યારે તે સૂક્ષ્મ કિંબહુના સ્પષ્ટ હોય છે, ત્યારે આપણે તેને સારૂં કહી ઓળખીએ છીએ. અને જ્યારે બધુંજ આવરણ અદશ્ય બને છે, ત્યારે તે ઉત્તમોત્તમ અથવા શ્રેષ્ઠતરીકે ઓળખાય છે. તેથી જગતમાં જે કંઇ છે તે પ્રત્યેકનું મનન થવું જોઇએ, તે એજ અર્થમાં કે જે બધુંજ શ્રેષ્ઠ છે તેને આપણે સારાતરીકે જોઈ શકીએ. સારૂં અને ખરાબ એ બંનેનું મથાળું અને મધ્યબિંદુ તો એ એક સત્યજ છે. તે સારો કે ખરાબ બેમાંથી એકેય નથી પણ તે તો સર્વ-શ્રેષ્ઠ છે. સર્વશ્રેષ્ઠ તો એકજ હોઈ શકે, સારાં અનેક હોઈ શકે તેમ ખરાબ પણ અનેક હોઈ શકે. સારૂં અને નરસું અથવા શુભ અને અશુભ, એમનામાં પણ ભેદનાં પ્રમાણો હોય છે, પણ સર્વ-શ્રેષ્ઠ તો માત્ર એકનું એકજ હોય છે; અને એ એક સર્વશ્રેષ્ઠ જ્યારે ચડતા ઉતરતા પાતળા પડદામાંથી દેખાય છે, ત્યારે તેને આપણે સારા અથવા શુભની વિવિધ જાતોતરીકે ઓળખીએ છીએ; અને જ્યારે જાડા પડદાઓમાંથી જોઇએ છીએ ત્યારે ખરાબ અથવા અશુભની જૂદી જૂદી જાતોતરીકે પિછાનીએ છીએ. શુભ અને અશુભ એ વહેમનાં જૂદાંજૂદાં રૂપો છે. એ રૂપો દ્વૈતાત્મક ભાવના વિવિધ પ્રકારના ભ્રમોમાંથી, અને બધી જાતના એવા વિચારોમાંથી પસાર થતાં આવ્યાં છે કે એ શબ્દો મનુષ્યના હૃદયમાં ઠેઠ ઉંડે સુધી ઉતરી ગયા છે, અને ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં જુલમગાર જાલીમોની માફક સ્ત્રીપુરુષોને થથરાવે છે. તેઓ આપણને વાઘ જેવા ક્રૂર બનાવે છે. ક્રોધના જે આવેશથી આપણે બીજાંઓને ધિક્કારીએ છીએ તે આપણને બાળપણથીમાંથી અને બાલ્યાવસ્થામાં મળેલા આ 'સારા-નરસા'ના મૂર્ખાઇભરેલા વિચારોમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. માણસ-જાતવિષેનો આપણો નિર્ણય સાવ જૂઠો પડે છે. આ સુંદર પૃથ્વીને સારા નરસાના ખ્યાલથી આપણે નરક બનાવી દઇએ છીએ; પણ આ સારા-નરસાના ખ્યાલ તજી દેવાને આપણે જેવા શક્તિમાન થઇએ છીએ કે તરતજ આની આ પૃથ્વીજ સ્વર્ગ બની જાય છે.

આ પૃથ્વી બધાં પ્રાણીઓને મધુર લાગે છે, તેમ બધાં પ્રાણીઓ આ પૃથ્વીને મધુર લાગે છે; તેઓ સઘળાં એકબીજાને મદદ કરે છે. અને જે મધુરતા છે તે બધીજ પૃથ્વીના અંતર ભાગમાં રહેલો તે જ્યોતિર્મય, અમર એક આત્માજ છે. આ મધુરતા કોની છે? તેના સિવાય કોઇ મધુરતા કે મીઠાશ હોઈ શકેજ કેવી રીતે? એ એકજ મધુરતા વિવિધરૂપે વ્યક્ત થાય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રાણીમાં–સાધુમાં કે પાપીમાં, ફિરસ્તામાં કે ખુનીમાં; તેમ શરીરમાં, મનમાં કે ઇંદ્રિયોમાં જ્યાં જ્યાં પ્રેમ જેવું કંઈ છે, મધુરતા જેવું કંઈ છે, તે એજ છે, એજ છે. બધા શારીરિક આનંદ પણ એજ માત્ર છે, માનસિક આનંદો પણ એજ છે, તેમ આધ્યાત્મિક આનંદો પણ એજ છે. એના સિવાય બીજું કંઈ હોઇજ શી રીતે શકે? [illegible] દેવો અને દાનવો હોઇજ કેવી રીતે શકે! એ તો માત્ર બાલિશતાભર્યાં સ્વપ્નો છે, બીજું શું? [illegible] શારીરિક આનંદ માત્ર એ છે, તેમ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ આધ્યાત્મિક આનંદ પણ એજ છે. એના સિવાય આનંદ, પ્રેમ, [illegible] મધુરતા છેજ નહિ. યાજ્ઞવલ્ક્ય [illegible] એ ભૂમિકાને જ્યારે તમે પ્રાપ્ત કરશો અને [illegible] સમદૃષ્ટિએ જોતાં શીખશો, [illegible] પણ એજ મધુરતા જોઈ શકશો, ત્યારે જ તમે [illegible] સમજશો. [illegible]

[illegible]

સૂર્યમાં જે જ્યોતિર્મય સત્ત્વ છે, તેનેજ આપણે લઘુતર ઉજાસતરીકે પ્રતિબિંબિત કરીએ છીએ. તેના પ્રતિબિંબ સિવાય હોઈજ શું શકે ! એ શરીરમાં છે, અને એનુંજ પ્રતિબિંબ આપણને પ્રકાશ જોવાની શક્તિ અર્પે છે. આ ચંદ્રમા બધાંને અતિ પ્રિય છે અને બધાં તે ચંદ્રમાને પણ અતિ પ્રિય છે; પણ જે તેજોમય અમર સત્ત્વ ચંદ્રમાનું 'સ્વ' છે, તેજ આપણી અંદર મનતરીકે વ્યક્ત થાય છે. આ વિજળી અતિ મનોહર છે, અને પ્રત્યેક જણ વિજળીને પણ અતિ પ્રિય છે; પણ જે જ્યોતિર્મય અમર સત્ત્વ આ વિજળીનો આત્મા છે તેજ આપણી અંદર પણ છે; કારણ કે બધુંજ તે બ્રહ્મ છે. મનુષ્યો પશુપ્રાણીઓને પ્રિય છે, તેમ પશુપ્રાણીઓ મનુષ્યોને પ્રિય છે; પણ જે જ્યોતિર્મય સત્ત્વ પશુપ્રાણીઓમાં છે, તેજ મનુષ્યમાં પણ છે—અર્થાત્ કે બધુંજ પરમાત્મા છે, પરમાત્મામય છે. આ આપણો વિશુદ્ધાત્મા અથવા પરમાત્માજ ભૂતમાત્રનો રાજા છે." આ વિચારો મનુષ્યને અતિ સહાયક છે; મનન યાને ધ્યાનને માટે બહુ કિંમતી છે. દાખલાતરીકે, પૃથ્વીનું ધ્યાન ધરો ત્યારે પૃથ્વીનો વિચાર કરોજ કરો, પણ તેની સાથે એમ પણ સમજતા રહો કે, પૃથ્વીમાં જે છે તેજ આપણી અંદર પણ છે; અને એ બે એકજ છે. મતલબ કે, શરીરને પૃથ્વી જોડે તદ્રૂપ બનાવો અને શરીરસ્થ જીવાત્માને પૃથ્વી પાછળ રહેલા આત્માની સાથે એકરૂપ કરો. હવામાં તેમજ તમારી અંદર રહેલા આત્માને હવા સાથે તદ્રૂપ કરો. એ સર્વ વિવિધ રૂપોમાં વ્યક્ત થવા છતાં એકજ છે.

૨૪–જીવાત્મા, પ્રકૃતિ અને ઈશ્વર

વેદાંતની ફિલ્સુફી મુજબ મનુષ્ય ત્રણ પદાર્થોનો બનેલો છે. સૌથી બહારનો પદાર્થ તે શરીર છે. શરીર એ મનુષ્યનું સ્થૂળ-રૂપ હોઇ તેનીજ અંદર આંખ, કાન, નાક ઈત્યાદિ ઇંદ્રિયોનાં કરણો આવેલાં છે. આ આંખ એ દૃષ્ટિની ખરી ઇંદ્રિય નથી; તે માત્ર કરણ અથવા સાધન છે. એ સાધનની પાછળ ઈંદ્રિયશક્તિ આવેલી છે. તેવીજ રીતે કાન પણ વાસ્તવ શ્રવણેન્દ્રિય નથી; તે તો માત્ર કરણ કે સાધન છે, અને તેની પાછળ વાસ્તવ ઇંદ્રિય અથવા જેને અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્ર કેન્દ્ર કહે છે તે છે. જે ઇંદ્રિયશક્તિ અથવા કેન્દ્ર આંખોપર સત્તા ચલાવે છે તે કેન્દ્ર જો કોઈ પણ કારણ-સર નષ્ટ થઇ જાય, તો આ આંખો, બહારથી સાબુત જણાવા છતાં તેનાથી જોવાનો અનુભવ થઇ શકતો નથી. એવોજ પ્રકાર બધી ઈંદ્રિયોની બાબતમાં છે. હવે એ ઈંદ્રિયશક્તિઓ અથવા કેન્દ્રો પોતે પણ તેમની સાથે અન્ય કશાનું જોડાણ થયા વગર અનુભવ કરી શકતાં નથી. એ અન્ય કશું તે મન છે. એ તો ઘણી વાર તમારા અનુભવમાં આવ્યું હશે કે, જ્યારે તમે કોઇ ગહન વિચારમાં મગ્ન થયા હો છો ત્યારે ઘડિયાળમાં ટન્ ટન્ ટકોરા વાગે છે છતાં ટકોરા વાગ્યાનું ભાન તમને થતું નથી. કેમ વારૂ એમ થતું હશે! કાન જેમના તેમ સાબુત છે; ટકોરાના ધ્વનિનાં મોજાં તેમાં પ્રવેશે છે પણ ખરાં અને ઇંદ્રિય કિંવા કેન્દ્ર તેને મસ્તિષ્કને પહોંચાડે પણ છે, છતાં તમને શ્રવણભાન નથી થતું તેનું કારણ એ કે મનનો તે ઈંદ્રિય સાથે સંયોગ થયો નથી હોતો. બહારના પદાર્થની છાપ ઈંદ્રિયો સુધી પહોંચે છે તે વખતે ઇંદ્રિયો સાથે મનનું જો સરખું જોડાણ થયું હોય છે, તોજ મન તેમનું ગ્રહણ કરે છે અને પછી તેમના-પર અહંતાનો જાણે રંગ ચઢાવે છે. ધારો કે, હું કામમાં તલ્લીન હોઉં તે વખતે એકાદો મચ્છર આવીને મારી આંગળીએ ચટકો ભરી જાય છે, પણ મને તે ચટકાનો અનુભવ થતો નથી. કારણ કે મારૂં મન તે વખતે અન્ય કશાની જોડે સંલગ્ન થયું હતું. પછી, જ્યારે મારૂં મન ઇંદ્રિયોને પહોંચેલી છાપ સાથે સંયોજિત થાય છે, ત્યારેજ પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ પ્રતિક્રિયાની સાથેજ મને મચ્છરનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી મનનું ઇંદ્રિયની સાથે જોડાણ

થાય એટલેથીજ વાત પતતી નથી; ઇચ્છાશક્તિના રૂપમાં પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન થવી જોઇએ. આ શક્તિ કે જેમાંથી પ્રતિક્રિયા જન્મે છે તે શક્તિ જ્ઞાનશક્તિ અથવા બુદ્ધિ કહેવાય છે. ત્યારે હવે ઇંદ્રિયજન્ય અનુભવ થવા માટે આટલી વસ્તુઓની જરૂર સિદ્ધ થાય છેઃ— પ્રથમ તો સ્થળ કરણો અથવા સાધનો બરાબર હોવાં જોઇએ, પછી ઇંદ્રિયો અથવા કેન્દ્રો વ્યવસ્થિત હોવાં જોઇએ, તે પછી મનનું જે તે ઇંદ્રિય સાથે ચોક્કસ જોડાણ થયેલું હોવું જોઇએ, તે પછી પ્રતિક્રિયા જન્મવી જોઇએ; અને જ્યારે આ બધી વાતો સાંગોપાંગ સિદ્ધ હોય છે, ત્યારે તત્કાળ વિચાર ઝબુકે છે કે "હું અને બહારનો પદાર્થ"— એટલે પછી અનુભવ, બોધ કે જ્ઞાન થાય છે. સ્થૂળ ઇંદ્રિય જે માત્ર સાધન છે તે શરીરસ્થ છે, અને તેની પાછળ સૂક્ષ્મતર એવી આંતરિક ઇંદ્રિયનું સ્થાન છે. તેની પછી મન, મનની પછી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિની પછી અહંતા રહેલી છે. એ અહંતા કહે છે કે 'હું'—હું જોઉં છું, હું સાંભળું છું, હું જાણું છું, ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ. એ બધીજ ક્રિયા અમુક શક્તિઓના યોગે ચાલે છે. એ શક્તિઓને પ્રાણશક્તિ કિંવા એકલા પ્રાણતરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મનુષ્યનો આ સ્થૂલભાગ યાને શરીર કે જેમાં ઇંદ્રિયોનાં બાહ્યસાધન યાને કરણો આવેલાં છે તેને સ્થૂળશરીર કહેવામાં આવે છે. એ સ્થૂળશરીરની પાછળ ઇંદ્રિયશક્તિઓ, મન, બુદ્ધિ તથા અહંતાની પરંપરા આવે છે. એ અને પ્રાણ મળીને એક સંમિશ્રણ બનાવે છે, જેને સૂક્ષ્મશરીર અથવા લિંગદેહ કહેવામાં આવે છે. આ ઇંદ્રિયશક્તિઓ, મન, બુદ્ધિ અને અહંતા એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વનાં બનેલાં છે— એવાં સૂક્ષ્મ કે આ સ્થૂળશરીર પર થતી ગમે તેવી ઇજા પણ તેમનો નાશ કરવા શક્તિમાન બનતી નથી. શરીરપર થતા સખતાજ આઘાત પછી પણ તેઓ જેમના તેમ સલામત ટકી રહે છે. આપણે જોઇએ છીએ કે સ્થૂળશરીર સ્થૂળદ્રવ્યનું બનેલું છે, અને તેથી તે નિરંતર બદલાતું રહે છે અને વખતોવખત તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયા કરે છે. પરંતુ આંતરિક ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ તથા અહંતા સૂક્ષ્મતમ દ્રવ્યનાં બનેલાં છે. તેથી તે યુગોના યુગો સુધી ચાલ્યા કરે. એ મન, બુદ્ધિ વગેરે એવાં તો સૂક્ષ્મ છે કે તેમનો અટકાવ કરવાને કે તેમની સામે થવાને કોઇજ સમર્થ થતું નથી; તેથી તેઓ કોઇ પણ અંતરાયને ભેદીને પાર જઇ શકે છે. સ્થૂળશરીર અચેતન છે, તેમ સૂક્ષ્મ શરીર પણ સૂક્ષ્મ છતાં જડ દ્રવ્યનું બનેલું હોવાથી નિશ્ચેતન છે. એ સૂક્ષ્મ શરીરનો એક અંશ મન, બીજો બુદ્ધિ અને ત્રીજો અહંતા નામે ઓળખાય છે; છતાં તેમાંથી કોઇમાં 'જ્ઞાતા' હોવાનાં લક્ષણ નથી. કેમકે એમાંના એકે સ્વ- અનુભોક્તા અને સ્રષ્ટા થઇ શકતાં નથી. તેથી છે કે મન,

બુદ્ધિ કે અહંતા માટે થતી આ બધીજ ક્રિયાઓ અને હલચલો કોઈ બીજાને માટેજ થતી હોવી જોઈએ. વળી એ મન, બુદ્ધિ ને અહંકાર સૂક્ષ્મ પણ જડ દ્રવ્યનાં બનેલાં હોવાથી સ્વ-પ્રકાશી હોઈ શકે નહિ, યાને તેમનો પ્રકાશ અને તેમની તેજસ્વિતા તેમની પોતાની અંદર હોવાનો સંભવ નથી. દાખલાતરીકે, આ ગેસનો [illegible] અથવા પ્રકાશ કોઈ જડ દ્રવ્યને આભારી હોઈ શકતો નથી; તેવી રીતે આ મનની ત્રિપુટીનો પ્રકાશ પણ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યને આભારી હોઈ શકે નહિ. તેથી તે બધાંની પાછળ એવું કોઈ ને કશું હોવુંજ જોઈએ કે જે મૂળ પ્રકાશક, મૂળ દ્રષ્ટા અને મૂળ ભોક્તા હોય. એ કોઈ અગર કશાને સંસ્કૃતમાં આત્મા નામે ઓળખવામાં આવે છે. એ આત્માજ વસ્તુઓને વાસ્તવિક રીતે જુએ છે અને અનુભવે છે. બહારનાં સ્થૂળ કરણો અને ઇંદ્રિયો [illegible] ગ્રહણ કરે છે અને મનને સાદર કરે છે, મન તેમને બુદ્ધિ આગળ રજુ કરે છે અને બુદ્ધિ જાણે અરીસારૂપી એક [illegible] કે અરીસાની અંદર તેમનું પ્રતિબિંબ પાડે છે; એટલે તે દર્પણની પાછળ રહેલો આત્મા તેમના પર નજર ફેરવે છે, અને પોતાના હુકમો ને સૂચનાઓ છોડે છે. એ આત્માજ આ બધાં સાધનોનો ચાલક ને નિયંતા છે, ઘરનો માલીક છે અને શરીરરૂપી રાજ્યનો અભિષિક્ત અથવા તખ્તનશીન રાજા છે. અહંતા શક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, વિચારશક્તિ અથવા મન, ઇંદ્રિયશક્તિ વગેરે બધી શક્તિઓ પોતાનું કાર્ય જેના આધીન આત્માના હુકમોને માન્ય કરે છે ને તે પ્રમાણે અનુસરે છે. એ આત્માજ આ બધાંને પ્રકાશિત [illegible]

[illegible]

વસ્તુઓ ક્યાંથી આવે છે? એના જવાબમાં હું સામો સવાલ કરૂં છું કે 'આવવું' એ શબ્દથી તમે શું કહેવા માગો છો? જો એ શબ્દથી તમે એમ કહેવા માગતા હો કે, વસ્તુઓ શૂન્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો તેમ બનવું કેવળ અશક્ય છે. આ બધી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ શૂન્યમાંથી તો હોઇ શકેજ નહિ. કારણ વગર કશાની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ, અને કાર્ય એ તો કારણનું પુનરાવર્તનમાત્ર છે. અહીંઆં એક કાચ છે. ધારો કે તેના ભાંગીને ચૂરા કરી નાખીએ, પછી તેને પીસીને ઝીણો ભૂકો કરીએ અને તે પછી રાસાયણિક દ્રવ્યોથી તેનો લગભગ નિઃશેષ ધ્વંસ કરી નાખીએ; તો તેથી શું તે કાચ શૂન્યમાં પાછો સમાઇ જશે કે? બિલકુલ નહિ. એના આકારનો ભંગ થશે, પણ જે અણુઓનો તે બનેલો છે તે અણુઓ તો કાયમજ રહેશે. એ અણુઓ આપણી ઇંદ્રિયોને અગમ્ય બનશે, છતાં પણ રહે છે તો ખરાંજ; અને એ વાત તદ્દન શક્ય છે કે, એ અણુઓમાંથી બીજો કાચ પણ બને. આ વાત જો એક બાબતમાં સત્ય હોય, તો તે દરેક બાબતમાં પણ તેમજ હશે. મતલબ કે, શૂન્યમાંથી તો કશું બની શકેજ નહિ, તેમ કશાને શૂન્યમાં પાછું પણ મોકલી શકાય નહિ. હા, તે સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતર બને અને ફરી પાછું સ્થૂળતર ને સ્થૂળતર બને ખરૂં. દાખલાતરીકે વરસાદનું બિંદુ વરાળરૂપે સમુદ્રમાંથી ખેંચાય છે અને હવા મારફત પર્વત ભણી ધસડાય છે; ત્યાં તે ફરીને પાણીરૂપમાં બદલાય છે અને સેંકડો માઈલ વહેતું વહેતું પાછું પોતાની સમુદ્રરૂપી માને જઇને મળે છે. બીજ ઝાડને ઉત્પન્ન કરે છે, ઝાડ મરી જાય છે અને પાછળ માત્ર બીજજ મૂકતું જાય છે. એ બીજમાંથી ફરી પાછું તે બીજા ઝાડરૂપે પ્રગટે છે, અને તે પણ પાછું અંતે બીજરૂપમાં પરિણમે છે તથા એ રીતની ક્રિયા ચિરકાળ ચાલ્યાજ કરે છે. ત્રીજો દાખલો પક્ષીનો લઇએ. પક્ષી ઇંડામાંથી નીકળે છે, સુંદર પક્ષી બને છે, જીવે છે અને પછી ભાવિ પક્ષીઓનાં બીજવાળાં બીજાં ઈંડાં મૂકીને મરી જાય છે. એવુંજ જનાવરોના સંબંધમાં છે, ને એવુંજ માણસોના સંબંધમાં પણ છે. પ્રત્યેક વસ્તુનો આરંભ ચોક્કસ બીજકોમાંથી યાને ચોક્કસ મૂળતત્ત્વોમાંથી યાને ચોક્કસ સૂક્ષ્મ રૂપોમાંથી થાય છે; પછી જેમ જેમ તે વસ્તુનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ તે સ્થૂળતર અને સ્થૂળતર બનતી જાય છે, અને પછી વળી તે પોતાના સૂક્ષ્મ રૂપમાં ફરી સમાઇ જાય છે. આખાજ જગતનો ક્રમ આ રીતે ચાલ્યા કરે છે. એક વખત એવો પણ આવે છે કે જ્યારે આ આખુંજ જગત પીગળી જાય છે અને સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતર બનતું જઇ આખરે જાણે બિલકુલ અદૃશ્ય થઇ જાય છે; પણ અતિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યતરીકે તો તે રહે છેજ. અર્વાચીન પદાર્થવિજ્ઞાન અને ખગોળ-

[illegible]

શ્વાસદ્વારા કાઢે છે. વેદોમાં એને માટે એક સુંદર રૂપક વપરાયેલું છે કે " એ નિત્યથલ જગતને ઉચ્છ્વાસ દ્વારા બહાર કાઢે છે અને શ્વાસદ્વારા પુનઃ અંદર લઈ લે છે." જેવી રીતે આપણે એક નાના રજકણને ઉચ્છ્વાસ દ્વારા બહાર કાઢી દઈએ છીએ અને પુનઃ શ્વાસદ્વારા અંદર લઈએ છીએ તેમ આ બધી વાત તો સાચી છે, પણ એ સંબંધમાં કોઈ તરફથી એવો પ્રશ્ન ઉઠવાનો સંભવ છે કે "સૌથી પહેલા કલ્પ વખતે શું સ્થિતિ હતી?" એના ઉત્તરમાં હું સામો સવાલ પૂછીશ કે "સૌથી પહેલો કલ્પ એટલે શું? એવું પહેલા કે છેલ્લા કલ્પ જેવું કંઈ છેજ નહિ. કાળને જો તમે આદિ કે આરંભ લગાડવા જશો, તો તેમ કરવા જતાં તો કાળની સમસ્ત ભાવનાજ નષ્ટપ્રાય થઈ જશે. એવી કોઈ હદ વિચારી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરો કે જ્યાં કાળની શરૂઆત થઈ હોય. એ હદની પેલી પાર તમારે કાળની કલ્પના કરવી પડશે. તેવી રીતે દેશ અથવા સ્થાનની શરૂઆત જ્યાં થતી હોય એવું કશું વિચારી કાઢવાની કોશીશ કરશો તો તે હદની પારજ દેશ અગર સ્થાનનો તમારે વિચાર કરવો પડશે. અર્થાત્ કે દેશ અને કાળ અનંત છે, અને તેથી તેમને આદિ કે અંત એમાંથી એકેય નથી. ઈશ્વરે જગતને પાંચ મિનિટમાં પેદા કર્યું અને પછી ઉંઘી ગયો, અને ત્યારથી તે હજી ઉંઘ્યાજ કરે છે; એવી ભાવના કરતાં આ ભાવનાનો આ ખ્યાલ વધારે સારો છે. ઉલટપક્ષે, આ ભાવનાથી ઈશ્વર આપણને શાશ્વત સ્રષ્ટાતરીકે હાથ લાગે છે. જગત એ જાણે ઉંચે ઉછળતાં અને પુનઃ નીચે પછડાતાં મોજાંની એક પરંપરા છે, અને ઈશ્વર એ શાશ્વત ક્રિયાનો સંચાલક સૂત્રધાર છે. જગત જેમ અનાદિ અનંત છે, તેમ ઈશ્વર પણ અનાદિ અનંત છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, તેમ અવશ્ય હોવુંજ જોઈએ. કેમકે આપણે જો એમ કહીએ કે, એક વખત એવો હતો કે જ્યારે સ્થૂળ કિંવા સૂક્ષ્મ રૂપમાં પણ સૃષ્ટિની હયાતી નહોતી, તો પછી એમજ ઠરે કે, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પણ નહોતું; કેમકે ઈશ્વર એ તો સાક્ષીતરીકે આપણને જ્ઞાત છે. એટલે જગતનું જો અસ્તિત્વ નહોતું તો ઈશ્વરનું પણ નહોતું એમજ આપણે માનવું પડે. એક કલ્પના બીજીને અનુસરે છે, કારણનો ખ્યાલ આપણને કાર્યના ખ્યાલમાંથીજ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેથી જો કાર્ય જેવું હોયજ નહિ, તો પછી કારણ જેવું પણ કંઈ ન હોય. તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ સિદ્ધ થાય છે કે, જગતરૂપી કાર્યનું અસ્તિત્વ શાશ્વત છે, તેથી ઈશ્વરરૂપી કારણનું અસ્તિત્વ પણ શાશ્વત છે.

તેવી રીતે જીવાત્મા પણ શાશ્વત હોવો જોઈએ. કેમ? તો કે પ્રથમ તો આપણે જોઈએ છીએ કે, જીવાત્મા એ જડદ્રવ્ય નથી. તે સ્થૂળશરીર કે સૂક્ષ્મશરીર જેને આપણે મન કે વિચાર કહીએ

છીએ, તે એમાંથી એકે નથી. તે ભૌતિક શરીર નથી, તેમ ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં જેને આધ્યાત્મિક શરીર કહે છે તે પણ નથી. સ્થૂળશરીર અને આધ્યાત્મિક—એટલે કે સૂક્ષ્મશરીરોજ પરિવર્તનને પાત્ર છે. સ્થૂળ-શરીર પ્રત્યેક પળે પરિવર્તનને પાત્ર છે અને તે મરી પણ જાય છે; પણ સૂક્ષ્મ કિંવા આધ્યાત્મિક શરીર જીવાત્માની મુક્તિ થતાં લગીના લાંબી અવધિઓ દરમિયાન ટકયા કરે છે, ને મુકિત થાય છે ત્યારેજ તેનો નાશ થાય છે. અર્થાત્ કે જ્યારે માણસને મુક્તાવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારેજ સૂક્ષ્મ કિંવા આધ્યાત્મિક શરીરનો લય થાય છે; અને સ્થૂળશરીરનો તો મૃત્યુના પ્રત્યેક પ્રસંગે વિનાશ થાય છે. જીવાત્મા કોઈ અણુઓનો બનેલો નથી, તેથી તે અવિનાશી હોવોજ જોઇએ. વિનાશ શબ્દથી આપણે શું સમજીએ છીએ? તો કે વિનાશ એટલે જે દ્રવ્યોમાંથી કશું બન્યું છે તે મૂળ દ્રવ્યોનું છૂટા પડી જવું. આ કાચને જો ભાંગીને ચૂરા કરવામાં આવે, તો તેનાં મૂળ દ્રવ્યો છૂટાં પડી જશે. એટલે તે કાચનો વિનાશ થયો કહેવાશે-અર્થાત્ રજકણોનું છૂટું પડી જવું તેને આપણે વિનાશ અથવા લય કહીએ છીએ. આ પરથી સ્વાભાવિક રીતેજ સિદ્ધ થાય છે કે, જે વસ્તુ રજકણોની કિંવા અણુઓની બનેલી નથી હોતી, તે કદાપિ છૂટી પડી શકતી નથી યાને તેનો કદાપિ વિનાશ થતો નથી. જીવાત્મા કોઈ દ્રવ્યોનો બનેલો નથી. તે અવિભાજ્ય એકમ છે; તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે અવિનાશી હોવોજ જોઇએ. વળી આજ કારણોને લીધે તે અનાદિ પણ હોવો જોઇએ. તેથી ઠરે છે કે, જીવાત્મા અનાદિ અને અનંત છે.

ત્યારે, આપણને હવે ત્રણ અસ્તિત્વોની પ્રાપ્તિ થઈ. એક તો પ્રકૃતિ કે જે અનંત પણ વિકારી અથવા પરિવર્તનશીલ છે, સમસ્ત પ્રકૃતિ અનાદિ અને અનંત છે, પણ તેની અંદર નાનાવિધ ફેરફારો થતા રહે છે. પ્રકૃતિ એ હજારો વર્ષથી સમુદ્રપ્રત્યે દોડતી વહેતી એક નદીસમાન છે. નદી હમેશાં એકની એકજ હોય છે, પણ તે પ્રત્યેક પળે પરિવર્તનશીલ પણ હોય છે. કેમકે તેના પાણીના અણુઓની સ્થિતિ નિરંતર બદલાયા કરે છે. બીજું અસ્તિત્વ અવિકારી ને શાસક એવા ઇશ્વરનું છે; અને ત્રીજું અસ્તિત્વ ઇશ્વરના જેવા અવિકારી જીવાત્માનું છે. એ જીવાત્મા શાશ્વત છે પણ શાસકને આધીન છે. એક માલીક છે, બીજું નોકર છે અને ત્રીજું અસ્તિત્વ શકિત કિંવા પ્રકૃતિરૂપે છે.

ઇશ્વર એ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ હોવા-થી કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે કારણની વિદ્યમાનતા હોવીજ જોઇએ; એટલુંજ નહિ પણ કારણ એજ કાર્યમાં પરિણત થાય છે. કાચ એ અમુક દ્રવ્યો અને કાચ બનાવનારે વાપરેલી અમુક શક્તિઓના સંયોગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે—અર્થાત્ કાચમાં તે શક્તિ-ઓ અને [illegible] દ્રવ્યો રહેલાં છે. કાચની અન્તરગતમાં વપરાયલી શક્તિ-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એ સંઘટન કિંવા વળગણુ શક્તિના રૂપમાં પરિણત થઈ છે, અને જો એ સંઘટન શક્તિ જતી રહે છે, તો કાચ ટુકડા થઈને નીચે પડે છે. દવ્યો પણ કાચમાં હોય છે, પણ તેમનું રૂપાંતર થયેલું હોય છે એટલુંજ—અર્થાત્ કે કારણ એજ કાર્ય બનેલું હોય છે. જ્યાં જ્યાં કાર્ય કિંવા પરિણામ જેવું તમારા જોવામાં આવે, ત્યાં ત્યાં તમે તેનું કારણમાં પૃથક્કરણ કરી શકો છો. કેમકે કારણ એજ કાર્યતરીકે વ્યક્ત થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, જો ઈશ્વર એજ જગતનું કારણ હોય અને જગત એ તેનું કાર્ય હોય, તો ઈશ્વરજ જગતરૂપમાં પરિણત થયો છે. તેવી રીતે જીવાત્માઓ જો કાર્યરૂપ હોય અને ઈશ્વર તેના કારણરૂપ હોય, તો ઈશ્વરજ જીવાત્માઓ બનેલો છે. આથી પ્રત્યેક જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે. “જેવી રીતે અગ્નિના સમુદાયમાંથી અગણિત તણખા ઉડે છે, તેવીજ રીતે એ નિત્યબ્રહ્મમાંથી જીવાત્માઓની આ સૃષ્ટિ ઉદ્દભવી છે.”

ત્યારે, આપણે જોયું છે કે શાશ્વત ઈશ્વર છે, તેમ શાશ્વત પ્રકૃતિ પણ છે; અને વળી અગણિત જીવાત્માઓ પણ છે. ધર્મના વિષયમાં આ પ્રથમ ભૂમિકા થઈ. તેને દ્વૈતભાવ કહેવામાં આવે છે. દ્વૈતભાવ એટલે એવી ભૂમિકા કે જ્યાં રહીને મનુષ્ય ઈશ્વરને અને પોતાને શાશ્વત ભિન્ન નિહાળે છે. એ ભૂમિકામાં ઈશ્વર પોતે એક અલગ અસ્તિત્વ છે, જીવાત્મા પોતે એક અલગ અસ્તિત્વ છે અને પ્રકૃતિ પોતે પણ એક અલગ અસ્તિત્વ છે. આ દ્વૈતવાદ થયો. આ દ્વૈતવાદ એમ માને છે કે, કર્તા અને કર્મ પ્રત્યેક બાબતમાં એક-બીજાથી ઉલટા છે. મનુષ્ય જ્યારે પ્રકૃતિને નિરખે છે, ત્યારે મનુષ્ય એ કર્તા છે, અને પ્રકૃતિ એ કર્મ છે. તે કર્તા અને કર્મમાં દ્વૈત-ભાવ જુએ છે. જ્યારે તે ઈશ્વર ભણી જુએ છે, ત્યારે ઈશ્વરને તે કર્મતરીકે જુએ છે અને પોતાને કર્તા દાખલ જુએ છે—અર્થાત્ કે તેઓ પરસ્પર તદ્દન નિરાળા છે. આ ઈશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચેનું દ્વૈત થયું. ધર્મનો આ સામાન્યતઃ પ્રથમ ખ્યાલ છે.

તે પછી, હમણાંજ હું તમને બતાવી ગયો તે ખ્યાલ બીજો આવે છે. મનુષ્યને ક્રમેક્રમે દેખાવા માંડે છે કે, જો ઈશ્વર એ જગતનું કારણ હોય અને જગત એ તેનું કાર્ય હોય, તો તો ઈશ્વર પોતેજ જગત તથા જીવાત્મા બનેલો છે; અને મનુષ્ય પોતે ઈશ્વર-રૂપી સમષ્ટિનો એક અંશમાત્ર છે. આપણે માત્ર અગ્નિસમુદાય-ના તણખા જેવાં ક્ષુદ્ર અસ્તિત્વો છીએ, અને જગત સમગ્ર એ ઈશ્વર પોતાનોજ આવિર્ભાવ છે. આ બીજું પગથીઉં થયું. એને વિશિષ્ટદ્વૈત કહે છે. જેવી રીતે મારે આ શરીર છે અને આ શરીર આત્માને ઢાંકી રાખે છે, તથા જીવાત્માનું અસ્તિત્વ શરીર-માં અને શરીરની મારફત છે, તેવીજ રીતે આ જીવાત્માઓની

તથા પ્રકૃતિનાં રૂપોની સમગ્ર સૃષ્ટિ, એ જાણે ઈશ્વરનું શરીર છે. જ્યારે ક્રમસંકોચનનો અવધિ આવે છે, ત્યારે જગત સૂક્ષ્મતર ને સૂક્ષ્મતર બને છે, છતાં ઈશ્વરના શરીરતરીકે તો તે સૂક્ષ્મરૂપમાં પણ કાયમ રહે છેજ. હવે જ્યારે સ્થૂળ આવિર્ભાવ પ્રગટે છે, ત્યારે પણ જગત ઈશ્વરના શરીરતરીકે રહે છે. જેવી રીતે માનવઆત્મા એ માનવદેહનો અને મનનો જીવ છે, તેવી રીતે ઈશ્વર એ આપણા જીવાત્માનો પણ આત્મા છે યાને પરમાત્મા છે. "આત્માઓનો પણ આત્મા"–એવો પ્રયોગ તો દરેક ધર્મમાં થતો તમે બધાંએ સાંભળ્યો છે. એ પ્રયોગ આવાજ અર્થમાં થાય છે. ઈશ્વર જાણે એ જીવાત્માઓમાં રહે છે, તેમને દોરે છે અને તે બધાપર અમલ ચલાવે છે. પહેલા એટલે કે દ્વૈતભાવમાં આપણે પ્રત્યેક જણ ઈશ્વર તેમજ પ્રકૃતિથી શાશ્વત ભિન્ન એવી એકેક વ્યક્તિ મનાઇએ છીએ. ત્યારે બીજામાં એટલે કે વિશિષ્ટાદ્વૈત ભાવમાં આપણે વ્યક્તિઓ તો છીએ, પણ ઈશ્વરથી ભિન્ન નથી. એવિશિષ્ટાદ્વૈતના મત મુજબ આપણે એક સમુદાયમાં તરતાં રજકણો છીએ, અને એ સમુદાય તે ઈશ્વર છે. અર્થાત્ કે આપણે વ્યકિતઓ છીએ પણ ઈશ્વરમાં એક છીએ. આપણે બધાંજ એની અંદર છીએ, આમ છતાં પણ એ ભાવ મુજબ મનુષ્ય ને મનુષ્ય વચ્ચે, તથા મનુષ્ય ને ઈશ્વર વચ્ચે ભિન્ન છતાં અભિન્ન એવું આકરું વ્યકિતત્વ તો રહે છેજ.

આ ઠેકાણે હવે, એક સૂક્ષ્મતર સવાલ ખડો થાય છે. તે એવો કે "અનંતને તે વળી અંશો હોઇ શકે ખરા ? અનંતના અંશો એટલે શું સમજવું ?" આ પ્રશ્નને જો તમે તર્કશક્તિ વાપરીને બુદ્ધિની કસોટીપર ચઢાવી જોશો, તો તમને જણાશે કે એમ થવું યાને અનંતને અંશો હોવા અશકય છે. અનંતના ભાગલા પડી શકેજ નહિ, અનંત તો હમેશાં અખંડ અનંતજ રહે છે. તેના ભાગલા જો પડીજ શકતા હોય તો તેનો એકે એક ભાગ અગર અંશ પણ અનંતજ હોય; અને બે અનંતનું અસ્તિત્વ તો કદાપિ હોઇ શકેજ નહિ; છતાં ધારો કે હોય, તો તો વાત એવી બને કે એક અનંત બીજાને મર્યાદિત કરે, એટલે બન્નેય સાંત બની જાય. માટે સિદ્ધ થાય છે કે, અનંત તો અવિભાજ્ય એકજ હોઇ શકે. આ પ્રમાણે અંતિમ નિર્ણય એ પ્રાપ્ત થાય છે કે, અનંત એક છે, અનેક નથી; અને તેજ એક અનંત આત્મા સહસ્રાવધિ કિંબહુના કોટયવધિ દર્પણો-દ્વારા પ્રતિબિંબિત થઇ અનેકવિધ જીવાત્માઓતરીકે દેખાય છે. એજ અનંત આત્મા જગતની પૃષ્ઠભૂમિ છે, અને તેનેજ આપણે ઈશ્વર કહીએ છીએ. એજ અનંત આત્મા માનવી મનની પૃષ્ઠભૂમિ છે, અને તેનેજ આપણે માનવઆત્મા કિંવા જીવ કહીએ છીએ.

૨૫–જગતશાસ્ત્ર

જગત બે જાતનાં છે. એક સૂક્ષ્મ જગત કિંવા આંતરજગત, અને બીજું સ્થૂળ જગત કિંવા બાહ્ય જગત. જે [illegible] ને અનુભવદ્વારા [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે. આ બંને અનુભવ [illegible] કર્તાના પરિણામતરીકે માનસશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને ધર્મ છે ત્યારે બાહ્ય અનુભવમાંથી મળેલા સત્યોના પરિણામરૂપ ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો છે. હવે કોઇ પણ સંપૂર્ણ સત્ય આ બંને જગતોમાં થતા અનુભવો સાથે એકવાક્યતા હોવું જોઈએ યાને સૂક્ષ્મજગતનો અનુભવ સ્થૂળજગતના અનુભવનો સાક્ષીપૂરક હોવો જોઈએ, અને સ્થૂળજગતનો અનુભવ સૂક્ષ્મજગતના અનુભવનો સાક્ષીપૂરક હોવો જોઈએ–અર્થાત્ ભૌતિક સત્યના અનુભવની પ્રતિછાયા અથવા નકલ આંતરજગતમાં અને આંતરજગતના અનુભવની સાક્ષીની બાહ્યજગતમાં મળવી જોઈએ. આમ છતાં, આમાંનાં અનેક સત્યો, એક નિયમતરીકે પરસ્પર વિરોધી જણાય છે. દુનિયાના ઇતિહાસના એક યુગમાં આંતરસત્યો સર્વોપરિ બને છે, અને તેઓ બાહ્ય સત્યો સાથે ઝઘડવા માંડે છે. વર્તમાનકાળમાં બાહ્ય સત્યો યાને ભૌતિક શાસ્ત્રો પ્રબળ બન્યાં છે, અને તેમણે માનસશાસ્ત્રો તેમજ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોને દબાવી દીધાં છે. મારા જ્ઞાનની મતિ જ્યાંસુધી પહોંચે છે, ત્યાંસુધી મને તો લાગે છે કે માનસશાસ્ત્રના અગત્યના અંશોની, વર્તમાન ભૌતિક શાસ્ત્રના જ્ઞાનના અગત્યના અંશો સાથે સંપૂર્ણ એકવાક્યતા છે. કોઇ પણ એકજ વ્યક્તિને દરેક બાબતમાં મહાન થવાનો અધિકાર મળેલો હોતો નથી; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનનાં સકળ ક્ષેત્રોની શોધખોળમાં સરખા સામર્થ્યવાન હોવાનો અધિકાર પણ કોઈ એકજ જાતિ અથવા પ્રજાને મળેલો હોતો નથી. વર્તમાનકાળની યુરોપીયન પ્રજાઓ બાહ્યજગતના ભૌતિક જ્ઞાનમાં અતિ પ્રબળ છે, પણ મનુષ્યના આંતરસ્વભાવના અભ્યાસમાં યાને આંતરજગતની વિદ્યામાં તેઓ એટલા પ્રબળ નથી. ત્યારે બીજા હાથપર પૂર્વીય પ્રજાઓ બાહ્ય ભૌતિક જગતની શોધમાં બહુ પ્રબળ નીવડી નથી, પણ આંતરિક જગતની શોધોમાં અત્યંત પ્રબળ નીવડી છે. તેથીજ આપણને પૂર્વીય પ્રજાઓના પદાર્થવિજ્ઞાન અને બીજાં ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનો પાશ્ચિમાત્ય પ્રજાઓનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો સાથે મેળ

ખાતો નથી જણાતો. તેવીજ રીતે પાશ્ચિમાત્ય માનસશાસ્ત્રનો પૌર્વાત્ય માનસશાસ્ત્ર સાથે મેળ નથી ખાતો, તેનું કારણ પણ એજ છે. પૌર્વાત્ય ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ ભૌતિકવિદ્યાના વિષયમાં પાશ્ચિમાત્ય ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓ સામે નાસેડું લીધું છે, યાને પૂર્વના લોકો એ વિષયમાં પશ્ચિમના લોકો સામે ટકી શકયા નથી. તેમ છતાં દરેક પક્ષ સત્ય ઉપર આધાર રાખવાનો દાવો કરે છે, અને આપણે ઉપર જણાવી ગયા તેમ કોઈ પણ જ્ઞાનના વિષયમાં પ્રાપ્ત થયેલું કુદરતી સત્ય પરસ્પર વિરોધક નહિ હોય-અર્થાત્ જે આંતરિક જગતનાં સત્યો હોય તેજ બાહ્યજગતનાં સત્યો હોવાં જોઇએ, અને તેમ છે પણ ખરૂં.

આધુનિક ખગોળવેત્તાઓ અને પદાર્થવિજ્ઞાનીઓના મતાનુસાર જગતના સિદ્ધાંતો શા છે, તેની આપણને બધાંનેજ ખબર છે; અને આની સાથે આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાનવેત્તાઓ યૂરોપની અધ્યાત્મવિદ્યાનાં મૂળીઆં કેવી દુઃખદ રીતે વાઢે છે તેની પણ આપણને ખબર છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનની અંદર આજે જે જે શોધો થાય છે, તે દરેક અધ્યાત્મવિદ્યાના કિલ્લાપર છવરેણ ગોળાની ગરજ સારે છે; અને તેથી આ ભૌતિક વિજ્ઞાનની શોધખોળોને દાબી દેવાને અધ્યાત્મશાસ્ત્રવેત્તાઓએ વખતોવખત કેવા પ્રયત્નો કર્યા છે, તેની પણ આપણ સૌને ખબર છે.

આ ઠેકાણે હું તમારી આગળ જગતશાસ્ત્ર અને તેને લગતા બીજા બધા વિષયો વિષે અમારા પૌર્વાત્ય લોકોના આધ્યાત્મિક વિચારો કેવા છે તેની ચર્ચા કરીશ; અને તે પરથી તમને જણાશે કે, અમારાં એ આધ્યાત્મિક સત્યો અર્વાચીનકાળની તમારી ભૌતિક વિજ્ઞાનની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો સાથે કેવી અજબ રીતે મળતાં આવે છે. અને જ્યાં જ્યાં એવો મેળ ખાતો નહિ માલમ પડે, ત્યાં ત્યાં આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાનની ઉણપ છે યાને એ મુદ્દાઓપર ભૌતિક વિજ્ઞાનને હજી શોધ કરવાની બાકી છે, અને નહિ કે અમારાં સત્યો ખોટાં છે; કુદરત અથવા પ્રકૃતિ એ શબ્દ તો આપણે બધાંજ વાપરીએ છીએ. પ્રાચીનકાળના સાંખ્યતત્ત્વવેત્તાઓ એને પ્રકૃતિ અને અવ્યક્ત એવાં બે જૂદાં જૂદાં નામોથી ઓળખાવતા. 'પ્રકૃતિ' એ અંગ્રેજી 'નેચર' કહેતાં કુદરત શબ્દને અધિકાંશ મળતો છે; ત્યારે 'અવ્યક્ત' એ એનું વધારે શાસ્ત્રીય નામ છે યાને પારિભાષિક શબ્દ છે. એ પ્રકૃતિ અથવા અવ્યક્તમાંથી અણુઓ, પરમાણુઓ અને મન, વિચાર તથા બુદ્ધિની શક્તિઓ પ્રગટે છે. હિંદુસ્થાનના તત્ત્વવેત્તાઓએ તથા માનસશાસ્ત્રવેત્તાઓએ યુગો પૂર્વે, મનને જડસ્વરૂપાત્મક કહીને ઓળખાવ્યું છે, એ [illegible] ઉપરથી, વર્તમાન યુગના નાસ્તિક યાને અનાત્મવાદીઓ કિંવા જડવાદીઓ

પણ શેનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે? એજ દેખાડવાનો કે, મન એ શરીરના જેટલીજ પ્રકૃતિની પેદાશ છે. અને એવીજ રીતે વખત જતાં આજ જડવાદીઓને મોઢે આપણે સાંભળીશું કે, વિચાર તથા બુદ્ધિ પણ અવ્યક્ત અથવા પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્દભવી છે. અમારા સાંખ્યવેત્તાઓ પ્રકૃતિની વ્યાખ્યા, 'સત્વ, રજસ અને તમસ નામે ઓળખાતી ત્રણ શક્તિઓનું સમતોલપણું' એવી કરે છે. કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ શક્તિ જે તમસ, તે દેખીતી રીતે આકર્ષક યાને આગળ ખેંચનારી શક્તિ છે; તેના કરતાં જરા ચઢિયાતી રજસ શક્તિ એ પ્રતિસારક યાને પાછળ હેલનારી શક્તિ છે; અને સર્વોત્કૃષ્ટ જે સત્વશક્તિ તે તમસ અને રજસ શક્તિઓનું સમતોલપણું છે; તેથી જ્યારે આ આકર્ષક અને પ્રતિસારક બન્ને ઉભય શક્તિઓ સત્વશક્તિના સંપૂર્ણ કાબુમાં હોય છે, ત્યારે સૃષ્ટિ જેવું અગર જગતમાં ગતિ જેવું કંઇજ હોતું નથી. આ સમતોલપણું ખોવાય છે અગર તેમાં કંઇ ખલેલ પહોંચે છે તથા તમસ ને રજસ એ બે શક્તિઓમાંની એક શક્તિ ચઢી જાય છે, ત્યારેજ ગતિનો સંચાર થાય છે અને સૃષ્ટિની શરૂઆત થવા માંડે છે. આવી ઘટના કલ્પે કલ્પે કે અમુક કાલાવધિએ થયા કરે છે. મતલબકે, એક કાલાવધિ સમતોલપણાના ક્ષોભનો કિંવા ખલેલનો આવે છે ત્યારે શક્તિઓનું જોડાણ અને પુનર્જોડાણ થવા માંડે છે; એટલે સૃષ્ટિના પદાર્થોનું બહાર આગમન થાય છે. આની સાથે સાથેજ પ્રત્યેક વસ્તુનું વલણ પોતાની અસલ સમતોલપણાની સ્થિતિને પુનઃ પ્રાપ્ત થવાનું હોય છે, એટલે પાછો એક કાલાવધિ એવો આવે છે કે જ્યારે સકળ વ્યક્તતાનો યાને સૃષ્ટિમાત્રનો સર્વાંશે ધ્વંસ કિંવા લય થઈ જાય છે. ફરી પાછું અમુક કાલાવધિ બાદ સૂક્ષ્મ સમષ્ટિમાં દખલ ઉત્પન્ન થાય છે, સ્થૂળસૃષ્ટિ બહાર પડે છે, અને પુનઃ ધીમે ધીમે મોજાંની માફક શમી જાય છે. દરેક ગતિ, તેમ જગતમાંની પ્રત્યેક ચીજ, ઉદય અને પતનના ક્રમને અનુસરતાં સાગરનાં મોજાંની સાથે સરખાવી શકાય. આમાં કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ એમ માને છે કે, અમુક અવધિપર્યંત તો વિશ્વસમસ્ત શમી જાય છે; ત્યારે બીજા કેટલાક એમ માને છે કે, આ દૃષ્ટાંતના અથવા લયની ક્રિયા અમુક એક લોકનેજ લાગુ પડે છે; એટલે કે આપણી આ સૃષ્ટિ યાને સૌરસૃષ્ટિ શાંત પડીને અવ્યક્ત સ્થિતિમાં લય પામશે, ત્યારે લક્ષાવધિ બીજી સૃષ્ટિઓ એથી ઉલટા ક્રમને પ્રાપ્ત થશે—અર્થાત્ તેઓ વ્યક્તાવસ્થાને પામશે કિંવા પ્રગટ થશે. અને જો પૂછવામાં આવે તો હું આ બીજા અભિપ્રાયનેજ મળતો થાઉં એટલે કે આ લયની ક્રિયા અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક સમકાલે સર્વત્ર એકી વખતે નથી બનતી અને જુદા જુદા ભાગોમાં જુદી જુદી પ્રકારે ચાલે છે. એ ગમે તેમ બનતું હોય

તેની સાથે અત્યારે આપણને કંઈ લેવા દેવા નથી; પરંતુ મુદ્દો તો બન્નેનો એકજ છે કે, આપણે જે જે કંઇ જોઇએ છીએ-એટલે કે પ્રકૃતિ સમસ્ત ઉદય અને અસ્તના અનુક્રમમાં પ્રગતિ કરે છે એ અસ્તક્રિયાને યાને સંપૂર્ણ સમતોલપણાની ભૂમિકાની પુનઃ પ્રાપ્તિને પ્રલય કિંવા કલ્પનો અંત કહેવામાં આવે છે. જગતની આ ઉત્પત્તિ અને પ્રલયની ક્રિયાઓને હિંદુસ્થાનના આસ્તિક અથવા ઈશ્વરવાદી લેખકોએ ઈશ્વરના શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથે સરખાવી છે. એટલે કે ઈશ્વર જાણે કે ઉચ્છ્વાસદ્વારા સૃષ્ટિને બહાર કાઢે છે અને શ્વાસદ્વારા પાછી તેને અંદર ખેંચી લે છે. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે, પ્રલયને અંતે જગતનું શું થાય છે? એનો જવાબ એવો છે કે, પ્રલયાંતે જગતનું અસ્તિત્વ સૂક્ષ્મતર રૂપમાં, અને સાંખ્યશાસ્ત્રની ભાષામાં કહીએ તો કારણમાં મોજુદ રહે છે. પ્રલયાંતે પણ જગત કાર્યકારણ તથા દેશ-કાળના ભાવોથી મુક્ત બનતું નથી પણ તેઓ તો જેમના તેમ રહે છે. તેથી પ્રલયાંતે જગત અતિ સૂક્ષ્મ અને બારીક રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે એટલુંજ. હવે ધારો કે, આપણા સહવાસનો પ્રત્યેક પદાર્થ એક ક્ષુદ્ર પરમાણુ બની જાય ત્યાંસુધી આ આખું જગત સંકોચાવા માંડે છે, તો એ વસ્તુસ્થિતિમાં આપણને થઇ રહેલા પરિવર્તનનો મુદ્દલ ભાસ નહિ થાય. કેમકે આપણા સંબંધની પ્રત્યેક ચીજ એક સમયાવચ્છેદે યાને એકી વખતે સંકુચિત થતી હોય છે. એ રીતે બધુંજ વિશ્વ શમી જાય છે, અને ફરી પાછું પ્રગટ થાય છે; કારણ કાર્યને પ્રગટાવે છે, અને એ રીતે તે ચાલ્યાજ કરે છે.

વર્તમાન સમયમાં આપણે જેને 'મૅટર' કહેતાં જડ દ્રવ્યતરીકે ઓળખીએ છીએ, તેને પ્રાચીન કાળના તત્ત્વવિદો પંચમહાભૂતો યાને બાહ્ય મૂળ તત્ત્વો કહેતા. તેમના મત મુજબ એમાંનું એક મહાભૂત અથવા મૂળ તત્ત્વ શાશ્વત છે, અને બીજાં બધાંજ મહાભૂતો અથવા મૂળ તત્ત્વો આ શાશ્વત એક મહાભૂતમાંથીજ પ્રગટે છે. એ [illegible] મહાભૂતનું નામ આકાશ છે. એ આકાશનું મૂળ તત્ત્વ [illegible] 'ઈથર' તત્ત્વને આગેહૂબ તો [illegible] [illegible] કે આ આકાશતત્ત્વની સાથે પ્રાણ નામે [illegible] [illegible] છે. એ પ્રાણ અને આકાશ [illegible] [illegible] અને [illegible] બીજાં મહાભૂતો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

અસ્તિત્વ ત્યારે आनिद्वातम् કહેતાં આંદોલનરહિત હતું.'' અર્થાત્, કે તે વખતે આ પ્રાણુશક્તિનું અસ્તિત્વ હતું તો ખરૂં, પણ તેમાં ગતિ નહોતી; કેમકે આંદોલનક્રિયા બંધ પડી હતી. તે પછી જ્યારે લાંબે કાળે કલ્પની શરૂઆત થાય છે, ત્યારે આ आनिद्वातम् યાને આંદોલનરહિત પ્રાણમાં આંદોલનનો આરંભ થાય છે અને આકાશ-પર તેના ફટકા પર ફટકા પડવા માંડે છે. એટલે આકાશના છૂટા પરમાણુઓ સંઘટ્ટ બને છે, અને જેમ જેમ તે સંહતિત થતા જાય છે, તેમ તેમ વિવિધ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થાય છે. સાધારણ રીતે આ બધી વાતોનું અન્ય ભાષામાં વિલક્ષણ રૂપાંતર થયેલું આપણા દીઠામાં આવે છે. ભાષાંતર કરતી વખતે લોકો તત્ત્વવેત્તાઓ કિંવા ભાષ્યકારોની મદદ નથી ગોતતા, અને મૂળ વાતોને તેમના યથાર્થ રૂપમાં સમજવા જેટલી તેમની મગજશક્તિ નથી હોતી. એક સાદો ભોળો માણસ સંસ્કૃત ભાષાના क, ख, ग વાંચતો થાય છે કે આખા ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવા બેસી પડે છે. એવા ભાષાંતરકારોએ આ મૂળ તત્ત્વોને હવા, અગ્નિ, ઇત્યાદિ નામોએ ઓળખાવ્યાં છે; પણ જો તેઓએ કોઈ ભાષ્યકારની મદદ શોધી હોત, તો તેમને માલમ પડત કે, એમનો અર્થ હવા ઇત્યાદિ એવી જાતનું કંઈ, એવો નથી થતો.

પ્રાણના ઉપરાછાપરી આઘાતથી આકાશમાંથી વાયુ અથવા ગતિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વાયુ આંદોલાયમાન બને છે, અને તેનાં આંદોલનો વધારે ને વધારે વેગવાન બનતાં તેમાં ઘર્ષણ ઉત્પન્ન થઇ પરિણામે તેમાંથી તેજ તત્ત્વ નીકળે છે. પછી આ તેજ એજ વિધિએ આપ કહેતાં પ્રવાહી તત્ત્વ પાણીમાં પરિણમે છે. પછી તે આપ એજ પ્રકારે ઘનત્વને પ્રાપ્ત કરે છે યાને નક્કર બને છે. હવે તમને સમજાયુંજ હશે કે, આરંભમાં આકાશ અને પ્રાણ હતાં. તેમાંથી અનુક્રમે વાયુ, તેજ ને આપની ઉત્પત્તિ થઈ, અને એ આપતત્ત્વ સંહતિત થઇને સ્થૂળ જડદ્રવ્ય કહેતાં પૃથ્વી બની; અને એનો લય થાય છે ત્યારે બરાબર ઉલટા ક્રમમાં તે સમાતી જાય છે. અર્થાત્ કે તમામ ઘનદ્રવ્ય પ્રવાહી બની જશે, પછી બધા પ્રવાહી પદાર્થનું તેજ તત્ત્વમાં રૂપાંતર થઈ જશે, એ તમામ તેજ ગતિ કિંવા વાયુરૂપમાં પરિણમશે, અને એ વાયુ આકાશમાંશમી જતાં ગતિ બંધ પડી જઇને કલ્પનો અંત આવે છે. તે પછી કાલાવધિએ વિશ્વ-ચમત્કાર પાછો પ્રાદુર્ભૂત થશે અને પાછો આકાશમાં લીન થઈ જશે. જગતમાં ગતિ, આંદોલન અથવા વિચારના રૂપમાં આપણને જે જે કંઇ જણાય છે, તે તે બધુંજ એ પ્રાણનું અથવા મહત્તત્ત્વનું રૂપાંતર છે અને પ્રત્યેક વસ્તુ કે જેને આપણે આકાર કે અંતરાય જેવા જડપદાર્થના રૂપમાં જોઇએ છીએ, તે તે બધીજ એ આકાશનું રૂપાંતર છે.

પ્રાણથી એકલાથી રહી શકાતું કે કોઇ સાધનની ગેરહાજરીમાં ક્રિયમાણ થઈ શકાતું નથી. જ્યારે તે નર્યો નિર્ભેળ પ્રાણજ હોય છે, ત્યારે તેને આકાશમાંજ રહેવું પડે છે; અને જ્યારે તે ગુરુત્વાકર્ષણ કે કેન્દ્રત્યાગી જેવી પ્રકૃતિની શક્તિઓમાં રૂપાંતર પામે છે, ત્યારે એના વાસ માટે જડદ્રવ્યની અપેક્ષા રહે છે. જડરહિત શક્તિનાં અગર શક્તિરહિત જડનાં આંખોવડે તમને કદાપિ દર્શન થતાં નથી. જેને આપણે શક્તિ અને જડતત્ત્વ કહીએ છીએ, તેઓ આ પ્રાણ અને આકાશનાજ સ્થૂળ આવિર્ભાવો માત્ર છે, એટલે જ્યારે તેઓ સૂક્ષ્મતર બને છે ત્યારે પ્રાણ અને આકાશતરીકે ઓળખાય છે. પ્રાણને તમે અંગ્રેજીમાં 'લાઈફ' કહેતાં જીવન અથવા ચૈતન્યશક્તિ કહી શકો; પણ એ શબ્દનો અર્થ મનુષ્યપ્રાણના ભાવમાં સંકુચિત નથી કરવાનો, તેમ આત્માના ભાવમાં પણ તે નથી સમજવાનો. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિનો ક્રમ અવ્યાહત (ખંડિત થયા વિના) સદા સર્વદા ચાલ્યાજ કરે છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિને આદિ કે અંત બેમાંથી એકે હોઈ શકે નહિ; કેમકે સૃષ્ટિ એ તો એક અખંડ વ્યાપાર છે.

હવે હું પ્રાચીન માનસશાસ્ત્રીઓના બીજા સિદ્ધાંતની ચર્ચાપર આવું છું. એ સિદ્ધાંત એવો છે કે, તમામ સ્થૂળપદાર્થો માત્ર સૂક્ષ્મપદાર્થના પરિણામરૂપજ છે.

તેઓ કહે છે કે, પ્રત્યેક સ્થૂળ વસ્તુ સૂક્ષ્મ વસ્તુની બનેલી છે. એ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓને તેઓ તન્માત્રા એટલે સૂક્ષ્મ અણુઓનું નામ આપે છે. દાખલાતરીકે, એક પુષ્પ હું સુંઘું છું. એ સુંઘવાની ક્રિયા માટે કોઇ ચીજ મારા નાકના સંસર્ગમાં આવવીજ જોઇએ. હાથમાં ફૂલ તો છે, પણ તેમાંથી તો હું મારા તરફ કશુંજ આવતું હોય એમ આંખોવડે જોતો નથી; છતાં સુવાસ તો આવે છેજ. તેથી જે કંઇક ફૂલમાંથી નીકળીને મારા નાકના સંસર્ગમાં આવે છે તે વસ્તુને તન્માત્રા કહેવાય છે. અર્થાત્ એ પુષ્પની તન્માત્રા એટલે કે પુષ્પનાં ઝીણાં અણુઓ અથવા રજકણો. એવીજ રીતે તાપ, પ્રકાશ વગેરે પ્રત્યેક વિષયમાં સમજી લેવાનું છે. આ તન્માત્રાઓના અણુઓ પાછા પરમાણુઓમાં પેટાવિભક્ત થઇ શકે છે. ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વવેત્તાઓના ભિન્ન ભિન્ન મત (માન્યતા) હોય છે, અને આપણે જોઈએ છીએ કે, એ કેવળ મત અથવા માન્યતાજ હોય છે. હાલ તો આપણા ઉદ્દેશ માટે એટલુંજ સમજવું બસ છે કે, પ્રત્યેક સ્થૂળ વસ્તુ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુઓની બનેલી છે. શરૂઆતમાં સ્થૂળપદાર્થો [illegible] નો આપણને પ્રતીતિ થાય છે. તેમને આપણે બહારથી [illegible] [illegible] [illegible] છીએ. તે પછી તે તે પદાર્થોનાં સૂક્ષ્મ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પરમાણુઓ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] આવે છે, એટલે તે તે પદાર્થોના સૂક્ષ્મતર [illegible] [illegible] છે.

નાં મોજાં મારી આંખોના સંસર્ગમાં આવે છે. તે મારાથી જોઈ શકાતાં નથી, છતાં મને ખબર તો છેજ કે, હું પ્રકાશને દેખી શકું તે પૂર્વે મારી આંખના સંસર્ગમાં એ ઈથરનાં મોજાં આવવાંજ જોઈએ.

આ આંખો જેમની તેમ રહે, છતાં તેનાથી જોવાનું કામ થઈ શકે નહિ. મસ્તિષ્કના કેન્દ્રને જો તમે ખસેડી મૂકો, તો આંખો તેમજ બાહ્યજગતનું દૃશ્ય તેના પડદાપર જેમનાં તેમ કાયમ રહેતાં છતાં, આંખોથી જોવાનું કામ નહિ બને. તેથી આંખો એ તો જોવાની ક્રિયાનું એક ગૌણ સાધન છે; ખરી દૃષ્ટિઇંદ્રિય નથી. દૃષ્ટિની ઇંદ્રિય એ તો મગજમાં આવેલું એક જ્ઞાનતંતુનું કેન્દ્ર છે. એવીજ રીતે આ નાક એ પણ બાહ્યસાધન છે, અને તેની પાછળ ઇંદ્રિય અથવા કેન્દ્ર રહેલું છે. આ ઇંદ્રિયો અથવા જ્ઞાનતંતુઓ અનુભવ અથવા જ્ઞાનનાં પ્રકૃત ધામ છે, એમ કહેવાય ખરું.

જ્ઞાનાનુભવ માટે ઇંદ્રિયો સાથે મનનું જોડાણ થવું અનિવાર્ય છે. એ તો એક સાધારણ અનુભવની વાત છે કે, આપણે જ્યારે કોઈ ગહન અભ્યાસમાં તલ્લીન થયાં હોઈએ છીએ, ત્યારે આપણાજ ખંડમાં વાગતા ઘડિયાળના ટકોરા આપણા સાંભળ્યામાં નથી આવતા. કેમ વારુ એમ થતું હશે? કાન તો જેમના તેમ સાબુત હતા. તેનાદ્વારા ટકોરાના અવાજ મગજને પહોંચ્યા છતાં મન શ્રવણેન્દ્રિય-ની સાથે નહિ જોડાવાથી સાંભળવાની ક્રિયા આપણાથી થઈ શકી નહિ.

દરેક કરણ અથવા સ્થૂળ ઇંદ્રિયરૂપી સાધનને નિરનિરાળાં ઇંદ્રિય અથવા કેન્દ્ર હોય છે. કારણ કે એકજ ઇંદ્રિય અથવા કેન્દ્રથી જો કામ સરતું હોત, તો તો આપણને એવો અનુભવ થાત કે મનનું તે એક કેન્દ્રની સાથે જોડાણ થતાં બધાંજ કરણો એકસરખી રીતે કામ કરવા મંડી પડતાં હોત. પરંતુ તેમ થતું નથી, એવું આપણે ઉપરના ઘડિયાળના દાખલાપરથી જોઈ શક્યાં છીએ. બધાં કરણો માટે કેન્દ્ર અથવા ઇંદ્રિય જો એકજ હોત, તો તો મન જોવાનું તથા સાંભળવાનું કામ, તેમ સાંભળવાનું ને સુંઘવાનું કામ એકી સાથે કરી શકત; અને અત્યારે એ બધાં કામો એકી સાથે કરવા તે અસમર્થ છે તેમ ન હોત. તેથી એ વાત આવશ્યક ઠરે છે કે, દરેક સ્થૂળ ઇંદ્રિય માટે સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિય અથવા કેન્દ્ર જૂદી જૂદી હોવી જોઈએ. અમારી આ પ્રાચીન આધ્યાત્મિક શોધનું અર્વાચીન પ્રાણી-શાસ્ત્ર સમર્થન કરે છે. હવે કોઈ કહેશે કે, જોવા તથા સાંભળવા-ની બન્ને ક્રિયા મન એકી વખતે કરી શકે છે. પરંતુ યાદ રાખો કે, તેવે પ્રસંગે મન આંખ તથા કાનનાં ઉભય કેન્દ્રો સાથે ઓછું વત્તું સંયોજિત થાય છે—જોડાય છે, તેથીજ તેમ થઈ શકે છે.

હવે, સવાલ એ ઉભો થાય છે કે, આ સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયો શેની બનેલી છે? આપણે જોયું છે કે, આ આંખ, કાન, નાક

વગેરે સ્થૂળ કરણો સ્થૂળ જડતત્ત્વમાંથી બનેલાં છે. તેવી રીતે આ સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયો પણ જડતત્ત્વમાંથીજ બની છે. જેવી રીતે આ સ્થૂળશરીર સ્થૂળદ્રવ્યનું બને છે અને પ્રાણનું સ્થળશક્તિઓમાં રૂપાંતર કરે છે, તેવી રીતે સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયો આકાશ, વાયુ, તેજ વગેરે સૂક્ષ્મ મહાભૂતો અગર મૂળતત્ત્વોમાંથી બને છે, અને પ્રાણને સૂક્ષ્મ જ્ઞાનશક્તિઓ યાને ઇંદ્રિયોમાં રૂપાંતર કરે છે. આ સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયો, પ્રાણની શક્તિઓ, તથા મન અને બુદ્ધિ—એ ચારના સમુદાયને મનુષ્યનું લિંગશરીર કિંવા સૂક્ષ્મશરીર કહે છે. એ લિંગશરીરને વાસ્તવ આકાર હોય છે, કેમકે સિદ્ધાંત મુજબ જડાત્મક પ્રત્યેક વસ્તુને આકાર હોવોજ જોઇએ.

મનને સંસ્કૃતમાં મનસ્ કહેવામાં આવે છે. મનસ્ એટલે વૃત્તિસ્થ અથવા આંદોલાયમાન કે ચંચળ ચિત્ત. જો કોઈ તળાવમાં તમે એક પથરો ફેંકશો, તો પ્રથમ તો આંદોલન થશે અને પછીથી પ્રતિરોધની ક્રિયા થશે. પળેક વાર પાણીમાં આંદોલનો ઉઠશે, અને તે પછી પાણી પેલા પથરાપર પ્રતિક્રિયા કરશે. તેવી રીતે જ્યારે કોઈ બાહ્યવિષયની છાપ ચિત્તપર આવે છે, ત્યારે તે પ્રથમ જરાક આંદોલાયમાન થાય છે. એવી રીતનું આંદોલાયમાન થતું ચિત્ત તેનુંજ નામ મનસ્. બાહ્યછાપને મન આગળ અંદરના ભાગમાં લઇ જાય છે, અને નિર્ણાયક શક્તિ જે બુદ્ધિ તેની સમક્ષ રજુ કરે છે; એટલે બુદ્ધિ પ્રતિક્રિયા કરે છે. એ બુદ્ધિની પાછળ અહંકારનું સ્થાન છે. અહંકાર એટલે સ્વભાન કે જે 'હું, હું' કર્યા કરે છે. એ અહંકારની પૂઠે મહત્‌નું સ્થાન છે. મહત્ એટલે સમજ, અક્કલ કે ચતુરાઇ હોઇ તેનું સ્થાન પ્રકૃતિની સૃષ્ટિમાં ઉંચામાં ઉંચું છે. આ મન, બુદ્ધિ વગેરે પ્રત્યેક પદાર્થ તેના પછીનાનું પરિણામ અથવા કાર્ય છે. તળાવની બાબતમાં જેમ પ્રત્યેક આઘાત બાહ્યજગતમાંથી આવે છે, તેમ મનની બાબતમાં બાહ્ય અગર આંતરિક, બેમાંથી ગમે તે એક જગતમાંથી આઘાત આવે છે. મહત્‌ની પાછળ માનવ આત્મા જેને પુરુષ કહે છે, તેનું સ્થાન છે. એ પુરુષ શુદ્ધ,સંપૂર્ણ એકમ્ અદ્વિતીયમ્ સાક્ષી અથવા દ્રષ્ટા હોઇ તેને અનુલક્ષીનેજ આ બધું પરિવર્તન ચાલી રહ્યું છે.

પુરુષ આ બધાં પરિવર્તનોને કિંવા ફેરફારોને નિહાળે છે, તે પોતે કદાપિ અપવિત્ર કે અશુદ્ધ નથી, પણ વેદાંતીઓ જેને અધ્યાસ કહી ઓળખાવે છે તે અધ્યાસ કિંવા પ્રતિબિંબદ્વારા [illegible] તે અપવિત્ર કિંવા અશુદ્ધ જણાય છે. [illegible]

થાય છે; બાકી બિલોર તો વસ્તુતઃ નિરંગી યાને સ્વચ્છ હોય છે. તેવીજ રીતે આ પુરુષના સંબંધમાં પણ સમજવાનું છે. જીવાત્મા અનેક છે અને તે દરેક વિશુદ્ધ અને સંપૂર્ણ છે, એ વાત આપણે માન્ય ગણી લઈશું. એની નિર્મળ સપાટીપર નાનાવિધ સ્થૂળ તેમજ સૂક્ષ્મ જડાત્મક તત્ત્વોનાં પ્રતિબિંબ આપોઆપ આવીને પડે છે, અને તેને અનેકરંગી બનાવે છે. કુદરત અથવા પ્રકૃતિ આમ કેમ કરે છે વારુ? તો કે જીવાત્માના વિકાસમાટેજ પ્રકૃતિ આ બધાં પરિવર્તનોમાંથી પસાર થાય છે; તેમ આ બધું સૃષ્ટિકાર્ય પણ જીવાત્માના ભલા માટે થાય છે, કે જેથી તે કોઈ રીતે મુક્ત બને. આ જગતરૂપી પ્રચંડ પુસ્તક મનુષ્યની આગળ વાંચન માટે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું છે; તે વાંચતાં પરિણામે એને માલમ પડે છે કે, એ પોતેજ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન અસ્તિત્વ છે. આ ઠેકાણે મારે તમને કહી દેવું જોઈએ કે, અમારા કેટલાક સર્વોત્કૃષ્ટ પંક્તિના અધ્યાત્મવેત્તાઓ, તમે લોકો જે અર્થમાં ઈશ્વરમાં માનો છો, તે અર્થમાં ઈશ્વરને નથી માનતા. અમારી અધ્યાત્મવિદ્યાના પિતા ભગવાન કપિલ મુનિનો મત એવો છે કે, પૌરુષેય સગુણ ઈશ્વરનો ભાવ બિલકુલ અનાવશ્યક છે; કેમકે પ્રકૃતિ એકલીજ આખું સર્જનકાર્ય કરવાને પૂરતી છે. જેને 'ડીઝાઇન થીઅરી' યાને યોજનાવાદ અથવા હેતુવાદ કહેવામાં આવે છે, તેના માથાપર તો તેઓ ખૂબ હથોડા મારીને કહે છે કે, એના જેવો નાદાની-ભર્યો વાદ કદાપિ મોખરે કરવામાં નહિ આવ્યો હોય. આમ છતાં પણ તેઓ ઈશ્વરના એક વિલક્ષણ પ્રકારમાં માને છે. તેઓથી કહે છે કે, આપણે બધાજ મુક્તાવસ્થાને પ્રાપ્ત થવા મથી રહ્યાં છીએ; અને જ્યારે તે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આપણે જાણે પ્રકૃતિમાં પીગળી જઈએ છીએ, અને બીજા કલ્પના આરંભમાં તેમાંથી પ્રગટ થઈ તેના શાસક બનીએ છીએ. આપણે તેમાંથી સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન અસ્તિત્વોતરીકે પ્રગટ થઈએ છીએ. એ અર્થમાં આપણે ઈશ્વરો પણ કહેવાઈ શકીએ. એ રીતે મુજબ તો તમે ને હું અને બીજાં નિકૃષ્ટમાં નિકૃષ્ટ યોનિનાં પ્રાણીઓ પણ જુદા જુદા રૂપોમાં ઈશ્વરો થઈ શકો છો. પણ આગળ તેઓથી કહે છે કે, આવો ઈશ્વર તે કલ્પ પૂરતો જ હોય છે; શાશ્વત સર્વશક્તિમાન અને જગતનો શાશ્વત નિયંતા હોય એવો શાશ્વત ઈશ્વર તો હોઈ શકેજ નહિ. એવા શાશ્વત ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનીએ, તો તેમાં આ આક્ષેપ નડે છે. તે કાં તો બદ્ધ આત્મા હોવો જોઈએ કે મુક્ત આત્મા હોવો જોઈએ. હવે જો ઈશ્વર સર્વથી મુક્ત હોય તો તો સર્જનકાર્ય કરે નહિ. કેમકે તેને તેમ કરવાનું કોઈ આવશ્યકતા નથી. હવે જો તે બદ્ધ હોય તો પણ તે સર્જનકાર્ય નહિ કરે.

[illegible]

[illegible]

દેકાર્ટ યુરોપિયન [illegible] કહ્યું છે કે, આ દુનિયાનું અસ્તિત્વ છે. [illegible] અસ્તિત્વ છે, અને [illegible] અસ્તિત્વ [illegible] તો દુનિયાનું [illegible]. [illegible] દુનિયા [illegible] જગતના બધા લોકો [illegible] અને [illegible] વાળો મનુષ્યપ્રાણીઓ તથા પશુપ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ [illegible] થઈ જાય, તો આ બાહ્ય [illegible] અદૃશ્ય બની જાય. પરંતુ આ યુરોપીયન તત્ત્વવેત્તાઓને જો કે મૂળ સિદ્ધાંત હાથ લાગ્યો છે, તોપણ હજી તેમને તેના આધ્યાત્મિકશાસ્ત્રની સમજ નથી પડી. અર્વાચીન તત્ત્વવિદ્યાએ હજી તેની ઝાંખી માત્ર કરી છે. સાંખ્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં આ સત્ય સમજવું સહેલ થઈ જાય છે. એ બાબતમાં સાંખ્યનો મત એવો છે કે, જે પદાર્થની અંદર મારા મનનો અલ્પાંશ પણ તેના જડ દ્રવ્યતરીકે નથી હોતો, તે પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોવું અશક્ય હોય છે. આ મેજનું જ્ઞાન મને જેવી સ્થિતિમાં તે છે તેવી સ્થિતિમાં પરભારું જ નથી થતું. પ્રથમ તો તેની છાપ મારી આંખો પાસે આવે છે, ત્યાંથી પછી ઇંદ્રિય પાસે જાય છે, ત્યાંથી મન પાસે અને મન પાસેથી બુદ્ધિ પાસે જાય છે, અને બુદ્ધિ પ્રતિક્રિયા કરે છે; તથા જેને હું મેજ કહું છું તે આ પ્રતિક્રિયાનું પરિણામ છે. આ ઘટના તળાવમાં પથરો ફેંકવાની ઘટનાને મળતી છે. તળાવ તેમાં પડતા પથ્થર તરફ એક મોજું ફેંકે છે; આપણે જે જાણીએ છીએ તે આ મોજું જ છે. બહાર શું છે તેની કોઈને ખબર નથી હોતી. જ્યારે હું તેને જાણવાનો પ્રયત્ન કરું છું, ત્યારે મારી આંખ જે દ્રવ્ય તેને પૂરું પાડે છે તે રૂપે તેને બનવું પડે છે. મેં મારા મનવડે મારી આંખોને

તે દ્રવ્ય પૂરું પાડ્યું છે. બહારની બાજુ નિમિત્ત કે ઇસારા એ કંઇક હોય છે, અને એ નિમિત્ત કે ઇસારાને આધારેજ હું મા મનની યોજના ઘડું છું અને તે યોજનાજ મને દેખાય છે રૂપમાં પરિણત થાય છે. વારૂ, એમ છે તો પછી આપણે બધાં વસ્તુઓને એકજ સરખા રૂપમાં કેમ કરી જોઇએ છીએ? તો આપણ સૌની અંદર જગદ્વ્યાપી કિંવા વિરાટ મનના એકસમા અંશો છે તેથી. જેમને એકસમાન મન હોય છે, તેમને બધી વસ્તુએ એકસમાન દેખાય છે, અને જેમનાં મન એકસમાન નથી હોત તેમને વસ્તુઓ પણ એકસમાન રૂપમાં નથી દેખાતી.

२६—सांख्यदर्शन विषे विचार

પ્રકૃતિને સાંખ્યદર્શનવેત્તાઓ અભિન્ન કહી ઓળખાવે છે, ને તેની અંદર આવેલાં દ્રવ્યોનું સંપૂર્ણ સમતોલપણું તેનું નામ તિ, એવી તેની વ્યાખ્યા કરે છે. આ વ્યાખ્યાપરથી સ્વાભાવિક તેજ સિદ્ધ થાય છે કે, સંપૂર્ણ સમતોલપણાની દશામાં તો ગતિજ ઇ શકે નહિ; તેથી આવિર્ભાવ પહેલાંની આરંભિક દશામાં, યારે ગતિ નામે નહોતી પણ સંપૂર્ણ સમતોલપણું હતું ત્યારે ા પ્રકૃતિ અવિનાશી હતી. કેમકે લય કિંવા મૃત્યુની ઉત્પત્તિ પરિઘરતા અથવા પરિવર્તનમાંથી થાય છે. વળી સાંખ્યદર્શનના ાત મુજબ અણુઓ એ પ્રકૃતિની આરંભિક દશા નથી. આ જગત રમાણુઓમાંથી ઉદ્ભવતું નથી; પણ એ પ્રકૃતિની બીજી કે ત્રીજી અવસ્થા હશે. પ્રકૃતિનું જે સૌથી આદિ દ્રવ્ય તેના અણુઓ બને છે, અને તે અણુઓ નાના મોટા પદાર્થોરૂપે પરિણમે છે. અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક શોધો પણ જ્યાંલગી થઇ છે ત્યાંલગી આજ નિર્ણય બતાવતી હોય એમ લાગે છે. દાખલાતરીકે ઈશ્વરના સિદ્ધાંતમાં તમે જો એમ કહો કે, તે અણુઓનો બનેલો છે, તો તેથી કશાનો નિકાલ આવી શકશે નહિ. વધારે ચોખવટ માટે હવાનો દાખલો લઇએ. માનો કે, હવા અણુઓની બનેલી છે. અને આપણે એ તો જાણીએજ છીએ કે, ઈશ્વરની સર્વભેદક અને સર્વવ્યાપી હાજરી સર્વત્ર છે; તેમ આપણને એ પણ ખબર છે કે, આ હવાનાં અણુ-ઓ, જાણે હવામાં તરી રહ્યાં છે. હવે જો ઇશ્વર પણ અણુઓનો બનેલો હોય, તો ઇશ્વરના પ્રત્યેક બે અણુઓ વચ્ચે હજી પણ ખાલી સ્થાન અથવા અવકાશ હોવો જોઇએ. એ અવકાશ કોણ પૂરે છે? આના જવાબમાં જો તમે કહો કે, સૂક્ષ્મતર બીજા ઇશ્વરનું અસ્તિ-ત્વ છે ને તે એ કામ કરે છે, તો પાછો એનો એજ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે કે, એ સૂક્ષ્મતર ઇશ્વરનાં અણુઓ વચ્ચે પણ અવકાશ હશે તે શાથી પૂરાતો હશે! અને એ જાતની પ્રશ્નપરંપરાનું પરિણામ સાંખ્યદર્શનવેત્તાઓના મત મુજબ 'શૂન્યતા તરફ દોરી લઇ જનાર કારણ' આવશે. તેથી આદ્વાદથી એ અંતિમ ઉકેલ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ નથી. સાંખ્યના મત મુજબ, પ્રકૃતિ એ એક સર્વવ્યાપીપણાનો દરજ્જો છે, ને તેની અંદર વસ્તુમાત્રનાં

અસ્તિત્વનાં કારણ મોજુદ છે. કારણ એટલે વ્યક્ત દશાની સૂક્ષ્મ દશા કે સંકુચિત દશા; એટલે કે જે એક વાર વ્યક્ત થયેલું હતું તેની સૂક્ષ્મતર ને સૂક્ષ્મતર થઇ ગયેલી દશા. વિનાશ શબ્દનો શો અર્થ કરો છો ? વિનાશ એટલે કારણમાં પરાવર્ત થવું યાને કારણમાં પુનઃ લય પામવું એજ, બીજું કંઈ નહિ. તમારી પાસે એકાદ માટીનું વાસણ હોય અને તેને જો તમે એકાદ ફટકો મારો છો, તો તેનો નાશ થાય છે. આ નાશનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે, એ માટીના ઘટનાં કારણો તેમના પોતપોતાના અસલ સ્વભાવમાં પરિણત થાય છે યાને જે દ્રવ્યોમાંથી તે માટીના વાસણની ઉત્પત્તિ થઇ હતી, તે દ્રવ્યો તેમની અસલ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. વિનાશના આ ખ્યાલ ઉપરાંત 'સમૂળો ઉચ્છેદ' જેવો અન્ય કોઇ પણ ખ્યાલ દેખીતોજ અર્થહીન અને બેહૂદો છે. અર્વાચીન ભૌતિક વિજ્ઞાનથી પણ આ વાત સાબીત કરી દેખાડાય એમ છે કે, નાશ એટલે કારણમાં પાછા લીન થઈ જવું તે. અર્વાચીન વિજ્ઞાનને આ સત્યનો હજી હમણાંજ પત્તો લાગ્યો છે; ત્યારે એજ સત્યનો ઉલ્લેખ આપણા કપિલમુનિએ કંઇ જમાનાઓ પૂર્વે કરેલો છે—અર્થાત્ કે સૂક્ષ્મતર રૂપમાં પાછા પરિણત થવું એનુંજ નામ નાશ છે. નાશ શબ્દનો એથી વિશેષ કંઈજ ભાવાર્થ નથી. જડ દ્રવ્ય અવિનાશી છે, એ પ્રયોગશાળામાં કેવી રીતે સિદ્ધ કરી દેખાડાય છે તેની તો તમને ખબરજ છે. તેથી આપણા જ્ઞાનની વર્તમાન ભૂમિકાએ કોઈ શખ્સ ઉભો થઇને કહે કે, જડતત્ત્વ અથવા આ આત્માનો ઉચ્છેદ થાય છે, તો તે શખ્સ એ કથનથી પોતાને કેવળ હાસ્યાસ્પદજ કરી મૂકશે. કેવળ અજાણ્યા અને ગમાર લોકોજ આ જમાનામાં એવી દલીલ રજુ કરે છે. કારણ કે વર્તમાન વિજ્ઞાનની આ શોધ શિક્ષિતવર્ગને તો સુવિદિતજ છે. [illegible]

[illegible]

શક્તિ કહી શકીએ, અને એનો અક્ષરશઃ અર્થ કરવો હોય તો 'મોટું મૂળતત્ત્વ' એવો થાય. પ્રકૃતિનું સૌથી પ્રથમ પરિણામ અગર રૂપાંતર આ 'મહત્' અગર ચૈતન્ય કે ચાતુરી છે. મહત્' અથવા ચૈતન્યને હું સ્વ-ભાન નામે નહિ ઓળખાવું, કેમકે ભાન એ તો આ ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનશક્તિનો એક અંશમાત્ર છે. મહત્ સર્વ-વ્યાપી હોઇ સુષુપ્તિ, જાગ્રત અને તુર્યાવસ્થા યાને અવચેતના, આત્મચેતના અને પરચેતનાને અગર અભાનાવસ્થા, ભાનાવસ્થા અને ભાનાતિશય અવસ્થાને પોતાની અંદર સમાવે છે. અર્થાત્ કે ભાનની એ ત્રણે અવસ્થાઓ 'મહત્ અથવા ચૈતન્ય'નાં અંગો છે. તેથી ભાનની કોઇ પણ અવસ્થા આ મહત્‌ને લાગુ પાડવાથી બસ ન થાય. દાખલાતરીકે, પ્રકૃતિની અંદર તમે અનેક ફેરફારો તમારી સમક્ષ થતા અવલોકો છો. એ ફેરફારો તમારા જોવામાં તેમ સમજવામાં પણ આવે છે; પણ તે ઉપરાંત બીજા પણ અનેક સૂક્ષ્મતર ફેરફારો પ્રકૃતિની અંદર થાય છે, કે જેમને ગ્રહણ કરવા યા અનુભવવા મનુષ્યની જ્ઞાનેંદ્રિયો અશક્ત છે. એ સૂક્ષ્મ ફેરફારોનું કારણ પણ સ્થૂળ ફેરફારોનું જે કારણ છે તેજ છે, યાને એકજ મહત્ એ સકળ પરિવર્તનોનું કારણ છે. મહત્‌માંથી વિશ્વવ્યાપી કિંવા વિરાટ અહંતા જન્મે છે. આ પ્રકૃતિ, મહત્ અને અહંતાદિ બધુંજ જડ દ્રવ્ય છે. જડ અને મન વચ્ચે પ્રમાણ સિવાય બીજો કંઇજ ફેર નથી. સૂક્ષ્મતર કે સ્થૂળતર રૂપમાં મૂળપદાર્થ તો એનો એજ છે, અને એક રૂપનું બીજા રૂપમાં પરિવર્તન થાય છે. સાંખ્યદર્શનનું આ સત્ય આધુનિક શારીરશાસ્ત્રની શોધખોળનાં પરિણામોને આબેહૂબ મળતું આવે છે. મારે મન એ મસ્તિષ્ક અથવા મેજાથી નિરાળી ચીજ નથી. સાંખ્યના એ સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી અનેક માથાકૂટ અને ઝઘડામાંથી તમે બચી જશો. અહંતાનું વળી બે પ્રકારમાં રૂપાંતર થાય છે. એક પ્રકારમાં તેનું ઇંદ્રિયોમાં પરિવર્તન થાય છે. ઇંદ્રિયો બે પ્રકારની ઉત્તેજનાની અને પ્રતિક્રિયાની. આ ઇંદ્રિયો તે આ આંખ, કાન ઈત્યાદિ નહિ: પણ તમે જેને મગજનાં, જ્ઞાનનાં ઈત્યાદિનાં કેન્દ્રો કહો છો તે જ્ઞાનેંદ્રિયો છે. આ અહંતાનું જડદ્રવ્ય રૂપાંતર પામીને તેમાંથી આ ઇંદ્રિયો અથવા કેન્દ્રો બને છે. અહંતાનો બીજો પ્રકાર તન્માત્રાઓનો છે. તન્માત્રાઓ એટલે દ્રવ્યના જે સૂક્ષ્મ અણુઓ આપણી જ્ઞાનેંદ્રિયોને અસરકારક લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે તે. તન્માત્રાઓને તમે દેખી શકતા નથી પણ તેમના અસ્તિત્વની ભાસ તમને જરૂર પડે છે. આ તન્માત્રાઓમાંથી પૃથ્વી, પાણી, ઈત્યાદિ જે જે પંચમહાભૂતાત્મક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને સ્થૂળોને [illegible] તે બને છે. આ. [illegible] હું [illegible] [illegible] [illegible] રીતે [illegible] [illegible] છું. એને

સમજવાનું કામ તમારે માટે બહુ કપરૂં છે. કેમકે પાશ્ચાત્ય મુલકોમાં મન અને જડ દ્રવ્યની ભાવનાઓ બહુ વિલક્ષણ છે. એ વિલક્ષણ સંસ્કારો મગજમાંથી કાઢી નાખવા સહેલ નથી. મને પોતાને પણ, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મેં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ લીધેલું હોવાથી, તેમ કરતાં બહુજ મુશ્કેલી પડી હતી. જુઓ ત્યારે, જગતની ઉત્પત્તિને લગતી વાતો બધી આવી છેઃ—પ્રથમ તો જડ તત્ત્વના યાને પ્રકૃતિના આ વિશ્વવ્યાપી વિસ્તારનો વિચાર કરો! શરૂઆતમાં તે એક અખંડ અને અભિન્ન અવ્યક્ત પદાર્થ હોય છે. પછી તેનું રૂપાંતર થવા માંડે છે, જેમ દૂધનું દહીંમાં રૂપાંતર થાય છે તેમ. જડનું પહેલું રૂપાંતર મહત્ કહેવાય છે. એ મહત્ પદાર્થ અહંતા નામે સ્થૂળતર દ્રવ્યમાં રૂપાંતરિત થાય છે. ત્રીજું રૂપાંતર તેનું વિશ્વવ્યાપી જ્ઞાનેંદ્રિયો અને વિશ્વવ્યાપી સૂક્ષ્મ અણુઓ અથવા તન્માત્રાઓમાં થાય છે. એ તન્માત્રાઓ આંખ, નાક, કાન ઇત્યાદિ કરણોદ્વારા ઇંદ્રિયોના સમાગમમાં આવતાં આપણે જોઈ, સુંઘી કે સાંભળી શકીએ છીએ. છેલ્લે સરવાળે એ તન્માત્રાઓનું સંયોગીકરણ થઇ આ સ્થૂળજગત ઉત્પન્ન થાય છે. સાંખ્યના સિદ્ધાંત મુજબ સ્થૂળ જગત ઉપજવાની યોજના આવી છે. અને જે યોજના સ્થૂળજગતના સંબંધમાં છે, તેજ યોજના સૂક્ષ્મજગતને વિષે પણ હોવી જોઇએ. એ સમજવા સારૂ એક મનુષ્યવ્યક્તિ લ્યો. તેની અંદર સૌથી પ્રથમ તો વિશ્વવ્યાપી અવ્યક્ત પ્રકૃતિનો એક અંશ હોય છે. એની અંદરની એ જડાત્મક પ્રકૃતિનું પછી મહત્‌માં રૂપાંતર થાય છે. એ મહત્ વિરાટ મહત્તત્ત્વ યાને વિશ્વવ્યાપી મહત્તત્ત્વનું એક અલ્પ અણુ હોય છે. પછી એનું [illegible] તન્માત્રાઓ અગર સૂક્ષ્મ અણુઓમાં અને તેમાંથી [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે. એ સૂક્ષ્મ અણુઓ અથવા તન્માત્રાઓ [illegible] છે. આ વાતની હું [illegible] આરંભનું [illegible] ખાસ જરૂર [illegible] પામો છે. [illegible] કે જે ભગ- [illegible] [illegible] અભ્યાસ કર્યો [illegible]

ઇટલી પાયથેગોરાસદ્વારા યુરોપમાં અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં ગયો, અને અંતે હિંદુસ્થાનમાં રહ્યો. હિંદુસ્થાનમાં રહેલા એ ફાંટામાંથી વખત જતાં ભગવાન વ્યાસની પ્રજ્ઞાલિકાનો વિકાસ થયો. અર્થાત્ કે કપિલમુનિનું સાંખ્યદર્શન એજ દુનિયાનું પહેલવહેલું યુક્તિસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન હતું. માટે દુનિયાભરના એકે એક અધ્યાત્મ કિંવા માનસશાસ્ત્રીઓએ ભગવાન કપિલમુનિને અભિવંદન કરવાં જોઇએ. આમ કહી હું તમારા ધ્યાનપર એ ઠસાવવા માગું છું કે, ફિલસુફીમાત્રના મહાન પિતા કિંબહુના પિતામહતરીકે ભગવાન કપિલમુનિનું કહ્યું સાંભળવા આપણે બંધાયલાં છીએ. તત્ત્વવેત્તાઓની દુનિયામાં પ્રાચીનતમમાં પ્રાચીનતમ એવા આ મુનિના નામનો ઉલ્લેખ સ્મૃતિમાં પણ ગણી આવે છે. સ્મૃતિમાં એક ઠેકાણે એવો ઉલ્લેખ છે કે "હે! પ્રભો! તું કે જેણે આરંભમાં કપિલમુનિને ઉત્પન્ન કર્યા." એમના વિચારો કેવા અદ્ભુત અને સચોટ છે! યોગી લોકોની અસાધારણ વિચારશક્તિનું પ્રમાણ આવા મહાન પુરાવાજ પૂરું પાડે છે. એ જૂના જમાનાના યોગીઓ પાસે સૂક્ષ્મદર્શક કે દૂરદર્શક જેવાં નહોતાં; છતાંયે તેમના અનુભવો ને વિચારો કેવા આબાદ, અને તેમના પૃથક્કરણો કેવાં સંપૂર્ણ અને અદ્ભુત! અને હું યુરોપિયન પંડિત શોપનહોરની તત્ત્વવિદ્યા અને ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા વચ્ચે રહેલા ભેદનું દિગ્દર્શન કરાવીશ. શોપનહોર કહે છે કે, વાસના [illegible] પ્રત્યેક પદાર્થનું [illegible] કારણ છે—અર્થાત્ કે અસ્તિત્વની [illegible] આપણને [illegible] કરાવે છે; પણ અમે [illegible]

[illegible]

નહિ રહે. આ વાત કદાચ તમોને પણ સુવિદિત હશે; કેમકે નિકૃષ્ટ પ્રાણીઓપર કરેલા અખતરાઓની લાંબી પરંપરા પછી એ વાત હાલમાં સિદ્ધ થઇ ચૂકી છે.

આ પ્રશ્ન આપણે હાથમાં ધરીશું. માણુસની અંદરના મહત્‌નો સવાલ સમજવાની બહુ અગત્ય છે. આપણે જેને અહંતા કહીએ છીએ તે આ મહત્‌નું રૂપાંતર છે, અને એ મહત્‌જ શરીરસ્થ સકળ શક્તિઓનું કારણ છે. સુપુપ્તિ, જાગ્રત અને તુર્યાવસ્થાનું આખું ક્ષેત્ર આ મહત્‌થીજ વ્યાપેલું છે. આ ત્રણુ અવસ્થાઓ કેવી છે? સુપુપ્તિ અવસ્થા યાને અવચેતના આપણુને જનાવરોમાં જણાય છે, ને એને આપણે પ્રેરણા કહી ઓળખીએ છીએ. આ પ્રેરણાશક્તિ લગભગ અમુક અને સચોટ હોય છે, પણ તેનું ક્ષેત્ર બહુ મર્યાદિત હોય છે. પ્રેરણા ભાગ્યેજ નિષ્ફળ નીવડે છે. ખાવા લાયક વનસ્પતિ અને ઝેરી વનસ્પતિ પ્રેરણાશક્તિથીજ જનાવર પારખી કાઢે છે; પણ એ પ્રેરણાશક્તિ બહુ મર્યાદિત હોય છે. એકાદ નવીન વસ્તુ આવતાંજ તે આંધળુંભીંત બની જાય છે ને યંત્રવત્ વર્તે છે. હવે બીજી જાગ્રત અવસ્થા અથવા ચેતના. એ જ્ઞાનની ઉચ્ચતર અવસ્થા છે, પણ તે ભૂલને પાત્ર હોઇ ઘણી વાર ભૂલો કરે છે. ગતિમાં એ મંદ છે, છતાં એનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ છે. એને આપણે બુદ્ધિ નામે ઓળખીએ છીએ. એ બુદ્ધિ પ્રેરણા કરતાં વધારે સુવિશાળ છે; પણ ચોકસાઇની બાબતમાં પ્રેરણા બુદ્ધિ કરતાં ચઢી જાય છે. પ્રેરણાને અનુસરવા કરતાં બુદ્ધિને અનુસરવામાં ભૂલો થવાના વધારે સંભવો છે. હવે ત્રીજી અવસ્થા જે તુર્યાવસ્થા અથવા અવચેતના, એ ઉપરોક્ત બન્ને અવસ્થાઓ કરતાં ચઢિયાતી છે, અને તે યોગીઓમાંજ અને જે લોકોએ તેને ખાસ કેળવી હોય છે, તેઓમાંજ હોય છે. આ તૃતીય અવસ્થાનું ક્ષેત્ર બુદ્ધિ કરતાં વધારે અચૂક તેમજ બહોળું હોય છે. આ અવસ્થા ઉંચામાં ઉંચી છે; તેથી આપણે સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે, આ જગતની અંદર વિવિધ રીતે દસ્યમાન થતું જે જે કંઈ છે, તે સઘળાંનું ખરૂં કારણુ આ મહત્‌જ છે. સુપુપ્તિ, જાગ્રત અને તુર્ય, એ ત્રણે અવસ્થાઓનો પણ એ મહત્‌ની અંદરજ સમાવેશ થઈ જાય છે.

આ ઠેકાણે હવે હમેશાં પૂછાતો એવો એક સૂક્ષ્મ સવાલ આવીને ખડો થાય છે. તે એવો કે, જગતનો સૃષ્ટા જો સંપૂર્ણ ઈશ્વરજ છે, તો પછી જગતની અંદર અપૂર્ણતા કેમ નજરે પડે છે? કારણકે કર્તા સંપૂર્ણ હોય તો કાર્ય પણ સંપૂર્ણ હોવું જોઇએ ને? હા, વસ્તુતઃ તો તેમજ છે. પણ આપણે જેને જગતતરીકે ઓળખીએ છીએ, તે કેવળ દસ્યજગતજ એટલે કે જાગ્રતવસ્થાનું નાનું ક્ષેત્ર અને

ત્રુટિત જ છે; એની પેલી પાર આપણે બિલકુલ જોતાં નથી. ખરૂં જોતાં તો આ પ્રશ્નજ અસંભવિત છે. કોઈ વસ્તુના આખા સમુદાયમાંથી હું એક નાનો ભાગ લઈ તેનાપર નજર ફેરવું, તો તે મને બેતાલ અથવા સંબંધ વગરની લાગે છે. સ્વાભાવિક રીતે તેમ થાયજ. તેવી રીતે આ જગત પણ આપણને બેતાલ અને અપૂર્ણ લાગે છે, કારણકે આપણે તેને તેવું બનાવીએ છીએ. શી રીતે? તો કે જુઓ, પ્રજ્ઞા અથવા જ્ઞાન શી વસ્તુ છે? જ્ઞાન એટલે કે વસ્તુઓનો સંબંધ ખોળી કાઢવો તે. તમે શેરીમાં જાઓ છો, અને એક માણસને જુઓ છો, એટલે કહો છો કે "આ માણસ છે, એ હું જાણું છું." એમ શા ઉપરથી કહો છો? તો કે તમારા મનપરની માણસની છાપો તમને યાદ છે તેથી. ઘણાં માણસો તમારા જોવામાં આવી ગયાં હોય છે, અને તે દરેકે તમારા મનપર એક છાપ મૂકી છે; તેથી શેરીમાં માણસ દેખાતાંજ તમે એના રૂપઘાટને તમારા ભંડારમાંના અનેક રૂપઘાટો સાથે સરખાવવા માંડો છો, અને તેમ કરતાં તમારા ભંડારમાં એ રૂપઘાટને મળતી અનેક છબીઓ તમારા ધ્યાનમાં આવે છે. એટલે તમને સંતોષ થાય છે અને આ નવી છબીને પણ બીજીઓની સાથે તમારા ભંડારમાં મૂકી દો છો—અર્થાત્ કે જ્યારે કોઈ નવીન છાપ આવે અને તેના સંબંધી થાને તેને મળતી સદૃશ છાપો તમારા મનની અંદર મળી આવે, ત્યારે તમને સંતોષ થાય છે. એનુંજ નામ જ્ઞાન છે. તમારા મનનો આ ભંડાર કબુતરખાના જેવો અનેક ખાનાંવાળો છે, અથવા તો ટપાલ ઓફિસમાં કાગળોને જુદા પાડવાનું ખાનાં ખાનાંવાળું કબાટ હોય છે તેવો છે, અને તેનાં જુદાં જુદાં ખાનાંની અંદર તમારા જુદા જુદા સંસ્કારો અથવા જુદી જુદી લાગણીઓની છાપો અલગ અલગ સંચિત થએલી હોય છે. એ અલગ અલગ સંચિત થએલા અનુભવોના ખાનાંમાં નવીન અનુભવને [illegible]

[illegible]

આ દલીલનું પરિક્રમણ કરવાની કોઇ રીત મને બતાવો. એ ગણિતનિયમાનુસારી સિદ્ધ વાત છે. તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક પાશ્ચ સંપ્રદાયોનો પણ એવો મત થયો છે કે, ભૂતકાલીન જ્ઞાનના ભંડે વગર કોઇજ જાતના જ્ઞાનનો સંભવ નથી–અર્થાત્ કે તેમનો પ એવો મત થયો છે કે, બાળક જ્ઞાન સાથેજ અવતરે છે. પરંતુ : પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓનું એવું કહેવું છે કે, બાળકો જે સંસ્કા સાથે આ દુનિયામાં આવે છે, તે તેમના પોતાના ભૂતકાલીન અ ભવોને આભારી નથી, પણ તેમના પૂર્વજોના અનુભવોને આભારી ; અર્થાત્ કે એ સંસ્કારો એનામાં એના બાપદાદા તરફથી વારસા ઉતરી આવેલા છે; પણ તેમની એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે, અ થોડાજ વખતમાં તેમની એ ભૂલ તેમને સમજાશે. અત્યારેજ કે લાક જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓ તરફથી આ વારસાવાદ પર સખ્ત ફટ પડવા માંડયા છે. વારસાનો ખ્યાલ છે તો બહુ સારો, પણ અપૂર્ણ છે. તેનાથી માત્ર શારીરિક બાજુનો ખુલાસો મળે છે પણ આપણા પર પ્રભાવ પાડતી પરિસ્થિતિઓનો શો ખુલાસો છે અનેક કારણો મળી એક કાર્ય અથવા પરિણામ ઉપજાવે છે. પરિ સ્થિતિ, એ પણ એક પરિવર્તન કરનારૂં પરિણામ છે. આપણે પરિસ્થિતિને આપણેજ પેદા કરીએ છીએ. એક દારૂડીઓ મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ શહેરના હલકામાં હલકા લત્તા તરફ ખેંચાય છે

ત્યારે હવે તમે સમજ્યા હશો કે, જ્ઞાન એટલે શું? જ્ઞાન એટલે નવા મળતા અનુભવને જૂના અનુભવોના ખાનામાં સંઘરી દેવો તે, યાને નવા અનુભવની પિછાન કરવી તે. પિછાન એટલે શું? મનુષ્યની અંદર પહેલે થકી રહેલા છે તે સંસ્કારો સાથે નવા અનુભવનો સંબંધ શોધી કાઢવો તેનુંજ નામ પિછાન. એ ઉપરાંત જ્ઞાન કે પિછાનનો કંઇજ વિશેષ અર્થ નથી. જો આમજ હોય તો તો કોઈ પણ વસ્તુના જ્ઞાન માટે આપણને તેના સજાતીય વર્ગની આખી પરંપરા જોવી પડે, નહિ વારૂ? ધારો કે તમે એક કાંકરો લ્યો છો. તેનો સંબંધ ખોળવા માટે તમારે તેને મળતા કાંકરાઓની આખી પરંપરા તપાસી જવી પડે છે. પરંતુ આ જગતસમષ્ટિ-સંબંધી આપણને જેવું ને જેટલું જ્ઞાન છે, તેટલાવડે તો આપણાથી તે કાર્ય થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે આપણા મનના ખાનામાં તો કાંકરાના જ્ઞાનની એકજ નોંધ છે, એજ જાતના કે એજ વર્ગના બીજા જ્ઞાનની નોંધ નથી; અને બીજા જ્ઞાનની છાપ સાથે તો તે સરખાવી શકાયજ નહિ. પરિણામે આપણને તેના ચોક્કસ સંબંધોએ [illegible] થી મળતો, યાને તે કાંકરો અથવા મરઈ [illegible] ચોક્કસ માહી [illegible] નથી મળત [illegible] ત અવ [illegible] એ

ણી ચેતનાએ કાપી કાઢેલો જગતનો આ ટુકડો યાને આ દૃશ્ય-
માન જગત આપણને એક ગૂંચવનારી નવીન વસ્તુ થઈ પડે
છે. કારણ કે તેના સંબંધીઓનો પત્તો શોધી કાઢવા આપણે
શક્તિમાન થયાં નથી. તેથી આપણે તેની સાથે માથાઝીક કર્યા
કરીએ છીએ, અને તેને ભયંકર, દુષ્ટ અને ખરાબ માનીએ
છીએ. વળી કોઈ કોઈ વાર આપણે તેને સારી માનીએ છીએ,
પણ તે અપૂર્ણ છે એવું તો હમેશાં માન્યા કરીએ છીએ. તેના
સંબંધીઓનો યાને તેના સજાતીય છેડાઓનો આપણને પત્તો લાગે
ત્યારેજ આ જગત આપણાથી યથાર્થ પિછાની શકાય, ત્યારેજ
તેનું યથાર્થ જ્ઞાન આપણને થઈ શકે. ત્યારે એ કામ શું અશક્ય
છે? ના, અશક્ય તો નથી; પણ જ્યારે આપણે આ દૃશ્યમાન
જગતથી તથા જાગ્રદવસ્થાથી પર થઈશું ત્યારેજ તેનું યથાર્થ
જ્ઞાન આપણને થશે, કિંબહુના જગત એની મેળેજ આપણી
આગળ છતું થઈ ઉભું રહેશે. જ્યાંસુધી એ કામ આપણે સિદ્ધ ન કરી
શકીએ, યાને દૃશ્યમાન જગત અને જાગ્રત અવસ્થા અથવા ચેતનાથી
પર ન બની શકીએ, ત્યાંસુધી આપણે તેને સમજવાના ગમે તેટલા
પ્રયત્ન કરીશું તોપણ તે ભીતો સાથે માથાં અફાળવા સમાન નિષ્ફળ
નીવડશે, અને જગતની પિછાન એવા મિથ્યા પ્રયત્નોથી નહિ મળે
તે નહિજ મળે. કારણકે ઉપર કહી ગયા તેમ જ્ઞાન એટલે સજાતીય
વર્ગનો પત્તો, અને જાગ્રદવસ્થા અથવા ચેતનાની ભૂમિકા તો આપણા
મનને આખા જગતના એકજ ભાગની છાપ પૂરી પાડે છે. ઈશ્વર-
વિષેની આપણી ભાવનાના સંબંધમાં પણ એવુંજ છે. જગતના
સંબંધમાં જેમ આપણને તેનો એકજ ભાવ દેખાય છે, તેમ ઈશ્વર-
તરીકે આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ તે પણ એક અંશમાત્ર છે;
બાકીનું બીજું બધું માનવી જ્ઞાનની સીમા બહાર છે. "વિરાટ
સ્વરૂપ હું એવો તો મહાન છું કે આ જગત પણ મારો એક
અંશમાત્ર છે." આમ છે તેથીજ ઈશ્વરને આપણે તેના અપૂર્ણ
રૂપમાં જોઈએ છીએ, અને તેથી તેને યથાર્થ સમજતા નથી. તેને
તથા જગતને સમજવાનો એકજ રસ્તો છે, અને તે એ કે, બુદ્ધિ
તથા જાગ્રતઅવસ્થાની પેલી પાર પહોંચવું. "શ્રાવ્ય (શ્રવણ કરવાનો
પદાર્થ) અને શ્રવણ, તથા વિમાર્શ અને વિચારથી તું પર થઈ
જઈશ, ત્યારેજ તું સત્યની સમીપે આવીશ." વળી "તું શાસ્ત્રોની
પેલી પાર જા. કારણકે શાસ્ત્રોમાં તો માત્ર પ્રકૃતિ અને તેના ત્રણ
ગુણો સુધીનુંજ શિક્ષણ મળી આવે છે." તેથી આપણે જ્યારે તેમને
વટાવીને પાર જઈએ છીએ, ત્યારેજ જગતની અંદર આપણને
એકતાનું અને સુસંબદ્ધતાનું જ્ઞાન થાય છે, તેની પહેલાં નહિજ."

સૂક્ષ્મજગત તથા સ્થૂળજગતની રચના એકજ યોજનાપર

થયેલી છે, અને સૂક્ષ્મ જગતની અંદર આપણને એકજ ભાગનું યાને મધ્યભાગનુંજ જ્ઞાન છે. સુષુપ્તિ અને તુર્યાવસ્થા પૈકી એકેનું આપણને જ્ઞાન નથી; આપણને જ્ઞાન છે તે માત્ર જાગ્રતનુંજ. તેથી જો કોઇ માણસ ઉભો રહીને કહે કે "હું પાપી છું" તો તેનું એ કથન દેહભાવેજ સત્ય હોઇ શકે; આત્મભાવે અસત્ય છે. પોતાની જાતવિષે તેને માત્ર એકજ ભાગનું જ્ઞાન છે, કેમકે એનું જ્ઞાન તે પોતે, જાગ્રત અથવા ચેતનાની જે ભૂમિકા પર સ્થિત હોય છે, તેટલા પૂરતુંજ હોય છે. તેવી રીતે આ જગતના સંબંધમાં પણ બુદ્ધિવડે તો તેના એકજ અંશનું જ્ઞાન થઇ શકે છે, અને નહિ કે સમષ્ટિનું. કેમકે જગત સમષ્ટિ તો સુષુપ્તિ, જાગ્રત તથા તુર્યાવસ્થાનું યાને અચેતના, ચેતના અને અતિચેતનાનું તથા વ્યક્તિગત 'મહત્', વિરાટ મહત્ તથા તેનાં પાછળથી થયેલાં સકળ રૂપાંતરોનું બનેલું છે.

પ્રકૃતિ રૂપાંતરિત શાથી થાય છે? અત્યારસુધીમાં તો આપણને જણાયું છે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ, પ્રકૃતિ માત્ર, જડ અને નિશ્ચેતન છે. પદાર્થમાત્ર મિશ્ર અને નિશ્ચેતન છે. જ્યાં જ્યાં પ્રકૃતિનો કાયદો લાગુ પડતો જણાય, ત્યાં ત્યાં આપોઆપ સિદ્ધ થઇ જાય છે કે, તેનું હેતુ જડ કિંવા નિશ્ચેતન છે. મન, બુદ્ધિ, ઇચ્છા અને બીજું બધુંજ જડ છે. પરંતુ તે સઘળાંજ તેમની પર આત્મા કોઇ અસ્તિત્વના 'ચિત્'નું અથવા ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. તે પુરુષ એ દરેકને ચૈતન્ય-શક્તિ પુરી કરી [illegible] છે. [illegible]

[illegible]

તે જગતસમસ્તનો એક અંશમાત્ર છે. અર્થાત્ કે આખા જગતનું સંચાલનકાર્ય ઇચ્છાથી થતું નથી; અને એ કારણને લીધેજ ઇચ્છાવાદથી આપણે તેનું વિવેચન કરી શકતા નથી. ધારો કે, ઇચ્છાજ શરીરના સંચાલનનું કાર્ય કરે છે, એ દલીલ હું સહીબર માની લઉં છું; પણ પછી જ્યારે મને માલમ પડે છે કે, ઇચ્છા મુજબ શરીરનું સંચાલન મારાથી નથી કરી શકાતું, ત્યારે હું ધુંવાપુંવા થઈ ખીજાઉં છું. પણ એમાં વાંક મારોજ છે, કેમકે આ ઇચ્છાવાદને માન્ય ગણી લેવાનો મને કશોજ અધિકાર નહોતો. તેવીજ રીતે આ જગતને પણ હું ઇચ્છાથી સંચાલિત થતું માની લઉં, અને પછી મને તેમાં અસંબદ્ધતાઓ અને અપૂર્ણતાઓ દેખાય, તો તેમાં વાંક મારો છે. તેથી પુરુષ અથવા સંચાલકશક્તિ એ આ ઇચ્છા નથી; તેમ મહત્ અથવા ચૈતન્ય પણ નથી. કારણ મહત્ પણ એક મિશ્ર પદાર્થ છે. એવું કોઈ ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનશક્તિ નથી કે જેની અંદર મગજને મળતું કોઇ જાતનું દ્રવ્ય ન રહ્યું હોય. જ્યાં જ્યાં ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનશક્તિ જેવું હોય, ત્યાં ત્યાં જે દ્રવ્યને આપણે મગજ અથવા ભેજું કહીએ છીએ તેને મળતું કશું અવશ્ય હોય છેજ. એજ કશું દ્રવ્ય અમુક વિશિષ્ટ રૂપમાં લોચો પિંડો વળીને મગજનું કામ આપે છે. તેથી જ્યાં જ્યાં ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન જેવું દેખાય, ત્યાં ત્યાં એ દ્રવ્ય એક યા બીજા રૂપમાં હોવુંજ જોઇએ. પણ ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન પોતેજ મિશ્ર છે; ત્યારે આ પુરુષ એ શું તત્ત્વ હશે? તે ચૈતન્ય (જ્ઞાન) કે ઇચ્છા એ બેમાંથી એકે વસ્તુ નથી; પણ એ બધાંનો તે ઉત્પાદક છે. પુરુષની હાજરીજ તેમને સંચાલિત અને સંયુક્ત કરે છે. એ પુરુષતત્ત્વ પ્રકૃતિની સાથે પણ ભેળવાતું નથી; તેમ તે ચૈતન્ય કિંવા મહત્ પણ નથી. પણ શુદ્ધ આત્મા તેજ એ પુરુષ છે. "હું સાક્ષીરૂપ છું, અને મારા સાક્ષિત્વનળેજ પ્રકૃતિ ચેતન તથા જડ સકળ યાને સચરાચર તમામ સૃષ્ટિ પેદા કરે છે."

ત્યારે પ્રકૃતિની અંદર આ ચૈતન્યતત્ત્વ શું છે વારૂ? મહત્ એજ આ ચૈતન્યતત્ત્વ છે, અને તેનું નામ ચિત્ છે. ચિત્નું મૂળ પુરુષમા છે યાને પુરુષનો તે સ્વભાવ છે. એ ચિત્ તત્ત્વ એવું છે કે જેને સમજાવી શકાય તેમ નથી; જ્યાં આપણે જેને જ્ઞાન કહીએ છીએ તે સકળ જ્ઞાનનું કારણ એજ છે. જાગ્રદવસ્થા અથવા ભાન કે ચેતના એ પુરુષ નથી, કેમકે એ મિશ્ર પદાર્થ છે. પરંતુ એ જાગ્રદવસ્થા અથવા ભાન કે ચેતનામાં જે વસ્તુ હલકું કદૈન્ય સૂક્ષ્મ અને સારૂં છે તે પુરુષનું છે. પુરુષ એ જ્ઞાનવાળો નથી પણ ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનમાં જે હલકું યાને સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે તે એનું છે. ચિત્ અથવા જ્ઞાન પુરુષમાં છે, પણ તે જ્ઞાનયુક્ત કે જ્ઞાતા નથી.

આપણી ચારે મેર જણાતું દશ્ય આ પુરુષસ્થ ચિત્ વત્તા પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. જગતની અંદર આનંદ, સુખ અને પ્રકાશ જેવું જે જે કંઇ છે, તે તે બધું પુરુષનું છે, પણ તે મિશ્ર દ્રવ્ય છે; કેમકે તે પુરુષ વત્તા પ્રકૃતિના મેળાપથી બનેલું છે. કહ્યું છે કે "જ્યાં જ્યાં કંઇ સુખ છે, જ્યાં જ્યાં કંઈ આનંદ છે, ત્યાં ત્યાં અમર કહેતાં ઇશ્વિરની ચીણગારી છે." પુરુષ એ જગતનું મોટામાં મોટું આકર્ષણ છે. જગતથી તે અસ્પર્શનીય અને અલગ હોવા છતાં, તેજ અખિલ જગતને આકર્ષે છે. માણસને તમે સોનાની શોધમાં જતો જુઓ છો; કેમકે સોનાની પાછળ પણ કચરા ને મેલના થર-વાળી છતાં એ પુરુષનીજ એક ચીણગારી છે. જ્યારે કોઇ માણસ પોતાનાં છોકરાંને કે એક સ્ત્રીને ચાહે છે, ત્યારે તેને તેમ કરતાં આકર્ષનારી શક્તિ શી છે? તો કે એ છોકરાં કે સ્ત્રીની પછવાડે આવેલી પુરુષની ચીણગારીજ. એનું અસ્તિત્વ ત્યાં છેજ, માત્ર ધૂળ ને કચરાથી તે મલિન થયેલું છે એટલુંજ. બાકી, બીજું કશુંજ તેને આકર્ષવા શક્તિમાન નથી. "અચેતન અને અજ્ઞાનથી ભરેલા આ જગતમાં પુરુષજ એકલો સચેતન અને સજ્ઞાન છે." સાંખ્ય-દર્શનમાંનો પુરુષ તે આજ છે. તેથી અવશ્ય રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, એ પુરુષ સર્વવ્યાપી હોવો જોઇએ; કારણ કે જે સર્વવ્યાપી ન હોય, તે સસીમ અથવા મર્યાદિત હોવું જોઇએ. બધી જાતની મર્યાદા અથવા સસીમતાને કારણ હોય છે. જે જે કારણથી બનેલું હોય છે તે તે દરેકને આદિ અને અંત હોવાંજ જોઇએ. તેથી કરી પુરુષ જો સસીમ અથવા મર્યાદાવાળો હોય, તો તેને મરણ હોય, તે મુક્ત હોય નહિ અને તે અંતિમ તત્ત્વ ન હોતાં તેનું પણ કોઈ કારણ હોવું જોઇએ, પણ તેવું કશું નથી; તેથી ઠરે છે કે, તે સર્વવ્યાપી હોવો જોઇએ. હવે, કપિલના સિદ્ધાંત મુજબ પુરુષો અનેક છે, એક નહિ; પણ સંખ્યાતીત અનંત પુરુષો, તમારે ને મારે તેમજ બીજા દરેકને એકેકો પુરુષ છે. પ્રત્યેક વર્તુલ અનંત હોય એવાં સંખ્યાતીત અનંત વર્તુલો જાણે આ જગતની અંદર થઈને દોડી રહ્યાં છે. પુરુષ મન અગર જડતત્ત્વ એ બેમાંથી એકે નથી. આપણે જાણીએ છીએ તે તો માત્ર તેમાંથી આવતો પડછાયોજ છે. પુરુષ જો સર્વ-વ્યાપી છે, તો તો આપણે ખાત્રીજ છે કે તેને જન્મમરણ જેવું પણ કંઈ નથી. પ્રકૃતિ પોતાનો જન્મમરણનો પડછાયો તેના પર નાખે છે, પરંતુ એ પોતે તો સ્વભાવે સદા શુદ્ધ ને પવિત્ર છે. અત્યાર-સુધીમાં તો સાંખ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન આપણને અદ્ભુત મળતું જણાયું છે.

હવે, આપણે તેની વિરુદ્ધના [illegible] સાંખ્ય-દર્શનનું પૃથક્કરણ સંપૂર્ણ છે. અને તેનું [illegible] છે. [illegible]

આપણને માલમ પડે છે કે, કપિલ આદ્ય તત્ત્વ નથી, પણ મિશ્ર છે. અદ્વૈતીને પણ કપિલ તથા ન્યાયદર્શનમાં વિચાર કરી જેમ રસ્તા-ની સમજણ છે કે, અદ્વૈત પણ પંચમહાભૂત નામક તત્ત્વ છે તથા મહત્ પણ જડની એક સ્થિતિ છે; અને એમ કરતાં કરતાં આ-પણે છેવટે પુરુષની પ્રાપ્તિપર્યંત આવી પહોંચ્યાં છીએ. અહીં સુધી કંઈજ વાંધો વસતો નથી. પરંતુ સાંખ્યવાદીઓને આપણે પ્રશ્ન પૂછીએ કે "પ્રકૃતિને કોણે પેદા કરી?" તો તેઓ કહે છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને સ્વયંભૂ અને સર્વવ્યાપી છે; એટલુંજ નહિ પણ આ પુરુષની અનંત સંખ્યા છે. આ છેવટના મતોના ખંડનપૂર્વક આપણે આ જગતરહસ્યનો વધારે સારો ઉકેલ શોધી કાઢવો પડશે, અને એમ કરતાં આપણે અદ્વૈતવાદપર આવી પહોંચશું. આપણો પહેલો વાંધો એ છે કે, એ અનંતનાં અસ્તિત્વ કેવી રીતે સંભવી શકે? એટલે આપણી તકરાર એ થઈ કે, સાંખ્યદર્શન એ સંપૂર્ણ સામાન્યીકરણ નથી, અને તેની અંદર આપણને રહસ્યનો સંપૂર્ણ ઉકેલ પ્રાપ્ત થયો નથી. વેદાંતીઓ આ બધી મુશ્કેલીઓ-માંથી કેવી રીતે રસ્તો શોધી કાઢે છે અને સંપૂર્ણ રહસ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે આપણે બીજા વ્યાખ્યાનમાં જોઇશું. છતાં મને કહી લેવા દો કે, એનો બધોજ યશ વાસ્તવિક રીતે આ સાંખ્ય-દર્શનનેજ ઘટે છે. કારણ કે એક મકાન બંધાઈ રહ્યા પછી તેને સાગસુરીનો છેલ્લો હાથ મારવાનું યાને તેમાં રોનક આણવાનું કામ સહેલું છે. તાત્પર્ય કે, વેદાંતનું કામ આવુંજ હોઇ એને લીધે સાંખ્યની મહત્તાથી જરાય ઓછી થતી નથી.

૨૭–સાંખ્ય અને વેદાંત

જે સાંખ્યદર્શનની ચર્ચા આપણે ચલાવી રહ્યાં છીએ, તેનો સારાંશ હું તમને એક વાર કહી જઈશ; અને પછી એમાં ઉણપો ક્યાં ક્યાં છે અને વેદાંત ક્યાં આગળ આવીને તે ઉણપો પૂરી કરે છે, તે આપણે આજના વ્યાખ્યાનમાં જોઇશું.

વારુ, ત્યારે એ તો તમને યાદ રહ્યું હશેજ કે, સાંખ્યના મત મુજબ આપણે જેને વિચારબુદ્ધિ, વિવેકશક્તિ, પ્રેમ, દ્વેષ, સ્પર્શ, સ્વાદ અને ભૂતદ્રવ્ય કહી ઓળખીએ છીએ તે બધાજ આવિષ્કારોનું કારણ પ્રકૃતિ છે. પદાર્થમાત્ર પ્રકૃતિમાંથીજ ઉદ્દભવ્યા છે. આ પ્રકૃતિ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ નામનાં ત્રણ મૂળ તત્ત્વોની બનેલી છે. આ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ગુણો નથી, પણ દ્રવ્યો છે અને એ દ્રવ્યોમાંથીજ આખું વિશ્વ ક્રમવિકસિત થયું છે. કલ્પની શરૂઆતમાં એ દ્રવ્યો સમતોલપણાની સ્થિતિમાં હોય છે, અને સૃષ્ટિ પ્રગટે છે ત્યારે તેઓ જોડાવા અને પુનઃ જોડાવાનું શરૂ કરે છે; અને પરિણામે જગતતરીકે વ્યક્ત થાય છે. એમનો સૌથી પહેલો આવિર્ભાવ સાંખ્ય જેને મહત્ કહે છે તેનો છે, અને એ મહત્માંથી જાગ્રતતત્ત્વની યાને ભાનની કિંવા ચેતનાની ઉત્પત્તિ થાય છે. સાંખ્યના સિદ્ધાંત મુજબ ભાન અથવા ચેતના એ એક તત્ત્વ છે, અને તેમાંથી મન, ઇંદ્રિયો તથા તન્માત્રાઓ કહેતાં ધ્વનિ, સ્પર્શ ઈત્યાદિના અણુઓનું પ્રાકટ્ય થાય છે. સકળ સૂક્ષ્મ અણુઓ જાગ્રત અથવા ભાન કે ચેતનાતત્ત્વમાંથી વિકાસ પામે છે, અને એ સૂક્ષ્મ અણુઓ અથવા તન્માત્રાઓમાંથી સ્થૂળ મૂળ તત્ત્વો અથવા આપણે જેમને પંચમહાભૂતો કહીએ છીએ તેમનો ક્રમવિકાસ થાય છે. તન્માત્રાઓ આંખને દેખાતી નથી, પણ જ્યારે તેઓ સ્થળ અણુઓમાં યાને મહાભૂતોમાં પરિણમે છે ત્યારે આપણે તેમને સ્પર્શી શકીએ છીએ કે અનુભવી શકીએ છીએ.

મહત્ અથવા જ્ઞાન, ભાન અને મન, એ ત્રિવિધરૂપે ચિતકાર્ય કરી પ્રાણનામની શક્તિઓને બનાવે છે. પ્રાણ એટલે શ્વાસ, યાને શ્વાસ એજ પ્રાણ છે, એવી જાતની ભાવનાને તમારે તત્કાળ તિલાંજલિ આપી દેવી જોઇએ. શ્વાસ એ તો પ્રાણનું એક કાર્ય છે. પ્રાણ એટલે અંતઃકરણ અથવા તો શરીરપર સત્તા ચલાવનાર

[illegible]
અથવા [illegible] [illegible]
કેળવણી, પ્રાણાયામ વગેરે [illegible] ક્રિયાઓ [illegible]
શરીરપર કાર્ય કરે છે; અને તેમના [illegible]
[illegible] મન અને [illegible]
કાર્ય થાય છે. અત્યારસુધીની આ [illegible]
અને મોકળ છે; અને છતાં તે [illegible]
યુક્ત વિચાર છે! અત્યારે [illegible]
યુક્ત વિચાર જેવું દેખાય આવે છે, ત્યાં ત્યાં તે ઠેઠ કપિલ-
મુનિની સાંખ્યનિષ્ઠાને એક યા બીજી રીતે આભારી છે. પાયથે-
ગોરાસે હિંદુસ્તાનમાં આવીને એ વિચારનું શિક્ષણ મેળવ્યું અને
ગ્રીસ દેશમાં તેનો ઉપદેશ કર્યો. આગળ જતાં પ્લેટોએ તેમાંથી વિચાર
મેળવ્યા, અને તેના પછી પણ ગ્નોસ્ટિકો કહેવાતા ગ્રંથકારોએ એલેક-
ઝાન્ડ્રિયા તરફ એ વિચાર લઈ ગયા, અને ત્યાંથી તે વિચાર
યુરોપમાં આવ્યો. તેથી અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં જ્યાં
જ્યાં કોઈ પ્રબલ દીઠામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં તેનો મહાન પિતા
તો આ કપિલમુનિજ છે. એમનું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અતિ અદ્ભુત
છે, એ તો આપણે અત્યારસુધીમાં જોઈ લીધું છે; પણ હવે કેટ-
લાક મુદ્દાપર આપણે તેઓશ્રીથી જુદા પડવું પડશે. આપણે
જોઈએ છીએ કે, કપિલમુનિએ ક્રમવિકાસના મૂળભૂત સિદ્ધાંતને
વળગી રહીનેજ પોતાના શાસ્ત્રની રચના કરી છે. તેઓ એક વસ્તુનો
બીજીમાંથી વિકાસ સિદ્ધ કરે છે. કારણકે કાર્યની તેમની વ્યાખ્યાજ
એ છે કે 'કાર્ય એટલે કારણનું બીજા રૂપમાં પુનરાવર્તન.' અને વળી
આપણે જોઈ શકીએ છીએ ત્યાંલગી આ જગત પણ પ્રગતિશીલ
તથા વિકાસશીલ છે. આપણે જે મરોડી જોઈએ છીએ; તેજ મરોડીને
બીજા રૂપમાં આપણે કુંજતરીકે ઓળખીએ છીએ. એમાં મરોડી
એ કારણ હતું અને કુંજો એ તેનું કાર્ય છે. આના ઉપરાંત કાર્યનો
વિશેષ ખ્યાલ આપણને આવી શકતોજ નથી. આ પ્રમાણે આ
આખું જગત પણ પ્રકૃતિમાંથીજ ક્રમવિકાસ પામ્યું છે; તેથી જગત
તેના કારણથી ખાસ કરીને ભિન્ન હોઈ શકતું નથી. કપિલમુનિ-
ના મત મુજબ અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી માંડીને તે વિચાર કે બુદ્ધિ-

અને પ્રકૃતિની સાથે તેણે પોતાને પણ તેના જેવો બનાવી દીધો છે. કેમકે તે એમ માને છે કે "હું લિંગશરીર છું, હું સ્થૂળશરીર છું" અને એજ કારણથી તે સુખદુઃખનો ભોક્તા બને છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો સુખદુઃખ કાંઇ એનાં નથી, પણ લિંગશરીરનાં છે.

ધ્યાનશીલ અવસ્થાને યાને સમાધિ દશાને યોગીજનો હમેશાં ઉંચામાં ઉંચી અવસ્થા કહે છે. એ દશા સક્રિય તેમ નિષ્ક્રિય બેમાંની એકે નથી; અને એ અવસ્થામાં તમે પરમ પુરુષના નિકટમાં નિકટ-ગામી થાઓ છો. આત્માને સુખ કે દુઃખ બેમાંથી એકે હોતું નથી. તે પદાર્થમાત્રનો સાક્ષી છે, કાર્યમાત્રનો શાશ્વત સાક્ષી છે; છતાં કોઈ કાર્યનું ફળ એ પોતે ગ્રહણ કરતો નથી. જેમ સૂર્ય એ પ્રત્યેક આંખની દૃષ્ટિનું કારણ છે, છતાં કોઈ આંખની ઉણપ તેને બાધ-કર્તા નીવડતી નથી; અથવા જેમ કોઈ બીલોરી પદાર્થ પાસે લાલ કે ભૂરું ફૂલ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે બીલોરી પદાર્થ લાલ કે ભૂરો દેખાય છે, છતાં એ પદાર્થ પોતે ખરી રીતે તે બેમાંથી એકે હોતો નથી; તેમ આત્મા પણ સક્રિયતા કે નિષ્ક્રિયતા બેમાંથી એકે નથી. એ બન્નેથી તે પર છે. આત્માની આ અવસ્થાને દર્શાવનારો સારામાં સારો શબ્દ સમાધિ છે. સાંખ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન આ છે.

બીજું, સાંખ્ય કહે છે કે, પ્રકૃતિના આવિર્ભાવ આત્માને માટે છે; બધાંજ મિશ્રણ અને સંયોગીકરણો કોઇ ત્રીજીજ વ્યક્તિ માટે હોય છે. જે સંયોગીકરણોને તમે પ્રકૃતિ કહો છો, તે સંયોગીકરણો યાને એ બધાંજ નિરંતર થતાં પરિવર્તનો આત્માના ઉપભોગ માટે, તેના છૂટકારા માટે અને નિકૃષ્ટ યોનિથી માંડીને તે ઉત્કૃષ્ટ યોનિ-પર્યંતનો તમામ અનુભવ તેને મળે એટલા માટે થયાં કરે છે. આત્માને જ્યારે એ અનુભવ થઇ જાય છે ત્યારે તેને માલમ પડે છે કે, તે પોતે પ્રકૃતિની અંદર કદાપિ નહોતો, તે પ્રકૃતિથી સાવ ભિન્ન હતો, તે અવિનાશી છે અને તેને કયાંય જવા-આવવાપણું નથી. સ્વર્ગમાં જવાનું કે ફરી જન્મવાનું પ્રકૃતિમાં હતું, આત્મામાં પોતામાં નહિ. અને એ રીતે જીવાત્મા મુક્ત થાય છે. મતલબ કે, સમગ્ર પ્રકૃતિ આત્માના ઉપભોગ અને અનુભવ માટે કાર્ય કરી રહી છે; અને અંતિમ ધ્યેય જે મુક્તાવસ્થા તેને પ્રાપ્ત કરવા માટેજ જીવાત્મા અનુભવો લઈ રહ્યો છે. પરંતુ સાંખ્યદર્શન કહે છે તેમ મૂળ આત્મા (પરમાત્મા) અનેક નહિ પણ સંખ્યાતીત અનંત છે. વળી કપિલ મુનિનો બીજો એક સિદ્ધાંત એવો છે કે, જગતના સૃષ્ટાતરીકે કોઈજ ઈશ્વર નથી, અને અસ્તિત્વમાત્રના ખુલાસા માટે પ્રકૃતિ પોતેજ બસ છે—અર્થાત્ કે સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે, ઈશ્વરની ભાવનાની આવશ્યકતાજ નથી.

હવે વેદાંતી કહે છે કે, આત્માઓ સ્વભાવથીજ સત્, ચિત્,

એ પ્રકૃતિનો ભાગ છે એવું [illegible] ... [illegible] છે
ભાસે તે એમ માને છે કે "હું [illegible] છું, હું [illegible] છું"
અને એમ [illegible] તે સુખદુઃખ [illegible] છે. [illegible]
રીતે તેનાં તે સુખદુઃખ [illegible] નહીં, પણ [illegible] છે

ધ્યાનદશાની અવસ્થાને [illegible] કપિલની ભાષામાં [illegible] અવસ્થા કહે છે, એ વખતે [illegible] તેમ [illegible] એ નથી, અને તેમ અવસ્થામાં [illegible] નિષ્ક્રિય [illegible] આત્માને સુખ કે દુઃખ એમાંથી એકે હોતું નથી. તે પદાર્થમાત્રનો આધાર છે, કાર્યમાત્રનો શાશ્વત [illegible] છે; અને કોઈ કાર્યનું ફળ એ પોતે [illegible] નથી. જેમ જડ એ પ્રત્યેક [illegible] દૃષ્ટિનું કારણ છે, છતાં કોઈ [illegible] તેને [illegible] નીવડતી નથી; અથવા જેમ કે કોઈ [illegible] પદાર્થ પાસે [illegible] કે ફૂલ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે સ્ફટિકી પદાર્થ લાલ કે [illegible] દેખાય છે, છતાં એ પદાર્થ પોતે ખરી રીતે તે એમાંથી એકે હોતો નથી; તેમ આત્મા પણ ક્રિયા કે નિષ્ક્રિયતા એમાંથી એકે નથી. એ બન્નેથી તે પર છે. આત્માની આ અવસ્થાને દર્શાવનારો ભાષામાં સારો શબ્દ સમાધિ છે. સાંખ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન આ છે.

બીજું, સાંખ્ય કહે છે કે, પ્રકૃતિના આવિર્ભાવ આત્માને માટે છે; બધાંજ મિશ્રણ અને સંયોગીકરણો કોઈ બીજીજ વ્યક્તિ માટે હોય છે. જે સંયોગીકરણોને તમે પ્રકૃતિ કહો છો, તે સંયોગીકરણો પાસે એ બધાંજ નિરંતર થતાં પરિવર્તનો આત્માના ઉપભોગ માટે, તેના છુટકારા માટે અને નિકૃષ્ટ યોનિથી માંડીને તે ઉત્કૃષ્ટ યોનિપર્યંતનો તમામ અનુભવ તેને મળે એટલા માટે થયાં કરે છે. આત્માને જ્યારે એ અનુભવ થઈ જાય છે ત્યારે તેને માલમ પડે છે કે, તે પોતે પ્રકૃતિની અંદર કદાપિ નહોતો, તે પ્રકૃતિથી સાવ ભિન્ન હતો, તે અવિનાશી છે અને તેને ક્યાંય જવા-આવવાપણું નથી. સ્વર્ગમાં જવાનું કે ફરી જન્મવાનું પ્રકૃતિમાં હતું, આત્મામાં પોતામાં નહિ. અને એ રીતે જીવાત્મા મુક્ત થાય છે. મતલબ કે, સમગ્ર પ્રકૃતિ આત્માના ઉપભોગ અને અનુભવ માટે કાર્ય કરી રહી છે; અને અંતિમ ધ્યેય જે મુક્તાવસ્થા તેને પ્રાપ્ત કરવા માટેજ જીવાત્મા અનુભવો લઈ રહ્યો છે. પરંતુ સાંખ્યદર્શન કહે છે તેમ મૂળ આત્મા (પરમાત્મા) અનેક નહિ પણ સંખ્યાતીત અનંત છે. વળી કપિલ મુનિનો બીજો એક સિદ્ધાંત એવો છે કે, જગતના સૃષ્ટાતરીકે કોઈજ ઈશ્વર નથી, અને અસ્તિત્વમાત્રના ખુલાસા માટે પ્રકૃતિ પોતેજ બસ છે—અર્થાત્ કે સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે, ઈશ્વરની ભાવનાની આવશ્યકતાજ નથી.

હવે વેદાંતી કહે છે કે, આત્માઓ સ્વભાવથીજ સત્, ચિત્ —

અને આનંદ છે; પણ આ સત્, ચિત્ અને આનંદ-એ આત્માના ગુણો નથી; તેઓ એક છે, ત્રણ નથી. કેમકે આત્માનું તે સારતત્ત્વ છે. વળી મહત્ અથવા જ્ઞાન પ્રકૃતિમાંથી આવતું હોવાથી પ્રકૃતિનું છે, એ વાતમાં વેદાંત સાંખ્ય સાથે એકમત થાય છે. વેદાંત વળી એમ પણ બતાવે છે કે, આ મહત્ એ મિશ્રતત્ત્વ છે. દાખલાતરીકે આપણા જ્ઞાનાનુભવો આપણે તપાસીએ. મને એક પાટિયાને જોવાનું જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે? જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓ જેને 'વાસ્તવ-વસ્તુ' કહી ઓળખાવે છે, તે પાટીઆની વાસ્તવ-વસ્તુ અજ્ઞાત છે, તેને હું કદી જાણી શકું તેમ નથી. પાટીઆની એ વાસ્તવ-વસ્તુને આપણે ક્ષ કહીશું. ક્ષ મારા મનપર ક્રિયા કરે છે, અને મન પ્રતિક્રિયા કરે છે. મન એ તળાવ જેવું છે. તળાવમાં એક પથરો નાખીએ છીએ, એટલે પ્રતિક્રિયાત્મક મોજું પથ્થર ભણી આવે છે. એ મોજું પથરા જેવું મુદ્દલ નથી, એ તો પાણીનું મોજુંજ છે. તે મુજબ પાટીઆના ક્ષરૂપી પથ્થર મનરૂપી તળાવમાં ફેંકાય છે ને અથડાય છે; એટલે મનરૂપી તળાવ તેનાપ્રત્યે એક મોજું ફેંકે છે, અને એ મોજું તેજ આપણે જેને પાટીઉં કહી ઓળખીએ છીએ તે છે. હું તમને જોઉં છું. વાસ્તવ-વસ્તુતરીકે તમે મને અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય છો. તમે વાસ્તવરૂપે ક્ષ છો, અને મારા મનપર ક્રિયા કરો છો. મારૂં મન જે દિશામાંથી આઘાત આવે છે તે દિશા તરફ એક મોજું ફેંકે છે, અને-તે મોજુંજ હું જેને ફલાણા ભાઈ કે ફલાણી બહેનતરીકે જોઉં છું તે છે. જ્ઞાનાનુભવની બાબતમાં બે મૂળ તત્ત્વો રહેલાં છે, એક બહારથી આવતું ને બીજું અંદરથી આવતું. એ બંનેના સંયોગ યાને 'ક્ષ+મન'નું પરિણામ તે આપણું બાહ્યજગત છે. બધુંજ જ્ઞાન પ્રતિક્રિયામાંથી જન્મે છે. મગરમચ્છને તેની પૂછડી કાપી નાખ્યાનું દુઃખ મોડેથી થાય છે, કેમકે તેનું મન પ્રતિક્રિયાનું કામ કેટલીક વાર પછી કરે છે. આ વાત ગણત્રી અને અખતરાથી સાબીત થયેલી છે.

આંતરિક જ્ઞાનાનુભવની બાબતમાં પણ તેવુંજ છે. મારી અંદર રહેલ પ્રકૃત 'સ્વ' અથવા વાસ્તવ-વસ્તુ પણ મને અજ્ઞાત તેમજ અજ્ઞેય છે. એને આપણે ય કહીશું. હું મારી જાતને અમુક અમુક તરીકે ઓળખું છું, ત્યારે તે ય+મન બને છે. એ યનો મનપર ધક્કો આવે છે, અને મનની પ્રતિક્રિયા થતાં મને તેનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે આપણું આખું બ્રહ્માંડ ક્ષ+મન (સ્થૂળ જગત) અને ય+મન(સૂક્ષ્મ જગત)નું થયું. ક્ષ એ સ્થૂળજગત પાછળની વાસ્તવ-વસ્તુનો સૂચક છે, અને ય એ સૂક્ષ્મ જગતની પાછળની વાસ્તવ-વસ્તુનો સૂચક છે.

વેદાંતના મત મુજબ અહંકારનાં ત્રણ પ્રધાન અંગો "હું છું,

(જાણું) છું, અને હું આનંદી અથવા સુખી છું" એ છે. (કહે)વાની કે કોઈની જરૂર નથી. હું સ્વસ્થ છું, શાંત છું અને (મને) કાંઈજ ખલેલ પહોંચાડી શકે તેમ નથી—એવો જે ખ્યાલ (વખતો)વખત આપણને આવે છે, તે ખ્યાલ આપણા અસ્તિત્વનું (કેન્દ્ર)સ્થ સત્ય છે અને આપણા જીવનનું મૂળભૂત તત્ત્વ છે—અર્થાત્ (આ)પણું વાસ્તવ સત્, ચિત્ અને આનંદ છે તેથીજ આ-(પણ)ને એવો ખ્યાલ આવતો રહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો (આ)પણું વાસ્તવ રૂપ સત્, ચિત્ અને આનંદ છે તેની એ ખ્યાલ (સાક્ષી)ની છે. એ સત્, ચિત્ અને આનંદ જ્યારે સસીમ થઈ મિશ્ર (વસ્તુ) બને છે, ત્યારે તે સ્થૂળ અસ્તિત્વ, સ્થૂળજ્ઞાન અને પ્રેમ-(રૂપે) જણાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પ્રત્યેક માણસે (જ્ઞાન) મેળવવું જોઈએ અને પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રેમની પાછળ પડેલો છે. (પ્રેમ) કર્યા વગર તેને ચાલતુંજ નથી. સૃષ્ટિભરમાં નિકૃષ્ટથી તે (ઉત્કૃ)ષ્ટપર્યંત પ્રત્યેક જીવ પ્રેમ કરેજ છે; કારણ કે તેનો તેમ કર્યા (વગર) છૂટકોજ નથી. આંતરિક વાસ્તવ વસ્તુ જ મનની સાથે જોડાતાં (જે) અસ્તિત્વ, જ્ઞાન અને આનંદને ઉપજાવે છે તેને વેદાંતીઓ (સત્), ચિત્ અને આનંદ કહે છે. એ પ્રકૃત અસ્તિત્વ અસીમ, નિ-(ર્મળ), અમિશ્ર અને અપરિણામી અથવા અપરિવર્તનશીલ કોઈ એક (આ)ત્મા છે; અને જ્યારે તે મનની સાથે એકએક થઈ ... (જ)ાય છે, ત્યારે તે વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ અને જીવ કહેવાય છે. એક (સર્વ)વ્યાપી, સ્થાન [illegible] રૂપને જેમ ... ઘટ, ઝારી, (વાટ)કો વગેરે બને છે, તેમ આ પ્રકૃત અસ્તિત્વ અથવા આત્મા (મ)નની સાથે ... [illegible] ..., પશુજીવ, (મ)નુષ્યજીવ ઇત્યાદિ બને છે. અને એ ... [illegible] ચિત્ એ...

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

જ્યારે આવરણ ચઢે છે ત્યારે તેને આપણે પ્રેમ, સ્નેહ અને સ્થૂળ કે લિંગશરીરો માટે કે ભાવનાઓ માટેનાં મોહ ઈત્યાદિ નામોથી ઓળખીએ છીએ. અર્થાત્ કે આ પ્રેમ વગેરે એ પ્રકૃત આનંદના મરડાયલા, મચકાયલા ને અધકચરા આવિષ્કારો છે. સત્ ચિત્ અને આનંદ એ આત્માના ગુણો નથી પણ આત્માનુસાર ભૂતસત્વ છે, એ તો ઉપર જણાવીજ ગયા છીએ; તેમની અને આત્માની વચ્ચે મુદ્દલ ભેદ નથી. એટલુંજ નહિ પણ તે ત્રણે એકજ વસ્તુ છે, યાને એકજ વસ્તુ આપણને ત્રણ જૂદાં જૂદાં રૂપમાં દેખાય છે. તેઓ સાપેક્ષ જ્ઞાનથી પર છે-અર્થાત્ કે તુલનાથી તે સમજાઈ શકે તેવું નથી. આત્માનું એ શાશ્વત જ્ઞાન, મનુષ્યના મગજમાંથી નિહાળતાં સહજજ્ઞાન, સ્ફુરણા, વિવેક વગેરેરૂપે નજરે પડે છે. એ શાશ્વત જ્ઞાનનો આવિષ્કાર, અથવા તે જે વસ્તુમાં થઈને પ્રકાશે છે તે આવિષ્કાર, વસ્તુના પ્રમાણમા વિવિધ પ્રકારનો હોય છે. વિશુદ્ધાત્માતરીકે અધમ પ્રાણી અને મનુષ્ય વચ્ચે કંઈજ તફાવત નથી. માત્ર અધમ પ્રાણીનું મગજ ઓછું વિકસિત થયેલું હોઈ તેનાદ્વારા પ્રગટતો પ્રેરણા નામે ઓળખાતો જ્ઞાનનો આવિષ્કાર બહુ ઝાંખો હોય છે એટલુંજ. મનુષ્ય પ્રાણીની અંદર મગજ બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે, તેથી તેનાદ્વારા પ્રગટતો જ્ઞાનનો આવિષ્કાર વધારે ખુલ્લો અને સાફ હોય છે; અને તેમાંયે સર્વોત્તમ કોટિના મનુષ્યમાં યાને મુક્તાત્મામાં તો તે સંપૂર્ણ સ્વચ્છ હોય છે. અસ્તિત્વની બાબતમાં પણ એમજ છે. અસ્તિત્વના જે મર્યાદિત ક્ષેત્રને આપણે જાણીએ છીએ, તે તો આત્માનો સ્વભાવ જે સત્ છે તેનું કેવળ પ્રતિબિંબ માત્ર છે. તેવુંજ આનંદની બાબતમાં. જેને આપણે પ્રેમ કે આકર્ષણ કહીએ છીએ તે તો આત્માના શાશ્વત આનંદનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે. આવિષ્કારની સાથેજ સસીમતા સંકળાયલી છે, એટલે આવિષ્કાર થતાંજ સસીમતા આવીને ખડી રહે છે. પણ આત્માનો પ્રધાન સ્વભાવ જે અવ્યક્તતા તે તો અસીમજ છે; તેથી તે મૂળ આનંદને સીમાનું બંધન નથી, પરંતુ પ્રેમનેજ સીમાનું બંધન હોય છે. એક દિવસ હું તમને ચાહતો હોઉં છું ને બીજે કોઈ દિવસે વળી ધિક્કારતો થાઉં છું. મારો પ્રેમભાવ એક દહાડો વૃદ્ધિંગત થતો લાગે છે અને બીજે પ્રસંગે વળી ઘટતો લાગે છે. એનું કારણ એજ કે, તે પ્રકૃત આનંદ નહિ પણ તેનો આવિષ્કાર માત્ર છે.

પહેલા જે મુદ્દાપર આપણે સાંખ્યની સાથે તકરારમાં ઉતર્યા હતા તે મુદ્દો વેદાંત દર્શનનો ખાસ વિશેષ છે. વ્યક્તિગત બુદ્ધિથી વ્યક્તિગત શરીરપર્યંતની પ્રકૃતિની જે રૂપાંતરપરંપરા છે, તેની [illegible] પુરુષને તેના શાસક અને અધિષ્ઠાતાતરીકે [illegible] જાણે છે, તેમજ [illegible]

વિરાટ બુદ્ધિને, વિરાટ ચેતનાને, વિરાટ મનને અને વિરાટ સૂક્ષ્મ તેમજ સ્થૂળ દ્રવ્યોને માટે પણ એક શાસક અને અધિષ્ઠાતાનદીકે એક વિરાટ પુરુષને કલ્પવાની જરૂર રહેશેજ. એવા વિરાટ પુરુષનો શાસક ને અધિષ્ઠાતા તરીકે સ્વીકાર કર્યા વગર સમષ્ટિની એ પરંપરા પૂરીજ શી રીતે થાય? સમષ્ટિ ભાવોની એ પરંપરા પાછળ વિરાટ પુરુષની કલ્પના સ્વીકારવાનો તમે સાંખ્યવાદીઓ ઇન્કાર કરો, તો અમે વેદાંતીઓ એ વ્યષ્ટિપરંપરા પાછળના તમારા પુરુષનો પણ ઇન્કાર કરીશું. કારણ કે વ્યક્તિગત આવિષ્કારોની પાછળ એ આવિષ્કારોથી પર અને અપ્રાકૃત એવો પુરુષ રહેલ છે, એ ભાવના જો સાચી છે, તો તો તેજ તર્ક ને તેજ ન્યાય વિરાટ અથવા સમષ્ટિના આવિર્ભાવોને પણ અચૂક લાગુ પડશે; અને તમારે સ્વીકારવુંજ પડશે કે એવો વિરાટ પુરુષ છે. પ્રકૃતિના આવિષ્કારો ને રૂપાંતરોથી પર રહેલા આ વિરાટ પુરુષ અથવા વિરાટ આત્માનુંજ નામ ઈશ્વર છે, અને એ ઈશ્વરજ સર્વોપરિ શાસક અને સર્વશ્રેષ્ઠ અધિષ્ઠાતા છે.

હવે સાંખ્ય અને વેદાંત વચ્ચેના આ ફેરનો વધારે અગત્યનો મુદ્દો આવે છે. એ મુદ્દો આ છે કે–"એક કરતાં વધારે પુરુષ હોઇ શકે ખરા કે?" સાંખ્યમાં જે પુરુષને આપણે જોયો છે, તે સર્વવ્યાપી અને અનંત છે. સર્વવ્યાપી અને અનંત બે હોઇ શકે નહિ. જો अ અને ब નામનાં બે અનંત હોય, તો અનંત अ અનંત बને સસીમ બનાવશે યાને મર્યાદિત કરશે. કારણ કે અનંત ब એ અનંત अ, અને અનંત अ એ અનંત ब નથી, યાને બન્ને એકરૂપ નથી. સાદૃશ્યનો ફેર એટલે નિષેધ, અને નિષેધ એટલેજ સસીમતા અગર મર્યાદા. તેથી अ અને ब એકબીજાને સસીમ બનાવતાં પોતાનું અનંતપણું ગુમાવી દે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અનંત તો એકજ હોય, અને પરિણામે પુરુષ પણ એકજ છે.

હવે આપણે આપણા क्ष અને य ના અજ્ઞેય પદાર્થોપર આવીશું અને બતાવી આપીશું કે, તે બન્ને એકજ છે. એ તો આપણે ઉપર સિદ્ધ કરીજ આવ્યાં છીએ કે, બાહ્યજગત બરાબર क्ष +મન, અને આંતરજગત બરાબર य+મન. આ બન્ને સમીકરણોમાં क्ष અને य અજ્ઞાન અને અજ્ઞેય રકમો છે. જગતમાં જણાતો તફાવત માત્ર દેશ, કાળ તથા કાર્ય–કારણના નિયમને લીધે છે. આ દેશ, કાળ અને કાર્યકારણનો નિયમ મનનાં ઉત્પાદક મૂળતત્ત્વો છે. એમની હાજરી વગર કોઈ પણ જાતના માનસિક વલણની શક્યતા નથી. કાળ ન હોય તો તમે કદી કશાનો વિચાર કરી ન શકો, દેશ અથવા સ્થાનનો અભાવ હોય તો તમારાથી કશાની કલ્પના કદી કરાય નહિ, અને કાર્ય–કારણના નિયમ વગર તમે

કશાની પ્રાપ્તિ કદાપિ થાય નહિ. આ મનના ધાટો છે. તેમને દૂર કરો, એટલે મનનું પોતાનુંજ અસ્તિત્વ નાબુદ થઈ જાય છે; તેમી તફાવત માત્ર મનનેજ આભારી છે. તેથી વેદાંતના મત મુજબ મન અને તેના વિવિધ ધાટો એજ આપણાં ક્ષ અને ય ને દેખીતાં સસીમ બનાવ્યાં છે, અને તેમને બાહ્ય અને આંતરજગત કિંવા સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જગતતરીકે ભિન્ન રૂપે દેખાડે છે. પરંતુ ક્ષ અને ય બન્ને મનથી પરના વિષય હોવાથી તફાવતરહિત છે, અને તેથી એક છે. એમને આપણે એક ગુણધર્મ લાગુ પાડી ન શકીએ; કેમકે ગુણધર્મોનું ઉત્પત્તિસ્થાન મન છે. જે ગુણરહિત છે, તે એક છે. ક્ષ પોતે ગુણરહિત છે, મનનાજ ગુણો તે ધારણ કરે છે. યનું પણ તેમજ છે. તેથી ક્ષ અને ય ગુણની બાબતમાં સરખા છે; એટલે કે, તેઓ ઉભય એક છે. આખુંય જગત એક છે. એ એકજ જગતમાં આત્મા પણ એકજ છે અને અસ્તિત્વ પણ એકજ છે. એ એક અસ્તિત્વ જ્યારે દેશ, કાળ અને કાર્ય-કારણના નિયમમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે બુદ્ધિ, તન્માત્રા, મહાભૂત, તેમજ માનસિક અને શારીરિક તમામ પદાર્થોને આકારનાં વિવિધ નામથી ઓળખાય છે. આ એક માત્ર અસ્તિત્વનો અલ્પ અંશ દેશ, કાળ ને કાર્ય-કારણની જાળમાં આવે છે ત્યારેજ તે રૂપોને ધારણ કરે છે. એ જાળ દૂર કરો, તેના બધુંજ એક દેખાશે. આથી કરીને અદ્વૈતવાદ [illegible] આખું જગત આત્મામાં એકરૂપ છે. અદ્વૈતવાદી વેદાંતમાં એ વિશુદ્ધાત્મા અથવા પરમાત્માનું 'બ્રહ્મ' નામ છે અને [illegible]

[illegible]

વસ્તુની સૃષ્ટિ છો, તમેજ અનિત્ય પદાર્થ છો; કે ? તમેજ બધું છો, વસ્તુમાત્રનો આવિર્ભાવ તે તમે પોતેજ છો. જે જે કાંઈ અસ્તિત્વમાં છે તે ખુદ તમે છો. તમે અનંત છો. અનંતના ભાગના પડી શકે નહિ. અનંતને ભાગ જેવું હોયજ નહિ. કેમકે અનંતનો દરેક ભાગ અનંતજ હોય; એટલે કે ભાગનું આખાની સાથે સાદૃશ્ય હોય, એ વાતજ બેહૂદી છે, અર્થવિનાની છે. તેથી તમે ક્યાંથી ક્યાંથી આવી છો એ ખ્યાલ કદાપિ સાચો હોય નહિ. એ તો કેવળ સ્વપ્ન સ્વપ્ન છે. આ દૃશ્ય જગત્ અને અજ્ઞાનપનમાંથી છૂટો. આમ કહી વેદાંત આવી રીતે સમાપ્તિ કરે છે કે:-"હું શરીર નથી, ઈંદ્રિયો નથી, તેમ મન પણ નથી; હું તો સત્, ચિત્ અને આનંદ છું; સચ્ચિદાનંદ હું પોતેજ છું, સોઽહમ્." આનું જ્ઞાન આ છે; વિવેકજ્ઞાન તથા બીજું બધું અજ્ઞાન છે, મારે માટે જ્ઞાન ક્યાં રહ્યું હોય ! કેમકે હું પોતેજ જ્ઞાન છું. મારે માટે જીવન જેવું ક્યાં હોય ! કેમકે હું પોતેજ જીવન છું. હું જીવું છું તેની મને ખાત્રી છે, કેમકે હું પોતેજ એકમાત્ર જીવનતત્ત્વ છું; અને મારી અંદર રહીને, મારામાં અને મારાતરફથી. આ સિવાયનું કશું અસ્તિત્વ છેજ નહિ. પંચમહાભૂતોદ્વારા હું વ્યક્તતાને પામ્યો છું; પણ હુંજ તે મુક્તાત્મા છું. મુક્તાવસ્થા શોધવાની કોને રહી ! કોઈનેજ નહિ. તમે બદ્ધ છો એમ જો માનો છો, તો તમે બદ્ધજ રહો છો; તમારું બંધન તમે પોતેજ ઉભું કરો છો. તમે મુક્ત છો એવું જો તમે જાણો માને અપરોક્ષાનુભવ કરો, તો અહીં અને અત્યારેજ તમે મુક્ત છો. આ જ્ઞાન છે. મુક્તિનું જ્ઞાન અને મુક્તિનું ધામ, મુક્તિ એજ પ્રકૃતિ સકળનું ધ્યેય છે.

समाप्त

[illegible]ગીતા—[illegible]
[illegible]ગીતા—[illegible]
[illegible]ગીતા—[illegible]
[illegible]ગીતા—[illegible]
[illegible]ગીતા—[illegible]
[illegible]ગીતા—[illegible]
[illegible]ગીતા—[illegible]
[illegible]—[illegible]
[illegible]ની વાર્તા—[illegible]
[illegible]દાસની વાર્તા—[illegible]
[illegible]ની વાર્તા—[illegible]
[illegible]
[illegible]
સ્વર્ગનું વિમાન [illegible]   સ્વર્ગની કુંચી [illegible]
સ્વર્ગનો ખજાનો [illegible]   સ્વર્ગના મહારા [illegible]

उत्साह अने चेतनाप्रेरक पुस्तकों

આર્યોના સંસ્કાર અથવા હિંદની વિદ્યાકળા ... ૦॥
શુભસંગ્રહ—ભાગ ૧ લો ૦।, ભાગ બીજો ૦॥, ભાગ ત્રીજો ૧॥, ભાગ ૪ થો ૧॥, ભાગ ૫ મો ૧॥, ભાગ ૬ ઠ્ઠો છપાય છે.
આગળધસો—૧॥, ગુણ સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ ૧।
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા—ભાગ ૧ લો ૧)॥, ભાગ ૨ જો ૧।
બંકિમ નિબંધમાળા—ધર્મતત્ત્વ સાથે ... ૧॥
ભાગ્યના સૂત્રધારો—(સાદું પૂંઠું) ... ... ૧॥

इतिहास अने वैदकसंबंधी पुस्तकों

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ—બે મોટા ગ્રંથોમાં ૧૦)
આર્યભિષક્ અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ ... ૪)
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન—ગાંધીજીકૃત... ૦।—

बोधदायक उत्तम जीवनचरित्रो

સ્વા૦ ભાસ્કરાનંદ અને ગો૦ વિજયકૃષ્ણનાં ચરિત્ર ૧॥
મુસ્લીમ મહાત્માઓ .... ૧॥।